

Український селянин

ТРАДИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ СЕЛЯНСТВА

2001 РІК

ВИПУСК - 3

Спеціальний:

Випуск підготовлений за сприяння

Аграрної партії України

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО СИМПОЗИУМУ З ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

До випуску включені доповіді і повідомлення учасників ІІІ Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, який був проведений 17-18 травня 2001 року (Черкаси-Мліїв) Інститутом історії України НАН України, Черкаським державним університетом імені Богдана Хмельницького, Науково-дослідним інститутом селянства та Науковим товариством істориків-аграрників. Матеріали згруповані в тематичні рубрики і подані згідно хронологічної послідовності висвітлених в них проблем.

Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. - Черкаси, 2001. - Вип.3. - 368 с

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В., доктор іст. наук, професор (відповід. редактор), Калініченко В.В, доктор іст. наук, професор, Корновенко С. В., кандидат іст. наук (відповід. секретар), Кузмінський А.І., професор, Морозов А.Г., доктор іст. наук, професор, (заступник редактора), Лях Р.Д., доктор іст. наук, професор, Марочко В.І., доктор іст. наук, провідний наук, співробітник, Панченко П.П., доктор іст. наук, професор, Чабан А.Ю., доктор іст. наук, професор

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. Матеріали не рецензуються і не повертаються

Засновник - Інститут історії України НАН України

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол №1 від 25.01.2001 р.)

ISBN: 966 - 02 - 0480 - 9

© Інститут історії України НАН України
© Науково-дослідний інститут селянства -
2-

Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії
17-18 травня 2001 року
Черкаси - Мліїв

Аграрне питання: історія і сучасність

Кульчицький С.В. - НЕП в загальноісторичному контексті.....	7
Панченко П.П. - Проблеми історіографії аграрних відносин в контексті державотворення в Україні.....	9
Лях Р.Д. - Напрямки вивчення історії колгоспів.....	15
Тригуб П.М. - Господарське життя південноукраїнського села у перше повоєнне десятиріччя (1946-1955 рр.)	16

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Романцов В.М. - Українське селянство у добу утворення козацької держави: висвітлення проблеми у працях М.Костомарова.....	22
Рахно С.Я.-ОлександрРусов-дослідник українського пореформеного села	26
КротВ.О. -Аграрне питання в публіцистиці МС.Грушевського	32
Олашин М.В. - Проблема соціальних рухів у західноукраїнському селі другої половини XIX століття у новітній вітчизняній історіографії	34
Вінтонів О.О. - Професор Дмитро Леонідович Похилевич - засновник львівської школи аграрної історії	37
Водотика С.Г. - Особливості менталітету вчених-істориків УСРР 20-х років XX століття	40
Дровозюк СІ. - Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу: історіографія проблеми	47
Герасименко О.В. - Методичні аспекти вивчення селянського руху другої половини XIX - початку XX століття у науковій спадщині М.Н. Лещенка	52
Серікова Н.Н. - Історія розвитку наукових сільськогосподарських бібліотек України.....	55
Кіраль З.П. - Відображення історії аграрної науки України в архівних фондах.....	57
Басун Н.Ф. - Архівний фонд науково-дослідних установ УААН як основа джерелознавчих досліджень з розвитку аграрної науки (до питань комплектування)	58
Пірко В.О. - Топографічні описи Харківського намісництва кінця XVIII століття як джерело до історії культури селян Слобожанщини.....	59
Рогальчук Л.Ю. -Періодичні видання сільськогосподарської тематики: статистичний аналіз.....	64
Анікіна О.П. - Періодичні видання сільськогосподарських товариств в Україні кінця XIX - початку XX століття як джерелознавча база наукових досліджень	65
Щиголь А.С. - "Южно-Русская сельскохозяйственная газета" (1896-1920 рр.) - видання Харківського товариства сільського господарства як джерело вивчення розвитку сільського господарства та сільськогосподарської бібліографії.....	66
Капустян Г. - Часопис "Радянський селянин" - як історичне джерело для дослідження суспільно-політичного життя українського села 1920-х рр.....	67
Маслак О.Г. - Висвітлення суспільно-економічних ідеалів селянства сучасної України в іноземній літературі.....	71
Гриценко Н.Ф.- Інформаційні потреби читачів ЦНСГБ УААН	72
Світайло В.К. - Предметний каталог ЦНСГБ УААН як засіб задоволення тематичних запитів користувачів: сучасний стан і перспективи	72
Дермеленко Т.Ф. - Створення української аграрної біографістики як складової частини аграрної історії та національної сільськогосподарської бібліографії.....	73
Зінченко Л.О., Сова С.О. - Український репертуар сільськогосподарської книги у фонді ЦНСГБ УААН: проблеми та перспективи дослідження	75

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави
XVII-XVIII століття

Сиволап М.П. - Коротка характеристика Середньодніпровських пам'яток ямної культурно-історичної області	77
Рассамакін Ю.Я. - Біля витоків землеробства Північного Причорномор'я	80
Бурдо Н.Б. - Ранній етап землеробського суспільства між Дністром та Дніпром (Трипілля А).....	83
Рижов С.М. - Особливості ідеологічних уявлень трипільських племен за матеріалами святилища поселення Конівка	84
Віденко М.Ю. - Розвиток раннього землеробства та шлях до цивілізації межиріччя Південного Бугу та Дніпра.....	86

Романчук Л.О. - Сільськогосподарські функції ландшафтів у давньо-слов'янський час	87
Моця О.П., Гогун І.А. - Дослідження сільських пам'яток епохи Київської Русі в Україні.....	88
Михайлюк Ю.М. - Сільська община Середнього Подніпров'я в контексті державотворчих процесів на Русі у IX-першій половині XIV століття	92
Бодрухін В.М. - Змінив сільськогосподарському виробництві напередодні удільної доби: стан наукової розробки проблеми	97
Івангородський К.В. Селянство Середнього Подніпров'я в кінці XV - першій половині XVII століття як етносоціальний елемент	100
Вирський Д.С. - Світова економічна система та козацька революція середини XVII століття	106
Пиріг П.В. - 3 історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття	106
Гоцуляк В.В. - Земельне законодавство та система судочинства в Україні часів Гетьманщини	113
Ластовський В.В. - Особливості аграрно-економічного стану чорного духовенства на Лівобережній Україні у XVIII столітті	113
Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр. Кожолянюк Г.К., Кожолянюк А.Г. - Землеволодіння та землекористування на Буковині в кінці XVIII - першій половині XIX століття	
Бундак О. А. - Селянське землеволодіння і землекористування дореформенно! Волині	115
Левченко Л.Л. - Межування земель в Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві в першій чверті XIX століття.....	118
Мельниченко В.М. - Винокурна промисловість Правобережної України у дореформенний період.....	121
Шевченко В.М.-Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети?	126
Якименко М.А. - Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.)	127
Краснікова О.М. - Кредита система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861-1917 рр.)	131
Малєєва Т.І. - Особливості розвитку промислів з обробки шкіри у Полтавській губернії (1880-1910 рр.)	136
Крамарчук Т.Д. - Становище українських селян-переселенців у Башкирії наприкінці XIX - на початку XX століття	140
Довжук І.В. - Селянство як резерв формування промислового робітництва Наддніпрянської України (кінець XIX - початок XX століття).....	146
Гандиш А.М.- Чернігівське земство і сільськогосподарська освіта	151
Горбаньов В.В. - Становище в аграрному секторі Харківської губернії на початку XX століття	153
Мудрук О.С. - До питання історії плуга початку XX століття.....	155
Метка Л. - Гончарство у селянських господарствах на рубежі XIX - XX століть	158
Росновський М.Т., Пустовий М.І. - Технологія вирощування луб'яних культур в селянських господарствах України кінця XIX - початку XX століття в контексті сучасних методів господарювання	159
Гайдай Л.І. - Використання агрономії в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914рр.).....	163
Рудакова І.В. - Огляд релігійності українських селян на загальноконфесійному фоні Правобережної України другої половини XIX століття.....	166
Присяжнюк Ю.П. - Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткрішосницької епохи.....	170
Мойсієнко В.М. - Характерні риси правового статусу селянства в пореформенний період.....	173
Драч О.О. - Створення мережі початкових шкіл в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX століття	177
Тронько Т.В. - Зміни в організації жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття.....	179
Цибуленко Л.О. - Аграрний сектор муніципальної економіки Одеси, Миколаєва і Херсона в кінці XIX - на початку XX століття як форма поєднання громадського землеволодіння та приватного землекористування.....	181
Цибуленко Г.В. - Роль кредитспілок Херсонської губернії у перетворенні дрібного виробника на повноправного суб'єкта ринкового простору	186
Фареній І.А. - Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX століття).....	190
Коваленко С.Д. - Професор П.В. Будрін - організатор дослідних робіт з проблем селекції польових культур на Україні	195
Темірова Н.Р. - Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX століття	199
Дудка В. - Безземельні господарства Полтавщині напередодні революції 1917-1920 років.....	200

Землюліна Н.Л. - Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку XX століття	206
Павко А.І. - 3 історії Української селянської партії.....	209
Ковальова Н.А. - Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр.....	211
Волошко О.О. - "Всеросійський союз земельних власників" на захисті принципу приватної власності (літо-осінь 1917р.).....	215
Берестовий А.І. - Політичні ідеали селянства в роки української революції (за часів Директорії).....	219
Михайлюк О.В. - Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом	221
Богуславська В.Г. - Розробка концептуальних основ народної освіти та перші кроки її організації в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 -квітень 1918 років).....	234
Аграрний сектор економіки радянської України Костенко Р.В. - Основні тенденції розвитку сільського господарства в Україні 20-і на початку 30-х рр. 227	
Маленко В.М.-НЕП в сільському господарстві Одещини 1921-1929 роки	228
Корновенко С.В., Морозов А.Г. - Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу	230
Лазуренко В.М. - Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі в 1921-1923 рр	236
Шевченко С.І. - Перший радянський голод на Україні і допомога міжнародних організацій (на прикладі Єлисаветградського повіту, весна-літо 1922 р.).....	240
Філіппов К.В. - Досвід сільськогосподарської кооперації в ринковій трансформації аграрного сектора економіки України в 20-і роки XX століття	244
Звіркоський І.В. - Напрямки державного регулювання розвитку селянського господарства в період НЕПу на Україні.....	247
Шевченко О.І. - Знайома незнайома: образ селянки Катеринославщини періоду НЕПу (1921 -1925 рр.)	250
Бабенко Л.Л. - Більшовицька політика в галузі торгівлі на селі у 20-х на початку 30-х років в Україні	253
Святець Ю. А. - Статистичний аналіз економічної ефективності селянських господарств України на початку НЕПу: компаративний аспект	256
Костюкова О.М. - Здійснення культурно-політосвітньої роботи серед селянства засобами екскурсій в 20-х роках XX століття на Україні	260
Мусієнко В.Є. - Зміцнення колгоспів України у другій половині 30-х рр.: історична закономірність чи ідеологічна догма?	263
Рибак І.В. - Рух за перебудову соціальної сфери села у часи "колгоспного неонепу": форми та наслідки (1934-1936 рр.)	267
Прилуцький В.І. - Участь молоді в житті українського села під час проведення насильницької колективізації	271
Ефіменко Г.Г.-Становище селян Старобільщини у 1930-і рр	276
Міщанин В. - Як знищували господаря-власника на Полтавських чорноземах у 1920-х-і 1930-х роках (Деякі сторінки з історії села Глинського Зіньківського району Полтавської області)	281
Голиш Г.М. - Колгоспна Чапаєвка 30-х років, як міфологізована модель радянської модернізації українського села.....	287
Вергунов В. А. - Проблеми організації сільськогосподарської дослідної справи на Україні в 20-30-х роках XX століття	290
Кабачій Р. - Діяльність сталінського та гітлерівського тоталітаризму, як чинник суспільного розколу українського селянства (на прикладі Херсонщини)	291
Веселова О.М. - Післявоєнний сталінський голодомор (1946-1947 рр.).....	294
Н і кілев О.Ф. - Керівна ланка матеріального виробництва українського села: особливості формування і функціонування у повоєнний період (середина 40-х - перша половина 50-х років XX століття).....	298
Овчаренко О.І., Сухушина О.В. - Деякі аспекти аграрної реформи в Польщі 1945-1960 рр	302
Марчук В.В., Тимченко С.М. - До проблеми визначення етапів державної політики щодо особистих підсобних господарств сільського населення в 1955-1965 роках	305
Гаврилов В.М.-Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади	310
Лубко І.М. - Суб'єктивний фактор в аграрних перетвореннях середини 50-х - початку 60-х рр	316
Романюк І.М. - Спроби реформування сільського господарства у 1950-х-на початку 1960-х рр	319
Ковбак Л.В.-Участь України в реалізації проекту освоєння цілинних земель (1954-1961 рр.)	322
Москальов Б.Г. - Проблеми ефективного використання сільськогосподарської техніки в період "розвинутого соціалізму"	324
Кузнецов О.А. - Агропромисловий комплекс України в 70-х - першій половині 80-х років XX століття: соціально-демографічний аналіз	327

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села	
Білан С.О. - Демографічні аспекти життєдіяльності сільськогосподарських товаровиробників в сучасній Україні	333
Гончарук Н.Б. - Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України	236
Кропивко О.М. - Зміни в соціальному статусі сільського населення в процесі реформування аграрного сектора економіки України.....	343
Лановюк Л.П. - Зростання ролі місцевого самоврядування у соціально-економічному розвитку сучасного українського села.....	348
Масненко В.В. - Аграрна складова української національної свідомості: теоретичне осмислення та реальна історична практика.....	351
Поплавська С.Х. - Кооперація в Україні: історія і відродження	357
Хурманець Г.Г. - Кооперація у міжнародному економічному співробітництві	358
Хвіст В.О.-Особливості міграції населення України в 1990-х роках	359
Шатохін А.М., Здоровцов О.І. - Соціально-психологічні особливості колективної та індивідуальної сільськогосподарської праці	360
Шоботенко О.А. - Стан екології меліорованих земель українського Полісся	363

НЕП в загальноісторичному контексті

Нова економічна політика завжди пов'язувалась з відносинами між владою і селянством. Проте, щоб зрозуміти внутрішню природу НЕПу та поставити його в контекст всієї стратегії ленінської партії більшовиків, треба проаналізувати цю політику в більш широкому плані.

Селянство завжди залишатиметься при такому аналізі на першому місці, тому що населення радянських республік, України, в тому числі, залишилося в основному селянським на початку 20-х рр. ХХ століття. Проте, слід звернути увагу й на відносини влади з робітничим класом і, так званими, непманами, людьми НЕПу, тим новим прошарком підприємців, який виник під час НЕПу.

У березні цього року історики зафіксували ювілей, котрий не викликав особливої зацікавленості в суспільстві - 80-річчя запровадження нової економічної політики. 8 березня 1921 року в Москві розпочав роботу X з'їзд РКП(б), після якого в житті радянських людей з'явився неологізм-аббревіатура - НЕП. Спочатку це слово писали з усіх великих літер. Пізніше до нього звикли, і воно стало звичайним, часто вживаним терміном, який уже навіть не сприймається як аббревіатура.

Для пересічного громадянина, особливо селянина, який сім років знемагав від безперервних війн, примусових мобілізацій, повинностей, конфіскацій, продовольчих розкладок тощо, декларована партійним з'їздом весною 1921 року політика знаменувала собою повернення до звичного, нормального життя. Багато хто НЕП розшифровував саме так - нормальна економічна політика.

Хотілося б тут зробити відступ від теми, який допоможе глибше її розкрити. Минуле виникає в уяві кожного з нас не у справжньому вигляді, а як певне наближення до реальності. Міра наближення залежить від ступеня проникнення у відповідну історичну епоху, вміння розібратися у складних причинно-наслідкових залежностях між явищами, здатності визначити несуперечливу систему ключових понять.

Щоб зрозуміти НЕП, необхідно поставити його в загальноісторичний контекст, тобто оцінити процеси, що відбувалися як після, так і до нього.

НЕП є плінним поняттям, яке постійно мінялося у нашій уяві. Кожне нове покоління істориків-економістів бачило у ньому щось своє. Знаю по собі, тому що став професійним істориком мало не з півсотні років тому. У 60-х роках працював у Інституті економіки Академії наук і багато часу присвятив дослідженню НЕПу. Тоді в країні точилися дискусії про економічну реформу. Суть ні корінилася у способах поширити ринкові начала в радянській економіці. Тому звернення до нової економічної політики здавалося актуальним.

Кілька статей, присвячених механізму господарювання в добу НЕПу, я встиг опублікувати. Коли радянські танки опинилися в Празі, вони розчавили економічну реформу. У Кремлі зрозуміли, що ринок і план так само несумісні, як демократія і диктатура. Від теми про досвід НЕПу довелося відмовитися.

Економічні реформи М. Хрущова та О. Косигіна здійснювалися в країні, яка після перемоги Об'єднаних Націй у Другій світовій війні стала наддержавною. Вирішальний вклад в цю перемогу, і успішне суперництво з американцями у сфері ракетно-ядерного озброєння та Космосу були наслідком винятково високих мобілізаційних властивостей радянської командної економіки. Варто було керівництву компартії лише прийняти політичне рішення, а необхідні для його реалізації людські та матеріальні ресурси велетенської країни негайно знаходилися. Однак вже в середині 40-х років розвинуті країни Заходу вступили в смугу безперервної науково-технічної революції. Ринкова економіка цих країн була живим організмом, який всмоктував у себе досягнення науково-технічної революції і зростав мов на дріжджах. Навпаки, ізольована від світового ринку радянська економіка була мертвим від природи організмом, який оживав тільки під конкретними командами директивних інстанцій. Досягнення науково-технічної революції доводилося "впроваджувати" вольовими зусиллями.

Реформи 50-60-х рр. засвідчили цілковиту безуспішність керівництва СРСР попередити або пом'якшити системну кризу радянського ладу. Радянський Союз залишався в рамках індустріального суспільства, тоді як його суперники у "холодній війні" вже переходили в іншу технологічну епоху. Високий мобілізаційний потенціал радянської економіки перестав бути за цих умов перевагою. Концентрація ресурсів, які за своїми технологічними характеристиками не могли йти у порівняння з ресурсами противника, вже нічого не давала. Радянський Союз все більше потрапляв у економічну, фінансову і технічну залежність від країн НАТО. Виявилось, що стратегічні рішення, які були прийняті керівництвом більшовицької партії після 1917 р., у кінцевому підсумку завели країну в глухий кут.

Повернімося тепер в часи, коли ці рішення приймалися. Мова йде про перші три роки більшовицької диктатури, які передували НЕПу.

Сама назва нової економічної політики показує, що вона була запереченням попередньої. Отож, щоб зрозуміти НЕП, потрібно розібратися у старій політиці 1918-1920 рр. Суть її в радянські часи маскувалася.

Аграрне питання: історія і сучасність

Фальсифікація почалася з назви, придуманої В.І. Леніним для цієї політики тільки у 1921 році - "воєнний комунізм". У попередні три роки більшовики стверджували, що будуть будувати справжній комунізм. Проте результатом такого будівництва став колапс у народному господарстві і загроза війни з усім селянством. Це змусило керівників партії припинити ліквідацію приватної власності, ринкових відносин між виробниками, грошового обігу - всього того, що називалося комуністичним будівництвом.

Відмовляючись від попередньої політики, Ленін взяв будований більшовиками "комунізм" у лапки. Лапки давали подвійну вигоду. По-перше, проголошувалося, що комунізм виявився несправжнім. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму підмінялося твердженням про вимушеність самого штурму умовами війни. Прикметник "воєнний" маскував невдалий комуністичний наступ і відгороджував міцним муром катастрофічну невдачу трирічного експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду.

Керівництво партії надавало величезного значення пропагандистській термінології. Хоч суть комунізму полягала у ліквідації приватної власності, було визнано недоцільним підкреслювати цю обставину в країні, населення якої складалося, переважно, з дрібних власників- селян ремісників, кустарів. Комунізм пов'язали з розподілом матеріальних благ за потребами, тобто перетворили у "світле майбутнє". Для повсякденного вжитку пристосували інший популярний термін - соціалізм. Західноєвропейський соціалізм аніскільки не заперечував приватної власності і ринку. Навпаки, радянський соціалізм оголосили першою фазою комунізму. У такому контексті нова економічна політика могла означати тільки одне: підготовку умов для повторного комуністичного штурму.

Запроваджуючи НЕП, більшовики вже зрозуміли, що червоногвардійськими атаками комунізму не побудуєш. Держава "диктатури пролетаріату" повинна була добре підготуватися до ліквідації дрібної приватної власності на засоби виробництва і ринкових відносин між товаровиробниками, які заперечували директиву, план, диктатуру.

Нова економічна політика враховувала об'єктивність існування ринку, але по-різному в різних соціальних середовищах.

Відносини з багатомільйонним селянством більшовики змушені були будувати на реальних ринкових засадах. Власне, через це НЕП став трактуватися як відступ партії більшовиків перед загрозою нової громадянської війни.

НЕП скасував продрозкладку, яка нагадувала давньоруське полюддя, тільки замість князівської дружини данину по селах збирали робітничі загони. Після відмови від продрозкладки селяни стали платити податок, спочатку у натуральній формі, а після фінансової реформи 1922-1924 рр. - у грошовій. Держава використовувала цей податок для формування продовольчого фонду шляхом закупівлі з ринку. Сільський товаровиробник міг сам вирішувати, чи варто продавати державним хлібозаготівельникам вироблену продукцію. Якщо призначена ціна не влаштувала, він ухилявся від продажу. Хлібозаготівельні кризи кінця 20-х років виникали саме через те, що держава почала індустріалізацію, не маючи на це достатніх коштів. Вона тепер бажала платити селянам менше, а взяти продукції побільше. Це вдавалося не завжди, хоч селяни могли тільки їй продати хліб та сільськогосподарську продукцію для промислової переробки. Ринок регулював темпи індустріалізації, примушував уряд зменшувати їх.

Навпаки, між державою і робітничим класом не існувало реальних ринкових відносин. Радянський пролетаріат не мав засобів виробництва і працював за наймом, як і до революції. Націоналізовані підприємства перейшли у розпорядження держави. Спроби окремих робітничих колективів приватизувати свої заводи та фабрики ленінська партія кваліфікувала як небезпечний анархо-синдикалізм і придушила їх у зародку.

Разом із тим під час НЕПу керівництво партії вперше побудувало відносини між націоналізованими підприємствами і державним бюджетом на формально ринкових засадах. Саме тоді придумали поняття "госпрозрахунок" - категорію, якої в країнах ринкової економіки не існувало. В державному секторі народного господарства з'явилися трести, товарні біржі, підприємства державної торгівлі. Всі вони в комплексі створили штучний ринок, який в усьому походив на справжній, але перебував під централізованим контролем.

Це твердження, однак, не варто абсолютизувати. Побудова відносин держави з селом на реальних ринкових засадах неминуче позначилася на відносинах державних керівних ланок з промисловістю, на торгівлі та грошовому обігу. Адже економічне життя завжди має цілісний характер. Трести, біржі і ярмарки всередині державного сектора відчували на собі вплив ринкового середовища. Керівники державних трестів були не чиновниками, а господарниками, які приймали самостійні рішення. Про таку підприємницьку "волю" в наступні десятиліття могли тільки мріяти.

Держава не забороняла приватного підприємництва у промисловості, але не сприяла розвитку приватної власності. Українська рада народного господарства вивела з державного управління 5200 дрібних підприємств, але приватизації засобів виробництва не відбулося. Підприємства передавалися в оренду, переважно організаціям - кооперативам, комітетам незаможних селян, профспілкам. Орендарями могли стати колишні власники націоналізованих підприємств. Однак побудова приватного господарського сектору на орендних умовах переконливо свідчила про тимчасовість НЕПу.

Аграрне питання: історія і сучасність

Керівники більшовицької партії використовували досвід і вміння експропрійованих фабрикантів та банкірів, щоб країна покінчила з розрухою. Так само під час громадянської війни вони мобілізували царських офіцерів у Червону армію. Але підприємці-приватники не мали майбутнього. Чекисти їх уже позаносили до своїх картотек під страхотливою назвою: колишні люди.

Непмани залічені роки допомогли підняти з руїн промисловість, налагодити товарообіг, покінчити з інфляцією і ввести в обіг нову стійку валюту - радянський червінець. Але опановане більшовиками суспільство поставилося до них без всякої вдячності. Комуністична пропаганда фарбувала їх тільки у чорний колір. Згадаємо, наприклад, постаті непманів, виведені у сатиричних сторінках Ільфа і Петрова. Талановиті письменники добросовісно виконували замовлення.

Суспільно-економічний устрій, який створювався в радянських республіках, ставив населення у цілковиту політичну та економічну залежність від державної влади, уособлюваної керівництвом партії більшовиків. Ленінський варіант цього устрою, який увійшов у історію під назвою - "воєнний комунізм", виявився об'єктивно нежиттєздатним. Устрій, який постав після паузи у вигляді НЕПу, називають сталінським соціалізмом. Це був симбіоз первинної комуністичної доктрини з ленінським НЕПом. Елементи ринку надали йому певну стійкість, завдяки чому він протримався шість десятиліть.

До використаних Й. Сталінін елементів НЕПу слід віднести товарно-грошові відносини і ринок, які залишалися під цілковитим контролем держави. Селянське господарство не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше: від нього залишилась присадибна ділянка. Робітники дістали право самостійно обирати місце праці.

Директивна економіка сталінського тилу, починаючи від народження, була вкрай неефективною. З входженням передових країн в постіндустріальну епоху вона не змогла скласти конкуренцію ринковій економіці й під час горбачовської "перебудови" розвалилася.

Панченко П.П., Падалка С.С. (м.Київ)

Проблеми історіографії аграрних відносин в контексті державотворення в Україні

Проблеми функціонування держави та влади завжди викликали значний інтерес науковців, принаймні з двох причин. Такі дослідження, по-перше, мають практичну значущість з точки зору осмислення досвіду суспільного розвитку, по-друге, вони цікаві в плані наукового пошуку.

Аналіз історіографії показує, що протягом 60-90-х рр. тематичний спектр робіт і методологічні підходи до розгляду вказаних проблем зазнали істотних змін. Умовно цю еволюцію можна представити у вигляді двох етапів: перший охоплює час від початку досліджуваного нами періоду до проголошення незалежності України, другий-90-і роки.

У 60-80-і роки створювалось чимало штучних перешкод на шляху наукового вивчення цих проблем: на одні з них владні інстанції наклали табу, інші вимагали подавати неодмінно у прикрашених, райдужних тонах. Доступ вчених до поточних архівів органів влади й управління був досить обмеженим. У 70-80-і роки, коли держава все помітніше виявляла свою неспроможність керувати суспільством, вона вдавалась до втаємничення своєї діяльності, все ретельніше маскуючи дії не тільки окремих керівників, а й ховаючи під гриф "цілком таємно" та в "особливій папці" власні рішення. За таких умов навіть найсумлінніший дослідник не міг отримати повної й цілком об'єктивної інформації. Про обмеженість у цей час досліджень з питань державної влади свідчить і факт відсутності серед суспільних наук такої галузі знань як політологія. Тільки в умовах незалежності політологія утвердилась в Україні і як самостійна наука, і як навчальна дисципліна.

У 60-80-і роки держава і село в її політиці розглядалося, головним чином, через призму діяльності компартії, і лише незначна кількість наукових праць висвітлювала роботу на селі місцевих органів влади. Вивчення будь-якого аспекту діяльності партії мало здійснюватися на "високому науковому рівні". Це завдання, насамперед, забезпечував утворений при ЦК КПРС Інститут історії КПРС із мережею республіканських філій. Одна з них діяла і в Україні, зосереджуючи в собі значний науковий потенціал. Як слушно зауважує історик Барановська Н., в умовах всевладдя КПРС фахівці з історії партії перебували в особливому становищі: вони широко використовувались для "обслуговування" політики партії, "завжди виконували соціальне замовлення і орієнтувалися на аналіз позитивних тенденцій, а спостереження і передбачення негативних явищ не були об'єктом їхньої уваги..." [1]. У навчальному процесі всіх без винятку ВУЗів і середньо-спеціальних учбових закладів вивчався на правах пріоритетного курсу історії КПРС. Знання цієї дисципліни студенти й учні мали демонструвати поряд із фаховими на випускних державних іспитах, причому саме вони визначали рівень зрілості та готовності молодого спеціаліста до професійної діяльності.

Серед істориків КПРС, що працювали у ці роки в Україні, чимало було тих, хто висвітлював роль партії в процесах на селі. Напрямки досліджень були різноманітними, однак, переважали, з одного боку, спростування "буржуазних фальсифікацій" (щодо успіхів науково-технічної революції, ефективної організації сільськогосподарського виробництва, ролі селянства в радянському суспільстві, умов життя на селі тощо), а з іншого, обґрунтування провідної ролі партії у вирішенні питань розвитку матеріально-технічної бази, управління й організації сільськогосподарського виробництва та в соціально-політичному і культурному житті села. Слід зазначити, що ці праці, як правило, були ґрунтовними, глибокими, містили цікавий матеріал, але їх пронизувала заідеологізованість і жорсткий марксистський підхід. Подібні риси притаманні дослідженням М. Куца, Г.Морія, В.Шевченка, П. Паршихіна, А. Гаврилюка, В. Плисюка, Є. Соломка, В. Шкварця, П.Костика, І. Тупікова, М. Дмитроченка [2]. Нерідко в цих працях спостерігалось штучне "забігання вперед", бажане видавалося за дійсне. Чимало гострих питань, таких, зокрема, як етносоціальні, взагалі замовчуються.

У 80-і роки з'явилися публікації, присвячені діяльності на селі місцевих органів влади й управління. Це, насамперед, книги П. Панченка та В. Кравченка [3]. Вчені піддали глибокому науковому аналізу всю суму доступних їм даних визначивши ступінь їхньої достовірності і представили свій матеріал на тлі загальносоціальних перетворень. Проте, в силу відомих обставин, у цих працях перебільшувалась роль місцевих владних інституцій, досягнення в їх роботі пов'язувались, передусім, із керівною роллю партії, нереально змальовувалась участь у діяльності Рад простих трудівників. Перебільшували роль держави у процесах на селі й фахівці з історії України. У 60-80-і роки було опубліковано чимало цікавих, змістовних наукових праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, соціально-культурного розвитку тощо [4].

В Україні сформувалося кілька провідних наукових центрів, які спеціалізувалися на розробці зазначених проблем, що успішно діють і посьогодні. Дві групи вчених в академічному Інституті історії України, очолювані докторами історичних наук, професорами С. Кульчицьким та П.Панченком, досліджують проблеми села й аграрного виробництва на матеріалі відповідно 20-30-х та 40-80-х рр. ХХ століття. Ще одна група науковців працює в Національному аграрному університеті на базі кафедри історії України під керівництвом доктора історичних наук, професора Л. Беренштейна. Чимало дослідників займалися цими проблемами і в обласних центрах - Харкові, Львові, Вінниці, Миколаєві, Черкасах.

Визначним явищем вітчизняної історіографії стала опублікована у 1980 р. фундаментальна узагальнююча монографія П. Панченка "Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980)". Книга є багатоаспектним комплексним дослідженням розвитку сільськогосподарського виробництва і загального становища українського села. Особливо цінним у ній є глибокий науковий аналіз суспільних процесів. Автор не лише акумулював увесь попередній досвід дослідження проблеми, а й запропонував власну концепцію її розгляду, яка й сьогодні зберігає свою актуальність. Проте, перебуваючи під впливом тодішньої дійсності, автор акцентував увагу переважно на позитивних зрушеннях - роль держави та її органів у цих процесах перебільшувалась.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що створені протягом 60-80-х років дослідження з проблем села й аграрної політики держави, не дивлячись на їхню методологічну й ідеологічну заангажованість, є вагомим науковим доробком, який допоможе критичному переосмисленню історичного процесу, новому розумінню вже відомих фактів і явищ.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався із здобуттям Україною незалежності. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з'явилась реальна можливість повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле, так звані, принципи класовості та партійності, які на догоду офіційній ідеології активно насаджувались у національній історіографії й суворо дотримання яких вважалося "священним" обов'язком історика [5].

Помітно змінилася тематика наукових праць. Вагоме місце посіли дослідження вітчизняного досвіду державотворення на різних етапах української історії, в тому числі й сучасному. У 90-і рр. лише на базі академічного Інституту історії України було проведено низку конференцій, наукових читань, симпозіумів з питань української державності. Так, протягом 1992-1999 рр. відбулося п'ять Всеукраїнських читань, присвячених козацькій державі та кілька міжнародних конференцій з проблем української історії ХХ століття: "Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні в 20-80-і роки" (вересень 1994 р.), "Незалежність України: історичні витоки та перспективи" (серпень 1997 р.) та ін. З нових позицій висвітлюється історія національно-визвольної боротьби українського народу.

Усвідомлюючи величезну роль історичної науки у формуванні громадянського суспільства, консолідації українського народу, сучасні історики проникнуті палким бажанням зробити гідний внесок у розбудову незалежної держави. До цього додається також їх професійне покликання об'єктивно аналізувати тенденції суспільно-політичного розвитку, що має важливе значення для розбудовчих процесів та піднесення міжнародного авторитету України. З моменту проголошення незалежності, проблеми становлення молодого держави, успіхи та прорахунки на цьому шляху стали об'єктом пильної уваги багатьох істориків. По суті, вперше у вітчизняній науці систематизоване

дослідження історії незалежної Української держави здійснив авторський колектив відділу сучасної історії Інституту історії України (М. Плющ, М. Вівчарик, Л. Шевченко, Н. Барановська, Л. Ковпак, С. Падалка під керівництвом доктора історичних наук, професора П. Панченка). У 1993-1999 рр. колектив підготував і опублікував низку фундаментальних праць, монографій та навчальних посібників [6], в яких аналізуються проблеми держави і влади, трансформації соціально-економічних відносин, процеси духовного відродження тощо.

Особливе місце серед цих робіт займає книга "Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії". У ній з позицій нового бачення розкриваються найважливіші аспекти суспільно-політичного життя України за 50 повоєнних років, включаючи і перші роки незалежності. Досліджується тоталітарна природа радянської держави, діяльність в цих умовах органів влади, управління, громадських організацій; суперечності в промисловому виробництві та деформації в аграрній політиці; відсталість соціально-побутових умов життя населення; проблеми духовного розвитку, міжнародні відносини, релігія тощо. Два окремі підрозділи присвячені процесам державотворення та економічним і духовним аспектам життєдіяльності України в перші роки незалежності. Зауважимо, що окреслені в нашому дослідженні проблеми, у книзі розглядаються лише частково, висвітлюється діяльність тільки вищих органів влади.

Проблеми функціонування держави і органів влади знайшли певне відображення й на сторінках підручників та посібників для вищих та середніх навчальних закладів [7]. Принагідно зазначимо, що в 90-і рр. процес створення нових підручників йшов досить активно. Крім вчених, до цієї справи долучилися викладачі ВУЗів і вчителі. Сприятливим виявився той факт, що Міністерство освіти відмовилось від попередньої практики держзамовлень на навчальну літературу. Але утворена при міністерстві Методично-видавничої комісія відібрала та надала запропонованим рукописам грифи "Допущено" чи "Рекомендовано до видання".

На ринку підручників з історії з'явилося чимало таких, які не проходили державної експертизи. Вони, як правило, мали низький науково-методичний рівень. Однак, траплялося й так, що через брак коштів підручники, написані авторитетними вченими і педагогами-практиками й схвалені Міністерством освіти, роками пролежували у базових видавництвах. У результаті, від створення публікації до підручника спливало в середньому три - чотири роки, через що його матеріал, особливо із сучасної історії, застарівав, втрачав свою актуальність.

Особливо активно над підготовкою підручників працювали вчені Інституту історії України НАН України, Національного університету ім. Т. Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Запорізького та Дніпропетровського державних університетів. Авторський колектив у складі П. Панченка, С. Тимченка, В. Марочка, Ф. Турченка створив серію підручників та хрестоматій з історії України для 9-11 класів загальноосвітньої школи.

Першим в українській історіографії фундаментальним дослідженням, яке в історичному розрізі висвітлює проблеми політики й державної влади в Україні 1985-1994 рр., стала праця В. Литвина [8]. Автор показав процес становлення України як незалежної держави, здійснив аналіз її політичного розвитку через призму сходження на олімп влади та падіння її державних діячів, висвітлив проблему політичного лідерства, показав особливості виникнення в Україні багатопартійності. По суті, він став першим вітчизняним істориком, який на основі раніше недоступних архівних джерел, розповідей багатьох політиків та своїх власних спостережень і міркувань створив працю, в якій об'єктивно показав владний механізм держави, процедуру прийняття політичних рішень, роль у цьому процесі окремих діячів. Спеціальну увагу автор приділив питанню про роль особистості в політиці.

Серед публікацій із досліджуваної тематики окреме місце займає мемуарна література. Здебільшого, це книги відомих громадських і політичних діячів, які свого часу обіймали посади у вищих ешелонах влади [10]. Такі твори не претендують на всебічний науковий аналіз явищ і подій: автори пропонують особистий погляд на політичні процеси, діяльність владних інституцій, окремих політиків тощо.

Однак, особлива цінність таких книг полягає в тому, що їх автори були безпосередніми свідками функціонування "політичної кухні", яку сучасному досліднику побачити практично неможливо. За словами В. Литвина, "вагомість" цих праць полягає в тому, що "перші задуми рідко залишають документи, а свідчення очевидців таким чином заповнюють цю прогалину" [11]. Про враження від побаченого у "коридорах влади", про механізм прийняття політичних рішень і законів розповідають у своїх працях депутати Верховної Ради України [12]. Ці книги проникнуті патріотичним спрямуванням авторів покращити діяльність законодавчого органу держави, ситуацію в країні в цілому; вони пропонують власне бачення політичних проблем, наводять зарубіжний досвід тощо.

Важливим внеском у розробку актуальної для сьогоденної проблеми політичного лідерства та різних аспектів функціонування держави є низка публікацій, в яких змальовано політичні та психологічні портрети керівників України [13]. Авторами таких праць виступають не тільки фахівці - історики і політологи, а й публіцисти та журналісти. Чи не найпершу книгу такого роду створив В.Рублевський - колишній помічник першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. У ній автор з неприхованою симпатією розповідає про таку непересічну, колоритну особистість як В. Щербицький, про його оточення, діяльність; кризова ситуація в Україні в 80-х рр. розглядається через призму зусиль керівництва республіки, спрямованих на виправлення ситуації.

Проблеми сучасної української державності особливо активно досліджують політологи - В. Журавський, С. Рябов, М. Томенко, В. Полохало, Ф. Рудич та інші [14]. Політологія стрімко стверджується в колі суспільствознавчих наук, розширює спектр своїх спостережень: аналізуються теоретичні засади державної політики, закономірності політичних процесів у суспільстві, осмислюються проблеми влади, політичного лідерства, політичних партій та їх ролі у суспільному житті.

Започатковані дослідження психологічних аспектів здійснення державної політики, її маркетингу та політичної культури. Функціонують цільові аналітичні центри, в яких даними проблемами займаються як політологи, так і психологи [15].

Загальні тенденції політичних і соціально-економічних процесів в Україні 90-х років, окремі галузі суспільного життя, становлення громадянського суспільства вивчають також філософи - В. Кремень, В. Андрущенко, М. Михальченко, Д. Безлюда, В. Бондаренко та інші [16].

Наукові засади побудови правової держави розробляють правознавці (Ю. Шемшуренко, Ю. Римаренко, В. Опришко, Л. Кривенко тощо). Центром такого роду досліджень став Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Займаючись розробкою проблем державного управління, теоретичним забезпеченням законотворчого процесу, колектив інституту підготував також унікальне видання - Малу енциклопедію етнодержавознавства (К. - 1998, 2000).

Отже, як бачимо, інтерес вчених до проблеми держави і влади останнім часом значно зріс. Наукові праці з цих питань все більше набувають багатогранного, комплексного характеру, урізноманітнюються їхня тематика. Дії держави щодо своєї структуризації, регулювання нею різних сфер суспільного життя стають дедалі "прозорішими", доступними для спостереження й оцінки, що й приваблює дослідників.

Однак низка проблем, виділених у нашому дослідженні - незалежна держава й економіка, незалежна держава і село, незалежна держава й духовність - ще не дістали в сучасній історіографії належного висвітлення.

Загалом, складається враження, що фахівці з новітньої історії України перебувають в очікуванні стабілізації суспільного життя, діють за принципом "чим далі дослідник від події, тим більше у нього шансів для об'єктивного аналізу". Такий підхід не є цілком правильним, адже в умовах стрімких суспільно-політичних перетворень можна легко втратити адекватне бачення ситуації й подій, які сьогодні є визначальними, а завтра можуть здатися малоактуальними і через деякий час, можливо, взагалі не будуть зафіксовані істориками. Інакше кажучи, сучасні дослідники ще недостатньо беруть участь у виробленні нових, ефективних підходів до реформування соціально-економічних і духовних основ українського суспільства, покладаючи цю справу майже виключно на політиків та урядовців і забуваючи при цьому свою громадянську місію.

Протягом 90-х рр. опубліковано чимало змістовних наукових праць із проблем українського села, в тому числі тих, які тематично й хронологічно охоплюють історію ХХ століття. Частина з них висвітлює негативні наслідки політики тоталітарної держави щодо українського селянства: голодомори, репресії на селі тощо. Вони створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів, пропонують нові концептуальні підходи.

Першу в незалежній Україні спробу на прикладі розвитку українського села проаналізувати уроки минулого здійснили історики П. Панченко та Г. Сургай. У монографії Г. Сургая [17], опублікованій в 1991 р., на ретельно дібраному, широкому й цікавому фактичному матеріалі показані зміни, що відбулися в українському селі протягом післявоєнного періоду. Проте, автору не вдалося повною мірою відійти від колишніх стереотипів. Зокрема, прорахунки і негативні явища в сільському господарстві він пробує пояснити відступом від більшовицьких методів розв'язання селянського питання.

П. Панченко фактично першим із вітчизняних істориків відверто розповів про дискримінаційну політику держави щодо українського села 80-х рр. [18].

Меті формування в Україні нових економічних відносин присвятили свою працю "Аграрна історія України" (К. -1996) П. Панченко, В. Славов і В. Шмарчук. Книга складена як навчальний посібник а з 2000 року - вже підручник - П. Панченко, В. Шмарчук, для студентів сільськогосподарських закладів освіти й розкриває історію аграрних відносин на українських землях у ХІХ - ХХ століттях. Особлива увага в ній приділяється питанням реформувань, до яких вдавалися уряди різних часів; аналізується поступ та прорахунки початкового етапу перетворень на селі в умовах незалежності.

Зміни форм власності та господарювання, що відбулися в аграрному виробництві протягом ХХ століття, успішне функціонування у 20-і роки таких ринкових механізмів, як кооперація і підприємництво, та відродження їх у сучасних умовах досліджується в колективній монографії "Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)" (К. -1998) за редакцією Л. Беренштейна, Г. Мигрина та П. Панченка.

Роль сільських трудівників у суспільно-політичному житті держави та деякі соціально-економічні зрушення 70-90-х рр. із нових позицій аналізує В. Михайлюк [19]. Особливу увагу автор приділяє участі труді вників села в діяльності вищих та регіональних органів законодавчої й виконавчої влади, політичним і громадським об'єднанням, що відстоюють інтереси сільських трудівників.

Досвід роботи створених у 50-80-і рр. агропромислових формувань досліджує О. Бондарчук [20]. Розгляд указаних питань пов'язується з висвітленням більш загальної проблеми — плюралізму форм власності та господарювання на селі. Як одну з ефективних форм організації сільсько-господарського виробництва представлено агрофірми, в діяльності яких автор виділяє принципи виробничої, кредитної та збутової кооперації.

Ключовий, в умовах державотворення, проблемі формування української нації присвячена робота С. Тимченка [21]. Він першим з істориків дослідив ряд питань, які, в силу відомих ідеологічних і політичних перепонов, довгий час залишалися нерозробленими - етнос села, його чисельність, соціальна й національна структура, участь у громадському виробництві тощо. Ця праця, свого роду, відповідь на "соціальне замовлення", адже теоретичні висновки автора мають пряме відношення до сьогодення і можуть допомогти у виробленні нових підходів до соціальної політики, в осягненні українським народом свого гідного місця у світовій цивілізації, утвердженні в державі гармонійних міграціональних відносин.

Позитивні тенденції, що намітилися після проголошення незалежності в етносоціальній сфері, а також ряд невирішених її проблем, зокрема демографічна криза, неврегульованість мовного правління розглядає у своїх працях етнополітолог М. Вівчарик [22].

Усе активніше історики досліджують і узагальнюють практичний досвід перетворень, які відбулися протягом останнього десятиліття в основах господарювання та соціально - побутової сфері села. Центр вивчення зазначених питань сформувався в Українському аграрному державному університеті на кафедрі історії України під керівництвом професора Л. Беренштейна. Фахівці кафедри працюють над цільовою програмою "Історичні та соціальні аспекти розвитку аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ-ХХ століття)". Програма включає, зокрема, такі розділи: становлення і подальший розвиток аграрної політики незалежної держави; становлення нових форм господарювання; кредитна і податкова політика в системі аграрних перетворень; психологічні проблеми реформи аграрному секторі та ін. Працівники кафедри спільно з науковцями академічного Інституту історії України та ряду вузів республіки підготували декілька узагальнюючих монографій [23], в яких аналізуються не тільки позитивні здобутки, а й втрати і прорахунки в перетвореннях на селі, здійснених у 90-і рр.

Низка важливих аспектів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку сучасного українського села розглядається в дисертаціях: докторській - О. Каденюка, кандидатських - К. Левчук, Т. Саламатіної, Н. Гончарук, О. Кропивко [24].

В окрему групу слід виділити праці закордонних дослідників, у тому числі істориків українського походження. Ідеологічне протиборство двох світових систем у 40-80-і рр. поставило їх та радянських вчених "по різні боки барикад", породило інтелектуальну ворожнечу. Чимала когорта вітчизняних дослідників була залучена до ідейної боротьби проти західних вчених, яких огулом таврували як "буржуазних фальсифікаторів". Це зашкодило і одним, і іншим. За словами О. Реєнта, "штучний бар'єр, що їх розділяв, породив ситуацію, яку важко схарактеризувати однозначно. Безперечно, ізоляція вітчизняних науковців відгороджувала їх від живого спілкування з колегами, що репрезентували інші історичні школи, а це збіднювало методологічний арсенал, тематичний спектр фундаментальних досліджень. Подібний перебіг спостерігався також у виданнях вчених української діаспори, для яких донедавна були недоступні радянські архівосховища. Якщо радянським історикам небезпідставно закидали заідеологізованість і жорстокі марксистські підходи, то праці їх українських колег за кордоном також часто надмірно насичені партійною спрямованістю, невиправданою емоційністю й пафосом, суб'єктивними оцінками історичних подій" [25].

Зарубіжні історики досліджують чимало таких проблем, які недостатньо розроблялися або взагалі замовчувалися вітчизняною історіографією. Йшлося, наприклад, про колоніальний статус України та її села у складі СРСР; пригноблене матеріальне становище її сільських жителів; нерівноправне становище селянства порівняно з іншими верствами суспільства, особливо партійно-радянською бюрократією; висвітлювалися проблеми етнічних та міжнаціональних відносин [26].

Сьогодні з усією впевненістю можна констатувати, що значна частина їх висновків щодо радянської дійсності, зокрема становища України, були цілком справедливими, це підтвердило саме життя. Наприклад, американський вчений С. Осовський свого часу досить аргументовано доводив, що після 1964 р. в аграрній політиці КПРС домінували консерватизм, відсутність зацікавленості, дискримінаційні дії, поверхневий підхід. Його колеги П. Джонсон і К. Макколен підкресливали, що Продовольча програма не передбачає ніяких змін, які можна було б назвати новим підходом до розвитку села. А дослідник С. Гетлунд зауважив, що "основною особливістю програми 1982 р. є та обставина, що вона справляє враження старої політики" [27].

Різноманітні аспекти економічної діяльності держави, зокрема перетворення в агропромисловому комплексі, досліджуються також економістами. Їх праці заслуговують на увагу з декількох причин. По-перше, вони завжди мали (і мають) значно ширший, аніж історики, доступ до статистичної інформації, оскільки в науково-дослідні установи регулярно надходили оперативні дані ЦСУ, міністерств і відомств. Особливо це стосувалося матеріалів, які мали гриф "Для службового користування". Нерідко саме завдяки публікаціям економістів у науковий обіг могли потрапити дані, які в мережі державної статистики відносились до розряду "закритих". По-друге, при аналізі

Аграрне питання: історія і сучасність

соціально-економічних явищ вчені економісти часто вдаються до історико-порівняльного аналізу, їх праці носять проблемний, полемічний характер.

Значний внесок в осмислення економіки українського села 70-80-х рр. вніс І.Лукинов [28]. Проблеми формування й ефективного використання трудового потенціалу села, а також його демографічні процеси стали предметом дослідження О.Богущького [29]. У наукових працях Л.Шепотько спеціальна увага приділена розвитку сільської соціальної інфраструктури [30].

В історичному ракурсі розглядається питання матеріально-технічного забезпечення сільського господарства у книзі П.Гайдуцького та М.Лобаса. У монографії аналізуються економічні передумови та етапи становлення машинно-тракторних станцій 1927-1932 рр., їхня діяльність у 1945-1957 рр. та відродження в умовах 90-х рр. [31].

Історико-політичні й соціально-економічні проблеми сучасної Української держави досліджуються у книзі "Україна в роки незалежності", підготовленої Управлінням економічної та соціальної політики Адміністрації Президента України [32]. У ній, на основі статистичних даних, показані основні шляхи трансформації української економіки, узагальнено досвід її переходу від командно-планового устрою до ринкових відносин, показано процес формування вільної економіки на базі приватного підприємства та закладання ринкових засад у соціальній сфері.

Значну методологічну і практичну цінність мають фундаментальні колективні монографії "Сучасна аграрна політика України" та "Сучасні аграрні реформи: деякі оцінки і проблеми" [33].

Таким чином, робота істориків і представників інших гуманітарних наук по вивченню питань держави та її аграрної політики розвивається в напрямку урізноманітнення тематики досліджень, підвищення вимог до достовірності документального і статистичного матеріалу, в якості державної бази в цілому.

1. Барановська Н. Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР (Роздуми історика) // Український історичний журнал - 1922. - № 6. - С 14-26.
2. Куц М. Компартія України боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики. - К, 1979. - 175 с; Морий Г. Партийные организации Украины во главе борьбы за ускорение развития сельского хозяйства. - Киев - Одесса, -1989. -185 с; Паршихін П., Радченко В. Аграрна політика КПРС на сучасному етапі. -К., 1976. -95 с; Шевченко В. Авангард трудівників села. -К, 1984. -270 с; Плисюк В. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню соціалістичних суспільних відносин на селі (1965-1978). -Львів, 1986. - 136 с; Соломо Є. Аграрна політика в дії: Діяльність Комуністичної партії України по розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села. - К, 1980. - 188 а; Шкварець В. Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению демократических основ колхозного строя. -Львів, 1988. - 182 с; Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). -Львів, 1980. - 345 с; Тушков І. Курс на интенсифікацію: реалізація сучасної аграрної політики на Україні. - Харьков, 1986. - 196 с; Дмитровченко М. На пути развития хозяйственной самостоятельности колхозов: Из опыта партийных организаций Украины (1966-1987). - Харьков, 1983. -168 с.
3. Панченко П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. - К, 1985. -261 с; Панченко П., Кравченко В. Повышение активности трудящихся в деятельности Советов. -К, 1988. -230 с.
4. Петренко В. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). - К., 1970. - 347 с; Бушин Н. Социально-культурное развитие села на современном этапе. -К, 1987. -247 с; Гринів О., Ніколенко В. Колгоспне селянство: зростання селянської активності. -К, 1978. - 128с; Євтушенко А. Радгоспи України за 50 років Радянської влади. -К., 1967. - 29 с; Столяренко В. Соціалістичні перетворення в українському селі. -К., 1967. - 47 с; Суховериго Г. Соціальні горизонти села. -К, 1983. - 103 с
5. Реєнт О. Історична наука: регрес чи поступ? //Історія в школі. - 1999. -№ 1-2. - С.3.
6. Україна незалежна: час випробувань, сподівань. -К, 1993. -255 а; Україна незалежна: сторінки історії. -Київ -Донецьк, 1995. - 354 с; Україна: друга половина XX століття. Нариси історії. -К, 1997. -350с.
7. Історія України: Курс лекцій у 2-х кн. Навчальний посібник/Мельник Л., Верстюк В., Демченко М. та ін. - К., 1992.-464 с; Бойко О. Україна. 1991-1995. Тіні минулого чи контури майбутнього. Нариси з нової історії. - К, 1996. - 207 с; Історія України. Нове бачення. -К, 1995. - 350 с
8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. - К, 1994.
9. Кравчук Л. Є така держава Україна. - К., 1992. - 223 с; Плющ І. Хто ми і куди йдемо? - К, 1993. - 350 с; Мороз О. Куди йдемо? - К., 1993. - 397 с; Горинь М. Запалити у п'ятмі свічу. - К., 1994. - 86 с
10. Масол В. Упущений шанс. - К, 1993. - 150 с; Лановий В. Залізної завіси вже не буде - не вистачить заліза. - К, 1994. - 190 с; Іоффе Ю. Один на один з системою. Спогади і роздуми колишнього віцепрем'єра. - К, 1995. - 304 с; Герман В. Коридори ЦК. Децю із записників 1968-1972 років та пізніших доповнень. -К, 1977. - 402 с; Ляшко А. Груз пам'яті: Трилогія. -К, 1994. -Кн. 2. - 543 с.
11. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. - К, 1995. - С. 10.
12. Мокін Б. Щоб не було соромно перед дітьми, або рік у політиці. - К., 1991. - 115 с; Карпенко В. Парламент із середини. Нотатки депутата. - К, 1991. - 149 с; Чобіт Д. У парламенті нової України (спостереження і роздуми народного депутата України). - К, 1995. - 158 с
13. Врублевський В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды и факты. -К., 1993. -254 с; Чемерис В. Президент. Романесе. -К, 1994. -

Аграрне питання: історія і сучасність

- 407 с; Луканов Ю. Третій Президент (Політичний портрет Л.Кучми). - К., 1996. - 154 с; Литвин В. Україна: політика, політики, влада. На фоні політичного портрета Л.Кравчука. -К, 1997. -332 с; Табачник Д. Последний из могокан... застоя // Комсомольское знамя. - 1990. -Сентябрь.
14. Журавський В. Україна політична: переступити через прірву. - К., 1995. - 208 с; Журавський В. Политический процесс в Украине: анализ, решения. - К., 1995. - 128 с; Рябов С, Томенко М. Основи теорії політики. -К., 1996. -191 с; Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади //Політична думка. - 1996. -№ 3.-С. 3-10; Рудич Ф. В одному геополітичному просторі (порівняльний аналіз політичних структур та процесів в Україні та Росії) //Політика і час. -1995. —№ 12. -С. 41-47.
15. Бебик В. Політична культура // Політика і час. - 1991. - № 13. - С. 24-28; Політичний маркетинг // Політологічні читання. - 1995. —№ 2.—С. 198-214.
16. Кремінський В., Безлюда Д., Бондаренко В. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'ятироків. - К, 1995. - 114 с; Михальченко М, Андрущенко В. Беловежське. Л.Кравчук. Україна 1991-1995. -К., 1996. -512с
17. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. - К, 1991. - 180 с
18. Панченко П. Дерформатії в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років // Український історичний журнал. - 1992. -№ 1. -С. 18-29.
19. Михайлюк В. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х - на початку 90-х років: Рукопис док. дис. /КДУ. - К, 1993. - 423 с
20. Бондарчук О. Аграрно-промислові асоціації: пути становления. - К, 1991. - 268 с.
21. Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989. -Запоріжжя, 1995. - 195 с.
22. Вітчарик М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // Український історичний журнал. - 1992. -№ 1. - С. 98-104.
23. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991-1998 роки) / За ред. Л.Берештейна, Г.Мигрина, С.Кульчицького, П.Панченка, О.Реєнта. -К, 1998. -200 с; Демографічні процеси в сучасній Україні (матеріали до лекцій, семінарських занять) / За ред. П.Панченка, Л.Берештейна, Б.Яремченка, Ф.Джоса. -К, 1998. - 95 с; Соціальний та демографічний стан сучасного українського села/ За ред. Л.Берештейна, П.Панченка, Г.Мигрина. -К., 1998. - 105 с
24. Каденюк О. Аграрна реформа в Україні. Наукове і кадрове забезпечення: Рукопис докт. дис. - К, 1997. - 344 с; Левчук К. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект): Рукопис канд. дис. - К, 1993. - 210 с; Саламатіна Т. Проблеми аграрних відносин в діяльності політичних партій України: Рукопис канд. дис. -К, 1993. -196 с; Гончарук Н. Реформування агропромислового комплексу в Україні: досвід, проблеми (1991-1996рр.): Рукопис канд. дис. -К., 1997. - 192 с; Кропивко О. Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектору АПК (1991-1996роки): Рукопис канд. дис. - К, 1997. - 204 с
25. Реєнт О. Вказ. праця. - С 5.
26. Лисенко Л. Сільське господарство України. - Лондон, 1960. - 204 с; Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. - Мюнхен, 1979. - 256 с; Руденко М. Економічні монолози: Нариси катастрофічної помилки. - Б. М, 1978. - 200 с; Руденко М. Шлях до хаосу (з приводу економічної реформи М.Горбачова). -Детроїт, 1988. - 77 с
27. Osofsky S. Soviet Agricultural Policy: Towards the Abolition of Collective Farm. - New York, 1974. -P. 48; Johnson B., Maconel K. Prospects of Soviet Agriculture in the 1980. -S. Bloomington, 1983. - P. 92; Hedlund S. Crisis in Soviet Agriculture. -Lund, 1983. -P. 217.
28. Лукинов І. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. -К., 1987. - 523 с.
29. Богуцький А. Повышение эффективности труда в сельском хозяйстве. - К, 1980. - 245 с.
30. Шепотько Л. Соціальний розвиток села на сучасному етапі. - К, 1982. - 197 с.
31. Гайдуцький П., Лобас М. Відродження МТС. - К, 1997. - 492 с.
32. Україна за роки незалежності / Авт. колектив: Гайдуцький П. та ін. -К, 1998. -236 с.
33. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / За ред. П.Саблука та В.Юрчишина. - К, 1996. - 764 с; П.Саблук, В.Юрчишин Січасні аграрні реформи: деякі оцінки і проблеми. -К, 1998. -536с.

Лях Р.Д. (Донецьк)

Напрямки вивчення історії колгоспів

Колгоспи (поряд з радгоспами) 60 років становили основу сільськогосподарського виробництва, вони об'єднували мільйони селян-робітників. Але колгоспи так і не виконали покладену на них функцію забезпечення потреб суспільства в сільськогосподарській продукції. Вони не стали джерелом високого добробуту колгоспів. По суті, були гіршим варіантом кріпосницької експлуатації їх членів. Їх діяльність висвітлювалась у статтях, монографіях, але з наперед визначеною метою: довести переваги колгоспної системи над всіма іншими формами, що було далеко не так. Довелось ліквідувати колгоспи.

Настав час всебічного, широкого, неупередженого вивчення цієї суспільної форми організації сільськогосподарського виробництва, для чого склалися відповідні умови: відкрито доступ до документів, зняті шори з дослідників, все ще є певна кількість учасників колгоспного руху, які мають інформацію про колгоспне життя. Для дослідження складних проблем історії колгоспів необхідно залучити різноманітні джерела, які об'єднуються в групу за походженням та характером.

Аграрне питання: історія і сучасність

Першу групу історичних джерел по історії колгоспів становлять офіційні матеріали і документи вищих органів влади та управління. Значну інформацію містять справи місцевих органів влади.

До другої належать матеріали громадських об'єднань - партійних, кооперативних. Сюди належать справи колгоспів. Серед них особливої уваги заслуговують документи про їх господарську, виробничу діяльність. Особливо багатим на інформацію є "річний звіт", який складався на стандартному бланку і відображав всі напрямки роботи господарства.

Третя група - статистичні матеріали. Цінними є статистичні збірники "Народне господарство...", "Сільське господарство..." та інші.

До четвертої групи належать повідомлення, інформація про колгоспи в періодичних виданнях, в газетах та журналах.

П'яту становлять спогади учасників колгоспного будівництва.

Варто виділити шосту групу - це документи і матеріали з особистих, домашніх архівів колгоспників. Тут можуть бути трудові книжки колгоспників, грамоти, листи, заохочення.

Необхідно прискорити всебічне вивчення колгоспів для того, щоб з'ясувати як працювали і жили їх члени.

Серед напрямків вивчення історії колгоспів заслуговують на увагу такі:

- правові основи колгоспів, що передбачає дослідження всіх аспектів функціонування колгоспів; створення колгоспів;
- характер, особливості внутріколгоспної демократії;
- організація структури колгоспів;
- господарська діяльність колгоспів;
- розміри державних поборів з колгоспів;
- культурно-освітній рівень колгоспників;
- порівняння колгоспів з іншими формами сільськогосподарських об'єднань, зокрема, з сільськогосподарською кооперацією;
- причини кризи колгоспної системи.

Тригуб П.М. (м.Миколаїв)

Господарське життя південноукраїнського села

у перше повоєнне десятиріччя (1946-1955 рр.)

(на прикладі с. Семенівка Арбузинського району Миколаївської області)

Розвитку сільського господарства України у період відбудови (1946-1955 рр.) історики, економісти, політики присвятили величезну літературу, яка висвітлювала це питання з позицій духу тієї епохи, в яку вони творили. Не претендуючи на вичерпність і повноту, автор цієї розвідки ставить за мету привернути увагу читача до деяких сторін життя південноукраїнського села, базуючись на свіжому фактичному матеріалі. Автор обрав об'єктом дослідження одне-єдине село Степової України - Семенівку на Миколаївщині -, у якому, як у дзеркалі, відбилися майже всі суперечливі явища тодішньої пори, де трудовий ентузіазм простих людей стояв поруч із негативними рисами колгоспно-радгоспної господарської системи.

Успішне завершення Великої Вітчизняної війни дало можливість СРСР вступити в період мирного розвитку. Перед радянським народом постали задачі відновлення народного господарства на раніше окупованій території, забезпечення подальшого економічного піднесення країни. Основні завдання четвертого п'ятирічного плану полягали в тому, щоб відновити потерпілі райони країни, досягти довоєнного рівня промисловості і сільського господарства, а потім перевершити цей рівень у значних розмірах.

Найважливішою задачею сільського господарства в четвертій п'ятирічці було всебічне підвищення врожайності і валового збору сільгосппродукції на основі поліпшення культури землеробства і використання досягнень передової агрономічної науки. Законом передбачалося відновлення землеробства і тваринництва, освоєння всіх орних земель.

Відбудова сільського господарства в Україні проводилася в надзвичайно тяжких умовах. Не вистачало техніки, кадрів, посівного матеріалу. За роки фашистської окупації поля поросли бур'янами, земля була виснажена, на ній розвелася багато шкідників. Успіх відбудовчих робіт у сільському господарстві багато в чому залежав від наявності робочих рук і техніки. Яка ж була ситуація в Семенівці?

У 1946 році Семенівка входила до складу Арбузинського району Миколаївської області. Чисельність населення у 1946-1955 р. змінилася в такий спосіб:

Аграрне питання: історія і сучасність

Показники	1947	1948	1950	1951	1952	1953	1955
Усього господарств	875	883	830	834	838	847	848
Населення	2715	2570	2547	2527	2492	2523	2501
у т.ч. чоловіків	1083	1039	1023	1009	1023	1017	1020
жінок	1630	1531	1524	1518	1469	1506	1481

Отже, спостерігається тенденція зменшення як чисельності господарств, так і населення. Якщо в 1947 році в Семенівці нараховувалося 875 дворів і 2713 жителів, то в 1955 р. - 848 дворів і 2501 житель, тобто відповідно на 3,1 і 7,8%. Однак зменшення кількості населення було не таким значним, як в інших регіонах України, бо в цей час воно поповнювалося за рахунок переселенців із західних областей. Війна наклала свій відбиток на співвідношення чоловічого і жіночого населення села: кількість у 1,5 рази перевищувало кількість чоловіків і протягом усього десятиліття картина не змінилася.

Процес скорочення чисельності населення в післявоєнні роки в південноукраїнському селі відбувався внаслідок дії соціально-економічних факторів. Промислові підприємства і будови країни поглинали велику кількість робочих рук, стрімке збільшення населення міст породжувало проблеми з житлом і постачанням продовольчими та промисловими товарами, але міграційні процеси це не зупинило. Позбавлена привабливості важка сільська ручна праця, відсутність якої-небудь матеріальної зацікавленості в результатах своєї роботи (трудилися за "палічки-трудодні"), занедбаність охорони здоров'я, освіти й культури на селі, низький рівень матеріальних умов життя, відсутність благ - усе це штовхало колгоспну молодь до відходу із села. Ніякі адміністративні міри (невидача паспортів, обмеження в користуванні присадибними ділянками, віддача під суд й ін.) не змогли призупинити цей процес відходу.

Робоча сила колгоспів залучалася для виконання різних повинностей державного і місцевого масштабу. У 1946-1947 р. колгоспи Семенівки відправляли людей на лісорозробки у Київську, Рівненську, Волинську й інші області України терміном на 2-3 місяці. Багато колгоспників відмовлялися їхати [1]. У 1948-1949 р. кожний колгосп змушений був включитися у будівництво автодороги Київ-Одеса [2]. Господарства направляли робочу силу на підприємства і будови Миколаєва, Донбасу, Каховської ГЕС [3]. Сільська Рада мусила щороку відправляти по 20 чоловік молоді для навчання в школи ФЗН і ремісничі училища. Усі ці трудові мобілізації проводилися за рішенням і під тиском вищестоящих партійних і радянських органів. За власною ініціативою колгоспи людей на сторону, як правило, не відпускали і голови скаржилися, що керівники підприємств і установ приймають на роботу колгоспників без відповідного дозволу [4].

З метою надання допомоги колгоспам степової смуги робочою силою, уряд УРСР організував переселення в південні райони жителів Дрогобицької, Львівської, Тернопільської й інших областей. Такі переселенці прибували і на територію Семенівської сільської Ради.

Процес міграції населення із села в місто не був би таким хворобливим, а мав би навіть і позитивні наслідки, якби сільське господарство забезпечувалося технікою у достатній кількості. Але рівень технічної забезпеченості господарств залишався низьким. Так, у 1947 р. у всіх 9 колгоспах Семенівки нараховувалося 3 автомобілі і 1 двигун, у 1950 р. - 4 автомашини і 2 двигуни, у 1955 р. - 16 автомобілів і 2 двигуни.

Важливе місце в розширенні і зміцненні матеріально-технічної бази господарств займала електрифікація. Питання стало особливо актуальним у зв'язку зі спорудженням міжколгоспної ГЕС на р. П.Буг. У лютому 1948 р. у кожному господарстві пройшли збори, на яких вирішили укласти договір про електрифікацію колгоспів і дворів колгоспників з Вознесенській конторою "Сельэлектро" і взяти для цієї мети кредит у банку [5]. Усі голови правлінь увійшли до міжколгоспної Ради з електрифікації з правом вирішувати виробничі і фінансові питання. У 1949 р. електростанція вступила в число діючих. Але повністю електрифікація Семенівки була завершена лише після закінчення будівництва Каховської ГЕС. Телефонізовано також всі 9 колгоспів [6].

Для забезпечення господарства стіновим будівельним матеріалом у Семенівці у 1946 р. розгорнулося будівництво міжколгоспного цегельного заводу, який почав працювати у травні 1948 р., виробляючи кожного місяця по 40 тис. штук цегли, однак це не забезпечувало потреби колгоспів і колгоспників [7]. У 1952 р. на допоміжних підприємствах колгоспу перероблено 7323 ц зерна на борошно, обпалено 300 тис. штук цегли, виготовлено 312 тис. штук цегли-сирцю, вироблено 360 м³ пило матеріалів [8].

Для відновлення житлових будинків і господарських будівель і спорудження нових створювалися будівельні бригади. У 1951 р. у об'єднаному колгоспі ім. Леніна вони побудували корівник на 200 голів, свинарник, радіовузол, розширили цегельний завод. У 1953 р. почалося будівництво нового ставка: довжина греблі - 146 м, ширина - 7 м, площа дзеркала ставка - 4 га. У 1955 р. споруджені силосні ями і траншеї на 1500 тонн.

Трактори і комбайни концентрувалися в МТС: Семенівку обслуговувала Костянтинівська машинно-тракторна станція. Колгоспи з ними в обов'язковому порядку укладали договори на виконання ряду сільськогосподарських робіт (оранка, сівба, боронування, збирання комбайнами і

деякі інші), за які господарства зобов'язані були вносити натуроплату, що перевищувала іноді розміри обов'язкових поставок хліба державі. Звіт керівництва МТС про виконані роботи і укладання нових договорів проводився на загальних зборах, де майже завжди відзначалася неякісна робота МТС [9]. Та інакше й не могло бути, тому що оплата праці працівників МТС абсолютно не залежала від кінцевих результатів господарської діяльності колгоспів

Наприкінці 1946 - початку 1947 р. у зв'язку з утратою в роки Великої Вітчизняної війни актів на вічне користування землею, колгоспам Семенівки були вручені нові. За господарствами було закріплено 10339 га землі, з них ріллі - 8376 га. Протягом відбудовного періоду були освоєні всі орні землі. Основна їх частина була зайнята зерновими і технічними культурами, що визначило рослинництво як провідну галузь семенівських господарств. Зернові культури займали 57-61% ріллі, серед них провідне місце належало озимій пшениці, вона давала до 50% валового збору зерна. Зменшилися площі під соняшником, вівсом і просом. В окремі неврожайні роки посіви озимої пшениці скорочувалися, зате збільшувалися площі під яровим ячменем. У господарствах запроваджувалися 10-11-пільна польова і 8-9-пільна кормова сівозміни.

Врожай багато в чому залежав від якості проведення осінньої і весняної посівних кампаній. У перші післявоєнні роки весняну сівбу проводили з великими труднощами. Брак тяглової сили у колгоспах, недостатня кількість тракторів у МТС, слабка виробнича дисципліна механізаторів привели до подовження термінів посівної кампанії. Для весняної сівби 1946-1947 р. широко використовували корів з особистих подвір'їв. Більше всього весняна сівба страждала від невиходу достатньої кількості людей на роботу. Голова "Перемоги" скаржився на зборах 12 березня 1949 р.: "Весняні польові роботи в колгоспі проходять погано. У поле мало виходить людей" [10]. Піклувалися і про "ідеологічне забезпечення" весняної сівби: виділялися агітатори для читання газет, випускалися бойові листки, виступали колективи художньої самодіяльності.

У 1948 р. колгоспам додалося весняних турбот. У відповідності з "сталінським планом перетворення природи" доводилося садити лісозахисні смуги, виноградники, фруктові сади. Починаючи з 1949-1950 рр. посівна кампанія проходила значно краще. У зв'язку зі збільшенням кількості сільськогосподарських машин і інвентарю скорочувалися терміни сівби, запроваджувалися нові технології. В післявоєнні роки великих труднощів викликав догляд за просапними культурами. Для прополки і просапки соняшника, кукурудзи залучали учнів школи, робітників та службовців, що проживали на території сільради, старих колгоспників.

Найбільш відповідальною і вирішальною була збиральна кампанія, від неї залежали кінцеві результати праці колгоспників. Важливо було зібрати врожай у стислий термін, з мінімальними втратами. Це обумовлювалося багатьма факторами: наявністю достатньої кількості техніки і тягла, погодними умовами, вмілою організацією праці з боку правління і бригадирів, сумлінним ставленням членів сільгоспартілі до своїх обов'язків. Оптимальних умов для збирання практично ніколи не було. Страшна посуха 1946 р. у значній мірі знищила результати праці сільських трудівників. Однак голодних смертей у селі не зафіксовано. Неприятливими виявилися погодні умови 1948, 1949, 1951, 1954 р. Порівняно краще було в 1947 р., тоді семенівські колгоспи одержали на 25-50% більше хліба, ніж у попередньому році. Господарства нарощували збір зернових і в 1949 р., хоча по окремих культурах план не виконувався.

У післявоєнне десятиліття, особливо в четвертій п'ятирічці, у порівнянні з довоєнними роками, врожайність і валовий збір зерна був значно нижчими. Які ж причини цього? Звичайно, Миколаївська область знаходилася в зоні ризикованого землеробства, врожай прямо залежав від атмосферних опадів, капризов погоди. Важливе значення мала та обставина, що земля за роки війни не удобрювалася, поля заросли бур'янами, обробка їх велася неякісно, через відсутність достатньої кількості худоби в господарствах було мало гною, а мінеральні добрива тільки почали надходити.

Але варто врахувати ще одну істотну обставину. Визначальне значення в продуктивній праці грає матеріальна зацікавленість працівників, а її й не було, що добре видно на прикладах семенівських колгоспів. Відсутність матеріальних стимулів приводила до зниження трудової дисципліни, до невиходів на роботу, до звички робити усе через "пень-колоду". Для боротьби з порушниками трудової дисципліни правління колгоспів широко використовували штрафи, відрізання присадибних ділянок, передавали справу до суду.

Для посилення боротьби з порушниками трудової дисципліни, розкраданням колгоспної власності застосовувалися репресивні заходи. У 1947 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про посилення кримінальної відповідальності за розкрадання державного і колгоспного майна. На загальних збори колгоспники Семенівки гаряче "схвалили" цей указ, рекомендували правлінню посилити сторожову охорону, вести жорстоку боротьбу зі злочинцями, роз'яснити положення указу, але злочинство цим не припинили.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про примусове виселення за дармоїдство, спекуляцію, невироблення мінімуму трудових, ведення паразитичного способу життя. Однак у Семенівці цей указ не застосовувався.

Наслідком низької технічної забезпеченості господарства, несумлінного відношення ряду колгоспників до праці, а також капризів погоди стало незадовільне виконання виробничих планів, видів робіт, що, в остаточному підсумку, позначалося на врожаї. З усіх післявоєнних 10 років тільки

один раз, у 1955 році, вдалося перевищити в рослинництві практично всі планові показники, майже досягнуті планові завдання в 1949 році. В інші роки фактична врожайність багатьох культур виявилася нижче плановою.

Проте у 1946-1955 р. у Семенівці чимало колгоспників самовіддано трудилося, вносило свій посильний внесок у розвиток сільського господарства країни. У 1947 р. ланкова колгоспу ім. Молотова Домаха Омелянівна Микульшина разом з подругами Оксаною Микульшиною, Федорою Микитенко, Марією Нечасової й ін. виростила по 31 ц кукурудзи на площі 10 га. Як додаткову оплату члени ланки одержали по 30 ц зерна [11]. У колгоспі ім. Сталіна добре працювали Василь Стародуб, Іван Проценко, Сава Герасименко, І.В.Пискун, Євгеній Проценко, Василь Махinya, Валентина Солонуха, М.Н.Стародуб, А.Трюхан, Анатолій Пискун, Яків Ратушний і ін. [12] Невисока врожайність зернових і технічних культур приводила, природно, до низького валового збору зерна, велика частина якого йшла в рахунок обов'язкових поставок державі і натуроплати МТС. Інша частина зерна йшла на трудовні, з неї формувалися насінні, страхові і фуражні фонди.

Валовий збір зерна в Семенівці і його розподіл у 1946-1955 р.

Показники в ц	1946-1950 р.	1951-1955 р.
Отр им ано зер на	224507	281207
Здано державі	72369	52749
Натуроплата МТС	69647	57237
Видано на трудовні	39254	65524

Таким чином, за наявними річними звітами колгоспи Семенівки в 1946-1955 р. зібрали 505714 ц зерна, з них здали в рахунок обов'язкових поставок і натуроплати МТС 252002 ц, або 49,8%. Особливо багато забирала держава в 1946-1950 р. - понад 63%. На оплату трудовнів колгоспникам пішло 104778 ц, або 20,7% від валового збору (у 1946-1950 р.-усього 17,5%).

Хлібопоставки були найважливішою державною задачею колгоспів, доля того або іншого голови залежала від успішного її виконання. Як наглядачі в цій справі у колгоспах виступали уповноважені райкому партії і райвиконкому, як правило, некомпетентні люди, що одержали завдання будь-якими засобами домогтися виконання плану хлібозаготівель. Особливо складна ситуація виникла в 1946-1947 р. "Державне попередження" одержали колгоспи "Шлях Леніна" та ім. Молотова [13]. Починаючи з 1947 р. більшість господарств Семенівки успішно виконували плани хлібозаготівель і натуроплати МТС.

Постійно відстаючою ділянкою колгоспного виробництва було тваринництво, хоча впродовж післявоєнного десятиліття кількість худоби зросла, що видно з наступної таблиці:

Поголів'я	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
ВРХ	296	676	951	761	1448	1459	1425	1259	1418	1630
у т.ч. корів	33	64	111	110	270	380	388	412	539	672
Свиней	91	390	659	681	1560	1441	1693	1732	921	1385
Овець	158	339	519	377	1079	1358	1106	1221	1469	1813
Птиці	624	1361	2188	2296	7888	11213	6406	6485	4529	4051
Коней	145	386	382	230	523	516	513	465	600	540

Поголів'я колгоспної худоби стало рости особливо інтенсивно в 1949-1951 р., коли був прийнятий трирічний план розвитку тваринництва, і в 1954-1955 р. - у зв'язку з підвищенням у 1953 р. закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Цей ріст забезпечувався природним відтворенням колгоспної череди, примусовою контрактацією молодняку в колгоспників і закупівлею його на ринку. Однак плани поголів'я не завжди виконувалися.

Недостатня кормова база, відсутність гарних приміщень для худоби, низька трудова дисципліна, праця колгоспників, позбавлена матеріальних стимулів, відсутність турботи про поліпшення породи худоби - усе це позначалося на продуктивності, що залишалася на низькому рівні. Середній удій на одну корову в четверту п'ятирічку в семенівських колгоспах склав 1172 кг, у п'яту -1290 кг, настриг вовни - відповідно 2,2 і 3,0 кг, яєць від курки-несучки - 51 і 45 штук. Великі збитки тваринництву приносили падіж худоби. Тільки в 1953 р. за 9 місяців загинуло 13 коней, 34 голови ВРХ, 216 одиниць свинопоголів'я, 44 вівці, понад 7 тис. голи птиці [14].

Нарощування продукції тваринництва і здача її державі йшли в основному за рахунок збільшення його поголів'я. Відповідно для догляду за худобою було потрібно усе більше людей. Якщо в 1947 р. у Семенівці у тваринництві працювало 76 чол., у 1950 р. -уже 150, а в 1955 р. -218. **Здача тваринницької продукції державі в 1946-1955 р.**

Продукція в ц	1946-1950 р.	1951-1955р.
М'ясо	1363,59	2745,9
Молоко	3573,09	13109,38
Вовна	38,47	155,19
Яйця (тис. шт)	104,685	627,808

Аграрне питання: історія і сучасність

Отже, відбувалося поступове зростання обсягів виробництва і здачі державі тваринницької продукції. Від колгоспів Семенівки в 1946-1955 р. держава одержала близько 400 тонн м'яса, 1600 тонн молока, близько 20 тонн вовни, понад 700 тис. штук яєць. У 1955 р. у порівнянні з 1947 р. здача м'яса збільшилася в 2,7 рази, молока - у 12, вовни - у 11, яєць - у 4,8 рази. Досягнення досить значні, хоча варто визнати, що вихідний рівень 1947 року досить низький.

За здану рослинницьку і тваринницьку продукцію колгоспи одержували чисто символічну плату: один центнер пшениці коштував 10 руб. (у 1946-1947 р. на чорному ринку буханець хліба йшов за 100-150 руб.). Тому доходи колгоспів були надзвичайно низькими, вони навіть не відшкодовували витрат праці на виробництво продукції.

Доходи колгоспів Семенівки в 1946-1955 р.

Доходи (у руб.)	1946-1950 р.	1951-1955 р.
План	4417931	24048170
Фактично	4148734	14097325

Таким чином, доходи колгоспів виявлялися майже завжди нижче планованих, за винятком 1948 і 1955 р. У середньому господарства одержували близько 80% від запланованого доходу. За розрахунками деяких сучасних економістів при справедливій оцінці селянської праці господарства могли б мати прибуток, який у 8-10 разів перевищував зазначені цифри. У таких умовах багато витрат, зокрема на капітальне будівництво, приходилося вести за рахунок кредитів.

Матеріальні умови колгоспників у післявоєнні роки були важкими, люди жили за рахунок присадибних ділянок, утримання особистої худоби. За свою працю в громадському господарстві вони одержували дуже мало.

Оплата праці в колгоспах Семенівки в 1946-1955 р.

Колгоспи	1946		1947		1948		1949		1950	
	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна
"Шлях Леніна"			0,37	2,3	1,58	2,6	0,63	2,5	1,51	3,75
ім. Сталіна			3,5	2	1,33	1,7	0,49	1,33	1,16	2,5
ім. Ворошилова			0,33	1	1,25	2,3	1	36924	41640	3,0
ім. Калініна			0,1	0,76	0,1	1,1				
ім. Молотова			0,24	2,4	1	2,15			1,56	3
ім. газ. "Комуніст"			0,52	1,05	2	2,1				
"Перемога"	1	1,23	0,59	2	0,9	1,9	1	2,5	1,5	4,3
"Червона зірка"			2,5	1,32	0,38	2				
ім. Горького	0,37	1,2	2,4	2,1	1,55	2,3	1,11	3,5	2,89	4,75

Колгоспи	1951		1952		1953		1954		1955	
	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна	Грошей	Зерна
"Перемога"	0,9	1								
ім. Леніна	1,1	1,9	3,24	1,86	1,5	1,48	1,6	2,5	3,69	3,54
ім. Кірова							0,8	1,76	2,3	2,26

Примітка. У таблиці грошова оплата показана в карбованцях, натуральна - у кг.

Отже, середня оплата трудодня по всіх колгоспах у четвертій п'ятирічці склала 1,05 руб. і 2,05 кг зерна, у п'ятій - відповідно 1,89 руб. і 2 кг, тобто істотно не виросла. Цього було занадто мало, щоб колгоспники могли задовольнити свої матеріальні потреби.

Багатством колгоспникам надавалася посилення матеріальна допомога, зокрема у спорудженні й ремонті житлових будинків, придбанні худоби, проведенні різних сімейних свят, у похованні.

Розвиток господарства, його успіхи в значній мірі залежали від керівників: голів, бригадирів, ланкових, членів правління, бухгалтерії. Характерним явищем у перші післявоєнні роки була плінність голів. У 1946-1955 р. у колгосп "Шлях Леніна", а потім - ім. Леніна змінилося 4 голови, у 1946-1950 рр. в "Перемозі" - 4. Зміна голів проходила, як правило, за вказівкою районних властей, зрідка - за ініціативою самих колгоспників.

У 1945-1946 р. вище партійно-радянське керівництво СРСР звернуло увагу на "розбазарювання" колгоспних земель, поширення практики нарахування трудоднів за роботи, не пов'язані з колгоспним виробництвом, зростання штату управлінського й адміністративного персоналу, порушення колгоспної демократії. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів СРСР у спеціальній постанові "Про заходи для ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах" від 19 вересня 1946 р. кваліфікували ці явища як перекурчення в колгоспному будівництві і зобов'язали місцеві органи влади ліквідувати всі порушення Статуту.

Аграрне питання: історія і сучасність

26 вересня 1946 р. загальні збори колгоспу ім. Молотова відзначили розбазарювання трудоднів на оплату пожежним, черговим сільської Ради, персоналу лікарні, пологового будинку. Продукти відпускалися за заниженими цінами, по записках голови, особам, не залученим до колгоспного виробництва. Нерегулярно проводилися колгоспні збори [15]. 27 вересня в сільгоспартілі "Шлях Леніна" загальні збори також констатували, що понад план нараховано 1348 трудоднів, правління несвоєчасно звітувало перед колгоспниками. Вирішили перевірити наявність землі, перемерити садиби [16]. Нерідкими були і розкрадання колгоспної власності. Так, надбанням гласності став факт крадіжки у вересні 1952 р. кукурудзи, соняшника і картоплі колгоспницями бригади № 1 артілі ім. Леніна, у результаті чого бригадир Некрасов поплатився своєю посадою [17].

Одним із заходів, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, повинне було стати їхнє укрупнення, проведене в 1950-1952 р. У лютому 1952 р. утворилося найбільше в районі господарство, якому в майбутньому призначено було стати одним із кращих колективних підприємств Арбузинщини.

Отже, у 1946-1955 р. колгоспам Семенівки вдалося відновити довоєнне виробництво зерна, овочів, соняшника, дати державі значну кількість тваринницької продукції. Праця колгоспників заохочувався як на місцевому, так і на урядовому рівнях. Як правило, до першотравневих і жовтневих свят передовики виробництва нагороджувалися грошовими преміями і коштовними подарунками, мена заносилися на районну й обласну дошки пошани, чимало колгоспників одержали урядові нагороди. Однак у Семенівці були наявні й негативні явища, притаманні всій колгоспно-радгоспній системі Радянського Союзу в ті часи: низька продуктивність й недостатня технічна забезпеченість виробництва, відсутність ефективного матеріального заохочення колгоспників, низька трудова дисципліна, байдуже, а іноді й злочинне ставлення основної маси колгоспників до колгоспної власності.

1. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.Р-3074, оп.1, спр.9, арк.9, 21, 25, 33; ф.Р-3077, оп.1, спр.10, арк.6, 11, 19; спр.11, арк.35-36; ф.Р-3082, оп.1, спр.ї, арк.32.
2. Там само, ф.Р-3074, оп.1, спр.25, арк.6, 7, 11.
3. Там само, ф.Р-3076, оп.1, спр.ї3, арк.36.
4. Там само, спр.40, арк.12.
5. Там само, ф.Р-3078, оп.1, спр.2, арк.6; ф.Р-3072, оп.1, спр.ї, арк.17.
6. Соціалістична перемога (Арбузинка). -1949. - 24 березня.
7. ДАМО, ф.Р-3072, оп.1, спр.4, арк.8; спр.8, арк.4; ф.Р-3076, оп.1, спр.ї, арк.11-12; спр.13, арк.17; Соціалістична перемога. -1946. -12 червня.
8. ДАМО, ф.Р-3076, оп.1, спр.ї, арк.31; спр.13, арк. 13-14; спр.53, арк.21; Соціалістична перемога. - 1953. - 12 червня.
9. ДАМО, ф.Р-3076, оп.1, спр.ї, арк.38.
10. Там само, арк. 10-11.
11. Соціалістична перемога. -1948. -1 січня.
12. ДАМО, ф.Р-3078, оп.1, спр.2, арк.1
13. Там само, ф.Р-3074, оп.1, спр.9, арк.29.
14. Там само, спр.27, арк.4-36.
15. Там само, ф.Р-3082, оп.1, спр.ї, арк.28.
16. Там само, ф.Р-3074, оп.1, спр.8, арк.27-28.
17. Там само, спр.13, арк. 33.

Українське селянство у добу утворення козацької держави.

Висвітлення проблеми у працях М.Костомарова.

У добу пізнього середньовіччя в соціальній структурі українського населення найчисельнішим її елементом було селянство. Його становище у значній мірі визначало характер соціальних відносин, гостроту земельного питання, зв'язок з козацтвом, а відтак і роль селян у суспільно-політичному розвитку України. У зв'язку з цим великий науковий інтерес становить дослідження питання щодо впливу селянських мас на утворення козацької держави. Надзвичайно важливо також проаналізувати як складні і суперечливі державотворчі процеси впливали на соціальний розвиток селянства в Україні в 40-60-ті рр. XVII ст. Цей аспект ще не здобув належного висвітлення в історичній літературі.

Аналіз зазначеної проблеми потребує, перш за все, її історіографічного огляду. Виходячи з цього, виправдані є звернення до наукової спадщини визначного історика XIX ст. М.Костомарова, який, за словами Ю.Пінчука, "був прихильником народно-державницької концепції, пропагатором національного принципу державотворення" [1]. Саме з цих позицій у ряді своїх праць М.Костомаров розглядав суспільно-політичну діяльність українського селянства у XVII ст. Історичні погляди цього вченого відображали особливості розвитку українського національного руху у XIX ст., стан історичної науки в Україні в цілому і в дослідженні історії Гетьманщини зокрема. Наукова діяльність цього велетня української історіографії, хоч і сприймалася досить критично, мала відчутний вплив на її подальший розвиток. М.Костомаров не завжди був точним у викладенні фактичного матеріалу, але його оцінки історичних, суспільно-політичних явищ становлять безумовний науковий інтерес.

Українське селянство XVII ст. М.Костомаров розглядав як основну складову частину народу, вживаючи для його означення поняття "посполиті" [2], "хлопи" [3], "поселяни" [4], "селяни" [5], "мужики" [6]. Перші два слова відповідали термінології XVII ст., а наступні - були властиві лексичі XIX ст. При цьому, історик, в залежності від того, про який час ішла мова, вживав різні поняття. Характеризуючи соціальні суперечності напередодні і в добу Національно-визвольної війни, вчений, здебільшого, називав селян "хлопами". Висвітлюючи події другої половини XVII ст., коли значна частина селянства була вільною, дослідник віддавав перевагу поняттю "посполиті", підкреслюючи тим самим зміни, які сталися в соціальному становищі селянських мас у часи Хмельниччини.

М.Костомаров розглядав селян у тісному зв'язку з козацтвом. Саме ці два стани, на його думку, становили більшість народу, до якого історик зараховував також духовенство та міщан [7]. Вчений характеризував посполитих як "землеробський клас, який не мав козацьких прав" [8].

Висвітлюючи історичні передумови Національно-визвольної війни українського народу і причини утворення козацької держави, М.Костомаров звернув увагу на гострі соціальні суперечності, пов'язані з пригнобленим становищем селян в Україні у добу польського панування. Вчений вказував на те, що "польське право надавало власникам безумовну владу над підданими", яких могли навіть страчувати. "З часу унії, - зазначав історик, -... пан готовий був поступати безжалісніше з селянином, який був чужий йому і за мовою, і за вірою" [9]. Величезним тягарем на селян лягала розкіш панського побуту, характерна для Польщі у першій половині XVII ст. [10].

"Крім звичайної панщини, яка залежала від сваволі власників, - писав М.Костомаров, - "хлоп" був обтяжений різноманітними роботами. Поміщик брав у нього в дворову службу дітей, не полегшуючи повинностей сімейства; зверх того, селянин був обкладений поборами: тричі на рік, перед паскою, п'ятидесятницею та різдвом він повинен був давати так званій осип, тобто кілька четвєртин хлібного зерна, кілька пар каплунів, курей, гусей; з усього майна: з биків, коней, свиней, овець, меду і плодів, повинен був віддавати десяту частину і, крім того, кожен вулик в його бджільнику був підданий податку під ім'ям очкового, кожен віл - податку під назвою рогатого; за право ловити рибу платив він ставщину; за право пасти худобу - спасне, за право збирати жолуді - жолудяне, за лов риби і звірів - десятину, за помол борошна - сухомельщину і т.п. Селянам не дозволялося не тільки виготовляти у себе вдома напої, але навіть купувати в іншому місці, крім панської корчми, яка звичайно віддавалася жиду на оренду, а там продавали таке пиво, мед і горілку, що й худоба пити не стане" [11].

Особливо важким і принизливим було становище селян там, де панські помістя брали в оренду "іудеї". М.Костомаров вказував на те, що "пани, лінуючись управляти помістями самі, віддавали їх в оренди іудеям з повним правом ... панування над хлопами. І тут-то не було меж знущанням над робочою силою та духовним життям хлопа" [12].

Таке пригноблення селянства вело до того, що повсюди поширилося його прагнення до покозачення. У цьому селяни бачили шлях до визволення. "Козаки, - зазначав М.Костомаров, - такі близькі до селян і за походженням, і за мовою, і за вірою, стали для останніх зразком вільного руського народу, так що зробитися вільним для селянина означало зробитися козаком" [13].

Покозачення народу відкривало, на думку вченого, можливість "вирватися з-під влади старост і панів, і взагалі польського ладу" [14]. Через це натовпи народу тікали на Запорожжя, а звідти поверталися озброєними загонами. Антагоністичні суперечності між селянами і панами часто виливалися в кровопролитні повстання. Не зважаючи на жорстокі страсти повстанців, за свідченнями історика, хлопи повставали знову і знову. У 1637 р. на заклик Павлюка "відгукнулися на лівому боці Дніпра так звані нові слободи" [15].

Праці М.Костомарова довели, що у першій половині XVII ст. загострення соціальних суперечностей у сфері аграрних відносин було важливим чинником формування історичних передумов розв'язування Національно-визвольної війни українського народу, фактором, який обумовлював позицію селянства у процесі державотворення в козацькій Україні. Надзвичайна гострота аграрного питання у нашій країні, яка мала місце в середині XVII ст., породила крайній радикалізм настроїв і дій селянських мас в боротьбі за національне і соціальне визволення. Не випадково М.Костомаров зазначав, що хлопи, "з'єднавшись з козаками, збунтувалися і обмили тамошні краї шляхетською кров'ю" [16].

Висвітлюючи участь селянства у подіях Національно-визвольної війни, М.Костомаров показав його високу активність у повстанських діях. Історик звернув увагу на те, що після перших перемог українського війська біля Жовтих Вод та під Корсунем відбувся масовий процес покозачення селян, з числа яких формувалися з'єднання козацької армії. Вчений вказував на те, що гетьман Б.Хмельницький "дозволив всім новоприбуваючим хлопам записуватися до козаків, розділив їх на полки і сотні, призначив керівників і розіслав в різні боки... Мужики закривали свої хати, перековували рала і серпи на мечі та списи і спішили до війська" [17]. За словами М.Костомарова, воно переважно складалося з селян-втікачів [18]. Дослідник вказував, що Б.Хмельницький використовував народне повстання як знаряддя, щоб "провчити панів надовго і здійснити план свій: ослабити польську олігархію" [19]. Проте така поміркована програма не влаштувала селянські маси. "Народ гадав, що справа з поляками не повинна скінчитися нічим іншим, крім власного звільнення Русі від польського панування" [20].

З селян та козаків формувалися загопи, яких було безліч по всій Україні [21]. Селянські повстання охопили Поділля, Волинь, Західну Україну, Лівобережжя і Сіверську землю, перекинулися і в Білу Русь [22]. Перед літньою військовою кампанією 1649 р. М.Костомаров відзначив новий масовий вплив селян до українського війська. Вчений писав про те, що "в Україні відбувся збір цілого народу на війну. Пустіли хутори, села, міста. Поселяни кидали свій плуг, надіючись пожити за рахунок панів, на яких раніше працювали" [23].

Масова участь селян у подіях Національно-визвольної війни поставила аграрну проблему в один ряд з процесами державотворення в козацькій Україні. Дискутуючи з російським істориком Г.Карповим у питанні щодо завдань і характеру боротьби, яка розгорілася в українських землях у середині XVII ст., М.Костомаров підкреслював, що "ніде, де тільки піднімалася боротьба за гнану віру, ця віра не була виключною і єдиною причиною повстання ... А ґрунти, якими взагалі малоруси хотіли користуватися, як власністю, без всякого побоювання бути зігнаними з них? А прагнення звільнитися від панської юрисдикції, від панських підстарост, дворць, орендаторів, від панських поборів та податків? А прагнення безборонно вступати до козацтва?..." [24].

Селянське питання посідало важливе місце у переговорах, які вели представники Війська Запорозького та Речі Посполитої. Польська влада сприймала Визвольну війну в Україні як "хлопську сваволі" [25], закликала Б.Хмельницького "примушувати хлопів до покори" [26], відступитися від бунтівливої черні. "Хай хлопи обробляють поля, а козаки воюють" [27] - такий принцип пропонували утвердити в соціальних відносинах представники польської влади, а це означало б розкол між союзниками, які спільно боролися за національне визволення України. Отже, вчений відзначав, що королівський уряд бачив загрозу польському пануванню в Україні у єднанні селянства й козацтва і намагався будь-що розірвати цей потужний союз. Історик вказував на те, що під час переговорів з польським комісаром А.Киселем у лютому 1649 р. гетьман Війська Запорозького відкинув його пропозицію про розрив козаків з черню, підкреслюючи, що цей союз "то перша запорака наша" [28]. Б.Хмельницький розумів, що успіхи українського війська у перші роки війни у значній мірі були пов'язані саме з масовим покозаченням селян, які рішуче підтримали визвольну боротьбу.

Масовий перехід селянства до козацького стану сприяв звільненню посполитих від кріпацької неволі. Але в умовах важкої війни, як зазначав М.Костомаров, селянські господарства розорялися. Якщо в 1648 р. учасники бойових дій отримали чималу здобич, то в 1649 р. становище селян різко погіршилося. За словами історика, "хлопи, які їли все готове у поході, приходили додому і заставали родини в злиднях". Селянські поля не оброблялися, посилювався голод. Через це посполиті все частіше перебігали в межі Московської держави [29].

Великий вплив на дії селян в ході Національно-визвольної війни мав Зборівський договір 1649 р. Складання козацького реєстру, передбаченого ним, призвело до різкого загострення суперечностей в українському суспільстві. М.Костомаров, розглядаючи умови договору, звернув увагу на його положення, які передбачали, щоб всі селяни, які не потрапили до козацького реєстру і жили в шляхетських маєтках, "служили своїм панам" [30]. Політика Б.Хмельницького, пов'язана з підписанням і виконанням Зборівського договору, викликала недовіру народу до гетьмана. На

початку 1650 р. він дозволив "панам вступати в їх українські маєтки" і у зв'язку з цим видав універсал, яким наказував "всім, хто не ввійшов до реєстру, підкоритися своїм панам під загрозою смертної кари" [31].

За словами вченого, "починалися спалахи невдоволених, яких не поміщали до реєстру; уже Хмельницький не одного з них стратив смертю" [32]. За цих умов польські комісари, які прибули до Києва "побачили в руському народі сильне раздратування, злість проти панів і готовність хоч зараз воювати проти Польщі" [33]. Хлопи відмовлялися служити панам і змушували їх втікати з своїх маєтків [34].

Характеризуючи соціальні наслідки Зборівського трактату, М.Костомаров зазначав, що "козацькі старшини, які заключали договір, турбувалися лише про "вольності" козацькі; посполитий народ залишався на їх сваволю, а між тим в народі залишалося переконання, що роздвоєння на козаків та посполитих сталося випадково: "можніші (багаті та значні) потрапили до козаків, а підліші (найбідніші) залишилися мужиками" [35]. На думку М.Костомарова, "в цьому була кричуща несправедливість. Все народонаселення закликали до боротьби за загальну свободу; всі однаково брали участь у цій боротьбі, а тепер виявилось, що вони боролися і проливали кров тільки для яких-небудь сорока тисяч обраних, самі ж повинні були повернутися в попередню неволю" [36].

З іншого боку, шляхта виявляла невдоволення тим, що велика кількість селян з їхніх маєтків потрапила до козацького реєстру. Шляхтичі побоювалися, щоб ці козаки не "присвоїли собі панських ґрунтів і не хвилювали підданих" [37]. М.Костомаров зазначав, що "дворяни вимушені були вдовольнитися тим, що дають їм з милості їх власні піддані, над якими вони так недавно мали необмежену владу" [38]. Панські маєтки стали неприбутковими.

У 1651 р. у зв'язку з підписанням Білоцерківського договору соціальна напруженість переросла в гостру суспільно-політичну кризу. Вже під час боїв під Берестечком, після втечі татар і полонення ханом гетьмана, за словами М.Костомарова, серед українського війська "хвилювання в таборі дійшло до крайності. Натовпи новонабраних хлопів, які виконували різні роботи і були озброєні тільки косами, сходилися на сходки" [39]. При цьому висловлювалося невдоволення на адресу гетьмана і старшини. Характеризуючи становище в Гетьманщині після Берестецької битви, вчений вказував на кризу козацької держави. "Влада Хмельницького, а за нею і будь-який порядок і підпорядкованість були дуже підірвані від дня нещасної поразки берестецької. Чернь була невдоволена гетьманом" [40]. Ця неприязнь була обумовлена і поступками, які були зроблені панам, і союзом з татарами, які розорили край [41]. Вчений намалював трагічні картини голоду, який охопив деякі сільські регіони України, особливо на Волині [42]. Протест селян щодо політики гетьманського уряду виявлявся по-різному: у відмові коритися панам, у створенні самовільних озброєних загонів, які нападали на шляхту, на польських і литовських вояків, у масовому переселенні козаків та посполитих на Слобідську Україну, в межі Московської держави [43]. Історик вказував на те, що в цих умовах "Хмельницький не був у безпеці і у власному Чигирині. Народна громада, яка прийшла у відчай, готова була наскочити на нього і вбити" [44]. За свідченням М.Костомарова, "в різних місцях України з'явилися народні проповідники, які або самі домагалися гетьманства, або хотіли надати його кому-небудь іншому замість Хмельницького" [45].

Гетьмана селяни звинувачували в тому, що замість очікуваної свободи він знову їх "закабалив у рабство" [46]. З усього цього М.Костомаров робив висновок, що "Білоцерківський трактат приводив Україну до того ж становища, в якому вона знаходилася до 1648 року" [47]. То ж не дивно, що цей договір українці розглядали лише як коротке вимушене перемир'я.

Окремо вчений зупинився на висвітленні питань щодо становища українських селян після смерті гетьмана Б.Хмельницького. Історик відзначив, що в нових умовах в Україні сталися зміни в соціальних відносинах, що торкнулися і селянських мас. За словами М.Костомарова, "справа визволення України здійснена була цілим народом ..., але як тільки боротьба уляглася - народ розпадався на козаків та посполитих" [48]. При цьому дослідник відзначав, що козаки "готувалися скласти привілейований клас", а становище селян залишалося невизначеним і незахищеним законом [49]. Слід відзначити, що, висвітлюючи соціальні відносини, які склалися в Україні після Хмельниччини, вчений спеціально звернув увагу на суперечності у вирішенні аграрного питання в козацькій державі. Історик вказав на те, що "за козацького управління країною" більша частина земель перебувала у військовому підпорядкуванні і "право посполитих на володіння землею стало залежати від "війська". Козацькі чиновники і прості козаки з дозволу своїх начальників привласнювали собі владу над мужичими "ґрунтами" [50]. Це пояснює прагнення посполитих перейти до козацького стану і те, що довгий час "не було визначених меж між цими двома верствами" [51].

У зовнішньополітичній орієнтації посполиті і прості козаки були єдині у своїй прихильності до одновірної Московської держави і непримиренні до Польщі, оскільки боялися, що при з'єднанні України з останньою "прості козаки і все поспільство будуть віддані в безумовне рабство новому панству, навпаки, при з'єднанні з Московщиною самодержавна воля царя уявлялася захистом слабких від сваволі сильних" [52].

М.Костомаров звернув увагу на те, що вказані обставини використовувала у своїх інтересах царська влада, спрямовуючи дії посполитих на послаблення гетьманського уряду [53]. Прикладом того на думку історика, була генеральна рада, яка відбувалася у жовтні 1659 р., в Переяславі [54], на якій гетьманом був оголошений Ю.Хмельницький і затверджені нові статті, "які тепер московський уряд вважав за потрібне дати козакам, щоб поставити їх у залежність більш тісну, ніж та в якій вони знаходилися за умовами приєднання Малої Росії до Москви за Богдана Хмельницького" [55]. У цей час посполиті разом з "чорними" козаками виступали за введення царських воєвод в Україну, хоча і боялися "щоб воєводи не порушували звичаїв і не погналі людей насильно до Московщини" [56].

З іншого боку, М.Костомаров відзначав зближення селян із запорожцями. І ті, і інші неприязно ставилися до городових козаків "з задрощів за те, що вони користуються привілеями, яких позбавлені посполиті" [57]. Вчений зобразив картину суспільно-політичної активності розорених війною посполитих, багато яких стали декласованими елементами, налаштованими на соціально деструктивну діяльність. їх умію використовували деякі амбітні претенденти на гетьманську булаву. Опозиційні настрої селянства проти політики гетьмана І.Виговського використовував полтавський полковник Мартин Пушкар. Він, "щоб нашкодити своєму ворогу, постійно закликав козакувати посполитих, які прагнули до урівняння прав своїх з козаками" [58]. За словами М.Костомарова, ці заклики "подіяли на бездомних та безземельних", яких зібралось багато в Україні "від розорень, смут і втрати звички до роботи під час безперервних війн". їх називали дейнеками. Вони були "без коней, без зброї, нерідко без одягу і взуття, в лахмітті, з рогатинами, палицями, косами і, ... з серцями, готовими на вбивства і грабунки" [59]. Селяни підтримали повстання М.Пушкаря. А після його розгрому "посполиті, які склали військо Пушкаря, натовпами тікали на поселення в українні землі Московської держави і на Запорожжя" [60]. Пізніше, налаштовані проти гетьмана І.Виговського посполиті підтримали у боротьбі проти нього Московське військо [61].

Факти, наведені в працях М.Костомарова, висловлені ним теоретичні положення, засвідчили, що селянство було важливою суспільною силою у процесі державотворення в козацькій Україні. Розрив, який стався при вирішенні суспільно-політичних питань між селянством і Військом Запорозьким після утворення Гетьманщини, зашкодив козацькій державі, у значній мірі сприяв посиленню її внутрішньої дестабілізації. Це показувало, що доля Гетьманщини дуже залежала від вирішення земельного питання в Україні, від політичної позиції селянства. На жаль, правляча еліта козацької України не рахувалася з цим.

1. Пінчук Ю.А. Костомаров / Малый словарь истории Украины / В.Смолий, С.Кульчицкий, О.Майборода та ін. - К: Либідь, 1997. - С. 215.
2. Див.: Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницкого // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. -Кн.П. -М.: Книга, 1991. -С. 288, 290; Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // Казаки. Исторические монографии и исследования. - М: Чарли, 1995. - С. 46,47.
3. Див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. -М.: Чарли, 1994. - С. 26-30, 65, 130, 218, 225.
4. Див.: Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. Автобиография. - 2-е изд. - К.: Издательство при Киевском государственном университете, 1990.-С. 374, 378, 383.
5. Див.: Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии//Библиотека для чтения. -1846. -Т. 78. -Кн..111. -С. 30-31.
6. Див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. -С. 189.
7. Див.: Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницкого. -С. 288.
8. Там само. - С. 288.
9. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - С. 26.
10. Див.: Там само. - С. 26-27.
11. Там само.-С. 27-28.
12. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий- С. 356.
13. Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии. - С. 30.
14. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. -С. 56.
15. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 361.
16. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. -С. 130.
17. Там само.-С. 218-219.
18. Див.: Там само. - С. 224.
19. Див.: Там само. - С. 253.
20. Там само. - С. 238-239.
21. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 374.
22. Там само. - С. 241.
23. Там само. -С. 270.
24. Костомаров Н.И. Заметки по поводу недавно изданной в Москве книги под названием "Г.Костомаров как историк Малороссии" соч. Геннадия Карпова //Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. - К, 1928. - С. 238.
25. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - С. 303.

26. Там само. - С. 306.
27. Там само. - С. 309.
28. Там само. - С. 309.
29. Там само. - С. 329.
30. Там само. - С. 372.
31. Там само. - С. 400.
32. Там само. - С. 397.
33. Там само. - С. 399.
34. Див.: Там само. - С. 400, 410.
35. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницького. - С. 288
36. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 380.
37. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий - С. 408-409.
38. Там само.-С. 410.
39. Там само. - С. 493.
40. Там само. - С. 543.
41. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 386.
42. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - С. 553, 554.
43. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 389.
44. Там само. - С. 389.
45. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - С. 558.
46. Там само. - С. 553.
47. Там само. - С. 552.
48. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // Казаки. Исторические монографии и исследования. -М. ■ Чарли, 1995. - С. 46.
49. Там само. -С. 47.
50. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницького. - С. 288.
51. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. -С. 47.
52. Там само. - С. 53.
53. Див.: Там само. - С. 174, 175.
54. Див.: Там само. -С. 177.
55. Там само. - С. 178.
56. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницького. - С. 290.
57. Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницького//Казаки. Исторические монографии и исследования -М.: Чарли, 1995. - С. 239.
58. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. -С. 73.
59. Там само. - С. 73.
60. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницького. - С. 291.
61. Там само. - С. 293.

Рахно О.Я. (м. Чернігів)

Олександр Русов - дослідник українського пореформеного села

Відомий громадсько-політичний діяч, етнограф і фольклорист Олександр Олександрович Русов (1847-1915) був одним із фундаторів української земської статистики. Втім, земська статистична діяльність та творчий доробок О.Русова по дослідженню українського пореформеного села не стали об'єктом спеціального вивчення і потребують уточнення.

Росіянин за походженням, він народився у Києві, закінчив Київську гімназію та історико-філологічний факультет Київського університету, деякий час працював учителем. О.Русов був членом Київської Старої громади, одним із засновників і активним учасником Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Мав намір стати фахівцем з славистики, однак в умовах посилення урядового тиску проти українського руху внаслідок сумнозвісного Ємського указу 1876 р., мусив піти по-іншому життєвому шляху. І таким шляхом для О. Русова, більш ніж на чверть століття, стала земська статистична діяльність, яку він розпочав на Чернігівщині [1].

Земські установи виникли відповідно реформи 1864 р., як органи місцевого самоврядування. Вони з перших років свого існування зіткнулися з проблемою справедливого оподаткування населення. Не була винятком і Чернігівська губернія, населення якої, до того ж, періодично зазнавало лиха неврожайів і потребувало продовольчої допомоги. Отже, виникала потреба мати необхідні матеріали для правильної розкладки земських повинностей та відомості про продовольчі потреби населення. Щоб, вирішити ці проблеми губернська управа 21 листопада 1875 р. постановила створити "статистичну частину" у складі члена управи та двох спеціально запрошених членів відділення "переважно з осіб, що отримали вищу освіту" [2]. Рішення управи було підтримано земським зібранням. На початку 1876 р. статистичне відділення було створене і 7 лютого розпочало свої засідання. До його складу увійшли відомі на Чернігівщині діячі: технолог В. Варзар та агроном П.Червінський, - високоосвічені спеціалісти з народницькими поглядами. Керував роботами член

губернської управи, педагог за фахом М.Константинович. Були розроблені й програми майбутніх досліджень. У зв'язку з неможливістю М.Константиновичем виконувати в повному обсязі роботу V статистичному відділенні, було прийнято рішення збільшити штат статистичного відділення. На вакантну посаду і запросили О.Русова.

5 липня 1876 р. Чернігівська губернська земська управа затвердила кандидата університету Св Володимира О.Русова на посаді статистика у статистичному відділенні [3]. Він мав вже деякий досвід статистичних робіт. Зокрема, працюючи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, він, разом з відомим етнографом П.Чубинським у 1873 р., розробив "Програму для собирання этнографических и статистических сведений" [4]. Того ж року, разом зі своїм товаришем, етнографом Ф.Вовком, О.Русов зробив статистичне обстеження сільського ярмарку у м. Борисполі на Київщині [5]. Крім того, він входив до складу Розпорядчого Комітету з підготовки та проведення одноденного перепису м. Києва (2 березня 1874 р.), і хоч безпосередньої участі в ньому не брав, провів велику підготовчу роботу по розробці "Програми" та іншої документації для проведення перепису, готував статті для ознайомлення з ним жителів міста [6].

У липні 1876 р. програми були розглянуті відділенням і наприкінці серпня віддруковані. Маючи на меті зібрання "надійних даних для правильної і зрівняльної розкладки земського податку" і, разом з тим, завдання "якомога повного вивчення губернії в статистико-економічному відношенні" [7], програми виходили з необхідності вивчення в губернії "положення землеробства і залежну від нього ступінь прибутковості земель" [8]. Бюро визначилося і з методикою статистичного дослідження, обравши так званий "географічний або описовий метод", коли статистичні дані по повіту обробляються й викладаються не тільки за складовими групами населення, а й за географічними районами. Водночас, було прийнято експедиційний спосіб роз'їздів для збирання даних на місцях за допомогою опитування представників різних прошарків населення [9].

Пізніше, характеризуючи так званий "чернігівський" тип статистики і його відмінності від "московського", який розвивався майже одночасно, О. Русов писав, що на Чернігівщині "головною метою робіт було поставлено збирання відомостей для визначення цінності і доходності земель, вивчення характеру ґрунтів, землеробських звичаїв, способів, до яких звертаються селяни, щоб роздобути необхідну їм для праці землю, а також спосіб обробітку її - було поставлено на першому плані" [10]. Особливістю чернігівської статистики було й те, що "тут вивчались паралельно господарства селян і приватних власників, та їх взаємодія, тоді як у Московській губернії це були два різних дослідження, які проводились, при тому, неодноразово" [11]. Крім того, чернігівськими статистиками був застосований і порівняльний метод - зібрані дані порівнювались з результатами попередніх ревізій та переписів. Ще їм належить пріоритет ^ складанні таблиць, у яких господарства групуються не по поселеннях, або станах, а за економічними ознаками (розміром наділу або оранки, кількості робочих душ, худоби і т.п.); ці ознаки потім комбінуються так чи інакше і дають можливість не тільки пізнати становище предмета, що вивчається, але й з'ясувати собі його причини" [12]. Такі особливості "чернігівського" типу статистики. З часом ці два напрямки статистики злилися, доповнюючи один одного [13].

Визначившись з методикою та програмами і отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх робіт, статистики 5 жовтня 1876 р. почали обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. Протягом місяця були вивчені Довжицька, Редьківська і Салтиково-Дивицька волості Чернігівського повіту. Наслідки цієї апробації були опубліковані у 1877 р. окремим виданням [14]. Особисто О.Русов вивчив Довжицьку волость Чернігівського повіту. Цікавим було його дослідження "Кашовка. Статистико-экономическое описание деревни Кашовки Довжицкой волости Черниговского уезда, сделанное на основании подворной описи этой деревни" [15], здійснене у порівнянні з даними так званого Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765-1769 рр. Автор дійшов висновку, що за останні сто років економічний добробут мешканців села погіршився. Головну причину цього він вбачав у низькому рівні культури, який за вказаний період практично залишився незмінним. Вихід із цього становища дослідник бачив у створенні в губернії сільськогосподарської школи [16].

Поява видань статистичного відділу занепокоїла великих землевласників, адже своїми матеріалами вони викривали механізм експлуатації селянства. Так, наприклад, за оренду землі селянин мав віддати її власнику половину врожаю, був зобов'язаний також доставити до клуні власника зібраний і зв'язаний у снопи урожай, перш ніж вивезе з поля свою частину. Крім того, селянин мусив відпрацювати певну кількість днів на полі землевласника [17]. Почалася боротьба проти статистичних робіт в губернії. В 1877 р. статистики дослідили Чернігівський і Борзенський повіти губернії, результати були опубліковані О.Русовим у Києві [18]. Доля статистичного відділення на Чернігівщині була вирішена 18 січня 1878 р. Противники статистичних робіт змогли об'єднати свої зусилля і після тривалих дискусій Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів (39 проти 36) прийняло рішення про закриття статистичного бюро [19].

Залишившись без заробітку, О. Русов купив невеличкий хутір (12 десятин) у Борзенському повіті, де мав намір зайнятися разом із родиною сільським господарством. Побудувавши оселю, завівши господарство та попрацювавши на землі- разом з народником М. Маковесєвим біля півроку, О. Русов зрозумів, що їм "двома парами дворянських рук не упоратися з 12-ма десятинами землі"

[20]. Проте "землеробську" діяльність незабаром довелося залишити. Статистичні описи повітів дали реальні позитивні результати. Зокрема, Борзенське земство змогло додатково оподаткувати 31,7 десятин наявної, але раніше не оподаткованої землі, зменшити податкові платежі з господарств з 8 до 5% [21]. Тому Ніжинське повітове земське зібрання 7 жовтня 1878 р. прийняло постанову про проведення статистичного опису повіту и створило відповідну комісію [22]. Для проведення робіт був запрошений О.Русов, який за відповідну плату взявся зібрати, опрацювати, а згодом і видати необхідні земству матеріали [23]. Разом із своїм помічником, Л.Жебуньовим, дослідник у надзвичайно короткі строки зібрав величезний обсяг матеріалу, не обминувши при цьому жодного поселення ніжинського повіту [24]. Окрім того, на прохання Сумської земської повітовоїуправи, у серпні 1879 р. статистик консультував місцевих земців стосовно підготовки програми та проведення статистичного обстеження повіту [25]. Складання опису було закінчено О.Русовим наприкінці 1879 р. і протягом січня - травня 1880 р. він видрукував його у Києві. Праця "Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами" була першою значною статистичною роботою О. Русова, яка цілком належала йому. Грунтовний науковий аналіз стану землеволодіння та землекористування в межах Ніжинського повіту, зроблений дослідником, отримав високу оцінку фахівців. Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю.

Спираючись на досвід статистичних робіт на Чернігівщині, О.Русов розробив • оприлюднив власну програму дослідження соціально-економічних відносин, адаптовану до українських губерній Російської імперії [26]. Українські села, на відміну від російських, де переважало общинне землеволодіння, відрізнялися наявністю козацьких земель та великою кількістю поміщиків. Відповіді на 100 питань програми мали дати всебічну характеристику економічних та суспільних відносин в українському селі, де форми життя були значно складнішими. Питання програми мали таку послідовність: спочатку - географічні й загальностатистичні відомості про поселення, потім - про майно, працю, капітал та споживання і насамкінець - про форми селянського співжиття.

Залишившись після видання "Ніжинського повіту" без роботи, О.Русов в червні - листопаді 1880 р. веде археологічні розкопки курганів у південному Дагестані, а з лютого 1881 р. по липень 1882 р. редагує ліберальну газету "Труд" у Києві. Тим часом Херсонське губернське земське зібрання 28 жовтня 1881р. ухвалило рішення про створення статистичного відділення при губернській управі та відповідної комісії для визначення напрямків майбутніх статистичних робіт. Окрім того, губернській управі доручалося запросити на посади статистиків двох досвідчених агентів і розпочати роботи у 1882 р. [27]. Відповідно цього рішення, 4-8 лютого 1882 р. в Одесі працювала губернська земська статистична комісія, що визначала першочергові завдання статистичних робіт в губернії. В її роботі взяли участь і спеціально запрошені фахівці - харківський статистик П. Єфименко та О. Русов. Останній і роз'яснив херсонським статистикам ази статистичної справи та її постановку в Чернігівській губернії [28]. Статистична комісія розробила відповідну "Земледельческую программу" [29], взявши за основу чернігівську програму. Завданням комісії та відділення стало зібрання реальних даних для оцінки землі- та її прибутковості в межах губернії.

О. Русов повернувся до статистичної праці після того, як 12 липня 1882 р. голова Херсонської губернської земської управи офіційно запросив його посісти посаду агента статистичного відділення [30]. Статистик прибув до Одеси і вже 31 липня отримав відрядження для проведення статистичних робіт у повіті [31]. Статистичними роботами на Херсонщині О.Русов офіційно і неофіційно керував протягом 1882-1889 рр. Певний час пішов на ознайомлення з умовами повіту та підготовчі роботи. 3 28 вересня по 4 жовтня 1882 р. він провів пробний опис містечка Курисова-Покровського в Одеському повіті [32]. Потім, до червня 1883 р., кероване ним і О. Браунером відділення проводило збір статистичних матеріалів в Одеському повіті. Попередні результати робіт показали необхідність змін і розширення програми дослідження. Нова програма, розроблена О. Русовим була схвалена статистичною комісією губернського земства 7 лютого 1883 р. Тоді ж з ініціативи статистика, було прийнято рішення провести подвірний перепис поселень повітів за рахунок повітових земств [33]. Відповідна програма, створена О. Русовим, була схвалена статистичною комісією 28 квітня 1883 р. [34]. Наприкінці вересня весь склад відділення переїхав до Єлизаветградського повіту. Протягом 1883-1884 рр. було проведено статистичний перепис повіту, здійснено керівництво та догляд за подвірним описом поселень, що проводили найняті повітовою управою регістратори [35]. Відділення працювало над розробкою зібраних матеріалів в Єлизаветграді. Але 9-Ю січня 1885 р. О. Русов та його помічники О. Волошинов та Ф. Василевський були заарештовані- жандармами за причетність до "сообщества Украинофилов". Антиурядова діяльність їх не була доведена. 17 січня О. Русова було звільнено з-під варті під заставу у 1500 крб. і незабаром передано на 2 роки під гласний нагляд поліції. Така ж доля спіткала й його співробітників [36]. Після арешту О. Русову було заборонено брати участь у роз'їздних статистичних обстеженнях губернії. Проте керівництво губернського земства на прохання О. Русова домоглося дозволу у губернатора і надало можливість йому працювати на посаді секретаря губернської земської управи і, водночас, коректувати "Сборник Херсонского земства". При цьому йому було дозволено неофіційно керувати описом губернії. Виконання цих обов'язків статистик розпочав 1 вересня 1885 р. [37]. Під його керівництвом роботи по збиранню відомостей для оцінки земель губернії були в цілому завершені-у травні 1887 р. Того

ж року О. Русов організував поточну статистику у Херсонській губернії, відрядивши у повіти на посади страхових агентів тих своїх помічників, які залишалися без роботи після закінчення опису повітів [38]. Але посаду скоро прийшлося залишити. На вимогу Міністра внутрішніх справ 14 березня 1887 р. Херсонська губернська земська управа звільнила піднаглядного статистика з посади секретаря [39]. Ще два роки О. Русов виконував статистичну роботу вдома, а офіційний керівник статистичного відділення О. Браунер отримував гроші на себе і віддавав йому. Однак "єлизаветградська справа" незабаром була переглянута. За розпорядженням Міністра внутрішніх справ О. Русов, разом з дружиною С. Русовою, мусив у 7-денний строк, до 20 травня 1889 р. залишити межі Херсонської губернії. На прохання статистика губернатор продовжив термін виселення до 15 червня [40].

Результати діяльності- О. Русова на Херсонщині знайшли своє відображення не тільки в 6-ти томах "Материалов для оценки земель Херсонской губернии", які він написав разом із своїми співробітниками та редагував. Безпосередньо ним написані матеріали по Херсонському повіту [41]. Ці праці дають всебічний аналіз сільського господарства Херсонської губернії того часу. На сторінках "Сборника Херсонского земства" вміщено ряд його праць, присвячених сільськогосподарським проблемам. Заслуговує, зокрема, на увагу його стаття "Выкупные платежи бывших государственных крестьян Херсонской губернии", за яку автор отримав подяку від Ради Російського географічного товариства [42]. Проаналізувавши суми викупних платежів за землю, що сплачували колишні державні селяни у пореформений час, статистик дійшов висновку: уряд продав їм казенні землі удвічі дешевше, ніж заплатив поміщикам за землю відчужену від них на користь колишніх поміщицьких селян. Він висловив побоювання, що викупивши землю у повну власність до закінчення 44 років строку викупу, за цінами в 4-5 разів нижче існуючих, селяни можуть втратити землю, продавши її різного роду спекулянтам. Тому й пропонував урядовцям якомога швидше видати закон про невідчуженість селянських земель [43]. О. Русов сприяв покращенню становища сільськогосподарських виробників. Зокрема, за дорученням голови Херсонської губернської земської управи він підготував записку "Об устройстве в Одессе элеватора, как главной мере к облегчению положения земледельцев Юга России" [44]. Проаналізувавши стан землеробства, він відмітив зростання у період з 1878 по 1888 рр. площід зерновими культурами, збільшення виробництва та вивозу хлібів з портів Одесита Миколаєва. Водночас, вчений відзначав падіння цін на українське зерно на зовнішніх ринках і, відповідно, скорочення прибутків землеробів. Причини втрати репутації українського хліба він вбачав у тому, що торгівля заснована на "обмані та обдурюванні", підмішуванні у зерно полови, глини, піску [45]. І щоб покращити якість хліба, що йшов на експорт, вважав необхідним створити елеватор в Одесі, а потім у Миколаєві. Це надало б можливість вантажити, очищати, сортувати і класифікувати хліба, які відправляються за кордон. Була б покращена якість зерна, зменшені накладі витрати, ліквідовані зайві посередники. Він наголошував і на тому, що головний конкурент Росії на ринку зернових США все більше уваги приділяє збільшенню вивозу борошна та розвитку обробної промисловості-, "яка і без того стоїть на недосяжній для нас висоті технічної досконалості і з кожним роком йде уперед швидкими кроками" [46].

Залишивши межі Херсонської губернії, О. Русов певний час (з осені 1889 по літо 1894 рр. з перервою) жив і працював у Харкові. Спочатку, за дорученням місцевого земського діяча Г. Гордієнка він працював над складанням історичного нариса 25-річної діяльності Харківського земства. Вчений також вивчав земські статистичні роботи, проведені в губернії протягом 1880-1889 рр. Результати цього були викладені ним у річному зібранні Харківського губернського статистичного комітету 28 лютого 1890 р. [47]. На пропозицію Полтавського земства О. Русов опрацював статистичні матеріали Лохвицького, Роменського та Пирятинського повітів Полтавщини, на громадських засадах працював у Харківському сільськогосподарському товаристві. На початку 1892 р. його було затверджено на посаді статистика при Харківській міській управі. Цього ж року О. Русов провів перепис нерухомого майна у місті. Попередні результати цієї праці були оприлюднені статистиком 14 грудня 1892 р. у публічній лекції "Харьков по переписи 1892 года" [48]. О. Русов зробив певний внесок у розвиток земської статистичної науки, підготувавши ряд доповідей для секції статистики ІХ з'їзду російських природознавців і лікарів, що проходив у січні 1894 р. у Москві [49]. Зокрема, у доповіді "О пополнении программы основных земских статистических исследований вопросом о стоимости инвентаря земледельческих хозяйств" статистик, порівнявши урожаї зернових кінця 80-х років ХІХ ст. в Росії і європейських країнах Франції, Німеччині, Бельгії та ін., дійшов висновку: "Люди, що живуть на гірших землях, але краще озброєні, уміють отримувати від землі-в два-три рази більше нашого хлібороба" [50]. Його пропозиція - вивчати знаряддя праці землеробів і на їх основі ступінь інтенсивності селянського землеробства - була схвалена з'їздом.

Статистична робота О. Русова у Харкові також скінчилася не з власної волі. 1 травня 1893 р. він був заарештований жандармами за приналежність до "преступного Украинофильского кружка" та зберігання нелегальної літератури. І вже 7 травня постановою Харківського міського голови був звільнений з посади статистика [51]. Проте, незабаром, до нього звернулася Чернігівська губернська земська управа з пропозицією "визначити економічний баланс губернії".

Друге перебування О. Русова на Чернігівщині (липень 1894 - травень 1899 рр.) відзначено значною статистичною працею. За дорученням губернського земства він мав підготувати загальний опис краю, використовуючи лише наявний матеріал. Питання про нові дослідження було відхилено земством.

Статистиком був проведений величезний обсяг робіт, перш ніж у червневому випуску "Земського сборника Черниговской губернии" за 1896 р. були надруковані два перші розділи "Описания Черниговской губернии". Управа прискорювала роботи, щоб дати можливість "гласним критично віднести до того, що виконано під наглядом управи статистиком Русовим" і домогтися підтримки земців у виконанні цієї справи" [52]. Незважаючи на велику завантаженість у статистичному бюро, О. Русов на громадських засадах, із залученням майже 60 помчників, пров-в обстеження Воздвиженського ярмарку у м. Чернігові 14-15 вересня 1894 р. [53].

Завершуючи роботу над описом губернії, з вересня 1898 р. по травень 1899 р., статистик також активно працював у новоствореній сільськогосподарській економічній раді при губернській земській управі. Головним її завданням був пошук шляхів піднесення сільського господарства, зокрема, та економічного розвитку губернії в цілому. На прохання керівництва ради О. Русов виступає з ґрунтовними доповідями з цих проблем. Він же у березні 1899 р. розробив "Проект организации земских статистических учреждений в Черниговской губернии", у якому наголошував на необхідності створення губернського статистичного бюро та запровадження інституту повітових статистиків [54]. Запропонований ним проект був ухвалений вже після його від'їзду з Чернігова.

Тим часом роботи по узагальненню зібраного статистичного матеріалу були завершені. Фундаментальна двотомна праця О.О. Русова "Описание Черниговской губернии" була видана протягом 1898-1899 рр. і дістала високу оцінку фахівців. Зокрема, авторові було присуджено премію Харківського університету за 1901 р. [55]. Основним джерелом для написання її слугували матеріали, зібрані земськими статистиками наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. XIX ст., проте, деякі відомості були зібрані О. Русовим і в 90-х рр.

Насамперед, О. Русов виклав історію утворення губернії та її склад. Значну увагу приділено процесам заселення території та історичній долі населення, ґрунтовно розглянуті форми землеволодіння, досліджено зміни кордонів і станового складу населення протягом XVIII- XIX ст. Перші чотири з десяти розділів I тому присвячені- природному середовищу губернії (орогідрографічний нарис, клімат, геологічний нарис, ґрунти). У наступних шести розділах досліджено розподіл площі губернії за угіддями, землеволодіння (дана статистика по станах та приватне землеволодіння), ліси і запасні площі, кормова площа (луки і вигони), харчова площа і рільництво, скотарство. У додатках наведено ряд таблиць, подано 19 різних карт губернії.

Вже перелік розділів і тому дає можливість бачити, що автор мав на меті зробити всебічно узагальнюючу працю. Проте, що він з цим справився на високому науковому рівні, свідчить зміст розділів. Наприклад, у розділі "Харчова площа і рільництво" [С.342-402] О. Русов визначає оброблювану площу, звичайний традиційний реманент для обробки ґрунту, способи обробки землі різними знаряддями праці, розглядає, яка робоча худоба використовується. Ним висвітлені способи обробки землі під посіви різних зернових культур. Досліджено не тільки розповсюдженість культур, зокрема, цукрового буряку і тютюну, але й визначено, коли розпочато їх культивування, де і які сорти вирощуються. Розглянуто систему рільництва в різних районах губернії, подано статистику посівів зернових культур за даними 1895 р., визначено прибутковість оранки та ін.

Сім розділів тому містять відомості про населення, народну освіту, шляхи, ярмаркові і торгові пункти, промисловість і промисли, медицину і платежі. Значний матеріал подано в додатках - 16 таблицях та 18 картах і картограмах.

Отже, основні розділи і додатки "Описания Черниговской губернии" виконані на високому науковому рівні і відображають реальний стан Чернігівської губернії не тільки наприкінці XIX ст., але й дають можливість проглянути в історичному плані розвиток тих чи інших галузей господарства протягом XVIII-XIX ст. Не можна не погодитися з думкою відомого краєзнавця П. Федоренка, який зазначав, що "...книжка Русова є найкраща наукова робота, що її написано про Чернігівщину" [56]. Дана робота і сьогодні, через 100 років після її написання, не втратила своєї історичної цінності і широко використовується дослідниками.

Перебуваючи у Чернігові, О. Русов отримав пропозицію Полтавського губернського земства очолити статистико-економічне бюро, і у травні 1899 р. виїхав з Чернігівщини. Однак, Полтавський губернатор довго не давав дозволу працювати в губернському земстві "політично неблагонадійному" статистику. Тому влітку О. Русов взяв участь у статистичному обстеженні російських Новгородської, Ярославської, Костромської та Володимирської губерній [57]. Лише 18 листопада 1899 р. Полтавська губернська земська управа, отримавши дозвіл, офіційно запросила О. Русова виконувати обов'язки завідуючого статистико-економічним бюро [58]. Приступаючи до робіт на Полтавщині, він підготував доповідь, згідно якої губернське земське зібрання сесії 1899 р. заснувало метеорологічну службу, налагодило ведення справ у губернській оцінній комісії. Під його керівництвом було закінчено звідні нариси основного статистичного опису губернії [59], відновлено публікацію оглядів сільського господарства за минулі роки, друкувався статистичний щорічник за 1898 р. [60]. Проте найбільш вагомою справою, організованою ним було проведення

подвірного опису губернії. Програма оцінно-статистичних досліджень була доповнена О. Русовим питаннями про системи рільництва, способи обробки ґрунтів, про ступінь розповсюдження звичаю удобрювати землю та ін. Вбачаючи серйозним недоліком статистичних робіт їх повільність, він вирішив провести опис цілої губернії протягом одного року. До того ж, щоб отримати вичерпну інформацію під час досліджень, по доповіді О. Русова колегія земської управи у травні 1900 р. ухвалила рішення провести подвірно суцільний опис нерухомого майна у межах всієї Полтавської губернії. Після підготовчих робіт керовані О. Русовим полтавські статистики протягом місяця здійснили перепис всіх 17 міст губернії, а з кінця серпня і до кінця 1900 р. провели й подвірний перепис усіх повітів [61]. Масштаби та інтенсивність робіт засвідчує той факт, що одночасно, на чолі 23 керівників працювало у містах 366, а у повітах 555 регістраторів [62]. Завершивши збір відомостей, О. Русов розпочав розробку матеріалів. Однак, створити таку ж узагальнюючу працю, як "Описание Черниговской губернии" здійснити йому не довелося. Як відомо, навесні 1902 р. Полтавською та Харківською губерніями прокотилася хвиля антипоміщицьких виступів селян, доведених до відчаю жахливим голодом. Для наведення порядку в губернії були задіяні війська. 17 квітня 1902 р. до Полтави прибув Міністр внутрішніх справ Російської імперії В. Плеве. Згідно пропозиції Міністра, Полтавська губернська земська управа 30 квітня 1902 р. звільнила О. Русова з посади завідуючого статистичним бюро [63]. Йому було заборонено проживання в Україні. Більше до земської статистичної праці О. Русов не повертався. Проте, перебуваючи в різних містах, О. Русов продовжував дослідження сільського господарства України. Зокрема, багато уваги йому приділено в "Кратком обзоре развития русской оценочной статистики" та ряді інших праць [64].

До кінця свого життя О. Русов продовжував статистичні дослідження сільського господарства України, а його численні праці і сьогодні не втратили наукового значення.

7. Детальніше про діяльність О. Русова на Чернігівщині див.: Рахно О. Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщині//Сіверянський літопис. -2000. -№6. -С. 49-61.
2. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии (дал-ЗСЧГ). -1875. -№9-10- С.111, 109.
3. Доклад о произведённом расходе на содержание третьего члена Статистического Отделения / Постановления Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. -1877. -№1-4. -С. 63-64.
4. Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Русовым.-К.,1873.
5. Волков Ф.К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности //Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. -Т.1. - К.,1874. - С.265.
6. Див.: Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - ФІН. - Спр.362. -Арк.1-2; Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 года. - К, 1875. - Предисловие.- С.Х, XIX.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. - Т.] - Черниговский уезд. - К., 1877. - С.П.
8. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики.- К, 1909. - С.27.
9. Отчёт статистического отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // ЗСЧГ. - 1876. - № 9-12. - Приложение. - С. 398.
10. Русов А. Областное начало в земской статистике //Степ. Херсонський белетристичний збірник. -СПб., 1886. - С. 383.
- П. Там само.
12. Там само.-С. 384.
13. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики. - М.,1990. - С. ПО.
14. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. - Вып.1. - Чернигов, 1877.
15. Труды статистического отделения. - Вып.1. - С. 68-118.
16. Там само.-С. 117-118.
17. Там само.-С. 106.
18. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. - Т.1. - Черниговский уезд; Т.2. - Борзенский уезд.-К, 1877.
19. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии (дал- ЗСЧГ). -1878. - №1-4. -С. 346.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.3889. - Оп. 2. - Спр.19. - Арк.2 зв.
21. Відділ Державного архіву Чернігівської області в Ніжині. -Ф.342. -Оп.1. -Спр.512. - Арк.4, 90зв.
22. Там само. - Арк. 4-4зв.
23. Там само. - Спр.2702. - Арк.252-252зв.
24. Жебунев Л. Вказана праця. - С.22.
25. Відділ рукописів інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. -Ф.144.-Оп1.-Спр.72. -Арк.1-1зв.
26. Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. - К, 1880.

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

27. Матеріали об організації статистики в Херсонській губернії II Сборник Херсонского земства. - 1882. - №1. - С.6.
28. Там само. - С. 12-29.
29. Там само. - С.8.
30. ІРНБУВ. - Ф.ІІ. - Спр.521. - Арк.1-2.
31. ІРНБУВ. - Ф.ІІ. - Спр.522. - Арк.1.
32. Местечко Курисово-Покровское (Балай тожже). Статистическое описание поселения. - Одесса, 1883.
33. Доклады губернской земской управы, нерассмотренные губернским земским собранием в очередную 1883 года сессию I/ Сборник Херсонского земства. - 1884. - №2. - С. 86.
34. Там само. - С.87.
35. Протоколы губернской земской статистической комиссии II Сборник Херсонского земства. - 1884. - №3. - С.26.
36. Центральний Державний історичний архів ум. Києві. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 1193. - Арк. 175-176. 202-203.
37. ІРНБУВ. - Ф.ІІ. - Спр. 525. - Арк. 1.
38. Падалка Л. Александр Александрович Русое в воспоминаниях земского статистика II Статистический вестник. 1915-16. - Кн.2. - М., 1916. - С.16.
39. ІРНБУВ. - Ф.ІІ. - Спр. 527. - Арк.1.
40. Там само. - Спр.532. - Арк.1.
41. Матеріали для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI. Херсонский уезд (Статистико-экономическое описание уезда) - Херсон, 1890.
42. ІРНБУВ. - Ф.159. - Спр.57. - Арк. 1.
43. Русое А. Выкупные платежи бывших государственных крестьян Херсонской губернии //Сборник Херсонского земства. -1887. - №4.- С. 104.
44. ІРНБУВ. - Ф.І. - Спр. 11028.
45. Там само. - Арк. 5.
46. Там само. - Арк.4.
47. Русое А. Итоги земской статистики в Харьковской губернии за прошлое десятилетие//Харьковский сборник. -1890.-Вып.4. -С.82-103.
48. Харьковский сборник. -1893. - Вып. 7. - С.29-66.
49. Русое А. А. О желательной организации земской статистики I/ Труды подсекии статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. Москва. 3-11 января 1894 года. - Чернигов, 1894. - С.110-123; Його ж. О пополнении программы основных земских статистических исследований вопросом о стоимости инвентаря земледельческих хозяйств I/ Там само. - С.218-222; Його ж. О необходимости изучения движения сельскохозяйственных рабочих из трехпольной черноземной полосы в Новороссийские степи I/ Там само. - С.243-247.
50. Русое А.А. О пополнении программы основных земских статистических исследований вопросом о стоимости инвентаря. - С.218.
51. Державний архів Харківської області. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.1792. - Арк.31.
52. ЗСЧГ. -1896. -№6. -С. 33.
53. Див.: Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14-15 сентября 1894 г. - Чернигов, 1894.
54. ЗСЧГ. -1899. -№6. - С. 59-68.
55. ЗСЧГ. -1901. -№3. - С.20.
56. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини I/Записки Чернігівського наукового товариства. -Праці історико-краєзнавчої секції. - Чернігів, 1931. - С.29.
57. ІРНБУВ. - Ф.84. - Спр. 72. -Арк. 1-2.
58. ІРНБУВ. - Ф.ІІ - Спр.551. -Арк.1.
59. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889. - Вып.1. Н.Г. Кулябко-Корецкий, А.А. Русов, В.П. Воронцов. -Полтава, 1900.
60. Падалка Л. Александр Александрович Русое в воспоминаниях земского статистика. - С. 78.
61. Там само. -С.80.
62. Яснопольский Л. Биографическая заметка об А.А.Русове. -Б.м., б.р. - С. 10.
63. ІРНБУВ. - Ф.ІІ. - Спр.552. -Арк.1.
64. Русое А. О новом фазисе в развитии Херсонской земской статистики I/ Южные Записки. -1904. -№13.- С.55-59; Його ж. Формы землевладения и землепользования на Украина II Украинский Вестник. -1906. - №5. - С. 284-294; Його ж. Третья подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 года. Полтава 1913-4II Украина. -1914. - Кн.2. - С. 127-135.

Крот В.О. (м.Кременчук)

Аграрне питання в публіцистиці М.С. Грушевського

Публіцистична спадщина М.С.Грушевського становить значний науковий інтерес, адже в ній знайшли своє відображення погляди вченого на актуальні проблеми тогочасної України. Чимало його ідей не втратили свого значення і сьогодні, тому спостерігається значний інтерес до творчості видатного історика. Публіцисти М.Грушевського торкалися в своїх дослідженнях такі вчені як О.Копиленко, Т.Приймак, Р.Піріг, Г.Стрельський, А.Трубайчук та ін. Однак, їхня увага була зосереджена навколо політичних питань, які порушував вчений і, майже зовсім, вони обходили аграрне питання. Як свідчить аналіз публіцистичних праць історика, проблема безземелля селян

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

посідала в його творчості одне із чільних місць. Особливість поглядів М.Грушевського на дану проблему полягала в тому, що він тісно пов'язував земельне питання з національним.

Й вчений присвятив кілька окремих публікацій. Дві статті М.Грушевського "Аграрне питання" та "Питання дня" були написані під час його перебування в Петербурзі влітку 1906 р. В цей час історик активно співпрацював з Українською парламентською громадою першої Думи, більшість представників якої становили селяни. Для них розв'язання земельного питання стояло на першому місці. М.Грушевський намагався пов'язати проблему безземелля селян з ліквідацією національного гноблення. "Рішення аграрної справи, - писав він, - буде мати незвичайну вагу в очах заінтересованих селянських мас... бо до мотивів загально-демократичного характеру тут з незвичайною силою прилучається мотив національний" [1]. Обґрунтовуючи свою думку вчений зазначав, що більшість багатих землевласників на Україні - це чужинці, а безземельні селяни - представники корінного населення. Тому розв'язання аграрного питання "віддасть українському народові-нації забране, заграбоване від нього, отже буде тим виглажена до певної міри одна з історичних кривд, завдана йому, буде сповнено акт історичної справедливості супроти нього" [2].

М.Грушевський виступав за поетапне вирішення земельного питання. Спочатку Дума повинна прийняти загальноімперський закон про вимушене відчуження в інтересах землеробських класів всякого роду земельних надлишків, чи то за викуп, чи без нього. Потім з них створюється земельний фонд, з якого селяни будуть отримувати в користування земельні наділи. На місцях потрібно створити земельні комітети, які, враховуючи чинники економічні, етнографічні, почали б попередню роботу по обміну земель.

"Не можна дозволити створення загальноімперського земельного фонду, бо це посилить централізацію держави", - застерігав мислитель [3]. Як бачимо, М.Грушевський пов'язував вирішення земельного питання з федералізацією Росії. Він переконував селян в тому, що тільки при здобутті Україною автономії можливе справедливе вирішення земельного питання.

В 1917 році М.Грушевський очолив Центральну Раду. Аграрне питання в Україні було тоді одним з найгостріших. Багато селян сподівалися, що Центральна Рада докладе всіх зусиль, щоб ліквідувати проблему безземелля. Проте, керівництво Центральної Ради не поспішало його вирішувати. Це мали зробити Всенародні збори України (сойм) після того, як відповідне рішення приймуть Всеросійські Установчі Збори. Свої погляди на аграрне питання висловив М.Грушевський в роботі "Хто такі українці і чого вони хочуть", де, зокрема, зазначено, що "земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казюні, удільні, монастирські, великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх прав маєтки треба викупити коштом українського крайового скарбу і роздати в користування людям трудящим, які будуть на ній працювати" [4]. Отже, вчений навесні 1917 р. був прихильником поетапного вирішення земельного питання. Він застерігав селян від самовільного захоплення поміщицьких земель.

Восени 1917 р., коли революційна хвиля активно поширювалась в Україні, Центральна Рада в III Універсалі проголосила ліквідацію приватного землеволодіння в Україні і встановила норму 40 десятин землі на кожне господарство [5]. М.Грушевський, як слушно зазначав Т.Приймак, брав не таку активну участь "у підготовці закону про землю, що скасовував приватну власність. Втім він широким схвалив законопроект" [6]. Підтвердженням даної тези служить стаття М.Грушевського "Святі права", в якій вчений вказує, як тепер стало аморальним володіти людьми "і так воно буде з часом і з володінням землею" [7].

Аналіз публіцистичних праць вченого засвідчує, що він спочатку був прихильником конфіскації землі за викуп і передачі її селянам. Однак, під впливом революційних подій 1917 р. і більшовицької пропаганди, Грушевський був змушений змінити свої погляди на аграрне питання. Проголошення соціалізації землі в III Універсалі стало великою помилкою, оскільки відштовхнуло від Центральної Ради велику кількість заможних селян, що привело пізніше до її загибелі. Публіцистичні твори М.Грушевського свідчать, що для нього на першому місці стояла проблема національно-територіальної автономії України, а земельне питання було поставлено в залежність від неї, в той же час, для селян здобуття землі було головним завданням. Недостатня увага М.Грушевського до аграрного питання привела до того, що від очолюваної ним Центральної Ради відштовхнулася велика кількість не тільки селянської бідноти, яка пішла за більшовицькими гаслами, але й заможні селяни, котрі могли стати надійною опорою Української народної республіки.

Грушевський М.С. Аграрне питання 113 біжучої хвилі. - К., 1907. - С. 103.

2. Там само. - СІ 04.

3. Грушевський М.С. Вопрос дня II Украинский вестник. -1906. -№2.- С. 181.

4. Грушевський М. С. Кто такі українці і чого вони хочуть II Кто такі українці і чого вони хочуть. -К., 1991.

5. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. - К., 1993. - Т.2. - С.473.

6. Приймак Т. Михайло Грушевський: політика національної культури I/ Всесвіт. -1991. -№ 5. - С.213. ■ і Грушевський М.С. Святі права II Кто такі українці і чого вони хочуть... - С.206.

**Проблема соціальних рухів у Західноукраїнському селі другої половини XIX ст.
у новітній вітчизняній історіографії**

Революція 1848-1849 рр. в Австрійській імперії кардинально не розв'язала аграрного питання. І хоча кріпосне право в 1848 р. було скасоване, проте, залишилась ціла низка феодально-кріпосницьких пережитків. Тому і у другій половині ХЕХ ст. соціальні рухи в західноукраїнському селі не припинялися, набуваючи часом високої напруги й гостроти. Зрозуміло, що боротьба селянства Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття була і залишається об'єктом наукового інтересу багатьох науковців. У даній розвідці робиться спроба показати внесок вітчизняних істориків новітнього часу у дослідження згаданої проблеми.

Передусім потрібно підкреслити, що всі історики та економісти дотримуються єдиної думки: в ході революцій кінця першої половини XIX ст. в Австрії та Угорщині аграрне питання було вирішене тільки частково. Селяни стали особисто вільними, але не одержали землі, яка становить основу їх існування. Тому продовження боротьби західноукраїнського селянства за свої права і свободи, за визволення з-під соціального, національного і політичного гніту було закономірною необхідністю.

В історіографії наголошується, що в перше десятиріччя після скасування кріпосництва, селяни Східної Галичини і Північної Буковини в основному боролися за справедливе вирішення сервітутного питання. У дослідженні В.І.Лька, М.М.Кравця та О.Ф.Пастуха виділяються три форми боротьби селян за ліси, луки і пасовиська: легальні сервітутні процеси (розгляд конфліктів сервітутними комісіями з правом громад апелювати до Міністерства внутрішніх справ), масові активні виступи проти поміщиків та їх протиправних дій, діяльність селянських депутатів (послів) у галицькому і буковинському сеймах [1]. Сервітутні процеси у 50-60-х роках XIX ст. були поширеним явищем. Так, у Галичині їх відбулося 32 тисячі, з яких понад 30 тис. завершилося не на користь селян [2]. Біля 1 тис. сервітутних процесів відбулося на Буковині [3].

Найбільш гостра ситуація склалася навколо проблеми використання лісів і пасовиськ в таких селях, як Новоланець, Нагір'яни, Сенькова Воля, Тростянци, Яворова Воля Східної Галичини; Руський Кимполунг, Драчинці, Бобівці Північної Буковини [4]. Селяни відмовлялися виконувати розпорядження влади, платити податки, ходити на шарварки. Вони нерідко обирали громадську раду, користувалися панськими лісами, луками і пасовиськами, у випадку необхідності захищали своїх ватажків, чинили опір жандармам та солдатам.

У працях українських дослідників наголошується, що в боротьбі за справедливе розв'язання сервітутного питання брали участь майже всі селяни, позаяк втрата лісів, луків і пасовиськ зачіпала їх дуже сильно. Однак закон виявлявся переважно на боці багатих. Тому масові виступи селянства, пов'язані з проблемою сервітутів, не дали бажаних результатів, хоча були поодинокі випадки, коли поміщики йшли на деякі поступки.

На Закарпатті у 50-60-х роках XIX ст. селяни виступали, переважно, за справедливе проведення сегрегації (відокремлення урбаріальних лісів і пасовиськ від поміщицьких). Зволікання поміщиків з проведенням сегрегації, а також зловживання чиновників владою, активізували селянський рух в краї. Підкреслимо, що особливості проведення сегрегації в краї і соціальні рухи, пов'язані з цим процесом, найповніше і найглибше показано в дослідженнях В.І.Лька [5]. Цей дослідник детально висвітлив вищезгадані процеси, охарактеризував найбільші виступи закарпатських селян, дав оцінку їх наслідкам. Вчений виділив події в селах Керецьки, Лалово та Пацканьово [6]. Так, в останньому з них справа з проведенням комасації (зведення в єдиний масив розкиданих селянських земель - ріллі і луків) тягнулася з 1862 по 1866 р. 23 найбільш активних селян - учасників акції - було віддано спочатку до Берегівського комітатського суду, а потім - до Кошицького військового трибуналу. Десять років (1862-1872 рр.) боролися селяни с.Керецьки Березького комітату проти комасації, яку місцеві власті намагалися провести на користь великих землевласників. За цей період було вбито одного селянина і шістьох поранено. На село накладено контрибуцію у сумі 4 тис. форинтів. І врешті-решт селяни здалися.

У другій половині XIX ст., як зазначається в історичній літературі, селяни західноукраїнських земель домагалися розподілу поміщицьких земель. Цей рух охопив Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття, але, за свідченнями науковців, не мав успіху [7]. Це й не дивно. Адже поміщики прагнули до розширення своїх володінь. І хоча були випадки захоплення поміщицьких та попівських земель, але вони носили тимчасовий характер. Ініціаторів подібних акцій заарештовували, штрафували, піддавали тілесним покаранням.

Складовою частиною селянського руху на західноукраїнських землях були виступи проти шарварків. В історіографії знаходимо відомості про те, що майже скрізь, щоб примусити селян будувати дороги, власті вдавалися до екзекуцій [8]. Загалом, у 16 повітах Галичини мав місце опір селян впровадженню дорожнього закону (виділяються заворушення 1887 р. у Рудківському повіті, де 19 громад виступили проти шарварків). Активними були й селяни Чернівецького повіту. Тут у 1855 р. 13 громад виступили проти рішень нового закону. Цей опір місцями набував збройного

характеру. Селяни Закарпаття відмовлялися працювати на панських маєтках навіть за гроші. Історик В.І.Лько акцентує увагу на тому факті, що селяни окремих сіл Марамороського та Ужанського комітатів у 50-х роках XIX ст. рішуче відмовилися виконувати польові роботи у маєтках поміщиків та казенних володіннях, ігноруючи тим самим статті урбаріального патенту 1853 року [9]. Відмова виконувати роботу за гроші була проявом опору і навіть помсти поміщикам та окремим чиновникам. У контексті до вищесказаного зазначимо, що у досліджуваній період непоодинокими були розправи селян з великими землевласниками, окремими представниками влади, жандармами, лихварями тощо. У літературі цьому питанню також приділено певну увагу [10]. Одним із проявів соціальних суперечностей на селі був бойкот селянами так званих громадських рад [11]. В історіографії виділяються події в Мостиському повіті, де сім громад (українських і польських) відмовилися обирати радних і продовжували виконувати розпорядження старого в'їта, хоча був призначений новий. Виступи селян відбулися і в інших повітах, але були придушені жандармами або військом. Селянських ватажків заарештовували або карали на місці. І хоча цей рух не досяг яких-небудь позитивних результатів, але він, на думку вчених, сприяв консолідації, організованості трудящого селянства західноукраїнських земель. Як відомо, у 90-х роках минулого століття на арену політичної боротьби виходить робітничий клас. Під його впливом дещо поживався й набув нових форм селянський рух. Це відзначають практично всі дослідники. У цей період з'являються такі форми селянського руху, як віча, виборча боротьба і страйки. Вони свідчать про піднесення соціальних рухів у західноукраїнському селі на новий, вищий рівень. Перше селянське віче відбулося у Коломиї в лютому 1891 р. У ньому взяло участь близько 800 селян з Коломийського, Косівського і Снятинського повітів. Згодом ця форма боротьби селян за свої права і свободи охопила майже всю Східну Галичину. Дослідники особливу увагу звертають на ті моменти, що під час віч селяни виступали не тільки з економічними, але й політичними вимогами (запровадження загальних прямих таємних виборів, розширення прав і свобод трудящого населення, припинення колонізації тощо) [12]. Поживалення селянського руху викликала підготовка до виборів в австрійській парламент (рейхсрат), що відбулися у лютому-березні 1897 р. У цей період важливу роль відіграла Українська радикальна партія (створена у 1890 р.). Аналізу її діяльності приділено певну увагу в історіографії [13]. Згідно рішень V з'їзду партії (1896 р.) було створено центральний виборчий комітет та повітові виборчі комітети. Радикали організували численні віча, проводили передвиборчі збори, на яких роз'яснювали селянам особливості політичної обстановки і вчили їх тактиці поведінки в цих умовах. Вчені підраховали, що в передвиборчий період та під час виборів відбулося близько 100 селянських виступів, в ході яких 8 чол. було вбито, 50 - поранено і майже 1 тис. - заарештовано [14]. Найбільш активними були селяни Мостиського, Львівського, Станіславського і Кам'яно-Струмилівського повітів. У літературі правильно наголошується на тому, що участь селян у виборчій кампанії вчила їх організованості і збагачувала досвідом політичної боротьби. У 90-і роки XIX ст. на західноукраїнських землях відбулося ряд аграрних бойкотів і страйків. Це питання теж знаходилося в полі зору вітчизняних дослідників [15]. Історики нагадують про те, що перші відмови селян працювати у поміщицьких маєтках мали місце вже наприкінці 40-х років, але найбільшого розмаху і організованості вони досягли в останнє десятиріччя XIX ст. В літературі є відомості, які характеризують розмах аграрного руху, вимоги страйкарів, рівень їх організованості та результативність згаданої форми боротьби західноукраїнського селянства. У контексті до вищесказаного звернемо увагу на той факт, що значний вплив на розгортання селянського руху, його організацію і вироблення програми боротьби мав відомий український письменник, вчений, ідеолог радикалізму (в рамках припустимого) І.Я.Франко. Цій проблемі відведено певне місце в українській історіографії [16].

Треба підкреслити, що 90-і роки XIX ст. ознаменувалися піднесенням боротьби селян Закарпаття за покращення умов життя і праці. Це досить переконливо доведено у згадуваній статті В.І.Лька [17]. Вчений наголошує на впливі робітничого руху на боротьбу селянства. У цей період виділяється рух селян Березького комітату проти засилля лихварів і урядовців, за ліквідацію великого поміщицького землеволодіння; боротьба селян с.Вишні Шарди (тепер с.Широке) Угочанського комітату за повернення громадського пасовиська (поблизу с.Рокосово), захопленого поміщиком Бейлою Золої. Однак селяни не досягли успіху. Навпаки, окремих з них навіть було віддано під суд. Восени 1897 - навесні 1898 р. значного розмаху набув аграрний рух селян Ужанського комітату. У наукових працях В.І.Лька [18] характеризуються вимоги селян с.Шоломоново - поліпшення умов життя, підвищення заробітної плати поденникам, підтримка боротьби угорських селян на чолі з І.Варконі. Крім того, повсталі заснували "Землеробський союз допомоги". Незабаром соціалістичний рух" (за висловлюванням місцевих чиновників) поширився й на інші села - Загонь, Ашвань (Мінеральне), Чоп, Теглаш (Цеглівка), а також на окремі сільські населені пункти гірського Великоберезнянського округу.

У згаданих працях В.І.Лька також розкрито актуальні питання аграрного руху в селах Березького та Угочанського комітатів. Селянство згаданих комітатів (як і всього краю) виступало проти соціальної несправедливості, національного гноблення, за розподіл поміщицької землі тощо. Відповідь урядовців була своєрідною - у найбільш "неспокійних" селах створювалися жандармські станції. У 1898 р. нараховувалось 53 станції і 288 жандармів [19].

В історіографії підкреслюється, що селянський рух у різних регіонах західноукраїнських земель мав як спільні риси, так і особливості. Що стосується останніх, то вчені виділяють як найголовнішу проблему галичан і буковинців - боротьбу за сервітути, а для закарпатських селян - питання сегрегації і комасації. Це, безперечно, правильно. Вважаємо за потрібне звернути увагу ще на той факт, що в монографії М.М.Кравця "Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст." вміщено таблицю "Динаміка активних виступів селян на захист своїх лісів і пасовиськ", а також наведено цифри, що характеризують селянські виступи за формами боротьби (сервітутні процеси, активні сервітутні виступи, віча і збори, виступи проти шарварків, страйки, захоплення поміщицьких і церковних земель тощо) [20]. Також дуже цікаві додатки містить монографія В.М.Ботушанського [21]. Тут знаходимо відомості про загальний розподіл землі між категоріями власників (1898 р.), зайнятість населення Буковини у різних галузях господарства (2-а пол. XIX ст.), викупний (індемнізаційний) фонд краю у 60-90-ті роки досліджуваного періоду, оренду маєтків та орендну плату у 1848-1912 рр., стан розгляду сервітутних справ у регіоні у 1865-1870 рр. тощо.

Певне місце питанню селянських рухів відведено в колективних працях [21]. Автори публікацій, на нашу думку, правильно розкривають причини аграрних рухів на західноукраїнських землях, показують особливості політичної ситуації в Австро-Угорщині в 60-90-х роках XIX ст., дають оцінку поведінки правлячих кіл (в тому числі й місцевих) тощо.

Таким чином, проаналізувавши праці українських істориків новітнього часу, можна переконливо заявити, що в історіографії приділено належну увагу проблемі соціальних рухів у західноукраїнському селі в другій половині XIX ст. Такі вчені, як В.М.Ботушанський, Д.Ілько, М.М.Кравець, О.Ф.Пастух, Є.С.Приходько та ін. глибоко і всебічно розкрили досліджуване питання. Вони, зокрема, класифікували форми аграрного руху, виділили його особливості, показали розмах і склад учасників, розкрили причини селянських виступів, визначили рівень їх підготовленості (або стихійний характер), простежили хід окремих заворушень, звернули увагу на їх наслідки та значення. В українській історіографії приділено увагу географії селянських виступів, охарактеризовано їх вимоги, показано зростання самосвідомості селянства, усвідомлення ними необхідності боротьби за нормальне життя і вільну працю, що було неможливим без ліквідації феодальних пережитків, наділення селян землею, надання їм гарантованих політичних прав і свобод. Дослідники (передусім М.М.Кравець) звернули увагу на позитивну роль Української радикальної партії в аграрному русі західноукраїнських земель.

У той же час треба зауважити, що не всі питання досліджуваної проблеми висвітлені ґрунтовно і комплексно. Думається, треба звернути увагу на участь в аграрному русі представників різних категорій селянства, вирізнити їх тактику і практичну діяльність; простежити взаємозв'язки учасників селянських рухів окремих регіонів; більше уваги приділити питанню солідарності у боротьбі проти феодальних пережитків українських і польських, українських і угорських селян. З позицій досягнень сучасної історичної науки розкрити роль церкви (православної і греко-католицької) та політичних партій у боротьбі трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення.

- Єомушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX- початок XX ст.).-Чернівці, 2000 -С 36, 228-229 та ін.; Ілько В. Соціальні рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст. (1850-1900рр.).-С. 371; Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIXст.-С178;таін.*
- 11 Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О. Ф. Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капіталістичної експлуатації. - С.446, 447; та ін.
- 12 Там же. - С 446; Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ' с.м.-С.182-185.'
- 13 Кравець М.М. До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст.І/3 історії західноукраїнських земель: [Зб.ст.] -К, 1957.-Вип.ІІ- С124-140; Шаблій С.А. Аграрна програма радикальної партії Галичини (90-і роки XIX ст.)//3 історії економічної думки на Україні: [Зб.ст.] -К, 1961.-С.268-299; таін.
- 14 Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О. Ф. Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капіталістичної експлуатації. - С.448; Ілько В.І., Кравець М.М. Революційний рух//Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.-Львів, 1968.-С.267; та ін.
- 15 Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капіталістичної експлуатації. - С.448; Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIXст.-С. 196-201; та ін.
- 16 Кравець М.М. І.Франко й селянський рух у Східній Галичині в другій половині XIX- на початку XXст./ Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986р.): Узкн.-К, 1990-Кн. 1.-С.348-353; Товстуха Я.П. Іван Франко про антинародну спрямованість в діяльності австрійського рейхсрату і галицького сейму//Наукові записки Львівського держ.ун-ту. Серія історична. - Львів, 1957.-Т.ХІІІ.-Вип.6.-С.45-64; Його ж. Іван Франко про класовий характер податкової системи в Галичині (70-80-ті роки XIXст.)//Вісник Львівського держ.ун-ту. Серія історична. -Львів, 1967.-Вип.4.-С. 53-62; Його ж. Іван Франко про характер і значення народних зборів у Галичині 80-90-х років XIX ст.Доповіді та повідомлення Львівського ун-ту.-Львів, 1958.- Вип.8.-Ч. 1.-С. 48-55; та ін.
- 17 Ілько В. Селянські рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст.(1850-1900 рр.). - С.377-379.
- 18 Ілько В.І. Робітничий і селянський рух у другій половині XIX століття//Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття.-Ужгород, 1973.-С.60; Його ж. Селянські рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст. (1850-1900 рр.).-С.378-379; Ілько В.І, Польок В.В. Боротьба народних масШариси історії Закарпаття. ТІ (з найдавніших часів до 1918 року). - Ужгород, 1993.-С.339; та ін.
- 19 Ілько В. Селянські рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст. (1850-1900 рр.). - С.379.
- 20 Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.-С. 151, 201-202. 21. Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX- початок XXст.).-С.245-318.

Вінтонів О. О. (м.Донецьк)

Професор Дмитро Леонідович Похилевич - засновник Львівської школи аграрної історії.

Роль доктора історичних наук, професора Д. Л. Похилевича (1897-1974) як засновника Львівської школи аграрної історії в історіографії не було об'єктом спеціального дослідження. Перу Дмитра Леонідовича належить ряд монографій з аграрної історії, написано окремі розділи до колективних праць та навчальні посібники, біля ста статей і рецензій на книги. Вчений в основному зосередив увагу на дослідженні аграрних відносин у Великому князівстві Литовському, а саме - у Білорусії та Литві.

Причини, які спричинилися до становлення Дмитра Леонідовича, як історика - аграрника розкриває М. Крикун [1]. Він наводить уривок із "Заміток" вченого, де говориться про його "сталий інтерес" до аграрних проблем. Не останню роль відіграло і його дитинство, яке пройшло в селі на Житомирщині. Пізніше він скаже : "Тут я пізнав селянське господарство, селянський побут, а з розповідей і тяжке селянське минуле" [2].

З питань аграрного розвитку Центрально - Східної Європи Дмитро Леонідович виступав на багатьох аграрних симпозиумах, які проходилися в різних куточках колишнього СРСР. В щорічниках з аграрної історії Східної Європи друкувалося чимало його статей, побудованих на ґрунтовній джерельній базі. Серед них "Малоземельное и безземельное сельское население в Русском воеводстве Речи Посполитой в XVI" [3], "Плебейский люд в деревне Речи Посполитой" [4], "Поместья Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в." [5] та ін. Не випадково Львівський університет (Польща) імені Кюрі - Складовської присвоїв Дмитру Леонідовичу звання почесного Доктора в 1970 р. Про цю знамениту подію в житті вченого пишуть в своїх статтях польські Дослідники Казімеж Мислінський [6] та Ришард Щигел [7].

1. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О. Ф. Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капі- талістичної експлуатації//Історія селянства Української РСР: У 2 т. -К, 1967.-ТІ. -С.441; Див. також: Пастух А. Ф. Сервітутные отношения и их отмена на Буковине//Материалы XIXнаучной сессии Черновицкого гос. ун-та. Секция ист. наук: (Тезисы докладов). - Черновцы, 1963. - С. 15-17; Ботушанський В.М. Вирішення сервітутного питання на Буковині (друга половина XIXст.) //Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Історія. - Чернівці, 1996. -Вип.6-7. - С.50-66.
2. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст -[Львів] 1964.-С.146.
3. Ботушанський В.М., Кравець М.М., Приходько С. С Революційна боротьба трудящих//Нариси з історії Північної Буковини.-К, 1980.-С.158.
4. Ілько В.І, Кравець М.М., Пастух О.Ф. Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капіталістичної експлуатації. - С.442-444.
5. Ілько В.І. Боротьба закарпатського селянства за землю в другій половині XIX і на початку XX ст.// Доповіді та повідомлення Ужгородського держ.ун-ту. Серія історична, №2. - Ужгород, 1958.-С.28-29; Його ж. З історії селянських рухів на Закарпатті в другій половині XIX ст.І//Наукові записки Ужгородського держ.ун-ту.-Ужгород, 1958.-Т.XXXVI.-С. 19-29; Його ж. Соціальні рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст. (1850-1900 рр.)//Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича, 7 жовтня 1997 року.-Ужгород, 1998. - С.373-381; та ін.
6. Ілько В. Соціальні рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст. (1850-1900 рр.). - С.373-376.
7. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капіталістичної експлуатації. - С.445.
8. Там же. - С.446; Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.- С. 173-176.
9. Ілько В. Соціальні рухи в закарпатському селі у другій половині XIX ст. (1850-1900 рр.). С. 377.
10. Ботушанський В.М., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Революційна боротьба трудящих. - С.160.;

Дмитром Похилевичем було написано ряд розділів до колективної праці "Історія Польщі" [8], а також була надрукована рецензія на книгу Я. Рутковського "Исследования по истории польской деревни в XVI - XVIII вв." Автор рецензії заявляє, що польський дослідник правий, вважаючи, що у вказаний період аграрні відносини мали свої особливості. Важливою проблемою цього часу, на думку автора, була "часткова пролетаризація сільського населення" [9]. У читача статті складається враження, що в Польщі у другій половині XVIII ст. не було умов для проведення таких необхідних їй аграрних реформ. Причини полягали в різноманітних (економічних, політичних та ін.) факторах. Більше того, самі селяни виявилися "духовно" не підготовленими до цих реформ і навіть не проявили особливого зацікавлення. Автор рецензії підкреслює, що насправді була тільки одна перешкода - небажання шляхти відмовитися від своїх привілеїв. Все ж Я. Рутковському вдалося змінити точку зору польських істориків, які заявляли, що в процесі становлення господарства здійснювався перехід від фільварку панщинно-кріпосного до фільварку з найманою працею. Отже, йшов процес зародження капіталістичних відносин в сільському господарстві [10].

Кандидатська дисертація Дмитра Леонідовича була присвячена "Аграрній реформі Сигізмунда Августа в історичній літературі". У темі йшлося про підсумки вивчення "Устави на волоки", запровадженої 1557 р. Сигізмундом Августом, як великим князем литовським, для державних маєтків Великого князівства Литовського.

1945 р. став початком стрімкого дослідницького злету вченого, як зазначає М. Крикун [11]. Це, в основному, було викликано тим, що він активно вивчав селянство Великого князівства Литовського в XVI - XVIII ст. Робота над цією проблемою стала для нього свого роду "життєвою". Їй він присвятив свою докторську дисертацію "Державні селяни західних воєводств Великого князівства Литовського в XVI - XVIII ст.". Це дозволило досліднику завоювати авторитет в історичній науці, висунути в ряд видатних вчених - аграрників. На це вказує у своїй статті В.Пірко, характеризуючи праці Д.Похилевича з аграрної історії України, Білорусії і Литви XVIII - XVIII ст. [12]. Він підкреслює, що розкрив ряд питань, які свого часу викликали дискусії серед більшості польських і радянських істориків. Наприклад, вони вважали, що причиною економічного занепаду був негативний вплив фільварково-панщинної системи, а Дмитро Леонідович доказував, що проблема полягала не в кризі, яка розпочалася в 20 рр. XVIII ст., а у війнах і супроводжуваних стихійних лихах, що мали місце у той час і спричинилися до занепаду ремесла і торгівлі в містах. Знижується рівень агротехніки, зменшуються посівні площі і як результат збільшується кількість пустуючих наділів [13].

Всебічний аналіз Д. Похилевичем масштабів використання найманої праці в фільварках на всіх етапах його розвитку дозволили йому піддати сумніву висновки польських істориків щодо переходу фільварку від панщинно-кріпосного до фільварку найманого, що засвідчує процес зародження капіталістичних відносин у сільському господарстві.

У своїх працях В. Пірко зазначає, що вчений торкався проблем пов'язаних із питаннями відновлення господарства після війн середини XVIII ст., використання найманої праці в селянських господарствах, а також вивчав стан всіх груп селянських господарств [14]. Ці питання вважалися найбільш дискусійними в історичній науці того часу.

Внаслідок формування фільваркової системи, посилення феодально-кріпосної експлуатації та активізації національно-релігійних утисків становище, зокрема, українського селянства протягом другої половини XVI - першої половини XVIII ст. стало значно погіршуватися. З часом, розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів та зростанням кількості малоземельних та безземельних селян. Дмитро Леонідович, не заперечуючи негативного впливу існуючої системи господарювання, на багаточисленних прикладах довів, що фільваркова продукція ніколи повністю не призначалася на ринок. Поряд з цим, він зазначав, що фільварок мав більше ознак капіталістичного способу виробництва, ніж селянське господарство в кінці XVI ст., що завдяки цьому створювалися певні умови для розвитку капіталізму в сільському господарстві на основі пруського шляху [15].

В. Пірко в одній із своїх статей вказує, що значну увагу Дмитро Леонідович приділив дослідженню впливу фільваркових господарств на розвиток селянських господарств [16]. Дослідник показав, що головним фактором, який впливав на розмір селянського наділу був фільварок. Фільварку було вигідно мати справу з невеликими селянськими господарствами, оскільки вони дозволяли збільшувати кількість робочих рук, необхідних для обробітку фільваркових земель. Тому, поряд з перебудовою помістя, велася перебудова й селянських господарств. Подекуди двір створював біля фільварків цілі села малоземельних і безземельних селян, утримуючи при фільварку робочу худобу і реманент. Низький рівень застосування найманої праці він пояснював тим, що фільварок мав можливість забезпечувати свої потреби в робочій силі за рахунок панщини, яка постійно зростала не тільки через збільшення кількості робочих днів на тиждень з одного господарства, але й через збільшення кількості селянських господарств [17].

Причиною занепаду існуючої економічної системи Дмитро Леонідович вважав наслідки військових спустошень. Хоча цей висновок вченого не здобув загального визнання серед дослідників, все ж він сприяв подальшому вивченню проблеми кризи й воєнних спустошень на матеріалах різних земель, зокрема, західноукраїнських. Висновки, яких дійшли В. В. Грабовецький, Ю. М.

Гросман, В. Ф. Інкін, Я. С. Мельничук, В. О. Пірко та ін. в цілому підтвердили думку Д. Л. Похилевича.

Важливими для нас є статті історіографічного плану вченого. В одній з них він дав характеристику роботам радянської історіографії, в якій висвітлювалося питання земельної ренти в XV - першій половині X VI ст. Автором було підкреслено всі недоліки цих досліджень та зроблено обґрунтовані висновки з даних питань. Д. Похилевич підкреслював значення земельної ренти як форми визиску селян. Важливість цієї проблеми полягала в тому, що форма ренти, тенденції в її змінах говорять як про ступінь розвитку суспільства, так і про зміни на гірше чи краще в економічному житті селянства. Зміни земельної ренти говорять також і про політику й тактику класів, висвітлюють такі питання, як розвиток міст і торгівлі, селянської колонізації, економічні кризи, народні рухи і т. д. [18].

Значне розширення панського господарства припадає на XVI ст., головним чином, на його другу половину. Звідси, тільки протягом XVI ст. панщина перетворилася на головну форму експлуатації основної маси селянства. В радянській історіографії на це питання склалася неоднозначна думка. Більшість дослідників вважали, що феодалі в XV ст. торгували медом, воском, хутрами, худобою, лісоматеріалами і вже потім - хлібом. Хліб феодалі одержували оброчний. Коли його було мало, вели власну оранку, з якою силами дворової челяді і допомогою селян вирощували потрібне зерно. Великих міст, які потребували б хліба, було дуже мало. Решта ж носила аграрний характер. Їх потреби задовольняли переважно селяни. Всі ці міркування і джерельний матеріал не дають підстави стверджувати, "що по всій Україні феодалі мали великі фільваркові господарства... величезну кількість зерна вони вивозили на закордонні ринки". Така картина спостерігалася на основній території України в середині XVI ст. і тільки в Західній Україні раніше [19].

Д. Похилевич стверджував, що у конкретних умовах Західної Європи питання про шляхи збільшення прибутків феодалів роз'язувалося через збільшення натуральної ренти з наступним переходом на грошову. У Східній Європі це відбувалося складніше. На Україні, Білорусії та Литві можна спостерігати збільшення натуральної ренти, переведення її певною мірою на гроші. Поряд з цим, у містах, де селяни не могли постачати феодалові такі ходові ринкові товари, як мед, віск, хутра, та ін., але де створилися сприятливі обставини для збуту хліба, феодал збільшував хлібний оброк. Оскільки з натурального і споживчого селянського господарства ренти продуктами, особливо хлібом, не можна було значно збільшувати, то феодалі шукали інші шляхи. Поступово в таких місцях стали виникати і розгортатися панські господарства, що спиралися на селянський реманент і працю [20]. Певна річ, становлення фільварково-панщинної системи в умовах зростання товарно-грошових відносин, коли шляхтич прагнув збільшити свої прибутки для якнайповнішого покриття своїх непомірних потреб, погіршило становище безпосереднього виробника.

Вивчаючи дискусійні проблеми історії тогочасної Речі Посполитої, Дмитро Леонідович намагався залучити до своєї роботи молодих колег, аспірантів та студентів. Завдяки цьому йому вдалося створити школу істориків-аграрників при Львівському університеті, які досліджували історію окремих регіонів: Галицької землі - В.В.Грабовецький, Руського і Белзького воєводств - Ю. М. Гроссман, Самбірської економії - В. Ф. Інкін, Сяницької землі - Я. Є. Мельничук, Р. В. Майборода, Перемиської - В. О. Пірко, Львівської - Т. А. Балабушевич, Холмської - А. М. Козій. Результативна діяльність цієї школи значною мірою визначилася прекрасною архівною базою у місті Львові. В основному, вони зосереджували свою увагу на проблемах становлення соціальних груп селян та співвідношення розмірів земельних наділів між цими групами. Досліджували існування форм відробіткової ренти та питання правового становища селян і ролі общини в житті села [21]. Вивчаючи економічне становище селян, дослідники звертали здебільшого увагу на роль промислів в їхньому житті. Найбільш повно вказані проблеми висвітлено в роботах Д. Л. Похилевича, Я. С. Мельничука, В. В. Грабовецького, В.Ф. Інкіна.

Дмитро Леонідович значною мірою вплинув на вивчення проблем аграрної історії в Білоруській Академії Наук (В.Мелешко, Г.Спиридонов), в Ленінградському (Я. Якубський), Київському університетах (В. Маркіна) та ін. Тривалий час Д. Похилевич завідував кафедрою південних і західних слов'ян у Львівському університеті ім. Івана Франка. Він виступав і як один із засновників аграрних симпозіумів та керівник секцій на всесоюзних симпозіумах з питань аграрної історії Східної Європи. Враховуючи його великий внесок у розвиток науки на Україні, указом Президії Верховної Ради УРСР в 1974 р. йому було присвоєно почесне звання "Заслужений діяч науки Української РСР".

Постать Д. Л. Похилевича об'єднувала і продовжує згуртовувати навколо аграрних проблем українських і зарубіжних вчених. Так, в 1997 р. пройшов Міжнародний науковий семінар, присвячений соціально-економічним проблемам Центрально-Східної Європи, який був присвячений 100-річчю від дня народження видатного українського вченого. У його роботі взяли участь понад тридцять вчених з п'яти країн Центральної та Східної Європи - Білорусії, Литви, Польщі, Росії та України. На семінарі були заслухані доповіді, присвячені науковій творчості вченого, а також розглядалися проблеми соціально-економічних змін у центрально-східному регіоні Європи та намічено подальші шляхи розвитку української історичної науки.

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Із здобуттям Україною незалежності створилися більш сприятливі умови для того, щоб глибоко і всебічно дослідити творчість Дмитра Леонідовича та інших вчених аграрників. Це, на нашу думку, могло б дати поштовх до відновлення традицій 60-80 рр. у вивченні аграрної історії не тільки України, але й країн Центрально-Східної Європи, що в кінцевому результаті спричинило б подальше зближення цих країн.

1. Крикун М. Науковий доробок ЦЯ. Похилевича// Центрально і Східна Європа еХУІ-ХУН ст.-Львів, 1998-
2. Крикун М. Сторінки життєпису Д. Л. Похилевича// Центрально і Східна Європа в ХУ-ХУІІІ ст.-Львів,
3. Малоземельное и безземельное сельское население в Русском воеводстве Речи Посполитой в ХУІ в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.-Рига: Изд-во Латвийской ССР- 1963. - С. 25-38.
4. Плебейский люд в деревне Речи Посполитой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы - Минск: Наука и техника, 1964. - С. 161-171.
5. Поместье Белоруссии и Литвы во второй половинеХУІІв. //Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Кишинев: Картя Молдовенски, 1966. - С. 386-399.
6. Myslinski Kazimierz. Wspomnienie o Profesorze D. L.Pochylewiczu//Центральна і Східна Європа вХУ-ХУІН ст.-Львів, 1998.-С. 64-67.
7. Szczygiel Ryszard. - Doktorat honoris causa Uniwersytety Marii Curie-Srlodowskiej w Lublinie dla Profesora D. L. Pochylewiczu//Центральна і Східна Європа вХУ-ХУІІІ ст.-Львів, 1998.- С.32-41.
8. Польская деревня во второй половине ХУІІ в. //История Польши: В трех томах. - М.: Изд-во АН ССР. - 1956. - Т I - С. 344-3 53.
9. ПохилевичД. Л. Я. Рутковський. Исследования по истории польской деревни еХУІ-ХУНее //Вопросы истории.-1958.-№8.-С. 183
10. Там же. -С 183.
11. Крикун М. Науковий доробок Д. Л. Похилевича. - С.26.
- 12.Пирко В. А.Проблемы аграрной истории Украины, Белоруссии и Литвы ХУІ-ХУІІ вв. в трудах Д. Л. Похилевича// Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР.- Днепропетровск: ДГУ, 1981. - С. 166.
13. Там же. - С.131.
- 14.Пирко В. А. Проблемы аграрной истории Речи ПосполитойХУІ-ХУНІвв. в трудах ДЛ. Похилевича// Аграрная история эпохи феодализма.- Ижевск, 1983. - С. 132.
- 15.История Польши. - С. 303.
- 16.Пирко В. А. Перебудова помісного господарства в ХУІ-ХУНІ ст. у Східній Європі у творчій спадщині ДЛ.Похилевича //Центральна і Східна Європа ХУ-ХУІІІ ст.-Львів - 7997 - С 71
17. Там же. -С. 72.
18. ПохилевичДЛ. Форма земельної ренти ірогчір визиску селян України та Білорусії (еХУ-першій половині ХУІ ст. в радянській історіографії) // УЖ.-1973. - N11. - С 137
19. Там же. -С. 139.
20. Там же. - С 140.
21. Пирко В. А. История крестьянства западноукраинских земель ХУІ-ХУНІ в. в советской историографии //Проблемы историографии и источниковедения истории СССР,- Днепропетровск: ДГУ, 1979. - С. 49-

Водотика С.Г. (м.Херсон)

Особливості менталітету вчених-істориків УССР 20-х років ХХ століття

У пореволюційну добу докорінно змінився статус науковців. З авторитетної, дорівняно можливою і доволі матеріально та ідейно незалежною, політичною активною верстви вона перетворилась протягом 1920-х - 1930-х років у невизначену "прослойку". Наукову інтелігенцію усунули від політичного життя, вона втратила реальну вагу в суспільстві, її матеріальний стан різко погіршився, Гуманітарна наукова інтелігенція мала обслуговувати ідеологічні потреби влади. Це було закономірним наслідком зневаги радянського режиму до знань, досвіду й таланту, головного багатства та єдиної реальної власності науковців.

При оцінці взаємодії з суспільством вчених-істориків необхідно враховувати особливості їх менталітету. Ментальність української наукової інтелігенції (за винятком генетично радянської її частини) визначалась високою, європейського гатунку, освітою та культурою. Вона мала своєрідну "професорську культуру", доміантними рисами якої були лібералізм і несприйняття як революційного, так і проімперського світогляду.

За радянський час професорська культура поступово розчинюється, що обумовлювалось радикальними змінами у суспільстві та соціальному складі самих науковців. Внаслідок дореволюційна професорська культура поступово зникла разом з її носіями, а червона професура належала до іншої культурної традиції[1,с.42-47].

Атауна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Чи не найвищою цінністю для нерадянської інтелігенції була особа, її честь, гідність і свобода. Це було обумовлено тим, що науковий успіх досягався особистими якостями, сама наукова творчість мала індивідуальний особистий характер. Сьогодні до речі, відповідні норми зафіксовані у ст. 19 Загальної декларації прав людини та ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [2]. Історія історичної науки в УСРР чітко проілюструвала безпосередній зв'язок рівня її розвитку (втім, як і всієї науки) з мірою дотримання прав людини. В цьому плані положення історика-науковця в УСРР 1920 - початку 1930-х років було жахливим, оскільки радянська держава свідомо не забезпечувала основного права людини - права на життя, не кажучи вже про інші особисті права вченого.

Право у неправовій державі обмежує свободу творчості, обмежує поступ науки. Адже право на інтелектуальну свободу можна реалізувати лише за умови гарантій цього права державою. А.Сахаров неспростовно довів, що громадянські й політичні права складають основу прогресу науки [3, сі 12-115]. Недаремно саме у роки національно-визвольних змагань, попри всі негаразди революційного й воєнного стану, завдяки свободі було закладено міцні підмурки підйому українознавства в 1920-ті роки. Подібна закономірність простежується й в інших країнах.

Зміст свого життя науковці вважали сумлінне служіння народу на ниві науки, освіти, культури. Вчені натхненно працювали над підвищенням національної свідомості народу, поскільки ще Публій Овідій Назон зауважив "Про минуле згадують у зв'язку з сьогоденням". Попри всі негаразди вчені дбали про науку, яка за їх троху наївним переконанням може забезпечити добробут і процвітання України. Скажімо, в кінці листопада 1919 р. академік М.Василенко у теплушці, рятуючись від більшовиків, обмірковував майбутнє Української Академії наук, а перший її президент академік В.Вернадський на випадковій квартирі в Харкові, шукаючи мирного притулку від воєнного лихоліття, записав у щоденнику в кінці 1919 р.: "Только бы сохранить начатую научную работу" [4,с.182].

Оскільки політика будь-якого тогочасного режиму в принципі не могла відповідати високим моральним критеріям науковців, вчені в цілому стояли в опозиції, найчастіше конструктивній, до влади. Тому політична опозиційність була органічною часткою менталітету наукової інтелігенції.

Це однією визначальною рисою ментальності науковців було слідування нормам наукової етики, що виступала впливовим чинником розмаїття життєвих позицій, відповідних субкультури та моделі поведінки. Наукове товариство в цілому пильно стежило за дотриманням цього неписаного кодексу й піддавали осуду тих, хто його ігнорував.

Так, тепла й товариська атмосфера панувала у Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури. "Це був невеликий колектив згадувала Н.Суровцева, - в основному людей середнього віку, кілька молодих людей, я - чи не наймолодша... Люди ці були здібні, добірні щодо праці... Вони давно, пильно і під майстерним керівництвом Багалія працювали над історією України... Мої колеги переважно працювали по наукових установах, весь час оберталися в колі наукових історичних інтересів та діячів, писали, друкували на ці теми... Багалій жив своєю кафедрою, своїми учнями"[5, с.545-546]. Недаремно окремі дослідники, перейшовши до інших установ чи навіть переїхавши до інших міст, зберігали теплі стосунки з колишніми колегами по кафедрі (достатньо назвати Є.Кагарова чи Д.Зеленіна, що переїхали до Ленінграду), а дехто, скажімо А. Ковалівський, змінив дослідницьку проблематику, щоб залишитись на кафедрі.

Історики з високими моральними якостями користувались значним авторитетом, були лідерами наукових шкіл, напрямків чи певних наукових угруповань (територіальних, тематичних тощо). Але й їхні окремі негативні вчинки чи певна лінія поведінки гостро критикувалась. Природно, що менталітет вчених-істориків мав і вади - надмірний індивідуалізм, певний романтизм в поглядах як на життя, так і на реалії тодішнього соціально-політичного режиму. На жаль, значна частина науковців (на індивідуальній чи навіть колективній основі) ігнорувала притаманну й випробовану часом ментальність заради амбіцій або інтересів (власних чи групових), перемоги наукових конкурентів, отримання від влади якихось пільг. І хоча кожний такий випадок мав свої власні, індивідуальні, причини, все ж головним було явище об'єктивне - ментальність науковців не могла не змінитися в радянській системі.

Слід наголосити, що моральне наукове співтовариство, в якому панує пошук істини, має значно більший потенціал розвитку, ніж аморальне. Природно, що у тоталітарній державі мораль науки багато в чому набуває рис злочинного світу - наклепи, цькування, доноси тощо. Наукове сумління лише ускладнювало життя для вчених.

Так, внаслідок жорсткої регламентації досліджень вчені незалежно від таланту і сумління, отримували однакові умови і оплату праці. І якщо для талановитих і сумлінних дослідників це було творчою та особистою трагедією, то для ледарів, бездарів і політичних кон'юнктурників така ситуація була навіть бажаною, бо вона не лише виправдовувала їх існування, але й створювала умови для їх безпроблемного життя. Така система "виштовхувала" непересічних, творчо мислячих і сумлінних істориків та поширювала сірість. Заохочення вчених здійснювалось не за творчими здобутками, а за політичними, формальними ознаками. Серед них на перше місце висувалось виконання соціального замовлення (не обов'язково талановите).

Внаслідок у наукових колективах створилась задушлива атмосфера інтриганства, підлабузництва, підозри, диктата партійних чиновників, запанувала феодальна залежність вчених від адміністрації. Практично виключалась дискусія, вільний обмін думок, зникла атмосфера творчого

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

пошуку, служіння Україні. Тому для дійсних вчених-патріотів поступово зникав як марево єдиний притулок в умовах радянської дійсності - наукова творчість. Зокрема, зникла така необхідна умова наукової праці, як можливість вільного наукового спілкування з вітчизняними, а тим більше закордонними колегами, в тому числі істориками Західної України та діаспори.

Історична наука опинилась в інформативному вакуумі. Суттєві перешкоди виникли для руху історичних знань у вигляді відповідної інформації і по вертикалі (від покоління до покоління), і по горизонталі (на рівні одного покоління від науковців до інших верств суспільства) [6, с.70]. Вертикальна передача інформації формує історичну пам'ять, національний менталітет, історичний підмурак національної культури. За допомогою горизонтальних форм передачі інформації відбувається прирощення історичного знання. Інтенсивність і динамічна рівновага цих напрямків руху історичної інформації інтегрують два основних принципи прогресу науки (наступність і новачі) і є необхідною передумовою існування суспільної історичної свідомості

Соціально-професійна спільність істориків як відкрита система не може нормально функціонувати без вільного доступу до різноманітної й достовірної громадсько-політичної та наукової інформації. Наукові комунікації діляться на формальні й неформальні, усні та письмові, спеціальні й неспеціальні. Професіоналізація наукової праці, інституціоналізація самої історичної науки неможлива без наукових комунікацій [7, с. 109-110]. у цьому сенсі історію української історичної науки можна представити у вигляді формування системи вільного пошуку та розповсюдження інформації. Відповідно за період 1920 - початку 1930-х років ця система послідовно руйнувалась, місце правдивої і достовірної інформації зайняла політично упереджена, що вело до руйнації самої науки.

Скажімо, з середини 1920-х років скоротались можливості неформального обміну комунікацій - наукові конференції практично не проводились, у листуванні та приватних бесідах через побоювання ДПУ обходились гострі питання, через скрутні матеріальні умови різко обмежився доступ до інформації шляхом наукових відряджень чи придбання наукової літератури. Якість і достовірність як наукової, так і громадсько-політичної інформації суттєво погіршилась, що негативно впливало на самопочуття вчених.

Закордонна інформація (у всіх видах), що до кінця 1928 р. у вкрай обмеженому вигляді все ж доходила до науковців, згодом практично зникла. Вітчизняна історіографія на середину 1930-х років опинилась без достовірної фактичної бази. І якщо вважати об'єктивні факти повітрям науки, то перехід на "кисневу подушку" політизованих фактів зробив українську науку хронічно хворою. Отже, радянський режим, поставивши під жорсткий контроль рух історичної інформації, створив механізм маніпулювання станом історичної науки та суспільної історичної свідомості.

Суттєво впливала на стан історичної науки в УСРР наявність серед істориків декількох груп протистояння внаслідок особнечих нахилів, громадсько-політичних і наукових позицій. В це групове протистояння і боротьбу були втягнуті у різній мірі й у різний спосіб майже всі прихильники основних наукових шкіл історичної науки УСРР 1920-х років. Це протистояння, що цілеспрямовано й послідовно підігрівалось і розпалювалось владою, партійно-державні та каральні структури послідовно використовували спочатку для обмеження реальної свободи науковців, а згодом для підкорення, радянзації як окремих істориків чи установ, так і всієї національної історіографії [8].

Вкрай негативно впливала на становище вчених система маніпулювання їх долею з метою радянлізувати історичну науку, а дослідників перетворити на слухняні "гвинтики". При цьому використовувалося багато методів і прийомів, які самі по собі викликали обурення більшої частини науковців: "батіг і пряник", фінансовий тиск, адміністративне втручання у суто наукові проблеми, усунення небажаних до репресій включно, підштовхування до нових конфліктів і розпалювання вже існуючих, використання некрайш особистих рис (антипатії, амбіції).

В літературі наведено чимало фактів з біографій дослідників на підтвердження цього положення. Декілька публікацій - про долі М.Слабченка, В.Романовського, К.Копержинського, М.Макаренка, В.Данилевича, Л.Окиншевича, О.Гермайзе, Н.Полонської-Василешіо, - належать автору [9]. Аналіз численних документів особистого походження свідчить, що вчені-історики розуміли дійсний зміст запропонованих владою "правил гри" [10, с.7; 11, с.75; 12, с 14-17]. І все ж більшість в тій чи іншій мірі, з тих чи інших причин брала участь у цих політичних іграх із заздалегідь визначеним результатом. Негативно впливав на самопочуття вчених примус у творчості. Межі соціального замовлення у вирішальній мірі визначали рамки творчого пошуку. Скажімо, хронологічно дослідникам до кінця 1920-х років більш-менш вільно можна було займатись вітчизняною історією до початку ХХ ст. і при цьому допускалося певне "вольнодумство" щодо марксистської схеми. Тому точилися плідні дискусії з проблем етногенезу українців, змісту та наслідків історичних зв'язків України із Заходом і Сходом тощо.

Заклики влада зайнятись вивченням, наприклад, революційної доби слід розглядати лише як провокацію. Цей період було монополізовано марксистською історіографією і будь-які спроби подати альтернативну концепцію брутально придушувались. Так, намагання М.Слабченка опублікувати своє бачення подій 1906-1920 рр. викликало шалений спротив істориків-марксистів і навішування авторові численних політичних ярликів [13, с 82-84]

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Вчені-історики швидко відчували ошуканство більшовицької політики, вони вкрай боляче переживали неможливість матеріалізувати загальнолюдські ідеали, українську національну ідею через українізацію зокрема. Можна з упевненістю твердити, що лише під тиском сталінських репресій опозиційність вчених-істориків зникла. Своєрідним маніфестом цієї опозиційності став колективний лист-протест у зв'язку з самогубством Д.Щербаківського у червні 1927 г.

Це самогубство було протестом проти політики режиму у сфері науки та культури. Лист підготував відомий історик О.Гермайзе, підписали його 79 відомих науковців, в тому числі історики М.Грушевський, В.Козловська, М.Макаренко, О.Грушевський, К.Антипович, М.Ткаченко, Н.Полонська-Василенко, С.Глушко, О.Баранович, В. Ляскоронський, В.Дубровський, Л.Окиншевич, П.Клименко, В.Шугаєвський, І.Щитківський та інші [лист цей опубліковано -14, с.412-414, а весь комплекс документів у зв'язку з самогубством та протестом знаходиться у ЦДАВО України - 15]. Серед "підписантів" були активні та авторитетні у минулому політики, лояльні до режиму науковці, представники різних наукових напрямків і шкіл, що надавало листу громадсько-політичного значення.

Лист кваліфікував самогубство Д.Щербаківського як "вияв безвихідного розпачу", "тяжку й симптоматичну загрозу". Ця загроза коринилася, наголошували вчені, у кадровій політиці влади, що не відповідала інтересам науки і культури, національного відродження. Партійні органи ставили на чолі наукових установ (спершу взяли за музеї) осіб без належної кваліфікації, що підміняли творчу працю адмініструванням, чистками, інтриганством, доносительством. Це розцінювалось як засіб ліквідації автономії наукових установ. З цим дослідники не погоджувались і наголошували, що дослідні структури можуть "нормально розвиватися й нормально працювати лише при умовах повного невтручання й відсутності тиску зверху чи збоку" [16, с.57].

Це самогубство було лише епізодом типового для 1920-х років конфлікту між наукою і владою - у даному випадку між Україною та Всеукраїнським археологічним комітетом з приводу ролі наукових музеїв у поступі культури і науки. Вчені вважали музеї науково-дослідними та культурно-просвітніми установами, радянські чиновники - суто пропагандистськими закладами.

У листі-протесті недвозначно простежується несприйняття науковою громадськістю "історичного безпам'ятства" (манкуртизму) як риси тоталітарного суспільства. Вчені-історики усвідомлювали, що відмова від дійсності, реальної й об'єктивної історичної пам'яті веде до духовної деградації суспільства, знімає з людини особисту відповідальність за минуле, сучасне і майбутнє, приводить до зникнення особистості як громадянина.

Вчені не обмежились суто професійними проблемами і висунули ряд загальнодемократичних вимог. Характерно, що вимоги вчених починаються з рефрену " ми вимагаєм". Так, вчені нагадали владі аксіому демократії про те, що саме людина є найвищою цінністю, а влада повинна створювати належні умови для її життя. Науковці вимагали свободи слова, підвищення ролі громадських організацій, усунення бюрократизму тощо.

Саме як колективний антирадянський політичний протест наукової інтелігенції сприйняла цей лист партійна верхівка. ЦК КП(б)у (безпосередньо займався цією справою другий секретар ЦК І.Клименко) здійснив ряд заходів по розколу науковців, по недопущенню масових антирадянських виступів. І хоча влада загасила цей сплеск, ні можновладці, ні самі науковці не вірили у можливість цивілізованого компромісу. Так, нарком освіти і член політбюро ЦК КП(б)у М.Скрипник на пленумі центрального бюро СНП профспілок України у липні 1927 р. прямо звинуватив авторів з листа у використанні самогубства Д.Щербаківського для антирадянських виступів науковців.

Влада цілком правильно розуміла, що цей протест не був випадковим. Соціальні ознаки наукової інтелігенції, як найбільш освіченої й гуманістично налаштованої частини суспільства, перетворюють її на природну опозицію недемократичним режимам. Це протиріччя за радянської влади у її сталінському варіанті стало антагоністичним. Наука вимагає від дослідника таких громадсько-політичних та моральних якостей, які органічно несприйнятні тоталітаризму і більшовизму - толерантність, раціоналізм, відмова від догматизму, плюралізм.

Так, влада йшла на "співробітництво" з шуковцями на умовах безкомпромісної боротьби з носіями немарксистської ідеології, що вимагало від істориків-немарксистів беззастережної капітуляції [17.С.-155-159].

На початку 1920-х років, немовби продовжуючи національно-визвольні змагання, наукова інтелігенція не погоджувалась на ультиматуми влади. Наприклад, у 1922 р. ЦК КП(б)У сім разів розглядав політичну обстановку у вузах Поділля. Партію не влаштував склад професорів, рівень викладання марксизму, обрання щойно усунутого владою П.Клепацького ректором Кам'янець-Подільського ІНО, незначний авторитет комосередків. У березні 1922 р. застрайкувала професура Києва, протестуючи проти політики партії. Подібне мало місце і в інших містах, а тому влада для приборкання професури запровадила у вузах політкомісарів з необмеженою владою, за рішенням ЦК КП(б)У з вересня 1922 р. було запроваджено "чистки" вузів від "петлорівські настроєних елементів". Нарешті, 23.06.1922 р. ПБ ЦК КП(б)У доручило партійним органам, НКО УСРР та ДПУ УСРР застосувати як один з репресивних заходів "проти активіських елементів професури висланя за межі федерації" [18, с. 121-123].

Безумовно, режим українізації змусив дослідників піти на певний компроміс. Але активна праця вчених-патріотів і ще в більшій мірі їх переконання становили реальну загрозу для влади. Вчені ж вбачали у компромісах, у тій же українізації, можливість реалізувати свої ідеали, незважаючи на наміри влади. "В мене появилось чуття патріотизму, до того вже досидь приспане,- так описував М.Слабченко своє сприйняття українізації.- Значить, українське національне діло тільки в наших, як українців, руках" [19, арк.22].

Вільно чи невільно науковці самим життям втягувались в активну політичну діяльність, оскільки реалізувати свої наукові ідеали без політики було неможливим. В цілому вчені-історики досить критично ставились до більшовизму і марксизму. Влада весь час побоювалась, "що під науковою діяльністю ховається політична робота" [20, с.93]. Значна частина науковців не поспішала заявити про свою лояльність радянському режиму, протестуючи у такий спосіб проти відсутності політичної свободи [21, с.52].

Науковці не сприймали найбільш суттєві риси більшовизму як політичної доктрини і ще в більшій мірі як політичної практики. Зокрема, найбільше їх обурювало намагання зруйнувати "мир насильства", використання темних рис людської психіки, цинізм, ігнорування прав людини, принесення в жертву своїм ідеалам людей з болями, мріями, життям в кінцевому підсумку, аморальність політики, ставка на насильство, ігнорування правових основ людського буття, масовий терор і т.п. Свої погляди вони нерідко висловлювали і в працях. Характерний вислів належить Д.Солов'ю щодо ролі КНС: "На дармоїдах держави не збудуєш" [22,с.31].

Українські історики творили своєрідне інтелектуальне середовище, яке буде поза впливом влади і нерідко зважувалось на небажані для режиму заходи і вчинки. Скажімо у 1921 р. похорон М.Сумцова харківські гуманітарії перетворили у національну демократію, херсонські музейні працівники тоді же протестували проти ленінського плану "монументальної пропаганди", загально видними є факти триумфальної зустрічі М.Грушевського після його повернення у Києві, Харкові і Чернігові, фактичної відмови Спільного зібрання ВУАН до 1928р. керуватися радянським статутом академії чи святкування Історичною секцією ВУАН 100-літнього ювілею українознавства всупереч забороні політбюро ЦК КП(б)У тощо [23]. Вчені Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови категорично виступили проти рішення секретаріату ЦК КП(б)У про передачу багатих книжкових фондів бібліотеки Ніжинського ІНО до Українського інституту марксизму-ленізму і домоглися відміни цього рішення [24,с.7]. Влада даремно побоювалась і значного суспільного впливу істориків, їх громадсько-політичного авторитету. Так, відділ преси ЦК КП(б)У у 1926 р. наголошував, що вплив радянської преси на українську інтелігенцію незначний, причому навіть у радянських громадсько-політичних часописах активно друкуються позапартійні Д.Багалій, О.Гермайзе та інші немарксистські історики. Що ж до "України", то її прямо було звинувачено в антирадянщині. ЦК КП(б)У розумів, що заборона друкувати окремі матеріали не є виходом, оскільки партія не має рівнозначних публіцистів [25, с.68-69].

З конкретних публічних пропозицій історичної громадськості владі варто виділити вимоги щодо захисту суверенних прав України в складі СРСР, проти політики російських великодержавників. Скажімо, наукова громадськість робила спроби повернення з Росії українських історичних та культурних цінностей, виступали за реальну рівноправність України та Росії за збереження суверенітету УСРР у складі СРСР; обґрунтовувала необхідність перегляду кордону між УСРР і Радянською Росією з урахуванням історико-етнічних реалій; М.Грушевський обґрунтував пропозицію створення у складі АН СРСР Інституту української історії і ретельно виступив проти перетворення Російської АН у Всесоюзну академію наук, що порушувало рівноправ'я української і російської науки і автоматично перетворювало українських вчених другосортних порівняно з російськими щодо статусу, фінансування, зв'язків із Заходом тощо [26].

Антиукраїнські дії московських чиновників викликали протест ряду дослідників. Так, у 1929 р. за дорученням ЦАУ УСРР О.Оглоблін обстежив архіви Миколаєва і виявив, що у 1924 р. найцінніші фонди т.зв. Чорноморського архіву було вивезено до Москви без жодних юридичних чи наукових підстав [27, с.192-193]. На жаль доповідна записка справи не зареєструвала, а фактично вкрадений Чорноморський архів до сьогодні зберігається в Росії.

Приблизно на середину 1920-х років вчені вже чітко усвідомили, що насильство є головним аргументом і головним засобом побудови комунізму. Це викликало серед значної частини науковців розпач, жах, почуття безнадійності. Система терору в першу чергу, за свідченням сучасника, "моральний жах терору" руйнували людську психіку. Тому ситуацію 1920-193 0-х років для життя і праці українських істориків без усякого перебільшення слід вважати трагічною. "ГПУ не тільки мовчки мстилось, а й старалося навчити мене, як того ведмедя на розпеченій залізній плиті танцювати під совєтську режимову музику",- задував Д.Соловей на еміграції [28, с.53].

Сучасних дослідників, навіть з числа співробітників СБУ вражає ретельність, з якою чекісти стежили за М.Грушевськими. Звичайно, іншим історикам приділялось менше уваги, але система тотального контролю діяла ефективно і щодо всієї історичної думки. ДНУ не мала віри до всіх вчених дореволюційної формації, кваліфікуючи у своїх надсекретних циркулярах домарксистські об'єднання істориків як контрреволюційні [29, с.3]. Так, вже в першій половині 1920-х років таємний нагляд було встановлено за дніпропетровськими дослідниками Д.Яворницьким і В.Пархоменком,

а вже в кінці 1920 - на початку 193 0-х років накопичені матеріали було використано у ході репресій (р.с.30-31).

Дослідники були невдоволені такими діями, що ще більше настроювало їх проти влади. Так, М.Грушевський у листах писав про "офіціальну і неофіціальну шпіонерію," О.Оглоблін та Л.Окиншевич на еміграції з обуренням згадували намагання використати комуністів і комсомольців з числа аспірантів як "сексотів". С.Єфремов у щоденнику писав про "вакханалію" ДПУ, навіть аполітичний, "пластичний" і старий Д.Яворницький збирався емігрувати то що [31]. Особливо небезпечним для "наукового клімату" було підступне використання чекістами як "стукачів" науковців, розпалювання ворожнечі між вченими, намагання використати у своїх цілях некраї риси окремих вчених. Про вплив на стан науки, зрозуміло, при цьому ніхто не замислювався.

І все ж влада не змогла зламати опору науковців, що змушувало її до кінця 1920-х років порівняно зважено застосовувати репресії.

Влада стикалась з вельми численними і доволі масовими та організованими діями наукової громадськості на захист репресованих. Так, у 1925 р. громадськість Катеринослава, Одеси та Чернігова виступила на захист відповідно Д.Яворницького, С.Дложевського і Б.Шугаєвського; ВУАН захищала своїх співробітників, засуджених у справі "Київського обласного центру дій", і засланою К.Харламповича; дратував владу мовчазний протест більшості істориків проти арешту своїх колег по справі СБУ тощо [32].

Проте не слід перебільшувати спротив вчених радянському режимові. Їх співробітництво з владою було об'єктивно вимушеним, оскільки ні науковці, ні українська інтелігенція взагалі навряд чи уявляли собою певну політичну силу в УСРР 1920-х років.

Отже, більшість істориків була змушена піти на співробітництво з владою. Так, за слушною характеристикою Р.Пирога М.Грушевський "не сприймав її (Радянську владу) ні розумом, ні душею...", але "намагався пристосуватись, жити і творити, використати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших ... [33, с.84]. Це співробітництво було саме для "виживання".

З утведженням в СРСР однопартійності легальна політична діяльність істориків практично припинилася. Тому перед істориками було два шляхи: займатись громадсько-політичною роботою в дозволених громадських організаціях чи не займатись взагалі. Більшість учених обрала позицію політичного нейтралітету і зробила виробу реалізувати себе у громадських організаціях - це численні громадські наукові товариства, красназнавчий рух, комітети охорони пам'яток тощо. Проте й тут не обійшлося без певного протистояння з владою.

Болісне переживали вчені ліквідацію на початку 1920-х років дореволюційних громадських організацій, які зіграли важливу роль у поступі науки і культури, були одним з механізмів взаємодії національної історіографії з широкими колами патріотичних сил громадськості. Так, невдачею закінчились численні спроби відродити Просвіти, Громади, губернські архівні вчені комісії, значну частину дореволюційних наукових товариств [34, с.76-77].

В період репресій колишнім просвітянам, до речі, "згадали" їх діяльність. Єдиною "віддушиною" у цьому плані залишались підконтрольні владі наукові товариства, які на рубежі 1920-193 0-х років були ліквідовані - їх майно конфісковано, членів репресовано.

І все ж вчені порівняно активно приймали участь у громадсько-політичному житті республіки заради України, заради українського народу, а не в ім'я радянського режиму. Так, співробітники Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури приймали діяльну участь в організації та проведенні місячників і декад української культури, святкуванні ювілеїв видатних діячів української культури та науки (Т.Шевченка, І.Франка, О.Потебні, Г.Сковороди, М.Грушевського, С.Єфремова тощо), брали участь у створенні архівної мережі численних харківських музеїв, наукових товариств.

Чимало було зроблено і для захисту національних інтересів на міжнародній арені. Зокрема, академіки Д.Багалій, М.Василенко та інші спеціалісти брали участь у переговорах з Польщею. Щодо обміну культурними цінностями, М.Болтенко брав участь у поверненні архіву дослідника Ольвії Е.Штерна з Німеччини тощо. Характерно, що у випадку обміну культурними цінностями з

Польщею влада звернулася по допомогу до ВУАН, яку фактично у цей час не фінансувала [35, с.489].

Проте з середини 1920-х років переконання науковців (лібералізм, толерантність, український патріотизм, несприйняття тоталітаризму в його більшовицько-сталінській інтерпретації) входили в все більше протиріччя з радянської дійсністю. Це негативно вплинуло на громадсько-політичну активність науковців, змусило їх відійти від громадських справ, що послабило українознавство, зменшило соціальний вплив науковців, гнітило й засмучувало вчених-патріотів. Отже, в умовах радянського режиму громадсько-політичний потенціал вчених-істориків став не лише непотрібним суспільству, а став потенційною загрозою для його носіїв. До того ж з часів "великого перелому" політичну нейтральність було оголошено поза законом і науковці мусили брати участь у "соціалістичних перетвореннях", розробляти марксистсько-ленінську теорію, критикувати "буржуазну науку та ідеологію". Попереду, за логікою тоталітарних режимів, мали йти "політичні чистки".

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Неминучість репресій відчувала абсолютна більшість вчених. Скажімо, за відомостями ДПУ у 1928 р. науковці розуміли, що за СВУ має піти на Голгофу М.Грушевський [36, с.220]. М.Слабченка відчуття неминучості репресій не полишало з середини 1928 р., тобто з часу перших арештів по СВУ. Скажімо, наче пророкуючи свою майбутню долю, він писав у лютому 1929 р.: "...я себе не обманюю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотягнута" [37, с.65].

І геть нищівні наслідки для науковця як творчої особи (навіть, для тих, хто залишився на волі) мав терор як певна система. Безперервні й з кожним роком наростаючі зусилля адської каральної машини по пошуку "буржуазних націоналістів" і "ворогів народу" в тій чи іншій спосіб (жертви, сексоти, обвинувачені, обвинителі тощо) робили жертвами цього віртуального дійства всіх істориків. Масовий терор початку 1930-х років розпочав новий період в історії української історіографії.

Підводячи підсумки розгляду нього питання наголосимо, що в цілому вчені-історики 1920-х років виробили той менталітет, який дозволив, протягом значного часу українській історіографії просувагись вперед. В його основі буди усталені у науковому середовищі світові й вітчизняні традиції, скореговані (чи точніше пристосовані) до умов радянської дійсності. Але ця ментальність була вимушено-тимчасовою, була компромісною, перехідною що й визначало її часову обмеженість. Це у значній мірі перешкождало виконанню нею належним чином і у повному обсязі своїх соціальних функцій як одного з чільних факторів поступу українською історіографії.

Девальвації інтелектуальної, як і будь-якої іншої власності, в УСРР не було альтернативи. Дореволюційна наукова інтелігенція радянськими соціальними перетвореннями була приречена. Справа була лише в часі. І цей час настав у середині. 1930-х років, коли дореволюційна наукова інтелігенція як соціальна і громадсько-політична реальність зникла. Науковці радянського зразку не успадкували, та й не могли успадкувати, багато громадських і суто наукових рис своїх попередників. Внаслідок, інтелектуальне середовище, соціальні умови і філософія буття, врешті дорадянські еталони мислення в значній мірі втрачені.

1. ГоринД.К. К вопросу о "профессорской культуре" России XIX- начала XX веков// Отечественная культура и историческая наукаXVIII-XXвеков: сб. статья-Брянск, 1996.-с.42-57
2. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи.-К. :Наук, думка, 19 с.
3. Сахаров А.Д. Тревога и надежда.-М.:Интер-Вера, 1990.-336 с.
4. ВеннадскийВ.И. Дневники. 1917-1921 (октябрь 1917-январь 1920). К.: :Наук, думка, 1994.-212с.
5. Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сайман Магаданської області// Україна: Наука і культура.-К.: Мистецтво, 1989.-випуск 23.-е.411-559
6. Вовканич С.І. Парадигма інформатики в Україні// Наука і наукознавство. -1995. -№1-2.-е.68-72
7. Кулешов С.Г. Історична та сучасна класифікація наукових комунікацій//Наука і наукознавство. -1994.- №1-2.-с.108-116
8. ЦДАВО Україниф.3561. оп.1. Спр.331. арк..34, 3бзв., 55-55зв., 93; Оп. 3 стр.7. арк..1-29
9. Див.: Водотика С.Г. Портрети українських істориків 1920-х років: віктор Романовський //Питання гуманітарних наук.: 36. наук, праць. -Миколаїв: Укр. Державний Морський Технічний Університет, 1994. -с. 53-59; його ж [Портрети українських істориків 1920-х років]: М. Петров, В.Данилевич// Український історичний календар на 1996рік: К: Пам'ять століть, 1995. -с.193-194, 330-331; Його же Михайло Грушевський і діяльність Археологічної комісії ВУАН//Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150річчю Київської археологічної комісії. -К.: Ун-т археології і джерелознавства НАН України, 1997. -с.295-311; Його ж: Історична наука 1920-х років в персоналіях//Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. -К.:Ун-т історії України НАН України, 1998. -с.64-143
10. Лист М.С.Грушевського О.І.Буценку 18.07.1924р. //Літературна Україна. -1990. -№21. -с. 7
11. Циганкова Е. Примітки до "Свідчень-споминів М.Левченка"/І Вісник НАН України. -1996.-№2-4.-с. 74-78
12. Водотика С.Г. "Справа СВУ": гортаючи сторінки допитів академіка Михайла Слабченка//Південний архів. -Херсон, 1995. -Вип. 5. -с.6-19
13. Його ж Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості: Київ-Херсон: Ун-т археології та джерелознавства НАН України, 1998.-156 с
- 14.Лист до редакції газети "Пролетарская правда" групи учених Києва з приводу самогубства Д.М.Щербаковського //Репресоване красназнавство (20-30-і роки). -К.,1992. -с. 412-414
15. Выписки с протоколов заседаний Секретариата ЦККП/б/У, перепіска с Киевским окружкомом КП(б) У о положении дел в Киевском историческом музее и по делу о самоубийстве Щербаковского [15.07.1927-24.12.1927г.]//ЦДАВО України Ф.1. Оп.20, спр.2473-12 арк.
16. Свідчення-спомини М.Шевченка //Вісник Національної Академіїнаук України. -1996. -№3-4. —с.57-76
17. Національне питання: Резолюція Першої Всеукраїнської наради ЦК КП(б)У, 2-4 травня 1921 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів УК: У2т.-К.Політвидав України, 1976. -т.1. -с.154-160
18. Гусев В. Застосування як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації" І/Віче. -1994.-№10.-с.119-128
19. Щоденник М.Слабченка [1927р.]// Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського -ЦНБНАН України. Ф.257. Оп.2. спр.1
20. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський; ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1939.-К.:Україна, 1996.-335с.
21. З листа М.Грушевського до Т.Починка про життя та роботу в Україні 16.09.1924р. //Михайло Грушевський : між історією та політикою (1920-1930-і роки). 36. док. і матер. -К,1997.- с.20-21
22. Соловей Д. Матеріали по обстеженню комитетов неможлих селян. -Харьков: УСУ УССР, 1925. -52с.

-46-

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

23. Див.: Семененко О.Харків, Харків... Спогади емигранта//Березень. -1991. -№9. -с.100;Повідомлення про М.Грушевського 18 березня 1924 р. //Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. -с.132; Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки), -с.96, 101, 104-109, 203; Протокол № 110 Спільного зібрання УАН від 8 серпня 1921р. [Регест]// Історія Академію наук України. 1918-1923: 36. док. і стат. -К: :Наук, думка, 1993.
24. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Традицію українознавства в м.Ніжні (до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії та мови. 1922-1930 рр.) //Сторінки політичної історії.: 36. стат. -К. :КПУ, 1993. -Вип.4. -с.2-11
25. З доповідної записки відділу преси ЦК КП (б) У про періодичну журналістику та участь в нійукраїнської інтелігенції. Липень 1926р. //Михайло Грушевський: між: історією та політикою (1920-1930-ті роки).
26. Див.: Листи М.Грушевського до Голови РНК УСРРХ. Чаковського з питань політичного становища на Україні 15 листопада 1921 р. /І Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки) ІІ Там жс. -с.167-173; Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) ІІ Україна. -1926. -Кн.1. -с.8-9
27. Верба І.В. Архівна діяльність Олександра Оглобліна в Україні /І Українське архівознавство: історія, сучасність та перспективи. 2-х ч. -К, 1997. -ч.і -с. 191-195
28. Соловей Д.Ф. Позір у минуле /ІСучасність. -1974. -№11. —с. 52-56
29. Об украиском сепаратизме ІІ Церкулярное письмо ГПУ УССР. Харьков, 4.09.1926 г. [Совершенно секретно. Напечатано в кол-ве 75 экз.]-Харьков, 1926. -с.2-3
30. Див.: Городеєв А. Ф., Ченцов О. О. О последних годах жизни и деятельности Д.И.Яворницкого //Регіональне і загальне в історії: Тези міжнарод. наук, конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького (листопад 1995р.). -Дніпропетровськ, 1995. -с.29-31
31. Див. Лист М.Грушевського В.Кірову від 16.09.1924р. //ЦДА ум. Києві. Ф.1235. Оп.1. Спр.266. арк.300-300 зв.; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). —Бм., 1984. -с.65; ПристайкоВ., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. -с.64; Мицик** Ю.А. Яворницький під наглядом ВКП(б) та НКВД /І Регіональне і загальне в історії, -с.26
32. Лист М.О.Макаренка до Б. Е.Петрі [1926р.]//Репресоване красназнавство (20-30-і роки). -с.405; Свідчення-спомини М.Левченка//Вісник Національної Академії наук. -1996. -№3-4. с.56;
33. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). -К: Ін-т української археології АН України, 1993. -19 с
34. Водотика С.Г. Громадські об'єднання вчених в системі суспільствознавчих досліджень України в 1920-і роки ІІ Історія і теорія історичної науки та освіти: Харків, історіограф, зб. -Харків, 1995. с 3 3-34
35. Протокол №149 Спільного зібрання [Ради] ВУАН від 1 жовтня 1922р. [Ради] //Історія Академії наук України. 1918-1923
36. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД
37. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко

Дровозюк СІ. (м.Вінниця)

Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу Історіографія проблеми

Одна з причин кризи історичної науки у ХХ ст. - домінування спрощеного економічного детермінізму. Тому історики пов'язують її перспективи з розширенням предметного поля, включенням до нього духовного життя народу. "Адже особиста й колективна воля, релігійно-етичні системи, усвідомлені інтереси (групові та корпоративні), інші форми психології справляли свій вплив практично на кожну більш-менш помітну історичну подію..." [1].

На сучасному етапі розвитку науки особливої актуальності набуває дослідження духовного життя селянства у період утвердження тоталітарного ладу в Україні. Серед найважливіших питань - мотиви та логіка поведінки селян в умовах тоталітарного режиму, взаємозв'язок утопізму та тоталітаризму, соціального оптимізму та прагматизму у народній свідомості. Як предмет конкретно-історичного дослідження можуть розглядатися суспільна свідомість (на рівні ідеології та соціальної психології) та її форми (політична, економічна, національна свідомість, правосвідомість, релігія, мораль); ментальність українського селянства; функціонування народної культури в умовах "культурної революції" тощо. Зауважимо, що у даному випадку йдеться не про абстрактну модель духовного життя, а про реальну інтелектуально-психічну діяльність селянства, що проявлялася у конкретно-історичних формах.

В останні роки в українській історичній науці посилюється прагнення з'ясувати ідеологічне та соціально-психологічне підґрунтя тоталітарного ладу. Тому назріла потреба здійснити історіографічний аналіз проблеми, що дасть можливість узагальнити нагромаджений досвід, визначити перспективні напрями дослідження.

В радянській історіографії характеристика духовного життя зводилася до твердження про подолання дрібнобуржуазної психології селянства та зростання соціалістичної свідомості народу. Оскільки ці положення були невіддільними елементами комуністичної доктрини, вони, незважаючи на бездоказовість, тривалий час залишалися непохитними. Коли ж боротьба у духовній сфері

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

набувала особливої гостроти і була незаперечним фактом (скажімо, опір антицерковній політиці більшовиків та антиколгоспні настрої), тоді ці події подавалися як куркульські провокації.

Процес звільнення від згаданих стереотипів був складним і суперечливим. Твердження деяких істориків про те, що визначальним фактором розвитку радянської історичної науки після 1985 р. стала ліквідація ідеологічного і політичного тиску на неї [2] не відповідає дійсності. У цей час історична наука ще знаходилася під контролем влади, а перебудова цієї галузі знання розгорнулася в Україні тільки у 1988 - 1989 рр.

Зміна концептуальних засад щодо духовних процесів у 20-30-х рр. досить рельєфно простежується у праці В.М.Даниленка, Г.В.Касьянова та С.В.Кульчицького "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки" [3]. Провідне місце у цьому дослідженні займають питання ідеології та культури, духовне начало є стрижнем усієї концептуальної побудови. Мав рацію В.О.Замлинський, який зауважив, що тема загибелі духовного світу людини в умовах сталінізму проходить через усі частини цієї книги [4]. Досить самокритично було заявлено про перегляд позиції щодо "дрібнобуржуазної" психології селянства, якою, як визнали автори, досі пояснювалися всі негативні явища у колгоспах. Суттєво переглянуті також питання національно-культурного життя селянства.

Ряд питань, що характеризують структуру та рівень політичної та економічної свідомості селянства розкрили В.Калініченко, С.Кульчицький, Ю.Шаповал [5]. Національно-культурні аспекти життєдіяльності селянства в умовах становлення тоталітарного ладу висвітлювали Л.Новохатько, О.Криворучко, Я.Мандрик, О.Мороз, С.Злупко, І.Рибак [6]. Окремі форми релігійного життя українського селянства, його ставлення до церковної політики тоталітарного режиму відтворили А.Зінченко, О.Ігнатуша, В.Пашенко [7].

Духовність селянства як цілісність одним з перших в науковій літературі розглянув В.В.Нечитайло. Хоча міркування автора мають здебільшого філософський характер, його праця містить також ряд історичних спостережень. Зокрема, автор виділив комплекс чинників, що обумовлювали духовність українського селянства. Він визначив, що духовна практика держави "...полягала у свідомому і цілеспрямованому відчуженні духовності народу від історичної дійсності", від самого процесу мислення. Однак викликає сумнів та потребує додаткового обґрунтування теза про те, що українському характерові не притаманне поклоніння владі [8].

За останні роки на авансцену історичної науки вийшли питання національно-культурного життя та національної свідомості. Ряд оригінальних думок щодо рівня та еволюції національної свідомості висловив Б.Кравченко. На його думку, піднесення національної свідомості на селі у 1917 р. "відбулося не з огляду на піддатливість людського розуму, а завдяки його консервативності". Він наголосив, що "національне пробудження українського селянства було пов'язане з аграрним питанням" [9].

Духовні аспекти насадження тоталітарного режиму в українському селі на початковому етапі розкрив Я.Й.Малик. Ідеологічну кампанію більшовиків 1919-1920-х рр. він охарактеризував як широкомасштабну психологічну війну. Однак, на думку автора, посилені ідеологічна обробка селянства не дала бажаних результатів - селяни не повірили більшовицьким агітаторам і не прийняли комуністичну ідеологію. Певних успіхів більшовики досягли в ідеологічному завоюванні сільської молоді, що автор пояснює юнацьким максималізмом, невмінням сільського юнацтва розрізнити справжню суть демагогічних заяв більшовиків. Оцінюючи ідеологію селянського повстанського руху, автор дійшов висновку, що у першій половині 1919 р. повстання, здебільшого, відбувалися під радянськими гаслами, однак згодом сталася переорієнтація на парламентаризм та демократію, замість соціалістичних на перше місце вийшли національні мотиви [10].

Актуальне завдання української історичної науки - осмислення змін у духовному житті селянства, спричинених колективізацією, розкуркуленням та голодомором. Серед публікацій, що з'явилися у кінці 80-х рр., досить типовою у концептуальному плані є стаття І.К.Рибалки "Сталінщина й розселення країни". Автор констатував, що репресивні заходи влади "...викликали масове незадоволення і опір селянських мас, навіть антиколгоспні, а іноді й антирадянські виступи" [11]. Спробу відійти від стереотипів зробив також С.Діброва, який оцінив традиційні схеми історії колективізації як "спрощені" та "недіалектичні". Автор охарактеризував суспільну свідомість обох сторін, що протистояли одна одній: комуністів та селян. Ідейний стрижень перших проглядається по всій владній вертикалі: від Сталіна та його однодумців, які сповідували ідею форсованих темпів колективізації, до сільських комуністів. Серед останніх, на думку автора, був поширений тип сільського "активіста", "... який наївно вірив у те, що одним стрибком можна перескочити в соціалістичне "царство достатку". На думку автора, селяни, ставши колгоспниками, "... не були, та й не могли бути психологічно переконаними в перевагах спільного господарювання". Водночас, С.Діброва, за традицією, ще пов'язав з психологією одноосібника низьку дисципліну, безвідповідальність, розкрадання, байдужість, що були характерними для колгоспної системи [12]. В останні роки поступово вибудовується нова концепція психології селянства, що базується на дослідженні реальних процесів у духовній сфері. У зв'язку з цим привертає увагу спроба С.Кульчицького та Є.Шаталіної поглянути на процес розкуркулення очима самих селян, що становить інтерес з точки зору морально-психологічної атмосфери тих часів. Автори проаналізували зміст листів та висловлювань, що відображають ставлення селян до політики тоталітарного режиму [13]. Морально-психологічну атмосферу, у якій перебувало селянство, охарактеризувала Є.Шаталіна.

На основі аналізу архівних документів вона зробила висновок, що процес розкуркулення "...породжував соціальну напруженість, викликав протистояння різних верст села, наганяв страх на людей бути розкуркуленим за будь-що і будь-коли. Все це створювало вкрай гнітючу морально-психологічну атмосферу..." [14]. Характеризуючи морально-психологічний стан селян під час виселення, авторка зауважила, що проблему виселенства необхідно досліджувати не просто як заплановану акцію насильства, але й як прояв глобального наступу на інакомислення, втому числі в селянському середовищі [15].

Ряд духовних явищ, породжених політикою тоталітарного режиму, проаналізувала О.І.Ганжа. Зокрема, вона визначила ідейне забарвлення селянського повстанського руху у 1919-1921 рр., причини відходу селян від активної боротьби проти більшовицької влади. На її думку, повстанський рух мав два відтінки: на Півдні та частині Лівобережжя повстанські загони використовували анархістсько-комуністичні гасла, а на решті території - націоналістичні [16]. Авторка вказала на витоки зрівняльних настроїв та настроїв утриманства серед селянства, зародження у психології певної частини селян зневажливого ставлення до сільськогосподарського виробництва. Заслугує на увагу спроба дослідниці з'ясувати конкретні вияви суспільної свідомості селянства на основі аналізу матеріалів безпартійних селянських конференцій. Наведені нею факти вказують на те, що на цих конференціях селяни висловлювали не лише економічні, а й політичні вимоги, що свідчить " про усвідомлення селянством своїх потреб та інтересів" [17]. Дослідження зазначених питань О.І.Ганжа продовжила у праці "Українське селянство у період становлення тоталітарного режиму", де зробила ряд цікавих спостережень щодо реакції селянства на економічну політику режиму, показала причини піднесення та спаду суспільно-політичної активності селянства [18].

Ще один важливий історіографічний напрям - висвітлення духовних аспектів антиколгоспного руху. Розглядаючи антиколгоспні виступи й повстання навесні 1930 р., А.Зінченко навів типові висловлювання та заклики, що характеризують настрої та ідеологію повстанського руху. Автор наголосив, що поразка збройного опору в середині 20-х рр. не означала викорінення в суспільній свідомості ідеї визволення України від більшовицько - московського режиму. Дослідник зробив висновок, що в ході заворушень селяни намагалися реалізувати власні уявлення про соціальну справедливість [19].

Ідейно-психологічні основи селянських повстань в Україні у 1929-1930 рр. розглянули також В.Васильєв та Л.Віола [20]. Досліджуючи першу хвилю суцільної колективізації, В.Васильєв виявив посилення есхатологічних настроїв селянства, відчуття апокаліпсиса, поширення чуток про поголовне розкуркулення, початок війни, падіння радянської влади, хрестовий похід проти комуністів, повернення кріпацтва тощо [21].

Одне з багатьох досліджень, у якому як окреме питання розглядаються соціально-психологічні наслідки колективізації - дисертація Н.Р.Романець. Авторка розглянула динаміку зрушень у психології селянства і дійшла висновку, що "спричинені суцільною колективізацією кардинальні зміни у структурі аграрного сектора знаменували великий соціально-психологічний злам в історії українського народу". Вона вважає, що з початком суцільної колективізації у ставленні селянства до влади "... почала формуватися думка про необхідність зміни існуючого режиму" [22].

Ще один важливий аспект проблеми - динаміка настроїв селянства. Розглядаючи їх як предмет історичної науки, Б.Д.Паригін зауважив, що для історика важливо знати, "чим той чи інший соціальний настрій був викликаний і як він потім вплинув на подальший хід історичних подій" [23]. Тоталітарний режим пильно стежив за настроями народу. В архівах зберігаються великі масиви інформаційно-аналітичних матеріалів органів влади, особливо ДПУ, які дають можливість реконструювати реальну динаміку настроїв селянства. Вже з'явилися перші джерелознавчі дослідження, присвячені цим матеріалам. Серед них заслуговує на увагу монографія молодого дослідника Р.Подкура, який проаналізував матеріали спецслужб, що розкривають широкую палітру настроїв [24]. Значні інформаційні можливості цих матеріалів щодо реконструкції настроїв селянства на регіональному рівні підтверджує також публікація В.Дніпровця [25].

Досліджуючи настрої, необхідно, на нашу думку, враховувати соціальну диференціацію селянських мас. Варто говорити не лише про настрої селянства загалом, а й окремих його прошарків. У зв'язку з цим видається слушним міркування Ю.Святця про те, що соціально-економічна стратифікація дозволяє створити об'єктивне уявлення про зміст процесів, що відбувалися у роки непу. Він запропонував виділяти не три традиційні класи (бідняк, середняк, куркуль), а певні типи соціально-економічних структур в залежності від характеру виробництва, що може сприяти відповідній класифікації настроїв [26].

Важливою подією, що засвідчила якісні зрушення в українській історіографії, стала дискусія про причини голоду 1932-1933 р. в Україні, що розгорнулася у 1988-1989 рр. Активну участь у Дискусії взяли С.Кульчицький, В.Пахаренко, В.Марочко, В.Маняк.

Одним з перших визначення голоду як геноциду, що "...видав із душі все людське", дав В.Пахаренко. Він також відкинув традиційне твердження про "застарілу психологію селян" [27].

Дослідження причин, наслідків, природи та характеру голоду цілком закономірно поставили у Центр дискусії питання про рівень свідомості українського народу та його ментальність. Так, В.Пахаренко висловив міркування, що селяни чинили опір сталінізмові "...не через високу свідомість,

а з цілком практичних економічних міркувань" [28]. В.Маняк бачив причини голоду у волелюбності та незалежній натурі українського народу, [29] а В.Марочко висловив власне бачення причин голодомору, в тому числі його соціально-економічних та психологічних передумов [30].

Ряд цікавих спостережень щодо соціально-психологічних аспектів голоду знаходимо у добірці документів "Голод на Україні: 1931 -1933 рр.", опублікованих в "Українському історичному журналі" у 1989-90 рр. Є.П.Шаталіною та В.І.Марочком. Особливо цінними є селянські листи, що привернули увагу авторів різноманітністю висловлених у них почуттів. Висновок про те, що селяни хотіли працювати на своїй землі й господарювати так, "... як це споконвічно відповідало їхній психології та інтересам...", свідчить про відмову авторів від стереотипу "відсталого психології селянства" [31].

Результатом дискусії про природу голоду стало переосмислення історії ХХ ст. та звільнення від стереотипів минулого. Остаточоно утвердилося визначення голоду як геноциду українського народу Характерною у зв'язку з цим є стаття С.Кульчицького "Геноцид? Геноцид!", у якій відомий дослідник чітко визначив складові геноциду [32].

Ряд нових висновків містить праця О.М.Веселової, В.І.Марочката О.М.Мовчан "Голодомори в Україні 1921-1923,1931-1933,1946-1947: злочини проти народу", що була опублікована у 2000 р. У ній наголошується, що фізичне нищення та духовне покріпачення селян розпочалося відразу після жовтневого перевороту 1917 р. Характеризуючи соціально-психологічні наслідки голоду, В.І.Марочко дійшов висновку, що "терор голодом виховував ... сліпе поклоніння владі, "законопослушність" і соціальну терпимість...". Автор поставив досить актуальне питання, відповідь на яке має значно розширити наше уявлення про природу тоталітарної влади: "Що спонукало масовий політичний бандитизм: жадаба до чужого майна, почуття особистої помсти, класова ненависть, фанатичне поклоніння вождям чи особистий страх? Чому селяни не повстали, а лише чинили пасивний опір...?" [33].

У дослідженні голодомору нині тривають два взаємопов'язаних процеси: нагромадження емпіричного матеріалу та теоретичне осмислення наслідків голоду-геноциду. Вагомим внеском у вивчення цієї проблеми є двотомне видання свідчень, документів та матеріалів "Портрет темряви", зібраних та упорядкованих П.Ящуком [34].

Дослідники голоду виявили широкий спектр психічних станів, явищ та деформацій, спричинених голодом: страх, апатію, пасивність, доносительство, цілковите руйнування психіки, що виявилось у численних фактах канібалізму. На черзі - створення узагальнюючої праці, яка б повною мірою розкрила руйнування духовної сфери народу під час голодоморів.

Ряд нових підходів до проблеми духовного життя у період утвердження тоталітарного режиму запропонував С.Білокінь. Важливе значення має висловлена ним теза про злам історичної традиції, внаслідок чого перервався зв'язок часів. Поставлене автором питання про психологію натовпу також дає орієнтир для пошуку причин неймовірної жорстокості, що супроводжувала тоталітарний режим. С.Білокінь запропонував новий напрям дослідження - енгенічний і поставив актуальне питання про соціальні мутації в умовах тоталітарного ладу [35].

Аналіз історичних праць показав, що за останнє десятиріччя в українській історіографії нагромаджений значний фактичний матеріал та зроблені важливі висновки, що проливають світло на духовне життя українського селянства в умовах становлення тоталітарного ладу. Однак соціально-психологічні процеси та явища висвітлювалися нерівномірно як з точки зору структури духовного життя, так і з точки зору хронології. Значно більше уваги приділялося соціально-психологічним аспектам колективізації, розкуркулювання та голодомору, у той час як духовне життя поза цими процесами ще не стало предметом історичного аналізу. Висловлено чимало тверджень та гіпотез, які вимагають документальної перевірки.

Як відомо, у конструюванні тоталітарної держави виняткова роль відводилася ідеології, однак реальне значення ідей та ідеологічних інститутів у цьому процесі з'ясоване ще недостатньо. Важливе завдання науки - дослідження механізмів впливу більшовицької ідеології на духовний світ селянина, деформування та руйнування його духовності. Маніпулювання масовою свідомістю "зомбування" народу — широке поле для дослідницької діяльності. Водночас, важливо описати критичний напрям у селянській суспільній думці, опір українського народу духовній агресії більшовизму.

У контексті утвердження та функціонування тоталітарної влади значної актуальності набуває питання правосвідомості селянства. Зокрема, документи 20-х років вказують на стійке невдоволення селян каральною політикою радянської влади. Ці настрої були досить стійкими, вони простежуються зокрема, у стенограмах з'їздів та конференцій 20-х рр. Ще одна тема, що впливає з історіографічного досвіду останніх років - ментальність українського селянства. Дослідження цих та інших питань дозволить відтворити цілісну та багатогранну картину духовного життя українського народу.

1. Ресент О. П. Деякі проблеми історії України XIX - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. - 2000. - №2. - С.4;

2. О тенденциях в исторической науке // Новая и новейшая история. -1991. -№5. -С. 64;
3. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20-30-ті роки. -К, 1991;
4. Замлинский В.О. В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С. В. Кульчицкий. Сталинизм на Украине: 20-30-ті роки // Український історичний журнал. -1992. -№1. -С. 153;
5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. -Харків, 1997; Кульчицкий С.В. Ціна "Великого перелому" .-К,1991; Кульчицкий С.В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К, 1996; Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921 - 1929 рр). -К., 1999; Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. -К., 1993;
6. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті - середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К, 1999; Криворучко О.І. Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х роках (історичний аспект): Автореф. дис.... канд. іст. наук.-Запоріжжя, 1994; Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталинізму 1929-1938рр.-Івано-Франківськ, 1998; Мороз О.Г., Злупко С.М. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм).-Львів, 1997; Рибак ІВ. Соціально-побутова інфраструктура українського села.-Кам'янець-Подільський.-2000;
7. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.).-К, 1993; Зінченко А.Л. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського.-К, 1997; Ігнатуша ОМ. Українська автокефальна православна церква (1917-1930): Дис... канд. іст. наук.-Харків, 1993; Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років.-К, 1994;
8. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі.-Кам'янець-Подільський, 1995.-С. 121,107;
9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХст.-К., 1997.-С.82;
10. Малюк Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 -1920 рр.): Автореф. дис.... докт. іст. наук.-К, 1997.-С. 17-18,27,28,40;
11. Рибалка І.К. Сталинізм і розселяння країни// Український історичний журнал.-1989.-№11.-С8;
12. Діброва С. Перелом. Науковий аналіз окремих сторінок колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932 -1933 роках//Наука і суспільство.-1989.-№1.-С16-19;
13. Кульчицкий С.В., Шаталіна С.П. Процес розкуркулення 1929-1932 рр. очима селян //Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.-К, 1992.-Вип.2.-С.41-45;
14. Шаталіна Є. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929-1932 рр. // Український історичний журнал ал.-1992.-№3.-С109;
15. Шаталіна С.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.).-К., 1997.-С.64;
16. Ганжа О./Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? //Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.-К., 1992.-Вип.2.-С31;
17. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.-К, 1996.-С 11-12,16;
18. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму(1917-1927).-К,2000;
19. Зінченко А. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю! II Українське слово.-2000.-16-22 березня;
20. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр).-Вінниця.1997;
21. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство II Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.).-Вінниця 1997 -С 75-80;
22. Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928 -1933 роках: проблема взаємовідносин (На матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис.... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ,1995.-С.8,15;
23. Парыгин Б.Д. Социальное настроение как объект исторической науки//История и психология. -М., 1971.-С.105;
24. Поджур Р. За повідомленнями радянських спецслужб.-К.,2000;
25. Приблизно на середину 1920-х років вчені вже чітко усвідомили, що насильство є головним аргументом і головним засобом побудови комунізму. Це викликало серед значної частини науковців розпач, жах, почуття безнадійності. Система терору в першу чергу, за свідченням сучасника, "моральний жах терору" руйнували людську психіку. Тому ситуацію 1920- 1930-х років для життя і праці українських істориків без усякого перебільшення слід вважати трагічною. "ГПУ не тільки мовчки мстилося, а й старалося навчити мене, як того ведмеда на розпеченій залізній плиті танцювати під советськюрежимову музику "; -задував Д. Соловей на еміграції [28, с.53].
26. Дніпровець В. "Катеринослав ГубЧК". Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки /13 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1994.-№1;
27. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис.... канд. іст. наук. -Дніпропетровськ, 1993. -С.7;
28. Пахаренко В. Голод //Літературна Україна.-1988-10 листопада;
29. Там само;
30. Маняк В. Народові повертається історія, а історії- правда /Літературна Україна.-] 989.-27 липня;
31. Марочко В. І. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини і наслідки //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.-К., 1991.-Вип. 1;
32. Шаталіна С.П., Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1933 рр.) // Український історичний журнал.-1989.-№12.-С124;
33. Кульчицкий С.Геноцид? Геноцид! //Демократична Україна.-1993.-10 червня;
34. Веселова О.М.,Марочко В.І.Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923,1931-1933,1946-1947: Злочини проти народу.-К.,2000.-С137,138;
35. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали. Удвох книгах. -К, Нью-Йорк.-1999;
36. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР.-К, 1999.

**Методичні аспекти вивчення селянського руху другої половини XIX - початку XX ст.
у науковій спадщині М.Н. Лещенка**

Вагомий внесок у вивчення масового селянського руху другої половини XIX - початку XX ст зробив відомий український вчений-аграрник Микола Никифорович Лещенко (1911 -1991). Колишній кадровий військовий, активний учасник боротьби з фашистською навалою в часи Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., він після тяжкого поранення був звільнений у запас і відтоді повністю й назавжди присвятив усього себе беззавітному служінню науці. Упродовж майже півстолітнього перебуванні у лавах провідних співробітників Інституту історії АН УРСР, Микола Никифорович підготував видав п'ять монографій (9;10;11; 12;14), десятки брошур, сотні наукових статей і повідомлень. Провідною проблематикою наукових студій вченого був селянський рух в Україні у 1861 -1907 роках. Ґрунтовно висвітлюючи хід аграрного руху на основі величезної кількості опрацьованих ним архівних та інших джерел, М. Лещенко, водночас, багато уваги приділяв таким складним аспектам проблеми як методика кількісної характеристики руху селянства, класифікації видів прояву невдоволення селян (заворушення, виступ, страйк) тощо. Це було необхідно робити, оскільки на той час серед вчених не існувало єдиної думки щодо методики вивчення селянського руху.

Перші спроби статистичного обчислення масового селянського руху припадають на рубіж XIX - XX ст. [9]. Однак, визначення розмаху селянського руху за кількістю охоплених ним губерній, як засвідчив досвід, не давало об'єктивної характеристики масовому рухові селянства. Вже в радянський період з'являються цікаві спеціальні дослідження проблеми [17, 19], розробляються нові методи статистичних досліджень [1,17; 20]. Серйозні статистичні обчислення руху селянства були зроблені упорядниками серії археографічних збірників "Крестьянское движение в России в XIX - начале XX века" під загальною редакцією академіка М.М. Дружиніна [18]. На увагу заслуговують також ряд монографічних праць М.М. Дружиніна [3], П.А. Зайончковського [4; 5] І.О. Гуржія [2], Д.П. Пойди [19], та ін. Ці, та інші дослідники зібрали значний фактичний матеріал, виявили велику кількість селянських виступів, розкрили характер і форми боротьби селян, висвітлили її соціально-економічні передумови, мету та історичне значення. Інтенсивність локальних досліджень селянського руху стала особливо помітною у 60-х роках XX ст.. Проте, і сьогодні, на жаль, ми не маємо єдиної методики за якою б можна було узагальнити нагромаджений матеріал. В даній статті зроблено спробу зупинитись на деяких питаннях методики вивчення селянського руху другої половини XIX - початку XX ст. та її висвітлення у дослідженнях М. Лещенка.

Присвячена удосконаленню методики дослідження селянського руху дискусія, що не один рік тривала на сторінках наукових журналів, так і не змогла остаточно вирішити проблему. Як зазначав з цього приводу П.А. Зайончковський, "без визначення єдиної системи дослідження подальше вивчення питання про селянський рух... буде ускладнено", що вивчення його "повинно здійснюватися на основі єдиної методики" [5,96,103].

Для кількісної характеристики розмаху, характеру і форм класової боротьби в українському селі український дослідник аграрної історії М.Н. Лещенко застосовував методику, основний зміст якої вперше була викладена ним у доповіді на третій сесії симпозиуму з аграрної історії Східної Європи [15, 53-64]. Перш за все, доповідач показав, що оперувати старими підрахунками та їх коректуванням - це давно пройдений етап, потрібно "проведення самостоятельных подсчётов на основе тщательного изучения всех печатных и архивных источников, и прежде всего материалов местных архивов" [15, 56]. М. Лещенко навіть поставив питання про створення методики статистичного вивчення селянського руху окремо для дореформеного і пореформеного часу, оскільки в цих періодах існували істотні відмінності як у формах, так і у напрямках боротьби селян. Тут вказував він, мова йде про найголовніші загальні принципи методики, як-от: "критерії визначення різних проявів класової боротьби, одиницю статистичного обліку руху, обов'язковість максимального вивчення друкованих і архівних джерел, аналіз боротьби за формами тощо" [13,33]. Ми вважаємо це вірним тому, що всі ці моменти є спільними і необхідними для вивчення селянського руху як дореформеного, так і пореформеного періодів.

М.Н. Лещенко детально зупиняється на визначенні поняття "селянське заворушення". Він вважає, що "основной единицей количественной характеристики размаха и форм крестьянского движения может быть само волнение (выступление) с обязательным учётом количества сёл, участвовавших в нём, и числа населения" [15,61]. На відміну від цього Б.Г. Литвак пропонує відійти від традиційної одиниці обліку "волнение" до іншої - "селище" [17, 42]. На думку цього автора, "селище", як одиниця обліку, дає можливість точно визначити розмах селянського руху, ступінь причетності до нього селянських мас, бо відома не тільки загальна кількість населених пунктів, але й кількість жителів у кожному з них. Думку Б. Литвака М. Лещенко спростовує, доводячи, що "не можна дробити спільні виступи по окремих селах, бо цим самим збільшується їх кількість. Виходячи з цього, одиницею статистичного обліку селянського руху в усі періоди має бути сам виступ селян, хоча кількість сіл, охоплених заворушеннями, облічувати теж потрібно" [13,35]. Дніпропетровський

дослідник Д.П. Пойда приєднується до думок М.Н. Лещенка з приводу того, щоб у пореформений період вважати "заворушення в якому могли брати участь селяни кількох населених пунктів" за облікову статистичну одиницю [20,26]. Це, на нашу думку, вірно, оскільки поміщики, проти яких виступали селяни, часто володіли кількома селами чи маєтками. За цих умов одночасні заворушення селян кількох населених пунктів мали однакові причини й мету. Але незрозумілою стає одна річ, так Д.П. Пойда розглядає "заворушення" як одиницю обліку розмаху селянського руху тільки для вивчення дореформеного періоду, а вже при вивченні пореформеного періоду він пропонує вважати такою "не заворушення, а селище, селяни якого брали участь у заворушенні" [20, 27]. Методика Д.П. Пойди є кроком назад, в порівнянні з методикою М.Н. Лещенка. Д.П. Проїда, зазначає відомий російський вчений А.М. Анфімов, "вводит селения... не учитывая даже форм движения и количества участников" [1,139]. Сам Пойда обґрунтовує заміну "заворушення" на "селище" тим, що "це не тільки не виключає, а безпосередньо передбачає дослідження тих селянських заворушень, у яких одночасно брали участь кілька населених пунктів. Всебічне дослідження таких виступів конче необхідне, оскільки саме в міру збільшення впливу робітничого класу на селянський рух подібні виступи кількісно і якісно зростатимуть" [20,27]. Таке визначення критерію селянського заворушення є, на нашу думку, невдалим. Адже воно фактично суперечить дійсності, оскільки в одних випадках селянські заворушення одночасно охоплювали тільки частину села, тоді як в інших, навпаки, - два-три і більше населених пунктів. Саме останнє найбільш характерне для Правобережної України, де, як відомо, існували великі поміщицькі маєтки, що містилися в кількох населених пунктах. В ряді ж випадків (як, наприклад, у Бердичівському, Брацлавському, Ольгопільському, Чигиринському та інших повітах) у заворушеннях водночас брали участь селяни 5-Ю і більше населених пунктів, які раніше належали кільком поміщикам. Навряд чи потрібно ігнорувати це явище і при кількісній характеристиці селянського руху, відмовлятися від виділення найбільш масових виступів селян, які природно, відігравали найпомітнішу роль у боротьбі селянства. Звичайно, кількість сіл обов'язково потрібно підраховувати, але за критерієм руху, мабуть таки, доречніше брати сам виступ.

Неузгодженість існує в методиці статистичного підрахунку селянських виступів. Так, наприклад, деякі автори беруть за одиницю своїх підрахунків повіті і губернії [7], інші - села чи маєтки без обліку чисельності населення або з обрахунком його [21], треті - обчислюють виступи селян з урахуванням і кількості сіл, охоплених заворушеннями, і чисельності населення в них [9].

Важливим методичним елементом є визначення критеріїв основних видів класової боротьби: заворушення (виступу), страйку, повстання. Від правильного розв'язання цієї проблеми в значній мірі залежить об'єктивне висвітлення розмаху і змісту селянського руху. За визначеними М. Лещенко, критеріями до селянських виступів відносяться такі прояви класової боротьби, які містять в собі порушення суспільного порядку, встановленого панівними класами, державним законом і в яких беруть участь більш або менш значні маси трудящого населення кількістю не менше 15 чоловік [12,25]. Ті ж заворушення, де, крім перелічених критеріїв, мають місце колективна відмова трудящих від роботи і висунення ними підприємцям, землевласникам або уряду економічних, політичних чи тих й інших вимог, можна кваліфікувати як страйки. До найвищої форми класової боротьби - повстання - слід відносити лише відкриті збройні виступи трудящих за повалення старого суспільного ладу і встановлення нового [13,35]. Далі вчений зазначав, що значної уваги потребує і такий важливий критерій в оцінці селянського заворушення, як кількість населення, що брало в ньому участь. В історичній літературі є випадки, коли при статистичному обліку селянського руху вносяться заворушення з різною кількістю учасників - від двох, трьох і більше тисяч чоловік до 40, 30 і навіть 20 чоловік [13,35]. Виникає питання, чи всі ці виступи масові, чи були серед них і групові? Для археографічної серії "Крестьянское движение в России в XIX - начале XX века" масовим виступом, за пропозицією М.М. Дружиніна, було визначено такий, у якому брали участь 10 і більше селян [22, 62]. Іншої точки зору дотримувався М.Н. Лещенко. На його думку, масовим виступом слід вважати такий, у якому брало участь не менше 15-ти селян, а виступи з числом учасників від 3-х до 14-ти чоловік він пропонував вважати груповими і обчислювати окремо від масових [12,25]. Крім масових та групових виступів селян були ще й індивідуальні виступи або невеликої групи селян, які фіксувалися у поліцейських документах. Тут М.Н. Лещенко підтримує точку зору академіка М.М. Дружиніна, що одиночні виступи селян "нерідко здійснювались за дорученням чи намовою і при співчутті мас окремими селянами, які приносили себе в жертву в ім'я "миру", громади і общини" [13,36]. Такі групові виступи і дії одиночок, а також заворушення у невеликих селах, що охоплювали все населення, хоча воно й складалось всього з 20-30 чоловік, слід, вважав Микола Никифорович, облічувати поряд з масовими заворушеннями селян. Інші індивідуальні виступи, чи невеликих груп, на думку автора, де таких зв'язків з масами не було, слід, обчислювати окремо.

Розгляд селянського руху за формами боротьби пов'язаний з рядом труднощів. Справа в тому, що в багатьох випадках селянами в ході виступів застосовувались одночасно по дві, три і більше форм боротьби, наприклад, припинення роботи в поміщицькій економії та самовільне переобрання сільських чи волосних службових осіб, а також потрава поміщицького посіву, вирубка лісу тощо. При кількісній характеристиці класової боротьби такі заворушення селян кваліфікувались **М.**

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Лещенко як змішані і рахувались як один виступ. Під час аналізу руху за формами боротьби, М. Лещенко обчислював такі виступи окремо з наступним їх аналізом і відповідними коментарями [14,33]. Це саме слід сказати і про повторні виступи селян, які він пропонував облічувати окремо і кваліфікувати в окрему групу. Цей спосіб розв'язання цього питання, є, на нашу думку, вдалим, оскільки дає можливість уникнути штучного дроблення таких виступів, а отже, і перебільшення розмаху селянського руху.

До вашої уваги додається схема, запропонована М.Н. Лещенком для складання карток чи списків обліку селянських виступів:

1. порядковий номер;
2. назва населеного пункту, де відбувалось заворушення;
3. повіт;
4. губернія;
5. дати початку і тривалості заворушення;
6. причини і його привід;
7. кількість сіл, охоплених рухом;
8. чисельність в них селян;
9. з них брало участь у заворушенні;

форми боротьби селян з поміщиками: а) масові припинення виконання повинностей на користь поміщиків; б) колективні захоплення їх земель; в) масові потрави поміщицьких посівів і порубки їх лісів; г) масові втечі селян і колективні подання скарг (для пореформеного періоду); д) самочинна зміна виборних властей; е) розгроми (підпали) поміщицької і державної власності; ж) колективні напади на поміщиків і представників різних органів влади (побиття, арешт тощо); з) вбивства поміщиків, їх управителів, представників державної влади, вчинені масою селян або окремими особами за дорученням останньої; і) збройні виступи проти представників поміщицької і державної влади незалежно від виду зброї селян (рушниця, коси чи палиці і дрючки);

11. опір селян: а) місцевим органам влади; б) поліції; в) військам;
12. заворушення придушено: а) заходами переконання і погро; б) поліцейськими засобами; в) при допомозі військ;

13. репресії уряду проти селян: а) введення військ езекуційним постом; б) сума збитку, завданого при цьому селянам; в) висічено різками; г) заарештовано і ув'язнено; д) засуджено до каторжних робіт; е) заслано до Сибіру та інших місць; є) вбито селян; ж) поранено селян;

14. примітка, в якій можуть відобразитися всі інші важливі відомості про селянські заворушення, наприклад, участь жінок, агітаційна робота революційних демократів, революційних народників, дані про те, чи домоглися селяни задоволення своїх вимог і чого саме вони досягають і т. д. [13, 38].

На нашу думку, схема дозволяє ґрунтовніше, за інші, дослідити розмах і зміст селянського руху, його форми і спрямованість.

Разом з цим, існує схема дослідження селянського руху, яку пропонує Д.П. Пойда:

1. Безпосередні причини, привід і спрямованість виступів селян.
2. Кількість населення, охопленого заворушеннями населеного пункту й кількість селян, які беруть участь у русі.
3. Тривалість боротьби; конкретні дії селян та їх вимоги.
4. Заходи придушення виступів селян, використання для цієї мети військ і кількість репресованих селян.
5. Які елементи організованості виявлені в діях селян.
6. Чи добилися селяни хоч часткового задоволення своїх вимог.
7. Вплив на селянський рух робітничого класу.
8. Вплив селянського руху на урядову політику й суспільну боротьбу [20,31].

Така схема є кроком назад в порівнянні зі схемою, запропонованою М.Н. Лещенком. У названій праці [19] Д.П. Пойда дає перелік всіх "волнованих" селищ і оперує графою, яка відображує завершення виступів, сприятливе для селян. Така графа має сенс, якщо отримані дані групуються по формах виступів, але саме цього у схемі, яка запропонована Д.П. Пойдою, не існує. Потрібно більш детально зупинитися на застосуванні форм боротьби селян з поміщиками, на отриманні поступок, одержаних в результаті будь-якого виступу. Тоді це дасть можливість відобразити реальну картину боротьби селян проти соціального гніту, прослідити всі аспекти селянського руху, розвиток і взаємозв'язок різних його форм боротьби та конкретних його наслідків.

Цікаву схему пропонує А.М. Анфімов [1], згідно якої для того, щоб "данные были сравнимы и отражали действительные масштабы крестьянского движения", потрібно: " 1) составлять подробные хроники движения по губерниям или районам с привлечением местного материала; 2) к массовым относить выступления, по предложению Н.М. Дружинина, с числом участников 10 и более человек; 3) учитывать, по примеру Н.Н. Лещенко, групповые выступления, но отдельно, не смешивая с массовыми; 4) ввести рубрику "Индивидуальные выступления" (убийства помещиков, кулаков, представителей власти и другие действия одиночек); 5) вести отдельный учёт поджогов, не включая в итоги массовых или групповых выступлений; 6) так же поступать при учёте случаев агитации, распространения нелегальной литературы и т. д.; 7) ввести... учёт числа участников

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

выступлений в сравнении с общим числом крестьян (там, где число показаний репрезентативно и допустима экстраполяция); 8) исключить из практики характеристику движения по "охвату" губерний, уездов, волостей и селений" [1,142].

Таким чином, на сьогодні існує кілька методичних прийомів статистичного обчислення селянського руху другої половини XIX ст. І один з них, з нашої точки зору, найґрунтовніший, розроблений М. Лещенком. Проте, для об'єктивного наукового розв'язання проблеми, безперечно, потрібна єдина, універсальна методика статистичного вивчення аграрних рухів. Її розробка - справа настільки важлива, настільки і архіскладна. А отже попереду - клопітка і напружена робота. Лише завдяки їй можливо реально відтворити справжню картину селянського руху. Уточнення потребують також й інші складові методики вивчення селянського руху (оцінка факту введення каральних команд, визначення ступеню організованості, стихійності, тривалості й стійкості того чи іншого виступу, визначення національного, релігійного, інших моментів у селянському русі) тощо. Одним з обов'язкових принципів методики вивчення масових селянських рухів має бути максимальне виявлення наявних друкованих і архівних джерел. Щоб відтворити більш-менш повну картину класової боротьби на селі, сучасні історики повинні докласти всіх зусиль для глибокого і всебічного вивчення джерельної бази, зокрема чисельних фондів центральних і особливо місцевих архівів.

1. Анфимов А.М. О методике учёта крестьянских выступлений и количества участников в них //В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. -М., 1986.
2. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. -К., 1958.
3. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва. -М., 1946.
4. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. -М., 1954.
5. Зайончковский П.А. проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. - М., 1958.
6. Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 года // Вопросы истории. - 1961. -№2 - С. 85-104.
7. Иванов Л.М. Революция 1905 года на Украине. - В кн.: Революция 1905-1907 годов в национальных районах России. -М., 1955.
8. Ленатович И. И. Крестьянские волнения //Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. - Юбилейное гадание. - Т.III. - С. 41-65.
9. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. -К., 1955.
10. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К, 1959.
11. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. — К., 1968.
12. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. - К., 1970.
13. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Український історичний журнал. -1966. -№5. ~С. 32-38.
14. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К,1977.
15. Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. I Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К, 1962.
16. Литвак Б.Г. Координація вивчення селянського руху - завдання принципової важливості // Український історичний журнал. - 1967. -№1. -С. 100-104.
17. Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIXв. - М., 1967.
18. Литвак Б.Г. Археологическое и историографическое значение серии документальных сборников "Крестьянское движение в России в XIX- начале XXв. " //В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. - М, 1986.
19. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период. - Днепропетровск, 1960.
20. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму // Український історичний журнал. -1966. -№5. -С. 25-31.
21. Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні в період першої російської революції 1905-1907 рр. -К, 1964.
22. Шевченко В.М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) //Перша світова війна і слов'янські народи (Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р.). -К, 1998

Серікова Н.Н. (м.Київ)

Історія розвитку наукових сільськогосподарських бібліотек України

Наукові сільськогосподарські бібліотеки України починаючи з XIX століття створювались одночасно з науково-дослідними установами, учбовими закладами, з початком своєї діяльності були книгозбірнями зі своєї галузі, виконували роль інформаційних, культурно-просвітницьких центрів, впливаючи тим самим на рівень і розвиток аграрної науки, освіти, сільського господарства. На початку свого заснування - це були невеличкі заклади але згодом розширювалась їх діяльність:

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

поповнювались фонди, удосконалювався рівень роботи; проводилась інформаційно-бібліографічна діяльність, видавались бібліографічні покажчики на допомогу науковій, дослідницькій діяльності своєї установи.

Як і наукові установи, учбові заклади - сільськогосподарські бібліотеки прижили важкі випробування минулих часів: розруху, репресії, війну і пов'язане з нею пограбування фондів бібліотек, різні заборони і т.д. Саме тому, що існувала заборона, монополія на істину, обмежений доступ до архівних документів - історія аграрної науки, освіти, сільського господарства висвітлена недостатньо. І тепер, коли в Україні відбуваються реформи в аграрному секторі - спостерігається активний сплеск історичних досліджень у цій галузі, бо суспільству потрібна об'єктивна, правдива історія розвитку і цієї галузі, і наукових бібліотек. Роль наукових бібліотек в історичних дослідженнях величезна.

Процес діяльності та розвитку самих наукових сільськогосподарських бібліотек продовжується. Сьогодні розгалужена мережа наукових сільськогосподарських бібліотек нараховує 273 заклади із них: 20 бібліотек аграрних вузів, 74 бібліотеки аграрних інститутів та їх філій, 64 бібліотеки дослідних станцій, 115 бібліотек коледжів, технікумів. В сучасний період це наукові, навчальні, інформаційні та культурно-просвітницькі підрозділи своїх установ, а їх інформаційно-бібліографічна діяльність тісно пов'язана з науково-дослідною, освітньою діяльністю цих закладів.

Наукові сільськогосподарські бібліотеки за весь період їх діяльності мають багатий досвід з підготовки науково-допоміжних бібліографічних покажчиків (тематичних, інформаційних, рекомендаційних, бібліографічних). Цією діяльністю вони роблять величезний внесок в розвиток аграрної науки, освіти, сільського господарства. Зокрема, бібліотека Полтавської сільськогосподарської дослідної станції до 100-річчя цієї установи підготувала ретроспективний покажчик "Наукових праць науковців станції за 100 років". Такий покажчик до ювілеїв своїх установ видали бібліотеки: Іванівської дослідно-селекційної станції, Нікітського ботанічного саду, Сумської державної сільськогосподарської дослідної станції та ін. А ряд бібліотек аграрних вузів: Подільської агротехнічної академії, Дніпропетровського, Харківського, Львівського аграрних університетів підготували низку бібліографічних покажчиків, присвяченим ювілейним датам свого закладу. Цією діяльністю наукової бібліотеки роблять значний внесок в наукову діяльність закладу, історію аграрної науки, освіти, історію бібліотек.

Проблема більш повного висвітлення історії розвитку наукових сільськогосподарських бібліотек існує, а тому Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН, як науково-методичний, координаційний центр, свою діяльність спрямовує на її дослідження, висвітлення. Першою спробою у цьому напрямку був випуск галузевого, територіального довідника: "Бібліотечно-бібліографічні ресурси України з питань сільського господарства" (Київ, 1991 рік), в якому подані відомості про наукові сільськогосподарські бібліотеки. Цей довідник став першим своєрідним популяризатором бібліотек мережі: представлені факти з історії розвитку окремих бібліотек, види послуг, кількість документів і ін.

Лише один перелік дат заснування окремих бібліотек дає поштовх до подальшого вивчення їх історії. Зокрема, бібліотека Нікітського ботанічного саду заснована у 1812 році, бібліотека Харківського аграрного університету - у 1816 р., бібліотека Кримського агропромислового коледжу у 1828 р., бібліотека Уманської сільськогосподарської академії у 1847 р., бібліотека Львівської ветеринарної медицини у 1881 р., бібліотека Полтавської сільськогосподарської дослідної станції у 1884 р., бібліотека Ніжинського технікуму механізації у 1895 р., бібліотека Іванівської дослідно-селекційної станції у 1900 р. і ін. Окремі факти, відомості подані в цьому "Довіднику ..." вносять вагомий внесок у подальше вивчення історії розвитку кожної наукової с.-г. бібліотеки.

У 1999 році ЦНСГБ УААН підготувала ретроспективний покажчик: "Бібліографічні покажчики сільськогосподарської літератури, підготовлені бібліотеками НДУ/УААН та сільськогосподарськими бібліотеками вищих учбових закладів Мінагропрому України за 1969-1999 рр.". Цей бібліографічний покажчик підводить підсумок бібліографічної діяльності наукових сільськогосподарських бібліотек за останні 30 років, що є дуже важливим для вивчення історії сільськогосподарських бібліотек України.

Але проблема з вивчення історії наукових сільськогосподарських бібліотек залишається і тому ЦНСГБ УААН (яка має і свою 80-річну діяльність) буде продовжувати дослідження. У ЦНСГБ створений підрозділ з історії аграрної науки, який на базі широкого кола різноманітних джерел (архівних документів, наукової літератури, періодики) вивчає історію аграрної науки, сільського господарства. А згідно науково-дослідної програми "Історія розвитку наукових сільськогосподарських бібліотек України", у ЦНСГБ буде проведено ряд досліджень, в наслідок чого буде висвітлена діяльність кожної бібліотеки за весь період її існування.

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Кіриаль З.П. (м.Київ)

Відображення історії аграрної науки України в архівних фондах

Актуальність дослідження історії аграрної науки в Україні зумовлена її науковим і суспільним значенням, осмисленням її місця і ролі у вітчизняній історії. Це має велике значення особливо тепер, коли проходить реформування АПК. Подальший розвиток аграрної науки повинен спиратися на історичний досвід минулого та аналіз її сучасного стану, що допоможе у вирішенні складних питань ринкової економіки. Історія аграрної науки характеризує стан сільського господарства у відповідну історичну епоху. Ще й на сьогодні належним чином не вивчені здобутки та втрати аграрної науки.

Наявна література не дає достовірного уявлення про фактичні етапи історичного розвитку аграрної науки. Виникає необхідність у зверненні до архівних матеріалів. Документи і матеріали з питань історії аграрної науки розпорошені у різних фондах архівів. Об'єктивне висвітлення історії аграрної науки можливе лише на базі вивчення різноманітних джерел, що зберігаються у державних архівах, відомчих архівах установ УААН, а також бібліотечних фондах України. Велике значення для вивчення історії аграрної науки буде мати введення у науковий обіг великого комплексу архівних джерел колишніх спецфондів.

В даний час нами вивчаються в основному матеріали з історії аграрної науки в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Виявлено 23 фонди, які можуть бути використані для висвітлення історії аграрної науки України: 1,2,9,27,66, 1055,1060,1061,1062,1063,1064,1065,1115,1429,2201,2581,2582,3134,3343,3795,3797,3798, 4861.

Дуже важливі і безцінні архівні документи для вивчення історії аграрної науки зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ): у фонді X- УАН - ВУАН є матеріали з історії аграрної науки, зокрема Київської філії Всеукраїнського товариства аграрників-марксистів (плани роботи, протоколи засідань, листування) за період 1931-1933 р. р.; матеріали, щодо розвитку регіонів України, таблиці, карти, складені на підставі статистичних даних початку ХХ сторіччя демографічного та сільськогосподарського змісту, статті, тези тощо; окремі статті та повідомлення з питань ґрунтознавства, економіки і організації сільського господарства.

Важливим і безцінним джерелом для вивчення історії аграрної науки є особові фонди видатних вчених - аграрників, які знаходяться в ЦДАВО України, в Інституті рукопису, Інституті архівознавства НБУ ім. В.І.Вернадського. Серед документів особових фондів є наукові праці, біографічні дані, документи про наукову діяльність, епістолярна спадщина.

Ознайомлення з архівними фондами показало наскільки ще не вивчена історія аграрної науки України про що свідчать позначки на фондах та деяких документах, що дослідники ними не користувались. Деякі виявлені документи і матеріали вперше будуть введені до наукового вивчення. Це відкриває широкі можливості для об'єктивного і правдивого вивчення та висвітлення історії аграрної науки України. Це свідчить про актуальність та необхідність вивчення цієї важливої проблеми.

В Інституті архівознавства НБУ ім. В.І.Вернадського відібрано та вивчаються десять особових фондів видатних вчених - аграрників, в ЦДАВО України - шість. Вивчення цих фондів надасть можливість ознайомитись з вченими, які були засновниками окремих наукових напрямів аграрної науки, вивчити документи, які розкривають основні етапи життя, наукової, педагогічної діяльності.

В історії тривалий час життєвий шлях та наукова діяльність вчених-аграрників замовчувались або фальсифікувались. Лише на початку 90-х років, завдяки доступу до архівних джерел, дослідники одержали можливість їх вивчати. Це пролило світло правди на життя і діяльність українських вчених - аграрників. Велика кількість визначних українських вчених, яка перейшла рубіж жовтня 1917 р. і вважалася буржуазними спеціалістами, стала жертвами масових репресій. За останній період реабілітовано значну частину українських вчених - аграрників. Для достовірного і повного уявлення про всі етапи історичного розвитку аграрної науки в роки репресій і знищення кваліфікованих кадрів науковців, нами виявлено і вивчаються 10 фондів: 1,2,5,6,8,24,288, 539,14,166.

Розвиток та здобутки аграрної науки тісно пов'язані з діяльністю вчених. Носіями ідей в науці є вчені. Наукові установи організовують розвиток науки. Все це концентрується в Українській академії аграрних наук (УААН), яка пройшла значний історичний шлях, накопичила міцний науковий потенціал, організувала впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науки та передового Досвіду. Українські вчені зробили великий внесок у розвиток вітчизняної науки. Основним напрямом Досліджень історії аграрної науки України має стати історія Установ УААН. В перспективі ЦНСГБ УААН має перетворитися в джерелознавчий центр агрономічної науки в Україні, в якому будуть зберігатися найважливіші джерела з історії аграрної науки, відомості про наукові установи УААН та напрями їх діяльності.

Архівний фонд науково-дослідних установ УААН як основа джерелознавчих досліджень з розвитку аграрної науки (до питань комплектування)

У сучасному суспільстві, що стрімко розвивається, у діяльності бібліотек відбуваються позитивні зміни, пов'язані з провадженням нових інформаційних технологій. Водночас, бібліотеки традиційно залишаються установами, що виконують найважливішу соціальну функцію - нагромадження і зберігання інтелектуальної пам'яті народу, зафіксованої у творах друку.

Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН, заснована 80 років тому як бібліотека Наркомзему України, збрала фонди багатьох сільськогосподарських наукових установ, що склалися з праць науково-дослідницьких колективів (з середини 19 ст.), особистих авторських колекцій, фундаментальних монографій, зібрань творів окремих учених, статистичних, енциклопедичних галузевих видань та ін. Досить представницьким є фонд періодики, що найоперативніше відображає наукові досягнення в галузі.

Фонд наукових видань, що зберігаються в бібліотеці, становить вагому частину загальнодержавного бібліотечно-інформаційного ресурсу агропромислової галузі країни і є базою для історіографічних досліджень з розвитку сільськогосподарської науки. Зважаючи на важливу соціальну функцію її фондів, бібліотека з 1976 року за рішенням уряду стала загальнонаціональним галузевим депозитарієм. Активізувалася робота з ретроспективного комплектування наукових фондів за певними критеріями визначення інформативності та наукової цінності видань. Велися дослідження складу фондів за загальносоюзними програмами. Свого часу бібліотека одержувала платний обов'язковий примірник, що поряд з використанням інших джерел давало змогу досить повно і оперативно комплектувати фонди наукової літератури. Але у комплектуванні були значні прогалини, зумовлені різними причинами. З політичних мотивів, у роки репресій значна кількість видатних вчених була виключена з наукового процесу, а з фондів вилучені їх твори. Гоніння на вчених-генетиків відкинуло цю галузь з передових рубежів на десятки років. Але колектив бібліотеки зберіг від знищення ще під час перебування бібліотеки у Харкові кілька сотень таких видань, що були повернені до фондів. Разом з тим, деяка частина науковців, що емігрували у різні роки, друкувалася за кордоном. Такі видання, за невеликими виключеннями, відсутні в бібліотеці та практично невідомі на батьківщині. Одержання їх - завдання на перспективу. Постраждали фонди і під час війни, коли було втрачено понад 10 тисяч видань, але героїчними зусиллями кількох жінок-бібліотекарів фонд вдалося зберегти. Колектив бібліотеки працював над поповненням фондів, залучаючи колективи науково-дослідних установ, вчених, бібліотекарів. Було створено бібліотечну раду за участю відомих вчених, що надавали консультативну допомогу у визначенні пріоритетів та принципів відбору видань. Надання 1998 р. бібліотеці статусу наукової установи з визначенням основного статутного завдання забезпечення повноти архівного фонду видань науково-дослідних установ мережі теж внесло певні зміни у діяльність в галузі комплектування.

Нині у складній економічній ситуації колектив докладає зусиль до забезпечення надходження до фондів кожного галузевого видання тому, що це є важливою ланкою в процесі історичного розвитку науки. Зважаючи на широкий спектр наукових досліджень вчених аграріїв та їх регіональний характер це завдання не з легких, враховуючи, що видання друкуються у великій кількості видавництва різних форм власності. Проблеми поточного комплектування наукових фондів зумовлені також соціально економічними та законодавчими причинами. Колектив не може самотужки забезпечити систематичність комплектування без права одержання обов'язкового примірника і практично без фінансування (кошти виділяються тільки на передплату періодики). Повнота надходжень до фонду становить до 70 % загальнодержавного галузевого документного потоку наукових публікацій, причому, видання надходять переважно в одному примірнику. Занепокоєність таким станом спричинила певні дії керівництва щодо поліпшення комплектування - є дозвіл ВАКУ на одержанні обов'язкового галузевого примірника авторефератів дисертацій, за розпорядженням Президента УААН до бібліотеки мають надсилатися кілька примірників всіх видань окремих авторів та наукових колективів мережі. На часі одержання бібліотекою статусу національного закладу, що дасть змогу зняти певну частину проблем комплектування фондів.

Поповнення фондів наукової літератури безпосередньо залежить від рівня науки та книговидання і активно впливає на подальші наукові дослідження, тому формування, впорядкування та зберігання фондів наукових видань - вагомий вклад колективу бібліотеки у розвиток аграрної науки з поглядом у її історію. Документи, зібрані в бібліотеці, потрібно вивчати не тільки задля їх інформативної цінності, але як історичну наукову спадщину поколінь вчених - аграрників.

пшеницю, а на третій рік - овес. Після вівса переважно висівали ще жито, а відтак землю залишали лежати декілька років під перелогом. Таким чином, освоєна земля на деякий час ставала прекрасним пасовищем, на якому замість сухого, виснажуючого землю ковила, що називається в Україні тирсою, деревія росла прекрасна поживна трава, яка могла використовуватись як для сінокосу, так і для випасу худоби. У зв'язку з цим, "на українських полях" не було суцільного посіву, на всіх трьох полях між хлібами лежали облогові полоси, з яких можна було отримати прекрасне сіно або використати їх під пасовище" [10]. Такий порядок використання землі свідчить, що на Слобожанщині пануючою була трипільна система землеробства з досить складною сівозміною.

Автори опису 1785 р. підкреслюють, що ґрунт на Слобожанщині не унавожували [11]. Отже, урожайність підтримувалася за рахунок застосування трипільної системи обробітку ґрунту та плодозміни, тому не дивно, що врожаї хлібних культур, згідно з описами, були відносно невисокими. В описі 1785 р. подаються досить узагальнені відомості про урожайність: " генеральний урожай озимих хлібів в кращі роки буває в шість-сім разів, а рідко, і то в залежності від місцевості, в дев'ять - десять, в середні - вчетверо, а в гірші - вдвічі. Урожай ярових культур перевершував озимі вдвічі, крім ярової пшениці, котра рідко родить більше, ніж в десять раз" [12]. І.Переверзєв подає відомості про середній урожай для кожної культури: озимого жита - 7, пшениці - 5, ярового ячменю - 7, пшениці - 4, вівса - 9, гороху 4, проса - 10, льону - 3, конопель - 5, гречки - 7, анісу - 10 четвертей з кожної посіяної, а маку - 20 горців з одного посіяного [13]. Він підкреслює, що добрий чи поганий урожай залежить, перш за все, від характеру весни та літа, від якості ґрунту, від терміну посіву, від якості насіння, нарешті, від уміння та працьовитості господаря.

В описі І. Переверзєва подається досить детальний опис зберігання хліба: "Зібраний з поля хліб відвозять до села в стодоли, або складається на хуторах в скирди серед поля. Клуць для просушування хліба українці не вживають, а молотять на току, розклавши перед тим снопи колосом догори, щоб трохи просохли. Заможні хлібороби для обмолоту хліба будують клуні. При обмолоті хлібів намагаються, крім зерна, отримати і корм для худоби: обмолочена солома складає майже половину запасеного на зиму для худоби сіна" [14]. Вимолочене зерно очищають від порохів, дехто промиває його водою, а потім просушує на відкритому повітрі під сонцем або на печі. Очищене зерно відвозять до млинів для отримання борошна чи круп. В описі 1785 р. підкреслюється, що серед українців мало таких, хто б одразу ж обмолочував увесь хліб, а молотили стільки, скільки можна було відвезти за один раз до млина. Тут же відмічається, що ручних жорен у них не було. Тому останній хліб лежав у дворі в стогах і скирдах до тих пір, поки в ньому не виникало потреби. Борошно зберігалось разом з іншими домашніми речами в коморах. У кого були запаси зерна, що траплялося досить рідко, то зберігали його, переважно, в спеціальних ямах, що робилися на зразок вовчих: всередині їх обпалювали і обкладали соломною або берестою. Зовні ями закривали соломною, а по соломі настиляли дошки або хмиз, а відтак присипали землею. В таких ямах хліб зберігався по декілька років, незважаючи на те, що він був і не зовсім добре висушений [15]. Тому якість такого зерна була значно нижча в порівнянні з тим, що зберігалось в стогах необмолоченим. Правда, останнє часто ставало здобутком гризунів, що спричиняло певні втрати в хлібі.

І.Переверзєв повідомляє, що надлишки всякого хліба в господарствах продавалися в губернії в містах та інших поселеннях, на ярмарках і торгах. За межі намісництва надходило мало хліба і то, переважно, обтолочене просо (пшоно), овес, пшениця, мак та аніс. Одночасно він ставить запитання, чи корисно буде для місцевих мешканців розширення хліборобства, відвівши під нього всі угіддя та людські зусилля. Тут же він зауважує, що на поставлене питання найбільш правильну відповідь можуть дати самі землевласники або ті, кому належить наглядати за веденням землеробства в намісництві [16].

Загальна оцінка стану хліборобства свідчить, що не всі можливості його розвитку на той час були використані. Причинами цього автор вважав: по-перше, це інертність українців, що переростає в байдужість і породжує загальний їх характер - задовільнятися малим, відсторонюючись від жадоби наживи, упускаючи таким чином з очей і рук вигоди, які дістаються іншим. Тому, на його думку, Цією "іспанською довірливістю з необережним і незavidним оком" інколи віддають вони "пришельцям своє багатство"; по-друге, часто їх честолюбство перетворюється в самовластя, або своєвільство. Це стосується не тільки представників влади, але й родоначальників сімейств: нерідко молода сім'я одразу ж намагається відокремитися від батьків і вести самостійно господарство. Нерідко такі господарства відрізняються "скудістю", поки не підروуть діти, а інколи й до смерті, поскільки їм не стає необхідних робочих рук: "однією сохою, одним серпом, однією косою, одним ціпом не багато наробиш, а стається ще й так, що такий одноручний, або безпомічний хазяїн пролежить гарячий час в хворобі, то і залишиться на весь рік без хліба і пішов зі всією родиною в найми, або по світу за милостинею". Тому такий порив до передчасного поділу родини вартий співчуття та Уважного наставлення. Автор з симпатією ставиться до тих, хто живе великою родиною, особливо "при степах", тобто на хуторах. В такому благополучному домі, за спостереженнями Переверзєва, опрятні дворові будівлі, в достатку хліба, численне стадо, достатньо лісу та саду, наявна пасіка. Зрозуміло, що все це "веселить господарський дух і на всяку доброзичливу людину зі сторони складає приємне враження".

**Топографічні описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.
як джерело до історії культури селян Слобожанщини**

Завдяки реалізації видавничих планів Археографічної комісії, Українського інституту археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського сьогодні для дослідників минулого Слобожанщини стали доступними три описи Харківського намісництва кінця XVIII ст., створені різними людьми і для різних цілей. Кожен з них - цікава пам'ятка минулого, в якій, в тій чи іншій мірі, відображено стан культури регіону, впершу чергу, селянства, що складало основну масу тогочасного населення.

Найбільше інформації з цього питання вміщують опис, складений на вимогу імператриці в намісницькій канцелярії під керівництвом її секретаря В.Антоновича в 1785 р. за програмою П.Соймонова та опис І.Переверзева, опублікований в 1788 р. в типографії відомого російського просвітника М.Новікова. Якщо в першому описі основний фактичний матеріал зосереджений у відповідях на 16 і 21 питання першого розділу, де подаються відомості про стан землеробства та життя і побут населення намісництва в цілому, а також у відповіді на 4 питання 3-го розділу, де характеризується стан землеробства у Харківському повіті [1], то в другому - він розпорочений в різних місцях, де йдеться про матеріальну і духовну культуру населення регіону [2]. Оскільки матеріали першого опису вводяться до наукового обігу лише з його публікацією, то це дозволяє внести певні доповнення й уточнення до висновків про стан культури Слобожанщини, які були зроблені до цього лише на підставі опису І.Переверзева [3].

Хоча ми повністю погоджуємось з положеннями про найтісніший зв'язок між виробничою (матеріальною) і духовною культурою, все ж таки характеристику тогочасної культури Слобожанщини розпочнемо з виробничої сфери.

Оскільки основним заняттям місцевого населення було землеробство, то в обох описах головна увага була зосереджена саме на його всебічній характеристиці. І.Переверзев зазначає, що землеробство цього намісництва можна розділити на два види обробітку землі: хліборобство і розведення садів. В описах 1787 і 1788 рр. [4] підкреслюється, що обсяги землеробства в намісництві відповідають кількості землі та мешканців, яких необхідно забезпечити продуктами. Крім забезпечення потреб місцевого населення, вирощений в регіоні хліб йшов також на забезпечення армії, що дислокувалася тут, та на виготовлення горілчаних напоїв ("винокуріння"). У зв'язку з цим інколи місцевого хліба не доставало і завозили його (до 100000 чвертей) з сусіднього Курського намісництва [5].

І.Переверзев у своєму описі підкреслює, що "українські хлібороби більше висівають ярових, ніж озимих, бо зустрічаються непогожі, мокрі або безсніжні зими, коли озимі посіви випривають, що позначається на урожаєх. В описі 1785 р. подається перелік культур, що вирощувалися в намісництві: жито озиме і ярове, пшениця озима і ярова, ячмінь, просо, овес, гречка, горох, конопі, льон, а маку, чечевиці, полби і картофеля - в малій кількості [6]. В цьому ж описі наявна чітка характеристика обробітку фунту. В описі Харківського повіту підкреслюється, що мешканці цього повіту, зокрема "черкаси" (українці) орють землю плугом, запрягаючи до нього по 6, а при піднятті цілини - по 8 і по 10 волів [7]. І.Переверзев зазначає, що використання кількості волів при оранці плугом залежить ще і від стану фунтів. Якщо фунти сухі, тверді або в'язкі, зарослі товстим бадиллям і міцним корінням, то їх можна зорати лише великим плугом, запрягаючи в нього по 4,6 і навіть 8 волів. Тут же він додає, що кількість волів залежить ще й від сили робочої худоби та від стану плуга. Крім цього, він зазначає, що плугом для оранки користуються й російські поміщики та однодвірці, що живуть по сусідству з українцями, хоча переважно росіяни для оранки землі використовують соху з двома сошниками та рало. Тут же він подає опис цього знаряддя: "це рало подібне до борони з одним рядом 5 або 6 дерев'яних великих зубів", однак як соха, так і рало, на його думку, більше придатні для оранки м'яких і піщаних фунтів, а також для повторної оранки під озимі посіви. Інколи їх використовують при відсутності великого плуга для розорювання важких ґрунтів [8].

Для ранніх весняних посівів селяни оралиплугами, переважно, ниви під зиму, що називалось оранкою під зяб. Здебільшого ці роботи виконувалися в жовтні, а в березні, після "відкриття землі", висівали ранні культури - мак і аніс, потім йшли: ячмінь, пшениця, овес, горох, сочевиця, просо, льон і коноплі, а на сухих ґрунтах - фечка [9]. Допускаємо, що перелік культур в порядку їх висіву І.Переверзев мав на меті не лише відтворити порядок виконання основних сільськогосподарських робіт для майбутніх поколінь, але й дати практичні рекомендації його сучасникам по використанню найбільш сприятливих кліматичних умов для посіву та вирощування поширених в регіоні сільськогосподарських культур.

Далі автор звертає увагу на те, що в безлісних і малолюдних місцях намісництва щорічно розорюються цілині землі або тривалий час неорані перелоги, які використовуються перший рік, на підвищених місцях, для посівів анісу або проса, що вимагають "твердого фунту", а на більш тучних і розлогих - для посіву ярової пшениці. В наступному році на таких землях висівали просо або

У всіх трьох описах підкреслюється важливість "другого виду землеробства", тобто розведення садів і огорodів. І хоча місцеві жителі збирають в лісах дикі яблука, груші та інші плоди, в той же час вони розводять в садах різні сорти зяблук, груш, слив, чорносливу, вишень, а на городах огірки, кавуни, дині та інші овочеві й бобові культури. Дехто вирощував і картоплю, але порівняно мало її висаджували. Перевага надавалася волоській ріпі, яка давала більше крохмалу і була більш урожайною. її залишали на зиму в землі і розмножувалася вона сама по собі, як і хрін [17].

І.Переверзев, віддаючи належне землеробству, як головному заняттю місцевих мешканців, зазначає, що скотарство "друга рука життєвих потреб" [18]. Він підкреслює, що українське скотарство "не таке, як у калмиків та інших степових народів, дике й натуральне, що воно ґрунтується на засадах розуму та досвіду, набутого в хліборобстві: "Будівництво хлівів, загонів, заготовлення сіна та інших кормів, догляд за худобою з першого дня її життя, ветринарна допомога, щоденна годівля та напування - все це не прайдна забава, а потреба розуму, старанності, співчуття, очей та рук. Ця праця рівно половину розуму, сили, часу та місця займає в порівнянні з працею хлібороба, зате - багата галузь у торгівлі і має більшу громадську користь на Україні в порівнянні з торгівлею хлібом" [19]. В той же час в описі 1785 р. зазначається, що місцеві жителі телят від маток не відділяють, через що рідко в селі знайдеш молоко, хіба що вранці та ввечері, коли худоба не знаходиться в полі. Тому замість коров'ячого масла вони вживають овече. Через таке утримання худоби, українська худоба більша за російську. Тут же зазначається, що ні для рогатої худоби, ні для овець не будують хлівів, крім того, що обносять тином місце, яке називається загородою, де утримується взимку худоба, а при неглибоких снігах навіть взимку корови, вівці та коні" бувають в полі" [20].

Думається, що ці дві оцінки стану скотарства стосуються форм утримання худоби різними верствами населення. Оцінка І.Переверзева характеризує більше стан поміщицького скотарства, а в офіційному описі 1785 р. - селянське. Дуже близька до останнього характеристика стану скотарства за описом сусідньої Азовської губернії 1781 р., в якому зазначається, що розводити худобу тут досить зручно, бо, особливо, рогата худоба і коні майже всю зиму, за винятком півтора, у крайньому випадку два місяці - в грудні та січні, - можуть знайти в полі траву [21].

Чимало місця в описах відводиться найбільш поширеним на Слобожанщині промислам - млинарству і гуральництву, тісно пов'язаним з хліборобством, а також лісовим промислом. І.Переверзев підкреслює, що разом з слобідськими поселенцями в регіоні поширилась практика будувати водяні та вітрові млини, розрізати колоди, що не тільки сприяло економії будівельного матеріалу, бо з одного дерева можна було отримати два й більше бруски, але й економії лісів. Він підкреслює, що українці найчастіше будують не тільки господарські, але й житлові приміщення із хмизу, укладеного між дерев'яними стовбамита перекладами. Між подвійною хмизовою стіною набивають каміння з глиною, з обох боків обмазають її крейдою. Оскільки в їх будинках є димарі, то під час опалення в приміщеннях диму не буває, через що дерево не пріє і "покої" стоять тривалий час без пошкоджень. Не звикли ще українці до теплих лазень, крім міст і дворян, що також значно заощаджує деревину. Не вживають вони для освітлення хат лучин з молодого і рівного дерева, а переважно до каганця наливають сала або конопляного масла. Використовують для освітлення факели з чернобильнику та коров'яку, а для опалення, крім дров, очерет і солому, що також заощаджувало деревину. Згідно оцінок Переверзева, найбільшої шкоди лісам приносило гуральництво, через що він підкреслював, що кожен, хто ним займається, повинен бути прозорливим щодо нащадків і підраховувати вигоди і збитки від цього промислу. Поміщики, яким належать лісові масиви, мають можливість раціонально їх використовувати і поновлювати. Майже так розцінювалися справи з лісами, що знаходились у власності військових поселенців. Зате "нешасні", за висловом Переверзева, були ті ліси, що знаходились у громадському користуванні, бо "рідкі на світі випадки, коли до громадського добра відносяться так, як до власного". За спостереженнями автора, найбільше від гуральництва потерпіли ті ліси, що потрапили в руки поміщицьким підданам, які за короткий термін опустошили "безцінний дар природи, плоди цілих віків". Далі Переверзев підкреслює, що сліди підданицьких гуралень протягом століття навряд чи зможуть згладитися в лісових масивах, прилеглих до рік Осколу, Дінця, та Ворскли. "Ці сліди й остатки гуралень видніються там так, як шлях саранчі, що знищує на полях рослини. В знищених цих лісах видніється безліч дубових пнів, діаметром до 3-х аршинів". Підданицькі гуральники за один день спалювали два дорогих дуби, з яких слобідський державний обиватель міг отримати декілька прекрасних брусів, або дошок, або вирізав би певну кількість гонтів. З цього погляду, на думку автора, повністю виправданим правом приватної власності перед правом громадського використання лісів [22]. Критикуючи гуральництво за винищення лісів, Переверзев змушений визнати, що при ньому "утулюється велика рогата худоба і свині".

Звертаючи увагу на можливості місцевих лісів та їх використання, Переверзев зазначає, що в лісах і між полями в лісопосадках місцеві жителі утримують пасіки. Форма бджільництва не російська, а німецька, яку і росіяни, що живуть серед українців, стали вживати. Вулики робляться легкі однодонні, зверху вужчі, а внизу - просторіші; зпереду не вставляють в них висмих колознів, а тільки одне летво або очко. На зиму бджіл ставлять в дерев'яні погребі. Медом і воском бджоларі торгують не тільки в намісництві, але й за його межами, а також вивозять його за кордон.

Характеризуючи різні види занять місцевого населення, Переверзєв вказує на те, що в багатолюдних селах намісництва живе багато ремісників: "На тісних між лісами землях живуть тертичники, гонтарі, колісники, бондарі, столярі, гончарі, корзинщики, коужухарі, чоботярі, шерстобитники, ткачі, кравці, сідельники та ін.", які через недостачу землі не займаються землеробством, а під час жнив відлучаються заробляти хліб в степові райони.

В описі 1785 р. у відповіді на 21 запитання плану велике місце відведено характеристиці життя та побуту населення регіону. Оскільки воно переважно складалося з українців і росіян, то вона подається до певної міри в порівняльному плані: "Відносно українських малоросіян, то з них дворянство і чиновницький люд більшістю за поведінкою, звичаями, обрядами як чоловіки, так і жінки у всьому подібні до великоросіян. І за мовою багатьох від природних великоросіян не відрізняєш. Схильні трохи до пишноти, люблять займатися господарством: рідко в кого немає кінських, великої рогатої худоби та овечих заводів. Деякі з пожилих людей ще й досі носять малоросійський одяг і залишаються частково при рідній їх мові та обрядах" [23].

При описі житла, укладачі опису 1785 р. підкреслили, що малоросіяни у всьому люблять чистоту та опрятність. Вона хоч і з дерева, хоч з хворосту сплетені їх хати, вони з просторими сіньми, з обох боків обмазані стіни, а підлога набита глиною. Багато хто біля стін і печей по підлозі та по фундаменті самі печі майже в чверть аршину покривав білою або жовтою, рідше червоною або чорною фарбою. Завалини біля хати, обплетені хворостом та майже по самі вікна набиті землею, також обмазували глиною. Використовували їх замість лавок. А щоб вони не розмивалися дощем і для прикриття стін, дах робили з чималим навісом, особливо при поперечних стінах. Печі ("по їхньому груби") викладали з кахлю. Топилися вони з сіней з очажка, набитого з глини і який знаходився від підлоги не вище чверті аршину, а над ним робилася з пруття, обмазаного глиною, у вигляді шатра труба, що називалася каміном. У тих, хто заможніший, кахлі бували зелені, у інших просто обпалені. Їх, як і хати, білили білою глиною, а де була крейда, то нею. Побілку повторювали щосуботи, особливо по великих святах: взимку тільки внутрі, а влітку і з надвору. Рідко, щоб в якій хаті не було трьох вікон, здебільшого з круглого скла. Оскільки труби груби майже не закривалися, бо печі потроха протоплювалися протягом усього дня, тому "в українців завжди можна знайти теплу неугарну хату".

В хаті, переважно під стінами, розташовувалися лавки, а біля стіни, при якій знаходилася піч, влаштувалися нари, на яких вони спали. Запічок, поскільки груби ставилися на віддалі від стіни, щоб вона не загорілася, служив у них для просушки хліба, в зв'язку з тим, що не будували клунь. У передньому вузлі хати, де знаходилися ікони, між нарами і лавкою, ставили вузький і довгий стіл, котрий також, як і лавки, завжди був вимитий. Стіл в заможних накривали килимом, а у небагатих - чистим рядном. На нього клали житній хліб, на якому стояла солонка або насипана кучка солі в знак гостинності. У більш заможних замість столів на низьких ніжках, що закріплені в землі, стояли скрині з висувними ящиками, оковані залізом з внутрішніми замками. Вони накривалися ковдрою, а поверх нього - скатертиною.

Хати покривалися очеретом, з якого, де не було лісу, робилися і стелі. Очерет укладався на дерев'яні перекладки і обмазувався з обох боків глиною [24].

Після характеристики житла подаються відомості про харчування. Підкреслюється, що українці харчуються значно краще від великоросійських селян. Рідко, щоб у когось не було, в крайньому випадку пшеничних паляниць (книшів). Житній ситний хліб, добре випечений, був майже у всіх, невіяного вони не знають, а решетний вживається дуже рідко. При цьому зазначається, що варять вони собі різні, досить смачні страви два рази на день, на обід і на вечерю. Найбільш вживана в них їжа - борщ. Даючи детальний рецепт приготування борщу, укладачі підкреслюють, що він вариться на свинині або з воловим салом. У святкові дні рідко в кого на столі не має баранини чи птиці, а інколи дичини. На вечір переважно вони готують вареники з пшеничного або гречаного тіста з сиром. Також варять похльобку з галушками та пшонну кашу з салом або маслом. Оскільки вживають до їжі різні приправи, то зберігають їх на зиму засушеними, а в декого вони зберігаються й в засоленому виді. "Влітку майже в кожній малоросіянці знайдеш в городі окріп, петрушку, пастернак, різні салати та інші вживані до їжі та в лікарства трави і квіти" [25].

Детально зупиняються укладачі опису на одязі та взутті мешканців. Багатші в містах і великих селах, зокрема військові обивателі, та їх дружини, особливо у святкові дні, носили кафтани з німецького сукна, і в крайньому випадку, якщо не по борту, то по боках з золотим або срібним позументом. Їх покрій як у чоловіків, так і у жінок мало чим відрізнявся, однак жіночі кунтуші довші, а в чоловіків - напівкафтани. У жінок босторги і спідниці шовкові, інколи обшиті позументом. Чоботи як у жінок, так і у чоловіків сап'янові або шкіряні, червоні або жовті, а каблучки з залізними скобами або підковами. На шиях носили по декілька ниток намиста або червоних коралів, які називали перлами: хто багатше, той - більше. На них підвішували по декілька, по крайній мірі по одній золотій медалі, що називалася талером. Багатші прикрашали свої намиста "червоними", звернувши їх у трубку між кораліями, а коли вони потрібні, то розгортали їх і знімали. На головах жінки носили шапочки, що називалися корабличками, в яких опушка, переважно, була чорна оксамитна, а вершок парчевий або штофний. Волосся підбирали під шапочки. Багато замість шапочок носили на головах хустини - "изборники", а на ногах звичайні жіночі черевики і туфлі. Дівчата одівалися як

і жінки, тільки що пов'язували стрічками голову, укладаючи на ній косу, а на маківці з цієї коси сплітали щось на зразок вінка. Всю косяну обвивку прикрашали квітами. Ті, що пов'язували голову платками, випускали косу з під хустки, заплітаючи в неї стрічку, а дехто приколывав косу по хустині. Жіночі босторги були якщо не шовкові, то з бавовняної тканини. Замість спідниць носили власного виробу плахти, тобто шерстяне різнокольорове, шахматного виду, портище, яким обв'язуються без всякого зшивання, з запаскою або передником, з шовковим або шерстяним кушаком, або поясом з опущеними лопастями, кінці якого обшивали стрічкою - позументом або бахромою, декотрі пришивали і китиці. Інколи в ті плахти вшивали з боку камлотовий, стамедний, кумачевий, китайчатий або крашенинний (з синього полотна) клин і вони були схожі на спідниці.

Між іншим, сільські мешканці кавтани шили з домашнього білого полотна, а напівкавтани - з китайчатого або крашенинного. Жінки замість шапок носили так звані кибалки або чепці зі спуском допереду, а інші - замість фати - покривало (накидку) з білого холсту, який називали серпанкою. Ним не тільки обв'язували голову, але й обвертали шию. Дехто, порівняно мало, переважно пристарілі, вживали кораблички трохи вищі за звичайні, з околицем з чорної мерлушки та з розрізами спереду і ззаду, а вершок майже у всіх був з зеленого сукна. Замість кунтуша носили кафтани з домотканого білого сукна, які називали свитами, а бідніші - з простого та звичайні плахти. Влітку, здебільшого, вони ходили без свит в одних сорочках, у яких рукава були ситцеві, кумачеві; по полях прикрашені холстиною або вишивкою, а в неможливих - без узорів, але рідко, щоб у когось не було двох-трьох ниток намиста, або замість нього бісера з червоним (мабуть, дукатом) або хрестиком, або з шумовими головками, а інколи зі шклянними пронизками.

Всі ж, як чоловіки, так і жінки, носили чоботи з залізними скобами, лише найбідніші носили упоки, так звані постолі, що виготовлялися з свинячої шкіри, шерстю всередину, котрі шилися подібно до волосяників. Лаптів цуралися. Разом з неживанням лучини це зберігало молоді і пряморостучі липові, березові, та соснові дерева [26].

В описах 1785 і 1788 рр. велике місце займає характеристика святкової обрядності, однак її оцінка неоднакова. В офіційному документі зазначається, що від народження українці схильні до свят і забав, через що вигадали багато зайвих святкувань. Наприклад, цілий тиждень святкують Святу неділю або Зелені свята, якій віддають перевагу над Великоднем: ходять компаніями чоловіки і жінки по вулицях з музикою, котра складається, в крайньому випадку, з двох скрипок і цимбал - інструменту, зробленого з невеликого ручного ящика, в якому натягнуті на зразок клавикордів з мідного дроту струни, по яких б'ють спеціально зробленими для того дерев'яними паличками ("таку музику,- підкреслюють укладачі,- знайдеш майже в кожному українському селі") і танцюють, не пропускаючи ні одного шинку, яких на кожній вулиці по декілька. В шинку переважно п'ють горілку, але рідко на вулиці побачиш п'яних. Це не тому, що змалку вони звикають до цього напою, а через те, що п'ють малими чарками, а випивши - протанцюють або польський, або український танець.

Від свята Різдва Христового і до Богоявлення ніхто, а по п'ятницях весь рік майже всі жінки, за роботу не беруться. На свято великомученика і цілителя Пантелеймона, названого Паликопом, вважають, що хто буде орати чи збирати хліб, то в нього погорять всі копни. І в інші дні, вимішлені по-суєвірству, як, наприклад, Пущеня, ніхто не буде працювати. Зате в храмові дні ніхто більше одного дня не гуляє. Однак, на храмові свята збираються навіть з далеких місць, особливо жінки. Іменини рідко святкують, а Масляницю - ніколи. На христини скликають одних тільки рідних та близьких родичів, а знайомих і сусідів не запрошують. Зато весільні свята багато відбирають часу, і на нещастя у простолюдинів більше, ніж у інших. Пов'язані з весіллям обряди, як для молодих, так і для їх батьків обходяться не без збитків, але вони згодні нести їх, лиш би не порушувати звичаїв [27].

Селянські жінки, а особливо дівчата, навесні збираються на вигонах або на вулицях і танцюють, співаючи веснянки. Під Новий рік, ввечері, співають під вікнами пісні, в яких згадується ім'я старовинного київського ідола Коляди, що й називається колядувати. В день народження Іоанна Предтечі, ввечері співали пісень і скакали через вогонь, однак це майже забулось, а буває, що в той вечір ходять навколо зеленого дерева у вінках і співають пісні, в яких згадують ідола Купала, а в інших піснях при іграх ідола Леліо.

На ярмарках, котрі майже в кожному населеному пункті по два і по три рази на рік бувають, хоча б і в 50-ти верстах, чоловіки і жінки не можуть не побувати. І там за своїми звичаями ходять і танцюють з музикою, носячи з собою склянку чи чарочку вина, але це поступово припиняється, а здебільшого сидять або танцюють під музику в збудованих на ярмарках шинках.

По своїй натурі, згідно з описом 1785 р., всі схильні до молитви, а церкви і в найбідніших селах достатньо гарно прибрані, особливо іконостаси. Важко відшукати таку, в якій би не було срібного посуду та шовкових різ. При тому послухні, якщо начальник обходиться з ними ласково, а при строгості, хоч і підкоряються, але з незадоволенням. Розбої серед них хоча й бувають, але досить рідко, щоб когось умертвили при цьому, чого раніше загалом не було. При пійманні на крадіжках скоріш признаються, ніж росіяни.

Шереверзев, підкреслюючи відмінність українців від росіян у способі життя та звичаях, писав: "Дух європейської людяності, відчужений азіатській дикості живить внутрішні почуття насолодою, дух добропорядчості, ставши спадковим, попереджає рабську покірливість і приниження: послухні розпорядженням влади самоприклонно без рабства. Дух загальної поваги не допускає деспотизму й понополі. Третій, або нижчий стан мешканців за своїми світоглядними принципами близький до другого, тобто середнього, а цей до першого або вищого... Державний поселенин способом життя, наскільки це можливо, уподібнюється міському мешканцю (не підлий, не підозрілий і не в бідності); міщанин, приходський священник, приказний службовець, не відособлюючись від поселенина, другою рукою торкаються дворянина: прирівнюється до нього освітою вихованням, поведінкою, харчуванням, одягом, житлом і т. д. Всі три стани уподібнюються між собою, але не рівняються. В стані рівноваги - запорука спокою. В різноманітності та відмінностях народжується життєва привабливість" [28].

Таку всебічну картину стану культури Слобожанщини подають описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Їх інформація може бути використана не тільки вченими, але й практиками.

1. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гуржій. Редкол.П.С.Сохань (відп. Ред.) та ін. - К: Наук, думка, 1991. - С 30-37, 63-70, 94-95.*
2. *Там само.-С.30-37.*
3. *Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х: Основа, 1990.-254 с; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв.-Харьков: Обл.кн.изд-во, 1964.-460с. та ін.*
4. *Описи Харківського намісництва.- С.32,129.*
5. *Там само.- С.63.*
6. *Там само.- С.94.*
7. *Там само.- С.32.*
8. *Там само.-С.33.*
9. *Там само.*
10. *Там само.*
11. *Там само.-С.69.*
12. *Там само.-С.63.*
13. *Там само.-С.33*
14. *Там само.*
15. *Там само.- С. 69.*
16. *Там само.- С.33-34*
17. *Там само.- С. 69.*
18. *Там само.- С.34*
19. *Там же.*
20. *Там же.*
21. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.- Екатеринослав,1904.-В.1.-С.-90.*
22. *Описи.- С.30-31.*
23. *Там само.- С.65.*
24. *Там само.- С.67-68-*
25. *Там само.- С. 68.*
26. *Там само.- С.65-66*
27. *Там само.-С.36-37.*

Рогальчук Л.Ю. (м.Київ)

Періодичні видання сільськогосподарської тематики: статистичний аналіз

Для розвитку будь-якої галузі науки необхідне її забезпечення поточною науковою інформацією. Періодичні видання, як засіб інформування посідають надзвичайно важливе місце в практичній і науковій роботі. Перед тим як знайти своє відображення в книгах, на сторінках періодичних видань стають доступними інновації, перспективні методи роботи і управління, передовий досвід тощо. Зокрема, в Україні, з початку ХХ століття функціонувало близько 400 назв російськомовних і україномовних журналів сільськогосподарської тематики. З 396 назв журналів 1890-1930 років, зафіксованих в каталозі Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук, російськомовних- 333 назви видань, україномовних- 62. Потрібно взяти до уваги той факт, що із створенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік, куди Україна ввійшла як його складова невід'ємна частина, періодичні видання, які містили в собі нормативно-правові акти, були двомовними, тобто друкували тексти законів і розпоряджень російською і українською мовами паралельно. Але ця практика існувала досить короткий час.

Географія місць виходу журналів сільськогосподарської тематики, які були доступні широкому читацькому загалу України початку ХХ століття нараховує 78 міст, з них лідерами за кількістю редакцій відповідних видань є Москва-83 назви журналів; Санкт-Петербург (Петербург, Ленінград) -70 назв, Харків -46 назв, Київ -36 назв, Полтава -10 назв, Одеса -10 назв, Ростов-на-Дону -6 назв, Тифліс (колишня, до 1936 року назва міста Тбілісі) -5 назв, Чернігів -5 назв, Мінськ -3 назви, Сімферополь -3 назви. В таких великих містах України, як Дніпропетровськ, Херсон, Житомир, Вінниця видавалось в кожному по дві назви сільськогосподарських журналів, у Львові, Миколаєві, Запоріжжі, Луцьку-по одній назві відповідних видань за період 1900-1940 роки.

За тематикою сільськогосподарську періодику ХХ століття можна розділити на видання загальногалузевого спрямування -близько 40 %, видання з питань землеробства та землеустрою -приблизно 9%, з агрономії-5 %, з лісівництва і лісової промисловості -2 %, з питань ботаніки -2%, проблеми рослинництва висвітлювали близько 4 % від кількості сільськогосподарських журналів того часу, а тваринництва -6 %, крім того, 4 % від загальної цифри належить періодиці з питань бджільництва, 2 % галузевих журналів друкували статті з ветеринарії, 1 % -з технічного оснащення сільського господарства. Останні 25 % -журнали з проблем цукрової промисловості, тютюновиробництва, енергетики, хімії, харчової промисловості, винокурних промислів, хлібовиробництва і хліборобства, садівництва, метрології, гідрології та ін.

Сьогодні Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека утримує фонд з 1115 назв україномовних і російськомовних журналів з сільського господарства і суміжних наук. Значно зросла кількість видань економічного профілю, а з збільшенням попиту на літературу прикладного характеру, збільшився обсяг випуску науково-популярних і популярних журналів.

Анікіна О.П. (м.Київ)

Періодичні видання сільськогосподарських товариств в Україні кінця XIX - початку

XX століття як джерелознавча база наукових досліджень.

Документальне забезпечення джерелознавчих досліджень з історії сільського господарства здійснює Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук. Значний історичний інтерес представляє масив періодичних видань сільськогосподарських товариств України наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. В результаті пошукової роботи і аналізу у фондах бібліотеки виявлено періодичні видання понад 30 сільськогосподарських товариств, що діяли в цей період в Україні.

Виникненню та активізації їх діяльності сприяли об'єктивні фактори.

Поміщики намагаються інтенсифікувати свої господарства, росте кількість освічених керівників господарств, агрономів, вчених, селян. У суспільстві зростає інтерес до сільськогосподарської книги, видавництво літератури з аграрних питань набуває великого значення. Значний внесок у розповсюдження сільськогосподарських знань роблять сільськогосподарські товариства.

На Півдні України в 70 рр. ХІХ ст. помітні були риси капіталістичної перебудови поміщицького господарства. У південних степових губерніях відбувається подальша концентрація сільськогосподарського виробництва у великих поміщицьких господарствах капіталістичного типу. І саме у цей час "Общество сельского хозяйства Южной России" (створене ще у 1828 році в Одесі) посилює свою діяльність. Починають виходити "Записки" цього товариства (1830-1922) та додаток до них - "Листки". Тут публікуються наукові праці, статті практиків сільського господарства, інші матеріали, а також регулярно публікуються бібліографічні списки сільськогосподарської літератури. Бібліографічні матеріали зустрічаються на сторінках "Записок" і "Листков" уже з 1837 р. Це були в основному матеріали передруковані з "Земледельческой газеты", яку видавало Земельне відомство Міністерства державного майна, але не повторювали повністю оригіналу, оскільки редакція намагалася надати зоняльну спрямованість вміщеній бібліографічній інформації.

Висновки про становище сільського господарства на Півдні України робилися в "Отчетах о Действиях Общества сельского хозяйства Южной России в приложениях двадцатипятилетнего его существования" і доданого до них "Оглавления статей, помещенных в записках Общества сельского хозяйства Южной России"(1855). На Півдні України видавалися також "Записки Симферопольского отдела Императорского российского общества садоводства"(1898-1917), "Известия комитета шелководства Императорского общества сельского хозяйства Южной России"(1913-1916, м. Одеса), "Русский пчеловодный листок: Изд. Императ. Вольного экон. о-ва"(1886-1917, м. Одеса).

У цей же час активну роботу по пропаганді сільськогосподарської книги почало проводити і Київське товариство сільського господарства (засноване у 1876 р.), а пізніше Київське агрономічне товариство (засноване у 1909 р.). З товариством співпрацювали видатні вчені. Одним з таких вчених був М.С.Богданов - голова відділу землеробства Київського сільськогосподарського товариства. З 1888 по 1896 рр. він був редактором журналу "Земледелие". Його читачі мали можливість бути у курсі всіх найважливіших сільськогосподарських новин світу. Тут друкувались оригінальні статті та переклади з усіх галузей сільського господарства, вміщувалися звіти про діяльність Київського товариства сільського господарства, його відділень і комітетів. У таких розділах, як "Новости сельскохозйственной литературы", "Обзор русских и польских сельскохозйственных журналов", "Сельскохозйственная библиография" подавалися відомості про нову літературу та реферати кращих видань.

Так само активно, як і Київське товариство сільського господарства, діяло Київське агрономічне товариство. Воно видавало "Вестник популярной сельскохозйственной литературы", редактором якого було обрано з 1914 р. В.В.Колкунова (голову Київського агрономічного товариства). Передбачалося друкувати матеріали критично бібліографічного змісту: рецензії на поточну популярну сільськогос-подарську літературу, списки книг за певний період часу, а також тематичні покажчики. Слід підкреслити, що діяльність Київського агрономічного товариства, на відміну від Київського товариства сільського господарства, була спрямована на надання допомоги читачу-практику, а не науковцю. Це було спричинено перетвореннями, що відбувалися в сільському господарстві після столипінської реформи 1911р.

У фондах ЦНСГБ УААН представлені також такі періодичні видання сільськогосподарських товариств кінця XIX - початку XX століття:

"Журнал Полтавського сельскохозйственного общества" (1883-1904); "Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозйственной промышленности" (1916-1917); Известия о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии за г."(1901-1903); "Известия по пчеловодству с приложением статей по другим отраслям сельского хозяйства: Изд. Богодуховского о-ва сел. хоз-ва " (1916-1917, Харьковская губ.); "Известия Южно-Русского общества акклиматизации" (1888-1910, м. Харків); "Нежинец: Еженед. с.-х. культ.-просвет. и обществ.-экон. журн. Изд.: Нежинского с.-х. О-ва" (1914-1917); "Подольский хозяин: Орган Подольского о-ва сел. хоз-ва и сел. пром-ти" (1914-1916, м. Вінниця); "Вестник Хорольского общества сельского хозяйства" (1911-1917); "Бюллетень Харьковского общества любителей природы" (1912-1916); "Вестник русской прикладной энтомологии" Київського товариства сільського господарства (1914-1917); "Вестник Сумского общества сельского хозяйства" (1914-1917); "Вестник Харьковского общества сельского хозяйства" (1912-1917); "Вестник Южно-Русского животноводства" (1908-1917, м. Полтава); "Виноградарство и виноделие "(1904-1907, м.Одеса) журнал Комісії Імператорських Південного і Московського товариств сільського господарства та ін.

Наявні у фондах ЦНСГБ УААН періодичні видання сільськогосподарських товариств - це ще далеко не повний їх перелік. Адже у 1911р. на Україні цих товариств налічувалося понад 530. Видання сільськогосподарських товариств зберігаються також у фондах Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, обласних універсальних наукових бібліотеках, а також у фондах сільськогосподарських бібліотек науково-дослідних установ. Відомості про такі видання розпоршені по різних бібліографічних джерелах і мають значні прогалини.

До цього часу ще не створено бібліографічного покажчика, який систематизував би відомості про всі сільськогосподарські періодичні видання України.

У 2001 році сектором наукової бібліографії та біографістики ЦНСГБ УААН розпочато роботу по підготовці бібліографічного покажчика "Сільськогосподарські періодичні видання України кінця XIX - початку XX ст."

Щиголь А.С. (м.Київ)

"Южно-русская сельско-хозйственная газета"(1896-1920рр.) -

Видання Харківського товариства сільського господарства, як джерело вивчення розвитку сільського господарства та сільськогосподарської бібліографії

В Україні в кінці XIX -початку XX століття були створені і плідно працювали численні місцеві сільськогосподарські товариства, серед яких виділялось Харківське Товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Вплив Харківського сільськогосподарського Товариства на аграрне життя регіону був досить відчутним. Особливо важливу роль у підсиленні цього впливу мав журнал "Южно-Русская Сельско-Хозйственная Газета", який видавався з 1896

року в м. Харкові як орган Товариства . Це було щотижневне видання, великого формату, обсягом до 20 сторінок.

Місцеві періодичні видання були дзеркалом громадського і наукового життя регіонів. Журнал "Южно-Русская Сельско-Хозйственная Газета" присвячений науковим і практичним питанням південного, головним чином, середнього і дрібного сільського господарства, знайомству читачів з тими сільськогосподарськими заходами, які зможуть підняти продуктивність землі або сприяти скороченню господарських витрат. Автори цього видання були глибоко переконані, що агрономічний прогрес можливий лише у взаємодії науки і практики. Цій меті й підпорядковані статті по сільському господарству, промисловості і торгівлі; бібліографічні огляди російської й іноземної сільськогосподарської літератури; огляди діяльності як місцевих товариств, так й інших регіонів, земських установ. Систематично друкувались урядові розпорядження з питань сільського господарства. На сторінках журналу друкуються різноманітні матеріали науково-практичного напрямлення з питань тваринництва, рослинництва, місцевої кредитної і споживчої кооперації, місцевого садівництва і городництва .В журналі є постійний розділ, в якому подаються відомості про діяльність Харківського сільськогосподарського товариства та інших товариств, наприклад: "Обзор деятельности сельскохозйственных обществ Черниговской губернии", "Сорокалетие Полтавского Общества Сельского Хозяйства" (1905р.). Друкуються звіти сільськогосподарських дослідних станцій: "Результаты опытов Сумской сельскохозйственной станции и меры поднятия производительности полевого хозяйства", "Издания Носовской сельскохозйственной опытной станции".

Вже в ті часи в журналі подавалась інформація про проведення зарубіжних і вітчизняних сільськогосподарських виставок: "О Будапештской сельскохозйственной выставке в Венгрии", "Первая выставка животноводства и пчеловодства в г. Старобельске" та ін.

В журналі подаються біографічні відомості про вчених. Цікавим є матеріал для історико-біографічних досліджень про вченого-практика, директора Полтавської дослідної станції ТретьяковаС.Ф.

Сільськогосподарські журнали XIX-XX ст. мали великий вплив на розвиток вітчизняної сільськогосподарської науки та виробництва. На сторінках цих журналів поруч з статтями, які втратили зараз своє значення, розкидано немало скарбів народного досвіду і визначних досягнень аграрної науки того часу. Тут друкували свої праці визначні вчені в галузі рослинництва: Олександр Алоїзович Яната і Микола Миколайович Кулешов.

В пошуках матеріалів дослідникам допоможе щорічний, детально розроблений "Алфавитный указатель (по предметам) статей, помещенных в "Южно-Русской С.-Х. Газете".

Таким чином, "Южно-Русская Сельско-Хозйственная Газета" є цінним джерелом дослідження аграрної історії України.

Капустин Г. (м.Кременчук)

Часопис "Радянський селянин" - як історичне джерело для дослідження суспільно - політичного життя українського села 1920-х років.

"Радянський селянин" - двотижневий громадський, науково-популярний сільськогосподарський часопис Наркомзему. Започатковане видання з січня 1924 року в Харкові і виходило двічі на місяць. В короткому вступі до першого номера зазначалося: "Часопис має своїм завданням з'ясувати і освітлювати всі найважливіші боки господарського і громадського життя на селі, поширювати перевірені наукою і практикою сільськогосподарські знання та уміння, об'єднувати зусилля окремих селян в господарській і громадській справі. Тільки з допомогою самих селян, тільки з їхньою участю зможе часопис тримати щільний зв'язок з селом і відгукуватись на всі потреби селянського життя" [1].

Специфічною властивістю часопису була багатоплановість подання матеріалу. Це синтетичний матеріал, що вбирав у себе найрізноманітнішу по жанру, походженню, змісту, інформацію: офіційні повідомлення і документи, законодавчі акти, публіцистику, листи, хроніку, всіляку інформацію (нотатки, передачу власного досвіду і ін.), оголошення, белетристику тощо.

Багатство і розмаїття інформації часопису робить його багатоплановим історичним джерелом. Вивчаючи часопис "Радянський селянин", можна скласти уявлення про характер і спрямування суспільно-політичного життя українського села другої половини 1920-х років.

Програма часопису передбачала:

"Передові статті по громадсько-господарських справах;

Фейлетони;

Статті по справах сільськогосподарського і земельного законодавства;

Статті по справах землеустрою, землекористування, організації господарства, агрономічної допомоги і т. п.;

Статті про сільськогосподарську техніку;

Висвітлення праці досвідних установ;

З практики передових господарств у нас і за кордоном;

Що пишуть по іншим часописам;

Статті по сільськогосподарській кооперації. Писатиметься про всі чергові справи кооперативного життя та практики. Велику і належну увагу буде звернено на колективізацію артїлі і т. п.;

Праця земельних органів та ін. організацій, що допомагають сільському господарству;

Сільськогосподарська освіта - статті по організації культурно - освітньої роботи тощо;

Довідки потрібні селянам;

Що читати селянинові;

Листи читачів;

Відповіді на запитання;

Оголошення з культурного життя" [2].

Політичне обличчя часопису "Радянський селянин" визначає сама назва, що підкреслює його спрямування: "про середняків та про неможливі з сільськогосподарським пролетаріатом ми говоримо. Не кому іншому, як їм хочемо допомогти вибитися зі скрути й краще жити. Не буде від нас широкого слова до куркульні" [3].

Своєрідність часопису як джерела полягає не тільки в особливій інформаційній функції, в складності структури, але і в багатстві його жанрів. Умовно їх можна розділити на три групи: інформативні, аналітичні, художньо-публіцистичні.

Спільною рисою першої групи, не дивлячись на різні варіанти, є прагнення найбільш точно передати інформацію про подію, факти. Нотатки, повідомлення, розповідь, звіти, селянські репортажі складають основні жанри цієї групи в часопису. Рубрика "Життя на місцях" розповідає про сільськогосподарські комуні ("Новий мир", ім. Мануїльського і т. п.): "Комуна ім. Мануїльського складається із 11 незможних родин загальною кількістю 42 члени. Комуна має 6 плугів, 2 культиватори, 2 сіялки, 1 віялку, 6 корів, 1 свиню, 150 курей, олійницю, орендує 2 млини. Комуна обробляє 140 дес. Землі" [4].

Рубрика "Життя-буття селянське" в нотатках, розповідях, повідомленнях розкривала нове і незвичне, що з'являлося на селі: "Засвітився і у нас культурний вогник", "Наш сільськогосподарський гурток працює" тощо [5].

Другий номер часопису за 1924 рік майже повністю присвячений пам'яті В. Леніна. Сільський репортаж передає хроніку жалобної події в слободі В. Писарівці, що на Харківщині: "27 січня селянство брало участь у похороні славетного проводиря трудящих В.І. Ульянова - Леніна. Біля РВК зібралася сила селян. Біля трибуни поставили лави допризвників, членів усіх організацій. З сумом говорив секретар РПК... Зажурено стояли селяни, ховаючи дорогого проводиря в могилу. А в цю мить телеграф передає ... : "Леніна опускають в могилу, схилить голови", і на нашій телеграфній філії роздався постріл з рушниць" [6]. Подібні репортажі про жалобні мітинги на Київщині, Катеринославщині, Миколаївщині, Чернігівщині, Волині вміщено на сторінках часопису. В подібних репортажах передавалася оперативна інформація з місць подій (враховуючи часову періодичність випуску часопису), з чітко вираженою авторською позицією.

Земля - основа сільського буття, святиня в селянській душі. Революція проголосивши гасло "Землю- селянам!" не наповнила його змістом, відповідно селянському прагненню і розумінню стати незалежним господарем. Радянська влада неодноразово намагалась вирішити земельне питання. Юридично оформив основи нових земельних відносин в Україні "Земельний кодекс" (29 листопада 1922 року). Постанова ВУЦВК від 11 вересня 1923 року "Про порядок вилучення лишків землі нетрудового користування у колишніх куркулів та поміщиків", продовжила термін порушення справ про конфіскацію земельних лишків до 1 січня 1924 року [7], а VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (січень 1924 року) закріпив земельні наділи по фактичному землекористуванню [8]. Остаточо питання землеустрою в Україні так і не було вирішено протягом 1920-х років.

Питання землеоблаштування стає відправним для селянина (поряд з податками, відповідністю у цінах на промислові та сільськогосподарські вироби) при виконанні професійних обов'язків. Тема землеоблаштування звучить досить часто на сторінках часопису в рубриках "Відповіді на запитання", в коротких повідомленнях сількорів про стан справ із землеоблаштуванням на селі. В разі потреби часопис вдавався до періодичної консультації. Мешканець села Островка запитував: "1924 року земкомісія сільської ради відібрала в мене лишок землі. Чи мала вона таке право?" Відповідь: "Постановою ВУЦВКу від 11 вересня 1923 року адміністраційний порядок одібрання земельних лишків було припинено. Далі відібрання земельних лишків дозволялося лише через Окрземсудкомісії, за клопотанням сільської ради та КНС, що були заявлені до 1 січня 1924 року, при чім всі подібні справи повинні бути закінчитись розглядом в О.В.К.З.С.К. до 15 квітня 1924 року» [9].

Економічне пожвавлення на селі, викликане політикою "нового курсу", підштовхнуло селян-виробників зміцнювати, розширювати власні господарства. Природно, до часопису адресувались питання пов'язані з орендою землі, застосуванням найманої праці, успадкуванням власності та ін [10]. Ця ж рубрика інформувала мешканців села про місце і роль земельної громади в суспільно-політичному і економічному житті села: "Згідно Статуту земельної громади, розробленою НК Земом, вона дає можливість самому населенню без втручання влади, налагодити своє господарство як найкраще... За законністю постанов земельної громади доглядає сільська рада, що є в справах відносин із земельною громадою представником влади на селі. Така юридична природа земельної громади визначає її місце десь посередині між радянською установою, адміністративною (право порядкувати справами землекористування) і громадсько-кооперативною (право вживати різних господарчих заходів добровільного порядку що до піднесення господарства)" [11].

Політика "нового курсу" пожвавила політичне життя села. Селяни активізували власну позицію що-до виборів на селі. Прагнення обирати і бути обраним ставило питання про обізнаність селян із своїми особистими і політичними правами. До часопису надсилались подібні запитання: "Чи позбавляються виборчих прав члени родин осіб, що позбавлені виборчих прав за конституцією?" Відповідь: "За інструкцією про вибори до рад, затверджену ВУЦВКом 18 грудня 1926 року (ЗУ. 1926. - №79. - Арт. 479), члени родин осіб, позбавлених виборчих прав за конституцією, позбавляються лише тоді, коли вони є на утриманні осіб, позбавлених виборчих прав. Коли ж члени родини мають самостійні джерела існування - то в такому разі не позбавляються" [12].

Через рік, 24 грудня 1927 року політбюро ЦК КП(б)У приймає поправку до інструкції про перевибори до рад: "... діти, що проживають разом з батьками, позбавленими виборчих прав, що живуть на нетрудові доходи, незважаючи на те, ще вони (діти) і мали самостійний заробіток, - позбавляються виборчих прав" [13].

Цікавилися "лишенці" чи мийте вони право бути членами сільськогосподарського кооперативу? [14]. Переддень "надзвичайщини" тривожною непевністю позначався на сьогодні: "Чи можуть мене вважати за глитая? Я маю 12,78 дес. землі, 2 коняки, 1 корову, телицю, віз, сани, хліб при 11 їдцях?" - запитував занепокоєний селянин. Відповідь в даному випадку: "Ні".

Економічна політика радянського режиму з кінця 1927 року, спрямована на злам НЕПу, позначилась на інформативних матеріалах "Радянського селянина" про хлібозаготівельні кампанії, сільськогосподарський податок, самооподаткування, позику індустріалізації: "...самооподаткування прийшло в умовах, коли село з великою напруженістю виконувало інші державні та громадські обов'язки: оплата сільськогосподарського податку, окладного страхування... Мало не водночас з сільськогосподарським оподаткуванням радянська влада звернулася до селян з закликком підписатися на позику "зміцнення сільського господарства" [15].

Адміністративні "воєнно-комуністичні" методи управління селянською економікою, нереальні податки зустрічали спротив села: "Звичайно був опір. Деяким господарствам трохи сутужно давати свій пай по самооподаткуванні. Місцями неміло зустрічали пропозиції представників влади про самооподаткування" [16].

Збентежене неприйнятним селянину поворотом до "надзвичайщини", село цікавилось правдою: "Чим можна пояснити надзвичайні заходи радянської влади щодо заготівель хліба в минулому році?". Відповідь відзеркалювала офіційну точку зору: "Труднощі, зв'язані з характером зросту нашого радянського господарства, нашої промисловості, і в зв'язку з цим затримкою великої кількості товарного хліба по господарствах заможної частини селянства" [17].

Економічні методи, попит, пропозиція, регулювали хлібний ринок. Радянська держава з кінця 1927 року відмовляється від абсолютно нормального і природного ходу хлібозаготівель, а натомість застосовує адміністративні форми тиску на селянство - примушуючи його таким чином здавати хліб державі. Зовнішній поштовх хлібозаготівельної кризи дали "ножиці" цін та дефіцит за доступною ціною для селян промтоварів. Селянство притримувало здачу хліба державі. Остання змушує селян примусово постачати хліб місту, робітничому класу, у фонд індустріалізації, вимагаючи від них, за висловом Й. Сталіна, "данини" [18].

"В дійсності об'єктивні умови кризи хлібозаготівель були свідомо використані і посилені політичними рішеннями, ухваленими у вересні, грудні 1927 року і січні 1928 року, які поклали початок сталінської "революції згори", - вважає професор В. Данилов [19].

Специфіку періодичних видань підкреслює фактор зворотнього зв'язку, що відзначається особливим колоритом і розкриває, як ніщо інше, шлях до розпізнання ментальності українського селянства. "Радянський селянин" прагне показати себе виразником сільської громадської думки.

Виконуючи так зване соціальне замовлення, тобто волю господаря, редакція здійснювала відбір селянської кореспонденції і вносила на сторінки часопису потрібне. Кореспонденції, статті сількорів, селян представляли аналітичний жанр в "Радянському селянинові". Основна мета цих матеріалів - не стільки передати інформацію про події, скільки авторські роздуми з їх приводу. Рубрика "Глухі закутки" запрошувала селян до діалогу, на що село активно відгукнулось: "посипались листи, щирою рукою писані, деякі розпачливі, безнадійні, а де-які рівно спокійно зважували стан речей. Але всі горіли однією думкою бажанням оздоровити закутки" [20].

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Турбували селян культурно-побутові проблеми, стан роботи громадських і державних організацій на селі, взаємини сільради із земгромадою, землеоблаштування, боротьба з самогонуванням. Сталінська "революція згори" породила кореспонденцію, присвячену розкуркуленню, примусовим хлібозаготівлям, позикам, самоподаткуванню. Щодо останнього, часопис публікує досить відверту селянську думку в рубриці "Дописи селян" із села Костенки Березанського району Київської округи: "Не треба нам цього самоподаткування. Ми і без води і містків житимемо! Ви тільки знаєте, що з нас шкуру дерете" [21]. Цікавим постає порівняння роботи земельної громади і сільради: "Вийшло так, що сільрада якби керує та планує в цілому, а земгромада - господарює", (с. Дмитрівка Очаківського району) [22].

На порівнянні різних форм власності - приходили до висновку: "Приватна крамниця багатіє, більше краму різного має і продає дешевше, а кооперативна - занепадає" [23]. Редакція заохочувала і запрошувала сільських мешканців до співробітництва. Націлюючи дописувачів на потрібну тематику: " Особливо для нас бажані дописи про стан кооперації, комун, артільей, про роботу місцевого агроному, КНС, сільбуду і т.д. За дописи Ви одержите платню" [24]. Художньо-публіцистичний жанр знайшов втілення у нарисах, фельетонах, памфлетах. В селянських дописах прослідковується неабияка дотепність, народний гумор, кмітливості, розуміння справи. Про оказії при проведенні землеоблаштування надрукували усмішку: Хіба безбожні ми татари?! -Кричав на сході дядько Клим. Хіба якийсь ото "гитари" Пошкочать нам розмірять клин?! Ісход рішив: "Не дурні ми ". И теля в бога не з'їли. Ділити землю як колись Діди й батьки ділили." І майже літо мотузки По нивах всіх тягали. І межі всюди де могли Нові постановляли." [25].

Нерадивим новим господарям села присвячено памфлет "Історія одного реманента" [26]. "Годують сніданком" - так образно характеризує методи роботи сільради сількор "Молодий" (псевдонім) [27].

"Радянського селянина", подібно вищим органам влади, селяни розглядали як рятівну інстанцію та захист від сваволі чиновників місцевої влади. "Місцеві органи не уважно часто ставляться до розв'язання часто дрібних, але гостро болячих селянських питань, - зауважував "Бюлетень НКЗС", - що "викликає негативне відношення та недовіря селян до низових земельних органів, підриває їх авторитет, та примушує селян безпосередньо звертатися до Центральних установ НКЗС, ВУЦВКУ, РНК..." [28].

Однак, селянська кореспонденція піддавалася цензурній обробці на предмет лояльності до більшовицького режиму. Прийнятні матеріали рекомендовувались до друку. Решта, особливо ті, що перевищували межу дозваної критики режиму, складали основу підбірок аналітичних поглядів, що готувались редакціями періодичних видань і під грифом "Таємно" адресувались члену політбюро ЦК КП(б)У Медведєву чи просто до ЦК КП(б)У [29].

Не дивлячись на опіку масового друкованого слова з боку режиму, часопис "Радянський селянин" відображав епоху в якій проживало українське селянство, кампанії і аграрну політику радянської влади та поведінку села, викликану змінами згори.

Насамкінець ще одне принципове питання, яке стосується аналізу матеріалу періодики. Часто звучить думка, що періодика - матеріал другорядний, швидше ілюстративний. Але все залежить не стільки від джерела, скільки від обраної теми дослідження. Скажімо, для вивчення політичної історії, суспільної свідомості, суспільно-політичного життя і настроїв періодика - важливе і незамінне джерело. Навіть друкована заангажованість і підтасовка потрібних фактів - показник культурного розвитку суспільства, рівня його цивілізації.

1. Радянський селянин.-1924. -Ч. 1.- Січень.

2. Радянський селянин. -1924. -Ч. 1.-С. 1.

3. Радянський селянин. —1924. — Ч.1.— С. 7.

4. Радянський селянин. -1924. - Ч. 3-4. - С 20-21.

5. Радянський селянин.-1927. -Ч. 1.-С. 39-41.

6. Радянський селянин. —1924. — Ч. 2.

7. СУ УССР. - 1923. - №33. - Ст. 486.

8. СУ и розпряжений Робоче-крестьянского правительства Украины. -Х.: 1924.- С. 31.

9. Радянський селянин. -1925. -№23. - С. 43.

10. Радянський селянин. -1925. -№8, №9.

оарна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

11. Радянський селянин. -1927. -№1 - С.4.

12. Радянський селянин. -1927. -№16.

13. Російський державний архів суспільно-політичної історії (далі РДАСПИ). - Ф.Гі'- Оп. 26 - Спр. 12.-Арк. 6.

14. Радянський селянин. —1927. -№21.

15. Радянський селянин. -1928. -№4. - С. /.

16. Радянський селянин. -1928. -№4. - С1.

17. Радянський селянин.-1928. -№11-№12. -С1.

18. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти т.//Т. 1. Май 1927 - ноябрь 1929/под ред. В.Данилова, Р. Маннинг.Л. Виолы. - М.: РОССПЭН, 1999. - С. 320.

19. В. Данилов. Введение (Информационные материалы ОПТУ за 1923-1929гг. \\ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2.1923-1929/Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: 2000.]

20. Радянський селянин. -1924. -№11-12. - С.25.

21. Радянський селянин. -1924. -№5. - С.33.

22. Радянський селянин. -1924. -№5. - С.33.

23. Радянський селянин. -1924. -№10. - С.27.

24. Радянський селянин. -1924. -№5. - С.29.

25. Радянський селянин. -1925. -№22. - С.43.

26. Радянський селянин. -1926. -№2. - С.48.

27. Радянський селянин. -1926. -№2. - С.48.

28. Бюлетень Народного Комісаріату земельних справ. Узаконень і розпоряджень урядів СРСР та УСРР, обіжники, накази, інструкції та розпорядження НКЗС. -1927. Ч. 14.-8.04.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. - Спр. 2700; Спр. 2928.

Маслак ОТ. (м.Київ)

Висвітлення суспільно-економічних ідеалів селянства сучасної України в іноземній літературі

Сучасне комплектування іноземною літературою фонду ЦНСГБ УААН спрямовано, в першу чергу, на формування фонду виданнями про найновіші досягнення та досвід зарубіжних країн в галузі сільського господарства. Фонд іноземної літератури ЦНСГБ УААН має науковий характер та велике прикладне значення. В ньому акумулюються культурні цінності, що відображають історію та сучасний стан світової аграрної науки і виробництва. Історико-культурні фонди ЦНСГБ не лише складають джерельну базу для вивчення історії і науки, а й користуються попитом серед сучасних дослідників. У фондах Бібліотеки зберігаються документи на 25 мовах, у тому числі рідкісні видання: Щорічник Департаменту сільського господарства США, доповіді Французької академії сільськогосподарських наук, фундаментальні енциклопедії та довідники.

Останнім часом збільшився інтерес зарубіжних фахівців до України. Іноземні автори не раз вже звертались до проблеми реформування в Україні, і завжди поряд з цією проблемою стоїть питання суспільно-економічних ідеалів селянства. Іноземні автори, поряд з оглядом реформ аграрного сектора, розкривають погляди самих реформаторів на нові процеси у сільському господарстві, які різко змінилися під впливом економічних реорганізацій. При розширенні можливостей розширюється світогляд людини: селянство не може і не повинно бути тим, ким воно було тисячі, сотні років тому. Селянство не може бути прив'язаним до землі чорноробом, але повинно користуватись поступом людства.

В зарубіжній літературі відзначається, що економічне становище, в якому тривалий час перебуває сільське господарство України, викликає стурбованість не тільки науковців, а й широкого кола селян та інших верств населення. Більшість селян і сьогодні не знає, на яку систему господарювання орієнтуватися: на ту, що була, чи на ту, яка існує в інших країнах світу. Також іноземні автори зазначають, що позитивних результатів від нових формувань можна домогтися, якщо селяни будуть:

впевнені в соціальній справедливості, стабільності і незворотності законодавчої бази;

одержувати з боку держави правову, фінансову, матеріально-технічну, політичну, морально-

етичну підтримку;

матеріально зацікавлені у збільшенні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та зменшенні її собівартості;

господарями на землі і у своєму селі, а головне - повністю розпоряджатися виробленою продукцією.

У вирішенні проблем розвитку сільського господарства України важлива роль належить особистим підсобним господарствам населення та фермерським господарствам. Дослідження свідчать, що прибуток сільських сімей залежить від прибутків особистого підсобного господарства.

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Останніми іноземними виданнями про Україну та українське селянство є: Ukraine: Food and Agricultural Sector Review / The World Bank.- S.a.,1993.; Zinovchuk V. Farmer Cooperatives Versus Collective Farms: American Studies on Ukrainian Problems: (Monograph).- Fargo, 1995.; Ukraine: Review of Farm Restructuring Experiences / Lerman Z., Csaki C; The World Bank.- Washington,2000.

Гриценко Н.Ф. (м.Жуїв)

Інформаційні потреби читачів ЦНСГБ УААН.

У Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці Української академії аграрних наук (ЦНСГБ УААН) проводиться дослідження на тему: "Інформаційні потреби читачів ЦНСГБ УААН", метою якого є вивчення інформаційних потреб фахівців агропромислового виробництва України, які є читачами ЦНСГБ УААН.

Зростання потреб фахівців сільськогосподарського виробництва в інформації, необхідність підвищення кваліфікацій у умовах загрози безробіття та враховуючи те, що бібліотека на сьогоднішній день - єдине безкоштовне джерело інформації, призводить до збільшення кількості відвідування Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки.

Аналіз складу читачів ЦНСГБ показав, що її послугами користуються читачі таких категорій: наукові співробітники, аспіранти, професорсько-викладацький склад, фахівці сільського господарства, фахівці суміжних галузей, студенти вищих та середніх навчальних закладів. Аналіз складу читачів за професійними характеристиками показав, що найчастіше відвідують ЦНСГБ УААН фахівці економічних професій, фермери та студенти факультетів економіки та менеджменту.

У порівнянні з минулими роками зросла кількість читачів, які працюють в суміжних з сільським господарством галузях та комерційних фірмах. Спостерігається збільшення частки безробітних фахівців, які в пошуках роботи підвищують свою кваліфікацію.

Згідно одержаної інформації стосовно інформаційних запитів читачів ЦНСГБ, можна зробити висновок, що попит на економічну інформацію переважає в усіх читачьких категоріях.

Останнім часом значно збільшився інтерес читачів до історії розвитку економічної думки, а проблема питань розвитку і становлення сільськогосподарської кооперації в Україні постійно привертає увагу вчених, оскільки в умовах нинішньої аграрної реформи, в Україні кооперативний рух набуває нового економічного змісту.

Вивчення кооперації як форми ведення і організації виробництва є актуальним, оскільки, кооперативна форма господарювання є однією з ефективних у сільському господарстві, добре вписується в ринкову економіку і набирає все більшого поширення.

Проблема розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні у вітчизняній історіографії мало вивчена. Тогочасна література, присвячена узагальненню нового досвіду роботи чисельних сільськогосподарських кооперативних організацій, аналізу та узагальненню її здобутків і прорахунків, була досить значною, хоч і неоднорідною. Тому на сьогоднішній день збільшилась кількість звертань читачів до творчості таких теоретиків кооперації як М.Туган-Барановський, М.Кондратьєв, О.Чаянов, О.Челінцев та ін.

Враховуючи інформаційні запити читачів, а також з метою розкриття наукового надбання економістів-аграрників та, розкриваючи свої книжкові фонди, у читальному залі Бібліотеки час від часу, демонструються виставки: "Розвиток аграрної науки до революції 17-го року", "Наукове надбання економістів-аграрників 20-30-х років", "Кооперативний рух на Україні" та ін. До кожної виставки додається картотека експонованих видань.

Світайло В.К. (м.Київ)

Предметний каталог ЦНСГБ УААН як засіб задоволення тематичних запитів користувачів. Сучасний стан і перспективи

Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН створена у 1921 році й сьогодні є однією із найбільших сільськогосподарських бібліотек України. У фондах цієї бібліотеки зібрано значні ресурси сільськогосподарської тематики, які забезпечують інформаційні потреби науковців та практиків агропромислового комплексу.

Розкриває фонди бібліотеки система традиційних каталогів, яка створювалась протягом декількох десятиліть під впливом різних факторів. Функціонуюча система каталогів є основною частиною традиційної інформаційно-пошукової системи бібліотеки і, в основному, задовольняє потреби користувачів хоч і потребує свого удосконалення.

■ 72-

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Історично склалося, що предметний каталог (ПК) є єдиним реальним каталогом ЦНСГБ УААН, який дає уявлення про зміст її фондів сільськогосподарської та суміжної тематики. ПК відведено основні інформаційні та пошукові функції в тематичному забезпеченні користувачів. Він доступний користувачам: потрібно лише знати предмет- цього досить для підбору інформації.

В основу наукових принципів організації ПК покладено спрямованість каталогу на задоволення тематичних запитів користувачів і багатоаспектне відображення документів. ПК об'єднує під назвою окремого предмета (питання, теми, проблеми) Інформацію про літературу, яка розкриває дослідження його в усіх взаємозв'язках, висвітлює даний предмет з точки зору різних розділів науки і практики, і таким чином, дає користувачу безпосередню комплексну довідку про основну літературу із зацікавленого його окремого питання.

Переглядаючи заголовки рубрик ПК можна прослідити і мати певну уяву про розвиток та реформування в аграрному секторі країни, які відбувалися протягом останнього сторіччя, які напрямки розвитку мала та чи інша галузь сільського господарства, які проблеми вирішувались сільськогосподарською наукою, тощо. Підрозділи в предметних рубриках, за якими зібрано матеріал, розкривають даний предмет в історичному, законодавчому, філософському, біологічному та інших аспектах, а розстановка у зворотньо-хронологічному порядку у відповідності до років видання документів дає уяву користувачу про започаткування або призупинення того чи іншого напрямку розвитку в певній галузі сільського господарства. Такі рубрики, як наприклад, "Хати-лабораторії", "Машинно-тракторні майстерні (станції)", "Агротехнавання" та ряд інших рубрик ПК - це уже історія нашого сільського господарства . Поступово відходять у історію сільського господарства і такі рубрики як "Колгоспи", "Радгоспи". Призупиняється наповнення цих рубрик новою літературою, а останні видання, що зібрані за цими рубриками вказують на реформування колгоспів і радгоспів в інші форми господарювання.

Створення в ПК нових рубрик , як наприклад, "Ринкова економіка", "Підприємництво", "Фермерська господарства", "Власність", "Менеджмент", "Маркетинг" свідчать про нові економічні реформування в аграрному секторі.

Удосконалення інформаційних тематичних запитів користувачів при реформуваннях аграрного сектора та бурхливому розвитку аграрної науки, зростанні книжкових фондів приводить спеціалістів бібліотеки до необхідності подальшого удосконалення інформаційно-пошукових систем.

Певний період основним засобом тематичної орієнтації в бібліотечно-інформаційних ресурсах бібліотеки для користувачів залишається традиційний картковий ПК. Тому перспективним напрямком роботи по удосконаленню ПК - це редагування його направлене на розширення та забезпечення ефективного пошуку інформації, створення передумови для успішного формування електронного каталогу (ЕК) та проведення ретроконверсії.

ПКу системі інформаційного пошуку займає одне із провідних місць. Предметизаційний принцип у інформаційно-пошукових системах привертає увагу багатьох фахівців. Враховуючи цю особливість , редагування ПК слід направити на удосконалення предметних рубрик, відредагувати їх відповідно наукових термінологій. При створенні ЕК рубрикатор "Список рубрик ПК ЦНСГБ УААН" планується приміняти для пошукової системи.

Оперативну тематичну інформацію надати користувачу можна при умові, якщо бібліотека має ЕК. У сучасних умовах нагальним для Бібліотеки є питання створення ЕК на основі програми автоматизованої системи "ІРБІС", розробленої в Державній публічній науково-технічній бібліотеці Росії.

(м. Москва). Сьогодні бібліотека робить перші кроки в створенні ЕК. Розпочато освоєння програми, вирішуються організаційні питання щодо організації ЕК, як методичного характеру так і кадрового забезпечення, так, як формування ЕК потребує значних ресурсів, кваліфікації і часу. Розпочато формування ек на базі нових надходжень літератури. Зроблено перші записи авторефератів надходжень поточного 2001 року.

Дермеленко Т.Ф. (м.Київ)

Створення української аграрної біографістики як складової частини аграрної історії та національної сільськогосподарської бібліографії

Більш повному аналітичному осмисленню історії, економічного, політичного, соціального аспектів життєдіяльності народу України має послужити максимально повне виявлення та облік усіх Друкованих та рукописних джерел, які так чи інакше, стосуються України за весь історичний період її існування. Ці завдання вирішує національна бібліографія.

Тому національна бібліографія, і як складова її частина - національна сільськогосподарська бібліографія, є компонентом аграрної історії України, джерелознавчою базою історичних досліджень.

■ 73-

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

На жаль, Україна - одна з найбільших держав Європи, до цього часу ще не має своєї національної бібліографії, яка б в повній мірі забезпечувала інформаційні потреби суспільства в поточній та ретроспективній бібліографії. Сьогодні науковцями і фахівцями-практиками різних галузей знань розробляються основоположні теоретичні, методологічні та організаційні питання створення національної бібліографії, окремих її аспектів.

Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук - головна національна книгозбірня сільськогосподарської літератури, науково-дослідний та науково-методичний центр з питань інформаційно-бібліографічного забезпечення галузі, також працює над розробкою проблеми створення національної сільськогосподарської бібліографії, і як її складової частини, - української аграрної біографістики. Бурхливий розвиток аграрної науки викликає великий інтерес до її історії, попереднім досягненням і відкриттям. Тому роль і значення біографічних досліджень зростає. Світовий досвід видання національної біографістики представлений творчим доробком вже багатьох країн світу. Принципово новий рівень історико-біографічних досліджень розпочався і в Україні. В останні роки започатковано цікаві біографічні проекти в різних галузях знань. Так Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України, в складі якої створено Інститут біографічних досліджень, розпочала роботу по створенню Українського біографічного словника.

Аграрна наука України представлена великою кількістю особистостей минулого і сучасності від постатей світового, національного масштабу, до менш відомих широкому загалу. Останні служили або служать прикладом для діячів певного фаху і їхня праця набула широкого визнання сучасників. Повернення в український науковий контекст численних забутих або насильно вилучених імен учених також одне з першочергових завдань біографістики.

Створення української біографістики діячів аграрної науки важлива і актуальна проблема, на вирішення якої сьогодні спрямовані зусилля як вчених-дослідників, так і працівників сільськогосподарських бібліотек.

В Українській академії аграрних наук академіками М.В.Зубцем та В.П. Буркатом у 1997 році започатковано видання серії "Українські вчені-аграрії ХХ століття". На протязі 1997 - 2000рр. видані 4 книги: "Вчені-селекціонери у тваринництві" (1997р. 72 персоналії), "Вчені у галузі тваринництва" (1999р. 144 персоналії), "Вчені у галузі механізації, електрифікації тваринництва" (2000р. 99 персоналії), "Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва" (2000р. 199 персоналії).

Готуються до видання наступні книги: "Вчені-землероби, ґрунтознавці, агрохіміки", "Вчені технологи по рослинництву", "Вчені ветеринарної медицини", "Вчені-економісти".

Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН у 1998р. започаткувала біобібліографічну серію "Академіки Української академії аграрних наук". Біобібліографічні покажчики присвячуються видатним представникам української аграрної науки і складаються, як правило, до ювілейних та пам'ятних дат. Дана серія відображатиме весь комплекс наукових праць академіків УААН, літературу про життя та діяльність, наукову школу, внесок у розвиток вітчизняної науки. В цій серії вже видані у видавництві "Аграрна наука" біобібліографічні покажчики академіків Зубця М.В., Бурката В.П., Коваленка П.І., Лісового М.П., Пересипкіна В.Ф., Мартиненка І.І., Юрчишина В.Б., Созінова О.О., Василенка П.М. Крім того, останнім часом бібліотека видала покажчики, присвячені відомим вченим: Ейснеру Ф.Ф., Глазко В.І., Кулешову М.М., Ситнику В.П., Кравченку М.А. ЦНСГБ УААН веде також підготовку бібліографії визначних діячів аграрної науки першої половини ХХ століття - Янати О.А., Махова Г.Г., Будрина П.В.

Певний внесок в українську аграрну біографістику роблять сільськогосподарські бібліотеки науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів. Так, за період 1969 - 1999 рр. ними підготовлено близько 40 бібліографічних посібників. На жаль, в основній масі це малотиражні ротاپринтні видання, які не всі потрапили навіть до найбільших книгозбірень України.

Такий стан біобібліографії сьогодні не може задовольнити інформаційні потреби аграрної науки. Створення повної національної аграрної біографістики як складової частини аграрної науки - невідкладне завдання, яке, насамперед, повинно бути реалізоване у підготовці та виданні енциклопедичного бібліографічного словника діячів аграрної науки України за весь історичний період її існування, які працювали як в Україні, так і за її межами.

До розробки науково-методичних та організаційних засад створення такого складного наукового видання слід залучити цілий ряд науково-дослідних установ та окремих науковців, бібліографів з різних регіонів України і з-за кордону.

Узгодження її діяльності повинно здійснюватись єдиним координуючим науково-методичним органом. Для виконання цієї роботи необхідно створити центр аграрних біографічних досліджень.

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

Зінченко І.О., Сова С.О. (м.Київ)

Український репертуар сільськогосподарської книги у фонді ЦНСГБ УААН : проблеми та перспективи дослідження

Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН (ЦНСГБ УААН) покликана забезпечувати найбільш повне зібрання документів сільськогосподарської тематики нашої держави, оскільки наш бібліотечний фонд є основою бібліотечно-бібліографічного, інформаційно-документального забезпечення фахівців аграрної галузі України.

Пріоритетним напрямом фондознавчих досліджень ЦНСГБ УААН є вивчення проблем відображення репертуару сільськогосподарських видань України у фонді нашої бібліотеки і бібліотек мережі. Українські сільськогосподарські видання ми розглядаємо в контексті історичного розвитку суспільства і аграрної галузі. Сьогодні можна стверджувати, що сільськогосподарська книга відіграє особливу роль в соціально-економічному та історико-культурному процесах, що відбуваються в Україні. Сконцентровані в них знання мають важливе значення для розбудови України як аграрної держави, задоволення різноманітних інформаційних потреб науковців і працівників сільськогосподарського виробництва.

Прагнучи гідно репрезентувати свої документально-інформаційні ресурси, ЦНСГБ УААН підійшла до питання створення каталогу "Українська книга у фондах ЦНСГБ УААН". Бібліотека розробляє чітку програму заходів щодо збору, систематизації, збереження і популяризації документальної сільськогосподарської спадщини українського народу. Програмою передбачено багатоаспектне вивчення і узагальнення документально-інформаційного потенціалу Бібліотеки та створення каталогу української сільськогосподарської книги. Робота над українським друкованим сільськогосподарським репертуаром, зосередженим у фондах сільськогосподарських бібліотеках України, на сучасному етапі пов'язана з багатьма проблемами бібліотечно-бібліографічного та інформаційного забезпечення аграрної науки і виробництва. Крім того, працювати над ним необхідно з врахуванням особливостей історії становлення та розвитку сільськогосподарського виробництва, аграрної і суміжних з нею наук.

Мета дослідження щодо відображення української сільськогосподарської книги у фонді ЦНСГБ УААН - створити найбільш повний репертуар світової аграрної думки зосередженої в українських книжкових документах, відібрати цінні та рідкісні видання природничо-наукового характеру, які слугуватимуть науці, виробництву і підготовці фахівців-аграріїв України. Перспективним напрямом дослідження є визначення диференціації сільськогосподарської книги за змістовною проблематикою, місцем видання, читацькою спрямованістю.

Важливим прикладним завданням є розробка критеріїв комплектування фондів нашої бібліотеки сучасною й минулих років видання сільськогосподарською літературою, організація обміну в межах сільськогосподарських бібліотек України, збереження і виокремлення її, що є притаманним ЦНСГБ УААН, яка виконує функції національної сільськогосподарської бібліотеки України.

Для бібліотекознавців і бібліографознавців робота над репертуаром сільськогосподарської книги є джерельною базою для дослідження історії сільськогосподарських бібліотек та сільськогосподарської бібліографії в Україні які нерозривно переплетені з еволюцією аграрного знання та дослідної справи.

Значну цінність для фахівців має ряд виданих в Україні довідково-бібліографічних видань з питань створення єдиного національного реєстру книжкових видань. Їх багатоаспектний аналіз дозволяє виявити прогалини у наших фондах та прийняти рішення щодо їх докомплектування. На черзі стоїть питання розробки стратегії формування, та наукового використання фонду української, для чого передбачається провести відповідне наукове дослідження.

Проблема вивчення фондів сьогодні, як ніколи, потребує консолідації зусиль науковців і фахівців усіх рівнів, створення комп'ютерних систем інформації, відповідної інструктивно-методичної бази для організації БД. Надзвичайно корисними в межах кожної з бібліотечних систем є зведення інформації про надходження до бібліотек цінних видань, іноземної літератури, зокрема децентралізованого надходження.

Серед багатьох проблем, вирішення яких передбачено в плані вивчення "Сільськогосподарської української", пріоритетною є проблема розвитку системи сільськогосподарської бібліографії. Це один з традиційних і водночас, найперспективніших стратегічних напрямів подальшої бібліографічної роботи, бо без відповідної бібліографічної бази неможливе формування фонду сільськогосподарської української.

ЦНСГБ УААН, спираючись на сучасне тлумачення терміну "україніка", існуючих критеріїв відбору творів друку цієї категорії планує розробити методичні рекомендації щодо виявлення та організації документів сільськогосподарської української у фондах нашої бібліотеки. Створені різними мовами, ці документи складають єдиний державний бібліотечний фонд сільськогосподарської друкованої продукції, що є не тільки національним надбанням, а й невід'ємною складовою частиною загальної світової аграрної культури та науки.

Репертуар української сільськогосподарської книги є джерелом інформації про книжкові видання, що зберігаються у фонді ЦНСГБ УААН:

- опубліковані на різних мовах, видані на території України у різні історичні етапи її розвитку;
- аграрної тематики, видані українською мовою незалежно від місця видання (країни);
- твори друку про Україну як аграрну державу видані в усьому світі всіма мовами, видання представників української діаспори;
- твори друку, авторами яких є відомі українці-аграрії, українські сільськогосподарські науково-дослідні установи, учбові заклади та виробничі об'єднання, видані в усьому світі всіма мовами.

До перерахованих вище критеріїв відбору документів до репертуару української сільськогосподарської книги слід віднести також ціле коло видань суміжної тематики які розглядають загальнонаукові проблеми рослинництва і тваринництва, агрокліматичних зон України.

Багата документальна спадщина, яка сподіваємось, знайде своє відображення в різних бібліографічних виданнях, дасть можливість використати досвід попередніх поколінь у вирішенні нагальних сьогоденних завдань аграрної науки та виробництва. Вважаємо, що здійснення перелічених заходів сприятиме не тільки раціональному використанню ресурсів бібліотек, а й суттєвому нарощуванню їх інформаційного потенціалу.

Коротка характеристика середньодніпровських пам'яток ямної культурно-історичної області

В епоху ранньої бронзи територія степової і лісостепової смуги Східної Європи була зайнята племенами ямної культурно-історичної спільноти, що багатьма дослідниками співвідноситься з пізнім етапом розвитку все ще єдиного протоіндоевропейського масиву (Mallory, 1989). На заключному етапі свого існування ці племена займали простори від Середнього Дунаю до Уралу і від північних схилів Ватиканський гір і Північного Кавказу до Подесення і Жигулів на Середній Волзі. При цьому на цій величезній території відчутне зростання специфіки археологічного матеріалу окремих регіонів, що дозволяє виділити близько 10 локальних варіантів, що, можливо, відображали поділ початково цілісного протоіндоевропейського ядра на окремі племена, а протоіндоевропейської "прамови" - на окремі діалекти. У межах України виділяються донецька, середньодніпровська, південно-західна, нижньодніпровська, приазовсько-кримська і південнобузька локальні групи. Намічені вони і для інших районів поширення ямних племен, наприклад, дінська, волзько-уральська, передкавказька (Мерперт, 1968) тощо.

Середньодніпровська (або північно-західна) група ямних пам'яток охоплює лісостепову Середню Наддніпрянщину від гирла Десни до гирла Ворскли, насамперед, власне долину Дніпра і басейни його приток - правих: Стугна, Рось, Вільшанка, Тясмин, Цибульник і Омельник і лівих: Трубіж, Супій, Золотоношка, Ірклій, Коврай, Баталей і середні і нижні течії Сули, Псла і Ворскли, а також, очевидно, басейн правих приток Південного Бугу, передусім, рр.Гірського і Гнилого Тікичів. Загальна площа поширення даних пам'яток досягає 70-90 тис. кв.км., тобто майже дорівнює площі Португалії. Пам'ятки представлені в основному курганными могильниками і деякими сезонними поселеннями з бідним культурним шаром. Судячи з кількості похованих у курганах, а також трудозатрат на спорудження курганных насипів і могильних ям, у курганах були поховані нерядові члени ямного суспільства. Хоча в Середній Наддніпрянщині невідомі безкурганні поховання ямної культури, яку нижньодніпровській групі, але, очевидно, така можливість існує. У 1994 році місцевими жителями за 0,5км від поселення Десятини, на піщаній дюні (ур.Панський Острів), була знайдена ямна посудина, біля якої знаходилися людські кості, можливо, рештки безкурганного поховання.

Кількість курганів у даному ареалі зменшується зі сходу на захід і з півдня на північ: на південному сході, у більш степових районах, 1 курган у середньому припадає на 2,5-3,5 кв.км, а в більш західних - на 20-30 кв.км і більше. Розміри курганів різні: 0,5-1м, рідше 2-3м, іноді до 4-5м. У більшості із них можна простежити різночасові досипки. Досипки найчастіше суцільні кругові, рідше кільцеві або локальні. Відкрито триразово повторені ступнеподібні досипки (Кузьміна, 1983; Сиволап, 1990). Навколо стародавнього насипу іноді простежуються рови. Відомі також переривчасті рови (Сиволап, 1998), що мають по 8, іноді по 6 перемичок і за своєю будовою близькі до центральної-західноєвропейських пам'яток типу ронделів і хенджів, що інтегруються багатьма фахівцями як астросвятлища з календарними функціями (Podborsky, 1988). Поховання в курганах є основними, кількість їх у межах 1-3, рідше до 5-6. Конструкція поховальних ям основних і впускних поховань практично однакова. Могильні ями чотирикутної форми з чіткими або округленими кутами, рідше овальної або неправильної форм. Трапляються ями з уступами. Як правило, на рівні давнього горизонту ями перекривались поздовжніми або поперечними дерев'яними плахами (рідше корою) і очеретом. У дні простежені ямки від зотлілих кілочків (завжди 8). Дно поховальних ям вкривалось корою, очеретом, посипалося червоною вохрою. Відомі фрагменти ритуальних малюнків вохрою на дні могил (Сиволап, 1991). Посилка вохрою черепа, ступнів, рідше рук і всього корпусу - характерна і постійна ознака поховального обряду всіх племен ямної культури. Традиційне положення похованих скорчене на спині, рідше і пізніше - на правому боці. Серед основних поховань абсолютно переважає західна орієнтація, у впускних вона найчастіше сполучається з орієнтацією на основне поховання за трьома основними принципами: послідовним, круговим і радіальним.

Переважають безінвентарні поховання. При похованих знайдені підтрикутної форми вістря стріл із виїмкою в основі, ножі, скребла, відщепи з кременю, рідше з кварциту, зрідка кістки тварин і, ще рідше, посуд. Відомі кам'яні бойові сокири-молоти, трапляються також товкачі і розтиральники. Зрідка трапляються комплекси кістяних прикрас із молоточкоподібними булавками і нарізними кістяними пронізками, одиничні круглі мідні бляхи. Дуже рідкісні вироби з металу: ножі, шила, вислообушні сокири, підвіски, сережки та ін.

На відміну від інших груп ямної культури, у середньодніпровській частіше трапляються широкогорлі посудини видовжених пропорцій із слабовиділеними вінчиками, що плавно переходять у покятий тулуб, який закінчується гострим або плоским дном. Кераміка переважно неорнаментована, вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки, що

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

утворюють своєрідну орнаментацию поверхні посуду у вигляді паркетних зон, косої і прямої сітки. Вінчики переважно товстостінні, прямі чи слабовідігнуті та плоскорізані, часто безорнаментальні, лише з вертикальними розчосами по вінчику (подібно до кухонної кераміки Пізнього Трипілля). Іноді вони прикрашені пальцевими вм'ятинами-защипами, поперечними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаментальна зона - верхня частина плеча- прикрашалася відбитками перевитого шнура, прокресленими широкими лініями, відтисками зубчастого штампа або насічками. Зрідка на плічках посуд прикрашався плоскими наліпами або пальцевими, що знаходять аналогії серед посуду з основних поховань ямних курганів цієї зони (Домантове 2/1; Худяки 1/1) (Березанська, 1960; Сиволап, 1994). Основні орнаментальні композиції досить прості: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна "ялинка", лінії і зони відбитків, іноді трикутні композиції вершиною донизу. Відома посудина зі складним "ялинковим" вертикальним прокресленим орнаментом, що покриває все туловище, який, можливо, зображує календар із 12 місяців і 13-го додаткового. Кераміка з основних поховань ямних курганів цієї зони знаходить відповідності серед керамічного комплексу поселень. Посудини з поховань, як правило, мають гостре дно, а на поселеннях частіше трапляються фрагменти плоскодонних посудин.

У результаті майже десятилітніх пошуків автора в Середній Наддніпрянщині було виявлено ряд поселенських пам'яток ямної культури і встановлені топографічні закономірності їх розташування, що істотно полегшує подальше їх виявлення. Це невеликі поселення (0,5-1га) з порівняно бідним і тонким культурним шаром, що розташовувалися на невеликих мисах річкових терас і островах у заплавах рік. Як приклад подібних заплавноїх поселень можна навести короткий опис першої з нововиявлених пам'яток - поселення Десятини, відкритого в 1993 р., як найбільше дослідженого. Поселення розташоване в ур.Десятини на колишньому острові, в нині осушеній заплаві правого берега р.Тясмин, за 0,5км на північ від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. До осушення наприкінці 1950-х рр., долина Тясмина, котра досягає в цьому місці ширини 2-3км, була зайнята плавнями й усіяна численними піщаними і глинистими островами різного розміру і форми, більшість з яких затоплювались під час повені. На думку ряду фахівців (Максимов, Максимов, 1989), Тясмин на даному відрізку протікає по долині давнього льодовикового західного річища р.Дніпро, відомого з перських джерел IX-X вв. як ріка Ruta (Minorsky V., 1937). Острів Десятини один з найнижчих і найменших у заплаві, є видовженим по лінії Пн-Пд останцем, складеним з твердих вапняковистих глин. Розміри острова 130-110х60-50м, висота над навколишнім торфовищем 0,6-1м. Площа поширення культурних решток близько 0,5-0,6га, найбільша концентрація їх у центрі і на півдні острова. Після осушення територія острова якийсь час розорювалася, з 1995 року вона заповідна. Серед вигорілої рослинності острова в його південній, найвищій частині були помітні 3-4 плями більш зеленої трави. Як показали розкопки, на місці найпівденнішої з цих плям виявилися рештки дещо заглибленого житла, заповненого знахідками. Стратиграфія пам'ятки: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,2-0,3м) коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) вцілілі рештки культурного шару (до 0,35-0,4м від поверхні) - дещо гумусованої сірої і сіро-жовтої глини з об'єктами in situ і вапняковистими конкреціями; 3) материк - вапняковиста глина білувато-жовтого кольору, дуже тверда і щільна, знахідки практично відсутні. Найглибший виявлений об'єкт (0,81м) - яма на північ від дослідженого житла. Усього ж досліджено більше десятка подібних ям, очевидно, господарських.

На західному березі острова знайдено рештки скелета коня, що лежав in situ на одному рівні з фрагментами кераміки ямної культури. Біля східного берега, нижче давнього рівня води, у глеуватому ґрунті на похилому давньому дні (глибина 1,5-2,0м) були виявлені фрагменти кераміки ямної культури і декілька перехрещених дерев'яних плах (настил?). Таким чином, є потенційна можливість знайти в прибережній смузі поселення уцілілі дерев'яні вироби (човни, посуд та ін.). З глибини 0,5-0,8м починається шар торфу, у його нижній частині трапляється кераміка чорноліської культури. Тобто, у часи ямної культури західне річище Дніпра ще залишалось проточним, а з епохи чорноліської культури почалося його замулення, заболочування і утворення торфу.

У результаті збору підйомного матеріалу і дворічних розкопок, у ході яких було розкрито 285 кв.м., отримана значна кількість археологічних знахідок. Матеріал з Десятини, насамперед, представлений фрагментованими кістками тварин (60% усіх знахідок), виробами з кістки і каменю та їхніх уламків - 3% (кварцит, кремій, піщаник, граніт, сланець) і керамікою - 37% знахідок. У колекції виробів із каменю: ножеподібні пластини, кінце-бічні скребки, скребла, скобелі, відщепи, реберчасті сколи, нуклеуси, терочки, розтиральники і уламки каменю та крем'яних жовен. Всі камені принесені на острів людиною з навколишніх місць, головним чином, з виходів порід на правому корінному березі долини. Кістяні знаряддя представлені фрагментом робочої частини мотики з трубчасті кістки тварини і проколками. Металу не виявлено. На інших поселеннях відомі також гранітні зернотерки, висвердлок кам'яної сокири-молота і кістяний штамп для орнаментування кераміки. На полях навколо Десятини місцевими жителями було знайдено декілька кам'яних сокир-молотів та їх уламків.

Що стосується кераміки, то черепки ямної культури склали абсолютну більшість (88%), домішка складена з фрагментів кераміки чорноліської культури (7%), культури багатовапнякової кераміки (4%) та окремих фрагментів кераміки епохи неоліту, ранніх слов'ян і пізнього середньовіччя

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

(XVII століття). З непосудної кераміки трапляються фрагменти печини, а також глиняний тигель. Стівідношення знахідок кераміки за їхньою культурною належністю показує, що на острові поселення існувало лише в ямний час, в інші ж епохи його лише відвідували, тому більшість кам'яних виробів і кісток тварин можна також датувати ямним часом.

Фауністичні матеріали поселень і курганів показують переважання в раціоні ямників м'яса домашніх тварин. До складу стада населення ямної культури входили свійський бик (*Bos taurus*), вівця (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), свиня (*Sus scrofa*) і кінь (*Equus caballus*); перше місце у стаді належить бику, що аналогічно даним Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі (Лагодовська..., 1962). Крім того, на поселеннях трапляються кістки риб, опалені фрагменти панциря болотяної черепахи (*Emys orbicularis*), розколоти кістки бобра річкового (*Castor fiber*), у культурному шарі-численні фрагменти мушлів істивного річкового молоска родини *Unio* і сухопутного молоска *Helix* (визначення палеозолога ІА НАНУ О.П.Журавльова). Серед залишків тризн у насипах курганів та на перекриттях могил, у їх заповненні чи у складі жертвовної їжі траплялись кістки шляхетного оленя, коня, великої рогатої худоби, кози-вівці, вовка і собаки.

У процесі розкопок навколо Десятини, у радіусі декількох сотень метрів, на сусідніх островах були виявлені ще 3 аналогічних поселення. Можливо, це не група одночасових поселень, а результат розвитку в часі того ж самого поселення. На 1-й і П-й надзаплавних терасах навпроти даної групи поселень розташована група недосліджених курганів, деякі з яких займають панівні висоти, тобто, можливо, належать ямному населенню. На даний момент, у результаті досліджень автора, в Черкаському Подніпров'ї відомо вже 11 однотипних поселень ямної культури (6-у долині Тясмина, 4-у долині Дніпра і 1 у долині р.Супій). Всі вони розташовані на глинистих островах-останцях у широких заплавах рік, високі береги яких усіяні ланцюжками і групами курганів. Таким чином, очікується виявлення ще десятків подібних поселень у цьому регіоні в тих же топографічних умовах. Як і на Десятині, основною інкультурною домішкою на більшості з цих поселень служить кераміка чорноліської культури. Очевидно, тільки у ямну і чорноліську епохи склалися відповідні кліматичні умови, що сприяли постійному або епізодичному заселенню тих же форм заплавноїх рельєфу. Цікаво, що така ж закономірність відома і для поселень, розташованих на терасі (розкопки Н.П.Левченко в Каневі вур.Ланок 1992р.). Розміри терасних поселень, як правило, відповідають розмірам заплавноїх, але їхнє виявлення і детальне дослідження ще попереду.

Слід зазначити, що на відміну від інших варіантів, практично вся територія середньодніпровського варіанта ямної культури входить у зону поширення максимального дніпровського (ріського) зледеніння. Цей чинник значною мірою визначає геологічні, геоморфологічні та інші природні особливості даного регіону. Характерними рисами цієї зони є певні особливості ландшафту: наявність ряду гляціодислокацій (Канівсько-Трахтемирівські гори, Мошногір'я, гора Пивиха), розгалуженої системи льодовикових прохідних долин обох берегів Дніпра (Атлас..., 1962) і такого поєднувального чинника, як долина р.Дніпро. Іншими словами, долини більшості річок Середньої Наддніпрянщини занадто великі для них, оскільки вони вироблені не їхніми водами, а льодовиком. Завдяки цьому в їхніх широких заплавах, багатих рослинністю, дичиною і рибою, лишалося ще багато місця, насамперед, островів, зручних для випасу худоби і проживання людей, що і було використано ямним населенням - усі заплавні поселення середньодніпровських ямників, відомі автору, пов'язані саме з островними підвищеннями в льодовикових прохідних долинах.

Серед характерних рис середньодніпровських ямників - відсутність возів і кам'яних стел, а також мала кількість поховань у курганах і бідність інвентаря, те ж спостерігається і в іншій периферійній групі ямної культури - приуральській (Моргунова, Кравцов, 1994). Ще ряд ознак поховального обряду і рис кераміки, що є специфічними для середньодніпровського варіанту, також знаходять паралелі в інших варіантах ямної культури. Зокрема, переважна західна орієнтація основних поховань, наявність кілочків у дні могил, характерні також і для південно-західної групи (Яровий, 1990), частково - нижньодніпровської (Тесленко, 1999), пізньоямних пам'яток Кубані (Бочкарев..., 1991) і навіть ямних поховань Угорщини (Hausler, 1976). У цих же групах, а також у приазовській (Рассамакин, 1992) і південнобузькій (Шапошникова, 1986) відомі практично ті ж варіанти планіграфічного розміщення поховань. У цілому, форми й орнаментация кераміки з Десятини знаходять аналогії серед інших груп ямних пам'яток, хоча трапляються окремі сторонні впливи, зокрема, катакомбної (округлі плоскі наліпи та ін.) або північнокавказької культур (вінчик ріпуватої посудини). Шнурова орнаментация кераміки є однією з найбільш яскравих рис, що проявляється не тільки в більшості груп ямної культури, особливо її західного ареалу, але й у більш пізніх культурах шнурової кераміки.

Для середньодніпровських ямників є кілька некаліброваних радіокарбонних дат, отриманих на основі проб дерева з перекриттів підкурганних могил: 2500±50 р. до н.е. (КІ-3139); 2110±60 р. до н.е. (КІ-4044); 2232±46 р. до н.е. (Віп-4602). Таким чином, дані стратиграфії пам'яток, типологічні зіставлення, а також радіокарбонні дати вказують, що пам'ятки середньодніпровської групи ямної культури існували в другій половині III-го - початку II-го тис до н.е. (по шкалі некаліброваних дат).

Історичні долі окремих груп ямної культури різноманітні. У Середній Наддніпрянщині племена ямної культури в пізній фазі розвитку, судячи з археологічного матеріалу, ввійшли в контакт із племенами катакомбної культури і підпали під їхній вплив, у результаті чого виникла

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

середньодніпровська культура епохи бронзи, що належить до горизонту шнурових культур Європи. У зв'язку з цим викликають інтерес лінгвістичні дані, відповідно до яких область поширення культур шнурової кераміки відповідає району розселення північної групи індоєвропейських племен - германців, балтів і слов'ян (Георгиев, 1958; Березанская, 1982). У даний час ще цілком недостатньо даних, Щоб обґрунтувати внесок середньодніпровських ямників у генезис германо-балто-слов'ян, але ця гіпотеза, на думку автора, все ж має право на існування.

1. Hdusler A Die Grdber der alteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr undKarpaten. - Berlin, Akademie-Verlag, 1976.
2. Mallory J.P. In Search oftheIndo-Europeans. -London, Thames and Hudson, 1989. 288p.
3. Minorsky V. Hudud al- 'Alam. The Regions of the world. A Persian geography 372 A.H. - 982 A.D. - London, 1937. -524p.
4. Podborski V. TMfoetice-Kyjovice IK Rondel osady lidu s moravskou mahvanou keramikou. - Brno, Univerzita J.A. Purkym, 1988. 312s.
5. Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М, 1962.
6. Березанская С.С. Два кургана ямной культуры в Среднем Поднепровье // КСИА АН УССР. -1960. -Вып.9. -С.56-60.
7. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. - Киев, Наукова думка, 1982. - 212с.
8. Бочкарев В.С., Бестужев Г.Н., Бианки А.М., Трифонов В.А. Раскопки курганов у станицы Брюховецкой Краснодарского края в 1978г. //Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелиорации Краснодарского края). -77., Наука, 1991. - С. 3-58.
9. Георгиев В.И. Исследования на сравнительно-историческому языкознанию (Родственные отношения индоевропейских языков). -М., Изд. АН СССР, 1958. - 318с.
10. Кузьмина О.В. Отчёт об исследовании археологических памятников в зоне строительства оросительных систем Черкасской области в 1983 г. //НА ІА НАН України, ф. 1983/65.
11. Лагодовська О.Ф., Шапошникова ОТ, Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. - Київ, Вид. АН УРСР, 1962. - 248с.
12. Максимов СВ., Максимов С.С. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики// Археологія. - 1989. - №1. - С.114-119.
13. Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы //Автореф. дис... докт. ист. наук. - М., 1968. - 84с.
14. Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Памятники древнеямной культуры на Илеке. Екатеринбург, Наука, 1994.
15. Рассмакин Ю.Я. Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья. -Киев, 1992. -Дис... канд. ист. наук.
16. Сиволап М. П. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1994 році// НА ІА НАН України.
17. Сиволап М.П. Астрономічні святилища стародавніх індоєвропейців з території Черкащини//Доба. - 1998. -№1.- С10-29.
18. Сиволап М.П. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції в 1989 році//НА ІА НАН України, ф. 1989/177.
19. Сиволап М.П. Ритуальний малюнок ямної культури //Краснавець Черкащини. - 1991. -№2.
20. Сиволап М.П., Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 році// НА ІА НАН України, ф.1990/.
21. Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передстепу (аналіз поховального обряду). -Київ, 1999. -Дис... канд. ист. наук.
22. Шапошникова ОТ., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). - Київ, Наукова думка, 1986. - 160с.
23. Яровой Е.В. Курганы энеолита-эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. - Кишинев, Штиинца, 1990.

Рассмакин Ю.Я. (мЖКиїв)

Біля витоків землеробства степового Причорномор'я

У пошуках витоків землеробства в Україні важко переоцінити значення трипільської культури. Вивченню цієї культури, зокрема таких її аспектів, як характер землеробства та економічні засади трипільського суспільства, його соціальна структура та духовні надбання, присвячена величезна кількість праць. Трипільська культура була носієм тих багатьох господарських, соціальних та духовних іновацій, які стали визначати характер розвитку значної території України, охоплюючи лісостепове Лівобережжя Дніпра та значну частину степової зони. Неважко помітити динаміку Цього процесу, яка відповідала етапам освоєння трипільцями територій у напрямку Дніпра та рівню

Поселення, локалітет	Тriticum m m	Triticum m m	Triticum m m	Triticum m m	Triticum m m	Hordeum m m	Hordeum m m	Secale sp	Secale sp	Pisum m	Pisum m	Vicia sp	Vicia sp	Vicia sp	Canna bssp	Stana sp	Zraa? sp	Тritic? sp	Hacin m?
Ранній енеоліт																			
Дніпро-Дніпровська культура (лісостеп)																			
Віля-Липовецька						*													
Середній пізній енеоліт																			
Нижньодніпровська культура (степ)		4				4		1							1		3	1	1
Михайлівка I																			
Дніпровська культура (лісостеп)	1					3		1											
Молохів Бугор							1?												
Дніпровська культура (лісостеп)																			
Північнодніпровська культура (лісостеп)																			
Лиса Гора			1							1				1?					
Пірама																			1?
Регіональна культура (степ)							2		1						1				
Михайлівка II			3																
Сіверський енеоліт																			
Дніпровська культура (лісостеп)																			
Валівське, курган 2, п.х.4	1?																		
Усатівський тип (степ)													*						
Усатово, М'якич	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Ранній бронзовий вік																			
Ямна культура (степ)																			
Михайлівка III		2								1?						1		1	
Океля-Кам'янік				1?			1		6						2			1	3
Початок з Нижнього Подніпров'я							2		9										
с.Боложне (Кірово), курган 14, п.х.28	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

розвитку економіки трипільського суспільства від становлення та розквіту землеробства до фінальної трансформації в нові господарські моделі, включаючи перші пастуші локальні системи. Вже перші прояви трипільських впливів на сусідів ми можемо спостерігати, очевидно, наприкінці раннього етапу (Трипілля А/3), та безумовно, на початку середнього Трипілля (етап В/1). Завдяки трипільській культурі ми маємо нагоду розглядати територію Причорномор'я в системі розвинених землеробських культур Циркумпонтійського регіону, хоча далеко не всі аспекти цієї проблеми ще зрозумілі. З іншої боку, без трипільської культури, як гаранта певної загальної стабільності, не змогли б розвиватися і найраніші суспільства з переважанням скотарського (пастушого) напрямку в господарстві. Зрештою, сама трипільська культура згодом стала важливою складовою частиною таких пастуших суспільств.

Я хотів би зупинитися спочатку саме на останньому аспекті, оскільки, на відміну від територій, розміщених на схід від Дону, моделі спеціалізованого пастушого господарства в степовому Причорномор'ї ніколи не перетворювалися в розвинуті кочові системи. Землеробство завжди залишалося тут важливою складовою частиною господарських систем. Про це свідчать як аналіз матеріалів з поселень, на яких знайдені землеробські знаряддя (наприклад, зернотерки та рогові мотики), так і визначення палеоботаніків (М.Кузьміна, Г.О.Пашкевич, З.В.Янушевич) (Табл. 1). Прикладом можуть виступати такі культури доби енеоліту, як пивихинська, дереївська та нижньомихайлівська культури (Рассамакін, 1997), де знайдені не тільки відбитки культурних злаків на посуді, але й інші дані про впливи трипільської культури. Особливо цікавим у цьому плані є відомі поселення Молюхів Бугор та Деревка. Якщо на першому з них знайдені як відбитки злаків на кераміці (визначення Г.О.Лашкевич, див. Табл. 1), так і безпосередньо імпортований трипільський посуд та глиняна зооморфна та антропоморфна пластика (Даниленко, 1959; Нераденко, 1995), то на другому вражає велика кількість рогових мотик, присутність зернотерок, глиняних мисок на зразок трипільських, але місцевого виробництва, в поєднанні з антропоморфною та зооморфною глиняною пластикою (Телегін, 1973). На поселеннях (Пивиха, Деревка, середній шар Михайлівки) представлені і зразки глиняних орнаментованих прясел, які у великій кількості відомі на трипільських поселеннях етапу С/2. Не дивно, що при більш детальному аналізі господарських структур окремих поселень, особливо розташованих у лісостеповій смузі (Деревка, можливо, Молюхів Бугор), автор зробив припущення, що мова може йти не стільки про суспільства із спеціалізованим скотарством, зокрема табунним конярством, скільки про суспільства примітивних мотичних землеробів зі значною долею мисливства, рибальства та збиральництва у господарстві (Рассамакін, 1994; 1999). Звичайно, тут було присутнє тваринництво (велика та мала рогата худоба, і що важливо, свині). Традиції землеробства були збережені трипільцями навіть у період трансформації культури на найпізнішому етапі її розвитку. Таким прикладом може виступати вже суто степова культура Усатово (визначення Н.М.Кузьминої, див. Табл. 1), економічною основою якої виступає вже спеціалізоване відгінне та прасологічне скотарство (Збеневич, 1974; Петренко, 1989). Саме культура Усатово показує, що формування перших локальних пастуших систем у Причорноморських степах відбувалося за важливої участі землеробського компоненту. Це вже можна було спостерігати на попередньому етапі розвитку Трипілля (В/2-С/1 та С/2) на прикладі нижньомихайлівської культури в межириччі Південного Бугу та Дунаю, в похованнях якої були знайдені трипільські імпорти.

Схожий процес відбувався на території Нижнього Дону. Але тут мова йде про роль землеробських культур Кавказу у розвитку місцевої пастушої системи, репрезентованої культурою типу поселення Костянтинівськ, що синхронна культурі Усатово. Виділення в останнє десятиліття на Північному Кавказі ранньоенеолітичних поселень типу Свободне-Мешоко-Замок і особливо дослідження значної кількості поселень майкопсько-новосвободненської спільноти поставило питання про рухливий землеробський характер господарства майкопських племен як основи їх існування (Кореневський, 1994). Виділення так званого "степового Майкопу" (Гей, 1989, 1994; Трифонов, 1991) та значні: майкопсько-новосвободненські елементи на поселенні Костянтинівськ та в похованнях, котрі можна віднести до культури цього ж типу (Кияшко, 1994), вказують на вплив не тільки культури, але й господарських традицій північно-кавказького населення на формування локальної пастушої системи господарства населення Нижнього Дону. Правда, погляди дослідників на наявність тут землеробського компоненту дещо розходяться. В.Я.Кияшко пише про присутність землеробства, спираючись на знахідки крем'яних вкладишів до серпів (Кияшко, 1994), але на основі проведеного трасологічного аналізу Г.М.Поплевко пише про відсутність землеробства на поселенні Костянтинівськ і вказує на скотарсько-мисливський характер господарства останнього з підсобним значенням рибальства (Поплевко, 1995). Звичайно, питання характеру господарства поселення Костянтинівськ і всієї культури, яку воно репрезентує, потребує більш детального аналізу в майбутньому. Але поки важко погодитися з думкою про відсутність землеробства в господарстві нижньодніського населення в цей час.

Формування перших, відносно синхронних, але ще локальних пастуших господарських систем в окремих зонах степового Причорномор'я за безпосередньої участі землеробських культур стало, з одного боку, закономірним явищем кризи землеробських культур, а з іншого боку, це був попередній етап формування такої могутньої пастушої єдності, якою в ранньому бронзовому віці стала ямна культура. Одна з основ формування такої єдності, якою є поява колісного транспорту, пов'язана

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

також з просуванням або міграцією землеробського населення в степ (пам'ятки животилівсько-вовчанського типу) (Hausler, 1994; Корвін-Піотровський, Мовша, 1999; див. проблему: Rassamakin, 1999). Але й надалі в степовому Причорномор'ї землеробство залишало певне значення в господарстві степового населення. К.В.Кременецький навіть зазначає, що зникнення трипільської культури стимулювало розвиток у степу власного землеробства (1991). Про це свідчать не тільки відбитки злаків на кераміці ямної культури з поховань та поселень (Ярової, 1991, див. Табл. 1), а й знахідка мішка з пшеницею в ранньокатакомбному похованні на півночі Криму (Корпусова, Ляшко, 1990) та дерев'яного рала в катакомбному похованні інгульського типу (Бідзіля, Яковенко, 1973). Слід зауважити, що намагання знайти сліди землеробської практики в Поволжі поки не привели до позитивних результатів (Лебедева, 1996). Чи не тут проявилися вже в енеоліті особливості господарського розвитку західного, причорноморського, крила степового поясу, специфіку якого визначало землеробське оточення та давні землеробські традиції.

Бурдо Н.Б. (м.Київ)

Ранній етап формування давнього землеробського суспільства між Дністром та Дніпром (Трипілля А).

Територія поширення ранньотрипільських пам'яток східного регіону Трипілля А охоплює межириччя Дністра та Південного Бугу, басейн Південного Бугу та межириччя Південного Бугу і Дніпра, де в Черкаській області, на Гірському Тікичі відкрито найсхідніші ранньотрипільські поселення. В географічному відношенні вона співпадає з кордоном степу та лісостепу, в палеогеографічному аспекті маємо чергування лісостепових ландшафтів зі степовими. За палеологічними даними (Кременецький, 1991) в ранньотрипільську добу ця територія була луговим лісостепом з ділянками широколистяних лісів, в яких росли граб, липа, дуб, береза, ліщина. На вододілах були ділянки лукових злаково-різнотравних степів. За даними евстатисти Чорного моря (Петренко, 1992), Трипілля А в часі співпадає з регресією моря та сухою кліматичною фазою, що, ймовірно, взагалі можна вважати однією з вагомих причин, які призвели до руху населення культури Прекукутені-Трипілля А з Прикарпатської Молдови на схід. Значна територія, на якій поширилося ранньотрипільське населення, була освоєна ним досить нерівномірно. Фактично, це декілька відокремлених значними відстанями районів, на яких відомо 26 пам'яток, за кількістю яких східний регіон суттєво поступається західному. Наприклад, лише на ділянці від гирла Збруча до Могилева-Подільського було відкрито 30 ранньотрипільських поселень (Збеневич, 1989).

Для ранньотрипільських пам'яток типовим є їх розміщення групами по 2-4 поселення на відстані 2-5 км одне від одного своєрідними гніздами, вони різноманітні за такими показниками, як топографія та склад культурного шару. На поселеннях знайдено рештки будівель, відносно насичений культурний шар, рештки житлово-господарчих комплексів, тобто присутні ознаки довготривалого життя на одному місці. Стоянки, навпаки, мали тимчасовий характер. Культурний шар на них майже не простежується, відсутні рештки будь-яких споруд. Для ранньотрипільських поселень типовими є топографічні умови, коли вони розташовані біля води, займають другу або третю надзаплавні тераси річок, схили балок, миси, утворені ярами та струмками.

Площа ранньотрипільських поселень східного регіону - від 1 до 2 га, виняток складають бузькі пам'ятки Гайворон (8 га) та Могильна III (9 га). Планування поселень вивчено недостатньо, але можна вважати, що на більшості невеликих селищ наземні глинобитні будинки від 5 до 15 розташовано групами вздовж берегів водоймищ, а деякі, такі як Гребенюків Яр на Черкащині, мали кругову забудову. Ранньотрипільські стоянки знайдені переважно в районі Бузьких порогів, на що звернув увагу В.М.Даниленко (Даниленко, 1974). Вони, вірогідно, мали промисловий характер.

Для ранньотрипільських поселень східного регіону типовими є наземні глинобитні будинки каркасно-стовпкової конструкції з горищем або двоповерхові. Іноді житла мали дещо заглиблену частину долівки, коли будівництво пристосовувалося до рельєфу місцевості, як це зафіксовано в Олександрівці (Зиньковський, Зиньковская, 1980). Площа будинків різна - від 30 до 150 кв.м. Отже, це були монументальні довготривалі споруди. З деталей інтер'єру слід згадати глиняні сховища для сипучих речовин. Вони знайдені в Тимковому, Гребенюковому Ярі, Сабатинівці П. Аналогічний виріб зафіксовано на кукутенському телі Подурь-Дялул-Гіндару, де в ньому знайдено обгоріле зерно (Монах, 1984). Аналіз ранньотрипільського домобудування дозволяє прийти до висновку про його високий рівень. Будівлі використовувалися для проживання та ведення господарства. Принцип "Диних житлово-господарських комплексів набув поширення в трипільській культурі починаючи з Раннього етапу.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Основні галузі господарства ранньотрипільського населення східного регіону-землеробство, тваринництво, мисливство. Характер землеробства може бути визначений на підставі аналізу даних про асортимент вирощуваних культур, знаряддя праці, спосіб використання земельних угідь. На поселеннях Гайворон, Сабатинівка II, Гренівка, Гребенюків Яр, Тимкове визначено три види пливчастих пшениць, два—ячменю, проса, вівсу, віка, гороху (Пашкевич, 1991; Кузьминова, 1991). За даними Г.В.Пашкевич, серед знахідок превалюють пшениця однозернянка та ячмінь голозерний. Землеробство ранньотрипільських громад було пристосоване до примітивних засобів обробітку ґрунту та збирання врожаю. Пливчасті пшениці, котрі переважали в ранньотрипільському зерновому господарстві, мали такі цінні риси, як посухостійкість, стійкість до хвороб, полягання, скльовування птахами. Аналіз обвуглених решток свідчить про існування чистих посівів, польовий характер землеробства, тривале використання земельних ділянок (Кузьминова, 1990). На думку З.В.Янушевич, видовий склад рослин доби раннього трипілья відображає тісні зв'язки давньоземлеробського населення Північно-Західного Причорномор'я зі Східним Середземномор'єм. Культурні рослини потрапили у трипільський ареал через Балкани. Полб'яні пшениці, які переважали в зерновому кліні трипільців, відзначаються високими харчовими якостями, хоча і непридатні для виготовлення хліба. Агротехніка вимагає посіву невимолоченим колоссям, що дає змогу використовувати ручні знаряддя обробітку ґрунту з високим ступенем ефективності, причому без оранки (Янушевич, 1980, с.232-234). Із знарядь для обробітку ґрунту трасологічно визначено мотики та землекопачки (Скакун, 1978; Коробкова, 1987, с.263-264). В Гребенюковому Ярі знайдено "проторало" - знаряддя для рихління ґрунту з рогу оленя (Бурдо, 1997). Збирали врожай за допомогою серпів, які склалися з руків'я, в паз якого вставлялися невеликі крем'яні пластини-вкладиші. Г.Ф.Коробкова вважає, що серп, як землеробський інвентар, дістався ранньотрипільському населенню в готовому вигляді від попередників - землеробських балканських культур (Коробкова, 1980).

Інша важлива галузь відтворюючого господарства ранньотрипільського населення - тваринництво. Палеозоологічні визначення зроблено В.І.Цалкіним, О.П.Журавльовим, О.П.Секерською. Серед ранньотрипільських поселень східного регіону на першому місці за споживанням м'яса великої рогатої худоби Сабатинівка II - 82,4%, решта пам'яток - на рівні 73-78%. Свинина займала друге місце - від 13% до 21%. Незначним було споживання м'яса дрібної рогатої худоби - від 2,6% в Тимковому, до 4,9% - в Гребенюковому Ярі. В порівнянні з матеріалами палеозоології більш західних пам'яток, можна зробити висновок, що з просуванням на схід зростало споживання ранньотрипільським населенням м'яса свинини та дрібної рогатої худоби. З інших джерел добування їжі для ранньотрипільського населення найбільш важливими були мисливство та рибальство. Кістки диких тварин склали від 48,8% в Сабатинівці II до 22,3% в Гребенюковому Ярі. Основним об'єктом полювання були благородний олень, тур, косуля, дика свиня, що свідчить про значне місце полювання в господарчій діяльності. На інтерес ранньотрипільського населення до річкових ресурсів вказує значна кількість пунктів у долині Південного Бугу, де вони знаходяться на островах та в районі порогів - ранньотрипільських стоянок.

Наведені дані свідчать про поліваріантність господарської системи ранньотрипільського населення, використання ними всіх природних ресурсів регіону. Ранньотрипільські племена східного регіону можна віднести до культурно-господарського типу ручних (мотичних) землеробів степів та сухих передгір'їв. Розселення трипільців мало наслідком трансформацію цього типу в тип орних землеробів лісостепу. Початок цього процесу спостерігаємо вже на ранньому етапі, коли під впливом екологічного фактору почалося розселення громад на схід, яке мало характер аграрної колонізації лісостепу. Отримані ізотопні дати для пам'яток буго-дністровського неоліту та ранньотрипільських вказують на те, що на момент розселення ранньотрипільських племен у Побужжя неолітичного населення тут вже не було (Бурдо, Ковалюх, 1998).

Можна з певністю стверджувати, що населення буго-дністровського неоліту, яке передувало ранньотрипільським племенам, належить до протоземлеробських культур з поліваріантним привласнюючим господарством. І тільки поява в українському лісостепу трипільців знаменує перший крок цього краю до землеробської цивілізації.

Ризков СМ. (м.Київ)

Особливості ідеологічних уявлень трипільських племен за матеріалами святилища поселення Конівка

Багатогалузевий характер економіки, в першу чергу давньоземлеробський напрямок господарювання, та досить розвинутий суспільний устрій відобразились на духовному житті трипільських племен. Трипільському племінному культу притаманні риси фетишизму, анімізму, магії,

»:ррний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст. проте панівне становище належить культу родючості. Ритуальні дійства виконувались трипільцями біля домашніх вівтарів та у спеціальних святилищах, що були культовими центрами громади. Останні відомі на різночасових поселеннях спільноти Кукутень-Трипілья-Сабатинівка II, Солончени II, Шкарівка, Кліщів, Ворошилівка, Раковець, Бринзени VIII, Гелеєгь (Макаревич 1960, Мовша 1971, цвек 1987,1993, Заец 1974, Гусев 1995, Попова 1983, Маркевич 1991, Сисос 1973). Цікавим є ще одне святилище (площадка №7), розкопані на поселенні кінця середнього етапу трипільської культури Конівка-ур.Пущита (Шмаглій, Рижов, Дудкін, 1985).

Площадка №7 мала в плані прямокутну форму (18x12м) і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Рештки будівлі залягали у три шари обпаленої глини з відбитками на споді дерев'яних конструкцій. Можемо реконструювати площадку як залишки наземного глинобитного будинку з легким перекриттям горища, масивним глиняним настилом на дерев'яних плахах та обалолах (другий поверх) і земляною підлогою першого по верху, що була частково підмазана тонким шаром чистої глини. На долівці споруджено кілька спеціальних підвищень. Перший вівтар знаходиться у південно-східній частині площадки. Мав прямокутну форму (80x35см), висоту - 20см., добре заглажені стінки та прикрашену заглибленим візерунком поверхню. На вівтарі та поряд були сконцентровані глиняні конуси - "фішки" (50шт.), частина з яких мала модельовані зооморфні (бички) барани - 6 шт., олень - 1 шт.) та антропоморфні (2шт.) вершини; цілі і фрагментовані зооморфні фігурки (бички-5 шт., кабан - 1шт.); конічна мисочка та ціла мініатюрна посудина. В центральній частині знайдено невелике глиняне підвищення напівсферичної форми (Д - 30см), навколо якого ніби по колу було розташовано 12 столових посудин, ще лежала фрагментована жіноча статуетка. У північно-західній частині будівлі зафіксовано два культові місця. Одне глиняне підвищення (висота - 20см) мало в плані майже квадратну форму з округлими кутами (90x80см). На згладжених стінках та поверхні цього вівтаря збереглися сліди фарбування червоною вохрою. Поряд з ним знайдені ціла міні-посудина, фрагмент жіночої фігурки, кілька розвалів столового посуду. У північному кутку площадки знаходився невисокий вівтар (7-10см) квадратної форми (60x60см), який був сформований плавним підвищенням від долівки, а поверхня була добре заглажена. Глиняна маса вівтарної конструкції вирізнялась щільністю та високим випалом. З двох боків вівтаря знайдені дві цілі амфори (в одну з них було сховано дві кістяні бабки); ріжки косулі, грушоподібна посудина, що була накрита округлою в плані модельною житла, кубок, кратер, фрагменти жіночих фігурок. З вівтарем пов'язані також уламок великої сидячої антропоморфної статуетки, глиняна кулька та розвали шести розписних посудин. Було знайдено ще кілька антропоморфних фігурок, але тільки фрагментовані і переважно за межами залягання площадки.

Знаходження будівлі в центрі поселення, наявність вівтарів, великої кількості предметів культового призначення, свідомо згрупований столовий посуд, малий відсоток кухонної кераміки, відсутність печі та робочих місць, незвично мала кількість знарядь праці, відходів виробництва, кісток тварин або інших слідів господарювання дозволяє вважати площадку №7 залишками святилища громади. Привертає увагу специфічний склад культових атрибутів, особливо конусів-"фішок". Аналогії конівським модельованим "фішкам" знаходимо на кукутенських поселеннях Фрумушіка А2, Трушешть-І, Ст.Дуруїтори, Друци I, Скинтея. Схожий тип пластики відомий також на пам'ятках культур Вінча, Гумельниця, Лендель. За виглядом (розміри, формовочна маса, фарбування) конівські модельовані "фішки" поділяються на "опозиційні пари", серед яких простежується певна ієрархія, Що припускає реконструкцію солярних чоловічих та лунарних жіночих образів складної "космологічної" моделі давні землеробів (Балабіна 1998).

Планіграфічно святилище ніби поділяється на дві частини - південно-східну, де знаходилась тільки зооморфна пластика (крім "антропофішок") та північно-західну, де зафіксована більшість типових антропоморфних статуеток. Проте ці "опозиційні" частини ("пара"), кожна зі своїми вівтарями були об'єднані під спільним дахом. Значна кількість зооморфної атрибутики вказує на певну роль у віруваннях трипільського населення скотарських релігійних уявлень, що пов'язані з образом Великої Богині-Матері, тобто знову ж таки з ідеєю родючості та циклічності життя. Проте ряд зооморфних образів, особливо диких тварин, пов'язані з мисливськими обрядами. Про значення мисливства у трипільському суспільстві свідчать також численні малюнки на посуді - "небесних собак", "небесних оленів", сцен полювання (Рібаков 1965, Мовша 1980, Маркевич 1981). Ритуальна атрибутика конівського святилища (фігурки оленя та кабана, ріжки косулі), а також статуетки корови, лані, ведмедиці з інших трипільських поселень вказують на ще одне жіноче божество - покровительку полювання та диких тварин - прототип Артеміди (Даниленко, 1974). Можна припустити, що як і Богиня-Мати, "прото-Артеміда" (виходячи з "парності" образів) повинна була мати також чоловіче божество ("прото-Аполлон"?, "прото-Діоніс"?).

Пластичні та мальовані зображення тварин культурної спільноти Кукутень-Трипілья входять до загальної космогонічної символіки, що базується на опозиційній парності системи ідеологічних уявлень, притаманних більшості народів давньоземлеробських культур.

Розвиток раннього землеробства та шлях до цивілізації в межиріччі Південного Бугу та Дніпра

Близько тисячі років проіснувала в межиріччі Південного Бугу та Дніпра протоміська цивілізація трипільських племен (кінець V - початок III тис. до н.е). Її ознаки досить яскраві на тлі оточуючих мисливсько-ловецьких та примітивних землеробсько-скотарських культурних типів: величезні поселення з регулярним плануванням, монументальні споруди, високоякісний мальований посуд з складною орнаментациєю (що досягла рівня формування писемності). За переліченими ознаками Трипілля не поступається культурам Месопотамії аналогічного періоду, які стали основою цивілізації Шумеру.

Вже стало аксіомою твердження про пряму залежність цивілізаційного процесу на ранніх фазах від розвитку аграрної галузі, зокрема іригаційного землеробства. Однак приклад українського Лісостепу не вписується у подібну схему. З іншого боку, тут наявні всі ознаки ранніх фаз формування міських цивілізацій - концентрація населення в окремих поселеннях, ускладнення суспільної структури, оформлення відповідної матеріальної та духовної культури.

Аграрний характер величезних трипільських поселень не викликав сумніву у археологів. Про нього свідчать палеологічні дані, знахідки землеробських знарядь праці (виготовлених з кременю, каменю, кісток та рогу тварин) практично в кожній будівлі, рослинних решток, величезна кількість полов, використаної при будівництві споруд, популярність зображень рослин та зерна на мальованому посуді.

Традиційно вважалось, що рівень продуктивних сил, достатній для формування складних суспільних структур в Лісостепу, міг сформуватися лише за умови використання залізних знарядь праці, які нібито єдині могли забезпечити потрібне для цього зростання виробництва продуктів харчування. Як приклад наводили появу великих городищ скіфського часу. Однак цей феномен нині отримав ще одне пояснення, яке лежить поза аграрною галуззю ранньозалізного віку. Разом з тим, питання про те, яким чином в енеоліті трипільцям вдалося понад тисячу років підтримувати існування цивілізації міського типу на базі неолітичного комплексу знарядь потребує пояснення.

Єдиним резервом для отримання потрібної кількості продуктів харчування в умовах примітивної техніки обробітку ґрунту та збору врожаю слід вважати якомога повніше використання природних ресурсів, насамперед, земельних угідь, вдосконалення технологій, які дозволяли ефективно використати природні властивості ґрунтів. Реконструкція трипільського землекористування може ґрунтуватися на картографуванні поселень та дослідженні їх відносної хронології. Ізотопне та археомагнітне датування дало змогу встановити певні хронологічні рамки існування трипільських поселень в цілому, типологічний аналіз кераміки дав змогу приблизно визначити кількість фаз існування окремих культурних типів. Це дало змогу (досить приблизно) визначити тривалість існування окремих поселень в межах 50-80 років. Це означає, що кожне третє-четверте покоління мало починати життя на новому місці. З практикою періодичного перенесення поселень з місця на місце археологи пов'язують практику спалювання жител і поселень. При цьому в спорудах залишали значну кількість посуду та пластики, зерно, м'ясо, частину знарядь праці. В цілому, ці комплекси мають вигляд поховальних. Можливо, тут знайшли також відображення уявлення про певну циклічність використання природних ресурсів.

В Буго-Дніпровському межиріччі майже відсутні багатощарові трипільські поселення, що свідчить про те, що трипільці на старі місця не поверталися. Можливо, не були в повторному ужитку і земельні угіддя, оскільки селища розташовані на відносно значній віддалі. Складається враження, що давньоземлеробське населення пересувалося в межах певної території, зводячи кожні 50-80 років нове поселення.

Існування протоміської цивілізації протягом тривалого часу, зростання розмірів та кількості протоміст може бути свідченням відносної ефективності такої системи господарювання за умови сприятливих природних умов та наявності значних природних ресурсів. Існування протоміст на початку III тис. до н.е свідчить, що вони виявилися стійким навіть до глобальних кліматичних змін, які мали місце на межі атлантику і суббореалу.

Вироблена трипільським населенням схема господарювання в умовах Лісостепу виявилася вдалою і проіснувала в різних модифікаціях з перервами до середини II тис. н.е. Водночас вона виявилася недостатньо стійкою до змін в природному середовищі і недостатньою для стабільного розвитку цивілізації, про що свідчить певна циклічність в економічному розвитку регіону.

Можна виділити в межах давньої історії цього регіону від трьох до чотирьох таких циклів (трипільський, пізньої бронзи - ранньозалізного віку, черняхівський). Тривалість циклів процвітання та стагнації з плином часу скорочується, суспільство все швидше виходить (повертається) на певний рівень цивілізаційного розвитку.

Дослідження давньої історії Буго-Дніпровського межиріччя свідчить про можливість становлення тут протоміських цивілізацій за умов ефективного використання природних ресурсів. Можна вважати, що в V-III тис. до н.е. саме тут проходила східна межа перших землеробських цивілізацій Європи. Однак для дальшого розвитку та збереження досягнутого рівня необхідною умовою був прогрес в аграрній галузі. Саме його відсутність не дала змоги давньому населенню Лісостепу не лише стаги на шлях, пройдений першими цивілізаціями Давнього Світу, але і досягти на ньому відповідного прогресу.

Романчук Л.О. (Київ)

Сільськогосподарські функції ландшафтів у давньослав'янській час (за матеріалами Середнього Подніпров'я)

В останніх роках першого століття до н.е. на території Лісостепу і Полісся України була поширена археологічна культура, відома під назвою зарубинецька. Її слов'янська приналежність ще є дискусивною, але більшість дослідників схиляється до думки, що зарубинецькі племена були першими слов'янами на території України. На початковому етапі свого розвитку племена займали територію Правобережжя Дніпра, звідки пізніше розселилися в північному, західному та східному напрямках. Зарубинецька культура сприяла землеробській традиції попередніх скіфських племен. Поселення зарубинецької культури були порівняно невеликі і нечисленні, розміщувались звичайно ґрупами в заплавах річок та на їх урвистих берегах, на територіях, вкритих лісами. Степові ділянки Лісостепу з чорноземами не приваблювали зарубинецькі племена, оскільки були відкритими, безводними і небезпечними для проживання. Суглинисті чорноземні ґрунти були важкими для обробітку примітивними знаряддями. Орні знаряддя на пам'ятках зарубинецької культури не були виявлені, але серпи, відбитки зерен свідчать про землеробський характер цієї культури. Судячи з характеру розташування в лісових масивах з ґрунтами легкого механічного складу, панівною системою землеробства була підсічно-вогнева, з мінімальним обробітком ґрунту. Малочисельні зарубинецькі племена могли забезпечити свої потреби за рахунок екстенсивної системи землеробства, яка існувала і в пізніші часи в слабозаселених регіонах. В XIX ст. вона ще функціонувала в Поліссі і в Карпатах.

У другому столітті до н.е. з'являються чисельні і великі поселення в лісостеповій Україні, які археологи назвали черняхівськими. В цей час вони стали безпосередніми сусідами Римської імперії. Кілька століть, аж до середини першого тисячоліття н.е., були часом розквіту для слов'янських племен, які вели інтенсивну торгівлю з Римом, запозичуючи його технічні досягнення, тому племена черняхівської культури досягають значно вищого рівня економічного розвитку, ніж зарубинецькі.

Археологічні матеріали свідчать про високій рівень сільського господарства (знахідки рал, плугів, сільськогосподарських календарів тощо). В цей час були освоєні сільськогосподарським виробництвом значні простори Лісостепу, в т. ч. і чорноземи. Щодо пануючих систем землеробства у черняхівців, то найбільш вірогідною є перелогова система, але не виключено і розповсюдження двопілля, яке могло бути запозичене з Римської імперії. На Поліссі та на піщаних терасах Дніпра і його притоків ще функціонувала підсічно-вогнева система. Після навали гунів, війн з готами та падіння Риму поступово формуються етнічні спільності, відомі за літописами як слов'янські племена та їх союзи. За даними археологічних матеріалів, складається уявлення про економічний і політичний прогрес. Але постійні загрози з півдня змушують населення концентруватися в північній частині Лісостепу і на Поліссі. Південні райони Лісостепу знову відновлюють свій природний вигляд. В той же час, паралельно існує кілька систем землеробства: традиційна підсічно-вогнева на легких лісових ґрунтах, перелогова на вторинних луках та найближчих до долин річок ділянках чорноземного степу; двопілля система навколо найбільш розвинутих міських поселень. Залежно від ландшафтних умов і системи землеробства застосовувались різні знаряддя обробітку ґрунту (від сохи - до рала і плуга). В цей час склався головний каркас системи розселення, що зберігся і за часів Київської Русі, і в пізніші часи.

Найбільш освоєною сільськогосподарською діяльністю прогресивнішими системами землеробства була північна частина лісостепової зони. Екстенсивне землеробство зберігалось на Поліссі, а привододільні степові ділянки Лісостепу залишалися нерозораними ще майже 1000 років. Сільськогосподарська освоєність мала специфіку в кожному природному регіоні України залежно від його ландшафтної структури.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Як показали історико-ландшафтні дослідження, найбільш цінними вважалися території з складною ландшафтною структурою, які розташовані поблизу великих річкових заплавл. Ці ж території були придатнішими для оборони. Найбільша концентрація поселень спостерігається вздовж правого берега Дніпра, по Росі, Тетереву, Тясмину.

Аналіз природно-ландшафтної структури ландшафтно-господарських систем Середнього Подніпров'я за критерієм вибірковості, показав переважне освоєння ландшафтів широколистяно-лісового типу протягом усього досліджуваного періоду. В усіх без винятку системах присутні заплавні ландшафти. Мішано-лісові та лучно-степові ландшафти мали другорядне значення для ведення землеробства. Одержані результати показали високу ефективність основних систем землеробства в широколистяно-лісових ландшафтах.

Таким чином, одвічне використання чорноземів виявилось міфом. Згідно з етнографічними та історичними даними навіть у XIX ст. оранка цілинного степу і довготривалих перелогів була виключно важким і складним процесом. Для руйнування потужної дернини багаторічних трав у XVII-XIX ст. використовували колісний плуг, в який запрягали 5-6 пар волів.

Така агротехніка була можлива лише за умов добре розвинутого комплексного господарства і наявності досконалих технічних засобів, що за археологічними даними, фіксується тільки для черняхівської культури, а пізніше Київської Русі.

Постійність критеріїв оцінки ландшафту для сільськогосподарського виробництва на різних часових зрізах визначило формування і успадкованість основних ядер освоєння для культур з переважанням землеробства в господарському комплексі. Територія давніх ядер освоєння до сьогодні є найбільш перетвореною. З ними, в більшості випадків, збігаються вогнища яружно-ерозії, що дає змогу кількісно оцінити функцію часу з погляду стійкості ландшафтів до певного виду господарської діяльності.

Готуй І.А., Моця О.П. (м.Київ)

Дослідження сільських пам'яток епохи Київської Русі в Україні

В першій половині XX ст. (як і в XIX) село IX-XIII ст. вивчалось досить епізодично - в основному під час робіт на багатошарових поселеннях. В 50-70 рр ситуація дещо покращилася у зв'язку з розробками в першу чергу В.Й.Довженка в плані вивчення ним землеробства. І лише в останні десятиліття тема середньовічного села стала однією з основних для відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, котрий став координаційним центром з розробки цієї проблеми. Її важливість пояснюється роллю селянства в епоху середньовіччя.

На сьогодні вивчення села ведеться у трьох регіонах: прикарпатському, на правобережжі та лівобережжі Дніпра. Перший з них вивчається найбільш слабо, а останній найкраще (тут маються на увазі розкопки значними площами - від кількох сотень метрів до більше ніж 1 га). Вся проведена робота дозволяє зробити цілий ряд нових висновків.

Розміри самих поселень дорівнювали 0,5 - більше 20 га. Кількість дворів варіювалась від 1-2 до кількох десятків. Вивчення їх планувальної структури має значення не лише для реконструкції зовнішнього вигляду поселень, а й для вирішення проблем соціально-економічного життя суспільства. В останні століття I тис. в Східній Європі почалося господарське відособлення індивідуальних сімейств. В слов'янських поселеннях даний процес знайшов своє вираження в переході від безсистемної забудови до рядової, а подальші зміни в суспільно-економічному житті фіксуються появою садиб та їх майновою стратифікацією. Розкопками виявлено хронологічні особливості розташування об'єктів: на зміну притаманному IX - початку XI ст. поділу на житлове і господарську зони (Деснянка, Піскове, Клонів, Козарки, Овраменків Круг на Чернігівщині) з наявністю окремих ям і будівель біля жител і винесенням решти споруд в глибину поселення з'являються не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й локальні групи синхронних об'єктів, оточені огорожею. О.В.Шекуну в означеному регіоні вдалося як зафіксувати наявність садиб, так і дійти висновку, що вже з I половини XII ст. селища склалися з дворів, а в 2 половині XII ст. цей тип забудови став пануючим, прикладом чого слугує садиба з селища Рів-П площею 480 кв.м. Подальші розкопки дозволили згаданому автору зафіксувати на поселенні Криниця ще більш ранню, яка датується I половиною XI ст, а також зробити узагальнення, що садиби того часу, диференціюючись за розмірами, мали площу 400-1500 кв.м; господарські споруди там розташовувались біля жител, по колу, залишаючи незабудованим центр, вогнебезпечні виробництва виносились на незабудовані ділянки.

Загальноруські закономірності демонструються матеріалами Середнього Подніпров'я; відмінності якщо й існують, то вони пов'язані з регіональними особливостями, перш за все - ландшафтними. Репрезентативність регіоном загальноруських тенденцій видна в порівнянні з

л гарний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

ГП^ськими садибами інших територій. Зокрема, в Попрутті, на поселенні Коростовата 3, за даними i// д.Филипчака відомі 10 садиб X-XI ст.з природними кордонами і слідами жител та наземних господарських споруд. Аналізуючи матеріали Північної Буковини, названий автор в той же час дійшов висновку, що X століття демонструє патріархальний уклад: групи із 3-4 жител на відстані 5-7 м одне від одного та 40 м між групами; індивідуальні садиби, що зафіксовані на семи пам'ятках, з'являються пізніше. Показово, що садиби на селищах Північної Буковини - як відзначав Б.О.Тимошук - аналогічні Шестовицьким. Дослідник простежує на сільських садибах процеси, пов'язані з приватним землеволодінням. Зокрема, щодо згаданих вже Шестовицьких садиб із селища Рів-П відзначалося, що будівлі і знахідки в них (срібні і бронзові прикраси, бронзовий світильник, стремена, уламки амфор) свідчать, що садиба належала заможному селянину; подібні селянські садиби могли виникнути лише в тому випадку, коли переділи землі в общинах не проводились і більш заможні сім'ї мали можливість влаштувати свої садиби поряд з орним полем і таким чином отримувати певну економічну вигоду. Виходячи із визначення "у зв'язку з розвитком приватної власності почав поступово складатись новий тип житла - садиба, що включала будинок власника в оточенні господарських будівель і огорожі" [Всеобщая история архитектуры, т.I, С.404], можна стверджувати, що зафіксовано археологічні сліди саме вказаного явища. Садибна забудова, що фіксується починаючи з XI ст, свідчить про стабілізацію приватизаційних процесів на селі на початку II тис. У випадках з садибним плануванням ми маємо справу з відокремленими в побутовому і господарському відношенні одиницями - саме так визначив (і з чим неможливо не погодитись) житлово-господарські комплекси В.Й.Довженок. Сама територіальна община - "верв" - в подавляючій більшості випадків складалася з жителів кількох поселень, де функціонували як малі, індивідуальні, так і великі, нероздільні сім'ї.

Вдалося простежити й певну соціальну ієрархію самих поселень починаючи від князівських і боярських сіл і кінчаючи ординарними селищами, де проживали рядові члени давньоруського суспільства. Матеріальна культура жителів першої групи поселень практично не відрізнялась від тої, що прослідковується під час вивчення міст. Це стосується житлових споруд, предметів побуту, прикрас і одягу, рівня культурного розвитку (звичайно, не всіх, а лише представників феодальної адміністрації та частини слуг). Конкретні соціально-економічні функції, що стояли за різноманітними типами поселень досить сильно різнилися між собою. Як пункти князівського домену називались Дорогинка, Ліскове. Останнє - лише одне із значної групи подібних, вивчених на Чернігівщині. Як вказував М.С.Грушевський, "всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні і придніпровській Сіверщині. Тут великі князі й боярські села... пасіки і риболовлі..." [Грушевський, 1928, с.108]. Археологічне вивчення дозволило простежити це явище за топонімами та характерними категоріями матеріальної культури. Інші поселення (Автуничі) можна розглядати як населений пункт, жителі котрого (державні смерди) влаштували свої взаємовідносини з верхівкою суспільства виконанням різноманітних натуральних повинностей. Відомі і такі, що стояли ближче до відкритих торгово-ремісничих поселень типу Гньоздово та Бірки, але знаходились в приватних володіннях представників класу феодалів (Григорівка). Міський характер останнього із названих селищ відзначається і автором розкопок; дослідниця підкреслює, що до таких висновків приводить характер планування і щільність забудови: одна садиба на 250-300 кв.м [Петрашенко, 1998, с.212]. "Міська" номенклатура археологічного матеріалу, культурно-релігійний характер багатьох знахідок, археологічні докази зв'язку населення з князівською владою дозволили вчені висловити припущення, що григорівське поселення відповідає погосту - адміністративному центру, які виникали в результаті окняжіння земель [Петрашенко, 1998, с.212,213]. Для цього типу поселень в складі доменіальних князівських володінь - на думку Б.О.Рибакіна - характерні риси феодального організму, впровадженого в гущу селянських "вервей" і "весей", відірваного від доменіальних баз, поселення, де перебував гарнізон, існували приміщення для данини, навколо якого споруджувались укріплення; це і відрізняє його від становища - більш простої в соціально-економічному плані бази для прийому князя в період полюддя [Рыбаков, 1993, с.364,365].

Соціальна та економічна неоднорідність неукріплених поселень епохи давньої Русі мала і інші прояви. Аналіз Київської землі привів П.П.Толочка до висновків про існування різних типів селищ. Мешканці одних були зайняті виключно в сільському господарстві, причому, дані поселення не були однотипними і їх відмінності визначалися, передусім, господарською спеціалізацією окремих районів; в зонах родючих ґрунтів знаходились великі землеробські села, в поліських районах і в заплавах крупних річок розташовувались невеликі поселення тваринників. Для інших характерний Ремісничий і промисловий напрямок в економічній діяльності. Наводяться приклади щодо сезонних виробничих поселень, зокрема в басейні Тетерева, жителі яких займалися добуванням болотної залізної руди; довготривалих спеціалізованих виробничих селищ по добуванню будівельного каменю і точінню шиферних пряслиць в околицях Овруча; вказується на інші виробництва в основі економічної діяльності: гончарне тощо, виявлення і дослідження яких - справа майбутнього [Толочко, 1980, с.161-163]. Вчений підкреслював, що поява промислових селищ, населення яких тимчасово (сезонно) чи постійно займалося ремісничою діяльністю (виплавою заліза, випалюванням Деревного вугілля, добуванням і обробкою шиферу) була обов'язковим наслідком подальшого Розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці [Толочко, 1975, с.27].

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Подальші дослідження дозволили виявити ще більш строкату і багатогранну картину. Якщо ж аналізувати поселення не лише Київської землі, то навіть у межах Середнього Подніпров'я привертають увагу утворення, котрі значно розширюють і поточнюють наші погляди на соціально-економічний феномен давньоруського села. Особливо це стосується глибинних районів Полісся. І визначалося вказане явище як специфікою виробничої діяльності населення, так і соціальним змістом самого селища. Господарська діяльність мешканців селищ - як підкреслював В.Й.Довженок - носила натуральний характер, поєднуючи в собі землеробство, скотарство і промисли з домашнім ремеслом [Довженок, 1961, с.213]. Дане поєднання добре простежується на багатьох селищах (хоч ремісники, судячи з масштабів виробництва, обслуговували не лише свою сім'ю), дозволяючи говорити про загальне й особливе в їх розвитку, хоч кожне селище мало своє індивідуальне обличчя, що простежується практично у всіх регіонах Південної Русі. Вдалося вивчити пам'ятки, що репрезентують як окремі специфічні галузі, так і їх поєднання в певних співвідношеннях, виявити певну сезонність у функціонуванні селищ чи використанні окремих об'єктів з їх складу.

Сезонний характер або певна виробнича спеціалізація - не єдині форми прояву функціональних особливостей селищ. Основною рисою багатьох із них є багатоструктурність економіки і багатогранність виробничої діяльності, розвиток різноманітних ремесел і промислів. Аналізуючи розвиток сільської кустарної промисловості, Р.Попов підкреслював, що вона зумовлювалась, передусім, несприятливістю умов для землеробства (що змушувало селян шукати підспіря в формі промислової праці) з одного боку і доступності та дешевиною матеріалу, простотою прийомів, операцій, незначними пристосуваннями, можливістю збуту - з іншого [Попов, 1875, с.15-21]. Всі ці умови наявні в лісовій зоні, на чому наголошував В.П.Петров, характеризує багаточисельні і різноманітні неземлеробські заняття населення останньої [Петров, 1968, с.33]. Суттєво проявляється це - за спостереженнями А.Г.Данилюка - і в регіональних особливостях народного будівництва, відображаючи в тому числі і зміну господарських типів. Яскраво і вичерпно демонструють загальну тенденцію лісової зони до розвитку ремесел та промислів і селища Українського Полісся. За спостереженнями чернігівського дослідника В.П.Коваленка, навіть в пізньосередньовічні часи це сягало найрізноманітніших сфер діяльності - аж до відлову і дресування ведмедів. Подібна картина спостерігається і щодо давньоруських селищ, причому строкатість і різнобічність досліджуваних утворень приводить до постановки питань: чи були серед поліських селищ типові і середньостатистичні? Абстрагуючись, можна відповісти ствердно, але наголосити на індивідуальних особливостях кожного. Вже називались селища тваринників, рибалок, мисливців; згадувались пам'ятки, де розвивалися ремесла. Поліські ж селища демонструють картину ще багатоструктурнішу. Тут фіксуються і спеціалізовані виробничі села, і пам'ятки, де ремесла і промисли були допоміжними по відношенню до землеробства і тваринництва, і пункти, де певна галузь була домінуючою, а рільництво та скотарство другорядними. Спостерігалися і різні співвідношення та взаємозалежність окремих галузей. Крім специфіки економічної діяльності привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови селищ, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок.

Господарська багатопрофільність добре простежується за матеріалами поселення Ліскове, де вивчені сільськогосподарські споруди, житло-майстерня ювеліра, кузня, ями для добування смоли та дьогтю, будівля з численними обробленими фрагментами шиферу, яма для випалу вапняку. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, знахідки, що вказують на розвиток рибальства, бортництва. На думку О.В.Шекуна та О.М.Веремейчик, місцеві ремісники обслуговували всю округу. Подібна картина спостерігається і на інших селищах регіону. Багатоплановість економічної діяльності виявлена на поселеннях Овраменків Круг, Деснянка, Козарки, Криниця, Льгівка, Сибереж, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора. Про зернове господарство, як одну із пріоритетних галузей, свідчать також матеріали з поселення Рів-П в Подесенні. Тут досліджено житла, погребі, зернові ями, снопошу шильно. Займалася місцева людність і залізообробкою: вивчено майстерню відповідного профілю. Знайдено і артефакти, що вказують на розвиток рибальства.

Чим менш сприятливими були умови для сільського господарства, тим більш розвинутими були ремесла і промисли. Так, на поселенні Автуничі, розташованому на малородючих піщаних і супіщаних ґрунтах в оточенні лісів і боліт, простежено сліди високоровинутого багатогалузевого господарства. Зафіксовано сліди землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, збиральництва. Відзначено нечисленність землеробських знарядь, відсутність (за даними Г.О.Пашкевич) монокультурної злакової спеціалізації. Високого розвитку досягли гончарство, лісохімічні промисли та ін., займалися на поселенні і роботою з чорним металом.

Про селища каменетесів на Овруччині вже йшлося. Вони - на думку П.С.Пеняка - були пов'язані з сільським господарством і їх мешканці користувалися загальною з селянством суспільно-правовою градацією. Будівлі з численними шматками обробленого шиферу виявлені в Лісковому, Софійській Борщагівці. Розкопки вказують на розвиток гончарства на ряді пам'яток. На поселеннях Томашівка, Малополовецьке, на селищах поблизу Райковецького городища досліджено гончарні горни. Вище вже називалися поселення металургів, в тому числі і сезонні виробничі селища з легкими наземними будівлями і господарськими ямами біля с.Лапутьки, де - на думку П.П.Толочка - займалися "відхожим" промислом жителі сусідніх городищенських центрів. Аналогічна пам'ятка відома і

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

біля с.Новосілки. Пов'язане з сільським ремеслом спеціалізоване виробниче поселення репрезентує і селище Колонщина. Жителі селища Гульськ крім сільського господарства мали справу з чорним металом, подібна картина спостерігається і на селищі Комарівка, де металургія співіснує з лісохімічним промислом та землеробством. Об'єкти, пов'язані з обробкою та зберіганням зернових, вивчені на Григорівському поселенні, рільництво співіснує тут з місцевим виробництвом кераміки, металообробкою. В більш віддалених регіонах прослідковані й певні особливості та місцеві традиції. Але розвиток ремісничого виробництва в цілому був досить високим, що не дає можливості приєднатись до тих дослідників (Б.О.Рибаков, Б.О.Колчин), хто говорив про практично повну залежність села від міських ремісників. Просто на селі розвивалися ті виробництва, що були потрібними для забезпечення життєдіяльності в неурбаністичних поселеннях.

Розглядаючи функціонально різні типи сільських поселень, необхідно згадати заміські оселі представників феодального класу. Із заміською феодальною садибою ототожене селище Анисів, хоч дана ідентифікація базувалася лише на престижному речовому комплексі. Розкопки ряду селищ показали, що подібні знахідки для давньоруського села не виняток. Разом з тим, є приклади дослідження саме сільських феодальних садіб: селище Чауси в Могилівському Подніпров'ї.

Кілька комплексів пов'язано з відправленням культів. Показове в даному відношенні неукріплене святилище XII-XIII ст.в Медоборах на Тернопільщині. Комплекс язичницьких споруд на селищі "Бабина Долина" датується II половиною XII - I половиною XIII ст. Згадуються поселення служителів язичницького культу біля городищ-святилищ і Б.О.Тимощуком. А розкопки поселення поблизу Рогачова дозволили зафіксувати житло жреця на святилищі.

Характеристика житлових, ремісничих і промислових, господарських та побутових споруд демонструє неоднорідність структурних елементів масової забудови, причому дана неоднорідність дозволяє простежувати певні аспекти соціального розвитку. В той час, як на ряді селищ (Ліскове, Березанка, Макишин, Григорівка, Кучари, Рів-П, Казаровичі, Гульськ, В.Снітинка-IV та ін.) досліджені заглиблені житла, на інших (Льгов, Шумлай, Ліскове, Автуничі та ін.) відомі наземні будинки. У деяких випадках це було викликано топографічними умовами чи особливостями життя і господарської діяльності на конкретних селищах, інші приклади пояснюються зміною традицій в домобудівництві. В.Й.Довженку належить спостереження про існування великих будівель, що належали патріархальній сім'ї і появу споруд, характерних для індивідуальних сімей.

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку спостереження за масовою забудовою дозволяє простежити і соціальну стратифікацію населення. Вона проявляється в спорудженні поряд з традиційними однокамерними житлами будівель, що склалися з двох або трьох розташованих поруч приміщень, а також таких, де розвиток відбувався по вертикалі - двоповерхових, збудованих на жилих та нежилых підклітах. З-поміж загалу південноруських сільських жител виділяються сезонні, тимчасові, виявлені на спеціалізованих селищах. Серед вивчених на селищі Деснянка - залишені іноетнічним населенням. А на поселенні неподалік Богуслава простежено будівельні традиції різних племенних союзів, що дозволяє говорити про співіснування на селищі різноетнічного населення.

Виявлено на селищах і категорії знахідок, що традиційно вважалися елементами феодального побуту чи міської культури, причому це характерно практично для всіх пам'яток. Особливо показова в цьому відношенні садиба заможного гончара з Автуницького поселення. Погоджуючись з точкою зору щодо пріоритету міського населення в плані оволодіння новинками культурних досягнень, варто відзначити, що в руслі наведених фактів сприйняття сіл як суцільної однорідно відсталого маси щодо освоєння здобутків матеріальної та духовної культури мусить бути відкинутим.

Рівень культурного розвитку, ідеологічні уявлення говорять про більше збереження традицій в сільському середовищі. Але це не свідчить про відсталість. Адже феодальне суспільство було по своїй суті суспільством аграрним, пов'язаним зі збереженням багатьох норм життя, що з'явилися Ще в попередню епоху (в першу чергу це відноситься до міфологічної свідомості). Окрім поступового поширення християнства, на селі досить чітко простежується такий цікавий ідеологічний феномен як "двовір'я", коли старе і нове змішувалося у світосприйманні мас.

Основним висновком щодо результатів дослідження давньоруських сільських пам'яток на сучасному етапі робіт може бути такий: відносини між містом і селом в часи Київської Русі були набагато паритетнішими, ніж в більш пізніші історичні періоди.

Сільська община Середнього Подніпров'я в контексті державотворчих процесів на Русі у IX - першій половині XIV ст.

У переддержавні часи територія Середнього Подніпров'я була досить щільно заселена слов'янською людністю. Про це свідчать чисельні матеріальні пам'ятки зарубинецької, київської, черняхівської, пеньківської та інших культур. Найбільш інтенсивно розвивалося життя у басейнах річок Дніпра, Росі, Тясмину, Сули [1]. У процесі розкладу первісного суспільства і на стадії поступового переходу до епохи цивілізації відбувається еволюція суспільної організації місцевого населення. Починаючи з першої половини 1-го тисячоліття нашої ери родова община поступається місцем сусідській [2,261]. Певна сукупність таких общин утворювала племена, котрі в свою чергу об'єднувались у союзи. На Середньому Подніпров'ї могутнім свого часу було плем'я росів, котре, на думку Б.Рибаківа, відіграло провідну роль в антському союзі племен. Поряд з росами цей край заселяли поляни, котрі у VI ст. н.е. об'єдналися [3,43].

Значення сусідської общини як соціального організму і початкової сходи суспільної організації, збереглося і в давньоруські часи. Наразі зазначимо, що територія Середнього Подніпров'я, про яку йдеться мова у даній розвідці, не у повних своїх обсягах ілюструє еволюцію селянської общини. Це обумовлено тим, що внаслідок натиску кочівників межа слов'янської осілости у VIII-IX ст. відсувається на північ. На лівобережжі Дніпра рубіж руських володінь складає Посулля. На правому березі у часи Володимира Великого кордон проходив по лінії р.Стугни, де в кінці X ст. князь збудував укріплену лінію із валів і фортець. Тому певний час правобережна територія Середньої Наддніпряни залишалася за межами Русі. З часом, Ярослав Мудрий, внаслідок перемог над печенігами, розширює порубіжні землі у цьому регіоні до р.Рось. У 30-х роках XI ст. тут проходить побудова нової оборонної лінії, а ці землі заселяються як іноземцями, так і слов'янським людом.

Зосередимо свою увагу на аналізі місця і значення общини Середнього Подніпров'я у суспільних процесах давньоруської держави. Грунтуючись на думці Л.В.Данилової, відзначимо, що община являла собою інститут із широкими соціальними функціями, котрі охоплювали господарську діяльність, сімейно-шлюбні відносини, щоденний побут, сферу культу, ідеології і в цілому духовного життя, звичаєве право, суд із внутрішніх міжселянських конфліктів, відправлення повинностей та інші відносини із зовнішнім світом [4,51]. У давньоруські часи сільська община об'єднувала великі і малі сім'ї. Такий колектив у Руській Правді називається "верв" і є суспільно-територіальною одиницею. Етимологічно термін "верв" науковці пов'язують зі словом "вір'ювка" в розумінні міри землі, обмеженої певною лінією [5,51].

У територіальному плані община розглядається дослідниками як гніздо з кількох поселень. Це зумовлено тим, що більшість селищ у середньовіччі мали всього кілька дворів. Досить слушно зауважив з цього приводу О.П.Моця. На його думку виплата великих сум штрафів, котрі визначені у статтях "Руської Правди" за вбивство княжого мужа чи вільного чоловіка є для більшості населених пунктів не реальною [5,53]. У кількісному відношенні згадані гнізда нараховували кілька поселень. Так, на південній Київщині, за даними археологічних досліджень, подібні групи включали в себе від 2 до 5 селищ. Вони, як правило, розташовувались на відстані від кількох сотень метрів до 1-2 км одне від одного [5, 53]. Окремі гнізда поселень включали в себе ще й городище з посадом, про що свідчать результати досліджень археологічних об'єктів у Канівському Подніпров'ї [6,71]. Одинокі поселення теж могли складати окрему общину. Таке припущення можна висловити стосовно давньоруського селища в урочищі Ревуте біля с.Григорівка Канівського району Черкаської області. Петрашенко В.О. вказує на деякі археологічні ознаки, котрі є підставою для твердження, що місцеве населення тут вело досить відособлене життя. Це підтверджується тим, що мешканці поселення не користувались загальним могильником, як це було традиційно, а хоронили своїх небіжчиків на території дворища [6, 75]. Велика чисельність селянських дворів у деяких селищах теж свідчить на користь такої думки. Так, поселення біля села Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області, маючи площу вісім гектарів, нараховувало близько 50 дворів. На давньоруському селищі поблизу села Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області дослідниками виявлено 32 селянських двори [7, 169-170]. Кожне з подібних поселень могло утворювати общину.

Віддаючи певну долю вірогідності щодо існування общини в межах одного великого поселення, нагадаємо, що в своїй переважній більшості вона об'єднувала кілька населених пунктів. Серед них виділялося центральне поселення верви, котре, можливо, як вважає Толочко П.П., називалося погостом. Тут розташовувались ринок, церква, органи общинного самоврядування тощо [7, 169]. Головним органом самоуправління були збори общинників, на яких вирішувались найважливіші справи общини.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Однією з функцій общини була господарсько-адміністративна. Вона полягала в тому, що члени верви спільно контролювали територію, на котрих вони займалися господарськими промислами, Порухення власності певного дворища вело до накладання великого штрафу на зловмисника. У пізніших джерелах такі спільні для сусідніх поселень обсяги, де селяни займалися бортицтвом, полюванням, рибальством, називалися "судеревами". Окремі дослідники, зважаючи на архаїчне звучання даного терміну, припускають існування його і в давньоруські часи [8,52].

Іншою функцією верви було вирішення судових справ, що стосувалися майнових відносин між її членами. Общинний суд мав до певної міри демократичний характер. Статті "Руської Правди" засвідчують існування судового органу - "ізводу". Він налічував 12 осіб, котрі були головами сімей. Для розслідування справи необхідним елементом була наявність свідків, що називалися "послухами". За джерелами їх повинно бути сім, котрі можуть із звинуваченого зняти підозру у кримінальному злочині. До відання общинного суду певний час входило питання укладання і розірвання шлюбу. Але із появою церковної державної організації остання перебрала ці функції на себе. Крім цього на общину покладалася обов'язок утримувати незаміжно жінку, оскільки, за давньоруським правом ранньофеодального часу, при наявності чоловічого спадкоємця роду, дочка не отримувала спадщини [9,17-18].

Перелічені вище функції мають внутрішній характер, що зводиться до адміністративно-судового самоуправління общини. Водночас (само) факт наявності адміністративно-судового самоуправління давав можливість общині, як справедливо відмітив Свердлов М.Б., бути єдиним колективом, що визнавався князівською адміністрацією [10,104]. Це стало основою її зовнішньої функції, як нижчої ланки суспільства.

Як свідчить "Руська Правда", верв має пряму причетність до кримінальної відповідальності її членів перед князем. Так, община несе колективну відповідальність за вбивство, що здійснено на її території. У випадку нерозкриття злочину вона має сплатити так звану "дику віру". Третя стаття згаданого юридичного документу вказує: "Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищуть, то веревную платити, въ чьей же верви голова лежить, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен" [11, 5]. Такі розміри штрафу є досить великою сумою. У давньоруські часи 80 гривень дорівнювали вартості стада із 100 корів [12, 84]. З огляду на це, сплату штрафу дозволялося проводити в розстрочку протягом кількох років: "Которая ли вервь нечет платити дикую виру, колико летъ заплатити ту виру, занеже без головника имъ платити..." [11, 6]. Крім цього у випадку виявлення злочинця община, членом якої він був, надавала йому матеріальну допомогу, сплачуючи частину визначеної суми штрафу. Коли ж здійснене навмисне вбивство вищого представника князівської адміністрації - огнищанина, община позбавляється права співплати: "... платити за нь 80 гривен убийци, а людем не надобе" [11, 6-7].

В цілому, аналіз сутності та функцій давньоруської общини підтверджує справедливість характеристики общини Щаповим Я.Н. з одного боку, як юридичної особи, первинної адміністративної ланки суспільства, а з іншого, як автономної організації, що володіє повноваженнями внутрішнього самоуправління [9,16]. Однак еволюція феодального суспільства поступово веде до обмеження можливостей общини у зв'язку із процесом монополізації феодалами власності на землю. Общинні земельні володіння урізаються, а власне селяни все більше потрапляють у феодальну залежність.

Значні зміни у суспільно-політичному житті Середнього Подніпров'я відбулися у зв'язку із монгольським завоюванням. Основні дискусії з приводу цього зосереджуються навколо питання наявності міцної князівської влади на Київщині і Переяславщині. Грушевський М.С. [13,447-470; 14, 171-175], а за ним Єфименко О.А., Багалій Д.І., Дорошенко Д.І., О.Андріяшев та інші [15] відстоювали думку про зруйнування монгольською навалою "князівсько-дружинного устрою", на зміну якому, набравши нового імпульсу життя, стали автономні общини під безпосередньою зверхністю татар. Такий погляд отримав критичну оцінку Грекова Б.Д. та Толочка П.П., котрі наголошували, що татари не змінювали устрою опанованих земель [16, 178; 17,177]. Насправді, якихось революційних змін і не сталося. Монгольська політика щодо руських земель посприяла передачі Києва північно-східним князям. Але ті в Києві не сиділи, а тримали там своїх намісників. Досить слушно в даному контексті виглядає теза, котру обґрунтували Тимошенко Б. та Русина О., Що таке володіння колишньою столицею Русі мало формальний характер. Загальнооруська влада із центром у Києві, про яку стверджують деякі дослідники, теж відсутня, оскільки в північно-східних князів немає ні реальної влади над Києвом, ні механізму, котрий міг би здійснювати "старійшинство" [18,24; 19,83].

Відсутність у тих умовах князівської влади на Середньому Подніпров'ї вимагала іншої форми регуляції життя тогочасного суспільства. І ось тут широкого статусу самоуправління набули утиснені перед цим у своїх правах і можливостях міські та сільські громади.

Принагідно зауважимо, що дослідниками визнається існування общин на Київщині і в наступні литовські часи, щоправда, не з такими широкими повноваженнями, як в період монгольської зверхності [20; 21; 22]. Однак, як і колись, вони склалися із кількох сіл або присілків і мали Центральне село за назвою якого, як правило, іменувалася вся громада. Очоловали їх виборні старости, котрих на Київщині, як показують документи, називали старцями або отаманами [14,

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

5657]. Такі старости представляли свою громаду у відносинах із іншими волостями, феодалами та великокнязівськими намісниками, інколи, в разі нагальної потреби, зверталися до представників влади і, навіть, до литовського князя [15,26]. Вирішення важливих питань громадського життя, як то сплата податків, доля волосних коштів, розмежування земель, спірні та кримінальні справи, - відбувалося на загальних зборах, що у джерелах іменуються копою [15,28-29].

Загалом, навіть поверховий аналіз устрою і функцій сільських громад ХTV-XVI ст. переконливо доводить, що вони еволюціонували із часів Київської Русі. Подібний факт свідчить, в свою чергу, про безперечне існування їх у період монгольського панування над руськими землями. Саме на цьому і зосередимо нашу увагу.

Археологічні дослідження та висновки вчених-істориків переконливо доводять, що по монгольській навалі, не зважаючи на значні матеріальні руйнування та чисельні людські жертви, життя на Середньому Подніпров'ї не зупинилося, а населення краю в більшості зуміло вистояти і вижити [23,128-132].

Поряд з цим, політика завойовників на знищення знаті призвела до втрати чималої кількості місцевої еліти: князів та феодалів. Певна частина їх загинула, інші ж мігрували на безпечніші землі. Безумовно, що дехто залишився і знайшов спільну мову із кочівниками. Але вони не мали змоги повною мірою сконцентрувати владу над населенням. Відсутність же традиційної влади князя для місцевого люду не була катастрофою. Йшов звичний для подібної ситуації процес пристосування до нових умов життя. У суспільно-політичній сфері це виявилось у розширенні прав, повноважень і можливостей у самоврядуванні сільських общин, а обмеження, що були здійснені в процесі попередньої феодалізації давньоруського суспільства - зняті. На Середньому Подніпров'ї склався своєрідний устрій автономних общин. Однак тогочасні обставини зумовили їх статус залежності від татар.

Подібне явище відоме в історії вже відразу після Батієвої навали у Болохівській землі на Поділлі, про населення якої літописець говорить: "...Оставили бо их татарове, да им орють пшеницю и проса..." , та дещо пізніше на території галицького Пониззя із центром у Бакоті [24,180,191].

Зважаючи на те, що болохівська територія межувала із південно-західними кордонами Київського князівства [25, 169], цілком можливо, що це позначилося і на становищі населення Середньої Наддніпрянини. Літописна звітка 1257 року про намір галицько-волинського князя Данила Романовича після зруйнування болохівських міст, "сидящих за татари", йти походом на Київ [24, 195] також свідчить на користь нашої думки. Крім цього, Плато Карпіні, описуючи свою подорож до Орди, чітко говорить, що відвіданий ним Канів перебував у прямій залежності від ординців [26, 70]. Далі він сповіщає, що "начальник" наступного вниз по течії Дніпра селища Міхей "послал против нас в Киев некоторых своих телохранителей, дабы ложно сообщит нам от имени Корейцы (татарського воєводи. - Ю.М.), чтобы мы считались послами и чтобы явились к нему" [26, 70]. Безперечно, що це селище і його префект Міхей були у безпосередній залежності від татар.

У подібному становищі перебувала і Переяславщина. Підставою для такого висновку слугує запис Іпатіївського літопису про поїздку Данила Галицького 1250 року у ставку монгольського хана. Виїхавши "човном" із Києва, він досяг Переяслава, де його "стретоса татарове" [24, 184]. В.Л.Сторов припускає, що князя тут зустріли представники якогось стаціонарного контингенту монгольської адміністрації, що постійно перебував у місті [27,38].

Перехід земель Середнього Подніпров'я під безпосередню зверхність ординців зумовлено рядом чинників. В першу чергу, це втрата Київщиною і Переяславщиною своїх місцевих князівських династій та політика завойовників на знищення знаті підкорюваних територій, що призвело до "збєзкняжіння" цього регіону. Це вимагало пошуку нових форм політичного устрою, впровадження іншого механізму регуляції різних сторін життя місцевого населення.

Поряд з цим, не слід забувати, що на Подніпров'ї було знищено багато матеріальних і культурних цінностей, у війнах та пожежах загинула значна кількість населення. Частина поселень, котрі чинили опір татарам, були зруйновані, населення знищено і життя на них не відновлювалося. Це такі городища, як Княжа Гора біля гирла Росі, Дівич-гора (біля с.Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) та інші поселення-гради на Пороссі та Посуллі [28,119]. Чимало поселень були знищені, але їх мешканці вціліли і після відходу небезпеки відновили життя на поруйнованих городищах і селищах, або ж засновували нові поселення. До таких відносяться літописні Воїнь у гирлі Сули, Чучин та Іван-гора на Дніпрі, городище біля хут. Половецького на Росі. Частина » населених пунктів вціліли від татарського погрому, як то селище біля с.Комарівки та городище і селище біля с.Григорівки Переяслав-Хмельницького р-ну, селище між с.Григорівкою і с.Бучак Канівського р-ну та ін. [29,80] Місцеве населення, котре пережило цю жахливу лавину завоювання, усвідомлюючи ситуацію та розуміючи неможливість і безрезультатність боротьби, вирішило підкоритися. На відміну від Болохівської землі, яка практично не зазнала руйнації і її населення добровільно перейшло під татарську зверхність, для Середньої Наддніпрянини це був вимушений крок після невдалої спроби опору.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Варто зважити також на той факт, що людність Середнього Подніпров'я більше ніж сто п'ятдесят років співіснувала поряд із кочовими поселенцями - чорними клобуками. Знаючи практично всі схорони життя кочівників, місцеве населення без надзвичайних зусиль могло знайти спільну мову з монголами і пристосуватися до їхньої зверхності.

М.С.Грушевський вважає, що приводом до відновлення автономних общин під татарським протекторатом було прагнення населення звільнитися від князівської централізованої влади. З нашого погляду ця думка не варто сприймати беззаперечно. Коли в літописних джерелах сепаратизм болохівців щодо галицько-волинських князів у передмонгольський період просліджується досить чітко, то цього не можемо впевнено сказати про Наддніпрянину.

Загалом, перелічені чинники, в комплексі прислужилися фактові появи автономних громад над якими тяжіла безпосередня влада татар. Кому належала ініціатива такого устрою виявити важко. Але такий стан речей, схоже, влаштував у тій ситуації обидві сторони.

Водночас, орієнтовно можна з'ясувати час появи такого явища. Цитована нами вище літописна згадка під 1241 р. про болохівців, як людей "сидящих за татари" засвідчує факт переходу цих земель під зверхність Орди в період спустошливого рейду кочівників на Захід. Опір населення Середнього Подніпров'я, спустошення краю вказує на те, що його мешканці не відразу потрапили у пряму залежність від кочівників. Відлік часу виникнення цього явища слід починати з кінця 1242 - початку 1243 року, коли, як свідчить літопис, Бату "воротился есть из Оугорь" (Угорщини - Ю.М.) [24,181].

Поняття "безпосередньої залежності" порубіжних руських земель від татар не слід розуміти як входження цих територій до складу Золотої Орди. Це засвідчують писемні джерела. Так, Плато Карпіні, перетинаючи Середню Наддніпрянину, першу татарську заставу зустрів через п'ять днів подорожі після останнього відвіданого ним руського селища. На зворотному шляху від останньої застави монголів до Києва він дістався за шість днів [26, 70; 26, 83]. За цей час він міг подолати більше, ніж 200 кілометрів, що дає підставу стверджувати про розташування найближчих татарських застав за р.Тясмин і, відповідно, за межами Середнього Подніпров'я. Якби ж він зустрів ординців раніше, то обов'язково згадав би про це. Одночасно можна погодитися з думкою В.Л.Сторова, що цей регіон складав певну буферну зону з руським населенням і на руській території, але очолювану адміністрацією, котра підлягала владі татар [27,37].

Вдамося до більш детального аналізу общинно-автономного устрою. Громади, що утворилися на території Переяславщини та південної Київщини, включали в себе, по аналогії із давньоруським і литовським періодами, одне або кілька поселень. Вірогідно, зв'язки між окремими общинами були слабкими, що зумовлено віддаленістю їх одна від одної внаслідок значного спустошення краю.

В громадах відроджувалось самоуправління, яке базувалося на давніх традиціях і охоплювало практично всі сфери життя. Влада концентрувалась в руках віче та місцевих "ліпших мужів". На чолі окремих общин стояли отамани, або "префекти", як називає їх Плато Карпіні. Без сумніву, вони були руського походження. В протилежному випадку той же Плато Карпіні обов'язково вказав би на це. Префекти обиралися членами громади із числа авторитетних поважних "мужів". Вони визнавалися татарами як повноважні представники общини, котрі вирішували з ними різноманітні питання взаємостосунків.

Громади були зобов'язані безумовно коритися волі ординців, сплачуючи їм данину та виконуючи інші повинності. Для централізованого збирання податків на Середньому Подніпров'ї вже в середині 40-х років XIII століття було здійснено перепис населення. Про це свідчить запис у Софійському першому літописі про смерть князя Михайла Чернігівського. В ньому зазначається, що після грізної навали все населення, котре вижило, монголи "сочтоша в число и нача на них дань имати" [30, 183]. Мабуть, про цей перепис згадує і Плато Карпіні, оскільки його подорож пролягала через Подніпров'я. Свідчення католицького місіонера в даному контексті є особливо цікавим. Він повідомляє, що "в бытность нашу в Руссии был прислан туда один сарацин, как говорили, из партии Куйюк-хана и Бату". Перед тим, як здійснити перепис, цей "намісник", як його називає Карпіні, провів відбір частини населення, котра, вірогідно, мала бути відправлена в Орду. До цієї категорії потрапляли один із трьох синів, якщо сім'я мала таких, неодружені чоловіки та незамужні Жінки, а також бідняки, котрі не мали засобів до існування. Решта населення була облікована із наказом "чтобы каждый, как малый, так и большой, даже однодневный младенец, или бедный, или богатый, платил... дань". Даниною, як обумовлювалося, мали бути хутра ведмеда, бобра, соболя та лисиці. У випадку несплати, винуватець потрапляв у рабство до татар [26, 58-59]. За аналогією із Болохівською землею мешканці Подніпров'я, вірогідно, мали сплачувати татарам Данину пшеницею і просом. М.С.Грушевський не виключає навіть можливості грошової данини [Н, 182]. Не з'ясованим залишається питання, чи набиралися до монгольського війська рекрути із числа "людей татарських". Можливо, що відбір чоловіків баскаком перед переписом, про що йшлося вище, був вмотивований, поряд з іншим, і потребою поповнення військових формувань Золотої Орди.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII

Вірогідно, що у внутрішні справи автономних общин татари не втручалися. У всякому випадку, писемні джерела не дають підстав про це стверджувати. Виключенням може бути хіба що ініціатива з боку самих громад запросити їх для вирішення тих чи інших проблем. Про це можемо судити з непрямих доказів, які ілюструють таку можливість. Наприклад, Мстислав Данилович для врегулювання суперечки зі своїм племінником Юрієм Львовичем, щодо князівських володінь на Волині, виявляє намір запросити на допомогу татар [20, 224]. Плано Карпіні, змальовуючи факт боротьби за спадщину між синами грузинського царя, зауважує, що на прохання суперників конфлікт було залагоджено безпосередньо ханом [24, 59-60]. Ймовірно, що до такого способу вирішення деяких важливих питань внутрішнього життя громад і, особливо, міжобщинних та пов'язаних із зовнішніми впливами проблем, періодично вдавалося і населення Середнього Подніпров'я.

Дискусійним є питання припинення існування устрою автономних громад. Перебування Середнього Подніпров'я під безпосередньою владою татар у другій половині XIII ст. є безсумнівним. Щодо наступних часів маємо певні протиріччя. Пов'язано це з тим, що джерела засвідчують появу князівської влади на Київщині. На думку О.Русиної, на межі XIII-XIV ст. тут утверджується "власна, путивльська за походженням, князівська династія". Дані про неї дослідники почерпнули із втраченого нині синодика новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де згадується ім'я князя Іоана-Володимира Київського [19, 84].

Стависький В.І. пов'язує його смерть від рук хана Тохти під час походу татар на Київ із тим, що той був ставленником його ворога хана Ногай [31,97].

Пізніше, на сторінках білорусько-литовських літописів у описі походу Гедиміна на Київ та пригородів, в числі яких зазначаються Черкаси і Канів, теж зустрічаємо князів на Подніпров'ї. Це були Станіслав Київський, котрий врятувався втечею до Брянська та загинув у битві із литовськими військами Олег Переяславський. Літописець називає їх, у відношенні до населення Києва та його пригородів, а також щодо переяславців, "господарями" [32, 95-96, 152-153; 33, 50-51]. Згідно з літописними даними, в 1331-1361 рр. у Києві сидів князь Федір. Під 1331 р. літописи вказують про перебування поруч із цим Київським князем ханського баскака [24,350; 34, 75-76].

Повідомлення про відновлення князівської влади у Києві та Переяславі наштовхують на думку про ліквідацію того політичного устрою на Середньому Подніпров'ї, що утвердився тут після монгольського завоювання. Із таким висновком не погоджується М.С.Грушевський. Він вважає, що згадані вище князі були всього-навсього татарськими намісниками подібно до тих префектів, яких зустрів у районі середньої течії Дніпра Плано Карпіні. Вчений наголошує: "... раз общины получили первоначальное свое значение, для них не важно, сидел ли в городе в качестве татарского подручника или наместника простой смертной или князек, лишь бы он не вмешивался в их жизнь, а татары, со своей стороны, не имели никаких оснований уничтожить или противодействовать общинному строю, поддерживать против него князей и т.п.". Ліквідацію ж такого устрою він пов'язує із входженням українських земель до Литовської держави [13,469-470].

На наш погляд, таке твердження є надто категоричним. Поява князів не могла пройти безслідно для самоуправних громад. Перший удар отримали автономні общини найближчих київських та переяславських околиць. Із плином часу князі, вірогідно, намагалися підкорити своїй владі подібні утворення віддалених земель.

Загалом, розпочавшись десь на зламі XIII-XIV століть, процес обмеження широкого самоуправління місцевих общин і підпорядкування їх князівському престолові був тривалим і цілком можливо розтягнувся до часу інкорпорації українських земель до складу Великого князівства Литовського.

Таким чином, сільська община займала чільне місце у державотворчих процесах на Русі, посідаючи початковий щабель суспільно-політичного устрою держави. Її роль у тогочасному суспільстві має синусоїдний характер, що обумовлено історичними обставинами. Так, община додержавного періоду зазнає певних змін у своїх функціях і повноваженнях у давньоруські часи. Монгольська навала, призвівши до ліквідації князівського правління на Середній Наддніпрянщині, посприяла відродженню широкого самоуправління і набуття автономії громад під зверхністю татар. Подальше відродження князівської влади на Подніпров'ї привело до ліквідації общинної автономії. Однак общини, хоч і з обмеженими повноваженнями, існували ще довгий час. І саме традиції їхнього устрою лягли в основу формування козацтва на Середньому Подніпров'ї.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

6. Петрашенко В. О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. - 1999. - №2. - С. 60-77.
7. Толочко П.П. Київська Русь. - К: Абрис, 1996. - 239 с
8. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. - К: Генеза, 1997. - 312 с.
9. Шапов Я.Н. О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. - М.: Наука, 1975. - С. 9-21.
10. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. -Л.: Наука, 1983. - 273 с.
11. Правда Русская. Список Троицкий // Текст Русской правды на основании четырех списков разных оедакций. -СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1881. - 155 с.
12. Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X-XXвеков. - М.: Наука, 1984. - Т.А. - С. 68-97
13. Гттиевский М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. - К.: Наукова думка, 1991. - 541 с
14. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К: Наукова думка, 1993. - Т.3. - 633 с
15. Єфименко А.Я. Історія українського народу. - К: Наукова думка, 1990. - 436 с; Багалій Д.І. Нарис історії України: доба натурального господарства. - К: Наукова думка, 1994. - 237 с; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - К-Мюнхен.: Глобус, 1991. - Т.1. - 261 а; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. - К, 1926. - С.36-81.
16. Греков Б., Якубовский А. Золотая орда. - Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. - 202 с.
17. Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории. -К: Наукова думка, 1987. -245 с.
18. Тимошенко Б. Похід на Русь //Пам'ять століть, 1997. - №6. - С. 12-34.
19. Русина О. Про князівську традицію на Київщині в XIII-XIV ст. //Київська старовина, 1997. -№3-4. - С.82-93.
20. Иванышев Н. О древних селянских общинах в Юго-западной России. -К.: В типографии Федорова, 1863. - 72 с; Довнар-Запольский М. Очерки организации западнорусского крестьянства вXVIвеке. - К.: Киевская первая артель печатного дела, 1905. - С.57-61; Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в удельной Руси. - СПб., 1910. - С.38-39; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К: Наукова думка, 1994. - Т.5. - С.356-384; Леценко Р. Конні суди на Україні, їх походження, компетенція й у стрій//Збірник правничої комісії при історично-філософській секціїНТШ. - Львів, 1925. - С1-67; История крестьянства СССР. - М.: Наука, 1990. - Т.2. -С.171-175,291-292; Гурбика А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму //Проблеми української історичноїмедієвістики. -К: Наука, 1990. - С.61-64; Гурбика А.О. Конні суди на українських землях у XIV-XVI ст. //Український історичний журнал, 1990. -№10. - С1 10-116.
21. Гурбика А.О. Сільська громада в Україні XIV-XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм//Український історичний журнал, 1997. -№5. - С.52-66.
22. Гурбика А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сярбринна спілка). - К, 1998. - 318 с
23. Чабан А. Середнє Подніпров'я. - Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. -Кн.1.-187с.
24. ПСРЛ. - СПб.: В типографии Едуарда Праца, 1843. - Т.2. - 396 с.
25. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівськоїземлі //Дослідження з слов'яно-руської археології. - К: Наукова думка, 1976. - С 163-182.
26. Шано Карпини Дж.дель. История монголов. -М.: Мысль, 1997. - 460 с.
27. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды еXIII-XIVее. - М.: Наука, 1985. - 245 с.
28. Каргалов В.В. Внеинеполитические факторы развития феодальной Руси. - М.: Наука, 1967. - 268 с.
29. Довженко В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия //Древняя Русь и славяне. -М: Наука, 1978. -447 с.
30. ПСРЛ. - СПб.: В типографии Едуарда Праца, 1851. - Т.5. -417 с.
31. Ставиский В.И. "Киевское княжение " в политике Золотой Орды (первая четверть XIV вї) // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В.Т.Паушто. -М, 1988. -С.91-99.
32. ПСРЛ. - М.: Наука, 1980. - Т.35. - 369 с.
13. Хроника Быховца. - М.: Наука, 1966. -97 с.
34. ПСРЛ. - СПб.: В типографии Едуарда Праца, 1846. -Т.3.- 369 с.

Бодрухин В.М. (м.Луганськ)

Зміни в сільськогосподарському виробництві напередодні удільної доби

Як свідчать археологічні дослідження, східнослов'янські племена ще з давніх часів займалися переважно землеробством та скотарством, пропорція між якими різнилася в залежності від ландшафтного та географічного розташування регіону. Значну роль відігравали полювання та рибальство, але переважно у тих регіонах, де існували найбільш сприятливі умови щодо їх розвитку. На думку В.В. Мавродіна, "мисливство та рибальство, особливо останнє, мали дуже істотне значення" [?, 86]?. Саме землеробство і скотарство у поєднанні з мисливством та рибальством й склали економічну базу, на якій будувалася Давньоруська держава.

Слід зазначити, що існують різні погляди стосовно економічного розвитку Київської Русі в Ранньофеодальну добу, але дискусія точиться лише стосовно господарської діяльності князів та ^ояр. Позиції вчених у цьому питанні обумовлюються тим, яку роль вони відводять розвитку торгівлі, перш за все, міжнародній, та її впливам на загальний стан економічних відносин. Однак, дослідники

1. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). - К.: Наукова думка, 1957. - С.261,264,266,271; Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IXст. н.е. -К-Наукова думка, 1980. - 126 с; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. - С12-13. Археологічні дослідження на Черкащині.-Черкаси.: Сіяч, 1995. - С 79-118.
2. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). - К.: Наукова думка, 1957. - 136 с
3. Рыбаков Б. Новая концепция предыстории Киевской Руси //История СССР. - 1981. - №2.
4. Данилова Л.В. Сельская община в средневековой Руси. - М: Наука, 1994. - 173 с.
5. Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи // Археологія. -1999. - №2. - С.50-59.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

одноставні щодо ролі землеробства та скотарства. Дійсно, більшість населення займалася виключно сільським господарством, що безперечно підтверджується археологічними джерелами. На селі були також розвинені і ремесла, проте збут ремісничої продукції розповсюджувався переважно лише на сусідні поселення.

Ще за часів складання перших державних утворень східнослов'янських племен головною формою відчуження додаткового продукту, виробленого населенням, було полюддя, коріння якого просліджується з давнини. З часом полюддя з "добровільних" подарунків жерцям та родовій аристократії поступово трансформувалося у державні данини, які збиралися в значній мірі примусово за допомогою князівської дружини. Згодом княгиня Ольга та її наступники зробили важливі відповідні кроки стосовно процесу удосконалення збору данини. Л.В.Черепнін підкреслює, що до XI - XII ст. "зверхньою формою феодальної власності була державна, а головною формою експлуатації - збирання данини" [2,327].

Великі відстані обумовлювали тривалий термін збирання полюддя. Відсутність налагоджених шляхів призводила до того, що данини збиралися переважно тоді, коли лід перетворював річки на шляхи, завдяки яким княжі слуги мали змогу дістатися до глухих лісових куточків. Деякі вчені наголошують на нібито надто великій мобільності князів та дружини, які постійно рухалися в процесі збирання данини. Мовби то була особливість розвитку феодальних відносин, притаманна лише Київській Русі. Проте, як відомо, двір німецьких королів теж постійно пересувався з одного кутка країни до іншого. Такі процеси спостерігаються в XI - XII ст. Постійні міграції королівського двору були обумовлені вирішенням питань найбільше раціонального використання данини, яка збиралася у визначених пунктах у часи перебування там глави держави.

Практика постійного пересування королів європейських країн свідчить, що в Київській Русі ми зустрічаємося зі спільним загальноєвропейським процесом збирання данини і не маємо нічого особливого. Відмінності почали проявлятися лише на ранній стадії збирання церковної данини, тобто десятини [3]. Згодом, на думку А.В.Гудзь-Маркова, на Русі виникла традиція, що князі збиранням данини "подібно до Ігоря не займалися" [4,156].

Полюддя, як форма експлуатації населення, поширювалася у зв'язку з охопленням феодальними відносинами нових регіонів, коли відбувався так званий процес "окняжіння" земель. Щодо його інтенсивності, то відзначаються регіональні особливості. Археологічні дослідження свідчать, що прогресивні явища в розвитку господарства раніше за все спостерігаються на землях, які були базою формування державності. Маються на увазі саме сучасні українські території, де набагато раніше почався прогрес у розвитку сільськогосподарського виробництва. Він відбився в появі нових знарядь праці, посиленні ролі жита в структурі сільськогосподарських рослин, а також у запровадженні нових агрономічних методів. Процес поширення державної влади, а також феодальних відносин охоплював не лише слов'янські племена, але й інші. Звісно, що державна територія мала обмежені кордони свого поширення, а тому процес розвитку феодальних відносин надалі мав змогу розвиватися лише за рахунок удосконалення способів експлуатації населення та зміцнення влади феодалів на місцях.

На думку О.Субтельного, вже у X ст. в українських землях використовувався залізний леміх, а лани, подібно до країн Західної Європи, засівалися за відносно прогресивною дво- або трьохлановою системою [5,63]. Він також наголошує, що використання волів у сільському господарстві сприяло зростанню ефективності землеробства. Л.В.Черепнін надає великого значення факту, що на півдні Київської Русі "жито досягло значних обсягів вже у X - XI ст., а в XII - XIII ст. воно становило майже 80% від усього хліба" [2, 320].

Посилення ролі жита в структурі сільськогосподарських рослин гарантувало більше стабільні врожаї, наскільки це було можливо за тих часів, а також давало гарну за якістю солому для скотарства.

Велике значення надається розміру староорних земель, яких було багато вже у X ст. Хоча врожаї відносно і покращилися, але техніка була ще застарілою. О.Субтельний зазначає, що селяни об'єднувалися у великі патріархальні сім'ї, хоч і мали всі підстави для особистого господарювання [5,64]. Дійсно, міцна селянська спільність необхідна, коли землероби звільняють землі від лісів. Проте, зі створенням фонду староорних земель така необхідність зникає, а феодалі мають більше можливостей проводити наступ на селянські вольності. Найбільше сприятливі умови щодо розвитку поселень незалежних селянських громад існували до початку XII ст. [6,296].

Процес поширення феодальних відносин розпочався на теренах корінної Русі, що мала назву "Руська земля". Саме до неї відносилися Київщина, Переяславщина і Чернігівщина. П.П.Толочко стверджує, що у межиріччі Дніпра і Десни "на площі понад 2 тис. кв. км. виявлено 24 городища і 120 неукріплених селищ IX - XIII ст. Розміри їх досить значні - від 2 - 3 до 10 - 12 і навіть 17 гектарів. В середньому на одне укріплене поселення припадає п'ять - шість неукріплених. Помітне їх своєрідне куцове розташування, сільські поселення ніби гуртуються довкола свого соціально-економічного центру - замку" [7, 165 - 166].

Звісно, що найбільша кількість укріплених поселень зводилася у Південній Русі на кордонах з кочовиками, а менш за все їх розташовано у північних районах. М.П.Кучера підкреслює, що з кінця XI ст. дуже рідко будувалися городища, площа яких була більше одного гектара. Для XII -

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

XIII ст. більше характерні малі за площею укріплені пункти, переважно* розташовані на рівному місці, ЩО пов'язано з поширенням процесів феодалізації суспільства. Активну роль у розбудові цих замків відіграло боярство [8, 386, 396]. Розвинені суспільно-політичні відносини на теренах "Руської землі" підтверджуються і пісменними свідченнями. Літопис повідомлює, що князь Мстислав "распусти дружину по селом" [9,238].

Археологічні дослідження свідчать, що в добу розвинутого феодалізму змінюються і селища, відбувається їхня подальша еволюція. Перш за все, вони зменшуються за площею, відбуваються зміни у "демографічній структурі, житлово-господарському будівництві й в матеріальній культурі населення" [8, 404]. Про селянське господарство розповідає Володимир Мономах: "...начнет орати смерд, и приехав Половчинь оударить и /нь/ стрелою. А лошадей его поиметь, а в село его ехавъ возмет жену и дети его и все его именье" [9,277]. На думку С.О. Беляєвої, перехід країни до доби розвинутого феодалізму означав партикуляризм лише в політичному плані, а в техніці і технології навпаки спостерігалася повна уніфікація. Оскільки селянство забезпечувало значну частку додаткового продукту, то прогресивні явища у сільськогосподарському виробництві обумовлювали швидкий розвиток Давньоруської держави [8,404].

Перехід до прогресивних методів землеробства починається з кінця XI ст., коли сформувалися "основні риси східноєвропейського плугу" [10,161]. Це головне знаряддя сільської праці практично без особливих змін протрималося до початку XX ст. Також перейшли до обробки землі за допомогою використання парів, коли землероб вже "цілеспрямовано домагався підвищення плодючості ґрунту" [11,28]. Найраніше така система впроваджується знов-таки у степовій та лісостеповій смузі. За тих часів почалася поступова зміна прямих сошників на криві, що також призводило до значного поліпшення якості обробки землі. Проте в лісовій смузі ще протягом тривалого часу використовували дво- та трьохзубі сохи. Як вважають дослідники, "саме такі знаряддя праці й мали тягнути низькі на зріст коні, які там утримувалися" [11,29].

На думку археологів, орна парова система з'явилася з перелогом шляхом інтенсифікації землеробства. Її появу також зумовила велика нестача площі незайманих земель. Сама давня знахідка плуга /біля поселення Хотомель/ датується IX ст. [8, 462]. Щодо виробничого пристосування плугу, то В.І.Довженко і С.О.Беляєва підкреслюють, що він використовувався переважно при оранні перелогових земель. Там, де існував фонд культурних староорних земель, їх обробка звичайно відбувалася за допомогою рала. Розвиток конярства також потрібно пов'язувати не лише з розвитком військових формувань феодального типу, але і з землеробством. На думку названих авторів, використання коней як тяглової сили на Русі почалося значно раніше, ніж у Західній Європі [8,465 - 468].

Прогрес у сільському господарстві, значне зростання населення призвели до вичерпання фонду українських староорних земель та активної розробки тих ланів, які раніше не можна було обробляти старими знаряддями праці. Тому використання нового плугу сприяло більш ефективній розробці цілих земель. У соціальному і демографічному плані такі процеси об'єктивно призводили до значного поширення внутрішньої колонізації, яка також була могутнім чинником зміцнення влади феодалів на місцевому та регіональному рівнях. Останнє відіграло важливу роль у становленні таких політичних утворень, як землі-князівства.

Проте рівень втілення прогресивних явищ у систему сільськогосподарського виробництва перебільшувати не можна. Нове впроваджувалося, перш за все, в князівських та боярських володіннях, тобто в значних за обсягом сеньоріях. Однак значна маса селян була вимушена користуватися старими знаряддями праці, а перебудова сільського господарства відбувалася дуже повільно. Втілення нових агротехнічних методів вимагало як знань, так і нової організації праці.

Сучасні дослідники зазначають, що в XI - XII ст. княжу дружину вже не задовольняли військові пограбунки і данини, тому що експлуатація селян давала більший прибуток, ніж військові операції. Князі і дружина осідають на землі та "розгортають своє вотчинне господарство. Відбувається перетворення дружинника-військового на боярина-власника" [12,227-228]. Інакше кажучи, "Русь XII ст. із човнів та сідел пересіла до вогнищ у теремах, розкиданих по гарних садибах та містах" [4, 227]. Ще й зараз багато дослідників вважає, що з занепадом торгівлі князі й бояри почали осідати на землі, а саме тому і поліпшилася система землеробства. Більш слушною є думка В.Г.Вернадського, що князі й бояри більш ретельніше почали займатися своїм господарством лише у зв'язку з обмеженням їх участі в політичному житті країни з боку монолів [13,354].

Слід зазначити, що в системі землеробства значні зміни простежуються у другій половині XI - XII ст. Саме тоді відбувалися важливі процеси в політичному розвитку Київської Русі. Отже, економічні зміни, засновані на удосконаленні системи землеробства та сільського господарства, співпадають у часі зі змінами в політичному устрою, які призвели до початку доби феодальної Роздробленості. Згодом князі та бояри скористувалися загальноєвропейським піднесенням в розвитку землеробства, ремесел та міських форм життя. Так ними були використані економічні чинники, які сприяли початку важливих політичних змін у Київській Русі.

^ Маєрдин В.В. О роли охоты и рыбной ловли в хозяйстве восточных славян //Проблемы отечественной

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави ХУІ-ХУІІІ ст.

1. *и всеобщей истории//Сб. статей. -Вып.3. -Л., 1976.*
2. *История крестьянства в Европе. -Т.1.-М., 1985.*
3. *Бодрухин В.М. Державний устрій і церква в Київській Русі // Вісник СУДУ. - 2000. -2.-С.4 -7.*
4. *Гудзь-Марков А.В. История славян. -М., 1997.*
5. *Субтельний О. Украина: история. - К, 1994.*
6. *Риер Я.Г. Древнерусская деревня в археологических исследованиях // Труды V между. конгр. археологов-славистов. - Т.2, - К, 1988.*
7. *Толочко П.П. Київська Русь. -К., 1996.*
8. *Археология Украинской ССР. - Т.Ш. - К, 1986.*
9. *Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку //ПСРЛ. - Т.1. -М., 1962.*
10. *Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. - М., 1987.*
11. *Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А. Эволюция феодализма в России. -М, 1980.*
12. *Всемирная история. - Т.8. - Минск, 1996.*
13. *Вернадский ВТ. Монголы и Русь. - М., 1997.*

Івангородський К.В. (ли Черкаси)

Селянство Середнього Подніпров'я в кінці ХV - першій половині ХVІІ ст., як важливий етносоціальний елемент

Етнічний ренесанс сьогодення примушує багатьох дослідників звертати все більшу увагу на етнічну історію. Не винятковою, в цьому плані, є й етнічна історія України, яка на відміну від соціально-економічної та політичної історії, є менш дослідженою, але в той же час і не менш важливою. Етносоціальний розвиток сучасної України багато в чому обумовлений подіями, які відбувались багато століть перед тим і тому завданням сучасної історичної та етнологічної науки має стати пошук та виявлення процесів, які й стали витоками сучасного становища в усіх сферах суспільного буття сучасної української нації.

В цьому аспекті одне з чільних місць посідає вивчення етносоціального розвитку України, який, в свою чергу, передбачає дослідження також багатьох напрямків, як-то: власне етнічний і соціальний, геополітичний, економічний, культурний, релігійний у контексті етнонаціонального становлення українського народу протягом його діяльності в часі й просторі. Виходячи з цього, можна відзначити, що чи не найголовнішу роль відіграє саме соціальна сфера буття українського етносу, власне в етнічній його площині. А одним з найцікавіших, з цього погляду, етапів етносоціального розвитку українців, на протязі всієї історії, є саме пізнє середньовіччя, тобто кінець ХV - перша половина ХVІІ ст. — час найбільших перетворень не лише української, а й всієї світової історії.

Відомо, що з кінця ХV ст. до середини ХVІІ ст. соціальна карта України зазнала вражаючих змін, внаслідок бурхливих політичних подій, таких як, -литовське панування, польська експансія, турецько-татарська агресія і, нарешті, зародження і генезис українського козацтва. Всі ці події не могли не позначитись на етносоціальному розвитку тогочасної України. В цей час одним з найважливіших етносоціальних елементів стає селянська верства і особливо - селянська верства Середнього Подніпров'я, яке в цей час, за висловом А.Ю.Чабана стало колискою українського козацтва - унікального суспільно-політичного явища яке справило вирішальне значення у становленні українського народу [1].

Територія Середнього Подніпров'я в цей час стає своєрідним консолідуєчим центром всіх прогресивних сил українського народу, які, власне, й формують на цій території не лише нову верству - козацтво, а й нову основу життєдіяльності українського етносу. В цій площині саме селянство відіграє найважливішу роль, як етносоціальний елемент, і в утворенні козацтва, внаслідок масового покозачення населення Середнього Подніпров'я, як найбільш чисельний стан тогочасного українського суспільства, і, як найменш строката група населення в етнічному складі, стає підґрунтям життєтворчості українського етносу.

Важливим фактором етносоціального розвитку українців в кінці ХV - першій половині ХVІІ ст. було те, що вони не мали своєї держави і весь час перебували у складі сусідніх Литви та Польщі, які згодом об'єднались в поліетнічну Річ Посполиту, до складу якої увійшла і Україна, яка в цій державі складала одну з найбільших частин, а український етнос - був одним з найчисельніших. В Речі Посполитій, як відомо, встановилась специфічна станова система, в якій всі стани суспільства були означені законодавчо і мали певні права, обов'язки та привілеї.

З кінця ХV - до середини ХVІ ст., коли більша частина України знаходилась у складі Великого князівства Литовського, стани відмінності не були чіткими і людина могла вільно перейти з будь-якого стану до іншого. Відомі дослідники О.Д.Сфименко взагалі доводить, що в цей час всі стани носили чітко окреслений військовий службовий характер, зазначаючи, що з'явилась ціла градація

^парни... відні... щодо залежності й служби, яка брала початок од хлібороба, який знав лише свою свою, князя [2]

продуктивну працю, й сягала великого князя [2].

Але з утворенням Речі Посполитої межі між суспільними станами стають все чіткішими і лише спадковими. Починаючи з цього часу належність людини до певного стану стає поруч із такими ознаками, як етнічна належність та віросповідання. Але в той же час права, обов'язки і привілеї станів Речі Посполитої вимагали їх більш досконалого кодифікування, чим по суті став Третій Литовський статут 1588 року, який в той час стає уособленням не лише правничої думки речі Посполитої, а й усієї цивілізованої Європи.

Важливу роль в етносоціальному розвитку України і оформлення селянства, як важливого етносоціального елементу, відіграла епоха Великих географічних відкриттів, яка призвела до зміни соціально-економічного розвитку Західної Європи, внаслідок чого зростає питома вага саме грошового обігу, втягуючи і феодалів Речі Посполитої як на внутрішній так і на зовнішній ринок. Цей процес примусив вищі верстви населення замінити частину натуральної на грошову ренту, що, в свою чергу, втягло у ринкові відносини і українське селянство.

Цей процес мав ще один важливий наслідок. З кінця ХV і протягом першої половини ХVІІ ст. феодалі почали заводити власні орні землі за рахунок селянських земель і найголовніше - відроджувати тотальну панщину. Отже, селяни потрапляли в дедалі міцнішу особисту залежність від феодалів, тобто закріпачувались.

Як зазначає В.О.Голобуцький, на рубежі ХVІ - ХVІІ ст. становище українського народу значно ускладнилось через низку причин: посилювався тиск польської держави й феодалів, які дивились на Україну як на свою колонію, а народ - як на потенційних кріпаків [3]. Зрозуміло, що у відповідь на посилення феодално-кріпосницького гноблення в ХV - першій половині ХVІІ ст. в Україні зростає антифеодальний рух. Однією з його поширених форм були втечі селян, які нерідко супроводжувались підпалом маєтку або убивством панських слуг.

В цей час на Середньому Подніпров'ї все більше з'являється середньої та дрібної шляхти, яка посилено грабувала місцеве населення, маючи за мету якнайшвидше збагатитися. Так, наприклад, відомий своїми злочинами проти українського селянства шляхтич Саму'ш Лаш, який на Середньому Подніпров'ї орендував землі в Звенигородському старостві. З'явилися і власні заможні козаки й селяни, які також експлуатували козацьку бідноту, основу якої складали безземельні селяни, розорені польською шляхтою.

Коли ж більшість українських земель, а власне і Середнього Подніпров'я, опинилась безпосередньо під Польщею, на думку Д.Дорошенка, почав дуже швидкими темпами наростати конфлікт, який виник тому, що Польща несла зовсім інший соціальний уклад і тому конфлікт був фатально неминучим [4]. На нашу думку, початком цього конфлікту стали масові втечі українського селянства на землі саме Середнього Подніпров'я, яке в цей час залишалось відносно вільною зоною, де й розпочинався процес масового покозачення селянства, що мало неабияке етносоціальне значення тому, що ці міграції сприяли рівномірному розміщенню населення по всій тодішній території України, а значить, і більш збалансованому в регіональному відношенні розвитку господарства і суспільних відносин.

Отже, як важливий етносоціальний елемент, селянство Середнього Подніпров'я з кінця ХV - До середини ХVІІ ст. становило основну масу населення українських земель. Воно зазнавало різних форм феодалної експлуатації, що посилювалась протягом усього періоду. Селяни сплачували натуральну і грошову ренту (чинш) феодалам, державні податки і відбували різні повинності на користь держави. В той же час селянська верства, будучи найчисельнішою, залишалась найбільш безправною.

Неповноправність селянства була органічною рисою феодалного суспільства, правова система якого будувалась на станових привілеях. Власне, найпривілейованіше становище вищих станів було можливим лише завдяки непривілейованості селянства, як основної маси населення. Зростання нестабільності юридичного статусу, пов'язане з процесом початку накопичення капіталу, значно збільшило вагу в суспільстві "маргінальних прошарків" - пауперів, існуючих жебрацтвом, а то й злочинністю [5].

В той же час селянська верства залишалась неоднорідною і строкатою, поділяючись ще на певні групи і прошарки, обов'язки яких також були чітко визначені. Так, за твердженням М.С.Грушевського, Середнє Подніпров'я особливо було багате на службових селян [6], а основу сільського господарства тут становило дворище, яке тут називалось "земля" або "хутір" [7]. Основну ж масу залежних селян становили данники й тяглові люди, перші платили державну данину, Другі - відбували повинності. І.П.Крип'якевич вважає, що селянство до середини ХVІІ ст. не творило однорідної верстви, а становище селян було залежне від правового устрою сіл (право Руське, волоське, німецьке і польське), а різні форми сільської самоуправності почали занепадати в міру того, як зростала влада шляхти [8].

Селянська сім'я в часи пізнього середньовіччя, тобто в кінці ХV - першій половині ХVІІ ст., була не лише первинним економічним, соціальним, культурним та етнічним осередком, але й базовою продуктивною одиницею. Необхідність у збереженні нерозділених сімей ставала мінімальною, тому поряд із дворогосподарством нерозділених сімей згадувалися і окремі двори

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

малосімейних колективів, які називались "дим". А в XVI ст. малосімейні подимні колективи переважали в поселеннях поблизу Черкаського та Канівського замків.

Під впливом розвитку товарно-грошових відносин поволи в торгіві зв'язки вступали й селянські господарства, що призводило до соціального розкладу селянства. Почали з'являтися селяни, що позбулись своїх земель, це так звані загородники і підсусідки. Таким чином, поширення та інтенсивний розвиток фільварково-панщинних порядків негативно позначились на економічному та правовому становищі всіх прошарків селянства.

Селянство чимало терпіло і від згубних татарських наїздів, які поширювались на значну територію українських земель. А.Ю.Чабан справедливо зазначає, що "оскільки татари уникали облоги міст, основний удар їх загонів припадав на сільське населення". Саме тому переважна більшість турецько-татарських бранців були з українських селян. Селянські господарства руйнувались, посіви знищувались, хати спалювались [9]. І дійсно, в той час кожен селянин Середнього Подніпров'я, яке мало статус порубіжної території, ідучи в поле, мав при собі рушницю, шаблю або іншу зброю! Тут, на порубіжних землях, для боротьби з татарськими набігами селянами створювались місцеві загони, постійні сторожові пункти тощо.

Про тяжке соціальне гноблення селянства Середнього Подніпров'я також повідомляє значна кількість джерел, де описується панська сваволя та безправне становище українського селянства: "...той (тобто пан. - К.І.) притягає і примушує їх (селян. -К.І.) незвичним і неналежним ув'язненням до незвичних і незвичних робіт..." [10], або ж "...примушує їх (феодал своїх селян. - К.І.) до незвичайних тягарів, наказує зверх звичаїв і повинностей... відправляти своїми підводами на торг збіжжя, без зарахування дня, а якщо хтось не продасть наказує класти свої гроші..." [11]. До того ж, феодали досить часто робили наїзди на своїх сусідів і також грабували селян, а "...бідних подданих у которих зпандоват ничего не могли, би́ли, мордовали..." [12], що лише посилювало селянський рух як в соціальному, так і етнічному напрямках.

Крім соціального поневолення, селяни зазнавали і етнічних, і культурно-релігійних утисків від своїх феодалів, які, як правило, були представниками не українського етносу. Особливо цей процес посилювався після Берестейської унії 1596 року, коли правлячі кола Речі Посполитої посилили проведення в життя політики покатоличення українського народу і колонізацію, переслідування української культури і православної церкви. А селянство, будучи найчисельнішою та етнічно однорідною масою населення, сприймало етнічно-релігійний удар, в першу чергу, на себе і чинило йому значний опір, тоді як еліта етносу - українські феодали та духовенство - приймали католицизм і частково ополячувались, тим самим зменшуючи свою роль в етносоціальному розвитку України.

Чинячи опір етнорелігійному гнобленню, селяни застосовували і пасивні форми - просто тікаючи від феодала, і активні - беручись час від часу за зброю. І цей процес також відіграв важливу роль у масовому покозаченні селянства, тому можна не погодитись з певними висловами сучасних дослідників козацтва, про те, що "переселення селян в кінці XVI ст. не можна ототожнювати з його покозаченням" [13].

Джерела переконливо засвідчують, що селяни вдавались і до інших видів боротьби: зволікали з виконанням повинностей або ж відмовлялись їх виконувати, знищували межові знаки панських володінь, захоплювали панську землю і самовільно її обробляли, вирубували ліс, чинили фізичну розправу над феодалами та їх урядниками, спалювали панські двори і фільваркові будівлі, спускали панські ставки, виступали проти військових постів-стацій [14].

Таким чином, можна зробити висновки, що найчисельнішою верствою тогочасного українського суспільства і найменш строкатою в етнічному аспекті було селянство. Воно залишалося в кінці XV - першій половині XVII ст. стрижнем українського етносу в часі й просторі, а крім цього і його підґрунтям життєтворчих сил, і базою життєдіяльності всього українського етносоціального організму, залишаючись єдиною найактивнішою етносоціальною силою українського суспільства пізнього середньовіччя. З його середовища вийшло на історичну арену українське козацтво, що уособило етносоціальні прагнення всього українського народу і, зокрема, українського селянства.

1. Чабан А.Ю. *Середнє Подніпров'я у 2-х кн.* - Черкаси, 1999. -Кн.і.-С. 143.

2. Сфименко О.Д. *Історія України та її народу.* -К, 1992. - С.48.

3. Голобуцький В.О. *Запорозьке козацтво.* -К, 1994. - С.203.

4. Дорошенко Д. *Нарис історії України.* - К.-Мюнхен, 1991. -Т.1.-С. 114.

5. *История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма в 3-х т. под ред. 3.В. Удальцова.* - М, 1986. -Т.3.-С.4П-

6. Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* - К, 1991. - Т.5. -С. 140.

7. Дорошенко Д. *Вказ. праці.* - С. 124.

8. Крип'якевич І.П. *Історія України.* -Львів, 1990. - С. 126.

9. Чабан А.Ю. *Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.).* - Черкаси, 1994. -

с. 110-111.

10. ЦДДА України ум. Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 292, арк. 238-239.

11. ЦДДА України ум. Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 377, арк. 480-482.

12. ЦДДА України ум. Львові, ф. 1, оп. 1, спр. 205, арк. 444-445.

ррарний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

'n'Леп'явко С.А. Козацькі війни кінцяXVIст. в Україні. - Чернігів, 1996. - С29. jl

Див.: Селянський рух на Україні. 1569-1647 рр.: 36. док. і мат. -К, 1993.

Вирський Д.С. (м. Кременчук)

Світова економічна система та козацька революція середини XVII ст.

Зміни у статусі українознавчих студій в Україні і світі стимулювали інтерес до питань місця і ролі нової держави на міжнародній арені, її голосу у загальноєвропейському і світовому оркестрі. З цим пов'язана і нова історіографічна ситуація, сприятлива для досліджень різного роду "контекстів" української історії. В руслі цього потоку знаходиться і дана розвідка, присвячена місцю національно-визвольної революції середини XVII ст. в світовому економічному контексті.

Відомий французький дослідник Фернан Бродель у своїй революційній праці "Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст." поставив чимало питань щодо співвідношення загального і унікального в історії людей, народів, держав. Якоюсь мірою ця розвідка є розвитком (на матеріалі української історії) деяких положень, висловлених французьким істориком щодо світової економічної системи, її впливу на історичні процеси в окремих регіонах Європи і світу.

Метою цієї розвідки є з'ясування місця, відведеного Україні у межах світу-економіки Заходу в період т. зв. "довгого XVII ст." [1]. та вплив економічних процесів загальносвітового масштабу на внутрішньоукраїнські події, зокрема на національно-визвольну революцію середини XVII ст. З огляду на це, особливе зацікавлення викликає параграф з розділу "Старовинні економіки з панівним міським центром у Європі: Амстердам" - "Довкола Балтійського моря" [2]. Він присвячений аналізу відносин ряду країн Північної та Східної Європи, що мали вихід до Балтики із панівними центрами європейської і світової економічної системи, зокрема з Голландією. Хоча увага дослідника переважно фокусується на Швеції та залежних від неї країнах (Фінляндія та ін.), Бродель зміг виокремити ряд характеристик спільних для регіону загалом.

Одною з основних таких характеристик було відносно малочисельне населення східно- і північноєвропейських теренів, наявність чисельних слабкосвоєних районів, малоприступних ззовні. Втім, Бродель відзначає, що "скрізь над таким примітивним рівнем підносилися економіки: економіка внутрішніх районів, де сільське життя, творець додаткового продукту, репрезентувало всі види діяльності; узбережна економіка, завше поживлена, яка вряди-годи викликала подив селами моряків-каботажників; міська економіка, яка виникала й брала гору радше силоміць, ніж мирним шляхом; нарешті, територіальні економіки, які вже вимальовувалися й уже вступили в дію: Данія, Швеція, Московія, Польща, Бранденбурзько-Пруська держава..." [3].

"Отже, - користуючись класифікацією КБюхера, заключає Бродель, - цей простір дає нашому спостереженню цілу гаму економік, можливих у XVII та XVIII ст., - від домашнього господарства (Hauswirtschaft), аж до міського господарства (Stadtwirtschaft) та територіального господарства (Territorialwirtschaft). Нарешті, все це увінчувалося світом-економікою, що проник гюди завдяки сприянню моря. Будучи мовби доданий згори до економік нижніх поверхів, він охоплював їх, накидав їм обмеження, дисциплінував їх, а також і навчав їх, бо глибока нерівність між зверхниками й підданцями була не без певної взаємності послуг: я тебе експлуатую, але ж я тобі й допомагаю час від часу" [4].

Аналіз "шведського прикладу" підштовхнув Броделя до наступних умовисновків. Швеція формувалась як територіальна економіка, водночас, і рання, і запізнла. Рання тому, що шведський політичний простір окреслився дуже рано, в XI ст., зсунувшись згодом на південь і включивши Західний і Східний Геталанд. Але економічно запізнла, бо від початку XIII ст. економіка Швеції контролюється ззовні (XIII-XV ст. - любекськими купцями і, ширше, Ганзою, XVI-XVII ст. - Голландією). "Отже, - заключає Бродель, - для Швеції, як і для інших національних економік, економічний простір організовувався повільно в попередньо окресленому політичному просторі. Але в Швеції така сповільненість мала також і особливі, досить очевидні причини" [5].

Серед останніх Бродель вираховує 1) важкі, навіть відсутні комунікації на величезній на той час території (близько 1660 р. - 900 тис. кв.км суходолу плюс 400 тис. кв.км - моря); 2) замале населення (заледве 3 млн. підданих у шведських володіннях проти 20 млн. населення Франції ^Ьодовіка XIV). Внаслідок цього "велич" Швеції XVII - початку XVIII ст. була можлива лише Шною величезних зусиль; 3) найбільочіша вада була в тому, що водами Балтійського моря, головним простором перевезень, Швеція не заволоділа. Аж до війни Аугсбурзької ліги (1689-1697 рр.) її ^Ргівельний флот був невеликий; звісно, вона мала мала численні кораблі, але мізерного тоннажу, сільські безпалубні кораблі, що займалися каботажем. її військовий флот, що народився в XVII ст., навіть після заснування близько 1679 р. солідної військово-морської бази в Карлскруні, був неспроможний

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

урівноважити датський флот, а згодом - російський флот. Фактично, перевезення морем були послідовно монополізовані Ганзою, а відтак, від XVI ст., Голландією [6].

Згадаємо, що від початку XVI ст. чи не всім європейським країнам на схід від Ельби випала спільна "колоніальна доля" - доля виробника сировини [7]. Тому історика України має зацікавити, які паралелі дозволяє провести нарис Броделя про "ранньомодерну" Швецію? Що за висновки щодо українських реалій XVI-XVIII ст. може зробити дослідник, спираючись на типологічну близькість місця обох країн у світі - економіці Заходу?

Передусім, слід звернути увагу, що в Україні, як і у Швеції, зустрічаємо всі три згаданих типи господарства: домашнього, міського, територіального, а через політико-економічний простір Речі Посполитої і, зокрема Гданськ, зв'язок із світом-економією із центром в Амстердамі.

По-друге, політичний простір України-Русі також окреслився вельми рано, в X-XI ст., (згадаймо "Русь у вузькому сенсі" навколо Києва) і теж частково зсунувся у XIII ст. у західному напрямку (Галицько-Волинське князівство), хоча, через дискретність української політичної традиції, цей чинник не є настільки явним як у випадку Швеції.

По-третє, економіка України-Русі рано стала об'єктом зацікавлення зовнішніх економічних центрів, що відобразилося у строкатому етнічному обличчі українських міст, яке сягає давньоруських часів. А вже у литовсько-польський період міста України, особливо значні, майже повністю контролювалися прийдшим елементом (німцями, поляками, євреями, вірменами та ін.).

По-четверте, для України, як і для Швеції, проблему становили її просторові терени із слабкорозвиненою системою комунікацій і малочисельним населенням. І, якщо, як вважає Бродель, рано розпочата бюрократична централізація, яка коштувала чималих витрат, ствердила фіскальну експлуатацію, яка виходила за межі розумного і яка тільки й уможливила імперіалістичну політику Густава-Адольфа та його наступників, то Україна задля досягнення власних цілей на світовій арені, зокрема досягнення незалежності від Речі Посполитої, також була змушена перенапружити всі свої сили, шукати необхідну енергію на шляху спрощення соціальної структури - за архаїчної моделлю "народ-військо". В обох випадках успіх залишався непевним, досягнення - нетривкими.

По-п'яте, місце "моря" в історії двох розглянутих суспільств. Якщо нездатність заволодіти Балтикою підточувало могутність Швеції, то неспроможність України утвердитись на Чорному морі, яке за влучним висловом Д.Дорошенка, "служить географічною, політичною й господарською основою української землі" [8], також робило її майбутнє вельми хитким. Слабкий козацький флот, в якому, до речі, як і в Швеції домінували дрібні судна - "чайки", попри свої героїчні зусилля, не зміг похитнути турецький контроль над чорноморською акваторією протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст., а згодом знекровлена і пошматована Україна втрачає ініціативу у цьому питанні.

На ще більш цікаві умовиводи наводить аналіз Броделем місця Фінляндії, країни залежної від шведської корони, у світовій економічній системі.

Менш приступна для Заходу ніж Норвегія чи Швеція, оскільки була від нього віддаленіша, вона виявляла тенденцію пропонувати зовнішній торгівлі продукти переробки дерева, серед яких на першому місці стояв дьоготь. Це робило селянина більш рухомим (мандрівки на вирубки, сплави деревини річками та ін.), менш прив'язаним ("прикріпленням") до землі. Бо ж, як зауважував Бродель, "збіжжя, скрізь, де воно правило за предмет широкої експортної торгівлі, працювало на "феодалізацію" або на "рефеодалізацію". Тим часом, як вірогідно, що гірничопромислова чи деревопромислова діяльність сприяла певній свободі працівника" [9].

Міста Фінляндії контролювалися іноземцями - німцями, шведами, але не голландцями - тогочасними господарями на світовому ринку. Цей факт підтверджує периферійне місце країни у світовому економічному просторі.

Серед імпортованих товарів провідне місце займала сіль. Ціни на сіль та смолу контролювалися ззовні (з 1648 р. Дігтярною кампанією, що базувалась у Стокгольмі).

Таким чином, Фінляндія, безперечно, зазнавала певної колоніальної експлуатації. Фінляндський селянин не був "сам для себе господарем, навіть якщо на базовому рівні він і мав певну свободу маневру" [10].

Проте, безперечно, привертає увагу навіть ця відносно обмежена "свобода" фінського та шведського селянина. Бродель дотримується думки Свена Ерика Астрема, що "вона гарантувалась участю селянина в сеймах Великого князівства, які на кшталт стокгольмського Риксдагу включали четвертий стан - селянство. Політика й право буцімто оберігали свободу цього селянина далеких окраїнних регіонів, як і свободу самого шведського селянина, який також ніколи не був кріпаком. Тим більше, що монархічна держава, супротивник шляхетства, могла сказати своє слово в цьому разі. Коротко кажучи, ці шведські селяни, будучи господарями свого майна - *hemman* (спадкова власність шведського селянина), були привілейовані порівняно з масою наймитів, що дедалі зростала, та волюжцями, що буквально кишили, і злидарями - торпарями". Щоправда, додає Бродель, шведські й фінські землі склалися з величезних "зон первісного заселення", що також мало зіграти роль у створенні і збереженні селянської свободи [11].

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Вважаємо, що будь-який, навіть поверхневий, погляд має помітити близькість статусу України ; Фінляндії щодо Заходу. Обидві країни не були суб'єктами міжнародного права, а вважалися за його об'єкт. Відтак, на світовій арені вони були представлені чужоземними панівними елітами: Україна - польською, Фінляндія - шведською. Обидві країни були далекою периферією, "окраїнами" світу-економіки Заходу, відносно малоприступними для нього. Показником цього виступають міста в Україні, що, як вже згадувалось, контролювалися чужоземними діаспорними спільнотами, але, як і в Фінляндії, не стали об'єктом прямої колонізації елітної групи голландських купців.

Попри поширений образ України як країни хліборобської, протягом XVI - першої половини XVII ст. частка збіжжя в українському експорті не була визначальною. Особливо це стосується прикордонних із степом територій. Скотарство, рибальство, бджільництво та інші промисли становили найприбутковіші експортні галузі України [12]. Причому, як це не раз відзначалося і в спеціальній літературі, саме вони сприяли використанню вільної найманої праці [13]. Козацький хутір був суперником і економічною альтернативою панському фільварку в Україні. Навколо нього ще довго гуртувалися антифеодальні сили українського суспільства [14].

Взагалі, як зазначав Бродель у своєму нарисі про пшеницю в розділі "Хліб насущний" першого тому згаданої праці, в усьому світі велика "торгівля зерном залишалася маргінальною, епізодичною, перебуваючи під "пильнішим наглядом", ніж справи інквізиції" [15]. Довелося чекати XVIII ст., щоб склалося, та й не без певних труднощів, кілька великих систем закупівлі, складування, перерозподілу, без яких товар, що швидко псується, не міг би регулярно транспортуватися на великі відстані" [16]. Бродель же нагадував, що "додаткові маси зерна перевозяться майже виключно водними шляхами..." [17].

А отже, якщо західноукраїнські землі - Галичина і Волинь, через річки Сян та Західний Буг ще так-сяк мали доступ до основної "хлібної артерії" Польської Корони - Вісли, яку вінчав на балтійському узбережжі старовинний Гданськ - "занурений в особистий егоїзм і поглинений своїм добробутом" [18], то землі Центральної, Східної та Південної України, річкові системи яких спрямовані до Чорного моря, не могли активно користатися перевагами торгівлі через Балтику. У мемуарі 1771 р. повідомляється: "Ще нині на Поділлі та на Волині стоять високі, мов будинки, бурти поприлої пшениці, якою можна було б прогодувати цілу Європу", а 1784 р. один французький агент відзначав: "На Україні пшениця така дешева, що чимало хліборобів відмовляються її вирощувати". "Велика година" української пшениці, як вважав Бродель наспіне лише згодом, з початком XIX ст.

В XVII ст. чи не єдиним способом збереження надлишків зерна було виготовлення з нього горшки та інших спиртних напоїв, через це монополія шляхти на винокуріння та шинкування напоями власного виробництва була одним з найпотужніших джерел її прибутків і викликала таке напруження в українському суспільстві. Згадаймо, що права на вільне виготовлення та продаж спиртних напоїв настійно домагалися в уряді й українські козаки.

Балтійський шлях українського хлібного експорту, що базувался на привнесеній ззовні фільварковій системі, через свою віддаленість та погані комунікації, попри всю родючість чорноземів України, мав поступатися у собівартості польському. Він підточував традиційну господарську систему країни. Це призводило до відносної слабкості економічної бази українських земель порівняно із Польщею, яка могла компенсуватися лише через посилення економічного тиску на селянство й інші верстви української людності. Колоніальне обличчя економіки України ставало дедалі помітнішим, провідники "нового порядку" втрачали підтримку місцевого населення. Так, небажання Речі Посполитої витратити сили на те, щоб "прорубати вікно" на Чорне море, таке необхідне задля розвитку української економіки, проливає більше світла на мотиви підтримки революції міським населенням Центральної і Східної України.

Традиційна господарська система України, як і в Фінляндії, ґрунтувалась на високій рухливості вселення та широкому застосуванні вільної праці. Якщо у Фінляндії від такого стану речей найбільш вигравали вільні державні селяни, то в Україні верствою найбільш зацікавленою в ньому стало козацтво. До збереження цієї соціальної ніши прагнули обидва згадані стани. Саме чотиристанову модель, відому нам на прикладі шведсько-фінляндського суспільства, можна, до певної міри, прийняти як політичний ідеал українського козацтва.

Окрім вже згаданих паралелей в економічному розвитку України і Фінляндії, привертає увагу ^cДе солі, як товару, у розвитку української економіки в XVI-XVII ст. Воно таки дійсно непересічне. Чумацтво було елементом саморозвитку традиційної господарчої системи, про що недвозначно свідчить народна любов і пошанування цього промислу. І, хоча ціни на сіль, як і у випадку Фінляндії, контролювалися ззовні, а український робітник також не був "сам для себе господарем", це свідчило в Україні позиції вільної праці і соціальну мобільність.

Таким чином, "фінський шлях", до певної міри, можна вважати моделлю саморозвитку Української господарчої системи, формою її інтеграції в світову економічну систему, якби Українському суспільству вдалося нейтралізувати тиск "шляхетського ладу", рефеодалізації в економічній сфері, яку підтримував уряд Речі Посполитої, а згодом і Росії.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Отже, економічний сенс Козацької революції середини XVII ст. полягає у спробі повернути країну на шлях традиційного господарчого розвитку, надання їй можливості самотужки вирішувати, які форми залежності від світової економічної системи найбільш прийнятні для України. Втім, катаклізми, що супроводжували цю революцію, поставили взагалі під сумнів приналежність України-Гетьманщини до світу-економіки Заходу, активне повернення до якої спостерігається лише з початком XIX ст., причому, вже переважно, не балтійським, а більш традиційним для неї чорноморським шляхом.

1. Термін і відповідна періодизація (1570-ті - початок XVIII ст.) запропонований Н.Яковенко (Див. підпараграф "Ритми "довгого століття": Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997. - С.242-243).
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу. - К. 1998. - С.218-225.
3. Там само. - С.219.
4. Там само. - С.220.
5. Там само.
6. Там само. - С.220-221.
7. Там само. - Там 2. Ігри обміну. - К., 1997. - С.220.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1991. - С.27. Спроба дослідження геополітичних пріоритетів України у XVI-XVII нещодавно була здійснена В.Брехуненко (Див.: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середини XVII ст. -Київ-Запоріжжя, 1998. -336с).
9. Бродель Ф. Цит. праця. -Т.3.- С.224.
10. Там само. - С.223.
11. Там само. - С.224.
12. Див. образ міцного експортноорієнтованогоукраїнського господарства у класичній праці В.Антоновича "Грановщина" (Антонович В.Б. Моя сповідь: історичні та публіцистичні твори.-К., 1995. - С.614-615). Цікаві дані про масштаби відгінного тваринництва в Україні наводить Я.Дашкевич (Див.: Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом//ЗНТШ. - Т.ССXXII. -Львів, 1991. - С.38-39).
13. Див. зокрема: Пірко В. Перебудова помісного господарства в XVI-XVIII ст. у Східній Європі у творчій спадщині Д.Л.Похилевича// Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. - Львів, 1998.-С 7 4.
14. Горбань М. Розбійник Мацапура (побутово-історичний нарис)//Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. - Вип.ІІ. -Харків, 1999.-С189-190.
15. Широковідомі факти політичного регулювання зернового експерта. Зокрема, російська дипломатія використовувала останній і як важель тиску на гетьманський уряд Б.Хмельницького (Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т. VIII. -К, 1995. - С.248.
16. Бродель Ф. Цит. праця. - Том 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. - К., 1995. - С.99.
17. Там само.
18. Там само. -Т.3.- С.225.
19. Там само. -Т.1.-С.82.

Пиріг П.В. (м. Чернігів)

З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття

Під впливом подій Визвольної війни середини XVII ст. істотні зміни відбувалися в соціальному житті всього населення України.

Прояв у даному відношенні результативності війни полягав у тому, що в ролі володарів землі виступили "українські суспільні низи": селяни, рядові козаки, міщани.

Характер володіння і користування їх землею, головним чином, визначала займанщина, що з'явилась і одержала розповсюдження в другій половині XVII ст.: "в ту пору по обоих сторонах Дняпра вся земля была малороссіяна сполная й обшая потамисть, покамисть они первее - под полки, а во полках под сотне, а в сотнях под местечка, села й деревне, а в оных под свои жилища, двори, доми й футори осягли й позаймали і потому сталися все добре малороссіянам быть властными чрез займы. Оніе ж займы свои малороссіяне разными означали способами: одни обуровали, другие концами обносили й рвом окопували, кляками ограничили и что хотели в тех займах строили, гаи возвращали и сади заводили, футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили" [1]. Суть займів зводилась до занять явочним шляхом земель які належали раніше польським магнатам і шляхті.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Зазначимо, що в історичній науці досі не має єдиної думки щодо дефініції "займанщина". Як правило, вчені вкладають в її зміст поняття форми землеволодіння [2]. Інші ж стверджують, що вона була звичайним правом, яке дозволяло на певному етапі розвитку феодалних відносин "на основі першого займу" володіння чи користування землею" [3].

На Чернігівщині в ході Визвольної війни [4] володарями панських земель ставали, наприклад, селяни. Так, у селі Постовбиці "которые грунта некоторые обыватели прилеглие, яко нам дано знать, неслухне і непотребне займают и оніе пустошати собі привлащают і оніе от того, кому власне принадлежит природным правом, отривают" [5]. Аналогічну ситуацію спостерігасмо в с. Ройще цього ж полку, де селяни зайняли землю Лукаша Носачовича: "что там слободяне ройшкие часть тых его власних засіли грунтов" [6]. В 1656 р. маєтності попередніх власників зайняли козаки, селяни й міщани в Менській сотні: "Дошло нам /полковнику Гуляницькому..-П.П./ ведомость, иж там некоторые товариство й посполитіе люде недавними часи поля пахают панские завоеваніе во всех трех руках" [7].

Товариш Острянської сотні Михайло Позній скаржився в 1684 р., що за час його перебування в татарському полоні його "дедовскими й отцевскими" землями заволоділи мешканці хутора Юркова О. та С. Васенки, С.Мотовиловченко і житель Новиковського К.Новик [8].

На перших порах володарі придбаної шляхом першого займу землі мали право не лише на користування нею, а й могли також обмінювати й продавати цю землю, тобто розпоряджатися нею, як своєю особистою власністю. З приводу цього джерела зафіксували немало фактів. Так, наприклад, житель Сосниць В.Донець обміняв своє "займище" на частину земель, що належали Макошинському монастирю. Селянин ніжинського полку І.Штатович в 1677 р. продав свої "займища" Благовищенському монастиреві [9]. Остерський козак Андрій Моцарський за 15 0 золотих литовських продав свою землю в хуторі Добруковому мешканцю Мотовиловки Григорію Половцю [10]. Козак Дацько Веремієнко фільварок "свой власний ... з хатою, садом, клунею" продав за сто польських золотих панові Зражевському [11].

Придбані землі деякі селяни, козаки й міщани вимушені були продавати, як правило, "немаючи чимъ при обузтве своем поратоватися" [12].

Є.С.Філімонов [13] помітив цікаву деталь, яка полягала у тому, що займати й освоювати дозволялося лише ті землі, які ніякому не належали, були "вільними". За даними О.І.Гуржія, більшість таких земель виявилась у Південному Лівобережжі. Відповідно в Північному Лівобережжі, на Чернігівщині, їх було менше. Крім того, даний регіон, у порівнянні з Півднем, відрізнявся більшою заселеністю. Виходячи з цього, можна стверджувати, що тут займанщина не могла одержати такого розповсюдження, як на Півдні Лівобережжя.

Крім того, перепоною, своєрідним гальмом на шляху до придбання селянами, міщанами й козаками земель шляхом займу, виступала старшина. Напевно, освоєння "вільних" земель здійснювалось з її відому, а то й дозволу. У всякому разі, джерела дають можливість говорити про це. Оперуємо відомостями, наприклад, що козаку Леону Федоровичу Бруенку "на грунте козацком, которій тот Леон маєт на том селище /Шматово, Почепського повіту. - П.П./ спокойно селится й будинок ставить" дозволяв почепський сотник Овдій Рославченко в січні 1666 р. [14] Козаку Івану Алексеєву "пустовскою пашнею, називаемою Сороквашинскою" дозволив володіти полковник Диклашевський 12 листопада 1692 р. Цікаво, що він вимагав за це від козака 10 золотих [15]. Стародубському козакові Панасу Зінченку вотчину Деревицю і "пашню прозиваемою Людвиковщина" надав у березні 1660 р. полковник Петро Рославець [16]. Можна навести й інші приклади [17].

Бажаючих одержати землю було багато. Деякі селяни, козаки й міщани придбали її шляхом купівлі. Переважно це були заможні люди. Так, наприклад, джерела свідчать про перехід у руки ніжинського козака Івана Борсука володіння у Пашківці й Врещівці "в межах й границах, з садами полями розробленими й нерозробленими, займищами ... пастовниками, гаями, березниками, сеножатями..."[18]. Купив він їх на "вечніе часы" за 50 польських золотих [19]. Козак Ілько Авраменко за 15 золотих придбав земельні наділи в Бобрику, Синяках і за "Ніжином-Озером" [20].

Вивчений нами джерельний матеріал дає можливість стверджувати, що найчастіше шляхом купівлі одержували землю міщани [21]. Наведемо щодо цього деякі приклади. Так, погарські "обыватели" Філон Корнійович Лобасов Коновал і Григорій Демешков купили "чвертку земли пашенной" "на вечные и непорушныи часы" у мешканців с. Варинок Лавріна Отрохова і Сави Даниловича, заплативши "коп пять грошей личбы литовской" [22].

Міщанин м. Стародуба Ситко Кононович мав землю, "купном себе от Ігната Караула набытую, в ограничєнью на сем боце Тростянки лежачую, зодное стороны от речки тоеж Тростянки, а з Другое от леса, як сам уживал" [23]. Міщанин Конотопа Костюк Кузьменко купив у 1677 р. сеножать й лесок на грунтах Карабутовских" [24].

У містах землею наділялась передусім заможна частина їх населення - міський патриціат: в'їти, бурмистри. Навіть коли вони втрачали свою посаду, земельні володіння продовжували перебувати в їхніх руках. Досить вдало свідчить про це листопадовий універсал Івана Мазепи за 1688 р. Незважаючи на те, що в'їт Ісак Ярмолевич Дерев'янку пішов у відставку /замість нього ^ "пан Спиридон"/, гетьман не віддавав його "для заслуг й певних респектов... от слободки на

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

его кренте прозиваеом Антонов Лубок стоячий" [26], а також від трьох його млинів на річці Десні, "под селом Демянками урочища Гумнича и в селе Понуровце построених", і сіножатеї між річками Ревною й Товкачівкою, куплених, щоправда, за "власние свои гроше". Дерев'янкові дозволялося "з людей тяглих тамошних наложити себе обирати послушенство" [27]. Всю власність Ісака Ярмолевича Мазепа брав під охорону: "всех тых вишьописаних добр, аби ни хто там з старшины, яко и черни наменьшой не важился чинить... перешкоди, пил но варуем й рейментарско доказуем" [28].

Конотопські козаки "насильством" володіли землями путивльського боярина Н.Яцина. У 1690 р. їх зобов'язували "никоюю мерою силою пахать и ни в каких делах входит, только за повеленьем панов бояр ... кому чего надобно й десятину давать" [29].

На Чернігівщині мали місце випадки нападів селян на старшинські землі. Так, наприклад, у березні 1681 р. військовий товариш Стародубського полку Михайло Іванович Рубець скаржився "уряду мескому" на Петра Митяєнка, Івана Гапоненка, Самійла Єсимонтовського, Семена Григор'єва, Леона Петраєнка й інших чупківських жителів за наїзди на землі, "з давних часов Ему належачые"[30]. Землевласник був надто стурбований, що чупківчани в його слобідці Шамівці, "наезджаючи квалтн немалые чынят у восен овощи побрали з огородов ... другим разом в той же Слободке Шамовьци квалтовне ... челядника мало з ручницы неубиле" [30]. Дана справа викликала надто гучний резонанс. З наказу гетьмана її розглядали генеральний суддя Іван Домонтович, стародубський полковник Григорій Карпович, полковий суддя Самійло Іванович, "пан Андрій Васильович писар суду енерального" та інші високопоставлені особи Війська Запорізького

Для "одберане маетностей в дыспозыцию войсковую й прывернення сел й грунты Пону Михайлу Рубцу" [32] були залучені також старожили, які "пред их милостями старшиною войсковою енеральною засланою под сумленьем признали" його попередні володіння: "по татарский прави шлях земля Курозновская й на той бок шляху татарского крент чарнаоковский по Салаву речку и по Еленку и за рекою Салавою Драховская земля" [33]. В кінцевому рахунку "зособливой воли й ласки ясне велможного Его милости пана Гетмана Пону Михайлу Рубцу, тые Кгрунты й Слободку Шамовку прывернули й подали". Чупківчани ж одержали наказ 'да кренту абы жадного прыступ не мели й жадной кривди аби не важились чынить" [34].

Історія зафіксувала й той факт, що в 1686 р. скаржились уже на самих Рубців - Михайла та Іллю. Скарги на ім'я стародубського полковника Якова Івановича Гетманича надходили від жителів села Нижнього, які "покилкокротне супликовали... все зуполне громадою... якобы оные /Михайло та Ілля Рубці. - П.П./ неважаючи на старіє межі й предели, в власніє їх нижневцов отчистіє грунту, которіє межами з курозновскими грунтами зиходяться втручаються" [35]. Нижнівські селяни прохали полковника вирішити питання про "розграничение межі ними й Рубцами помененних грунтов". І просьба не залишилась без розгляду. Незабаром для виконання даної місії Гетманич відправив "товариша значного войскового" Павла Гудовича, наказавши йому "учинити розграничене", детально описавши всі орієнтири, що повинні були служити вихідними віхами для розмежування [36]. Гудович віднісся до роботи досить добросовісно. Встановити істину йому допомагали старожили сіл Нижнього, Чубкович і Душкіна[37].

Із зазначеного вище видно, з якою наполегливістю селяни відстоювали виборене ними в ході Визвольної війни право на користування землею, боролись з його порушеннями. Полкова старшина змушена була вже рахуватись із цим і до певної міри обмежувало сваволю й апетити старшини, керуючись звичаєвим правом [38].

Іноді великі землевласники самі йшли на деякі поступки селянам. Показовий у даному відношенні факт обміну земель жителями згаданого села Нижнього Кузьми Швейбенка, Власа Ігнатовича, Захара Карповича, Федора Ігнатовича, Кіндрата Супроновича, Супруна Євхимовича, Семена і Марка Жиденків із стародубським полковником Михайлом Миклашевським [39]. Замість Борок вотчинна маєтність Миклашевського/, "в тих же Нижневских полосах, при певных урочищах лежачих, близко прилеглых до млына Его Милости Пана Полковника", вони одержали урочище Істровщину [40]. Гарантійність даної акції засвідчив зроблений в "Книгах меских Стародубских" запис, згідно з яким "помененним особам тыми замененними крентами, тепер и в потомніє часи, спокойне владети й пожитковати, то есть кому колвек дати продати з ким заменяти, и на який хотети власный свой найлепший пожиток оборочати" [41]. Напевно, нижнівці дуже бажали мати справу саме з Істровщиною /можливо, ці землі були кращої якості, зручнішими в користуванні або з якихось інших важливих причин/, бо "маючіє особы, и по них посессорове отчины Істровской" погоджувались "давати Его Милости Пону Полковникови Стародубовському по пуду меду" [42].

Подібні поступки з боку феодалів пояснюються, напевно, тим, що селянське землеволодіння становило економічну основу функціонування їх господарств, було джерелом прибутків для феодалів у вигляді різноманітних селянських повинностей.

Однак, академік С.Д.Сказкін зазначав, що безпосереднього виробника феодальної епохи неможна вважати власником, якими б міцними й широкими не були його володарські права, бо він не одержував, а платив феодальну ренту за ту ділянку землі, яку обробляв [43]. Відповідно в даний час селяни, які мали землю, не були її власниками, а лише користувались землею на правах

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

спадкового володарювання. Під час купівлі-продажу земель посполитих новому володареві переходила не земля, а тільки право володіння нею. Крім того, він повинен був виконувати на користь власника повинності, що закріплювались за попереднім володарем цієї землі.

Слід зазначити, що в міру зміцнення політичних позицій старшини ці права з часом ставали все прозорішими. Все частіше й частіше зустрічались випадки, коли полкове начальство за певну провину могло позбавити посполитих земельних володінь. Цікава в даному відношенні справа козелецького міщанина Степана Зубченка. Він заборгував Костянтину Солонині - "полковнику войска его царского пресветлаго величества Запорожского Киевскому" [46] - 1200 золотих (напевно, позичав для покупки землі). На міському уряді з участю козелецького вїта Юрія Івановича 4 травня 1681 р. було накладено арешт на "двор з усем будинком ... футор ... з лесом сеножатми и полями", що належали Зубченку, "в той сумме винной [47]. Якщо "до року до перенесенія мощей Святого Николая, на который праздник обещался тую сумму отдати ... и отдаст Зубченко тую вишьописанную сумму дванадцят сот золотих Пону Солонине, то повинен Пан Солонина тих фунтов уступити". Якщо ж ні, то "тіє дом, грунту, шацовати" [48]. Подібну практику відбирання дворів і "що до двора належить" підтверджують також інші джерела [49].

Дещо інакше виглядала справа з долею землеволодіння рядових козаків, які право власності на землю вважали складовою і невід'ємною частиною своїх, завойованих шаблею, козацьких "вольностей". Прагнення до одержання цих прав, напевно, й було однією з головних причин масового покаяння після Визвольної війни селян і міщан. Але й козацькі права на землю були обмеженими. Обмеженість ця визначалась, передусім, умовним характером козацької власності [50].

З одного боку, козакам дозволялося засновувати на своїх землях слободи й реалізувати монополію власності на землю шляхом присвоєння частини додаткових продуктів безпосередніх виробників. З іншого боку, в обов'язок козакам покладалась необхідність виконувати військову повинність. В протилежному випадку виникала загроза втрати козацтвом землі. У зверненні Івана Мазепа в 1692 р. до царя з приводу цього вказувалось прямо: "Гетман, с старшиною и с полковниками разсудили: которые особы еще в войску и в народе мняты быти к службе негодны, а за нашими универсалами к маетностям приобщилися, тех угодно бы от того владения отставить" [51].

Наступ державців на землевласницькі права міщан і козаків продовжувався і надалі [52].

1. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. - Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. - Том четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. - Государственное издательство Украины, 1925. - С.1.
2. Див.: Смолій В. Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: основні напрями соціальної політики //Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць у двох частинах. - К, 1995. - Частина перша. - С.38.
- 2Див., напр.: Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне /1648-1783 гг./: Историко-юридический очерк по архивным источникам. - Киев, 1908. -С. 17, 19. Смолій В. Вказ. праця. - С. 37.
3. Див., напр.: Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. -Киев: Наукова думка, 1986. - С. 39.
- 3Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К: НМКВО, 1993.
- 4Чтения в историческом обществе Нестора летописца. -Киев, 1890. -Кн.4. - С. 102-103.
- 5Там само. - С. 98-99.
- 6Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. 4. - С. 152.
- 7Національна бібліотека України. Інститут рукописів. -Ф. II. - Спр. 18667. -Арк. 23-32. //Далі: НБУ. ІР/.
- 8Див.: Борисенко В.И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К: Наукою думка, 1986. - С. 86. 9НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. 18662. -Арк. 7, 8. Ю Там само. - Ф. 61. - Спр. 875.-Арк. 4. Н Центральный державный историчный архив Украины/м. Київ/ - Ф. 1767. - Оп.1. - Спр. 2. -Арк. 17.
- 12 Ф. 1471. - Оп. 1. - Спр. 1. -Арк. 160. //Далі: ЦДІА України/.
- 13 Филимонов Е.С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения. - Пермь, 1895. - Вып. 2. - С. 15.
- 14Гуржій А.И. Указ. соч. - С.39.
- 15 НБУ. ІР. -Ф.1. - Спр. 56081 //Лаз 419/ - Арк. 65. НБУ. ІР. - Ф. XII. - Спр. 38. - Арк. 146.
- 16ЦДІА України. - Ф. 222. - Оп. 1.-Т.Л- Спр. 97. - Арк. 1.
- 17Багалей Д. Займанщина вЛевобережной УкраинеXVIIиXVIIIст. //Киевская старина. -1883. - Т. VII. - С. 589.
- 18НБУ. ІР. - Ф. 61. - Спр. 875. • Арк. 7.
- 19 Там само.
- 20 Там само. - Арк. 8 /зв./.
- 21 ЦДІА України. - Ф. 1471. - Оп. 1. - Спр. 1. -Арк. 160-160/зв./й т.
- 22Труды Черниговской Архивной Комиссии. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. -Вып.Х. - С. 154-155.
- 23НБУ. ІР. - Ф. 61. - Спр. 829. -Арк. 1.
- 24Там само. - Ф. II. - Спр. 18669. -Арк. 35, 36.
- 25НБУ. ІР. - Ф. 1. - Спр. 54516" //Лаз. 33/ -Арк. 170/зв./ Спр. 54538//Лаз 33/ -Арк. 211 /зв./.
- 26ЦДІА України. - Ф. 220. - Оп. 1. - Спр. 184. -Арк. 1-2.
- 27 Ф. 165. - Оп. 1. Спр. 4. - Арк. 1.
- 28І.П Крив 'якевич відносить їх до міськоїстаршини //Див.: Крив 'якевич І.П. Богдан Хмельницький. -Львів,

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

1990. - С. 160.
29НБУ. ІР. ~ Ф. 1444 /ун. 117/. - Арк. 1.
30 Там само.
31 Там само.
32 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссией. - СПб.: В типографии П.А.Кулиша, 1863. -Т. IV.-С. 18-20.
33НБУ. ІР. - Ф. 61.-Спр.827. -Арк. 1.
34 Там само. - Арк. 1 /з в./.
35 Там само.
36 Там само. -Арк. 1.
37 Там само. - Арк. 1 /зв/.
38 Там само. - Спр. 828. - Арк. 1.
39 Там само. - Арк. 1 /з в./.
40 Там само. - Арк. 2.
41 Див., напр.: ЦЦА України. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 23. -Арк. 1. Ф. 165. - Оп.1. - Спр. 10. -Арк. 1-2.
42 Військовий товариш, міський отаман, потім стародубський полковник. Життя його обірвалося у 1706 р. в битві під Несвіжем. Земельними володіннями збагачувався ще до зайняття полковницького уряду. Один із документів, зокрема, свідчить, що 27 червня 1677 р. Миклашевський при посередництві глухівського отамана "пана Сави Яковлевича" купляв землю "у вечность и спокойное держане" у глухівського "обывателя" "Елизара Лук'яновича, заплативши за неї три копн. /НБУ. ІР. - Ф 61. - Спр. 1141. -Арк. 1/ НБУ. ІР. - Ф. 61. - Спр. 831. - Арк. 1. Там само. - Арк. 1 /з в./ Талі само.
43 Борисенко В.Й. Вказ. праця.- С 88.
44 Сказки С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. - М., 1968. - С. 129.
45 Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII-XVUI вв., - Киев, 1890. - С. 12.
46 Гуржий А.И. Указ. соч. - С. 43.
47 Лукомский Б.К, Модзалевский В.М, Малороссийский гербовник. - К.:Либідь, 1993. -Репринтное издание.-С. 172
48 НБУ. ІР. - Ф. 1445/ун. 117/. -Арк. 1.
49 Там само. - Арк. 1 /з в./ Див.: Описание рукописей кн. В.Д.Голицына // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. - С. 49-50.
50 Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави/1648-1654/. -Львів: Світ, 1991. -С124.
51 Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. -М, 1859. -Ч.2.- С. 7.
52 Див.: Гуржий А.И. Указ. соч. -С. 43п ін.

Гоцуляк В. (м. Черкаси)

Земельне судочинство в Україні часів Гетьманщини

Невідкладні проблеми української економіки на стадії переходу до ринкових умов господарювання обумовили пошук нових засобів і методів організації аграрних відносин, які відповідають вимогам світових стандартів. Одночасно, з давнини в Україні, багатой на чорноземі для селянської нації першим джерелом власності і взагалі мірилом вартості була земля, навколо якої створилося історично-правове поле життя.

Згадана проблематика є, нажалі, слабковивченою і окрім праць представників "золотого віку" української історіографії: М.Володимирського-Буданова, А.Кистяковського, О.Лазаревського. Д.Миллера, М.Слабченка, М.Вешленка, а також з сучасних Я.Падоха та ін. вона в структурі нових умов господарювання і поглядів на економіко-правову базу перетворень в аграрному секторі України потребує значної актуалізації, як і більшість розробок часів Союзу РСР.

Хочеться звернути увагу на земельне законодавство на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII століть часів Гетьманщини.

У XVII ст. Гетьманщиною іменувало себе Військо запорізьке і вона існувала в 1648-1764 рр. Територія цієї держави первісно за часів Б.Хмельницького обіймала колишні воеводства Брацлавське, Київське, Чернігівське, частину Волинського та Білорусь (Чавський полк). 1663 р. - рік поділу Гетьманщини на дві частини по Дніпру, а після скасування козацтва Польщею у 1700 р. на Правобережжі територія Гетьманщини охоплювала лише землі Лівобережжя зі столицями: Чигирин, Батурин, Глухів. Гетьманська держава цих часів в правовому статусі залежала від Росії. Ця залежність носила форму номінального васалітету, дедалі більше перетворюючись в обмежений суверенітет.

Структура влади відповідала перехідній формі від республіканської до монархічної державної організації. Вона мала 3 окремі інституції з певно конкуруючими функціями. Генеральна Військова Рада, Гетьман, Рада Старшини. Перша була органом прямого народоправства, яке в кінці XVII ст. втрачає значення центрального державного органу на користь двом вищеназваним. Судовими

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

справами займався Генеральний Військовий суд, який утворився з козацького суду за польських часів, суд очолював сам Гетьман, а його постійним заступником був один із генеральних суддів. Це був колегіальний орган в якому засідали члени генеральної старшини та знатного товариства. Вишукуючи судові справи, він служив апеляційною установою, а в справах вищої старшини і так званих гетьманських "протекціоналістів" був судом першої інстанції. У XVIII ст. над ним з'являється ще вища влада - Суд Генеральної Військової Канцелярії.

Процесуальне право цієї доби за браком невідокремлення процесу від матеріального права майже не вивчене. Зазначене фіксує і така кодифікація як "Права по которим судитя малоросийский народ". Укладені в 1743 році "Права" не мають чіткого відокремлення процесуальних норм. І хоча вони зосереджені в 7 і 8 главах, однак, окремі положення містяться майже по всьому судовому документі.

Основними джерелами процесуального права Гетьманщини служили названа вище кодифікація, діюча у XVні ст. Аналіз "Права..." дали М.Слабченко, М.Чубатий, М.Вешленко, І.Теличенко.

Найбільш цінні джерелознавчі розвідки належать авторитетним дослідникам українського судочинства Д.Міллеру, О.Лазаревському, а також ЛХрабини, М.Слабченку, О.Левицького та іншим.

Зосередимо увагу на земельному законодавстві і, зокрема, на "грунтовому" судовому процесі в добу Гетьманщини. Історія цього питання своїм корінням сягає ще часів "Руської Правди" однак, історичних джерел про окремий земельний процес не збереглося. Я.Падох зазначив, що впродовж століть такі норми судочинства створився [1; 15]. Така думка спирається на деякі статті "Руської Правди", що стосуються ґрунтових або межових спорів. Зокрема у пушкінському списку "Руської Правди" у статтях 60-61 мова йде про межі штучні і природні ("бортні", "ролейні" та "дворні"). З цього випливає висновок про те, що хліборобські ґрунтові справи в той час були під окремою опікою держави і судів [1,16].

За часів Литовсько-руської доби земельне судочинство ґрунтовий процес поглиблюється і впроваджуються норми судочинства. Про що свідчить IX розділ Литовського статуту. Вже в кожному судовому окрузі (повіті) діють підкормські суди, які вели підкормії і коморники, на допомогу ним пізніше прийшли мірничі. Перед 1648 р. у Гетьманщині судовий устрій був такий, як у Польщі суди шляхетські, земські, гродські і підкормські, а в містах маґдебурські. Одночасно зароджується козацьке судочинство. Середина 50-х років XIX ст. - час, з якого у правовому житті настають зміни пов'язані із втратою Гетьманщини зв'язків із Польщею, а за її посередництвом - із Західною Європою. Можна погодитися з думкою Я.Падоха про те, що це "вельми понизило правове почуття й знання питань права не лише серед загалу населення, а й також серед правників" [1, 16]. Гетьманщина втрачаючи досить широку кодифікаційну систему, взамін не отримує нічого, бо усі зусилля північного сусіда спрямовуються на нівеляцію різниці між обома краями, і заодно у правовому відношенні. Все більше впливає на Україну російське право і поширюються напівросійські судові органи. Такі умови покликали до життя, при збереженні традицій та звичаїв, новий козацький судовий устрій і, зокрема, земельні справи вів Генеральний військовий суд через окремих комісарів-межовщиків, а Литовський статут залишався головним джерелом правосуддя Гетьманщини. Спроби змінити у 1728 році на підставі "Решительних пунктів", даних Петром II гетьманові Данилові Апостолу, давній звичай посилати комісарів безпосередньо на ґрунт і простежувати ґрунтові справи з допомогою планів ("чертежей"), що занадто розтягувало у часі і увільнювало розгляд справ, ніколи повністю не запроваджувався. "Права..." обминають це питання і навіть не згадують про потребу плану під час ґрунтових справ. Велика судова реформа Розумовського 1760-1763 рр. повернула назад земські, градські і підкормські статутні суди. Знову, до 1783 року підкормські суди взяли на себе функцію впровадження ґрунтових справ. Введенням закону "Об учреждении губерний" скасовано давній судовий устрій і впроваджено російський. На короткий термін, за царя Павла I, було частково відновлено "старое судоустройство" и "старое судопроизводство", а окремі судові інституції, встановлені реформою гетьмана Розумовського, переписували аж до 1812 року.

У XVII-XVIII ст. терміну "ґрунтовий процес" не існувало, а були назви "суд польовий, підкормський, комісарський або межовщичий". У 1763 році впроваджені окремі межовщичі суди. В компетенцію ґрунтового процесу входили справи розмежувальні, ґрунтові спори, посесорійні, петиторійні.

Українськими істориками права з'ясовані функції межових суддів, історія їх покликання, процес прийняття присяги, наявність межовщиків і тривалість їх урядування, "обов'язки межовщиків", їх права, функції підмежовщиків, особливості інституції межовщиків, судів, обов'язки сторін і заступників, процедури "позову", їх терміни, хід розгляду, система доказів, присуд, "касаційні засоби".

Головною рисою ґрунтового процесу Гетьманщини був його приватно-правовий характер. Важливою засадою обговорюваного процесу була засада присутності. Велика роль у цьому належала "Ромаді, тобто громадській думці, під час процесу. Сам процес був, здебільшого, усний. Виразною рисою козацького процесу була повна відсутність формалістики. Вадами були несамотійність (залежність) судів у своїй діяльності, а тим самим, і залежність виміру справедливості, що було закономірним результатом поєднання функцій суду з функціями органів адміністративної влади. Болючим питанням було також зволікання виконання вироків та необмежена кількість апеляцій.

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Земельне судочинство мало враховувати різноманітні "еталони" ґрунтів на Лівобережній Україні. У XVII-XVIII ст. для виміру земельних плану на півночі Лівобережжя використовували волоки, плаці та їх фракції. Козаки, селяни, міщани, здебільшого, користувалися у вимірюванні своїх ділянок плацями та його фракціями: чвертки, шостки, третинки і четвертинки. Розмір чвертки використовували російські урядовці. Плац дорівнював 4 чверткам, а чвертка - волоці, приблизно від 68 до 80 десятиці. Вживався також термін "плац", що означав двір, дворове місце. Великою міри земельних плац був еталон "день", відомий не лише на Лівобережній Україні, але й у багатьох країнах. Селяни, козаки і міщани застосовували день для виміру земельних плац у другій половині XVII-XVIII ст. Сама система виміру була складною і спиралася на хліборобський досвід, і володіння орача технікою оранки і т.ін.

Перебування з початку XVIII ст. на території Лівобережжя російських військ, прискорило уніфікацію українських мір і встановлено їх співвідношення з російськими. Ці заходи мали успіх лише тоді, коли застосовувалися українські міри подібні до російських.

Для виміру земельних плац застосовувалися також і гони, різні за величиною: великі - 120 сажнів (260 м), середні - 80 (173 м) і малі - 60 сажнів (130 м.). Нарівні з гонами застосовували міру ступенів або шаг. На півночі Лівобережної України вона дорівнювала фунту (30,48 см), а в центральних і південних районах - 17,12 см [3,232].

Мірами земельної площі були і міри врожаю. Копую в 60 снопів вимірювали площу ріллі і 10 коп. дорівнювали десятині. Площі сіножатей зазначали в копицях - 0,1 десятини (0,1 га), у возах - 0,5 десятини (0,55 га), скиртах - 10 десятин (11 га) і косарах - 0,5-0,7 десятин (0,55-0,77 га) [3,232].

Земельні плаці вимірювали також у мірах зерна, яким засівали поля. Посівні міри мали локальні відмінності, що коливалися від 0,375 (0,41 га) до 0,6 десятини (0,66 га). [3,232].

Найпоширеніші одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися на Лівобережній Україні в другій половині XVII-XVIII ст. наведені в таблиці

Волока	17-20 десятин (19-22 га)
Морг	0,56-0,66 десятин (0,6-0,7 га)
Плац	68-80 десятин (75-88 га)
Чвертка	17-20 десятин (19-22 га)
Шостка	11-13 десятин (12-14 га)
Третник	5,6-6,6 десятин (7-8 га)
Чвертина	4-5 десятин (4,4-5,5 га)
День	0,5-0,75 десятин (0,54-0,81 га)
Упруг	0,2-0,25 десятин (0,2-0,27 га)
Гон	60 сажнів (130 м), 80 сажнів (173 м.), 120 сажнів (260 м)
Ступінь	71,12 см
Шаг	30,48 см
Копя(60 снопів)	0,1 десятини (0,11 га) 0,1 десятини
Копиця	(0,11 га) 0,5 десятини (0,55 га)
Віз	10 десятин (11 га) 0,33-0,75 десятин (0,36-0,87 га)
Скирта	1,5 десятин (1,65 га)
Косар	0,375 десятин (0,41га)
Почепська осмачка	2,4 д
Чвертик	е
Стародубська осмачка	с
Чветик (чвертка)	я
Гадяцька осмачка	т
Четверик	и
Ніжинська осмачка	н
Четверик	и
Чернігівська осмачка	и
Четверик	
Понорницька осмачка	(
Четверик	2
Прилуцька осмачка	,
Четверик	б
Переяславська осмачка	4
Четверик	
Лубенська осмачка	
Четверик	г
Китвська осмачка	а
Четверик (датниця))
Полтавська осмачка	

0,6 десятини (0,66 га)
 1,4 десятини (1,65 га)
 0,375 десятини (0,41 га)
 1,5 десятини (1,65 га)
 0,4 десятини (0,44 га)

2,4 десятини (2,64 га)
 0,6 десятини (0,66 га)
 1,4 десятини (1,65 га)
 0,375 десятини (0,41 га)
 2,4 десятини (2,64 га)
 0,6 десятини (0,66 га)
 2,4 десятини (2,64 га)
 0,6 десятини (0,66 га)
 3 десятини (3,3 га) 0,75
 десятини (0,83 га) 2
 десятини (2,6 га) 0,5
 десятини (0,55 га) 2
 десятини (2,2 га)

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Четверик (чвертка)	0,5 десятини (0,55 га) 2 десятини (2,2 га)
Носівська осмачка	0,5 десятини (0,55 га)
Четверик	
Після реформи 1734 року	2 десятини (2,2 га) - 0,5 десятини (0,55 га)
Осмочка Четверик український	Російські одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися на Лівобережній Україні
Четверть (висіву)	1 десятина (1,1 га)
Четверик російський	300 квадратних сажнів (1,1 га)
Десятина	2400 квадратних сажнів (1,1 га)
Квадратний сажень	4,7 кв.м.
Четверть (ріллі)	3600 квадратних сажнів (1,7 га) [3;232-233].

Вивчення такого цікавого питання з історично-правової думки Україна другої половини XVII-XVIII ст., як ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні, неминуче веде до вивчення цього феномену на Правобережній Україні.

1. ПадохЯ. *Грунтове судочинство на Лівобережній Україні другої половини XVII-XVIII столітті.* —Львів, 1994. 195 с
2. *Історична метрологія України має свою сталу історіографію. Окремим її проблемам присвячені праці О.Шафонського, О.Ханенка, І.Срофієва, Д.Лохалеви́ча, Л.Пономаренко, а також Л.Дорошкевича, В.Зіни́ча, Я.Сеники. назвам одиниць виміру і ваги в українській мові присвятив свою працю В.Винник. змістовною є праця "Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст." підготовлена і опублікована О.Сидоренком в 1975 році. Найбільш вартісною є стаття Н.Герасименко "одиниці виміру землі на Лівобережній Україні другої половини XVII-XVIII століть", надрукована в Записках НТШ (т. ССXXXI) (1996). - С.206-233.*
3. Герасименко Н. *Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII століть // Записки НТШ. 1996. т.ССXXXI. -С.206-233.*

Ластовський .В.В. (м. Черкаси)

Особливості аграрно-економічного стану чорного духовенства на Лівобережній Україні у XVIII ст.

В усі часи свого існування в Україні монастирі виконували, крім соціально-політичних та культурних, ще й економічні функції. Оскільки самі вони могли діяти лише за умови повного забезпечення найелементарнішими засобами існування ченців та потреб священослужіння, то й економіка займала одне з основних місць в їх житті. В цій сфері відбувався взаємовплив суспільства та монастирів. Фактично, останні перетворилися на своєрідні економічні одиниці, які виживали за рахунок власних сил. Але при цьому слід відмітити, що вони підтримувалися, в залежності від політичної ситуації, адміністративними структурами та місцевими можновладцями. Особливістю економічного стану монастирів Переяславсько-Бориспільської єпархії є розміщення їх на землях Росії та Речі Посполитої, що й зумовило характер та розмір їх господарств впродовж всього XVIII^{го} ст. Саме завдяки внутрішній політиці обох держав існувала можливість стабільного існування будь-якої обителі. Але, на відміну від правобережних монастирів Переяславсько-Бориспільської єпархії, лівобережні (по річці Дніпро) протягом десятиліть мали можливість розвиватися в більш спокійних умовах, що позначилося й на їх економічному стані. Вони могли збільшувати свої земельні володіння, кількість новобудов, худоби, інвентаря і т.п.

Приблизно з 1720-х рр. поступово почав формуватися на Лівобережжі жіночий Благовіщенський Коробівський монастир. Вже у 1752 р. він налічував 168 чоловік (на чолі - ігуменія Параскева; піп, Диякон, дячок, їх сім'ї, 32 черниці, 114 підданих та 4 найманих робітники). Господарство ж, яке знаходилося в їхньому розпорядженні, на квітень 1755 р. складалося з 12 робочих волів, 12 коней, /товару рогатого різного" 40,16 телят, овець 41,8 кіз, 5 гусей, 8 качок, 13 свиней [1]. Благовіщенський •золотоніський монастир, який цілком можна вважати правонаступником Коробівського, мав на * VI р. вже значно більше господарство. На хуторі при селі Коробівка, який залишився за черницями, знаходилося 150 вуликів бджіл, великої рогатої худоби -16 голів, коней - 34,27 овець, 28 свиней, 50 ^Урей, 50 качок. Господарство на хуторі обслуговувало 34 підданих [2]. Наприкінці 1773 р. монастир втрачав у своєму господарстві 25 голів великої рогатої худоби, 30 коней та 43 вівці [3].

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

Загальна кількість землі, яка знаходилася у володінні Золотоніського монастиря, на 1771 р. становила 10813 кв. сажнів, з яких власне під монастирем було 491 кв. саж. Його земельна власність, у порівнянні зі станом на 1760 р., суттєво була доповнена новими придбаннями. До цього рубежу черниці користувалися 23 різними угіддями, 7 з яких були придбані ще у 1719-1725 рр. В період же з 1762 р. по 1768 р. обитель купила ще 7 угідь [4].

Про економічну стабільність будь-якого монастиря можуть свідчити дані про зростання грошових витрат. Чим більше прибутків має та чи інша обитель, тим більше ченці можуть витратити на своє власне утримання, найманих робітників, забезпечувати нормальне функціонування свого господарства, додатково закупляти худобу та землю. Так, в 1750-х рр. поступово зростають грошові витрати Благовіщенського Коробівського монастиря: із 121,80 руб. -136,59 руб. (1755 р., 1757 р.) до 274,89 руб. - 283,58 руб. (1754 р., 1757 р.). Найбільше витрат монастир зазнав при розрахунках з найманими робітниками: від 30,14% від загальної суми витрат у 1755 р. до 50,70% у 1754 р. Платилося вівчарям за випас овець, косарям за роботу на полі, ковалю за ремонт інвентаря, малярю тощо. Наступною за обсягом в монастирі була категорія витрат на харчування черниць, послушниць та найманих робітників. Очевидно, в обителі не вистачало деяких власних продуктів, та, крім того, абсолютно всім, за рахунок свого господарства, забезпечити себе й неможливо було. Тому черниці купували рибу, олію, перець, часник, цибулю, мед, гриби та ін.; для найманих робітників досить часто поруч із їжею доставлялися горілка та "сивуха". В рік витрачалося на забезпечення харчами не менше 16,03 руб. (1755 р.) [5]. Розміри будь-яких інших витрат в монастирі залежали, очевидно, від конкретних умов, і тому вони не мали яскраво виражених меж і могли коливатися в самих різних діапазонах.

Значною кількістю рухомого та нерухомого майна на Лівобережжі володіли такі монастирі, як Преображенський (Красногірський) Золотоніський та Михайлівський Переяславський. Земельні кордони останнього на 1771 р. становили 48003 кв. сажнів. Ченці монастиря користувалися й своїми млинами (2 вітряних і 1 на греблі) та винокурнею. Великої рогатої худоби в господарстві було 124 голови, дрібної - 351, коней - 53. Крім того, обитель мала й підданих, які обслуговували господарство - 126 хат [6].

Серед угідь Красногірського монастиря - сінокісні луки, ліси, орні поля, "пусті плаці", 2 озера, 5 водяних млинів на річці Золотоношка. Ченці вирощували пшеницю, жито, гречку, овес, ячмінь, просо, коноплі та льон. Зібраний урожай вони мали можливість заготовляти на майбутнє. Так, на листопад 1771 р. в господарстві вже було (в самому монастирі та на хуторі Кропивна) 56 кіп ярої пшениці, 287 кіп жита, 134-ячменю, 162-гречки, 121 -вівса, 26-коноплі, 6-льону; для прогодування худоби -14 скирд сіна (як минулорічного, так і цьогорічного) "та стожків" три [7].

Однак, господарства лівобережних монастирів Переяславсько-Бориспільської єпархії, хоч якими б значними вони не здавалися на перший погляд, все ж таки були не найбільшими серед інших українських монастирів. Візьмомо до уваги хоча б те, що в цьому регіоні тільки Києво-Печерська Лавра мала 250 млинів, Святогорський монастир володів ставковими і річковими риболовлями на 50 верст вздовж річки Донець, Троїцький Охтирський монастир мав три садки і виноградник загальною площею 4 га, а з худоби на Смілівській вотчині тієї ж Києво-Печерської Лаври утримувалося 712 коней, 420 голів великої рогатої худоби, 2739 овець, 92 кози, 380 свиней і т.п. [8].

Така різюча відмінність в обсягах господарств різних монастирів одного регіону, очевидно, криється в загальноісторичних умовах розвитку суспільства XVIII-го ст., з однієї сторони, та наявністю традиційного економічного забезпечення ще в XVII-му ст. По-перше, як відомо, вся політика російської влади протягом десятиліть спрямовувалась на стримування росту монастирського землеволодіння на Лівобережжі, на економічну і духовну секуляризацію українського духовенства взагалі. По-друге, Переяславсько-Бориспільська єпархія як церковна структура з'явилася лише на початку XVIII-го ст., і всі монастирі, які їй належали, були засновані і створювалися або ж наприкінці XVII-го ст. (напр., Вознесенський Переяславський, Преображенський Золотоніський) або кількома десятиліттями пізніше (напр., Благовіщенський Коробівський, Благовіщенський Золотоніський). Тому цілком зрозуміло, що монастирське землеволодіння єпархії, сільськогосподарське та промислове виробництво просто не могли піднятися на більш високий рівень, якого змогли досягти інші обителі.

1. Центральний Державний Історичний архів України (м.Київ).- Ф.990, оп.1, спр.240, арк.12.

2. Там само, спр.803, арк.45.

3. Там само, спр.932, арк.1.

4. Там само, арк. 43-46 зв.

5. Там само, оп.3, спр.21, арк. 1-21 зв.

6. Там само, оп.1, спр.802, арк.48-75зв.

7. Там само, арк. 32-42.

8. Мордвинцев В.М. Феодальная вотчина на Левобережной Украине вXVIII в. (Смеловское владение Киево-Печерской Лавры).- К, 1990.- С.9,11; Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні.-Кн.3.-К.,1994.-С.176-187.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Кожолянюк Г.К., Кожолянюк А.Г. (м. Чернівці)

Землеволодіння та землекористування на Буковині в кінці XVIII - першої пол. XIX ст.

У розвитку сільського господарства Буковини можна виділити дві стадії: до початку XIX ст. ведення господарства старими способами, а в першій половині XIX ст. під впливом агротехнічного перевороту в країнах заходу в сільському господарстві краю відбуваються певні зміни. Збільшення продукції сільського господарства до початку XIX ст. відбувалось в основному за рахунок розширення орних ділянок, викорчовування лісових площ. Проте вже з початку XIX ст. під впливом товарно-грошових відносин і втягнення поміщицького господарства в товарне виробництво починають впроваджуватися передові системи сівозміни в землеробстві. Покращення порід худоби. Певне значення в перебудові сільськогосподарського виробництва мало поширення на Буковині таких сільськогосподарських культур, як картопля та кукурудза, а також конюшини. Культивування конюшини давало широкі можливості навіть у рівнинних районах успішно займатися скотарством.

Суттєві зміни відбулися на початку XIX ст. і у способах обробітку та удобрення ґрунту. Якщо у XVIII ст. переважала думка, що землю не має потреби удобрювати, бо вона й так може давати добрий врожай, то в першій половині XIX ст. землероби зрозуміли, що на будь-якій, навіть не дуже врожайній ділянці, при використанні добрив можна значно підняти врожайність сільськогосподарських культур і трав. Добрива в системі сівозміни стали розглядатися у рівнинній зоні Прут-Дністровського межиріччя не просто як засіб підвищення урожайності певних культур, а як важливий рушій загального піднесення родючості землі.

В умовах розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві Буковини землевласники для збільшення виробництва і отримання великих прибутків різко збільшили повинності селян, які за декілька десятиліть від початку XIX ст. збільшились в десять, а то й більше разів. Таким чином, замість технічних удосконалень поміщики вишукували все нові форми і способи гніту. В таких умовах бажання до продуктивної праці у селян були на низькому рівні. Разом з тим агротехнічні удосконалення, які здійснювались у поміщицьких господарствах, не зачіпали селянських господарств. В таких умовах селяни не мали зацікавлення заводити сільськогосподарський реманент, хоча й при бажанні це було їм не під силу. Дуже часто селяни покидали свої невеликі наділи і повністю перетворювались у наймитів або втікали за межі краю, туди, де, на їх думку, можуть бути кращі умови життя. Масові втечі селян в Молдавію і на Поділля відмічені якраз у першій половині XIX ст.

Натерені Буковини в першій половині XIX ст. кріпосницька експлуатація досягла такого рівня, при якому нормальний суспільний розвиток став неможливим. Втечі та опір селян експлуатації, а також деградація селянського господарства виключали можливість подальшого збільшення селянських повинностей і обмежували можливості розвитку поміщицького господарства. Познакомічний примус в 30-40-х рр. XIX ст. перестав діяти як фактор розвитку поміщицького господарства. В зв'язку з цим в поміщицьких маєтках на початок 40-х рр. все більше стали використовувати найману робочу силу - наймитів. Опір селянства причини економічного характеру привели до ліквідації панщини на північно-західній частині Буковини ще в 1848 р., а в східній, яка з початку XIX ст. входила до складу Бессарабської губернії Росії, у 1861 р.

Проте майнова диференціація виробників-селян, поширення поряд з примусовою кріпосницькою працею і вільнонайманої праці більше свідчить про особливі форми розвитку поміщицького господарства, ніж про його капіталістичні перетворення. В крайньому разі так про цей процес можна говорити щодо Буковини до середини XIX ст.

В кінці XVIII - на початку XIX ст. на Буковині, як і у всій імперії Габсбургів, панувала панщинна система господарства. Власність поміщика на землю була головною умовою виробництва і складала економічну основу суспільного ладу цього періоду.

З окупацією Буковини Австрією у 1774 р. клас буковинських поміщиків повністю присвоює землю з повним відчуженням від неї селянства. Кріпосники національних окраїн Австрійської імперії домоглися узаконення на ряд десятиліть такого становища, коли виключалась можливість недворянської земельної власності за незначним виключенням у вигляді державних володінь та володінь православної церкви. Останні дві форми земельних володінь не міняли характеру землекористування, оскільки часто ця земля була в оренді у поміщиків-орендарів.

Вся земля на Буковині належала поміщикам, церкві та державі. Закони Австрії передбачали перехід на певних умовах і державних земель у руки поміщиків, дарування землі дворянами церкві та монастирям, але виключали можливість існування земельної власності в середовищі класу селян. По всій Буковині виключення з такого порядку речей склали лише жителі невеликого Орського містечка Кимполунга Молдавського. Тут в особистій, а також у громадській власності знаходились ділянки орної землі, пасовища та луки. Таке становище з власністю на землю тут склалось ще до окупації краю Австрією.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

У кінці XVIII та на початку XIX ст. австрійська адміністрація робила неодноразові спроби ліквідувати цю селянську власність в окрузі Кимполунга Молдавського [11, 55-56]. Проте через активні протести селян (подання скарг, відмова від виконання державних повинностей, втечі і ін.), а також враховуючи прикордонне розташування цього округу, австрійський уряд не наважився повністю ліквідувати це селянське землеволодіння [7,71].

На терені Буковини ще в кінці XVIII ст. склалась така форма власності на землю, коли безпосередні виробники-селяни не мали у своїй власності землі, а тільки користувались надільною землею бояр [5,31]. Тільки незначні площі надільної землі були у громадському користуванні [4, 222].

Найбільшим землевласником Буковини в останній чверті XVIII ст. була церква (з 1786 р. Православний релігійний фонд), яка зосередила в своїх руках 2/3 всієї території Буковини [6,2].

На Буковині у 1780 р. нараховувалося 267 церковних і монастирських маєтків з територією у 105 кв. миль. Річні прибутки лише монастирських маєтків у 1783 р. склали 58 433 гульдени [10,157].

Земельні володіння православної церкви (єпископські) і монастирів утворилися в результаті дарування князями і боярами Молдавського князівства впродовж XV-XVІІ ст. Так, наприклад, монастир Путна ще у другій половині XV ст. отримав від молдавського господаря Стефана Великого і його родичів 16 маєтків на терені Буковини [3,337].

Монастирі самі не могли управляти цими маєтками, оскільки значна частина з них знаходилась на відстані від монастирів. Частина цих церковних маєтків здавалась в оренду великим підприємцям-орендарям. Орендарями були як місцеві підприємці, так і австрійці. Православному релігійному фонду лише в північній частині Буковини належало 109 домінікальних володіннь, серед яких 80 відсотків здавались в оренду.

Таке становище, коли 2/3 території краю з населенням, яке там проживало, було під контролем церкви і знаходилось після окупації краю Австрією в опозиції до Габсбургів та офіційної католицької церкви, не могло не хвилювати правителів імперії.

Одним з перших заходів австрійського уряду щодо православної церкви Буковини було видання цесарського указу від 16 березня 1781 р. про відокремлення буковинського духовенства від юрисдикції яського митрополита [9,4].

Радівецька єпископія, яка стала вищою верховною церковною владою в краї, указом Йосифа ІІ (12 грудня 1781 р.) була переведена з Радівців у Чернівці під безпосередній контроль австрійської військової адміністрації [9,19], в зв'язку з посиленням антиавстрійських настроїв серед буковинського православного духовенства, а також для кращого контролю за зв'язками з Росією, Молдавським князівством, що здійснювались культовими шляхами.

Після відвідань у 1783 р. імператором Йосифом ІІ Буковини, військовою адміністрацією краю були розроблені заходи по продовженню йосифських реформ. Зокрема, було скорочено кількість монастирів, а їх земельні володіння були залучені до державного земельного фонду. Було також скорочено штат монастирів і створено єдиний релігійний фонд - Православний релігійний фонд [1. - Ф.29, оп. І, спр. 44, с 1 -4].

В розробці і реалізації плану секуляризації майна православної церкви Буковини (1783-1786 рр.) взяли активну участь: директор державного майна краю І.Бек (в наступному один з комісарів Округного управління Буковини), мазиль Д.Іеремієвич, капітани Гицингер та Адлер. За свою працю кожен з них отримав по 50 флоринів щомісячної винагороди [1. - Ф. 29, оп. І, спр.44, с 1-4].

Одночасно здійснювались заходи по скороченню кількості монастирів і вилучення у них земельних володіннь. В процесі здійснення церковних реформ останньої чверті XVIII ст. по всій Австрії було ліквідовано 737 монастирів із загальною кількістю майна на 35,5 млн. гульден [8, с 883].

Не дивлячись на санкції австрійського уряду, які завершилися значною секуляризацією церковного майна, православна церква Буковини продовжувала залишатися опорою поміщиків і поступово була повернута на службу австрійській державній машині.

Великими землевласниками Буковини в кінці XVIII- першій половині XIX ст. були поміщики - "дідичі" : Гурмузаці, Стурдза, Бальш, Гафенко, Флондор, Некульче, Куза, Пашкан, Волчинський, Василько, Стришка, Манеску, Тевтул.

На початку XIX ст. на Буковині спостерігаються два протилежних процеси: з одного боку - укрупнення і ріст поміщицького землеволодіння, а з іншого - дроблення маєтків, парцелювання земельних ділянок шляхом продажу і передання у спадок декільком спадкоємцям [1, - Ф.115, оп. 10, спр. 4, с 1-72].

Частково поміщицьке землеволодіння зросло в кінці XVIII ст. через те, що під час проведення секуляризації церковних маєтків поміщики часто оголошували своїми ті землі, які були раніше подаровані ними монастирям чи єпископу [2. - Д-2,1, с.7; Д-3,1, с 10].

В результаті всіх цих змін у землеволодінні на початок XIX ст. значно зросли земельні володіння поміщиків. Так, наприклад, поміщику Кантакузіно земельні ділянки належали більше ніж у десяти селах: Чорний Потік, Путала, Южинець, Кадубівці, Малятинці, Вікно, Онут, Ошихліби, Рєваківці, Самушин, Шишківці, Веренчанка, Вишняця, Витилівка, Лашківка. На цей час з орендарів виросли у великих землевласників такі підприємці, як: Капрі, Антонович, Айвас, Джурджуван, Ромашкан,

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

дбрамович, Богданович та ін. їх земельні володіння знаходились в основному в передгірній і гірській місцевості краю [1.- Ф. 1024,оп.І, спр. 11, с 3,16].

Разом з тим, поряд з великими маєтками, існували населені пункти, де кількість землевласників досягала 10-15 осіб [1. - Ф.1024, спр. 15, с 34]. Серед дрібних землевласників в кінці XVIII - першій половині XIX ст. були резеші. Назва "rezses"(naftoВНК, учасник) запозичена з угорської мови.

В окремих селах мешкало декілька десятків резешських сімей. Так, наприклад, у селі Іванківці з усієї кількості (150) сімей села 50 були резешськими, які володіли земельними ділянками до 10 фальч (1 фальч = 1,42 га) [1.- Ф. 29, оп. 1, спр. 30, с 25-28].

На початку XIX ст. посилюється майнова диференціація серед буковинського селянства. Зростає кількість заможних селян, які володіли угіддями в 4-5 фальч.

Досить значними були і державні земельні володіння в Буковині. Це земля в м. Чернівці та на околицях, в селах Буда, Ленківці. Ця земля стала державною в зв'язку з окупацією краю Австрією у 1774 р. Державним стали також земельні володіння поміщиків, які емігрували з краю, протестуючи втакий спосіб проти австрійської окупації [1.- Ф.І, оп. 1, спр. 140, с 1-5].

Буковинське селянство, найбільший за чисельністю клас суспільства того часу, було безземельним. Селяни могли лише орендувати на певних умовах поміщицьку землю. Ці умови зводились до того, що селянин повинен був відпрацювати на землі поміщика певну кількість робочих днів, а також віддавати частину врожаю з орендованої землі. Крім того селянин вносив поміщику додаткові обов'язкові дарунки - пряжу, домашню птицю тощо.

Право власності на землю перетворилося на право власності над підданими. В рапорті першого військового коменданта Буковини генерала Сплєні до придворної військової адміністрації у Відні від 1775 р. говорилось: " Вся земля села належить поміщику і не розділена. У селянина не має власності на землю Але поміщик виділяє селянам села стільки землі, скільки їм необхідно для утримання худоби і для задоволення найнеобхідніших потреб [1.- Ф.І026, оп. І. спр. 22, с 35].

Як правило, поміщики виділяли громаді села поля гіршої якості, віддалені від села та у різних місцях. Тому майже всюди на Буковині орні землі і луки селян вздовж і впоперек перехрещувались з поміщицькими. Таким чином, орендарем поміщицької землі виступала громада, а про право власності на землю окремого селянина мови не могло й бути. У постійному користуванні окремих членів общини залишались тільки невеликі присадибні ділянки-городки.

Земля, яка виділялась громаді у тимчасове користування, до 80-х рр. XVIII ст. розподілялась серед селян сільськими старостами (двірниками) і присяжними способом "числа", коли розмір земельної ділянки, що отримував селянин, залежав від категорії його господарства, тяглової сили і місцерозташування землі.

Встановлювались три категорії селянських господарств: повний господар (отримував у користування 4-5 фальч поля), половинний господар (3-4 фальчі), четвертина господаря (2-3 фальчі). Городники і колибаші взагалі не отримували землі [1. - Ф.1026, оп.1. спр.22, с.36].

Розмір земельного "чисельного" наділу залежав також від наявності тяглової сили в селянина. Селянин, який мав у своєму розпорядженні 2-3 пари волів, отримував у 3-4 рази більшу ділянку землі, ніж селянин з 1 парою волів або 1-2 коровами, які теж використовувались як тяглова сила.

Імператорським декретом від 24 лютого 1787 р. і циркуляром Галицького губернаторства від 22 березня 1787 р. ті домінікальні земельні наділи, які до 1786 р. були у селянському користуванні, оголошувались рустикальними і повинні були перейти у безпосереднє селянське користування з відміною щорічного "чисельного" перерозподілу [1.-Ф. І, оп. 1,спр. 15, с 1-2].Протеірустикальні землі надалі залишались власністю поміщика.

На початку XIX ст. під впливом втягування поміщицьких господарств в орбіту товарно-грошових відносин відбувається посилене дроблення селянських земельних наділів і захоплення поміщиками Рустикальних земель. Це проводилось шляхом земельних "регуляцій" або просто насильницького захоплення.

■ Державний архів Чернівецької області.

<• Львівська державна наукова бібліотека (ЛДНБ) ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. Теки В.А.Шнайдера.

³ - історія міст і сіл УРСР (Чернівецька область). -К., 1969.

4. Лучицкий И. Крестьяне и крестьянская реформа в Восточной Австрии // Киевская старина. -1901, квітень. >• Шевченко Ф.П. Лук 'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій

половині XIX ст.-К, 1958. °- Averile Bisericesti din

Bucovina. - Cernauti, 1939.

•Balan T. Noui Documente Campolungene. - Cernauti, 1929.

•Hermann M. Maria Theresia und kaiser Joseph II. - Wien, 1880.

iiPан ^ EP^{SC}Р^и Radautului, Mitropolia si Manastirile Bucovinei. - Cernauti, 1926. y- Die Osterreichisch-mgarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. Wien, 1899. ■ Noth und Hilferuf der Gemeinden des Moldauisch-Campolunger Okols in der Bukowina. - Wien, 1861.

>

Бундак О.А. (м.Луцьк)

Селянське землеволодіння і землекористування дореформенно! Волині

Нині сільське господарство України переживає дуже складний період, який характеризується глобальними економічними перетвореннями. Ніколи не відзначаючись високою стабільністю і ефективністю виробництва, ця галузь миттєво реагує на економічні потрясіння в країні, на відсутність державної підтримки і конкретної перспективи функціонування. У вирішенні виробничих і соціальних проблем сільське господарство практично залишене саме на себе, хоча в економічному плані дуже обмежене в правах і свободі дій. І сьогодні не дивним є звертання ряду науковців до проблем сільськогосподарського виробництва. І саме вивчення історії селянства дає ключ до більш глибокого розуміння історичного процесу на Україні загалом, тому що селянське питання, починаючи з ХУІІІ ст. було в центрі уваги і політики, і громадської думки.

Основним завданням нашої розвідки буде спроба наукового тлумачення з нових позицій стрижневої проблеми "всіх часів і народів" - аграрної. В даному аспекті питання селянського землекористування і землеволодіння на землях Волині в першій половині ХІХ ст. ніколи не були предметом спеціального історіографічного дослідження. Окремі аспекти цієї проблематики, але в значно ширшому аспекті, піднімались у загальних працях з економічної історії, історії народного господарства, селянського руху та історії України. Цікавим в даному напрямку є поєднання в наукових розробках трактування питання селянського землекористування і землеволодіння істориками, економістами, політологами, релігієзнавцями.

Аграрні відносини на Волині ґрунтовно висвітлені у базових джерелах. Значна частина документів введена до наукового обігу через "Повне зібрання законів Російської імперії" [1]. Це документ, який констатує спробу царату врегулювати поземельні зносини різних категорій населення, але їх втілення в життя було далеке від ідеалу і мало свої особливості в кожному регіоні (губернії). Однак, він допомагає дослідникам ґрунтовніше проаналізувати управлінський механізм, а земельні питання є дещо обділеними. Значну цінність становить академічне видання вітчизняних істориків "Архів Південно-Західної Росії" [2,3], яке до нинішнього часу не втрачає своєї актуальності, залишаючись найповнішою збіркою опублікованих документів та матеріалів, якою користуються вчені гуманітарного профілю.

Статистичні та описові дослідження, які з'явилися в другій половині ХІХ ст., допомагають сформулювати і скоректувати початкові уявлення про природні та кліматичні особливості регіону, що мало неадекватне значення для розподілу землі між поміщиками і селянами та про селянське господарство Волині загалом. Особливо в цьому напрямі варто виділити роботи Ю.Самаріна, О.Лазаревського, А.Братчикова, Ф.Брокгауза і Ефрона [4; 5; 6; 7]. Протягом дореволюційного періоду вийшла невелика кількість робіт, в яких порушувалося питання селянського землеволодіння і землекористування. Основними проблемними питаннями, на яких вчені робили акцент були: релігійна ситуація на Волині, політична, соціально-економічна історія з наголошенням на поміщицькому землеволодінні і констатації державних заходів щодо його збереження.

Невирішеним залишилось питання селянського землеволодіння і в радянській історіографії. Розвиваючись під тиском радянської бюрократії, а не в силу внутрішніх закономірностей, увага в ній зверталась, насамперед, на селянську боротьбу проти феодалної експлуатації, що давало спотворене відображення реальності; на історію формування робітничого класу і пролетаріату, що висвітлювалась з марксистсько-ленінських позицій, тощо. В 20-30-ті рр. ХХ ст. з'являється ряд досліджень, присвячених становищу кріпаків напередодні та після реформи 1861 р. [8;9; 10]. Значною мірою авторам вдалось неупереджено висвітлити негативні наслідки засилля польсько-католицького елемента (серед пануючих прошарків населення) для становища українських селян Південно-Західного краю. Окрім того, М.Корнілович на прикладі Волині з'ясував роль звичаїв у житті громади тау взаємовідносинах селян з дідами; дає деякі відомості про розміри селянських садіб. В.Кашин показав (приблизно - О.Б.) розміри та значення приватного землеволодіння для добробуту мешканців сіл напередодні реформ 60-х рр. ХІХ ст., причому саме він наголошує на існуванні заможної верхівки в українському дореформеному селі й перенесення всіх труднощів життя на найбідніше селянство.

З'являється ряд узагальнюючих за змістом і значних за обсягом збірників документів, присвячених селянським рухам на Україні [11; 12; 13]. Це археографічні роботи з систематизованою публікацією документів, більшість яких друкувалась вперше. Умовно документи можна поділити на дві групи: ті, що складені самими селянами та їх представниками, і ті, що складені поміщиками, управляючими, адміністрацією маєтків. Збірники дають можливість лише опосередковано розглядати фрагменти селянського землеволодіння та землекористування в першій половині ХІХ ст., оскільки основна увага відведена фактичному матеріалові, що відображав розмах селянського руху.

Частина дослідників провела велику пошукову роботу і працювала над виданням радянських ґрунтовних праць, присвячених селянству [14; 15; 16]. "Історія селянства" написана з позицій марксистсько-ленінської методології, є першою спробою дати синтетичний науковий огляд історії селянства України. Х розділ І тому, написаний І.Гуржієм, коротко, в загальних рисах характеризує основні групи селянства, наголошуючи, що наділення селянам землі залежало від сваволі поміщика. Однією з найважчих форм, що руйнувала селянське господарство, (згідно твердження автора) була експропріація поміщиками надільної землі. Даючи характеристику державним селянам, територію Правобережжя згадує в цілому, в контексті малої забезпеченості державних селян землею. Звичайно, названі вище праці мають ряд недоліків і прорахунків, зокрема тоталітарна ідеологія наклала відбиток на трактування основних понять, термінів, узагальнень. Волинська губернія в більшості випадків згадується оглядово. Більшість фактів, наведених в роботах, вимагали перевірки або підтвердження новими архівними матеріалами.

Специфічною рисою Волині, як економічного регіону, було переважання польського поміщицького землеволодіння, основу якого складали ключі та фільварки. А.Баранович [17], аналізуючи поміщицьке господарство, дає деякий фактичний матеріал, який характеризує становище селянства в магнатських поміщицьких латифундіях, применшуючи роль підприємницької діяльності селян, що впливало на розвиток товарно-грошових відносин.

М.Дружинін, всесторонньо висвітлюючи господарство, правовий і соціальний статус державних селян, комплекс урядових мір, що застосовувались до даної категорії населення, розкриває зміст реформи 1837 -183 8 рр. та її наслідки [18]. Ґрунтуючись на архівних фондах Міністерства державного майна, документах власного архіву П.Кисельова, секретної комісії з селянського питання другої половини ХІХ ст., відомчі матеріали, що характеризують дійсний стан державних селян, академік показує процес поповнення стану державних селян за рахунок секуляризованих маєтків, що дає можливість частково вилучити дані про земельний статус державних селян.

Наріжним каменем у дослідженнях радянського періоду є праці І.Гуржія [19; 20; 21; 22; 23]. Аналізуючи селянські рухи, зародження робітничого класу, розвиток торгівлі на теренах України, реформи першої половини ХІХ ст., автор розкриває спроби уряду вирішити основне питання - наділення селян землею - шляхом інвентарної реформи 1847-1848рр. і на конкретних фактах (щодо Волині) показує незадоволення селян її результатами. Користуючись величезною кількістю друкованих та архівних матеріалів, залучаючи праці зарубіжних та радянських істориків, автор аналізує процес проникнення капіталістичних відносин у селянське господарство. Розширюючи тематику, дослідник подає джерела формування робітничого класу, наголошуючи, що експропріюючи землю в селян, поміщики самі підштовхували останніх до промислового виробництва, нерідко поєднуючи його з сільським господарством, ремеслом чи промислами.

В. Маркіна, характеризуючи магнатське землеволодіння на Правобережній Україні, даючи аналіз форм ренти на Волині, звертається до губернії, вводячи нові документи з архівів Польщі [24; 25; 26]. Звичайно, ці роботи є найбільш повні і змістовні з огляду на аграрну тематику, але з погляду на селянське землеволодіння і землекористування вони є неповними. З огляду на статистичний аналіз архівних матеріалів, зокрема люстрацій та інвентарів, Є.Шашевський констатує становище селян в державних і приватних помістях, показує соціально-економічний розвиток різних категорій населення, зокрема сутність відносин між виробниками і феодалами [27]. Робота є цінною з огляду на те, що певна кількість матеріалу, використаного в ній є нині недоступною. Виходячи з аналізу інвентарів та люстрацій, автор констатує наявність тяглих, напівтяглих господарств, а наділення селян землею залежало від кількості худоби. Отже, його дослідження можуть бути використані для визначення земельних володінь. "Відбір джерел - справа важка, оскільки кожне історичне Джерело складається з різною метою, які собі поставив той, хто складав джерело, і ця мета не обов'язково співпадає з тими, які перед собою ставить сучасний дослідник" [27, 6].

Разом з тим, деякі праці радянських дослідників, присвячені аграрній проблематиці, мають цікаві підходи та оцінки. Т.Лазанська, досліджуючи історію державних селян на Україні (в третьому Розділі) аналізує проблему забезпеченості їх землею [28]. На основі значного архівного матеріалу і Достатньої джерельної бази, авторка намагається показати Волинь в контексті Правобережжя, підкреслюючи, що для Волині був характерний принцип наділення селян землею за кількістю тягла. Важливим показником економічного становища селян, на думку Т.Лазанської, є рівень обкладання податками і повинностями в зіставленні із забезпеченістю їх засобами виробництва і доходів від господарства. Характеризуючи Волинь, дослідниця оперує інформацією 1838 р., 1848р., 1860-1861 РР., не приводячи даних за першу чверть ХІХ ст. В роботі трапляються помилки статистичного характеру, а деякі дані вимагають повторної перевірки. Разом з тим, це єдина робота, де проаналізовано державне землеволодіння всієї України зі значним акцентом на Лівобережному Регіоні.

Поглиблення наукового інтересу до селянської проблематики було пов'язане з відзначенням 100-ліття скасування кріпосного права. З'являється ряд досліджень, які аналізують селянські Реформи першої половини ХІХ ст. і селянські виступи після впровадження реформ в життя [29; 30; 31; 32; 33; 34; 35]. М.Лещенко, максимально використовуючи джерельну базу, підкреслює, що селянські рухи були спрямовані на розв'язання селянського питання, не лише ліквідації кріпосної

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

неволі, а й вирішення проблеми селянського земельного наділу. О. Крижанівський, спираючись на архівний матеріал, показує, що селянські заворушення, внаслідок інвентарної реформи 1847-1848 рр., були викликані нерівномірністю наділення селян землею. Причому поміщики, наголошує автор, використовували суперечності між малоїмущими і заможними селянами для утримання кріпаків в покорі. А. Барабой підтверджує висновки М. Лещенка, що селянські рухи мали економічне спрямування - утвердження нових форм господарювання на селі.

В умовах незалежності України спостерігається значний поступ в наукових розробках з проблематики сільського господарства, що зумовило своєрідний дослідницький сплеск аграрної проблематики. Насамперед, це стосується робіт А. Зінченка [36; 37; 38]. Досліджуючи церковне землеволодіння і його місце в феодальних відносинах першої половини XIX ст., історик приводить дані про врахування царатом селянського фактора при виробленні важливих законодавчих актів щодо церковного землеволодіння. С. Павлюк наголошує, що основні форми землеволодіння на Україні у період феодалізму зумовлюють зміну власників на землю [39]. Фактично, за висновком автора, всі землі на Україні перебували у спадковій повноправній власності феодалів-кріпосників різного національного походження. Селянські наділи були під їх повним контролем і навіть на громадські землі поширювалось право феодалів-поміщиків.

В період національного відродження значна увага приділяється аналізу проблем економічної історії. Серед численних робіт на цю тематику заслуговує уваги підручник за редакцією Б. Лановика [40]. Дослідники вписують українську економічну історію в загальний контекст європейського економічного процесу, відступаючи від традиційної історіографії. Цінність роботи полягає в тому, що дається порівняльний аналіз різних економічних регіонів України.

Одним із напрямків розвитку сучасної історіографії є історіографічний аналіз проблем аграрного розвитку окремих регіонів України [41; 42], дослідження ментальності українського селянства [43], проблеми ринкової еволюції аграрних відносин [44], культури історико-економічних досліджень [45], формування нових підходів до історіографії та історичної науки загалом [46; 47; 48].

Звичайно, кращому розумінню важливих подій в історії України, зокрема в аграрному секторі, ефективно сприяють публікації документів ряду представницьких форумів (конгресів) та наукових конференцій [49; 50; 51].

Проаналізовані матеріали дають можливість констатувати, що проблема селянського землекористування і землеволодіння на Волині першої половини XIX ст. чекає свого дослідника, зокрема: землекористування кріпаків у магнатських маєтках поміщиків польського і російського походження; землеволодіння державних селян у казенних і поміщицьких маєтках; зміни форм і розмірів селянського землеволодіння і землекористування внаслідок реформи П. Кисельова та інвентарної реформи 1847-1848 рр.; зміна розподілу поміщицьких земель внаслідок польського повстання 1830-1831 рр. та його дія на селянські господарства; дійсна кількість прошарку середняцьких (заможних) селянських господарств на Волині в розглядуваний період та їх реальні наділи.

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. - СПб, 1831. - Т. У.
2. Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - К., 1870. - 4. 6. - Т. 2.
3. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798 гг. (Предисловие ко Птолму Части Архива Юго-Западной России) - Киев: Тип. Й. й А. Давиденко, 1870.
4. Самарин Ю. Ф. Замечание об инвентарях, введенных в 1847 и 1848 гг. в помещичьих имениях Киевской, Волынской и Подольской губерниях и о крепостном праве в Малороссии // Сочинения. - СПб., 1878. - Т. 2.
5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т. 1.
6. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, 1968. - Выхук 1.
7. Селиванов А. Ф. Волынская губерния // Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауза Ф. А. и Ефрона. - СПб., 1892. - Т. VII.
8. Корнилович М. Волынский кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку. - К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930.
9. Кашин В. Н. Крепостные крестьяне землевладельцы накануне реформы. - Ленинград, 1934.
10. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - Харків, 1925. - Т. 1, II.
11. Селянський рух на Україні: середина XVIII-перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наук. думка, 1978.
12. Селянський рух на Україні: 1826-1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наук. думка, 1985.
13. Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наук. думка, 1988.
14. Історія селянства Української РСР. - К.: Наукова думка, 1967. - Т. I.
15. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-Т. Волинська область. - К.: Ін-т історії АН УРСР, 1970.
16. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти книгах. - К.: Наукова думка, 1978. - Т. II.
17. Баранович А. Й. Магнатское хозяйство на Юге Вольши в XVIII в. - М.: Изд-во АН СССР, 1955.
18. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. - М.-Л., 1946. - Т. I.; М., 1958. - Т. II.
19. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х р. XVIII

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства
раоаграрна революція 1917-1920 рр.

1. "" см. до 1861 р.). - К.: Радянська школа, 1958. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII-перша половина XIX ст.). - К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 20 Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (3 кінця XVIII ст. до 1861 р.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 2 Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К.: Політвидав УРСР, 1954.
- 22 Гуржій І. О., Лещенко М. Н. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення (XIV-XIX ст.). - К.: Знання, 1967.
- 23 Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII 60-е годы XVIII ст. - К.: Изд-во Киевского ун-та, 1971. Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. - К., 1961.
- 24 Маркіна В. А. О характере эксплуатации крестьянства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в. // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. - 1961. - № 1. - С. 82-93.
- 25 Сташевский Е. Д. История докантилистической ренты на Правобережной Украине в XVIII-первой половине XIX в. - М.: Наука, 1968.
- 26 Лазанская Т. Й. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наук. думка, 1989.
- 27 Лещенко М. Н. Посилення класової боротьби в українському селі в 1848 р. // Укр. істор. журн. - 1973. - № 3. - С. 46-49. 28. Барабой А. З. Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963. - С. 321-330. 29 Барабой А. З. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки. И-т истории АН СССР, 1950. - № 34. - С. 107-113.
- 30 Марахов Г. Й. Социально-политическая борьба на Украине 20-40-х гг. XIX в. - К.: Высшая школа, 1979.
- 31 Крижанівський О. П. Селянський рух у Волинській губернії після проведення інвентарної реформи 1847-1848 рр. // Укр. істор. журн. - 1973. - № 3. - С. 105-107.
- 32 Сироватська Н. А. Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст. // Укр. істор. журн. - 1966. - № 5. - С. 33-37.
- 33 Михайлюк О. Т. Антикріпосницькі виступи селян Західної Волині в першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині. - Луцьк, 1988. - С. 29-32.
- 34 Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. - першій половині XIX ст. - К.: ОП., Білоцерківська друкарня, 1994.
- 35 Зінченко А. Л. Секуляризація церковного землевладення на Правобережній Україні (кінець XVIII-40-е годы XIX века). - М.: Наука, 1983.
- 36 Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII - першій половині XIX ст. // Укр. істор. журн. - 1991. - № 1. - С. 36-45.
- 37 Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. - К.: Наукова думка, 1991.
- 38 Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. - Київ.: "Вікар", 1999.
- 39 Бундак О. А. Питання аграрного розвитку Волинської губернії кінця XVIII - першої половини XIX ст. в українській повоєнній історіографії // Науковий вісник ВДУ. - Луцьк. - 1997. - № 2. - С. 83-85.
- 40 Бундак О. А. Аграрний розвиток Волині в 1795-1861 рр. (до історіографії питання) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. - Луцьк. - 1999. - Вип. 4. - С. 153-160.
- 41 Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.) // Укр. істор. журн. - 1999. - № 3. - С. 23-33.
- 42 Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. - 1905 р.) // Укр. істор. журн. - 2000. - № 5. - С. 88-96.
- 43 Горкіна Л. Від догматизованого марксизму - до сучасної економічної теорії (Культура історико-економічних досліджень в Україні) // Вісник Академії наук України. - 1993. - № 9. - С. 37-46.
- 44 Рєєнт О. П., Лисенко О. Є. Видання Інституту Історії України НАНУ // Укр. істор. журн. - 1998. - № 1. - С. 40-55.
- 46 Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної думки // Укр. істор. журн. - 1999. - № 1. - С. 85-91.
- 47 Рєєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. істор. журн. - 1999. - № 3. - С. 3-22.
- 48 Калініченко В. В. Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії // Укр. істор. журн. - 1997. - № 1. - С. 149-150.
- 49 Минуле і сучасне Волині: краєзнавство, історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей і повідомлень II регіональної "Велика Волинь" та ІУ обласної історико-краєзнавчих конференцій. - Луцьк, 1992.
50. "Велика реформа 1861 року". Всеукраїнська наукова конференція. - Київ-Черкаси. - 2001.

Левченко Л. (м. Миколаїв)

Межування земель в Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві в першій чверті XIX ст.

У зв'язку з проведенням земельних реформ в незалежній Україні актуальним стає дослідження історії землеволодіння на її терені, в тому числі на землях Північного Причорномор'я та Криму. Оі місцевості цих регіонів входили до складу Миколаївсько-Севастопольського (1805-1864

– рр.), а потім Миколаївського (1864-1900 рр.) військового губернаторства. Воно виконувало роль колиці Чорноморського флоту, сприяло його дієздатності та суднобудуванню. Головний командир Чорноморського флоту і портів водночас був Миколаївсько-Севастопольським військовим губернатором.

До складу губернаторства входили: м. Миколаїв (1805-1900 рр.), селища Богоявленськ, Покровськ, Калинівка, Воскресенськ (1805-1877 рр.), Березнегуйате і Висунськ (1820-1877 рр.) Херсонської, м. Севастополь (1805-1864 рр.) Таврійської, селища Знамянка і Богданівна (1805-1819 рр.) Катеринославської губерній. Єдиного кордону губернаторство не мало, в цьому є одна з специфічних рис вказаної інституції.

З проблем землеволодіння в губернаторстві ми не знайдемо жодної праці. Лише окремих питань торкались історик-краєзнавець XIX ст. Г. Ге та сучасні дослідники В. Духніч і О.Серединський [1]. Роблячи спробу дослідити проблему землеволодіння в губернаторстві комплексно, автор в даній статті ставить за мету відтворити процес перебування земель в першій чверті XIX ст.

Ідея заснування міст та селищ губернаторства належала князю Г. Потьомкіну. Він же розпоряджався землями в Північному Причорномор'ї та в Криму і роздавав їх дворянам, іноземним колоністам та іншим категоріям поселенців. Але землі, на яких були збудовані корабельні Севастополя і Миколаєва, вважались казенними. Казенними були й землі адміралтейських селищ, які Г.Потьомкін заснував з метою забезпечення адміралтейств дешевою робочою силою. В ордері від 21 червня 1784 р. № 224 Г. Потьомкін писав: "Підтверджую... про віднесення всіх земель області Таврійської до казенного ведення", "ніякі землі не можуть бути виділені... без моєї апробації" [2]. Ділянки навколо верфей отримували лише адміралтейські чиновники і офіцери, які погоджувалися заводити хутори і городи.

Питання про будівництво міст на початковому етапі не стояло. Російський уряд намагався в Севастопольській гавані та на Іnguлі, в інтересах оборони імперії, створити з існуючих в цих унікальних місцевостях військових портів і фортець опорні пункти для всього Кримського півострова, Північного Причорномор'я та Чорноморського флоту. Тому землі під корабельнями, портами та всі вільні ділянки біля них були власністю Морського відомства. Останнє, крім заведення адміралтейств, насаджувало дерева, щоб повсякчас мати ліс для будівництва та ремонту кораблів. В Криму з 19 травня 1802 р. діяла комісія для вирішення спорів за право на володіння землями півострова. У 1806 р. вона визнала право на землі, роздані флотським чиновникам і офіцерам, теж за Морським відомством.

Та дуже швидко починають рости міста. Вже наприкінці XVIII ст. вперше постає питання про власність міст на землю. В Миколаєві комісар М.І.Фалєєв розпорядився відвести для міста по річкам Буг та Іnguл 5000 десятин корисної землі. У 1794 р. адмірал М.С. Мордвинов порушив питання про вигін для худоби, хліборобство та сінокоси в Миколаєві. Князем П.А.Зубовим наказано відмежувати місту Миколаєву 46500 десятин вільної казенної землі, але його наказ не було виконано

У 1804 р. питання про власність міста на землю поставили Севастопольські міські Дума та Магістрат. Вони мотивували своє прохання тим, що цивільного населення в місті лише 183 душі, а їм потрібно утримувати поліцію, чиновників Магістрату, вартових, десятників, пожежну частину, сплачувати податки. Джерел для виконання цих обов'язків севастьянці не мали. Адмірал **І.І.де Траверсе** підтримав їх прохання. 5 червня 1805 р. він звернувся в МВС з двома пропозиціями: відмежувати землю під місто, перевірити право приватних власників на землю в окрузі Севастополя [4]. Для реалізації задуманого, адмірал створив спеціальну комісію. 5 лютого 1806 р. той же І. де Траверсе наполягав, щоб на планах Севастополя чітко була виділена земля Морського відомства. Власноруч червоним кольором він відділив на плані землі для гавані і адміралтейства, а чорним для портів споруд. Він вимагав, щоб землі біля гавані і бухт не виділяли приватним особам [5]. Майже одночасно І. І. де Траверсе порушив справу про відмежування "двох чотириверстних пропорцій" землі навколо м. Миколаєва у власність міської общини.

При відмежуванні землі містам до уваги, перш за все, бралися інтереси Морського відомства. Так, у Севастополі гірський хребет та берега рейду слугували для випічки хліба, виготовлення сухарів, тут ламали і обтесували камінь для військових будинків і укріплень, складували дрова, ремонтували і оснащували кораблі. На річці Чорній занурювали у прісну воду ліс для кораблів. На високих гірських скатах були джерела доброї питної води, яку набирали для корабельних команд перед походами. Морське начальство, навіть якщо й не мало певної мети для якоїсь ділянки землі, але остання була придатною і мала вигідне розташування, навішувало на неї ярлик "також можливе знадобитися флотському начальству".

17 травня 1807 р. комісія прийняла документ, за яким Севастополю відмежовано 14220 дес > землі [6]. 5 листопада 1807 р. на ім'я А.Дюка де Рішельє надійшов Іменний Височайший рескрипт, за яким: 1) вся земля, призначена в межу міста, крім приватних ділянок, одночасно ставала власністю Морського відомства; 2) на північній стороні бухти створювалось передмістя ДІІ проживання відставних нижніх чинів із сім'ями; 3) гірські ділянки від Інкерману до Георгієвського монастиря з джерелами прісної води та територія від Георгієвського монастиря на північ по берегу моря ставали власністю Адміралтейства; 4) хутори поміщиків, які завели на них господарств"

(загорожені двори, сади, ниви, сінокоси), залишали за ними, інші надходили в загальне користування всіх міських обивателів; б) перед приватними власниками, що мали землі з джерелами питної води, поставлено умову - не заважати Морському відомству розробляти ці джерела [7].

Таким чином, відведення землі місту Севастополю не означало ні надання цієї землі у власність міста, ні надання їй хоча б у відомство міста, як територіальній общині, що має своє громадське управління. Навпаки, вся земля в межах міста надходила у відомство Адміралтейства. Наприклад, земля Георгієвського монастиря відводилась в межі міської, але мотивувалось це тим, що "духовні службовці з флоту могли б перебувати в ньому в часи, коли кораблі залишалися на рейді розсначеними". Інкерманський та Херсонський монастирі землі взагалі не отримали. Вираз "місто Севастополь" в земельній справі не означав появи окремої юридичної особи, а означав лише появу назви, яка включала севастьянський порт і адміралтейство, площі міського поселення, всіх заміських земель, монастирських та приватних власників. Кількісно частка Морського відомства складала 10753 дес. 1524 кв. саж., 3466 дес.876 кв. саж. були визнані власністю приватних осіб [8]. Земля під міський вигін так і не була відведена.

5 листопада 1807 р. затверджено Комісійський план землеміра Никифорова. У 1808 р. повітовий землемір Чугутов відмежував землю Адміралтейству, Севастопольському порту та місту, але межові стовпи поставлено не було.

В справі "Про землю міста Севастополя" наводяться кількісні дані про землю, яка належала власне місту, як громадській общині. Корисної землі було відведено 5015 дес. 1848 кв. саж.: під будівлями міста - 118 дес. 1278 кв. саж., сінного покосу - 514 дес. 1568 кв. саж., площі під лісом та чагарником - 1738 дес. 1161 кв. саж., під хрящовим і кам'янистим ґрунтом - 2644 дес. 241 кв. саж. Землі некорисної відведено 1970 дес. 1063 кв. саж.: під дорогами - 22 дес. 600 кв. саж., під кручами, річкою, бухтами, озерами - 1948 дес. 463 кв. саж. Загалом місто займало 6986 дес. 511 кв. саж. [9].

Одночасно йшла робота комісії по перевірці прав приватних власників на землю. Їх було більше 30 осіб. Найбільші ділянки землі належали контр-адміралшії Марії Алексіановій. У відповідь на вимогу надати документи на перевірку, приватні власники порушили цілу низку судових процесів [10].

З 1809 р. севастьянська міська община також розпочала боротьбу за землю. Міський голова Петро Новиков писав адміралу І. де Траверсе, що адміралтейське начальство відвело місту кам'янисті площі. На них бідним міщанам не має де завести город, випасати худобу, косити сіно, рубати дрова для опалення житла. Про придатки з земельних ділянок в міську казну мова взагалі не йшла. Міщани вимушені були сплачувати в портову контору гроші за випас худоби на адміралтейських ділянках. Вироці від 16 листопада 1822 р. севастьянська міська община скаржилася, що найкращі міські ділянки для садівництва, городництва, випасу худоби, з водними джерелами без всякого на то права утримувались портовим начальством [11]. 23 травня 1823 р. міський голова І.М. Чернявський вимагав передати місту декілька адміралтейських ділянок.

Севастьянський флотський начальник Біченський І-ий в доповіді адміралу О.С.Грейгу 9 липня 1824 р. писав, що міська община за указом від 17 травня 1807 р. отримала 2644 дес. 241 кв. саж. корисної землі. Майже одночасно місто продало приватним власникам більше 10 десятин. Також місто користувалось ділянкою казенної землі. Міський голова І.М. Чернявський спекулював цією землею: продав частину її купцю Сергееву та титулярному раднику Соколовському. Продаж землі дозволений тільки при її залишках. Очевидно, зробив висновок Біченський, землі для міста більш ніж достатньо. О.С. Грейг, як військовий губернатор, вболівав за місто, та як Головний командир флоту і портів - за Адміралтейство. Тому хутори морських чиновників були залишені за ними, а ділянку № 2 відібрано від міста на користь порту.

Та у 1828 р. О.С. Грейг винайшов спосіб надати кожному бажуючому цивільному громадянину або військовому невелику ділянку землі. Плантером Крузе було складено план роздачі земель. 26 серпня 1832 р. Сенат видав відповідний указ. Бажаючий отримати ділянку мав внести в залог 25 крб. за десятину корисної землі, кам'яниста віддавалась безкоштовно. Треба було посадити виноградник або садок, по 20 дерев та по 100 кущів на десятину. За умови виконання постановленого через чотири роки власник міг отримати акт на вічне володіння землею разом з 25 крб. та процентами з них.

Н. Закревський писав, що "10 тисяч... охочих схопились за знайомі їм заступ і лопату" [12]. Сам адмірал О.С. Грейг взяв собі ділянку в 300 дес. між бухтами Камишовою і Козачою. З них 2 дес. були корисними, тому адмірал заплатив лише 50 крб. в казну. Всього було роздано 5086 дес. 784 кв. саж., з неї корисної 1235 дес. 225 кв. саж. [13]. Ця територія займала трикутник між факлієвською ущелиною, Балаклавською бухтою та Херсонським маяком. На жаль, надії адмірала "а перетворення кам'янистої пустелі в сади не виправдалися. Майже вся земля так і залишилася кам'янистою і голою рівниною.

За планом Крузе, Адміралтейству належали берегові ділянки, тобто все північне узбережжя головного рейду від Костянтинівської батареї до Інкерману, весь Інкерман до Кіленбухти, вся ^ерегова лінія від Кіленбухти до Херсонського монастиря, а також Корабельна, Південна, Артилерійська та Карантинна бухти. На цьому ж плані відмічено хутори Морського відомства та

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

вигінна земля міста. Вигінна земля складала вже 951 дес. 1349 кв. саж. [14]. Цей факт можна було розглядати як скасування колишнього указу про наділення Севастополя "двоверстою пропорцією" землі. Тому О.С. Грейг власноруч порушив справу про наділення міської громади землею, та вільних ділянок в окрузі Севастополя вже не було і питання залишилося не вирішеним.

Згідно указу Сенату від 13 березня 1808 р., Миколаєву для вигону повинні були надати "дві чотириверсті пропорції" землі навколо міста. Землі, на яких флотські чиновники та інші громадяни не завели господарство і не спорудили будинків відбирались. "Дві чотириверсті пропорції" складала 20400 десятин, оскільки площа самого міста в цей час мала "1500 саж. у довжину і 620 саж. в ширину", тобто 3 87 дес. 1200 саж. Всього Миколаїв і околиці повинні були займати 20787 дес. 1200 саж. [15]. Під час перевірки прав приватних власників, відібрано землю у асесора Новосельського, власників Максимовича і Тулуб'єва, графині Браницької, цейглейстера Геренга. Всі ці ділянки до 1830 р. різними шляхами потрапили у власність Адміралтейства [16]. Наприклад, передачу землі Новосельського (81 дес. 2042 кв. саж. корисної, 205 дес. 804 кв. саж. некорисної землі) у 1829 р. до Морського відомства мотивовано тим, що там знаходились адміралтейські споруди і розпочато будівництво елінгу для суднобудування.

У 1810 р. Катеринославська межова контора у відомство Адміралтейства передала 115 дес. 196 кв. саж. корисної землі, так звані миколаївські "Ліски". У 1829 р. територія, що межувала з "Лісками", а саме 211 дес. 175 кв. саж. корисної і 525 дес. 691 кв. саж. некорисної землі, також передано Морському відомству. Мотивовано цей крок тим, що територія ця потрібна Адміралтейству для розведення садів [17].

У 1812 р. межкування миколаївських земель проводив землемір Кирилов. Вже тоді в Миколаєві виникли невизначені поземельні відносини, за якими землі одночасно були і власністю міста, і власністю Морського відомства. Наприклад, "Ліски" було введено і до "чотириверстої пропорції" міста, і залишено в відомстві Адміралтейства. Міщанину Єгорову 8 травня 1828 р. було відведено ділянку землі за умови, що, на випадок зацікавленості в останній Морського відомства, Єгоров негайно знесе свої будівлі і не вимагатиме за це компенсації.

За результатами межкування Кирилова, 29 травня 1830 р. м. Миколаєву видано формальну межову книгу. "Селидебна" (земля під будинками міста) і вигінна земля міста складала разом 17373 дес. 2089 кв. саж., тобто на 3413 дес. 1511 кв. саж. менше, ніж передбачав указ від 13 березня 1808 р. [18]. Секретар Миколаївської міської думи Г. Ге з цього приводу писав: "Всі навкруги землі були визнані або адміралтейськими, або казенними, - навіть і ті, на які насаджувались землеробські селища", "по землеволодінню Миколаїв не був щасливий", "та все ж землю, цей прекрасний фонд матеріальних засобів, місто отримало" [19]. В документах Херсонської (Новоросійської) губерньської креслярні автор зіткнувся з вказівкою на те, що 23 травня 1832 р. землеміром Ликовим було відмежовано м. Миколаєву за межовою книгою 53667 дес. 1728 кв. саж. [20]. На жаль, підтвердження цього факту в інших документах автором не знайдено. В документах Миколаївського держархіву вказується, що в 20-х роках XIX ст. Херсонська казенна палата вилучила з земельних володінь Миколаєва 11407 десятин [21].

В Миколаєві переплітались інтереси не тільки Морського відомства, приватних власників та міської громади. До цих земель примикали землі адміралтейських поселення Богоявленська і Воскресенська. Землі інших селищ знаходились на відстані від Миколаєва. Але земельні проблеми поселення були однакові. У вільний від адміралтейської роботи час селяни займались землеробством і тваринництвом. Ці заняття були головним джерелом їх існування. Земля належала Морському відомству і знаходилась в общинному користуванні селян. До кінця XVIII ст. її вистачало, щоб прохарчувати поселенням свої сім'ї та худобу.

Богоявленськ був заселений у 1795 р. 452 ревізькі душі поселенців мали в общинному користуванні 7265 дес. землі, тобто по 16 дес. на ревізьку душу. У Воскресенську і Калинівці у 1795 р. проживала 371 рев. душа. В їх користуванні знаходилось 16120 дес. землі, тобто 43,5 дес. на одну ревізьку душу. У Березнегубатому на 1799 р. було 450 рев. душ і 10796 дес. землі, тобто по 23,9 дес. на рев. душу [22]. Для поселенців урядом була встановлена державна норма землі - по 15 десятин на душу [23]. Кількість землі в цих адміралтейських поселеннях перевищувала норму. Але до 1825 р. земельні проблеми поселення надзвичайно ускладнилися.

Цьому було дві причини. По-перше, кількість поселення швидко зростала завдяки примусовим переселенням та природному приросту. У 1825 р. в Богоявленську вже проживало 1076 рев. душ, на які припадало 7265 дес. землі, тобто на одну ревізьку душу по 6 десятин. До державної норми не вистачало 8875 десятин. У Воскресенську і Калинівці у цьому ж році мешкало відповідно 501 та 611 рев. душ, на які припадало 16120 дес. землі, тобто по 14,5 дес. на рев. душу. Не вистачало 559 дес. 2090 кв. саж. У Березнегубатому в 1823 р. проживало 952 рев. душі, до державної норми не вистачало 3484 десятини [24].

По-друге, землі поселення захоплювали поміщики і мешканці М.Миколаєва. Так, графиня Браницька захопила 3336 дес. землі, які належали с Богоявленську. Кілька тисяч десятин ще у 1795 р. захопив поміщик Неранжич і через відкупщиків здавав їх в оренду тим же богоявленцям на кабальних умовах [25]. В скарзі від 13 березня 1812 р. богоявленці писали: "Між тим, терпимо надзвичайні

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства аграрна революція 1917-1920 рр.

нестатки не тільки в хліборобстві і сінокосах, але навіть не маємо зручного місця для вигону худоби на пасовище і до водоюю" [26].

Вже в 20-х роках XIX ст. поселенці вимушені були порушити судові справи проти своїх угискувачів. У 1824 р. адміралтейські поселенці при підтримці Головного командира Чорноморського флоту і Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора О.С.Грейга побились відмежування на користь Богоявленська 1668 дес. землі, на користь Воскресенська - 956 дес. землі. Дослідник В. Духніч вважає, що землі не були відмежовані адміралтейським поселенням, бо справу було закрито через підкуп поміщиками окремих чиновників [27]. Натомість Г# Ге і Д- Калістов вказують, що землі ці такі були відмежовані, при чому постраждали тут обивателі міста Миколаєва. Землі були вилучені з міського вигону, а замість них місту не було відмежовано жодної ділянки через нестачу вільних площ [28]. На жаль вирішити таким чином земельні проблеми адміралтейських поселенців не вдалося.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що до складу Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства, створеного урядом Російської імперії в інтересах оборони держави та Чорноморського флоту, входили території населених пунктів Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній. Управлялись вони Головним командиром Чорноморського флоту і портів і військовим губернатором, який поєднував військову і цивільну владу. Майже все населення губернаторства, військові або суднобудівники, так чи інакше підпорядковувалось Морському відомству. Майже вся земля губернаторства знаходилась у його володінні. Морське відомство розпоряджалося нею не тільки в інтересах держави, а й в інтересах своїх чиновників. Міщани та селяни знаходились в скрутному становищі і володіли лише маленькими клаптиками землі, з яких не могли прохарчувати свої сім'ї. Міські громади вели постійну боротьбу за землю, але протистояти диктату Морського відомства були не в змозі. Винятком в губернаторстві було те, що навіть у поміщиків іноді відбирали землю, якщо остання була потрібна для адміралтейських справ.

1. ГеГ.М. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула. - Николаев, 1890; Духніч В. Становище адміралтейських поселенців // Наук, записки Станіславського пед. ін-ту. - Вип. 2. - К, 1957; Серединський О.В. До питання землеволодіння в Чорноморських адміралтейських поселеннях (1790-1861 рр.) // Матеріали І-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". Т. 2.- Миколаїв, 1997.
2. Записки Одесского общества истории и древностей, Т. XII. — С. 303.
3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 1-2.
4. Там само, ф. 230, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
5. О праве Морского ведомства на землю в городе Севастополе и в его окрестностях / Сост. член Комиссии для выяснения прав Морского ведомства на земли в пределах Севастопольского градоначальства, учрежденной приказом Главного командира Черноморского флота и портов Черного моря от 7 сентября 1900г. за № 560 Д.И.Калістов. - Севастополь, 1908. - С. 36-37.
6. Там само. - С. 58.
7. Там само. - С. 54.
8. Там само. - С. 60.
9. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12, арк. 99.
10. Там само, арк. 56.
11. Там само, спр. 87, арк. 2.
12. Закревский Н. Севастополь, 1831 год // Морской сборник. Т. IV- СПб., 1861. - № 10. - С. 186.
13. О праве Морского ведомства на землю в городе Севастополе... - С. 93.
14. Там само. - С. 100.
15. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 2-4.
16. Там само, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 63-66., ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 11.
17. Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 5, 7.
18. Там само, арк. 18.
19. ГеГ.М. Вказ. твір. - С. 119, 123.
20. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 1507, арк. 13.
21. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 4.
22. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 96.
23. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 525, арк. 13.
24. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 123.
25. Там само, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 122; ф. 246, оп. 1, спр. 117, арк. 4.
26. Там само, ф. 246, оп. 2, спр. 117, арк. 2.
27. Духніч В. Вказ. твір. - С. 56.
28. ГеГ.М. Вказ. твір. - С. 122.

Мельниченко В.М. (м. Черкаси)

Винокурна промисловість Правобережної України в дореформенний період

В першій половині XIX ст. в господарствах Правобережної України, незважаючи на низький рівень врожайності, спостерігається збільшення валових зборів зерна, що відбувалося за рахунок розширення посівних площ, насамперед пшениці. Однак реалізація вирощеного хліба не завжди давала очікуваний результат, оскільки нашоувхувалася на труднощі, зумовлені обмеженістю і архаїчністю внутрішнього ринку та відсутністю досконалих шляхів сполучення і транспортних засобів для забезпечення масштабних експортних операцій. А це, в свою чергу, спричинювало нагромадження в поміщицьких господарствах значних запасів хліба і його знецінення.

За таких обставин все більшого поширення в регіоні набуває винокурна промисловість (гуральництво), яка була не лише основним способом переробки надлишкової і дешевої зернової сировини на спиртову продукцію, а й сприяла підвищенню товарності і рентабельності поміщицьких маєтків - основних виробників зерна. Тому саме тут зосереджувалася основна кількість винокурних підприємств, оскільки в умовах низьких цін на зерно, вироблена з нього горілка давала тоді в 2 - 3 і навіть в 4 рази більше доходу, ніж сам хліб [1,174]. За вартістю продукції, виробленої в 1846 р. на поміщицьких підприємствах Подільської губернії горілка посідала перше місце [6, 120-121]. А в доходах маєтку поміщика Божиківського Летичівського повіту цієї ж губернії за 1845 р. питома вага прибутків від гуральництва та продажу горілки складала 53 процента [7,48]. Окрім цього, відходи спиртового виробництва- "барда" в поміщицьких господарствах використовувалася для відгодівлі великої рогатої худоби.

Особливого розвитку гуральництво на Правобережжі - важливому регіоні зерновиробництва набуло в 40 - 50-х роках. Якщо в 1844 р. в правобережних губерніях нараховувалося 689, переважно поміщицьких винокурних підприємств (у Волинській - 322, Київській -168, Подільській - 199), то в 1860 р. - вже 967 (у Волинській - 328, Київській - 388, Подільській - 251). Проте за динамікою кількісного зростання таких підприємств Правобережжя поступалося іншим регіонам - якщо кількість розміщених тут гуралень в 1840 р. становила 44,7 процента усіх гуралень України, то в 1860 р. - 38,6 процента [2,28]. До того ж більшість серед них складали невеликі гуральні, про що свідчить низька питома вага таких, що по тогочасних мірках відносились до великих і виробляли щороку понад 50 тис. відер спирту. В Київській губернії, наприклад, вони становили 5,5 процента, а в Подільській ще менше -лише 0,6 процента [3,306]. Продуктивність решти гуралень була значно нижчою, що в цілому характеризувало дореформенне гуральництво Правобережжя як технічно відсталу галузь із невеликою кількістю працюючих на них робітників. Так, в Київській губернії на одну гуральню в 1860 р. в середньому припадало 8,9 робітників [1,177].

До 20 - 30-х років XIX ст. основу винокурного виробництва складали примітивні і малопотужні гуральні з так званими "перегонними кубами", що діяли на "голому вогні" із застосуванням на них виключно ручної праці. В наступні роки почали впроваджуватися парові гуральні, в яких застосовувалися парові перегонні апарати і ректифікатори. Це не тільки здешевлювало і прискорювало процес виробництва, а й давало можливість використовувати як сировину окрім зерна ще й картоплю [4, 238 - 266]. Принагідно слід зазначити, що в 40 - 50-х роках в Україні виникають механічні заводи по виготовленню різноманітного обладнання для сільського господарства і переробних галузей, включаючи гуральництво. Обладнання для гуралень випускали заводи у Кременчуці (відкритий у 1839 р.), Білій Церкві (1851 р.) та інші підприємства [1,220 - 221].

Що являло собою тодішнє винокурне підприємство дає уявлення гуральня поміщика Бобр-Петровицького в селі Ясногородка Київського повіту. На ній діяв 1 паровик, 2 куби, 6 діж, 1 заторна і 1 дріжджева машини, 1 парник для запарювання картоплі [2, 30].

Реалізація виробленої продукції здійснювалася поміщиками-власниками гуралень через досить розгалужену мережу шинків, а також через відкупщиків. Причому поміщики, користуючись наданими їм царським урядом привілеями щодо виробництва і продажу горілки, змушували залежне від них населення купувати її лише у своїх шинках, які були відкриті в усіх, навіть невеликих населених пунктах. Про насиченість регіону "питейними" закладами можна судити з того, що в 1859 р. на Правобережжі функціонувало 14652 шинки, в тому числі в Київській губернії- 5062, Волинській - 4907 і в Подільській - 4683 [3, 370 - 371]. Крім цього частина горілки з правобережних губерній вивозилась для продажу в інші регіони. Зокрема, в 30-х роках виробники Подільської губернії щорічно збували в Бессарабії до 100 тисяч відер спиртової продукції [1, 181]. У 1840 р. за межі Київської губернії було вивезено 100 тисяч відер горілки і, крім того, ще 500 тисяч четвертей зерна [5,240 -

Таким чином, винокуріння на Правобережжі у дореформенний період відіграло помітну роль у переробці сільськогосподарської сировини, тим самим сприяючи підвищенню товарності господарств. Характерною особливістю галузі було переважання в ній поміщицької власності і використання кріпосницької праці. Процес технічного переоснащення, концентрації виробництва та

широкого використання вільнонайманої праці йшов повільно і у дореформенний період перехід до великих підприємств фабрично-заводського типу не відбувся.

~£~Туржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.-К., 1954.

2. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. -К,1972.

3. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. - СПб, 1867. - Т.3.

4. Журнал мануфактур и торговли. -СПб, 1845. -4.4.

5. Сташевский Е.Б. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. -М.,1968.

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. - СПб., 1849. -Т. 10. -4.2.

7. Сташевский Е.Б. Сельскохозяйственный рынок Правобережной Украины за передореформенной доби. - ' Харків, 1928.

Шевченко В.М. (м. Чернігів)

Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети?

Минуло 140 років з того часу, як у межах величезної Російської імперії, до складу якої входили й більшість українських земель, було скасоване кріпосне право. Оцінка причин, характеру наслідків реформи 1861 року, цілком зрозуміло, знайшла своє логічне відображення у численних наукових та популярних виданнях, підготовлених багатьма поколіннями представників різних наукових шкіл та напрямків. Проте і сьогодні, в нових історичних умовах, породжених складними суспільно-політичними процесами кінця XX ст., ми знову й знову повертаємось до цієї непересічної події, намагаючись переосмислити її з позицій сучасної історичної науки, виокремлюючи ті раціональні зерна, які можуть допомогти успішніше вирішувати нагальні проблеми сьогодення. Не претендуючи на істину в останній інстанції, спираючись на попередні наукові здобутки та дослідження пострадянського часу, в даному повідомленні зроблено спробу викласти власні міркування з приводу того, чи досягла реформа 1861 року поставленої перед нею мети і якою ж власне ця мета була.

Проблема завершеності чи незавершеності реформи 1861 року у всі часи хвилювала не тільки науковців, але й широкий загал громадськості. Зрозуміло, що найзахопленіші її оцінки були викладені у працях дворянських істориків [14; 17; 38; 39]. Близькими до них були оцінки реформи та її наслідків у тих авторів, яких в радянській історіографії прийнято було іменувати "ліберально-буржуазними" [4; 12; 19]. З приводу оцінки їхнього наукового доробку в радянських історіографічних виданнях відзначалася, перш за все, фактологічна цінність. Однак при цьому різко критикувались історичні концепції тих авторів, які замовчували "класову суть" реформи та зображали її, як акт "великого визволення" [13,153-154]. В Україні до певної ідеалізації реформи та її наслідків схилилися й діячі українського руху. Так, в останньому листі до вмираючого вже Т.Г. Шевченка, датованого початком березня 1861 р., невідомі дописувачі порівнювали здійснення реформи з "великою годиною долі народної сім'ї" [30,184]. "Великим торжеством всієї Русі" називав "Маніфест 19 лютого" один з ідеологів українського руху історик М. Костомаров [20, 537].. Щоправда, з часом, ставлення українофілів до цієї події почало дещо змінюватись, стало критичнішим. І вже у М. Драгоманова, лідера київської "Громади", ми зустрічаємо оцінку реформ Олександра II як "нещасних" [5,408].

Не заперечуючи в цілому епохального значення реформи 1861 року, значно критичніше оцінювались її наслідки представниками в тій чи іншій мірі опозиційних уряду політичних партій і напрямків. До таких належав, зокрема, лідер "земської опозиції", а згодом один з ідеологів кадетської партії І.І. Петрункевич. Ще наприкінці 70-х років XIX ст. в статті "Ближайшие задачи земства" він вказував, що після "блискучих реформ" Олександра II вже у середині 60-х років у країні почався період реакції [34,429]. Свій висновок він конкретизував на початку XX ст.: "Крепостная реформа, сложившаяся под влиянием могущественных интересов землевладельческого класса, сословно-бюрократических привычек управления и финансовых потребностей, страдает всеми недостатками компромисса назревших новых потребностей с отжившим свой век строем" [35, 4]. В умовах назрівання першої революції, в Росії різко зростає негативне ставлення до реформи 1861 року з боку представників ряду впливових у народному середовищі загальноросійських (есери) та національних (РУП) партій [2,33-34; 22,35-55; 28,140-147]. Цим самим діячі намагалися поширити У народі, й передусім серед селянства, ідеї необхідності рішучої боротьби за повалення самодержавства.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Окремо слід виділити характеристику причин і характеру реформи 1861 року та оцінку її наслідків, дану їй представниками так званого революційного напрямку в політичному русі, до якого належали революційні народники та марксистки. І не тільки тому, що їхні оцінки були найкритичнішими, а перш за все, через те, що саме марксистська оцінка реформи 1861 р. стала згодом визначальною в радянській історіографії. Ідейні лідери як революційного народництва, так і марксизму відверто негативно ставились до скасування кріпацтва "згори", вважаючи це повним абсурдом. Так, ще в період підготовки реформи на сторінках першого номеру газети "Колокол", яка з липня 1857 року стала видаватися у Лондоні О. Герценом та М. Огарьовим, було вміщено замітку "Что сделано для освобождения крепостных людей?". В ній прямо говорилось про небажання уряду скасувати кріпацтво, "Что не подвержено никакому сомнению, - говорилось у ній, - это то, что с вступления на престол Александра II, несмотря на все ожидания и надежды, правительство ничего не сделало для освобождения крепостного сословия и не продвинуло ни на шаг решения этого вопроса" [18,3]. І в подальшому, регулярно висвітлюючи на сторінках "Колокола" хід підготовки реформи, Герцен і Огарьов намагалися проводити ту ж думку. А вже після обнародування її законодавчих актів інший ідеолог народницького руху М. Чернишевський, висловивши розчарування наслідками реформи для селянства, відверто закликав останнє об'єднатись під прапором народницького руху для боротьби проти самодержавства і за перемогу соціалістичних ідеалів [41,5-14]. З аналогічних позицій оцінювали підготовку і характер реформи 1861 р. й основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. Зокрема, перший з них ще у жовтні 1858 р. писав, що "не можна звільнити пригноблений клас, не завдаючи шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення і не вносячи одночасно розкладу у всю надбудову держави, засновану на такому похмурому соціальному фундаменті" [31,572]. Вже після здійснення реформи він же, підсумовуючи її наслідки, зазначав, що селянство мало що отримало в ході "визволення", оскільки, "одержавши особисту волю", тут же потрапило "в економічну залежність від свого колишнього поміщика" [33,413]. Щоправда, вже на початку 90-х років XIX ст., Ф.Енгельс наголосив і на позитивному значенні реформи, відзначивши, що "з 1861 року в Росії починається розвиток сучасної промисловості в масштабі, гідному великого народу" [7, 146]. Висновки К. Маркса і Ф. Енгельса з приводу реформи 1861р. згодом були конкретизовані лідером російських марксистів В. Ульяновим (Ленінін). Відзначаючи факт звільнення особи селянина, як головну заслугу реформи, він писав, що після цього "розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли у деяких старих країнах Європи цілі століття" [24 164]. Однак при цьому В. Ленін різко засуджував "половинчатість" і "незавершеність" реформи, яка здійснювалась "не повсталим народом", а урядом. "Селян, - писав Ленін, - "визволяли" в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодержавного царя і його чиновників. І ці "визволителі" так повели справу, що селяни вийшли "на волю" обдірані, як жебраки, вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників" [23,133]. Виходячи з цього, він робив висновок про те, що реформа стала "побічним продуктом революційної боротьби" [24,169], відкрила "певний клапан, давши деякий приріст капіталізму" [24 167], проте, все ж виявилась незавершеною, через те, ставши реформою "згори", "не відвернула революції 1905 року" [16,169]. Таким чином, в основу ленінської концепції реформи 1861 року була покладена ідея К. Маркса про класову боротьбу, як рушійну силу суспільного розвитку, яка неодмінно має завершитись революційними перетвореннями. В радянський період, особливо після трагічних для країни 30-х років XX ст., такий підхід до характеристики історичного процесу взагалі й реформи 1861р. зокрема став безроздільно пануючим в радянській історіографії [8; 9; 26; 33; 40]. Як наслідок, на тривалий час серед радянських вчених утвердилася думка про незавершеність проведеної "згори" реформи 1861 року.

Сьогодні така оцінка потребує уточнень, що засвідчує поява в останні роки цілого ряду публікацій відомих і авторитетних в історичній науці дослідників. Так зокрема, в одній з останніх статей Л. Захарової читаємо: "Отмена крепостного права произошла не в результате революции или массового крестьянского движения, а мирно, сверху. После ста лет обсуждения и попыток решения крестьянского вопроса в различных комитетах и комиссиях, главным образом секретных, самодержавие решилось на радикальную реформу, означавшую перестройку самого фундамента государственной власти и государственной системы" [11,165]. Інший, не менш відомий російський вчений В. Дякін теж зазначає з цього приводу: "Мы очень долго твердили, что революционные ситуации начинаются с недовольства масс. Это не так. Пока власть крепка и уверена в себе, она не обращает внимания ни на массы внизу, ни на привилегированное общество рядом с собой. Не сумев скрыть свою слабость, она даёт обществу открыто говорить о том, о чём раньше шептались в узком кругу" [6,2]. В обох наведених вище висловлюваннях, як бачимо, проводиться в принципі одна і та ж думка про те, що народні маси, й селянство зокрема, практично не впливали на політику уряду в період скасування кріпацтва. До того ж, селянський рух напередодні скасування кріпацтва, визначений В. Ленінін [24,163] як такий, що змусив царат стати на шлях реформ, саме в цей час демонструє стійку тенденцію до спаду. Останнє засвідчує, зокрема, й статистика селянського руху 1857 - 1860-х рр., вміщена у одному із збірників багатотомного археографічного видання "Крестьянское движение в России в XIX - начале XX века" під загальною редакцією академіка М. Дружиніна [21,736]:

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

1857 р. -192 виступи;
1858 р. - 528 виступів;
1859 р.-938 виступів;
1860 р. - 354 виступи.

До того ж, із 938-ми селянських виступів, які мали місце у 1859 році, 636 (68%) припадає на антиалкогольні бунти, в яких брали участь не тільки кріпосні, але й державні та удільні селяни, а також міщанські "низи". При цьому даний рух не мав відверто анти кріпосницького характеру. На думку укладачів одного з останніх радянських вузівських підручників, "сами крестьяне рассматривали его как шаг к тому, чтобы потом (!) приняться за расправу с помещиками" [15, 150]. В той же час такі суто "антикріпосницькі" форми виступів, як фізична розправа над поміщиками зустрічаються по вказаних роках відповідно 17,19,9 і 13 разів; втечі селян - 0,0,2,2 рази; невизначені конкретно "хвилювання" 100,378,161 і 186 разів. Іншими словами, це був не той рух в масштабах імперії, який мав би налякати уряд і змусити його піти на скасування кріпацтва. А поскільки саме рух селянства вважався основою революційної ситуації 1859-1861 рр., то правомірним буде взяти під сумнів і саму наявність останньої. Відразу обмовимося, в тому вигляді, в якому вона була охарактеризована В. Ленінін. Обмовимося не тому, що й сьогодні практично ніхто з дослідників, в тому числі й згадані Л. Захарова та В. Дякін, не відмовляється від визнання її наявності у 1859 — 1861 рр., а тому, що сьогодні можливі певні інтерпретації самої суті революційної ситуації. Мова йде про одну з останніх монографій відомого російського вченого-аграрника Б. Литвака "Переворот 1861 года: почему не реализовалась реформаторская альтернатива", в якій автор схильний вважати реформу Олександра II "революцією згори". "Следствием их (реформ -В.Ш.) реализации, - пише він, - была замена общественной структуры: вместо России феодальной рождалась Россия буржуазная. И это обстоятельство свидетельствует об объективной основе возможности "революции сверху" на рубеже 50-60-х годов XIX века. Именно "революции сверху", а не революции вообще. В ленинской концепции реформы 1861г. убедительно разработана критика ограниченности её по сравнению с революцией, но альтернатива "революции сверху" только обозначена и не развернута" [30,277]. Як бачимо, факт визнання вченими наявності революційної ситуації у 1859-1861 рр. не виключає можливості застосування такого визначення саме до можливості "революції згори". А це, в свою чергу, кардинально змінює підхід до такого, здавалося б, цілком ясного і зрозумілого питання, як те, в чій же інтересах здійснювалась реформа 1861 року і наскільки вона задовольнила ці інтереси. Спираючись на матеріали доповіді, зробленої в ході роботи наукової конференції "Велика реформа 1861 року" (Черкаси, 20 лютого 2001 року), матеріали якої опубліковані на сторінках журналу "Український селянин" (2001 р., №2), візьмемо на себе сміливість стверджувати: реформа здійснювалась урядом не в інтересах селянства, дворянства чи якихось інших верств населення. Вона здійснювалась, перш за все в інтересах держави, чия могутність захиталася після поразки у Кримській війні.

Такий висновок ґрунтується ось на чому. Проблема звільнення селян від кріпосної залежності дійсно зародилася задовго до реформи 1861 року. Історія знає чимало прикладів звільнення своїх селян в індивідуальному порядку не тільки рядовими дворянами, але навіть членами імператорської родини. Наприклад, саме так вчинила зі своїми селянами в маєтку Карлівка, Костянтинградського повіту Полтавської губернії велика княгиня Олена Павлівна, дарувавши їм волю ще у 1859 році [1, 350; 14,584]. Понад 47 тис. ревських душ селян було звільнено в ході реалізації указу імператора Олександра I від 20 лютого (ст. ст.) 1803 р. "Про вільних хліборобів"[37, 302]. Певна частина селянства отримала волю на тих чи інших умовах з рук імператора Миколи I внаслідок указів про зобов'язаних (1840) та посейських (1842) селян. Проте, всі ці локальні заходи уряду хоча й засвідчували визнання об'єктивної необхідності скасування кріпацтва, з'являлися в той час, коли, за висновком В. Дякіна, "влада була ще сильною" і мала можливість поблагливу рахуватися з думкою свого оточення, тобто дворянства. А думка останнього адекватно відображала його менталітет, в тому числі й по відношенню до селянства. Суть традиційної психології дворянства Щодо селян дуже влучно висловив ще у XVIII ст. відомий поет Олександр Сумароков, зазначивши, Що "для селянина кріпосна залежність потрібне так же, як для собаки ланцюг, а для канарки - клітка" [14, 576]. До того ж, царат на той час мав ще достатньо сили для того, щоб компенсувати вузькість внутрішнього ринку, стримуваного кріпосницькими відносинами, за рахунок його Розширення шляхом військових завоювань на Кавказі та в Середній Азії. В історичній літературі така політика дістала назву "миколаївського імперіалізму". Її суть ще у 20-х роках XX ст. була викладена відомим тогочасним вченим О. Пресняковим. "Не от насыщенности его (ринку - В. Ш.) спроса, - писав Олександр Євгенович, - а от слабости потребления исходил русский Дореформенный империализм в поисках за внешними рынками для сбыта произведений растущей Русской промышленности. Вместо углубления базы народнохозяйственного развития освобождением трудовой массы из пут устарелого строя, русская политика пошла в сторону внешнего расширения этой базы на Среднем и Ближнем Востоке" [36,291]. В якійсь мірі такі заходи миколаївського уряду нагадують заходи радянського керівництва на початку 50-х років XX ст. - по ліквідації відставання в сільському господарстві за рахунок освоєння цілинних земель. І в Першому і в другому випадку екстенсивні методи вирішення назрілих завдань об'єктивно не могли

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

увінчатися стійкими успіхами. Тому в перспективі політика Миколи I обов'язково мала зазнати краху, оскільки неухильно збільшувала економічне провалля між кріпосницькою Росією і передовими країнами Європи, які вже активно переходили до ринкової економіки. Це і продемонструвала Кримська війна (1853 - 1856), яка виявилась останнім цвяхом у домовину натуральної економіки кріпосницької Росії. Поразка останньої Кримській війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату Росією провідних позицій на європейському політичному небосхилі. Під загрозою опинились її державна могутність, державний авторитет, врешті-решт вся внутрішня система монархічної форми державного управління. Свого часу ця обставина була влучно підмічена економістом І. Гурвичем [3, 14], істориком В. Ключевським [16, 110] та багатьма іншими науковцями й політичними діячами. У цей час і настала мить безсилля влади, на яку звертає увагу В. Дякін. Близькість неминучого краху й змусила царат стати на шлях реформ. Це вчасно зрозумів новий імператор Олександр II, який, не зважаючи більше на традиційний дворянський менталітет, рішуче став на шлях переходу до перспективної ринкової економіки. Він прекрасно розумів, що без створення надсучасної промисловості, торгівлі неможливо ні втримати існуючий режим, ні відновити міжнародний авторитет у Європі. Але ці завдання не складно було вирішити не звільнивши з кріпацтва селянство, яке мало стати фундаментом для формування армії вільнонайманих робітників, потрібних великій промисловості. "Промышленность и торговля, - підкреслював згадуваний вже І. Гурвич, - были необходимы для удовлетворения государственных нужд. Освобождение крестьян являлось средством (курсив наш - В. Ш.) для привлечения отечественных и иностранных капиталов к русской промышленности." [3,14]. Повторимось, не в інтересах селянства, не в інтересах поміщиків, а в інтересах держави було скасовано кріпосне право у 1861 році. Так, уряд не міг повністю ігнорувати інтереси дворянства, на якому власне і тримався. Через те аграрна сфера по суті була віддана на відкуп поміщикам, яких, до речі вже у 1859 році фактично було позбавлено державного кредитування [10, 2]. Це сильно підірвало економіку поміщицьких господарств, більшість яких так і не зуміла подолати кризу і перебудуватися на новий лад. З рештою, це стало основною причиною збереження пережитків кріпацтва в сільському господарстві, в якому прогресивна ринкова економіка остаточно утвердилась лише на початку 80-х років XIX ст. Зате такий захід дав можливість уряду сконцентрувати всі наявні, в тому числі й фінансові, ресурси, на головному, стратегічному напрямку - на створенні сучасної індустріальної бази в країні. І це дуже швидко дало блискучі наслідки. За кілька десятиліть в імперії було створено сучасний промисловий комплекс, основу якого склав могутній промислово-економічний район на Півдні України. Перебудовчий процес в основному був завершений вже на кінець 70-х років XIX ст. І коли в 1877 році почалась перша, після невдалої для імперії Кримської кампанії, чергова російсько-турецька війна, Європа побачила на Балканах нову, модернізовану російську армію, що спиралася на зміцнілий економічний потенціал країни. З цієї точки зору реформа 1861 року, як складова частина перебудовчих процесів 60-70-х рр. XIX ст., повністю досягла поставленої перед нею мети.

1. Аифимов А.М. Карловское имение Мекленбург - Стрелецких в конце XIX - начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С.348-376.
2. Гинёв В.Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902-1914 гг. -Л., 1983.
3. Гурвич И. Экономическое положение русской деревни. - М., 1896.
4. Джанишев Г. Из эпохи великих реформ. - М, 1893.
5. Драгоманов М.Л. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. - К, 1991. - С.327-429.
6. Дякин В. Сорок потерянных лет // Знание - Сила. -1991. - №2. -С.27.
7. Энгельс Ф. М.Ф. Даниельсону. - 75 березня 1892 р. // Листування К. Маркса і Ф. Энгельса з російськими політичними діячами. -К., 1951. - С146-149.
8. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы в 1861 году. -М., 1958.
9. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. - М, 1968.
10. Захаров А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883 -1910 гг. -М., 1911.
11. Захарова Л.Г. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме: Россия и Запад - выбор пути развития) // У зб.: Україна і Росія в панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С.163-179.
12. Ивашков И.И. Падение крепостного права в России. - СПб., 1903.
13. Историография истории Украинской ССР. —К, 1987.
14. История человечества: Всемирная история. - В 7-ми т. - Том 5. - СПб., 1896.
15. История СССР: XIX-начало XX в. // Под ред. акад. И.А. Федосова. -М., 1987.
16. Ключевский В.И. Крестьянский вопрос накануне законодательного его возбуждения // Сочинения -Т.7. -М., 1959. -С.106-125.
17. Ковалевский А. Освободительная реформа Александра II и осуществление её в пределах Черниговской губернии (1858-1861). -К, 1911.
18. Колокол: Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва. - Вып. 1:1857 - 1858. Лондон. - М., 1962.
19. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. -СПб., 1903.
20. Костомаров Н.И. Автобиография // Избранные произведения. Автобиография. -К, 1989. - С.425-651.
21. Крестьянское движение в России в 1857-мае 1861 гг.: Сб. документов. - М., 1963.
22. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

23. Ленин В. И. Пятидесятиречья падения крепостного права // Повне зібрання творів. -Т.20.- С 132-135.
24. Ленин В.И. "Селянська реформа" і пролетарсько - селянська революція // Там само. -С. 161-170.
25. Ленин В.И. Крах Интернационалу // Там само. -Т.26.- С197-250.
26. Леценко Н.И. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. -К., 1959.
27. Леценко М. Н. Сторіччя падіння кріпосного права. — К, 1961.
28. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. —К, 1968.
29. Листи до Тараса Шевченка. - К, 1993.
30. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива. -М., 1991.
31. Маркс К. Питання про скасування кріпосного права в Росії // Маркс К, Энгельс Ф. Твори. — Т. 12. — С.571-573.
32. Маркс К. Замітки про реформу 1861 і пореформений розвиток Росії // Там само. - Т.19. - С.406-424.
33. Морозов Е.А. Крестьянская реформа 1861 года. -М., 1937.
34. Петрункевич И.И. Ближайшие задачи земства // Юбилейный земский сборник: 1864-1914. -СПб., 1914. -С.429-434.
35. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. -М., 1905.
36. Пресняков А.Е. Российские самодержцы. —М., 1990.
37. Радянська енциклопедія історії України. -Т.1. -К, 1969.
38. Семёнов К.А. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. -Т.1-3.-СПб, 1889-1892.
39. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствовании императора Александра II. - Т. 1-4. - Бонн-на-Рейне, 1862-1868.
40. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. -К, 1959.
41. Чернышевский Н.Г. Барским крестьянам от их доброжелателей поклон // Собрание сочинений. -В 5-ти томах. - Том 5. -М., 1974. - С.5-14.

Якименко М.А. (ли Полтава)

Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 - 1917 рр.)

Деградація у середині XIX ст. сільськогосподарського виробництва ставила під загрозу саме існування Російської імперії як великої євразійської держави. Намагаючись зберегти своє привілейоване становище у тогочасному суспільстві, дворянство у 1861 р. пішло на певні поступки селянству, надавши йому особисту свободу. Однак, ціна цієї свободи виявилась досить високою, оскільки за одержані в ході здійснення викувної операції землі, слід було заплатити суму, що приблизно утричі перевищувала ринкову вартість закріплених за селянами наділів [1]. Як свідчить статистика 1863 р., з 12,3 млн. осіб, що мешкали у підконтрольних російському царю 9 губерніях України, нащадкових дворян було 139771, тоді як селян 10749292, у т.ч. 5858846 колишніх поміщицьких [2]. Складаючи близько 1% усього населення, дворяни володіли майже половиною усього земельного фонду України. Так, згідно "Статистики поземельної собственности" за 1877-1878 рр., у 9 губерніях України з 43 млн. дес. надільна селянська земля складала 19,0 млн. дес, тоді як дворяни володіли 19,9 млн. дес; 3,8 млн. належали казні або іншим категоріям землевласників [3].

Однією з важливих рис соціально-економічного розвитку Лівобережної України була наявність тут значної кількості дрібнопомісного дворянства, що у значній мірі зумовило скорочення тут внаслідок реалізації законодавчих актів 1861 р. селянського землеволодіння на користь колишніх кріпосників. Якщо до скасування кріпосного права у розпорядженні 4506957 селян Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній було 2399928 дес. землі, то після оформлення так званих Уставних грамот у них залишилося 1710025 дес, тобто на 689903 дес (38,7%) менше. І це при тому, що загалом по Україні колишні поміщицькі селяни одержали у своє користування на 380068 Дес. землі більше [4]. Якщо брати до уваги тогочасне офіційне визнання малоземельними господарства, де на одну чоловічу душу припадало менше 5 дес землі [5], то з цієї точки зору 99,3% колишніх поміщицьких селян Лівобережної України після скасування кріпосного права Одержали у наділ недостатню кількість землі [6]. При цьому селяни усіх категорій, включаючи і колишніх поміщицьких, змушені були платити численні податки, виконуючи одночасно так звані натуральні повинності (ремонт шляхів сполучення, мостів, перевезення казенних вантажів тощо). Хоча становище так званих державних селян, до категорії яких тогочасне законодавство відносило ¹ "малоросійських козаків", було дещо кращим з точки зору забезпечення їх землею, однак і вони змушені були платити різноманітні податки. Загалом же, тягар оподаткування селянства України у Другій половині XIX ст. за свідченням тогочасних губернаторів, майже у 40 разів перевищував Поміщицькі господарства [7]. У своєму звіті царю за 1868 р. Чернігівський губернатор відмічав,

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

що його адміністрація з величезними труднощами здійснює збір податків з місцевого населення, конфіскуючи у нього "шляхом опису і продажу майна потрібних у господарстві знарядь праці і худоби..." [8]. Втрата селянами більшої частини їх прибутку не давала можливості масового придбання найновіших знарядь праці, кращих сортів насіння чи високопродуктивних порід худоби. Українські губернії в колишній Російській імперії зазнавали нещадної експлуатації. Так, згідно закону від 17.01.1884 р. про збільшення державного поземельного податку, його сума у Кубанській області складала 1,5 коп. з десятини, Ставропольській і Самарській - 2 коп., тоді як у Полтавській і Подільській - 14 коп., Київській - 15 коп. [9]. Відсутність потрібних для купівлі землі малоземельними і безземельними селянами коштів навіть при наявності двох державних та численних акціонерних земельних банків при постійному зростанні чисельності народонаселення не давали можливості розширювати селянське землеволодіння в бажаних для дрібних товаровиробників розмірах. Так, якщо у 1860 р. у 9 губерніях України середній розмір землі на одну особу чоловічої статі складав 4,5 дес; у 1880 р. - 3,0 дес, то у 1900р. всього 1,9 дес По трьом губерніям Лівобережжя картина була такою: 1860 р.-3,5 дес; 1880 р.-2,5 дес і 1900 р.-1,8 дес [10]. Знаючи середній склад селянської родини на рубежі XIX і XX століть (5,5 осіб обох статей) [11] не важко визначити і середній розмір землеволодіння непривілейованих станів за відповідні роки. По Україні він складав близько 9 дес (одна десятина = 1,0954 га). Як розпоряджався тогочасний господар наявною землею і якою була ефективність його господарювання у пореформений період, коли ринкові відносини проникали у найвіддаленіші хутори, руйнуючи законсервований кріпацтвом патріархальний уклад українського села? При трипільній системі, що була пануючою в Україні аж до початку XX ст., зазвичай, наявна ділянка розподілялася на три частини. Одна з них в перший рік знаходилася під толокою. Протягом весни і літа на ній пасли худобу, яка певною мірою очищала землю від бур'янів, частково угноюючи її. Після цього толока зорювалася і засівалася озиминою. На третій рік ділянка засівалася яриною, переважно ячменем, вівсом або гречкою. Так здійснювався обробіток усіх трьох полів, що давало можливість без застосування добрив стабільно одержувати певний урожай. [12]. За підрахунками тогочасних економістів, вартість оранки 1 дес. землі у трьох губерніях Лівобережжя станом на 1889 р. була визначена у 4,54 крб.; вартість посіву - 0,27 крб.; збирання врожаю - 3,40 крб. Разом - 8 крб. 21 коп. [13]. Яку ж віддачу давала десятина землі? Проведене свого часу полтавськими земцями відповідне дослідження показало, що протягом 1874-1878 рр. валовий прибуток 1 дес. жита, ярої пшениці та вівса складав 20,68 крб. У наступному п'ятиріччі (1879-1883 рр.) він зріс на 30%, сягнувши показника у 26,89 крб. Однак аграрна криза 80-90-х років, зумовлена, головним чином, приходом на європейський ринок дешевого зерна із США і Канади, звузила можливості експорту зерна з Російської імперії. Як наслідок, на внутрішньому ринку ціна на нього впала: у 1884-1888 рр. на 8,2% (24,69 крб.); у 1889-1893 рр. - на 16,5% (22,47 крб.). Тільки у наступне п'ятиріччя (1894-1898 рр.) ціна на хліб почала зростати, практично досягнувши показника 1879-1883 рр. - 25,94 крб. (96,4%). [14]. Майже не змінилась вона і в 1898-1902 рр. (25,85 крб.). [15]. Таким чином, у середньому за 30 років валова прибутковість десятини землі, засіяної найпоширенішими у дрібних землевласників культурами, складала 24крб. 99 коп. Відкинувши затрати (8,21 коп.), одержимо чистий прибуток у 16 крб.78 коп. З цих коштів потрібно було заплатити викупні платежі (чи поземельний податок для державних селян), земські і громадські податки (56% чистого прибутку). [16]. А ще ж потрібно було виділити частину коштів для майбутнього врожаю і життєзабезпечення родини. Про купівельну спроможність тогочасного карбованця певне уявлення дають тогочасні ціни. Хата середньозабезпеченого селянина коштувала у 70-ті роки XIX ст. близько 60 крб.; клуна - 40 крб., пара волів - від 75 до 115 крб.; корова - 36 крб.; кінь - 32 крб.; сокира - 80 коп., коса -60 коп.; кожух - 15 крб.; спідниця - 5крб.; чоботи - 3 крб. [17]. Якщо дідівську соху можна було придбати за 3 крб., то найновіші знаряддя праці коштували досить дорого: англо-болгарський плуг - 38 крб.; колонійський - 25 крб.; валацевий і новоросійський - 30 крб.; фірми Сакка: 10 дюймовий - 38 крб., зворотний - 49 крб., двохлемешний -48 крб., 3-х лемешний - 50 крб. [18].

Заслугують на увагу розрахунки самих селян свого бюджету, один з яких у 1902 р. був оприлюднений на засіданні Сумського повітового "комітету про потреби сільськогосподарської промисловості". Член цього комітету селянин Яків Шевченко вважав, що при існуючій у царській Росії податковій системі і відповідних знаряддях праці, селянській родині з 6 осіб для забезпечення усіх її потреб слід мати 18 дес, з яких 15 дес. - орна земля. При цьому Здес щорічно повинно було перебувати під толокою. Отже, 12 дес дадуть у середньому 576 пудів зерна, з яких на посів 12 дес слід виділити 120 пудів; на прохарчування 6 осіб - 90 пудів (15 пудів на особу); на утримання 2 коней - 40 пудів; однієї корови -10 пудів; 2-х свиней - 40 пудів; 5 овець - 20 пудів; різної птиці -10 пудів. Разом - 330 пудів. Залишається ще 246 пудів, які можна продати за 123 крб. (50 коп. за пуд). З одержаних коштів слід заплатити податків на загальну суму 54 крб. (3 крб. за десятину). На купівлю взуття для родини витрачалось 18 крб.; верхнього одягу - 18 крб.; нижнього одягу - 18 крб.; на освітлення (керосин) -1 крб.; на купівлю сала, олії, дьогтю -3 крб.; на купівлю посуду -3 крб.; на випадок народження, смерті, одруження дітей-8 крб. Разом 123 крб. [19]. Запропонований Яковом Шевченком бюджет індивідуального селянського господарства не викликав принципових заперечень земських економістів, що свідчить про його об'єктивність. Звичайно, при вищій

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства рааграрна революція 1917-1920 рр.

врожайності селянське господарство могло б дати більшу віддачу, однак ціла сукупність об'єктивних факторів, про які вже йшла мова вище, не давали такої можливості. Як зазначав у 1905 р. столичний агроном професор Н. Коломийцев, який за дорученням директора департаменту державних земельних маєтностей вивчав рівень агрономічної культури в чорноземних губерніях країни, ситуація на місцях викликала обгрунтовану тривогу. "Нас вразила низька урожайність землі, - вказував він у своєму звіті про наслідки відрядження до України, - малі розміри чистого залишку хліба на душу населення, надзвичайно висока орендна плата, що вказує на майже повну відсутність правильно організованого господарства як селянського, так і середнього та великого; нас вразила величезна заборгованість населення, наявність великої кількості "незручних" земель. Ми побачили, що кожного року близько 40% усієї орної землі непродуктивно гуляє; ми побачили величезну кількість безкінних дворів, відсутність добрив, хижацьке використання ґрунту... Усі ці умови сучасного життя селянства свідчать, що воно страждає від гострого відносного малоземелля, тобто наявна у нього кількість землі в даних умовах господарювання є абсолютно недостатньою для підтримки економічного і фізичного життя населення" [20]. Найгіршими умови господарювання, на думку Коломийцева, були у Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях. Далі йшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська і, нарешті, Таврійська губернії. Оцінка Коломийцева так званого відносного малоземелля в українських губерніях, безумовно, мала під собою певні підстави. Як зазначав свого часу відомий теоретик індивідуального селянського господарства Олександр Чаянов, через низькі врожаї і високе оподаткування прибутковості 1 га орної землі у Швейцарії була на початку XX ст. більш як уп'ятеро вищою [21].

Як відомо, після тривалих дискусій в численних "особливих нарадах кінця XIX ст. і на засіданнях, створених тогочасним прем'єр-міністром Сергієм Вітте, "Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості" (1902-1905 рр.), уряд, врешті-решт, у 1906 р. під тиском масових заворушень в країні приступив до практичних кроків реформування аграрного сектору економіки країни. На порядок денний було поставлене питання приватизації селянських надільних земель, що перебували під юрисдикцією громади [22]. Приватизація супроводжувалась цілим комплексом заходів по землевпорядкуванню хуторів і відрубів, реорганізації сільськогосподарського кредиту, агрономічної допомоги, забезпечення селян найновішими знаряддями праці, переселенню малоземельних і безземельних селян на казенні землі східних окраїн імперії тощо. Породжене різними причинами, серед яких не останню роль відіграло громадське (общинне) землеволодіння, черезсмузжя, було справжнім бичем тогочасного селянського господарства. Так, наприклад, сільськогосподарський перепис 1910 р. зафіксував на Полтавщині 344417 індивідуальних селянських господарств, з яких в одному місці мали землю лише 17,0%, тоді як у 5-9 місцях -23,3%; у 10-15 місцях -5,8%; у 16 і більше - 6576 господарств або 1,9% [23]. Вжиті урядом у 1906-1911рр. заходи при всій їх суперечливості і недосконалоості загалом дали позитивні економічні наслідки. Помітно зміцніла матеріальна база індивідуального селянського господарства, що вплинуло і на його ефективність. Якщо, наприклад, за 10 років (1890-1900) на Полтавщині було продано 47384 металевих плугів, 687 сівалок, 557 жаток, 1626 віялок і сортувальників, 525 кінських молотарок, [24] то лише за 2 роки періоду столипінських реформ (1913-1914) - 6724 плуги, 579 сівалок, 657 жаток, 854 віялок і сортувальників [25]. У господарствах великих землевласників зувались і перші імпортні трактори (60 кінських сил), ціна яких через високе ввізне мито ще була занадто високою для дрібних товаровиробників (2407 крб.) [26]. Сільськогосподарський перепис 1917 р. зафіксував на Полтавщині 175888 залізних плугів, 27193 сівалки, 19626 жаток, 1652 сінокосарки, 11528 молотарок, з яких 1416 були паровими, 55683 зерноочисні віялки [27].

Суттєве поліпшення матеріальної бази сільськогосподарського виробництва, налагодження агрономічної та ветеринарної служби, у яких роль місцевих земств була особливо значною, а також доступ до дешевого кредиту як довгострокового іпотечного, так і короткотермінового дрібного, мали позитивний вплив на усі сторони життєдіяльності селянина. Так, якщо середній урожай у селянських господарствах Полтавщини наприкінці XIX ст. (1890-1900 рр.) складав 49 пудів з Десятини, [28] то за 5 років столипінської реформи (1909-1913) він вже у середньому був на рівні 63 пудів (ріст на 23,3%) [29]. Розрахунки ряду економістів початку XX ст. показали, що валовий прибуток ³ однієї десятини землі при громадському землеволодінні у 1913 р. складав у чорноземних губерніях ³1 крб., тоді як при відрубному- понад 100 крб [30].

Для ілюстрації економічної ефективності індивідуального селянського господарства середнього для Лівобережної України розміру, звернемося до відповідних бюджетів, підготовлених земськими статистиками у 1909-1911 рр. (див. табл.). Як бачимо, господарство селянина Портянки Лохвицького повіту, яке складалось з 7,1 дес власної і 3 дес орендованої землі з двома працездатними особами дало у 1909 р. чистого прибутку у сумі 114 крб. Подібне господарство Губського з Валківського повіту Харківської губернії (8 дес) принесло у тому ж році 99 крб. чистого прибутку, тоді як господарство Приходька з Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (1,75 дес власної і 6,09 дес орендованої землі) у 1911 р. дало 179 крб. чистого прибутку. Одержані ⁴⁰Шти могли бути використані на придбання тих чи інших знарядь праці або на розширення свого землеволодіння. У будь-якому випадку протягом 1861-1917 рр. прослідковується чітка тенденція

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

хоч і повільного, але очевидного зміцнення індивідуального селянського господарства при одночасному занепаді великого поміщицького землеволодіння латифундистського типу. На цю тенденцію звертав свого часу увагу громадськості вже згадуваний раніше О.Чаянов, розстріляний у 1938 р. більшовиками як ідеолог куркульства. Проте факти, як відомо, річ вперта. У трьох губерніях Лівобережної України поміщики протягом 1862-1914 рр. втратили 54,9% своїх земель (по Україні-48,5%) [31]. За 55 років (1863-1918 рр.) на Полтавщині поміщики втратили 1029039 дес. землі, духовенство - 8743 дес. За той же час міщани купили 54871 дес, купці - 68650 дес, а селяни-1408320 дес [32]. Якщо у 1851-1860 рр. селянські посіви у трьох губерніях Лівобережжя склали 73,6% усієї їх площі, то у 1916 р. їх питома вага зросла до 86,6%, або на 13% [33]. На прикладі України, зокрема її Лівобережних губерній, виглядає сумнівною відома марксистська концепція про зникнення дрібного селянського землеволодіння. Матеріали сільськогосподарських переписів, проведених на Полтавщині у 1882-1910 рр. показують, що за 28 років утвердження і розвитку ринкових відносин загальна кількість селянських господарств зросла на 27%, тоді як безземельних лише на 18%. Хоча за роки першої світової війни умови життєдіяльності безпосередніх товаровиробників значно погіршилися, однак дрібне селянське господарство не лише успішно вижило, але й зміцнювало свої позиції. Якщо перепис 1910р. зафіксував на Полтавщині 49207 господарств з 2-3 дес. орної землі, то у 1916 р. їх вже було 53039 (ріст на 7,3%); господарств з 3-6 дес. землі у 1910 р. було 98058, а у 1916 р. -109429 (ріст на 10,4%); господарств з 6-9 дес. було відповідно: 45261 і 52857 (ріст на 14,4%); 9-15 дес. відповідно: 34391 і 36980 (ріст на 7,1%) [34]. Отже, говорити про зникнення з розвитком капіталізму дрібного селянського господарства, як про це неодноразово маніпулюючи цифрами писали марксистські ідеологи, не має жодних підстав. Логіка економічного розвитку забезпечила б у кінцевому результаті остаточну перемогу конкурентноздатного селянського господарства над поміщицьким. На жаль, через сукупність економічних і політичних факторів еволюційний розвиток економіки країни був у 1917 р. перерваний відомими соціальними потрясіннями, наслідки яких ми відчуваємо ще й досі, з величезними труднощами утворюючи сьогодні в аграрному секторі країни повноцінні ринкові відносини.

1. Історія України. Курс лекцій у двох книгах. Кн. 1.- К: Либідь, 1991.-С. 446.
2. Підраховано автором на основі даних: Статистика Російської імперії. Издание ЦСК МВД.- СПб., 1866.-С.40-41, 51.
3. Підраховано на основі даних: Статистический временник Російської імперії. Серия 111 Вып. 10: Поземельная собственность Европейской России 1877-1878 гг. Издание ЦСК МВД, 1886.- С. III-XIV.
4. Див.: Леценко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.-К, изд-во АН УССР, 1959.-С.282.
5. Полное собрание законов Російської імперії. Собр.2-е. Т. XXXVIII.-СПб., 1866.-№ 39249; Южаков С.Н. Нормы народного землевладения// Русская мысль.-1885.-№9.- С.25.
6. Леценко Н.Н. Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г./ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.- Таллин, 1959.-С. 193, 196.

Бюджети індивідуального селянського господарства середнього достатку Полтавської і Харківської губерній у 1909-1911 рр.

Показники	Господарства		
	Портянки Лохвицького повіту Полтавської губ. (1909 р.)	Губського Валківського повіту Харківської губ. (1909р.)	Приходько Костянтиноградського повіту Полтавської губ. (1911 р.)
Землі власної	7,1 дес.	8 дес.	1,75 дес.
Землі орендованої	3 дес.		6,09 дес.
Разом	10,1 дес.	8 дес.	7,84 дес.
Посіву	9,9 дес.	6,5 дес.	7,66 дес.
Родина	2 працездатних + 2 непрацездатних	3 працездатних + 3 непрацездатних	3 працездатних + 3 непрацездатних
Вартість землі	1765 крб.	2395 крб.	200 крб.
Усього майна (без землі)	972 крб.	1046 крб.	1024 крб.
Валовий прибуток	952 крб.	908 крб.	1389 крб.
Витрати	838 крб.	809 крб.	1210 крб.
Чистий прибуток	114 крб.	99 крб.	179 крб.

""""лиця складена на основі даних: Матисен А. Опыт учета крестьянского хозяйства в связи с его улучшением.- Полтава, 1914.-С. 5 6

- T-}сторія України. Курс лекцій у двох книгах. Кн. 1- К: Либідь, 1991.- С. 446.
- 2 Підраховано автором на основі даних: Статистика Російської імперії. Издание ЦСК МВД.- СПб., 1866.-С.40-41, 51.
- ? Підраховано на основі даних: Статистический временник Російської імперії. Серия III Вып. 10: Поземельная собственность Европейской России 1877-1878 гг. Издание ЦСК МВД, 1886.- С. III-XIV.
- 4 Див.: Леценко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.-К, изд-во АН УССР 1959 - С.282
- 5 Полное собрание законов Російської імперії. Собр. 2-е. Т. XXXVIII.-СПб., 1866.-№ 39249; Южаков С.Н. Нормы народного землевладения// Русская мысль.- 1885.-№ 9- С.25. 6. Леценко Н.Н. Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г./ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.-Таллин, 1959.-С. 193, 196. 7. Російський державний історичний архів (далі РДІА).-Ф. 1281.-Оп. 7.-Спр. 76: "По отчету губернатора Херсонской губернии за 1868 г."- Арк. 51.
8. РДІА.- Ф. 1281.-Оп. 7.- Спр.47: "По отчету губернатора Черниговской губернии за 1868 год' .-Арк. 34.
9. Див.: Земский обзор. Орган Полтавского губернского земства.- 1884.-№ 1.- С.3-4.
10. Підраховано на основі даних: Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть 1.- СПб., 1903.-С.79. У Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года. Вып. 2 (1894-1901гг).-Полтава, 1905.-С.90.
12. Див.: Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. IX: Прилукский уезд. Собрано статистическим бюро Полтавского губернского земства под руководством Н.Терешкевича. Обработано и издано под редакцией Н. Кулябко-Корецкого. Изд-е Полт. губ. зем. управы.- Полтава, 1891.-С.222.
13. Підраховано на основі даних: Материалы по вопросу о стоимости обработки земли в Европейской России. Разработано по поручению председателя высоч. учр. при министерстве вн. дел комиссии по поводу падения цен на с/х произведения.- СПб., 1899.- С. 14-40.
14. Підраховано на основі даних: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год.- Полтава, 1904.- С.91.
15. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год.- Полтава, 1908.- С. 236.
16. Див.: Бернацкий М. К аграрному вопросу // Образование.- 1906.-М 1.- С. 183.
- 17. Чубинский П.П. Инвентарь крестьянского хозяйства//Записки юго-западного отдела императорского русского географического общества за 1874 год. Т.2.- К, 1875.- С. 177-182.
18. Полтавская сельскохозяйственная выставка 1883 года. Отчет секретаря Полтавского сельского зяйственного общества В.П. Фурдуева.- Полтава, 1883.-С.32.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLV: Харьковская губерния.- СПб., 1903.- С. 364.
20. РДІА.- Ф. 408. Оп. 1.- Спр. 3: " Об учреждении землеустроительных комиссий и об открытии их действия ".- Арк. -4.
21. Чаянов А. Арендные платы и цены на землю в трудовом хозяйстве//Земледельческая газета.- 1914.-М 8.- С. 235.
22. Див.: Еропкин А. П.А. Столыпин указ 9 ноября.- СПб., 1912.- С. 76.
23. Статистический ежегодник по Полтавской губернии на 1915 год.- Полтава, 1915.- С. 98.
24. Підраховано на основі даних: Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900 гг.).- Полтава, 1904.- С.46.
25. Підраховано на основі даних: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год.- Полтава, 1913.-С219.
26. Южнорусская сельскохозяйственная газета.- 1911.- №40.- С. 7.
27. Полтавское губернское экономическое совещание. Отчет на 1-е октября 1921 года.-Полтава, 1921.-С.31.
28. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии за 15 лет...- С. 104.
29. Підраховано на основі даних: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год.- Полтава, 1917.-С.71.
30. Див.: Кузнецов Я. Наглядное преимущество отрубного хозяйства перед общинным //Деревенское хозяйство. Бесплатное приложение к газете "Сельский вестник".-1913.- № 9.- С. 6.
31. Сельское хозяйство Украины.-Харьков, 1923.-С. 115.
32. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19рр.- Полтава, 1919.- С.39.
33. Див.: Ковальченко Н.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России I/ Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей.- М.: Наука, 1971.- С. 186.
34. Підраховано на основі даних: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год.-Полтава, 1916.-С. 38; Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр. -С. 46.

Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861- 1917 рр.)

На час проведення реформи 1861 р., яка створила відповідні передумови для утвердження і розвитку в Україні ринкових відносин західноєвропейського типу, Полтавська губернія представляла собою територію з майже двохмільйонним населенням, площею 43685 квадратних верст. У загальній масі населення сільські стани складали 88,3% (1688488 осіб), тоді як міщани - 5,0% (96049), службовці і особисті дворяни -1,0% (19346), спадкоємні дворяни - 0,7% (13793 особи). Ще 93766 осіб (5,0%) належали до інших станів, зокрема, військовослужбовців, духовенства, почесних громадян тощо [1]. Через 40 років населення Полтавщини зросло з 1911442 до 3041923 особи, або на 59,1%. За своїм правовим статусом воно продовжувало поділятися на численні стани. Як і раніше, селянство складало абсолютну більшість населення: 2455568 осіб (80,7%). Друге місце посідали відпускні і запасні чини - 277757 (9,1%). Далі йшли міщани - 215707 (7,2%); дворяни - 44121 (1,5%); духовенство - 18987 (0,6%); регулярні війська- 10530 (0,3%); купці - 8785 (0,3%); іноземці - 653 (0,02%); інші стани - 5564 (0,2%) [2]. З вищенаведених показників видно, що сільськогосподарський кредит стосувався щонайменше 80% усіх мешканців Полтавщини, площа якої перевищувала територію такої, наприклад, сучасної держави, як Албанія (28,7 тис. км².) [3].

Економічна наука кінця XIX ст. визначала кредит як угоду, "при якій одна сторона надає іншій у власність певні цінності на умовах повернення еквіваленту через певний проміжок часу" [4]. Потреба у кредитах (1 км = 0,8787 версти) після 1861 р. надзвичайно загострилась на території усїєї Російської імперії, до складу якої входила тоді і Полтавщина. Цікаве пояснення причин розвитку поземельного кредиту запропонував у 1885 р. український статистик і етнограф Віктор Василенко. Будучи, в умовах ринкових відносин товаром, земля "безперервно переходить з рук в руки, змінюючи своїх власників. Таким чином, поземельний кредит є своєрідним механізмом зміни власника і самої форми землеволодіння, сприяючи в одних випадках концентрації в руках власника великих латифундацій, в інших - роздрібнення їх на маленькі ділянки" [5]. Отже, Василенко, який тривалий час жив і працював на Полтавщині, справедливо пов'язував інтенсивність розвитку кредитної системи після 1861 р. із реорганізацією по ліквідації кріпацтва усього сільськогосподарського виробництва на принципово інших засадах. Вільнонаймана праця вимагала значних обігових коштів, яких у більшості землевласників не було [6].

Як свідчить історичний досвід, потреби сільськогосподарського виробництва зумовлюють виникнення найрізноманітніших форм кредиту. У перші пореформені десятиліття для дрібних товаровиробників найдоступнішим був короткотерміновий кредити так званих позичково- ошадних товариствах, перше з яких у 1869 р. було створене групою ентузіастів у Гадячі. З метою належного регулювання діяльності подібних товариств у 1871 р. Міністерство фінансів затвердило Зразковий статут таких об'єднань. Згідно цього статуту членами такого товариства могли бути особи обох статей, що мешкають у даному населеному пункті. Кожен член товариства зобов'язувався внести свій пай, розмір якого не повинен був перевищувати 50 крб. Товариство мало право брати кредит за принципом кругової поруки в інших юридичних осіб, зокрема земських установах. Позички могли бути видані членам товариства розміром не більше, ніж у 1,5 рази більше наявного паю (без поручительства інших членів) і потрібного розміру (з поручительством членів товариства) на термін до 9 місяців. Ведення справ перебувало в руках правління, ради і загальних зборів. Завдання першого - ведення поточних справ, другого - спостереження і контроль, третього - обрання посадових осіб і затвердження звітів правління. З 1869 по 1884 р. на Полтавщині було організовано 14 позичково-ошадних товариств, 8 з яких скористалися для створення основного капіталу позичкою земства [7]. Незначна кількість створених за 15 років товариств пояснюється, головним чином, відсутністю утих, хто найбільше потребував кредиту, вільних коштів для пайового внеску. З метою подальшого розвитку дрібного кредиту Міністерство фінансів у 1895 р. затвердило Зразковий статут кредитних товариств, введення у дію якого давало право кредитним товариствам одержувати довготермінову позику від Державного банку. Різниця між Зразковими статутами 1871 р. і 1895 р. полягала у наступному. По-перше, окрім кредитних операцій (прийом внесків, надання позик своїм членам) статутом 1895 р. було допущено операції посередництва при купівлі предметів, необхідних членам товариства, а також при продажу виробленої продукції. По-друге, окрім позик своїм членам по особистому довірую і за поручительством, допускалась позика під заставу рухомого і нерухомого майна. По-третє, відповідальність членів по обов'язкам товариства обмежувалась подвійною сумою відкритого кредиту. На відміну від позичково- ошадного, у кредитних товариств основним капіталом були не пайові внески, а позика Державного банку, яку слід було повернути через 5 років рівними частинами. Окрім короткотермінових, у кредитних товариств мали місце і довготермінові позики на 1-5 років. Сума кредиту визначалась правлінням виходячи з майнового добробуту і особистості клієнта. Окрім звичайного контролю з боку спостережної ради і загальних зборів мав місце нагляд

за діяльністю товариства з боку особливого інспектора Державного банку. Через 9 років (7.VI. 1904 р.) Міністерство фінансів уніфікувало Зразкові статуту позичково-ошадних і кредитних товариств, після чого різниця між ними полягала лише в наявності паю одних і відсутності його в інших [8]. Станом на 1.01.1908р. на Полтавщині функціонувало 28 позичково-ошадних товариств, членами яких були 11380 осіб. Ці товариства видали кредитів на суму 840,8 тис.крб., прийняли 431,3 тис. крб. внесків. Хоча кредитні товариства й виникли значно пізніше, однак у 1908 р. їх вже нараховувалось 69, членами яких було 32198 осіб. Всього було видано кредитів на загальну суму 1377,4 тис. крб.; прийнято 1108,0 тис. крб. внесків [9]. У наступні роки кредитні товариства продовжували успішно розвиватися, надаючи кредити різним верствам як сільського, так і міського населення. Станом на 1.01.1917 р. на Полтавщині діяло вже 78 позичково-ошадних товариств, які об'єднували 47401 особу. На цей час ними було видано кредитів на загальну суму 3368,2 тис. крб.; прийнято 3123,6 тис. вкладів. Ще більш вражаючими були успіхи кредитних товариств, кількість яких зросла до 253, а число членів - 200191. Цими товариствами було видано кредитів на суму, що майже утричі перевищували аналогічні показники позичково-ошадних товариств, зокрема: 11234,2 тис крб. Сума вкладів також була вражаючою — 11170,5 тис. крб. [10].

Майже одночасно з дрібним селянським у 1866 р. був створений дрібний кредит для заможних верств населення під назвою "Товариство взаємного кредиту". Полтавське товариство було створене через 5 років після виникнення першого з аналогічних установ - Петербурзького. Згідно затвердженого 27.V.1871 р. Міністерством фінансів статуту Полтавського товариства взаємного кредиту, кожен член при вступі до складу цього об'єднання повинен був внести готівкою 10% від суми бажаного кредиту, мінімальний розмір якого складав 100 крб. Повернення кредиту забезпечувалось відповідним майном члена товариства. Розмір відсотків за користування кредитом, як і його термін, визначався радою товариства в кожному конкретному випадку [11]. Про склад товариства говорить факт проведення засідань ради і загальних зборів у приміщенні будинку дворянських зборів. Через 25 років після заснування цього товариства у Полтаві число його членів було порівняно незначним, як і кредитні операції. Нароховуючи у 1895 р. 1476 членів це товариство мало 148,7 тис.крб. основного капіталу і 156,4 тис. крб. запасного. За цей час товариство видало 56,6 тис. крб. кредиту під заставу процентних паперів і 260,7 тис. крб. позик у формі спеціальних поточних рахунків. Сума вкладів склала 134,0 тис. крб. [12].

Особливе місце у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників, із зрозумілих причин, посідали іпотечні банки. Банк- це вища форма кредитного посередництва. Мета банківської діяльності у ринковій економіці полягає у створенні такої системи кредиту, яка б могла забезпечити капіталу можливість вигідно розміститись, забезпечуючи одночасно іншим суб'єктам господарської діяльності користування тимчасово вільними коштами. У пореформеній період на Полтавщині діяло два державних земельних банки (Селянський і Дворянський) і один акціонерний земельний банк (якщо не брати до уваги акціонерні іпотечні банки сусідніх, Харківської і Київської губерній, які здійснювали окремі операції і в межах Полтавщини). Діяльність цих банків вже одержала певне висвітлення в наших попередніх публікаціях, [13] однак узагальненої картини іпотечних операцій на Полтавщині, поки ще не створено.

Селянський поземельний банк, відділення якого було відкрите у Полтаві у відповідності до закону від 18.V.1882 р. діяв загалом досить мляво з ряду причин, серед яких не останнє значення мала відсутність у значної частини селянства можливості заставити у банку свої надільні землі, Що формально належали громаді. Якщо у 80-90-ті роки і мали місце застави у Селянському банку землі, то це практикували, як правило, заможні верстви населення. Загальну картину діяльності іпотечних банків наприкінці XIX ст. на Полтавщині показано у табл. 1.

Як бачимо, найбільше кредитів сільськогосподарським товаровиробникам видавав у цей час Дворянський банк (3998 тискрб.). Незважаючи на те, що саме селяни найбільше потребували кредитів, їхній банк видав удвічі меншу суму позичок, ніж Дворянський. Досить значну суму видав і Полтавський акціонерний земельний банк- 1161700 крб. Лише 211200 крб. видав полтавським землевласникам Харківський земельний банк. Про діяльність в цей період інших земельних банків на Полтавщині будь-яка статистична інформація відсутня.

Число позик, виданих іпотечними банками земельним власникам Полтавщини у 1899 р. по спеціальній оцінці.*

Назва банків	Кількість ділянок, переданих у заставу	Кількість десятин	Сума кредиту	На 1 дес. припадає кредиту	Всього видано позичок, включаючи перезаставу
Дворянський	63	26956	2106700	78	3998000
Полтавський акціонерний земельний	245	15033	996000	66	1161700
Харківський акціонерний земельний	8	2695	189500	70	211200
Селянський	580	19558	1800034	92	1803814
Разом	896	64272	5092234	79	7174714

Таблиця складена на основі даних: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 год.- Полтава, 1900.- С.196.

У роки столипінської аграрної реформи, коли процентна ставка за користування кредитами у Селянському банку стала такою ж, як і у Дворянському (4,5% при максимальному терміні у 55,5 років), [14] діяльність цієї установи помітно поживилась. Цьому сприяла, безумовно, і відома політика уряду по заохоченню створення хуторів і відрубів, а також переселення малоземельних і безземельних селян на казенні землі східних окраїн, куди поступово розповсюджувалась і сфера діяльності Селянського банку [15].

Станом на 1.01.1909 р. всього на Полтавщині було заставлено 1243,3 тис. дес. землі, з яких 53,5% (665,9 тис.) у Дворянському, 29,5% (367,4 тис.) у приватних і лише 17% (210,0 тис.) у Селянському. Відповідно і кредитів найбільше надав Дворянський банк- 47428,8 тис. (51,1%). За ним йшли: приватні банки-23935,3 тис. (25,8%) і, нарешті, Селянський-21394,3 тис. (21,1%) [16]. Однак, внаслідок численних пільг дворянам у питанні повернення ними боргів, Дворянський банк поступово деградував, тоді як Селянський нарощував операції. Лише у 1911-1915 рр. 13138 домогосподарів Полтавщини купили за допомогою цього банку 60,8 тис. дес. [17]. Протягом 10 років столипінських перетворень на селі (1906-1916 рр.) у Дворянському банку було заставлено 4039532 дес. землі, приватних - 3667368 дес. і Селянському - 2772807 дес. [18]. За свідченням земських статистиків у перші десятиліття після свого організаційного оформлення, операції банку розвивались досить мляво, тоді як на початку ХХ ст. його діяльність помітно поживилась, адже "дешевше оголошеної Селянським банком ціни,- за свідченням тогочасних економістів, - ніхто землю не продає" [19]. Процентні ставки за кредит у нього (як і у Дворянського банку) також були найнижчими. Приватні банки навіть у роки столипінської реформи пропонували кредит у 5,25% річних при терміні у 66,2 роки, [20] а сільські лихварі вимагали інколи до 60% річних [21].

Окрім великих банків на рубежі ХІХ-ХХ ст. на Полтавщині діяли також невеликі сільські банки, перші з яких виникли ще у 1837 р. в селах, що належали царській родині. 25 січня 1883 р. Міністерство фінансів затвердило "нормальний статут сільського банку", який одержував право кредитувати сільське населення і брати на збереження тимчасово вільні кошти. Основний капітал створювався із вільних громадських коштів і сум, пожертвованих приватними особами або земством. Загальна сума внесків не повинна була перевищувати основний капітал (не менше 300 крб.) у 5 разів. Позика могла бути видана лише тим особам, які брали безпосередню участь в організації банку. Максимальний розмір кредиту не повинен був перевищувати 1/20 частини основного капіталу. Термін позики - не більше року з можливою відстрочкою повернення коштів на 6 місяців. Як і у випадку із позичково-ощадними товариствами розвиток цієї форми кредиту мав обмежені перспективи через відсутність у селян вільних коштів. З 1883 по 1890 рр. по всій імперії виникло лише 2 сільських банки, один з яких був організований цукрозаводчиком Іваном Харитоненком у Сумському повіті Харківської губернії 1. VI.1885 р. [22]. З 1890 по 1900 рр. на Полтавщині на основі статуту 1883 р. виникло 4 таких банки, якими було видано кредитів на суму 13,5 тис.крб. Ще через 10 років таких банків нараховувалось 6, а загальна сума кредитів склала 42,0 тис. крб. [23]. У 1917 р. на Полтавщині також нараховувалось 6 сільських банків, сума кредитів яких склала на цей час 56,7 тис.крб., а вкладів - 32,9 тис. крб [24].

Ряд кроків по організації сільськогосподарського кредиту здійснило Полтавське губернське земство, створивши у 1881 р. спеціальний фонд під назвою Олександрівський капітал. Метою цього капіталу була "купівля на торгах мастків з метою перепродажу їх безземельним і малоземельним селянам Полтавській губернії". Допомогою земства могли скористатися усі мешканці Полтавщини, володіння яких після купівлі землі не могли "перевищувати 6 дес. зручної землі на одного домогосподаря" [25]. Станом на 1.01.1911 р. фонд Олександрівського склав 675179 крб. У 1905 р. з допомогою цих коштів земство купило у поміщиці Хрипунової 2000 дес. землі на загальну суму 600 тис.крб. Земля була віддана в оренду місцевим селянам на більш сприятливих, ніж звичайно, умовах, бо навіть на пільгових умовах сільська біднота у той час не могла купити бажану землю у свою власність [26].

Полтавське губернське земство за свою історію здійснило три спроби створити свій власний банк, однак кожного разу не одержувало відповідного дозволу від царського уряду [27]. Для створення власної кредитної установи у 1904 р. полтавське земство скористалось відповідним законом від 7. VI. 1904 р., який давав земству право створювати власні кредитні установи у формі кас. Протягом 1904-1914 рр. на Полтавщині було відкрито 7 повітових земських кас дрібного кредиту: Золотоніська, Зіньківська, Лубенська, Миргородська, Пирятинська, Хорольська і Костянтиноградська. Одним з напрямків діяльності земських кас було кредитування різного роду сільських кооперативів, яких на Полтавщині у 1914 р. нараховувалось понад 900 [28]. Своєрідною формою кредиту був продаж земськими складами сільськогосподарських знарядь праці у розстрочку. У 1913р., наприклад, дев'ять складів продали селянам 3856 металевих плугів, 705 культиваторів, 318 рал і борін, 477 сівалок, 347 жаток і молотарок, 545 соломорізок, 55 кінних грабель, 141 куклевідбірників, 586 віялок і сортувальників [29].

Певну роль у кредитуванні сільськогосподарських товаро-виробників відігравав і Державний банк, перший статут якого майже не змінювався з 1860 р. до 1894 р. В цей час вицезгаданий банк займався не стільки кредитуванням суб'єктів господарської діяльності, скільки ліквідацією боргів колишніх кредитних установ. З 1884 р. Державний банк став надавати великим землевласникам кредити під соло-векселя. Новим статутом банку 1894 р., введеного в дію на початку 1895 р., було передбачено його "сприяння за допомогою короткотермінового кредиту вітчизняній торгівлі, промисловості і сільському господарству." [30]. Статут 1894 р. передбачав різні види кредитів сільськогосподарським товаровиробникам: на купівлю живого і мертвого інвентаря, будівництво та ремонт господарських приміщень тощо. Проте, внаслідок жорстких умов повернення кредитів, які найчастіше видавались під заставу майбутнього урожаю, ці операції банку (як і соло-вексельні) не одержали широкого розвитку. Станом на 1.ІІ. 1900 р. по усій імперії Державним банком було видано лише 8,4 млн.крб. кредитів [31]. Протягом 1906-1915 рр. Полтавське відділення Державного банку видало різним юридичним особам 265684 кредити, з яких сільським домогосподарям всього 1126 (0,4%). На купівлю сільськогосподарських машин і знарядь праці було видано 72 кредити (0,02%) [32].

Таким чином, є підстави констатувати факт наявності в Полтавській губернії кінця ХІХ- початку ХХ ст. різноманітного за своїм походженням і формами діяльності кредитних установ. Однак, усіх їх об'єднувала одна мета - надання практичної допомоги безпосереднім сільськогосподарським товаровиробникам, що у більшій чи меншій мірі їм таки вдавалось робити. У селян кінця ХІХ - початку ХХ ст. був широкий вибір кредитних установ, що сприяло підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва і успішній конкуренції на світових ринках товарів і послуг наших співвітчизників, а значить і поступовому зростанню їх добробуту.

1. Підраховано на основі даних: *Статистический временник Российской империи. Изд-е ЦСКМВД. - СПб., 1866.-С.4, 40-41.*
2. Підраховано на основі даних: *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 год. -Полтава, 1901. - С.214.*
3. *Советская историческая энциклопедия. - Т.1. -М. — Советская энциклопедия, 1961. — С.334.*
4. *Энциклопедический словарь. Т.XVIa. Издатель Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. - СПб. - 1895. - С.615.*
5. *Василенко В.Н. О мелком землевладении в Полтавской губернии // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. —Полтава, 1886. — С.2.*
6. *Очерки помещьчьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и IV тому Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. -Полтава, 1886. - С.65.*
7. *Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. Составил Белецкий С.П. -Полтава. -1884. - С.49.*
8. *Первый сборник сельскохозяйственных статей. -Полтава, 1913. - С.129-130.*
9. *Статистический справочник по Югу России. -Полтава, 1910. - С.35-42.*
10. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. -Полтава. - С.200.*
11. *Устав Полтавского общества взаимного кредита. -Полтава. - 1871. - С.6-7, 12.*
12. *Энциклопедический словарь. Т.XVI. Издатель Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. - СПб. - 1895. - С.623.*
13. *Красникова О. Полтавский земельный банк: з історії іпотечного кредиту (1872-1918рр.) II Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. —Полтава. — 1998.-С13-19.*
14. *Устав Крестьянского поземельного банка. — СПб. — 1909. — С.68.*
15. *Російський державний історичний архів (надалі РДІА). - Ф.592. - Оп.44. - Спр.621. -Арк.26.*
16. *Статистический справочник по Югу России. -Полтава. -1910. - С. 16-18.*
17. *Статистический справочник по агроному вопросу. Составлен экономическим отделом Всероссийского земского союза IIIПод ред. Огановского Н.П. и Чаянова А.В. — Вып. 1. —М. — 1917. — С. 16.*
18. *Статистичний довідник по Полтавській губернії на 1918-19рр. — Полтава. — 1919. — С.43.*
19. *Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. - Вып. 1. - Полтава, 1905. - С.36.*
20. *Справочная книжка Полтавского земельного банка. -Полтава. -1911. -С.12; РДІА. - Ф.583. - Оп.2. - Спр.1141: Отчеты Полтавского земельного банка за 1904-1908 гг. - Арк.ЮО.*
21. *Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып.2. -Мелкий частный кредит. -Полтава. - 1895. - С.53.*
22. *РДІА. - Ф.1405. - Оп.531. - Спр.917: "Об устройстве правительственного сельскохозяйственного банка". -Арк.137.*
23. *Статистический ежегодник по Полтавского губернского земства на 1912 год. - Полтава. -1916. -С. 17.*
24. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. -Полтава. - 1917. - С.198.*
25. *Полтавскому губернскому собранию XXXVIII очередного созыва губернской земской управы. Доклады 1902 года. -Полтава. - 1902. - С. 102.*
26. *Полтавское губернское собрание 47-го очередного созыва с 1-10 декабря 1911 г. Стенографический отчет. — Полтава. — 1912. — С.240-242.*
27. *Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. —Полтава. —1902. — С.20.*
28. *Отчет Полтавской губернской управы за 1913 год. -Полтава. - 1914. - САП.*
29. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. - Полтава. - 1913. - С.219.*
30. *Позребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. - М.: Финансы, 1968. -С.86.*

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

31. Энциклопедический словарь. Т. XXIX. Издатель Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. — СПб. — 1900. — С. 400.
32. Підраховано на основі даних: Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1906-1915 гг. // Подред. дир. гос. банка Сланского Е.Н. - Пг. - 1916. - С. 241-263.

Малеєва Т.І. (м.Кременчук)

Особливості розвитку промислів з обробки шкіри у Полтавській губернії (1880-1910 рр.)

Одними з найпоширеніших у Полтавській губернії були промисли, що використовували як сировину шкіри та хутро домашніх тварин, такі як шкіряний, шевський та кушнірський, а також шапкарський та лимарський.

У Полтавській губернії шкіряний промисел був розвинений на півночі, де центрами були с Баришівка Переяславського повіту (чинбарі) та м. Прилуки (лимари). Найменше господарств обробників шкіри у Гадяцькому, Пирятинському та Прилуцькому повіті. Хоча прилуцькі сиром'ятні ремні конкурували навіть з московськими. На півдні губернії Нові Санжари Кобеляцького повіту є центром лимарного промислу. Шкіри сирі часто закуповували за Дніпром, у Київській чи Катеринославській губерніях (там товар дешевший) або в Кременчуці, звідки товар привозили залізницею.

Досліджуючи промисли з обробки шкіри, ми виявили такі статистичні дані щодо кількості господарств обробників шкіри за період з 1882 р. по 1910 р.

Подвірний перепис 1882-89 рр. зареєстрував 651 господарство, де були зайняті обробкою шкіри (чинбарі, кожухарі, лимарі та ін.). Найбільша кількість таких господарств у м. Опішні і м. Зінькові (9) Зіньківського повіту; м. Нових Санжарях (26) і х. Покуть (10) Кобеляцького повіту; м. Баришевіці (32) Переяславського повіту, м. Решетилівці (13) Полтавського повіту; м. Смілому (116) і с Протасівці (12) Роменського повіту; м. Хоролі (35) Хорольського повіту (39, додаток 6). Кількість робітників у 651 господарстві обробників шкіри Полтавської губернії складала 3697 чол. [1].

Статистичні дані Полтавського губернського земства, зібрані у 1898 і 1900 рр. подають 380 господарств чинбарського і лимарського та 108 кожухарського і кушнірського промислів [2].

У 1910 році обробкою шкіри займалося 1058 кустарів [3], з яких 404 - кушніра і лимаря, 214 чинбарів і 372 шорника [4].

Розглядаючи дані Полтавського статистичного бюро, одержані під час подвірного перепису сільського населення, з'ясуємо міру забезпеченості, зокрема лимарів, чинбарів і кушнірів, землею.

Повіти	займаються землеробством		не займаються землеробством	
Галицький	1	50%	1	
Золотоніський	21	61,70%	13	
Зіньківський	15	46,80%	17	
Кобеляцький	23	30,60%	52	
Костянтинградський			11	100%
Кременчуцький	14	56,60%	10	
Лохвицький	9	64,20%	5	
Лубенський	13	61,90%	8	
Миргородський	10	62,50%	6	
Переяславський	3	9,60%	28	
Пирятинський	2	33,30%	4	
Полтавський	9	40,90%	13	
Прилуцький	1	20%	4	
Роменський	4	66,60%	2	
Хорольський	44	72,10%	17	
Всього:	169		191	

Всього господарств обробників шкіри зареєстровано Статистичним бюро 360. З них 169 господарств, обробляючи шкіру, займалися також землеробством, але більшість — 191 господарство, отримувало кошти для життя виключно з промислу.

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Таким чином, із 360 лимарів, чинбарів і кушнірів більше половини, а саме 191 чол. (53%) не займалися землеробством, а значить промисел був для них виключним джерелом існування і сплати податків та повинностей [5].

Чинбарський промисел був обов'язковим супутником шевського, оскільки він є підготовчою стадією шевства. В губернії налічувалося 214 чинбарів, з яких 47% (99 чол.) припадало на Кобеляцький повіт, де промисел був зосереджений у двох волостях: Новосанжарській (56 чол.) і Клюсово-Зачепилівській (35 чол.) [6].

Шорники, яких у губернії зареєстровано 372 чол., виробляли хомути, наритники, вуздечки, гужі та ін. З окремих поселень найбільше шорників було у м. Смілому Роменського повіту (20 чол.) і в м. Баришівці Переяславського повіту (10 чол.).

Кожухарі-кушніри розподіляються за окремими повітами таким чином:

Роменський повіт	216
Переяславський повіт	41
Костянтинградський повіт	23
Золотоніський повіт	18
Кобеляцький повіт	15
Полтавський повіт	15
Зіньківський повіт	14
Лохвицький повіт	13
Лубенський	12
Гадяцький	8
Пирятинський повіт	8
Прилуцький повіт	7
Кременчуцький повіт	6
Миргородський повіт	4
Хорольський повіт	4
Всього по губернії:	404

Таким чином, Роменський повіт зосереджував в собі понад 50% всіх кожухарів губернії, в той же час у другому за кількістю Переяславському повіті кустарів — кушнірів лише 1%. В одній тільки Смілянській волості Роменського повіту переписом зареєстровано 208 кожухарів, при чому в одному м. Смілому їх було 182 чол. і в прилеглому с Протасівці — 25. Окрім цих пунктів ще у м. Баришівці Переяславського повіту зареєстровано 20 кожухарів.

Розглянемо економічний стан господарств кушнірів Роменського повіту (за переписом 1910 р.) [7], і з'ясуємо таке:

125 господарств кушнірів у селах	
Грамотних обох статей	35
% господарств, які мають землю	93
Зручної землі на 1 господарство, яке має землю, у дес.	2,2
Не мають худоби	36
Мають велику худобу	26

Як бачимо, у Роменському повіті зареєстровано 125 господарств кушнірів. З них мають землю 93%, проте придатної для землеробства землі мають у середньому по 2,2 дес.

Таким чином, кушніри Роменського повіту майже повністю втратили зв'язок із землеробством і жили ремеслом: вони мали дуже мало власної землі, при цьому 65 господарств із 125 зовсім не мали посівів, або мали тільки город. Таке ж незадовільне становище і щодо забезпечення худобою: понад третина господарств не мала ніякої худоби [8].

Щодо економіки промислу з обробки шкіри в цілому, то тут виділимо такі важливі, на наш погляд, чинники, як збут виробів, форми організації праці, стан кредитування та ін.

Так кустарі-лимари застосовували начало кооперації не лише в сімейній формі, але часто допомагали один одному при перебиранні шкір під час зоління і дублення. Застосування артільного Принципу до володіння знаряддями виробництва серед полтавських кустарів-лимарів не практикувалося, за винятком користування спільною копанкою у м. Зінькові [9].

Збут кустарних виробів відбувався або безпосередньо споживачу, або скупнику. Зазначимо, що основна маса чинбарів займалася вичинкою так званого простого товару, тобто шкір, з яких виробляли і верх і підшву, причому обробка виконувалася найпервіснішим способом.

Невисока якість товару зумовлювала і спосіб його збуту власне населенню. Шкіри виробництва Дрібних полтавських лимарів та чинбарів далеко не йшли. Кустар не в змозі був окупити витрати на перевезення при конкуренції на віддалених ринках зі шкірами заводського виробництва.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Полтавські кустарі-обробники шкіри, що користувалися послугами скупників знаходилися у повній залежності від останніх не лише щодо збуту виробів, але й щодо придбання матеріалів, потрібних для промислу.

Стан кредиту у полтавських кустарів-обробників шкір перебував у зародковому стані. Грошей вони дуже потребували, але правильно кредитуватися не мали змоги. Позичити можна було тільки у місцевих лихварів і за величезні відсотки (до 100% річних). Щоб швидше розквитатися з великим боргом, кустар змушений був поспішати з вичинкою шкіри на шкоду її вартості та міцності. Терміни кредитів складали 2-3 тижні, найбільше — 2 місяці, гарантією виступала розписка та вексель, за виразом кустарів — "нова мода пішла".

Зрідка траплявся артільний спосіб закупівлі сировини. Так кушнірі м. Смілого закуповували кожушини партіями на Ільїнському ярмарку в Полтаві та ін. Кілька хазяїв "склалися" по сотні карбованців або скільки мали і зібраний таким чином капітал давали "на совість", без будь-яких письмових розписок, одному з товаришів, якого відправляли закупити товар. Закуплена на збірний капітал партія кожного сорту кожушин після доставки у Сміле розцінювалася по заготівельній ціні з додаванням витрат на доставку та дорожніх витрат відрядженого. Потім кожушини розподіляли між учасниками пропорційно капіталу кожного.

Кожушини місцеві звалися "збірка", привізні, що надходили з Чорномор'я та Донської області — "українка". За віком кожушини підрозділялися на старники, річні ("линтвар"), піврічні ("троюк") та перестрига. Місцева "збірка" коштувала відсотків на 15 дешевше [10].

За розмірами виробництва чинбарі поділялися на бідняків, що мали 2-3 чани для зоління і стільки ж для дублення. Як обігові кошти, так і зарібок у таких кустарів був дуже незначним: за рік вони вичиняли 80-100 шкір.

Чинбарі другої категорії за рік могли вичинити до 500 шкір і більше, а значить володіли хоч і невеликим, проте капіталом.

Таким чином, у полтавських кустарів-лимарів існували начала кооперації, здебільшого у сімейній формі. При збуті виробів обробники шкіри часто вдавалися до посередництва скупників, при цьому потрапляючи до них у залежність і щодо придбання матеріалу. Кредит кустарям-обробникам шкіри був вкрай необхідний для обігових коштів, проте існував він лише у зародковому стані. Іноді в середовищі обробників шкіри траплявся артільний спосіб придбання сировини, зокрема у кушнірів м. Смілого. За розмірами виробництва поділ кустарів особливо яскраво проявлявся у чинбарів залежно від кількості чанів для зоління і дублення, якими вони володіли.

Майже скрізь шевський промисел існував поряд як доповнення до чинбарського і лимарського промислу. В Опішні, Зінькові, Нових Санжарах, Баришівці значна частина населення зайнята була пошиттям чобіт. При цьому більшість чинбарів та лимарів одночасно були шевцями, тобто самі переробляли свій товар на взуття, вважаючи це більш вигідним, ніж продаж товару у вигляді шкір. Проте кількість шевців у цих поселеннях значно перевищувала число чинбарів, отже часто траплялося зворотне явище: завіз шкір з інших місцевостей для забезпечення шевців сировиною.

Організація шевського промислу у губернії загалом була дуже проста: великих майстерень не було, а наймані робітники траплялися рідко і не більше двох у одного хазяїна. Вся маса кустарів, за поодиноким виключенням, займалася виготовленням простих робочих селянських чобіт та черевиків. Незважаючи на це робота шевців була доволі чиста, чоботи завжди шилися на шпильках, як витяжні, так і прикрійні, а фальсифікація типу картонних підшов не практикувалася зовсім [11].

Кращий час для шевців — з Петра і до Кузьми та Даміана, тобто з 29 червня і до 1 листопада. Взимку зовсім скрутно через малий попит на шевський товар. Ціни на чоботи, особливо після Різдва, іноді так падали, що деякі нічого не заробляли і продовжували роботу лише для того, щоб не припинити забору товару у лимаря чи купця та не залишитись на майбутнє без кредиту.

Місцем збуту для виробів шевців були базари та ярмарки навколишніх, верст на 60 довкіль, сіл та містечок.

Шевський промисел в губернії був розрахований переважно на широкі ринки збуту і концентрувався в доволі вузьких районах спеціального виробництва. Це видно з того, як розподілялася загальна кількість шевців губернії по окремих повітах:

Повіти	Кількість шевців (обох статей)
Зіньківський	1392
Полтавський	1101
Роменський	998
Переяславський	763
Кременчуцький	746
Кобеляцький	704
Прилуцький	688
Миргородський	631
Костянтинградський	620
Золотоніський	590
Хорольський	483
Лохвицький	466
Галицький	409
Пирятинський	399
Лубенський	365
По губернії:	10 355

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Як бачимо, шевський кустарний промисел у Полтавській губернії давав зарібок 10 355 майстрам. При цьому виділяються повіти, де шевців було значне число: Зіньківський, Полтавський та Роменський. Більше того, і в цих повітах шевці були зосереджені у певних містечках. Такими центрами шевства у губернії можемо вважати м. Опішню Зіньківського повіту, Сміле Роменського та Решетилівку Полтавського.

Таким чином, з 10 355 шевців по губернії тільки в трьох повітах: Зіньківському, Полтавському і Роменському—зосереджено 3 491 чоботар, або третина від усієї кількості. Якщо до цього додати, що тільки у трьох волостях усіх повітів: Опішнянській Зіньківського повіту, Смілянській Роменського повіту та Решетилівській Полтавського повіту — нараховувалося 1 642 шевця, або 16% загальної кількості по губернії, то концентрований характер промислу в окремих місцевостях видно особливо явно [12].

Виділимо 14 окремих поселень — центрів шевства, де було від 50 і більше шевців:

Повіти	Кількість господарств в шевців у повітах	Душ обох статейна господарство	% грамотних обох статей	% господарств, які мають землю	Зручної землі на 1 г-во, що має землю	Не мають ніякої худоби	Мають велику худобу	% осіб, зайнятих промислом	Середня тривалість занять шевця (міс.)
Галицький	245	5,8	24	90	3,7	28	50	18	8,3
Золотоніський	347	5,4	24	87	2,4	33	50	20	7,9
Зіньківський	597	5,4	30	95	2,1	40	26	24	9,7
Кобеляцький	371	5,2	25	87	2	47	29	22	9,5
Костянтинградський	425	5,5	22	79	4	30	48	20	8,4
Кременчуцький	392	5,1	24	83	2	43	29	22	8,5
Лохвицький	285	5,4	27	85	2,6	35	44	21	8,2
Лубенський	214	5,4	23	86	2,4	31	44	20	7,1
Миргородський	356	5,7	23	94	2,9	26	59	20	7,2
Переяславський	376	5Д	27	89	3	39	47	22	8,4
Пирятинський	256	5,8	23	81	3,2	28	58	19	8,1
Полтавський	577	5,4	27	83	2,4	42	37	21	8,9
Прилуцький	305	5,2	31	89	3,4	20	64	21	7,9
Роменський	564	5,2	26	89	2,8	32	37	24	10,8
Хорольський	323	5,8	25	95	3,5	20	66	18	5,9
По губернії:	5633	5,4	26	88	2,8	34	44	19	8,6

З'ясуємо, до якого типу підприємця тяжів полтавський шевець — кустаря чи ремісника. Для цього проаналізуємо форми організації праці шевців у різних місцевостях губернії. У великих центрах виробництва: містечках Опішні, Смілому та Решетилівці—типичним представником промислу був чоботар-кустар, який працював для збуту взуття на базарах та ярмарках чи на скупника (так званий "отпарщик"). Такий скупник, в свою чергу, був іноді теж одним з різновидів шевців ("шевць-чинбар"): маючи певний капітал, він скуповував сирі шкури, переробляв їх у товар і роздавав шевцям на тих чи інших умовах, сам при цьому не залишаючи чоботарської справи. Крім того, за місцем роботи шевці розподілялися ще й на осілих та бродячих (мандруючих по хуторах). Величезну масу виробництва складали прості селянські чоботи і "черевики" для задоволення найбідніших верств населення. Використання чужої сили у промислі відбувалося у вигляді найму робітників, прийому учнів і вже згаданої "отпарщини" — видачі роботи на сторону при відрядній її оплаті. Збут взуття, окрім місцевих базарів та ярмарків, відбувався також на ярмарках сусідніх губерній: Чернігівської (м. Недригайлів, с Терни) та ін [13].

Порівняльний стан шевства по окремих повітах характеризують такі дані:

Назва поселення	Кількість шевців
м. Опішня Зіньківського пов.	586
м. Сміле Роменського пов.	471
м. Решетилівка Полтавського пов.	234
с Попівка Опішнянської вол. Зіньківського пов.	191
м. Бориспіль Переяславського пов.	131
с. Засулля Роменського пов.	107
с М.-Будищечки Заїченської вол. Зіньківського пов.	103
м. Нові Санжари Кобеляцького пов.	102
м. Баришівка Переяславського пов.	91
с Протасівка Смілянської вол. Роменського пов.	70
с М.-Перещепина Костянтинградського пов.	68
с. Комишна Миргородського пов.	66
м. В.-Сорочинці	60
м. Гельмязів Золотоніського пов.	58

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Ці дані свідчать, що господарства шевців порівняно з іншими дрібними господарствами губернії вирізняються нижчим від середнього розміром сім'ї (5,4 чол. на 1 госп.) та вищою від середньої норми поширеністю грамотності (26 %). Характерною рисою цих господарств є досить слабкий зв'язок із землеробством: так, якщо землею володіли 88 % господарств, то норма володіння становила лише 2,8 % (зручної землі на 1 господарство, що мало землю). Також досить слабо були забезпечені ці господарства худобою, оскільки лише 44 % їх мали велику худобу, тоді як 34 % не мали ніякої худоби.

Таким чином, середня тривалість річного сезону роботи становила 8,6 місяців. Справжній робочий сезон у шевця звичайно тривав з 1 вересня (з Семена) до Різдва, а іноді й довше: з Різдва до Великодня, коли доводилося працювати по 16-19 годин на добу. Від Великодня до вересня наставав мертвий сезон, під час якого швець віддавав свій час землеробству.

В Полтавській губернії працювало чимало відомих майстрів-обробників шкір, що брали участь у виставках у Полтаві, Харкові, Москві, Санкт-Петербурзі та ін.

Так, вичинкою кожущин та пошиттям з них кожухів та кожущків було зайнято до 100 кустарів у м. Смілому Роменського повіту, до 15 хазяїв у м. Барисівці Переяславського повіту та кілька чоловіків у м. Решетилівці Полтавського повіту.

У Кобеляцькому повіті у містечку Заворскла вичинкою шкіри займалися Амвросій Джуній та Дмитро Обломський, які на ярмарках Катеринославської губернії та на місці збували вичинені шкіри за 8-10 крб., а за саму вичинку брали від 1 до 1,5 крб [14].

У Миргородському повіті цим займалися у с. Кибинці Степан Бичков, а в м. Попівка Степан Оришеч та Макар[^]ій Кузьменко. Всі троє збували товар місцевим жителям. Юхту виробляли у м. Нові Санжари Йосип Плавицький та Михайло Валяєв, збуваючи у містах Полтаві та Кобеляках по 8-Ю крб. за пару. Юхту і підшви у Кобеляцькому повіті виробляли на хуторі Забродки Юхим Варава (збував по 30 коп. - 4 крб. за штуку), а також Мусій Варава та Олексій і Федір Харченки (по ціні від 75 коп. до 2 крб.) збували як на місці, так і в Полтаві. У с. Лелюхівці цим же були зайняті Семен Голубничий та Онисим і Трохим Куші. Полуवाल виготовляли у м. Нові Санжари, його передмістях Мажари і Полузір'я Григорій Писаренко, Василь Киричек, Іван Зінченко, Яків Жовтяк, Михайло і Тит Корсуни. Всі збували вироби на місці та в м. Полтаві [15].

Чоботи по ціні 4-8 крб. за пару та черевики по 3-5 крб. у миргородському повіті шили у с. Кибинці Василь Ботвиненко та Дмитро і Кирило Сергієнки; у с. Єрмаки Іван Стуколоженко; у с. Ромодан Петро Павленко і Петро Врагов; у с. Шарковщина Василь Ткалун; у м. Комишна Василь Печерський та Яким Бережний; у м. Попівка Матвій Бойко, Максим Іванко, Спиридон Кузьменко, Федір Клименко, Кузьма Верещака; у с. Велика Обухівка Федот Дрягіль та Іван Улизько; у с. Савинці Наум Микитенко та Фома Яценко; у м. Шишаках Григорій Бардак, Єлисей Луценко, Яким Мороховець та Лука Бабич; у с. Медунка Мирон Дігтяренко; і в м. Яреськи Василь Семенча [16].

Розглянемо детальніше особливості розвитку промислів з обробки шкіри в найбільш відомих центрах цього промислу: у м. Смілому з сс. Протасівкою та Засуллям Роменського повіту та м. Решетилівці Полтавського повіту.

З 4600 майстрів різних професій Смілянської волості 49,7% не займалися землеробством [17]. У більшості промислів зв'язок майстрів із землею втрачався все більше, незважаючи на зусилля хоча б роботою на чужій ниві запасти собі на зиму хліба. Багато з тих, хто мав землю, здавав її в обробіток сусідам, або тому, що бракувало достатньої робочої сили, або через нестачу інвентарю чи віддаленість наділу. Таким чином, для ? майстрів Смілянської волості їхній промисел був основним та постійним заняттям.

Розвинувшись до рівня постійного заняття, промисли вже не могли задовольнятися ані місцевою сировиною, ані місцевим споживанням. З одного боку вони потребували закупки сирого матеріалу (шкір, овчин, валу, клочанки, дерева та ін.), за яким їздили по усіх навколишніх поселеннях, "на 100 верст довкола", як казали самі майстри, добираючись аж до великих сировинних ринків (у Харкові). З іншого боку кустарям необхідно було збувати свої вироби на сторону, у чому їм охоче допомагали скупники (чобіт, рядовини та ін.).

У Смілому існували найрізноманітніші види експлуатації праці, починаючи з використання дитячої праці в сім'ї чи при навчанні у майстра і аж до експлуатації самих майстрів місцевими кредиторами-скупниками [18].

Майже у всіх промислах м. Смілого майстри значно більше працювали на продаж, ніж на замовлення, а де був продаж, там були і кредити. В м. Смілому та с. Протасівці більше за все кредитувалися для потреб своїх промислів шевці, кушніри, шапкари та ін. Для цього у м. Смілому була волосна каса та приватний кредит. Кредит з волосної каси отримати було складно, тому істотного значення він не мав. Що стосується приватного кредиту, то він був розвинений значно більше у порівнянні з іншими повітами. Так, у Протасівці було кілька осіб, що разом можуть видати суму до 10 000 крб., а в м. Смілому кілька лихварів могли позичити до 1 000 крб. кожний [19].

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства римігарна революція 1917-1920 я»

Дрібні суми та на короткий термін позичати уникали. Кредит на слово, без документів майже не існував. Крім поручительства забезпеченням кредиту часто була застава землеробських знарядь з правом користуватися ними. У промислах кредитувалися найчастіше сировиною. При позиці грошей на півроку брали 15 коп. на крб., а на 10 місяців — 20 і 25 коп.

При купівлі вовни, ціна якої за пуд складала 5 крб. 50 коп. і не дорожче 6 крб. за готівку, якщо брали в борг, платили 7 крб. і навіть 7 крб. 50 коп. за 6-8 місяців.

Кожухарі платили по 20-25 коп. за кожущину, що купували в кредит.

При існуючій в усіх промислах м. Смілого необхідності якнайшвидше пускати в обіг виготовлені вироби, торгові операції у смілян повинні були добре розвинути, що й підтверджувалося існуванням у Смілому цілого ряду скупників (чобіт, овчин та ін.), а також і самостійними торговими операціями майстрів як на місцевих базарах та ярмарках, так і навколишніх [20].

Решетилівські кустарі та ремісники все ще тяжіли до землі і поєднували промисли із землеробством, вбачаючи в останньому своє основне та корінне заняття, залишати яке їх змушували лише особливі обставини.

З 278 господарств ремісників та кустарів Решетилівки 155 були безземельними, тобто такими, що мали орної землі не більше 1 дес, 59 господарств мають від 1 до 3 дес, і 64 господарства — понад 3 дес. орної землі. Таким чином, близько 56% господарств основним джерелом існування мали кустарні промисли та різні неземлеробські заняття [21].

Слабкий зв'язок із землею підкреслювала мізерна кількість худоби: на 155 господарств першої групи припадало лише 18 коней та всього 2 корови; на 59 господарств другої групи 17 коней та 6 корів; третя група мала на 64 господарства 31 коня, 3 вола та 22 корови [22].

Решетилівські шевці часто тримали коней не для землеробства: якщо є кінь, то кустар може самостійно збувати свої вироби на сусідніх ярмарках чи користуватися випадковими заробітками, які трапляються. Так, дуже часто швець, якщо мав коня, під час безробіття чи за відсутністю матеріалу перетворювався на "хурщика" — брався за узвіз, доставляв хліб та борошно в Полтаву.

Робота на замовлення в Решетилівці траплялася навіть частіше, ніж можна було очікувати від промислу, що утвердився вже як кустарний і мав постійний попит та ринок не лише в навколишній місцевості, але й в кількох суміжних повітах.

Більшість шевців, як видно з розмірів землеволодіння, або не в змозі жити від своїх шматочків землі, або були навіть зовсім безземельними, і в промислі мали головний свій заробіток. Звідси, з одного боку—пошуки якого-небудь заробітку, з іншого ж, необхідність виробляти попри все, збувати свої вироби за що-небудь — тобто потрапляти у складні і досить залежні відносини до торговців матеріалом та скупників виробів.

Саме через названі вище обставини володіти доброю репутацією вмілого та добросовісного майстра, мати постійних клієнтів-замовників є надзвичайно важливим. Адже це надає можливість існувати навіть в глухі сезони від замовлень заможних людей. А це означає не залежати від базарного попиту і його низьких цін, не брати матеріалу в кредит у власника крамниці і не здавати свої вироби скупникам.

У цьому факті прагнення решетилівських майстрів до ремісничої форми виробництва проявляється одна з найважливіших й основних характеристик становища промислу: не зважаючи на широко відому і добру репутацію, на придбаний значний ринок, кустар прагнув залишитись ремісником і віддавав перевагу роботі на замовлення. Очевидно, важкі умови роботи на ринок були обтяжливими або навіть недоступними більшості кустарів.

В основній масі шевці мали великі борги і були несамостійними у придбанні матеріалу. Відсутність у більшості обігових коштів та необхідність існувати і виробляти в сезони безробіття при збуті вже не споживачу, а головним чином посереднику-скупнику та власнику крамниці тягло за собою роботу з матеріалу, взятого в кредит за ціною вищою, ніж звичайна риночка.

До товару, що майстер брав у кредит, відчутне некритичне ставлення, та й одержував він часто не те, що треба, а те, що дадуть в крамниці. До того ж у Решетилівці ціни на матеріал були вищі, ніж у Полтаві для шкіри на 1,5-2 крб., на витяжках — на 20-30 коп [23].

Практичні наслідки тісного й безпосереднього зв'язку майстрів з крамницею проявлялися також у неможливості для боржника вийти з цього стану і працювати самостійно.

На ярмарках продажні ціни у скупників були вищі, ніж у майстрів: як правило, купці починали торгувати лише тоді, коли вже спродаються майстри, які привезли свої вироби. Передбачаючи добрий попит на ярмарках, наприклад, восени, скупники купували більше ніж звичайно, іноді настільки багато, що шевцям на ярмарок і везти було нічого. Кілька майстрів, які самі доставляли вироби, Швидко їх збували і вже потім продаж йшов тільки у купців, з підвищеною відповідно попиту ціною. В середньому на звичайному ярмарку при середньому попиту шевці пропонували до 200 пар чобіт. До 30 навколишніх ярмарок у радіусі до 25-30 верст (Нові Санжари, Говтва, Буняковка, Сухоравівка, Остап'є, Балаклея, Яновщина, Піски та ін.) складала значний і постійний ринок для виробів решетилівських майстрів. Проте здача готових виробів в крамниці і скупникам, яка міцно укорінилась, підірвала роль цього ринку для промислу, надаючи головну вигоду скупникам, а шевцям забезпечуючи тільки постійність попиту виробів скупниками.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Таким чином, у Роменському повіті обробкою шкіри займався 998 майстрів, більшість з них мала з промислу основні надходження коштів для утримання сім'ї. Смілянські обробники шкіри за своєю сутністю були кустарями і прагнули до розширення ринку як збуту товару, так і придбання сировини. В м. Смілому було досить розвинене кредитування—як приватне, так і у формі волосної, каси. В середовищі обробників шкіри м. Смілого зустрічалися також різні форми найманої праці.

Решетилівські шевці всіляко прагнули підтримувати зв'язок із землеробством і саме його вважали своїм основним заняттям попри те, що незабезпеченість придатною землею фактично робила заняття промислом виключним джерелом існування. Такою ж низькою була забезпеченість кустарів худобою. Як ми вже зазначали, серед худоби в господарствах шевців переважав кінь, який дозволяв шевцю зберегти певну економічну незалежність, використовуючись як транспортний засіб.

На протигагу кустарям м. Смілого, шевці м. Решетилівки, де промисел хоч і утвердився як кустарний, все ж віддавали перевагу роботі на замовлення, тобто статусу ремісника. Мати постійних клієнтів-замовників в умовах залежності як від мінливого ринку, так і мало- чи безземелля, означало можливість заробити навіть у міжсезоння. Отже, наявна певна суперечність: з одного боку, майстер є кустарем, прагне до широкого ринку, з іншого — він намагається залишитись ремісником і працює на замовлення. Все це характеризує скрутне становлення шевського промислу у м. Решетилівці. Відзначимо також значну залежність решетилівських майстрів від скупників.

Отже, кустарні промисли з обробки шкіри у Полтавській губернії були досить розгалуженими і давали заробіток значній частині малоземельного селянства. Особливого розвитку цей промисел здобув у пореформений час і, незважаючи на зростаючу конкуренцію з боку фабричного виробництва, зберігся та робив спроби пристосуватися до ринкових умов.

1. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865 - 1897 гг.), СПб, 1899 - С. 312.*
2. *Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. Полтава, 1901 - С. 124.*
3. *Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 г. Сост. Н. Ааронский. Полтава, 1916. -С. 144.*
4. *Там само. - С. 145.*
5. *Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. Полтава, 1894. - С. 7.*
6. *Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 г. Сост. Н. Ааронский. Полтава, 1916. - С. 150.*
7. *Там само. - С. 148.*
8. *Там само. - С. 149.*
9. *Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. Полтава, 1894. -С. 31*
10. *Там само.-С. 32-33.*
11. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России, т. 1., СПб., 1892. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний. Исследования 1889 г. В.И. Каталя. - С. 287*
12. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 г. Полтава, 1912 -С. 170*
13. *Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 г. Сост. Н. Ааронский. Полтава, 1916.-С. 102.*
14. *Справочный указатель кустарных производств и кустарных мастеров. Вып. IV. СПб, 1900. - С. 548.*
15. *Там само. -С. 549,557.*
16. *Там само. ~ С. 577-578.*
17. *Отчеты исследований по кустарной промышленности в России, т. 2. СПб., 1894. Отчеты 1891-1892гг. Н.В. Пономарева.-С. 60.*
18. *Там само. - С. 62.*
19. *Там само. — С. 62.*
20. *Там само.-С. 227.*
21. *Лисенко СИ. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Вып. II. Роменский уезд. Одесса, 1900-С. 14.*
22. *Там само.-С. 16.*
23. *Там само. - С. 45.*

Крамарчук Т.Д. (м. Черкаси)

Становище українських селян-переселенців у Башкирії наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Історія переселення українців до Башкирії нараховує близько 270 років. Міграція проходила в три етапи:

1) з 1730-х до 1860-х рр.-урядове переселення українців на укріплені лінії Південного Уралу та Приуралля для несення військової служби і виконання державних повинностей;

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

2) вільне селянське переселення після реформ 1860-1870 рр., яке особливо активізувалося в роки Столипінської аграрної реформи (1906-1916 рр.);

3) еміграція українців в Башкирію в радянську епоху, яка пов'язана з економічним розвитком східних районів країни.

Дане дослідження розкриває маловідомі сторінки другого етапу заселення українцями башкирського краю, аналізує становище українських селян-переселенців в Башкирії наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Другий етап розселення українців у Приураллі починається після скасування в 1861 році кріпосного права, саме в зазначений період українські хлібороби почали формувати в краї компактні етнічні масиви. Слід зазначити, що в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Башкирія в адміністративному відношенні не була єдиним цілим. Вона входила до складу п'яти губерній: перш за все, до Уфимської та Оренбурзької, а почасти - до Пермської, В'ятської та Самарської.

Скасування кріпосного права, перехід економіки Росії на капіталістичний шлях розвитку в європейських губерніях країни зумовили інтенсивний процес обезземелення величезної маси селян. Головний потік переселенців на нові землі, в тому числі і в Башкирію, дали Полтавська, Київська, Подільська, Харківська, Катеринославська та Чернігівська губернії. Менша кількість мігрантів була з Таврійської, Херсонської, Волинської губерній, а також з Курської і Воронезької, заселених українцями.

Чисельність українців, які переселялись в Башкирію в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. [1]

Губернії	Чисельність переселенців із даної губернії	% від загального числа
Полтавська	5046	13,35
Курська	369	0,98
Київська	4163	11,01
Харківська	3419	9,04
Іодільська	3639	9,62
Чернігівська	1586	4,19
Катеринославська	1622	4,29
Воронезька	107	0,28
Херсонська	1032	2,73
Таврійська	347	0,92
Волинська	126	0,33

Допомога переселенцям з боку царського уряду була мізерною. Наприклад, за 1890-1893 рр. на кожного переселенця було витрачено лише по 26 копійок (лікування, допомога, реєстрація в переселенських конторах) [2].

Потік переселенців істотно збільшився в роки проведення столипінської аграрної реформи: до 1912 рр. українське селянське населення Башкирії (в межах Уфимської губернії) зросло з 4996 до 56923 чол. [3].

Характеризуючи розміщення переселенців в Уфимській губернії, Х.Усманов стверджує, що значна частина переселенців осіла в тих повітах, які мали зручні для хліборобства землі і були порівняно мало заселені. В Башкирії переселенці прагнули осісти в таких місцях, які мали звичні їм географічні умови [4].

Переважаюча більшість українських переселенців в статистичних звітах та переписах відносились до розряду переселенців-власників. Разом з тим, значна їх частина була орендаторами, як державних, так і приватних земель. Переселяючись на нові землі, селяни об'єднувалися в артілі та товариства на основі взаємодопомоги. Цьому сприяв і порядок придбання земель, який був установлений Селянським поземельним банком. Товариства створювались не менше як трьома домогосподарями. Членами товариства могли бути особи як чоловічої, так і жіночої статі. Інтереси неповнолітніх представляли і захищали опікуни. Землі купляли як за готівку, так і в кредит за позикою, яка видавалась Селянським банком під проценти на виплату до 55,5 років. При цьому банк переслідував декілька цілей: скорочувались витрати на визначення оцінки ділянок і на керівництво ними; забезпечувалась реалізація всіх ділянок, які були в наявності в тому чи іншому районі; створювалась можливість в умовах кругової поруки, яка панувала в товариствах, стягувати платежі за позику [5].

Масовий потік переселенців в Башкирію визвав різкий ріст цін на землю. Так, якщо вартість Десятини землі в 1895 р. в Уфимській губернії в середньому складала 13 карбованців, то в 1916 вона зростає до 60 карбованців. Однак, на батьківщині переселенців земля була в 3-6 разів дорожче.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Ця обставина дозволила отримати значні кошти тим, селянам, які мали земельні ділянки в Україні [6].

Становище основної маси переселенців ускладнювалось тим, що держава, яка захищала інтереси землевласників, вела спекуляцію землею. В 1911 р. Уфимське відділення селянського банку купило у башкир Мурзаларської волості Златоустовського повіту більше 100 тис. дес. землі в середньому по 15 карбованців за десятину, у поміщиків же в 1907 р. купило по 53 карбованці 80 коп., а в 1914 - вже по 89 карбованців 30 коп. за десятину [7]. Селянам продавали землю в цей період за десятину по 100 карбованців і більше.

"Настільки вигідними були тоді земельні операції в Башкири, - пише М.Нікітін, - легко судити з того, що банками під купівлю "казенної" землі видавалися позики, які в 10 разів перевищували вартість ділянок, які були придбані. Платежі за цими позиками розкидалися на 37 років, хоча уже найближчим часом із 591676 дес, які були придбані у башкир за купчими і 851938 в натурі, тільки 121575 було продано за ціною, яка в десять разів перевищувала закупівельну" [8].

В товариствах земля ділилась серед чоловіків в залежності від внесеного паю, що сприяло накопиченню в руках заможних селян великих земельних ділянок. В той же час, в товариствах було немало домогосподарів, які мали менше 5 дес. землі.

Століпінська аграрна реформа на території Башкири не змогла вирішити життєво важливого для селян питання малоземелля.

Власником землі був голова сім'ї - чоловік - і лише в деяких випадках жінка. Після смерті голови сім'ї, якщо не було заповіту, земля розподілялася між прямими спадкоємцями рівними частинами. Нерідко вони набували права спадковості як колективні власники. Коли ж син відділявся від господарства батька, розмір частини, яка йому відходила, визначався за взаємною домовленістю і залежав від багатьох обставин, зокрема: віку батька, кількості членів сім'ї, чисельності сім'ї сина, рівня заможності родини. Іноді батько виділяв із свого землеволодіння ділянку й передавав дочці як придане [9].

Право власності на землю, придбану переселенцем за допомогою кредиту Селянського банку, було обмеженим. Позичальник давав підписку, згідно якої він передавав у заставу банку "землю зі всіма спорудами, лісами та іншим майном" [10] і брав зобов'язання щорічно виплачувати встановлені платежі протягом 55,5 років, при цьому сумарні виплати банку перевищували розмір позики в 2,2-2,5 рази [11]. Переселенець без згоди банку не міг передавати землю в оброчне та орендне утримання впродовж всього терміну виплати платежів; без згоди банку не міг вирубувати ліс, а у випадку знищення лісу внаслідок пожежі - повинен був сповіщати про це банк. В обов'язки селянина входило допускати в будь-який час уповноважених банку до огляду закладеної землі і майна, яке на ній розміщувалося. Він не мав права продавати і зносити на закладеній землі будь-які будівлі, повинен був охороняти межові знаки, на польових ділянках вести правильний (трипільний) сівобіг. У випадку, коли позичальник не виконував взятих зобов'язань, банк залишав за собою право вимагати негайного погашення всього боргу або ж провести продаж із торгів закладеної землі з усіма будівлями та майном, що розміщувалися на ній [12].

Високі платежі стримували розвиток господарств переселенців, розорили їх. Для того, щоб своєчасно вносити в Селянський банк потрібну плату за свою ділянку, селяни нерідко продавали не тільки додатковий, але й частину необхідного продукту, - переважно кормовий та харчовий хліб. Все це негативно позначилося на їхньому добробуті. Так, із 68 сімей, які проживали в с Степанівському Уршакминської волості Стерлітамацького повіту, не вистачало хліба до наступного врожаю у 35 сімей, в с Терешківському тієї ж волості - із 43 у 21 сім'ї, із 39 сімей, які проживали в с Писарівці Резанівської волості того ж повіту, - відповідно в 19 сімей і т.д. [13]. Така ж ситуація мала місце і в Белебеївському повіті [14]. В.Абрютін, який досліджував становище українських переселенців у с Самойлівському Єрмеківській волості, в 1898 році писав: "З часу переселення у них не було ні одного скільки-небудь достатнього врожаю... Якби не купували (орендували) на стороні орні землі, то свого хліба не вистачило б і на 1/2... Навіть при купівлі орної землі на стороні, хліба на рік вистачає не більше як 2/3 переселенцям". Окрім малоземелля, їхнє становище ускладнювалось ще й пізніми (в середині червня) заморозками, які знищували городину та картоплю в полі [15].

Орендна плата за землю була досить високою і постійно зростала. Якщо в кінці XIX ст. за одну дес. орної землі платили 1-3 крб., а за одну дес. покосів -1-2 крб. [16], то у зв'язку зі зростанням попиту на придатні чорноземи на початку XX ст. орендна плата різко підскочила. Жителі с Байдаківки Альшеївського району за ділянку, яку орендували в місцевих башкирів, вносили плату в розмірі 6 пудів зерна і 6 крб. за дес. Не маючи можливості вчасно вносити необхідні кошти, бідні селяни вимушені були продавати частину своїх земель, які скуповувалися заможними членами товариств або новими переселенцями.

Селянський банк, поліція, чиновники, торговці, місцеві багатії - всі прагнули збільшити свої капітали за рахунок переселенців. Ось типовий випадок. Селяни Кам'янець-Подільського повіту купили в 1901 р. у дідича Кириллова 603 дес. 1745 саж. землі по ціні 50 крб. за одну дес. з виплатою на 55,5 років. При межуванні землі Кириллову вдалося обдурити селян, у результаті чого ті

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

недоотримали 11,5 дес. землі на суму 575 крб. Обман виявили лише через 10 років [17]. Ні коштів, ні землі селянам так і не вдалося повернути.

Нерідко переселенці потрапляли в фінансову залежність до місцевих шахраїв. Зокрема, жителі с Рублівки Кременчузького повіту Полтавської губернії, перебуваючи на заробітках у Башкирії і почувши інформацію про нагоду дешево купити землю, домовилися її придбати по 15 крб. за дес. Вони повідомили про це на батьківщину. Незабаром звідти приїхали уповноважені, які привезли зібрані з односельчан гроші. Селяни внесли задаток по 5 крб. за дес. Щоб прискорити отримання землі, їм доводилося неодноразово давати місцевим чиновникам хабарі. Нарешті, новопоселенцям нарізали землі, але, щоб розплатитися за неї, ті прийшлося йти в кабалу до своїх же земляків. Тільки близько десяти, відносно міцних господарств села, існували економічно самостійно [18].

Особлива ситуація склалася з жителями с Софіполь Стерлітамацького повіту, які через Селянський банк купили землю по 70 крб. за дес. Крім домовленої плати, обманутих селянам доводилося платити бездогвірні, "темні" гроші у вигляді хабарів клопотунам, адвокату, землемірам тощо. В результаті, кожна десятина землі фактично їм обійшлася в 100 крб. [19].

Тяжке становище українських переселенців на рубежі XIX-XX ст. яскраво ілюструють архівні матеріали по Кам'янець-Подільському товариству Львівської волості Белебеївського повіту, які зберігаються в Центральному державному архіві Республіки Башкортостану. Намагаючись вирватися із скрути, селяни цього товариства прагнули виселитися на хутори та відрубви. В проханнях на ім'я керуючого Уфимським відділенням Селянського Поземельного банку, в Землеупорядницьку комісію, до земського начальника вони просили провести розмежування земель. У листах знаходимо обґрунтування причин, зокрема: роздроблення на дрібні смуги (земля була в 14 місцях, а у деяких селян - у 28), кругова порука при платежах, яка сприяла виникненню недоїмок, бажання "завести правильну сівозміну із травосіянням при трьохпільній системі", оскільки "1/3 доля землі завжди залишається без підживлення добривами, тому що розташована на великій відстані, під пасовищем багатих людей" [20].

Розподіл землі Кам'янець-Подільського товариства був проведений 16-17 червня 1911 р. При цьому незручні землі вздовж крутого берега р. Кульчум були відведені під пасовища; озеро, місце водопою та цвинтар залишалися в спільному користуванні. До ділянок, які були у найвіддаленіших місцях від села, довізалися добавки 1/8 дес, відповідно ділянки поблизу поселення мали на 1/8 дес. меншу площу. Було встановлено необхідність у наданні банком безкоштовної допомоги в розмірі 100 крб. для благоустрою криниць на віддалених безводних ділянках та мостів до них через яри [21].

Після розподілу землі вихідці на хутори повинні були до 1 квітня 1913 р. перенести всі будівлі із села на свої ділянки. Однак, землі хуторянам були нарізані не рівноцінні за якістю, обсягом допомоги з боку банку не було надано. Це породило потік листів у різні інстанції. Типовим для тих часів був лист українського селянина О. Сошинського уфимському губернатору, який наводиться зі зберіганням стилю та орфографії джерела. Землеупорядник ділянки "на футоре нарезал безводные... усе прельщал, что банк поможет безвозвратно на переноску построек и колодцев футорам. И ничего нет. Я не имел за что строится на футоре. Сожгли село на футоре ввоз 20 и сожгли не знаю кто... надо возить воду кадушкой за 4 версты ... разорил Банк. А условие до первого Апреля 1913-го убрать постройки на свои места. Нет за что переносить и неправильный размер произведен земли и будет смертоубийство", - писав він [22].

Не кращим було становище переселенців-орендарів. Так, с. Шестаєвське Казангуловської волості Белебеївського повіту було розташоване на державних землях, які орендувалися приватною особою. Суборендар здавав частину цих земель в оренду українцям-переселенцям на 5 років по 10 дес. на двір із платою по 1 крб. 10 коп. за одну дес. на рік [23].

Тисячі переселенців, які не зуміли хоч якось влаштуватися в Башкирії, повернулися в рідні місця. За 10 років (1904-1914), за підрахунками В. Бабенка, з Уфимської губернії на батьківщину перебралося 9251 осіб (21,3% від загального числа переселенців) [24].

Незважаючи на всі тягарі та злидні, які були пов'язані з самим переселенням та влаштуванням на новому місці, основна маса українських селян за короткий час не тільки відносно добре влаштувалася, але і перетворилася на заможних жителів даного краю. На це вплинув цілий комплекс чинників. На думку М. Роднова, визначальним було те, що сільське господарство південних, південно-східних європейських та сибірських губерній Росії в кінці XIX - на початку XX ст. Розвивалося так званим "американським" шляхом [25]. Як і в Північній Америці, Австралії, Аргентині, тут була велика кількість дешевих родючих земель (степ та лісостеп), майже повна відсутність поміщицького землеволодіння, великий попит на хліб, інші продукти землеробства. І хоча в Росії, навіть на її "вільних" окраїнах, пережитки старого ладу значною мірою стримували розвиток ринкових відносин на селі, все ж таки сучасники звернули увагу на подібність характеру аграрних процесів у вказаних регіонах та країнах. Відомий учений-аграрник А. Чайнов підкреслював, що на півдні, південному сході Росії вони "мали швидку еволюцію в сторону американських форм господарства" [26].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Прогресу господарств сприяла селянська працьовитість і традиційно висока культура землеробства українців, які швидко пристосувалися до умов засушливого клімату. Не останню роль відіграло й те, що переселенці прибули в край, де були значно нижчі ціни на ліс, худобу, сіно, інші продукти сільського господарства і, найголовніше, землю. За рахунок різниці в цінах українці мали певний початковий капітал, який, помножений на високу агрокультуру, і, звичайно, виснажливу працю, зумовив швидке соціально-економічне становлення.

До початку Першої світової війни серед українського селянства Уфимської губернії сформувався міцний прошарок фермерських (протофермерських) господарств, які, за радянською традицією, називали куркульськими. Найточніші сумарні дані дає перепис 1912-1913рр.

Соціальна структура українського селянства Уфимської губернії (1912-1913 рр.) [27]

Прошарки населення	Число господарств	%
1. Бідняки (без наділу)	1502	21,4
2. Середняки (з наділом від 4 до 10 дес.)	2493	35,5
3. Заможні селяни (з наділом більше 10 дес.)	3023	43,1
Всього:	7018	100

За питомою вагою заможних верхів села українці в Уфимській губернії поступалися тільки німцям, естонцям та окремим групам мордві [28].

Матеріали наступного (1917р.) перепису підтверджують ці дані. Наприклад, у Белебеївському повіті українці склали 5,96% населення (38091 осіб), але серед куркулів (селян з посівом більш як 15 дес. на двір) їх нараховувалося вже 15,08% (1270 із 8422 господарств) [29].

Українці, як і решта сільського населення краю, в основному, займалися землеробством, здебільшого, вирощували пшеницю. Інші галузі господарства носили підсобний характер і були покликані, як правило, забезпечувати різноманітні потреби сім'ї.

Напередодні 1917 р. у деяких волостях Башкирії українці за чисельністю навіть переважали російське населення. На це вплинув потік біженців із прифронтових українських губерній (наслідки Першої світової війни). Так, у Трунтаївській волості Белебеївського повіту проживало 1607 українців і 1249 росіян, у Тюрюшевській - 3690 українців та 677 росіян [30].

Підводячи підсумки, зазначимо, що селянські переселення з України в другій половині XIX - на початку XX ст. певною мірою вплинули на збільшення чисельності та динаміку природного приросту населення південного Приуралья. Активне аграрне заселення відіграло важливу роль у земельній колонізації, розвитку ринкової економіки регіону, продуктивних сил Башкирії.

Сьогодні в Республіці Башкортостан проживає 75 тис. українців. Майже половина з них (41%) вважає українську мову рідною [31]. Але поряд з цим із 529 українських сіл, які існували у 1926 році, залишилось менше як 50. Разом з тим, немає зараз жодного села, яке було засновано українцями, щоб там жили тільки українці. Сіл, де переважна частина населення складається з українців, у всій республіці налічується менш ніж 20. Якщо на початку XX ст. на селі жило 97% українського населення Башкирії, то сьогодні залишилось менш як 20% [32]. Завдяки такому демографічному стану асиміляційні процеси набувають все більшої швидкості.

А Таблиця складена за: Бабенко В.Я. Українці Башкирской ССР. - Уфа, 1992. - С. 29-30; Никитин М. Основные моменты колонизации Башкирии//Хозяйство Башкирии. - 1929. -№6-7. - С. 83.

2. Попов С.А. Из истории поселения украинцев в Чкаловской области // Великая дружба: к 300-летию воссоединения Украины с Россией. - Чкалов, 1954. - С. 79.

3. Очерки по истории Башкирской АССР. - Т. 1., ч. 2. - Уфа, 1959. - С. 257; Фиельструп Ф.А. Этнический состав населения Приуралья. -Л., 1926. -С. 17.

4. Усманов Х.Ф. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Башкирии в переформленный период- 60-90-е годы XIX в. - М., 1981. - С. 73-74.

5. Центральний державний архів Республіки Башкортостан (далі ЦДА Республіки Башкортостан) ф.І. - 336, оп.1, спр. 2044, арк. 353.

6. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII-начала XXв.: Опыт количественного анализа. -М., 1974.-С. 261, 263.

7. Очерки по истории Башкирской АССР. - Т. 1., ч. 2. - Уфа, 1959. -С. 386.

8. Никитин М. Основные моменты колонизации Башкирии//Хозяйство Башкирии. -1928. -№6-7. -С. 80-81-

9. ЦДА Республіки Башкортостан, ф. І. - 336, оп. 1, спр. 2149, арк. 4.

10. Там же, арк. 5.

11. Там же, спр. 2070, арк. 28-29.

12. Там же, спр. 2149, арк. 6-7.

13. Михайлов В. Переселенцы и переселенческое дело в Стерлитамакском уезде Уфимской губернии. - Уфа,

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

—1897. - С. 247, 256, 259.

и Тарасов Ю.М. Русская крестьянская колонизация Южного Урала: Вторая половина XVIII - первая половина XIXв. - М., 1984. -175 с. 15 Абрютин В.А. Переселенцы и переселенческое дело в Белебеевском уезде Уфимской губернии. - Уфа, 1897. -С. 65-67.

16. Там же. —Приложение. — С. 10, 18, 20.

17. ЦДА Республіки Башкортостан, ф. І. - 336, оп. 1, спр. 2070, арк. 41.

18. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т.Рильського НАН України (далі АІМФЕНАН України), ф.12, оп.1., од.зб.4, арк. 26.

19. Там же, арк. 27.

20. ЦДА Республіки Башкортостан, ф. І.-336, оп. 1, спр. 2070, арк. 5, 20, 21, 24.

21. Там же, арк. 6, 54.

22. Там же, арк. 58-59.

23. Абрютин В.А. Указ. соч. - С. 92.

24. Бабенко В.Я. Тенденції та проблеми етнонаціонального розвитку українців Башкортостану// Україна - Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. - Уфа, 1993. - С. 155.

25. Родное М.И. Социальная структура украинского крестьянства Уфимской губернии в начале XX века / 1 Україна - Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. - Уфа, 1993. - С. 138.

26. Кабытов П.С. Русское крестьянство в начале XX века. -Куйбышев, 1990. -С. 16.

27. Таблицю складено за: Крестьянское хозяйство Уфимской губернии: Подворная перепись 1912-1913. - Ч.Н. - Уфа, 1914. - Таблицы.

28. Родное М.И. Аграрные отношения в Уфимской губернии накануне Великой Октябрьской социалистической революции 1912-1917гг.: Дис. канд. ист. наук. - Уфа, 1987. - 180 с.

29. Родное М.И. Социальная структура украинского крестьянства Уфимской губернии в начале XX века.-С. 140.

30. Там же, С. 138.

31. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г - М, 1991. - С. 34.

32. Бабенко В.Я. Тенденції та проблеми етнонаціонального розвитку українців Башкортостану. - С. 157.

Довжук І.В. (м. Луганськ)

Селянство як резерв формування промислового робітництва Наддніпрянської України (кінець XIX - початок XX ст.)

Унаслідок проведення буржуазних реформ у Російській імперії найчисленніша група суспільства - селяни масово перетворювалися на дрібних приватних власників, не залишаючи сільськогосподарського виробництва. Але чимало виявилось й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Багато було й таких, хто, утративши засоби виробництва, доповнював армію найманців сільськогосподарських і фабричних робітників.

Зазначимо, що після реформи 1861р. селянське господарство опинилось у скрутному економічному становищі. Понад 240 тис. селян України залишилось безземельними, біля 90 тис. отримали наділ до 1 дес, і 1,6 млн. - від 1 до 3 десятин. У цілому понад 90% селянських господарств після реформи мали наділи до 5 дес, що було значно нижче норми, необхідної для ведення господарства [1]. Селяни протягом дев'яти років після реформи не мали права відмовлятися від наділів і виходити зі складу селянської общини. Для багатьох селян становище тимчасовозобов'язаних тривало 10-15 років. У 1881р., після прийняття закону про обов'язковий викуп землі поміщицькими селянами (відповідний закон для державних селян був виданий у 1886р.), у лівобережних і степових губерніях України ще залишалось тимчасовозобов'язаних понад 100 тис.

У пореформений період селянство, окрім викупних платіжів, платило низку різних податків, розмір яких часто складав 50% і вище прибутку селянського господарства. Так, у 70-х рр. XIX ст. з розрахунку на одну десятину землі селяни платили податків на загальну суму 2,2 - 3,3 крб., тоді як поміщики на 7-23 коп. [2].

У 70-80-х рр. у поміщицькому господарстві почалася криза. Значна частина середніх і дрібних поміщиків не змогла пристосуватися до нових умов, до зміни кріпацької праці найманою. Ті суми, які вони отримали, як викуп за земельні наділи, мало хто використовував для удосконалення свого господарства. Цю кризу посилювало також надвиробництво пшениці в США, Канаді, Аргентині, Австралії. Велика її кількість почала надходити в Європу. Це викликало труднощі у вивозі хліба з Російської імперії і падіння цін на нього на внутрішньому ринку. Грошові надходження селян від продажу продукції зменшились, що спричинило погіршення їх економічного становища й зубожіння маси сільської бідноти.

Щоб отримати прибуток поміщики здавали селянам землю в оренду. Оренда землі була продовольчою (за частину врожаю) і підприємницькою (за гроші). Підприємницька оренда була засобом прилучення поміщицької і казенної землі до капіталістичного сільськогосподарського

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

виробництва. У підросійській Україні в 1887р. площа орендованої землі без наділів складала понад 6 млн. дес, а разом з орендою наділів - понад 7 млн. дес. [3]. Підприємницька оренда на початок ХХ ст. стала переважною.

Посилювався процес поміщицької заборгованості, яка в 1888р. в Україні дорівнювала 240 млн. крб. (проти 86 млн. крб. У 1859р.), а в 1903 р. - майже 676 млн. крб. [4]. У 1886 - 1890 рр. Дворянський банк оголосив продаж 327 маєтків поміщиків з 2043 відданих у заставу (16%), а в 1896-1900 рр. - відповідно 396 з 4210 (9%). У 1863 -1902 рр. в Україні продано й куплено 25,6 млн. дес. землі, переважно дворянської. Поміщики головним чином продавали замлю. Дворянське землеволодіння скоротилося до 14,2 млн. дес. У 1892р. і до 12,2 млн. дес. у 1902р. [5], або на 34% проти 1862р. Особливо швидко воно скорочувалося в південних губерніях. З 80-х рр. тут відбувалося швидке дроблення великих поміщицьких маєтків і на їх землях створювалися хуторські селянські господарства.

У 80-90-х роках ХІХ ст. спостерігалось доволі швидке зростання селянського приватного землеволодіння. Його площа в Україні збільшилась з 818 тис. дес. у 1862 р. до 3,8 млн. дес. у 1892р. і до 5,4 млн. дес. у 1902р. (або в 6,6 раза проти 1862р.), а його частка в загальному приватному землеволодінні зросла з 4% у 1862 р. до 29% у 1902р. [6].

Уряд Російської імперії сприяв розширенню приватного селянського землеволодіння створенням у 1882 р. державного Селянського земельного банку. Банк надавав позички селянам для купівлі поміщицьких земель. Унаслідок цього на початок ХХ ст. селяни українських губерній через Селянський банк отримали понад 1 млн. дес. [7], або майже 25% усієї купленої ними землі (у 1900 р. селяни володіли 4 млн. дес. землі [8]).

Заможні селяни, що прилучили до виробництва велику кількість землі, найману працю, удосконалені сільськогосподарські знаряддя й машини, створили передове капіталістичне господарство. Останнє працювало на ринок. Однак і великі господарства поміщиків також переходили до капіталістичного виробництва, використовуючи новітню на той час сільськогосподарську техніку. Наприклад, у смілянському маєтку графа Бобринського застосовувалося понад 2,5 тис. сільгоспмашин [9].

На кінець ХІХст. в Наддніпрянській Україні капіталістична система господарювання превалювала в 6 губерніях, змішана у двох (Полтавській і Харківській), а відробіткова - тільки в Чернігівській. Капіталістичний ринок завойовував усе більший простір, руйнуючи натуральний устрій села.

Зубожілі селяни, що були розоренні поміщиками, поповнювали чисельність міського населення. Взагалі цей час характеризувався відмиранням принципу станового поділу, що особливо рельєфно виявилось саме в структурі міського населення. Щодо цього слід вказати на появу серед міського населення жителів, які безпосередньо були зайняті у сфері виробництва та обігу, тобто нових самодіяльних груп.

На кінець ХІХ ст. із завершенням індустріального будівництва, знайшли своє оформлення основні класи капіталістичного суспільства- буржуазія і робітництво. Вони найбільше впливали на все подальше суспільно-економічне та політичне життя держави перших десятиріч ХХ ст.

Загальний перепис 1897р. засвідчив, що наприкінці ХІХ ст. в Україні число робітників сягнуло 1480 тис, або 17% від загальноімперської їх кількості (9151 тис). Проте перепис не дав достовірної картини стосовно чисельності робітничого класу Російської імперії, особливо українських губерній. Так, за переписом в Україні в кам'яновугільній промисловості було зайнято 14,7 тис. робітників, тоді як в "Сборнике статистических сведений о горнозаводской промышленности России" вказується 22 тис. вугільників України [10].

Торгово-промислове і транспортне робітництво в підросійській Україні налічувало 425,4 тис. чол. (28,7%), з них 387 тис. було зайнято на промислових підприємствах [11]. Індустріальне робітництво було найменшим загоном робітничого класу України. На 100 осіб промислового населення припадало лише 11 промислових робітників, у той час як у Росії - 23, а по імперії - 17. Стан промисловості Наддніпрянщини порівняно з іншими районами Російської імперії в 1897 р. був нижчим від загальнодержавного індустріального рівня, а також набагато нижчим від самої Росії [12].

Поглянемо розподіл промислового робітництва України по окремих найважливіших галузях виробництва. Так, в обробці металів було зайнято 59 тис, у гірництві - 49,7 тис, транспорті та зв'язку 60,2 тис чол. До того ж тільки 12,5 тис. робітників працювало у великій заводській промисловості [13].

Осередком гірничої промисловості та галузей по обробці металів був Південь України. Тут отримали роботу приблизно 90% гірників і 75% металістів.

Безумовно, що поряд з промисловою сформувалася величезна армія сільськогосподарського пролетаріату, число якого сягнуло більш як мільйон чоловік. Основним джерелом його формування були збіднілі або повністю розорені селяни. Саме сільські пролетарі, що з'явилися в процесі розшарування селянства в період капіталізму, були тим глибинним джерелом, звідки черпали робочу силу капіталістична промисловість і сільське господарство [14].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

На початку ХХ ст. кількість промислових (як і сільськогосподарських) робітників постійно зростала. Так, у 1910 -1913 рр. чисельність лише індустріальних робітників України зросла на 210 тис, досягши 631 тис. чол. [15]. Досить вагомо поповнювалися робітничі загони шахтарів та металургів. Донецько -Криворізький басейн у цей час підтверджував становище головної паливно-металургійної бази Російської імперії. Так, протягом 1885-1890 рр. видобуток мінерального палива в Донбасі зріс зі 114,9 млн. пудів до 183,2 млн. пудів за 1895 -1900 рр. - з 298,3 млн. пудів до 691,4 млн. пудів [16]. Отже, за останнє десятиріччя видобуток вугілля збільшився в 3,8 рази. Частка Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля (без Царства Польського) зросла в 1890 р. до 84,6% і в 1898 р. - до 92%. Видобуток вугілля збільшився з 798,6 млн. пудів у 1904 р. до 1543,8 у 1913 р.(або на 93,3%) [17]. У 1917 р. на Донбас припадало 87% загальноімперського видобутку вугілля, 70% виплавки чавуну, 57% - сталі, 41 % - прокату, понад 90% - виробництва коксу. Робітничий клас цих галузей зріс порівняно з кінцем минулого століття на 110 тис. чол. Власне саме шахтарі і металурги становили майже дві третини промислових робітників Наддніпрянської України [18].

Підкреслимо, що найбільше робітників прибувало в Україну з російських губерній. За даними М.Порша, серед торгово-промислового робітництва українців було 50% (212,7 тис). А їх частка серед сільськогосподарських робітників досягла майже 90%. Загалом він вважав, що українців серед робітництва підросійської України було 1087,1 тис. осіб, або 73,4% його складу [19]. Як бачимо, Наддніпрянщина була достатньо емким ринком праці. Прийшло робітництво поглиналося постійно зростаючою українською промисловістю та сільським господарством.

Таким чином, збідніле селянство Російської імперії наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. приймало активну участь у формуванні промислового робітництва Наддніпрянської України.

1. Тетицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 роки ХІХст.) -К, 1959. - С 98-101.
2. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. - СПб., 1877. -С.32.
3. Першиш Н.М. Нариси аграрної революції в Росії. — К., 1959.- С.54.
4. ТеплицькийВ.П. Назв. праця. —С.250-251.
5. Там само. - С.290.
6. Хромов П. А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. -М., 1967. -С. 330.
7. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. — Т.2.—К., 1952. — С. 76.
8. Величковський М. Сільське господарство України і колоніальна політика Росії//Український Господарник. - Нью-Йорк. -1957. -С. 12-13.
9. Труды Комиссии по описанию имений при Киевском сельскохозяйственном обществе. —К, 1906. —Т.1. — С.27.
- 10.Порш М. Робітництво України: Нариси по статистиці// Записки українського Наукового товариства у Києві. -1912. - Кн.Х. - С108.
11. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба. —К, 1955. — С. 79-80.
- 12.Порш М. Назв. праця. - С. 114.
13. Там само.-С. 117-119.
14. Див.: Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. - К., 1965. -СІ 16-117.
15. Лось Ф.Е. Робітничий клас України в 1907-1913роках. -К, 1962. -С.46- 47.
16. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.-М., 1954. С. 68; ГуржійІ.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст.- К, 1968.- С.24.
17. Бакулєв Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. -М., 1955. -С. 128.
18. "Українське питання " в Російській імперії (кінець ХІХ- початокХХст.) - К., 1999. - 4.1. - С. 70.
19. Там само.-С.92.

Гандиш А.М. (м. Чернігів)

Чернігівське земство і сільськогосподарська освіта

В другій половині ХІХ - на початку ХХ століття значну роботу по поліпшенню економічного Доброту населення проводили органи місцевого самоврядування, які запроваджувались згідно "Положення про губернські та земські установи" від 1 (13) січня 1864 року. Перше засідання Чернігівського губернського земства відбулося 25 вересня 1865 року [1]. З моменту свого заснування земство у своїй роботі керувалось місцевими потребами. Оскільки сільське господарство було головним заняттям жителів губернії, то цим і пояснюється інтерес земства до нього.

Серед заходів по підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва одне з головних місць посідала робота по розповсюдженню сільськогосподарських знань. Значна увага Цьому питанню стала приділятися наприкінці ХІХ століття. Так, у 1898 році в доповіді губернському зібранню управа вказувала, що сільськогосподарські школи в руках практика-спеціаліста будуть

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

середньої величини дослідним полем і фермою, яку веде завідувачий школою за допомогою учнів [2]. Вказувалось на те, що крім здобуття знань, які необхідні селянам для налагодження на відповідному рівні свого господарства, вони дістануть можливість отримати загальноосвітню підготовку.

На сторінках місцевих друкованих органів ("Черниговская земская неделя", "Черниговское слово", "Черниговские губернские ведомости") неодноразово порушувалось питання про запровадження в губернії системи сільськогосподарських навчальних закладів [3].

Керуючись потребами місцевого населення, Чернігівське губернське земство наприкінці XIX - початку XX століття створило освітню систему, яка включала сільськогосподарські училища, школи та курси.

Зупинимось на характеристиці даної системи навчальних закладів та їх роботі. Найбільш складним в організаційному відношенні було відкриття сільськогосподарських училищ, адже необхідних для цього коштів у земств, як правило, не вистачало.

Однак у 1899 році було засновано сільськогосподарське училище при Новозибківському реальному училищі [4]. Воно являло собою середній навчальний заклад, до якого приймали хлопчиків 14-15 років. При цьому обов'язково потрібно було пройти курс однокласного початкового училища (умова для вступу). Класні заняття тривали півроку, а час, що залишався, відводився на практичні заняття. Курс навчання тривав 3-4 роки. Всі учні жили і працювали в училищі впродовж року. За навчальною програмою в училищі додатково вивчалися такі ремесла, як столярна, токарська, ковальська справи. Після закінчення навчання випускники розподілялись на роботу в різні повіти Чернігівської губернії. Протягом 2-3 років вони повинні були подавати періодичні звіти в раду училища про виконану роботу.

У 1900 році на прохання і при матеріальній підтримці губернського земства був відкритий сільськогосподарський відділ при Ніжинському технічному училищі імені О.Ф.Кушакевича та сільськогосподарське училище у Воздвиженську, Глухівського повіту [5]. Порушувалось питання про відкриття подібних училищ у Батурині, Березні, Козельці, Чернігові.

Констатуючи значну роль училищ у розповсюдженні сільськогосподарських знань серед селян, а також дрібних і середніх землевласників, варто зауважити, що кількість цих навчальних закладів за браком коштів і кваліфікованих фахівців була далеко недостатньою.

Для розповсюдження знань серед широких прошарків населення в Чернігівській губернії відкривались сільськогосподарські школи. Вони запроваджувались згідно "Нормального положення о низших сельскохозяйственных школах", затвердженого 27 грудня 1883 року [6]. Такі школи поширювали серед селян знання з сільського господарства, в основному шляхом практичних занять. Вони поділялися на два види: загальні та спеціальні. Слухачі загальних шкіл одержували знання з основ сільськогосподарського виробництва загалом; в спеціальних школах вивчалися окремі його галузі (садівництво, городництво, бджільництво, тваринництво тощо). Згідно обсягу навчального курсу обидва типи шкіл поділялись на школи першого та другого розрядів. Курс навчання тривав 3 роки і розподілявся на 3 класи. Він включав основи теоретичних знань і відповідні профілю закладу практичні заняття, які в загальних школах проводились шляхом організації сільськогосподарських та ремісничих робіт [7]. Ідею відкриття сільськогосподарських шкіл підтримували Мглинське, Сосницьке, Остерське, Суражське, Стародубське та Новгород-Сіверське повітові земства [8]. Мережа цих шкіл була ширша, ніж мережа училищ, що дозволяло залучати до занять значно більшу кількість землеробів. Зокрема, були відкриті і працювали: Майнівська сільськогосподарська школа в Козелецькому повіті, школа садівництва і бджільництва в с.Слободка Чернігівського повіту, Стародубська сільськогосподарська школа та інші.

Губернське земство піклувалось не тільки про розповсюдження сільськогосподарських знань серед чоловічого населення губернії, а й відкривало відповідні школи, в яких знання в галузі господарства могли здобувати також жінки. Яскравим свідченням цього була Преображенська нижча жіноча сільськогосподарська школа 2-го розряду у маєтку Неплюєва на хуторі Воздвиженському Глухівського повіту [9].

На початку XX століття сільськогосподарські знання почали розповсюджуватись серед населення губернії шляхом відкриття тимчасових курсів, читання лекцій, надання порад населенню з питань сільського господарства, роздачі науково-популярної літератури тощо. Перші тимчасові курси були відкриті повітовим земством у Мглині [10]. Вони працювали 10 днів і призначались для вчителів сільських шкіл, але їх відвідували також селяни і священники.

Чернігівське губернське земство в 1907 році підтримало ідею організації періодичних районних тимчасових курсів з сільського господарства. Починаючи з 1908, такі шеститижневі курси організовувались губернським земством щорічно. Так у 1908 році курси були засновані у місті Новгород-Сіверському, у 1909 році - у м.Ніжині, у 1910 році - у м.Березній, у 1911 році - у м.Новозибкові, у 1912 році - у м.Стародубі, у 1913 році - у м.Бобровиці [11].

На цих курсах читали лекції з землеробства, молочного господарства, садівництва, бджільництва, а також основ сільськогосподарської кооперації. В ролі лекторів виступали агрономи та чиновники місцевої урядової організації. Часто в селах з ініціативи місцевих сільськогосподарських товариств

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

або повітових земств проводились двотижневі курси. По Чернігівській губернії таких курсів було проведено: у 1909 році - 3, 1910 році - 9, 1911 році - 21, 1912 році - 29 [12].

У червні 1905 року на своєму засіданні губернська земська управа ухвалила рішення про включення до обов'язків повітових земських агрономів проведення серед населення читань та розповсюдження брошур, які містили рекомендації щодо вивчення сільського господарства. Відтоді кількість читань із кожним роком зростала. І загалом по Чернігівській області їх було проведено: у 1909 році - 151, 1910 році - 131, 1911 році - 175, 1912 році - 1073 [13].

У 1912 році типографією губернського земства було видано 6000 примірників брошур і 17000 примірників листівок, які були розповсюджені серед населення [14].

Важливу роль у поширенні сільськогосподарських знань серед населення відігравали повітові дільничі агрономи, які надавали поради всім бажаючим поліпшити своє господарство [15].

Серед населення губернії великою популярністю користувались сільськогосподарські виставки, які також служили справи розповсюдження відповідних знань серед трудівників села. Такі виставки присвячувались різним галузям сільського господарства: тваринництву, городництву, бджільництву тощо. Губернське земство фінансувало лише ті виставки, які висували на перший план учбово-показові завдання.

Наведені вище факти свідчать про те, що попит на сільськогосподарські знання з боку землеробського населення губернії неухильно зростав. Протягом другої половини XIX - початку XX століття в Чернігівській губернії за допомогою земства була створена мережа навчальних закладів по розповсюдженню цих знань. Не всі ланки цієї мережі діяли однаково продуктивно. Головну роль відігравали сільськогосподарські школи та курси. В першу чергу це стосується курсів, адже вони були найбільш доступні для селян. Позитивну роль у розвитку системи сільськогосподарської освіти відігравали спеціалізовані училища, але ефективність їх роботи обмежувалась малочисельністю відповідних навчальних закладів.

В цілому, селяни і землевласники Чернігівської губернії через систему поширення сільськогосподарських знань, створену земством, отримували необхідні знання, що сприяло підвищенню продуктивності праці.

1. Черниговская земская неделя. - 1914. - №2. - с.4.

2. Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - №2-4. - с.57.

3. Земский сборник Черниговской губернии. - 1888. - №3-5. - с.39.

4. Земский сборник Черниговской губернии. - 1903. - №7. - с.52.

5. Там само.

6. Земский сборник Черниговской губернии. - 1884. - №4-5. - с.3-8.

7. Там само.

8. Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - №2-4. - с.57-59.

9. Земский сборник Черниговской губернии. - 1894. - №4. - с.59-65.

10. Черниговская земская неделя. - 1914. - №16. - с.4.

11. Там само.

12. Обзор агрономической деятельности уездных земств Черниговской губернии за 1912 год. - Нежин, 1914. - с.4.

13. Там само.

14. Там само.

15. Державний архів Чернігівської області. - Ф.145. - Оп.2 - Спр.353, - Арк.76.

Горбаньов В.В. (м. Харків)

Становище в аграрному секторі Харківської губернії на початку XX століття

Аграрне питання, а зокрема наділення землею, було тим каталізатором, що викликав напругу та соціальні вибухи в суспільстві. В умовах сучасної України, як і на початку XX століття, аграрна проблема продовжує стояти на порядку денному, не знаходячи належного теоретичного обґрунтування. З огляду на це, для вітчизняної історичної науки значну актуальність становить відстеження та узагальнення багаторічного досвіду вивчення цього питання. Ця проблема знайшла відображення в працях О.М.Анфімова, О.М.Авраменко, Л.П.Мінарик, В.С.Майстренко, І.К.Рибалки, Г.Ш.Теличука, К.К.Шияна, М.А.Рубачата ін [2;1;9;7;12].

На Україні, як і в усій Росії, більшість населення становило селянство. В 1917 році із 31214,5 тис. мешканців дев'яти українських губерній селянами були 24237,3 тис. чоловік, або 77,7% [12,38], за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., вони обробляли 81,5% посівних площ України і поставляли на товарний ринок не менше половини всього хліба [16,8].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Важливим питанням є співвідношення селянських і поміщицьких господарств, їх місця та структури в аграрному секторі.

Соціальна природа дореволюційного селянства була надзвичайно складною і суперечливою. З одного боку, у зв'язку з наявністю великого поміщицького землеволодіння та інших кріпосницьких пережитків, воно було класом-станом, окремі соціальні групи якого об'єднувала спільність інтересів і вони виступали як єдине ціле. З іншого боку, в ході розвитку товарно-грошових відносин відбувалося розшарування селянства на соціальні групи: бідноту, середняків і заможне селянство.

Кожна з цих груп мала характерні особливості. Важливо визначити розміри посівів, залежно від яких селянські господарства відносились до тієї чи іншої соціальної групи і, таким чином, встановити кількість бідняків, середняків і заможних селян. Достатньо обгрунтованого критерію поділу господарств на посівні і, отже, на соціальні групи не вироблено. Нині в основному дотримуються висновків М.А.Рубача. До бідняцьких він відносив господарства, що не мали посівів або їх розміри були незначними: на Лівобережжі і Поліссі - до 3, у Степу - до 4, на лісостеповому Правобережжі - до 2 десятин. До заможного селянства віднесені двори з посівом: на Лівобережжі і Поліссі - 9 і більше десятин, в Степу - 12 і більше, на Правобережжі і Поліссі - 6 і більше десятин. Середняцькими вважалися господарства, що мали: на Лівобережжі - від 3 до 9 десятин, в Степу від 4 до 12, на Правобережжі - від 2 до 6, на Поліссі - від 3 до 6 десятин [13,21].

У 1905 р. в Харківській губернії 3 64100 селянським господарствам належало 2663142 дес. надільної землі [15,35], якщо сюди додати землі селянських товариств і землі приватних селянських дворів (відповідно 250.452 дес. та 260354 дес.), то ми отримаємо 3.173.948 дес. селянського землеволодіння [15,35].

Зазначимо, що на початку 1917 року земельна площа України дорівнювала 41 млн. десятин, 35% становило позаселянське землеволодіння (державна, уділи, церква, поміщики), 14,4 млн. десятин (65%), в тому числі, 2293,2 тис (57,1%) бідняцьких господарств мали 5059,9 тис. десятин землі, середнє селянство на 1196,7 тис. господарство мало 9110,8 тис. десятин землі, на долю 487,5 тис. заможних господарств приходилось 12455,3 тис. десятин землі (30,4%) [8,11].

Втрачаючи засоби виробництва, більшість селянських господарств не могла прогодувати членів своєї сім'ї, що видно з таких розрахунків. Родина з п'яти чоловік при мінімальній річній потребі зерна на одного їдця 27,5 пудів (з них 5,4 -для посіву наступного року, 5,1 -для утримання худоби і 17 безпосередньо на харчування) повинна вирощувати 137,5 пудів зернових, для чого необхідно при врожаї 48,3 пудів з десятини засівати 2,85 десятин [18,40].

Значні зміни в аграрному секторі Харківської губернії відбулися в наслідок реалізації столипінської аграрної реформи. За роки реформи на Харківщині з общини вийшло 35% її колишніх членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі [7,10]. Здебільшого з общини виходили бідняки і середняки. З усієї кількості селян, які вийшли з общини, багатіїв було 4-5%, в той час, як їх загальна частка серед селян дорівнювала 12-15% [7,11].

За роки реформи у Харківській губернії було утворено близько 80 тис. відрубних і хутірських господарств на надільних землях загальною площею 454983 дес. [7,11].

Важливу роль у зміні структури селянського землеволодіння відіграв Селянський банк, який скуповував землі у поміщиків і перепродавав їх селянам. Наслідком цього явища стало скорочення поміщицького землеволодіння в 1906-1916 рр. на Харківщині на 26,6%, а селянське землеволодіння розширилося на 19,5% [3,13-14]. Варто зупинитися на аналізі поміщицького господарства в Харківській губернії на початку ХХ століття. Радянський історик О.М.Анфімов дав наступне визначення поміщицького господарства: "достатньо великі розміри землеволодіння і землекористування (на власній або орендованій землі) не менш 50 дес. або, при меншій площі, достатньо великі розміри капіталу, вкладеного в ті або інші галузі сільського господарства, незалежно від становаї належності господаря" [2,20]. Виключена цим визначенням частина приватновласницьких господарств достатньо велика, але її вага в землеволодінні незначна. Тому, коли нема можливості визначити власне поміщицьке господарство, розглядається приватновласницьке господарство в цілому. При досить великій удільній вазі, вказані ознаки поміщицького господарства зберігають своє значення (і у випадку вказаного сумарного вивчення).

Пропонуються наступні кордони груп поміщицьких господарств (дес):

	По землеволодінню	По посівній площі
Невелике	50-100	до 50
Середнє	100-500	50-250
Велике	більше 500	більше 250

Таблиця дана за: [2,21].

За відомостями ЦСК Росії 1905 р., земельна площа Харківської губернії становила 4497271 дес, порівнюючи цю кількість із даними 1877 р. і 1887 р., бачимо, що вона стала меншою проти 1887 р. на 37088 дес. або на 0,83% [15,36].

Площа приватних володінь губернії становила: 1877 р. - 1660406 дес; 1887 р. - 1644456 дес; 1905 р. - 1608349 дес. Всього у 1905 р. 2821 поміщицьким господарствам (більше 50 дес.) Харківської губернії належало 1229691 дес землі (27,4% від загальної площі землі) [15,10].

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

На початку ХХ століття найбільшими землевласниками Харківської губернії були: Кеніг, Терещенко, Харитоненко, Рибоп'єр, Строганова, Духовський, Толстой, Лещинська, Голіцин [5,44-

За даними 1905 р. І.І., Н.М. і П.І. Харитоненко, П.З.Виноградову і нащадкам Кеніга в Харківській губернії належало 75379 дес. землі [1,72].

У 1905 році графу Г.І.Рибоп'єру належав у Харківській губернії маєток площею у 15586 дес, А.П. Строгановій - два маєтки (14485 і 216 дес). Всього ж, за підрахунками Л.П.Мінарик, Г.І.Рибоп'єру належало у різних губерніях Росії 52479 дес, а А.П. Строгановій та її чоловіку П.С.Строганову - 53080 дес. [9,17]. У чотирьох повітах Харківської губернії в 1905 р. П.І. Харитоненко належало - 23166 дес, нащадки Л.Є.Кеніга мали 9 володінь площею - 40440 дес.

Також слід зазначити, що у 1905 р. дворянам у Харківській губернії із загальної площі приватного землеволодіння належало 50,3% землі [15,36-41].

Привертає увагу становище селянських господарств губернії: у 1913 р. 90120 господарств (26,9%) не мали робочої худоби і тільки 12,7% селянських господарств мали від 2,5% і більше одиниць робочої худоби. У 110218 селянських господарствах (32,9%) не було корів [14,74]. В Харківській губернії в 1913 р. 13949 селянських господарств (40%) не мали плугів. Всього в губернії нараховувалося у 1913 р.: 28303 сох, 89745 рал, 378734 дерев'яних борони і тільки 28303 металевих борін [14,53].

На основі підрахунку матеріалів Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917/ р. по харківській губернії, виданому в 1920 р., зафіксовано 450644 селянських господарства, з них 99048 (22%) господарств зовсім не мали орної землі, у 4,9% господарств її було до 1 десятини, у 18,6% від 1 до 3 десятин, у 16,9% від 3 до 5 десятин, 22,8% від 5 до 10 десятин, більше 10 десятин мали 14,8% господарств [4,12-13].

Ці дані свідчать про посилення диференціації серед селянства за роки Першої світової війни. Якщо в 1913 р. в губернії було 14% селянських господарств, які не мали орної землі, а кількість господарств, що володіли більше 10 десятинами, дорівнювала 12,8%, то в 1917 р., відповідно, 22% і 14,8%.

Скоротилося число середняцьких господарств які мали орної землі від 5 до 10 десятин до 25,7% [14,6].

На 1917 р. майже половина селянських господарств Харківського повіту губернії (49,17%) зовсім не мали орної землі. У Валківському, Зміївському, Ізюмському, Охтирському та Вовчанському повітах селянських господарств без орної землі було від 20 до 25%. Найменше таких господарств було у Старобельському, Богодухівському, Лебединському, Сумському та Куп'янському повітах - від 13,2 до 17%. У Старобільському та Куп'янському повітах дворів, що обробляли більше 10 десятин орної землі, налічувалося відповідно 35,9 і 25,6% [4,12-13].

У Валківському повіті поміщику Духовському належало близько 9 тисяч десятин землі, поміщиці Задонській - 4225 десятин, всього у повіті дев'яти землевласникам належало 26255 десятин землі [19, ДАХО. Ф. 307, Оп. 1, спр. 15, арк. 177]. Поміщицькі господарства отримували великі прибутки. Так, тільки за оренду землі поміщик Ю.Л. Кеніг одержав о 1917 р. 142530 крб. прибутку [11,16]. Безземелля та малоземелля примушувало селян погоджуватися на кабальні умови оренди. В середньому по губернії вона становила в 1913 р. - 21 крб. 60 коп., в 1914 р. - 19 крб. 80 коп., в 1915 р. - 20 крб. 20 коп. за десятину; в 1917 р. орендна плата була на такому ж рівні, як і в 1915 р., але в ряді місць вона перевищувала середні по губернії ціни, зокрема на весні 1917 р. оренда за землю піднялася в Ізюмському повіті до 40 крб., а в Охтирському - до 50 - 60 крб. [14,15].

Перша світова війна погіршила становище селянства, прискорила процес розорення господарств, найвідчутнішим ударом була мобілізація. У Харківській губернії з сільської місцевості було мобілізовано 337285 чоловік, або 49,2% всіх працездатних чоловіків [11,12]. Під час Першої світової війни в Харківській губернії безперервно зростали ціни на хліб та інші продукти, що, в першу чергу, позначилося на бідняцьких господарствах, оскільки половина селянських господарств жила за рахунок купівлі хлібу. Важким тягарем для селян були й податки державі, які з кожним роком зростали. Наприклад, губернський земський збір по губернії підвищився в 1917 р. на 29,4% [19, ДАХО. Ф. 305, Оп. 1, спр. 2339, арк. 45].

Недостатня забезпеченість землею більшості селянства при зосередженні великих площ у руках поміщиків, зумовлювала високу напругу та протиріччя соціально-економічних відносин в Харківській губернії.

Дані про становище поміщицьких господарств, на початку ХХ століття в Харківській губернії свідчать, в значній мірі, про його латифундціальний характер. Основу його складала дворянська земельна власність. Поряд з великими напівфеодальними латифундіями в губернії існували і великі земельні володіння таких підприємців, як Кеніг, Терещенко, Харитоненко, засновані на капіталістичній праці.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Становище в аграрному секторі Харківської губернії на початку ХХ століття вимагало докорінних реформ у сільському господарстві, створення нових умов для розвитку цієї галузі економіки, але процеси подальшого поступу були перервані Першою світовою війною та революцією 1917р.

1. Авраменко А.М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX- начале XX вв.: Дис.Канд. ист. наук. -Харьков, 1985.
2. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. -М.: "Наука", 1969-396 с.
3. Бочаров В.В. Столитнська реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. Дис. канд.іст. наук. —Донецьк, 2001.-19с.
4. Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. Итоги по уездам губернии и городам. Предварительный подсчет.- X. 1920.
5. Вся Россия.- СПб., 1895.
6. Калініченко В.В.Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження.-Х. • Основа, 1997.- 400 с.
7. Майстренко В.С. Столишинська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. Дис... канд істор. наук. —Харків, 1997.-17 с.
8. Історія селянства Української РСР. Т2, -К: "Наукова думка", 1967.- 534с.
9. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX- начала XX в.: Землевладение, землепользование, система хозяйства. -М.: "Советская Россия", 1971 - 144 с.
10. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям. Т.5, вып. 1 -М, 1921.
- П. Реиодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917-січень 1918).-Х., 1972-170 с.
12. Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917-1920 рр.) // Укр. Іст. журнал- 1987 -№11 - с.48-49.
13. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - Н.,1956.-457с.
14. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. - X. 1918.- 154с.
15. Статистика землевладения 1905 г Вып 33. Харьковская губерния. -СПб., 1906.- 53с.
16. Теличук П.П.Економічні основи аграрної революції на Україні. -К: Вид-во Київського ун-ту., - 1973.-189 с.
17. Шиян К.К. Островський С.Я. Минувле і сучасне села.-Х. Кн. Вид-во, - 1963-330с.
18. Сельское хозяйство Украины. -Х., 1923 — 232с.
19. Державний архів харківської області: фонд Р.-307-Валківська повітова земська управа. м.Валки; Фонд Р-305-Охтирська повітова земська управа м. Охтирка.

Мудрук О.С. (м.Київ)

До питання історії плуга початку ХХ століття

На початку ХХ ст. в Європі набули розповсюдження автомати-тип машин, що представляють собою знаряддя, призначені для певної роботи, які несуть на собі джерело енергії. Перший такий автомат-автоплуг був створений німецьким інженером Робертом Штокком в 1909 р. і випускався його заводом. Цей симбіоз трактора і плуга (на той час не було тракторних плугів) виявився дуже зручним знаряддям і швидко завоював визнання як в самій Німеччині, так і за її межами. Пізніше були розроблені і вдосконалювались автоплуги багатьма фірмами інших країн: Акра, Неукірха, "Ергомобіль", "Прага", Джон Фаулер, Адванс, Фаулер-Уайльс.

Автоплуги випробувались і використовувались також і на Півдні Росії (території теперішньої України): в Уладівському маєтку графа Потоцького Подільської губернії, Олександрійському повіті Херсонської губернії, в селі Кордишівка Козятинського повіту Подільської губернії.

Автоплуг представляв собою жорстку плужну раму на трьох колесах: передні два були ведучими, а заднє служило для його управління. Кількість плугів, що кріпились на рамі автоплуга - до шести. Двигун монтувався в передній частині плужної рами. Використовувались двигуни внутрішнього згорання, які працювали на бензині, газоліні, а також парові двигуни, що працювали на вугіллі. Найбільш досконалий автоплуг "Прага" був забезпечений додатковою рамою, прикріпленою в трьох точках до основної рами, яка несла на собі плуги. Знімаючи з рами автоплуга плуги, або додаткову плужну раму, його використовували для виконання інших робіт: боронування посівів, збирання врожаю, роботи з молотаркою, як транспортний засіб.

Автоплуг можна вважати прототипом трактора.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

На початку ХХ століття в зв'язку з подіями I світової війни використання і випробування автоплугів імпортного виробництва у нас припинилось.

У роки Радянської влади планувалось організувати виробництво автоплугів по типу плугів англійської фірми Фаулер. Протягом 1920 року було виготовлено 5 автоплугів. Потім, у 1922 році було виготовлено ще 75 автоплугів і подальше виробництво їх було припинено, оскільки в країні почала зароджуватись тракторна промисловість, а використання трактора з плугом стало більш ефективним.

Метка Л. (смі.Опішійя Зіньківського району Полтавської області)

Гончарство у селянському господарстві на рубежі XIX - XX століть.

Кераміка серед багатьох галузей народних промислів є однією з важливих традиційних ділянок мистецької спадщини українського народу, а також неоцінним помічником у вивченні стародавньої історії.

Обробка глини своїм корінням сягає в далеке минуле. Факт винайдення та високого розвитку гончарства пов'язується вченими з переходом первісних суспільств від присвоювальної, кочової (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворювальної, осілої (землеробство, скотарство) основи господарювання, хоча, слід зазначити, що кераміка була винайдена задовго до того, як відбувся цей перехід.

Фрагменти глиняних виробів збереглися між іншими археологічними пам'ятками матеріальної культури найдавніших часів, а в загальному комплексі становлять важливий матеріал для обґрунтування різних наукових висновків і є кращим показником розвитку певних суспільно-економічних формацій. Кераміка допомагає відтворити картину торгівельних зв'язків, характер виробництва, розвиток будівництва та техніки, а також є важливим історичним джерелом для пізнання і вивчення культури і побуту народу та спорідненості окремих народностей [1]. Вироби з глини містять у собі багатющі відомості про життя любого народу.

Україна, безперечно, країна глин. Не випадково професор Петербурзького політехнічного інституту А.Соколов, який досліджував гончарні промисли багатьох народів, констатував, що ні один з народів царської Росії не мав "настільки високого рівня технології і культури гончарного виробництва, як українці." Народна кераміка, розвшгувшись в процесі примітивного виробництва побутових речей, в умовах натурального господарства відобразила важливі сторони життя, культури і побуту українського населення.

Виготовлення керамічних виробів зосереджувалось у районах багатих на родовища гончарних глин, як основної сировини для формування посуду [2]. Широкі простори Лівобережної України багаті на поклади високоякісних глин, які можуть іти на виготовлення різноманітних керамічних виробів, починаючи з грубої цегли і до фарфору включно. Перші гончарні промисли виникали в поселеннях, поблизу родовищ глин, які розміщувалися в 15 повітах колишньої Полтавської губернії: в басейнах рік Удаю, Ворскли, Сули, Псла, Орелі, Орчика та ін. Гончарне ремесло тут відоме ще з часів неоліту (5-3 тис. до н. е.) і успішно розвивається на протязі всієї історії свого існування.

Вивченням промислів, у тому числі й гончарства, на Полтавщині за запрошенням Полтавського земства займався професор Харківського університету В.І.Зайкевич, який у 1880-1881 роках разом із своїми помічниками обстежив 20 гончарських осередків, вивчаючи економічну та технологічну сторони промислу. Справу, розпочату Зайкевичем, у 1883 році продовжив В.І.Василенко, який на той час працював у системі Управління губерньського земства статистиком. Далі дослідження Цього питання займався І.А.Зарецький. Він у своїй монографії "Гончарний промисел в Полтавській губернії" розглянув тогочасні економічні та побутові умови життя гончарів, техніку виготовлення та орнаментатії виробів з глини, познайомив з матеріалом та інструментами гончарного виробництва, Досліджуючи 18 гончарських осередків Полтавщини. І.А. Зарецький наводить такі цифри: у Полтавській губернії гончарним промислом займалось 1656 чоловіків та 1514 жінок у 721 господарстві [3]. За цифровими даними по господарчій статистиці Полтавської губернії, отриманими під час її опису в 1882-1889 роках, у Полтавській губернії нараховано 1492гончарі,з них 938 не займалось хліборобством. Найбільше гончарів було в таких повітах, як: Зіньківський - 616, Миргородський - 562, Лохвицький - 164 [4]. Наведені дані не збігаються, бо під час опису 1882 —1889 років обстеженням було охоплено більшу кількість гончарських осередків.

У Зіньківському повіті найбільш розвиненим гончарським осередком є територія селища Опішного і навколишніх сіл (у минулому Опішненського району) багата на поклади гончарних глин, товщина залягання яких сягає в деяких місцях до 8,5 метрів. Жовто-бурі глини мають характер Льосу і поступово переходять у пласт в'язких глин (місцева назва "глей"), які в провалах та по Долині ріки Ворскли іноді виходять майже на поверхню. Безпосередньо під глеєм лежить пласт

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

ряоих гончарних глин товщиною залягання від 1 до 3 метрів, що являє собою верхнє напластування олтавських горшечних глин (товщиною до 2 метрів). Вони належать до групи легкоплавких глин з точкою плинупу 1150 - 350 градусів Цельсія і розподіляються на гатунки: побіл, маслянка, другий гатунок, середній гатунок, піскуватий гатунок (Назви глин вживані серед гончарів Опішного). Ці глини лежать на шарі білих і жовтих кварцових пісків, а під ними залягає шар синьої ліпної глини. поклади, як верхнього, так і спіднього пластів тагнутьєся по долині р. Ворскли від с.Куземина Груньського району (нинішній Котелевський район), що межує з Опішненським на північному заході, до с.Великі Будища Диканського району, який межує з Опішненським на південному сході. Вони займають площу близько 200 квадратних кілометрів [5].

Наявність великих покладів різноманітних глин, що залягають досить неглибоко, і значна кількість ЛСІВ неминуче повинні були сприяти розвитку керамічного виробництва серед місцевих-тож на межі 19 - 20 століть із загальної кількості населення Опішного (обстежено 363 господарства) група гончарів становила 12,2 відсотки [6].

В.І.Василенко в своїй роботі "Кустарные промыслы в Полтавской губернии" на 1885 рік зазначав, ЩО в Опішному існувало 224 гончарських господарств. За даними Окрстатбюра в 1915 році тут було вже 296 господарств, де займались гончарством, а за даними селищної Ради у 20-х роках -363 господарства [7].

Ставати ремісниками, у тому числі й гончарством, багатьох селян змушувало безземелля та малоземелля. Адрже після селянської реформи 1861 року у більшості хліборобів залишились лише городи. Таке явище стимулювало населення до кустарних промыслів (ткацтва, шевства, гончарства і т. д.) які досягай найвищого розвитку у тих місцях, де густота населення сягнула найвищого ступеню. Статистичні дані фіксують на межі 19 — 20 століть швидко зростання кількості гончарів У агатьох місцевостях, виникнення ряду нових осередків та, як неминучість посилення експлуатації гончарів скупниками - лихварями, які кабальними позиками та завдатками робили кустарів своїми неоплатними боржниками [8].

Економічний стан гончарських господарств визначався двома головними даними: продукцією від селянського господарства та продукцією, яку гончар мав від свого виробництва. Гончар, як і інший кустар, що вийшов із селянської маси і жив на селі досить довго, не поривав зв'язку із хліборобством, яке для нього було ніби побічним заняттям. Цей зв'язок найбільш показово виявлявся в кількості орної землі, якою володів гончар та кількістю робочої худоби у нього. У даній статті наводяться дані з монографії І.А.Зарецького "Гончарный промысел в Полтавской губернии" та з матеріалів всесоюзного перепису населення за 17.12.1927 рік, опубліковані у збірнику статей "гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення" , і розглядаються питання сенського господарства на прикладі гончарів селища Опішного Полтавської області.

Так І. А.Зарецький у своїй праці наводить такі цифри. У 1898 році в Опішному було обстежено 186 годарств гончарів (горшечників, мисочників, посудників, цеглярів), де гончарством займались 804 особи: з них 429 чоловіків, решта жінки. їм належало 55 десятин землі. З них 148 господарств мали тільки присадибну ділянку без орних земель, 10 господарств - менше десятини землі, від 1 до 3 десятин було у користуванні 21 сімі, а 3-6 десятинами користувались хазяїни-гончарі 5 господарств, 2 сімі були безземельними. Крім того, гончарі двох господарств мали до 6 десятин додаткових орних земель, кілька сімей здавали свої наділи в аренду іншим селянам. Слід зазначити, що найбільшими на землю, серед гончарів Опішного, були посудники (всього 9 сімей). З них 1 сім'я була безземельна, а інші 8 мали тільки присадибну ділянку без додаткових земель і посівів.

Цеглярі, (13 господарств) також не мали додаткових посівних земель, окрім присадибних ділянок, а 2 сімі здавали свою землю в аренду. Додаткові орні землі від 3 до 6 десятин, мали і користувались ними особисто тільки 6 із 130 господарів-горшечників [9].

Якщо У 1898 році в Опішному було 429 гончарів, то за даними Полтавського губернського земства у 1910 році тут налічувалось уже 554 гончара. На той час в Опішному серед 10459 селянських господарств було обстежено 237 господарств гончарів і визначена середня кількість землі на господарство у десятинах, що становило 1,5 десятини [10]. Також була визначена кількість господарств без робочого скоту. Гончарі у 70 відсотках випадків не мали робочої худоби, тоді, як її не було у 18 відсотків персічних селянських господарств. П'ята частина обстежуваних господарств гончарів не мала не тільки коней чи волів, а й навіть корови чи овець, продукція яких у переважній більшості йде на власне споживання. Коней же гончарі використовували, в основному, для

перевезення глини і своїх виробів на продаж. За матеріалами цього ж обстеження близько 66 відсотків гончарних господарств землі не мали зовсім [11]. Це дало змогу зробити висновок, що ончарі, на той час, майже зовсім відійшли від хліборобства, а та їх третина, яка мала орну землю, певно, за відсутністю робочого скоту власноручно її не обробляла. Безумовно, для гончара було вигідніше збільшувати виробництво продукції і придбавати все необхідне за гроші, аніж працювати У рільництві

Як бачимо, більшість гончарів були малоземельними, адже багато часу займало заняття ремеслом (на виготовлення глиняних виробів гончар витрачав в середньому 14-16 годин на добу)- Крім того, ще необхідно було займатися збутом виробів.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства аграрна революція 1917-1920 рр.

З часом економічне становище гончарів дедалі погіршувалось. Гончарі-землероби, які займались гончарством лише у вільний від польових робіт час, жили, маючи більший достаток, аніж ті, які всі засоби для життя здобували лише гончарством.

Ще в першій половині 19 ст. на Україні відбувся промисловий переворот: з'явились фабрики з вільнонайманою працею, які поступово стали витісняти кустарні вироби з ринку [12]. Міське ремесло, завдяки розвитку капіталістичних відносин, із середини 19 ст. починає відрізнятись від сільського. Всі тогочасні українські заводи, а їх у 1809 році було вже 6, задовольняли потреби і мистецькі смаки заможних верств населення, а гончарам-кустарям доводилося знижувати ціни, що в умовах конкуренції, рутини та повної технічної відсталості та діяльності скупників-лихварів породжувало тяжкі злидні [13]. Це неминуче вбивало творче начало кустарів, змушуючи їх гнатися за кількістю виробів, а не слідкувати за їх якістю. Отже, селянин, не маючи землі, змушений був займатись пошуком побічного заробітку - кількість кустарів збільшувалась, що породжувало конкуренцію і в цих умовах спричиняло неухильне падіння життєвого рівня і масове зубожіння сільських кустарів, які мали щораз меншу можливість сплачувати державі податки.

Свої вироби гончарі, перш за все, збували на місцевих ринках. На той час глиняний дешевий посуд був необхідний скрізь, особливо на хуторах і селах, проте перевозити його на далекі відстані було важко тому що, по-перше, товар часто бився, по-друге, його не можна було погрузити у великій кількості, бо він громіздкий, і по-третє, тому що при дешевизні глиняних мисок, горщиків, тарілок, чашок витрати на їх перевезення перевищували їхню вартість.

В міру того, як кустар все більше й більше відривався від землі і ставав майстром, який жив виключно із свого промыслу скупщик, у свою чергу, відігравав усе більшу роль в його трудовому житті і товарообміні. Гончар не мав часу сам розвозити вироби по базарах і ярмарках, а ціни, які встановлюють лихварі, були доволі низькими . Левова частка доходу від промыслу попадала в карман скупщиків - це все більше й більше закабаловало кустарів. Кабала росла в залежності від того, як швидко кустарі ставали безземельними і їх праця залишалась єдиним джерелом для існування [14].

Який же заробіток мав гончар? Він був дуже скромний і не перевищував 25-30 копійок на день. За підрахунками Полтавського земства, зробленими у 1898 році, виходило, що при 6-місячній роботі (а працювали гончарі і по 8 - 9 місяців на рік), враховуючи безкоштовний матеріал і паливо, (хоча це було не завжди) гончар заробляв 42 карбованці на рік [15]. Через свою бідність, гончарі терпіли велику скруту. Користуючись недосконалими методами виробництва, більшість кустарів виготовляли вироби невисокої якості. У багатьох з них не було належних приміщень для висушування виробів. Сушити доводилось у хаті на полицях, чи на печі. Якщо ж вироби сохнули швидко - багато з них тріскалось. Щоб цього не траплялось, треба було добавляти у глину велику кількість піску, а це призводило до виробництва неякісних виробів. Печі для випалу, за браком коштів, теж були недосконалими. Для того, щоб випалити вироби треба було використовувати більше дров, а це додаткові витрати. Будівництво б нових печей та приміщень для сушіння виробів, потребувало додаткових коштів, що було непосильним для більшості кустарів.

Картина розвитку кустарства, як складової частини селянського виробництва, буде неповною, якщо хоч кількома словами не згадати про побут та умови гончарного виробництва кустарів.

Як заняття гончарство в народі користувалося повагою, либонь тому, що так, як вогонь і вода (основа гончарства) вважаються чистими і святими, то, як наслідок, і саме заняття гончарством заслуговує на повагу. Гончарі, відігравали не останню роль під час вирішення різних питань на волостних та інших сходках. Так у деяких селах, під час церковних церемоній попереду мали право стояти тільки "калачний" /хлібний/ і гончарний цехи, мабуть, тому, що хліб і земля - це основи життя [16].

Повсякденне життя гончарів мало чим відрізнялося від життя інших селян, вони також багато і тяжко працювали, у свята ходили до церкви, та до шинку. їх житло відрізнялося хіба що більшою сирістю та насиченістю аміачними випарами від сушіння виробів у приміщенні. Зі стін та стелі постійно скапувала вода - від цього печі розкисали, стіни хат "цвіли" і швидко згнивали, перекошувались і осувались. Вікна взимку ніколи не розмірзались - від чого і так темне приміщення ставало ще темнішим. Здебільшого гончарі працювали, харчувались і спали в одному приміщенні, Рідко, особливо в холодну пору року, чистили одяг і мінjali постільну білизну, а іноді не мали її зовсім, не часто купались [17]. Такі умови життя і праці призводили до частих захворювань і високої смертності серед гончарів і навіть членів їхніх сімей. Так, на основі даних ЗАГСу (районного і окружного) та опитування гончарів із заповненням анкет, за 1924 -1926 роки, видно, що середня смертність гончарів Опішного становила 25,6 чол., народжуваність - 34,6 чол. на 1000 душ населення, тоді яку верствах іншого населення відповідно (смертність -21,5, народжуваність - 46,4 чол). І, як наслідок, ми маємо дані про набагато менший приріст населення серед сімей гончарів (9 чоловік на 1000 душ) та інших груп населення Опішного (24,9). Також була зафіксована велика смертність дітей у сім'ях гончарів - 211 із 1000 новонароджених помирили ще до року. Гончарі часто мали хронічні хвороби: страждали на захворювання шлунково-кишкового тракту, сечо-статевої системи, серцево-судинної. Від довгого сидіння за гончарним кругом у них спостерігалась деформація грудної клітини, хребта та стоп, що накладало відбиток на стан здоров'я. Звичайним явищем серед гончарів

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

були хвороби пов'язані з нервовою системою: часті головні болі, дрижання рук, дратівливість. Завдяки роботі зі свинцем ішло поступове отруєння всього організму, що призводило до підвищення показника смертності серед гончарів [18].

Підсумовуючи усе вищесказане, ми бачимо, що життя гончарів -кустарів на рубежі 19-20 століть мало дуже багато складностей: безземелля та малоземелля, низька технологія виробництва і, як наслідок, низька якість товару та низькі ціни на нього. У таких умовах про розвиток творчих здібностей не доводиться говорити, хоча завше поетична натура українців прагнула до краси та творчості. Із збільшенням кількості кустарів зростала конкуренція - працювати доводилось більше, а грошей за роботу отримувалось все менше, до того ж більшість кустарів була повністю залежна від скупщиків-лихварів.

Такий стан почав хвилювати прогресивно настроєних людей. То ж розпочалась робота по вивченню і розвитку кустарних промислів у Росії. У 1876 році було створено "Комісію для розслідування кустарних промислів при Раді торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів." У 1904 році в Полтавській губернії засновано Кустарний склад, який займався реалізацією товарів народного мистецтва на комісійних засадах. При складі також було створено музей, який крім постійної експозиції, влаштовував виставки-продаж виробів кустарів [19]. До того ж, починаючи з останньої чверті 19 ст., з метою збереження і розвитку надбань народної художньої культури та поширення серед кустарів технологічних знань в різних місцевостях України засновано спеціальні художньо-промислові школи та учбові майстерні. Так в Опішному, вперше на Полтавщині, у 1894 році була відкрита зразкова земська гончарська майстерня. На жаль, відсутність професійного технолога гончарного виробництва, протягом усіх років діяльності майстерні, спричинило невиконання одного з головних завдань: навчати майстрів новітнім способам виготовлення глиняних виробів. Майстерня у 1899 році була закрита. Вже пізніше подібні майстерні були відкриті у Миргороді художньо-промислової школи ім. Гоголя), м.Глинському Роменського повіту, с.Постав-Муках Лохвицького повіту [20]. У статусі Миргородської школи було записано, що її першим завданням було розвивати місцеву художню культуру. Все ж після 15 років існування, в силу помилкової постановки справи і хибних програм, школа в цілому не сприяла піднесенню народного гончарства. Та незважаючи, на труднощі діяльність цих майстерень та шкіл показала, що навіть у таких складних умовах життя та праці творчий дух гончарів не згасав. Їх вироби, завдяки виставковій діяльності шкіл та зусиллям прогресивно налаштованих людей, вишли на світову арену, їх помітили і оцінили не тільки в Україні, а й за її межами. Згодом настали набагато кращі часи для розвитку творчого потенціалу уже не просто гончарів, а майстрів своєї справи, творців прекрасного. Але це вже окреме питання.

1.1 Матейко К.І. Українська народна кераміка 19 - 20 сторіч. Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук.—Львів, 1953.— Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний Архів Українського гончарства.- Ф. 1- Оп.2.- Од. зб. 1- 189 арк.- С.35.

2 Там само.- С.5.

3 Зарецький І.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии.-Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1894. - С 96.

4 Кустари и ремесленники Полтавской губернии. Цифровые данные по уездам и волостям губернии. - Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1913.-С. 15.

5 Крюков В.К. Житло і побут гончаря//Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. - Полтава: Полтавська окрінспектура охорони здоров'я. -1929 — С.9— 14.

6 Там само.- С15.

7 Там само.-С. 15.

8ЛацукЮ.П. Українська народна кераміка 19 - 20 ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства.—Львів, 1969.—Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному- Національний Архів Українського гончарства.— Ф. 1.— Оп.2.- Од. зб. 16/1 — 633 арк.— С.26.

9 Зарецький І.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии.— Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1894. -Табл. 1- 20.

10Кустари и ремесленники Полтавской губернии. Цифровые данные по уездам и волостям губернии- Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1913. - С. 15.

11 Там само.- С.24.

12ЛацукЮ.П. Українська народна кераміка 19-20 ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства.—Львів, 1969— Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному- Національний Архів Українського гончарства.- Ф.1.- Оп.2.- Од. зб. 16/1- 633 арк.- С132.

13Там само.-С. 132.

14Денисюк Н. Кустарные промыслы в Малороссии // Кустарная Россия.- Вестник кустарной промышленности.— Петроград: типография журнала "Спорт и фавориты", 1918.—№ 10 - 11- - Приложение.- С. 152.

15 Там само.-С. 152.

16Зарецький І.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии.— Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1894. - С18.

17 Там само.-С. 120.

18Руденко С.І. Данные демографического обследования гончаров//Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. — Полтава: Полтавська окрінспектура охорони здоров'я. - 1929.— С 91— 96.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

19. Лацук Ю.П. Українська народна кераміка 19-20 ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства.-Львів, 1969.-Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний Архів Українського гончарства.— Ф. 1 — Оп.2.— Од. зб. 16/1.- 633 арк.— С.29. 20.Пошивайло ОМ. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішного в другій половині 19 - на початку 20 століть. — Опішине: Народознавство, 1989.— С. 14.

Росновський М.Т., Пустовий М.І.(м. Глухів)

Технологія вирощування луб'яних культур в селянських господарствах України кінця ХІХ - початку ХХ ст. В контексті сучасних методів господарювання

При переході до ринкових умов господарювання в аграрному секторі економіки важливо враховувати історичний досвід ведення окремих галузей рослинництва та тваринництва українськими селянами в минулому. Українське селянство впродовж багатьох десятиліть підтверджувало високу ефективність своєї роботи на землі, насамперед, значною, до 40 - 50 % часткою експорту царської Росії зерна, борошна, цукру, волокна, тютюну, плодоовочевої продукції, багатьох продовольчих і технічних культур.

Зупинимося на значенні та особливостях вирощування луб'яних культур в селянських господарствах України кінця ХІХ - початку ХХ ст. в контексті сучасних перетворень на селі. Цей досвід, на нашу думку, цінний, насамперед, з точки зору розробки сучасних енерго та ресурсозберігаючих технологій, на чому зупинимося далі.

Як відомо, рослинні волокна у всьому світі отримують з таких рослин, як джут, канатник, бавовник, кендир, льон-довгунець, коноплі та інші. З натурального волокна виготовляють широкий асортимент кручених виробів, побутових та технічних тканин. Спеціально проведені дослідження показали, що ґрунтово-кліматичні умови нинішньої території України в найбільшій мірі відповідають біологічним вимогам лише двох луб'яних культур - льону-довгунцю та конопелі.

Бурхливий розвиток хімічної промисловості за останній час дозволив створити багато видів синтетичних волокнистих матеріалів, які мають широкий спектр властивостей і успішно замінюють волокна рослинного походження. Проте, аналіз сучасного енергетичного стану України дозволяє зробити висновок, що в перспективі роль натуральних рослинних волокон, які застосовуються в народному господарстві, буде постійно зростати. Це пов'язано з тим, що сировиною для виробництва синтетичних волокон і ниток є невідновлювані викопні енергоресурси - нафта, вугілля і газ, запаси яких, як відомо, у надрах нашої держави обмежені.

Коноплі є однією з найбільш древніх і широко розповсюджених рослин на території України. Багатовіковими археологічними та історичними даними встановлено, що українські селяни з незапам'ятних часів займалися вирощуванням конопелі. Є згадки, що на цій території коноплі вирощували скіфи ще у VII віці до нашої ери. У всіх селянських господарствах України коноплі впритул до 30 - 40-х років нинішнього століття вважали найбільш прибутковою культурою, яка давала олію і прядиво - цінний товар, збути який можна було в усі часи. Цінним паливом була також костриця конопелі, яка залишалася після тіпання вимочених стебел (трести). Конопляне насіння, в якому до 35% цінного жиру, надходило в продаж зерном або ж перероблялося в селах на олійницях- на олію. З волокна чоловічих рослин - плосконі або замашки виготовляли домоткане полотно для побутового вжитку, рядна, штани, спідниці, рушники, натільну білизну, верхній одяг тощо. З більш грубого волокна жіночих рослин (матірки) виготовляли в основному кручені вироби - мотузки, канати, шпагат тощо.

В останні роки у світі підвищився інтерес до цієї культури, насамперед, як енергетичної. Так, якщо річний приріст деревини у сосни становить 2,5 куб. м з 1 га, то у конопелі цей показник при середній врожайності соломи становить 5-6 куб. м, а при високих врожаях соломи (більше 100 п/га) - в два рази більше.

Крім того, як уже підкреслювалося, в умовах гострого дефіциту паливно-енергетичних ресурсів в економіці України застосування волокна конопелі у народному господарстві дасть змогу зекономити значну частину видобувних копалин, які у даний час є вихідною сировиною для отримання штучних волокон і ниток. Багатоцільове використання конопелі в економіці держави (насілля, волокно, олія, костриця) висуває цю культуру в ряд перспективних сільськогосподарських рослин, культивування яких може дати значний народногосподарський ефект, зменшити сировинну залежність України від інших країн.

З незапам'ятних часів вирощували українські селяни на своїх присадибних ділянках також льон-довгунець. Літописці відмічають, що в торговому обороті поряд з хутром, медом і воском на території нинішньої України велику роль відіграло льняне волокно і виготовлене з нього полотно.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Продукти льонарства поступали на продаж у вигляді тіпаного льону, насіння і макухи, в загальному об'ємі експорту царської Росії вони займали після хліба і лісу третє місце.

Для українських селян льон-довгунець давав два головних види товарної продукції- волокно і олію. З волокна виготовляли досить широкий асортимент ниток і тканин. Гігієнічні льонові полотна, одяг, льняні скатерки, рушники, простирадла і т.п. вважалися кращими за якістю. Волокно льону йшло також на виготовлення парусини, брезентів, мішків та інших речей побутового вжитку.

Льняна олія використовувалася як продукт харчування, на виготовлення оліфи, різних фарб, лаків, шпатльовки, рідкого мила тощо. Полова і макуха, які залишалися після переробки насіння, були прекрасним кормом для домашньої худоби.

На думку багатьох дослідників, на розвиток і розміщення льонарства на території нинішньої України значний вплив мала наявність тут великої кількості дешевих робочих рук, а також сприятливі ґрунтово-кліматичні та географічні умови (наявність водойм, лук для розстилання соломки, близькість місць надійного збуту сировини).

Історичний досвід вирощування конопель і льону-довгунця на території України, як і інших держав світу, показує, що в умовах дестабілізації економіки роль цих культур підвищується. Це пов'язано, перш за все, з тією обставиною, що в екстремальних умовах виробництво різних хімічних волокон і ниток значно зменшується по причині відволікання значної частини видобутих нафтопродуктів, які є сировиною для отримання останніх для інших потреб. Крім того, при погіршенні міжрегіональних зв'язків продукція лубоволокнистих рослин - льону-довгунця і конопель може бути в умовах України основним джерелом життєво важливих, незамінних продуктів: волокна, рослинної олії, макухи, костриці для палива.

Практика вирощування конопель та льону-довгунця в Україні в сучасних умовах свідчить про те, що їх площі в останні роки різко скоротилися, врожай знизився, відповідно зменшилися і обсяги виробництва волокна та насіння. Припускаємо, що в умовах жорсткої фінансової та енергетичної кризи на Україні головним фактором, який сприяє цьому, є занадто високі енерговитрати на посів і збирання цих луб'яних культур. Так, на вирощування і збирання 1 га конопель при двобічному (волокно і насіння) використанні витрачається, згідно технологічних карт, 225 кг дизельного палива і 46 кг бензину; на отримання врожаю з 1 га льону-довгунця необхідно затратити 350 кг рідкого палива, з яких 335 кг дизельного. Це значно більше, ніж на 1 га посіву інших польових культур.

При розробці і впровадженні в практику енерго та ресурсозберігаючих прийомів отримання врожаю луб'яних культур особливий інтерес становить досвід їх вирощування в історичному аспекті.

Цінність історичного досвіду отримання врожаю конопель та льону-довгунця при пошуку мало затратних технологій полягає, насамперед, в тому, що за проаналізований період (кінець XIX - початок XX століття) ці культури на території нинішньої України вирощувалися майже без застосування промислових мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин, без використання у виробничому процесі електричної енергії. Технологія післязбиральних процесів базувалася на природному сушінні насіння і волокнистої продукції при незначній питомій вазі штучного сушіння, з широким використанням місцевих видів палива.

В результаті аналітичного огляду наукових публікацій по культурі конопель, зокрема, встановлено, що впритул до 50-х років XX ст. на її посівах ніхто і ніколи не застосовував хімічних препаратів. Більше того, навіть тепер препарати рослинного походження, виготовлені з використанням листя, суцвіть та полови конопель рекомендують для захисту інших рослин від шкідників та хвороб.

Крім того, вважаємо, що в проаналізований період технологія вирощування конопель та льону-довгунця мала не тільки незначну матеріаломісткість, але, разом з тим, була економічною по відношенню до витрат праці і використання живого тягла. В період війн і післявоєнної розрухи не вистачало працівників, як і живої худоби, і постійно зіставляючи свої дії з отриманим результатом (врожаєм), українські селяни завжди вишукували найбільш раціональні, мало затратні технології вирощування та збирання різних сільськогосподарських культур. Проведення, наприклад, додатково такої енергомісткої операції як обробка ґрунту без повної впевненості в одержанні прибавки врожаю, безумовно, стримувалося необхідністю витрат власної праці.

Разом з тим, аналіз опублікованих статистичних даних про врожайність цих культур свідчить про те, що валові збори з 1 га посіву як волокнистої продукції, так і насіння залишаються практично однаковими впродовж більше 100 років з незначними коливаннями залежно від погодних умов вегетаційного періоду.

Вищевикладене дає всі підстави зробити висновок про особливу цінність використання в умовах сьогодення окремих елементів з історичного досвіду вирощування конопель та льону-довгунця. Коротко зупинимося на окремих елементах агротехніки конопель та льону-довгунця в минулому, які, на наш погляд, можна використовувати в сучасних умовах при розробці та впровадженні сучасних енерго та ресурсозберігаючих технологій.

Основними способами підтримання на належному рівні природної родючості ґрунтів в селянських господарствах були, як правило, сівоznи з паровими полями та посівами однорічних та багаторічних бобових культур. Протягом багатьох століть основною тягловою силою на обробітку ґрунту та транспортних роботах в українських селян були воли та коні. Тяглова худоба

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

була мобільною, виносливою, не потребувала дизельного палива, бензину і мастильних матеріалів, не забруднювала навколишнє середовище. Більше того, сама давала добриво, м'ясо і шкіросировину. Звичайно, у наш час ніхто не збирається агітувати за перехід до волів і коней, але збільшення чисельності і розширення використання на різних роботах цієї худоби є надто актуальним завданням сьогодення.

Історичний досвід по вивченню застосування добрив під коноплі свідчить про те, що дозу промислових тунів під цю культуру можна зменшити в 2 - 3 рази або й зовсім обійтися без них без збитку для врожаю, якщо розмішувати їх після однорічних та багаторічних бобових трав, сидеральних культур, вносити гній, розмішувати посіви на освоєних торфовищах та осушених заплавах ґрунтах. Рекомендували також використовувати період від початку весняно-польових робіт і до посіву конопель для накопичення азоту за рахунок ресурсів ґрунту шляхом застосування на протязі цього часу системи поверхневого його обробітку.

У даний час при посіві та обробітку ґрунту під коноплі є можливість використовувати високопродуктивний і малоенергомісткий розкидний спосіб посіву в ранні та надранні строки у вологий ґрунт із заробкою насіння за допомогою борін, застосування додаткових рихлень зябу при посіві культури в середні і пізні строки для боротьби з бур'янами. Система захисту конопель від шкідників та хвороб у минулому базувалася виключно на використанні лише організаційних та агротехнічних заходів боротьби з ними.

Вирощуючи коноплі по енергозберігаючих технологіях, з історичної практики слід більш активно на післязбиральних роботах застосовувати моченцевий (водний) спосіб приготування трести, при якому втрати волокнистої продукції були мінімальними, використовувати тільки природне (сонячне) сушіння стебел і насіння, при розробці нових коноплезбиральних машин слід передбачити технологію зі зрізанням суцвіть з наступним їх досушуванням та обмолотом в стаціонарних умовах.

Найбільш типову технологію отримання врожаю конопель в минулому столітті стосовно ґрунтово-кліматичних умов Чернігівської губернії подає Домонтович [1]. Ця технологія включала всього 15 видів робіт, не вимагала використання в технологічному процесі рідкого палива та електричної енергії і забезпечувала отримання з 1 га біля 9 ц насіння та 4,5 - 5 ц волокна високої якості. Сучасна ж технологія включає, згідно з типовими технологічними картами вирощування конопель, 65 видів робіт, потребує на 1 га посіву біля 300 кг нафтопродуктів, 100 кг промислових мінеральних тунів та 10 -15 кг різних хімічних препаратів. Середні ж врожаї конопель на даний час в середньому по Україні залишилися практично на тому ж рівні, що і більше 100 років тому. Наші розрахунки показали, що коефіцієнт біоенергетичної ефективності, тобто відношення енергомісту одержаного волокна і насіння до загальних витрат енергії, необхідної для отримання цього врожаю складає: для технології 1865 року - 7,6 одиниць, а сучасної технології - 2,03 одиниці. Тут є над чим задуматися науковцям і практикам.

Проведений нами аналіз систем землеробства, які застосовувалися у льонарській зоні України впродовж тривалого часу, аж до масової колективізації на селі показав, що вони в цілому відповідали вимогам економної витрати праці, тяглової сили і забезпечували виробництво продукції практично без застосування пестицидів і промислових добрив.

Аналіз технології вирощування та збирання льону-довгунця за останнє століття свідчить про те, що вона постійно удосконалюється. Позитивний досвід застосування мінімального обробітку ґрунту в підсічному льонарстві вказує на принципову можливість зменшення кількості та інтенсивності обробітків ґрунту в тому разі, якщо бур'яни знищити заздалегідь. У цьому плані, стосовно умов сьогодення, заслуговує більш пильної уваги застосування напівпарового обробітку ґрунту під льон-довгунець, що дасть змогу суттєво зменшити кількість хімічних засобів захисту рослин від бур'янів, що застосовуються на посівах цієї культури.

Досвід господарювання українських селян в кінці XIX - на початку XX ст. показує, що кількість промислових мінеральних добрив, що вносяться під льон можна зменшити, практикуючи більш широке застосування місцевих добрив (золи, курячого посліду та ін.), а також розміщуючи культуру після конюшини, картоплі та інших добре удобрених та чистих від бур'янів попередників.

Захист рослин льону від шкідників і хвороб повинен бути, як показує практика минулих років, інтегрованим, який поєднував би в собі організаційні, агротехнічні і в незначній мірі хімічні заходи боротьби з ними.

Використання історичного досвіду вирощування льону дає змогу зробити висновок, що при впровадженні сучасних ресурсо та енергозберігаючих технологій сланцевий спосіб приготування трести, як найменш енерго та ресурсомісткий, буде застосовуватися у великих об'ємах. В першу чергу, його слід використовувати в місцях, де кліматичні умови (достатня кількість тепла і вологи в серпні-вересні) дають змогу провести якісне приготування трести на льонищі.

Історичний досвід вирощування культури показує, що посівний матеріал завжди сушили природним шляхом, тобто використовували сонячне сушіння. Тому впровадження у даний час в необхідних об'ємах роздільної технології збирання льону дасть змогу зекономити значну кількість рідкого палива, яке витрачається на сушіння льоновороху при комбайновій технології вибирання культури.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Таким чином, розглядаючи проблему сільськогосподарського виробництва України з точки зору адаптації до ринкових умов, потрібно обов'язково враховувати історичний досвід його ведення в доколгоспний період, у часи, коли підприємливі українські селяни вишукували найбільш ефективні, мало затратні способи господарювання.

1. (Матеріали географії і статистики Росії. Черниговская губерния. С-П., 1865, 686 с.)

Гайдай Л.І. (м. Луцьк)

Використання агрономії в селянських господарствах Правобережної України (1906 - 1914 рр.)

Виділення землі під хутори та відруби, в ході столипінської аграрної реформи, безсумнівно, створювало зручності для організації господарства, ліквідуючи черезсмулля, далекоземелля та інші перепони для раціонального ведення сільськогосподарського виробництва. Але цього ще було недостатньо для утвердження нових форм господарського життя. Поряд із землевпорядженням необхідно було навчити "нових поміщиків" раціонально обробляти ґрунт, застосовувати добрива, поліпшені знаряддя та машини, забезпечуючи кредитуванням їх господарства тощо. Лише за таких умов можна було сподіватися на реальні результати у здійсненні завдань нової аграрної політики. Помітну роль у вирішенні цієї проблеми відігравали агрономічні організації. В одному із циркулярів міністра внутрішніх справ за 1909 р. губернаторам вказувалося, що агрономічні починання повинні давати негайні результати. Витратити ж кошти на заходи, які б давали користь лише в майбутньому, рекомендувалося лише у виключних випадках у зв'язку з обмеженістю кредитів [22, 2].

Реалізувати ці завдання були покликані агрономічні організації шляхом створення показових полів, ділянок, хуторів, прокатних станцій та ін. На показових полях планувалося демонструвати для населення результати обробітку ґрунту вдосконаленими знаряддями, застосування сортового насіння, мінеральних добрив і т.п. На перших порах роботи на показових полях Південно-західного краю здійснювались агрономами і поденними робітниками за рахунок земств. Але виявилось, що це коштувало надто дорого. Було вирішено створити мережу показових полів, здаючи їх в оренду місцевим селянам з умовою обробітку у відповідності і інструкцією орендна плата становила 15 крб. з десятини. Як гарантія виконання інструкції брався також завдаток у розмірі 15 крб. Селяни з недовірою ставилися до адміністративних починань. Тому нелегко було підшукати орендарів та вмовити їх підписати договір [26,18]. Орендарями брали селян, які в майбутньому привласнювали поля і забудовували їх на хутірських засадах. При цьому їм надавалася допомога [27,196]. Таким чином, передбачався поступовий перехід від показового поля до показового хутора для пропаганди хутірського розселення. Показові поля закладалися також у заможних хутірських господарствах. Власники обробляли їх у відповідності з інструкціями. Розміри показових полів становили від 3,5 до 8 дес. при 4-7-пільних сівозмінах [12].

Окрім полів практикувалися показові ділянки площею від 1/8 до 1 дес. [12]. На них сіяли одну культуру, тоді як на полях їх вирощували кілька [1,21].

Площа ділянок на показових хуторах становила біля 5 дес. у Подільській та Київській губерніях і 10,5 - у Волинській. Різнити пояснювалося заболоченістю ґрунтів останньої і меншою її придатністю для інтенсивного землеробства. Форма користування хуторами була орендною. З орендарем укладалася угода на 4 роки, тобто, на одну сівозміну. На ділянках будувалися господарські будівлі, закладалися фруктові сади та городи. Орендарі зобов'язані були жити на хуторах. Організація господарювання визначалася агрономами [27,199-200].

Організація показових заходів на Правобережжі не набрала значних розмірів. В 1911 р. у Волинській губернії нараховувалося лише 98 показових полів та 1139 ділянок [2,122]; у Київській у 1913 р. - 226 полів, з яких 198 перебували в районах землевпорядкування [31,19]. В Подільській губернії в 1911 р. функціонувало 107 полів і 338 ділянок, в 1912 р. відповідно-123 і 501 [18,56]. При кожній із них намагалися організувати пункти прокату сільськогосподарського реманенту [3,49-50]. Знайомитися з починаннями могли, в основному, лише селяни навколишніх поселень. Величезна ж більшість населення віддалених районів не знала про них. Але й ті, що ознайомилися з ними, ставилися до них з недовірою, усвідомлюючи їх штучність. Мало значення і те, що показові господарства закладалися без усякого плану, часто були убого забезпечені матеріальними та фінансовими ресурсами.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

і аграрна революція і у і /-і у ли уу.

Внаслідок гострого малоземелля селяни Правобережної України майже повністю розорювали свої наділи, а тому у них майже зникли пасовиська і сінокоси. Тому запровадження в господарствах кормового клину було головною умовою для всіх показових починань, оскільки відсутність кормів на перших порах хутірського господарювання негативно впливала на тваринництво [27,174].

Недостатність кормів була результатом виродження селянського тваринництва. У записці про діяльність органів земського господарства Південно-Західного регіону за 1906 р. зазначалося, що слабосилість та низькорослість коней досягла крайніх меж. Рогата худоба не відзначалася ні працездатністю, ні м'ясо-молочними якостями [32,20].

Погіршення якості худоби позначалося на погіршенні угноюваності полів та скороченні врожайності. Такі проблеми турбували населення. В журналі Ковельських повітових зборів Волинської губернії за 1913 р. зазначалося, що заможні селяни цікавилися питаннями травосіяння, зростав попит на насіння кормових трав. Засів 1 десятини люцерною оцінювався 15 крб., луговими травами - 25 крб. В 1913 р. у Волинській губернії з метою кредитування селянських господарств, було асигновано 76 тис. крб. На одне господарство видавалося не більше 25 крб. при умові подання довідки від агронома про "доцільність" позички [4,55-59]. У Волинській губернії в 1910 р. посівними травами було засіяно 22050 дес. селянської землі або 1,2 % землі, що була розорана [17,235,237]. Кількість селянських господарств, що впроваджувала травосіяння, в Подільській губернії за даними 1914 р. становила 19,5 %, травами у них було засіяно 2,59 % посівної площі [25,15]. Запровадження до сівозміни інтенсивних культур змінювало і загальну структуру землеробства. Так, в 1914 р. 64 % господарств Подільської губернії застосовували 3-пілля, 6 % - багатопілля [25,15].

При правильній організації справи помітним джерелом прибутків і засобом інтенсифікації хутірських господарств було садівництво. З метою заохочення селян до цього заняття закладалися показові сади площею біля 0,5 дес. [27,202]. Найбільшого поширення у Південно-Західному краї садівництво досягло у Подільській губернії, особливо у Вінницькому, Лeticівському, Літинському і Брацлавському повітах [28, 35]. У 1909 р. загальна площа садів у губернії становила майже 40 тис. дес. [21,24-25]. У Волинській губернії до 1913 р. було закладено понад 300 показових садів і 50 розсадників на 45 тис. штук саджанців [10,64-66].

Підвищенням садівництва був І.С.Овсінський, який у 1899-1900 рр. в с Кальній Деражній Лeticівського повіту Подільської губернії заснував помологічну станцію, яку утримував власним коштом. Площа її була 17 дес. Тут випробовувалося майже 200 сортів плодових дерев. На станції за зниженими цінами або ж безкоштовно навколишні селяни могли отримати саджанці, У зв'язку з фінансовими труднощами дослідник звернувся в 1909 р. до губернської управи у справах земського господарства з проханням надати допомогу на утримання станції. При позитивному вирішенні питання він погоджувався передати станцію у розпорядження земства як готову практичну школу садівництва і зобов'язувався щорічно видавати у його розпорядження безкоштовно біля 1 тис. саджанців, випробуваних сортів для поширення серед селянства [29,100,102,122].

Формально підійшовши до справи, земські чиновники відхилили пропозицію, продемонструвавши тим самим байдужість до запровадження в життя корисного починання.

Важливе значення для облаштування селян на хуторах та відрубках мала зручність добування води. У кожній губернії поряд з планом землевпорядкування складався план гідротехнічного обстеження на предмет влаштування колодязів, причому, гідротехнічні роботи повинні були виконуватися перед розселенням. Волосним правлінням доручалося оголосити сільським громадам, землі яких потребували осушування чи зрошення, що ці роботи будуть виконуватися лише при переході населення на хутори та відруби [5,7-9].

Справу осушування дуже гальмувало черезсмулля. Так, селяни с. Залаззя Ковельського повіту для осушення своїх сінокосів прорили канал до сусіднього володіння. Однак поміщик не дозволив прокласти канал через свої землі до річки. І справа не була доведена до кінця [6, 40]. Подібних фактів було безліч.

Надання агрономічної допомоги "новим поміщикам" покладалося на персонал земських та урядових агрономічних організацій. Але його було далеко недостатньо. Підготовкою кадрів займалися сільськогосподарські навчальні заклади. На 1 січня 1908 р. у Волинській і Київській губерніях існувало по 6 нижчих і середніх шкіл, а в Подільській - лише 2 [8,770-774]. В цілому, по країні в цей період нараховувалося 3 вищих, 15 середніх і 194 нижчих сільськогосподарських навчальних закладів [8,17-18]. Один навчальний заклад у головних європейських країнах припадав на 133-423 тис. жителів, у Європейській же Росії - на 607486 жителів [8,35]. В 1914 р. в Росії уже функціонувало 8 вищих навчальних закладів, де навчалось 4995 чоловік [9, IV-V].

Але потреба в кадрах задовольнялася лише частково. Справа погіршувалась ще й тим, що випускники, одержавши освіту, влаштовувалися на службу туди, де їх праця оплачувалася вище, а її результати були вагоміші, тобто, у великі поміщицькі маєтки, в земства та управління.

Окрім підготовки кадрів сільськогосподарські школи були вогнищами показових починань для населення. Так, у 1907 р. при Білокриницькій казенній школі Волинської губернії було закладено Дослідно-показову плантацію хмелю і при ній влаштовано хмелесушарку [11,245,247].

Ознайомлення населення в досягненнями агрономічної науки проводилося також позашкільними методами. Сільськогосподарські навчальні заклади влаштовували публічні лекції, бесіди, курси, народні читання по сільському господарству. Тривалість курсів коливалася від 2 тижнів до 6 місяців. Слухачів бувало від 10 до 100 чол. і більше. Оплата лекторам та керівникам занять проводилася за рахунок держави. Решта витрат: на проїзд та утримання слухачів на курсах, за рахунок самих курсантів або організацій, що присилали людей на навчання земств, товариств та ін. [8,32].

Не всім селянам було по кишені отримувати сільськогосподарські знання. Цим могла скористатися лише заможна частина села, що мала кошти направляти дітей до учбових складів та платити за їх навчання. Бідняки, якщо ж і попадали до них, змушені були через деякий час залишати навчання через відсутність засобів до існування.

Агропропаганда здійснювалась також спеціалістами на місцях. Однак вона суворо контролювалась властями, які боялися її революційної спрямованості. Про це, зокрема, говорив один із делегатів на I Всеросійському сільськогосподарському з'їзді у Києві в 1913 р.: "Про всяку лекцію, зібрання я зобов'язаний за 7 днів поставити до відома справника. В земстві я служу уже 16 років, і щорічно про мене наводяться 12 довідок. Це образлива і непотрібна волокита" [24,64]. Для проведення лекцій і бесід серед населення агрономічному персоналу видавали дозволи, де вказували район проведення занять та їх мету [15,134].

Для ефективнішої допомоги хутірським господарствам уряд намагався наблизити до них агрономічний персонал. У відповідності з цим оплату агрономів із кредиту "На допомогу при землевпорядженні" здійснювали тоді, коли вони жили в районах розселення [22,2-3].

При гострій недостатності кадрів на кожного з агрономів припадав величезний район діяльності і він не встигав обслуговувати усі селянські господарства, зосереджуючись на небагатьох із них, в основному, заможних. Про таких агрономів у селян склалася навіть приповідка: "Приїхав, об'їхав, поїхав" [24,154]. В 1913 р. агрономічний персонал так розподілявся по губерніях Правобережжя: у Волинській губернії- 140 чол., Київській -166, Подільській - 80 [23,200]. Його було надзвичайно мало, щоб підняти сільське господарство на вищий ступінь розвитку. У звіті Волинського губернського земства за 1913 р. зазначалось, що земські садівники через свою нечисленність змогли обслужити в цьому році більш-менш задовільно лише четверту частину закладених ними хутірських садів [10,64].

Значним гальмом для поширення досягнень агрономії в середовищі селянства була його неписьменність. За даними перепису 1897 р. відсоток письменного населення на Правобережній Україні становив 17,3 [16,27]. Внаслідок своєї темноти і неосвіченості селяни недовіряли агрономам, ставилися до них насторожено, а інколи навіть вороже [24, 151]. А це не могло не впливати на результативність їх діяльності.

Для підняття сільського, господарства на вищий рівень розвитку необхідно було допомогти селянам придбати вдосконалені знаряддя і машини, мінеральні добрива, сортове насіння та ін. З цією метою створювалися сільськогосподарські склади, прокатні станції, зерноочисні обози та пункти. Прокатні станції, зокрема, влаштовувалися з таким розрахунком, щоб кожна з них охоплювала район з однією тисячею хуторів та відрубів [1,20]. У 1911 р. у Волинській губернії їх нараховувалось 116 [19,35], у Київській-586,260 із яких перебували в районах землевпорядкування [31,26]

Товар із сільськогосподарських складів продавався як за готівку, так і в кредит. Купуючи в кредит, господар подавав посвідчення про свою заможність. Якщо ж ціна товару перевищувала 50 крб., потрібні були ще й два поручителі. При купівлі на суму до 40 крб. кредит дозволявся на 1 рік, при вищих же сумах - на 2 роки. За надання кредиту з покупця брали ще 8 % річних [4, 43].

В 1911 р. в Київській [20, 91] і Волинській [2, 425] губерніях було відкритого 13 складів. Вирішальним фактором для їх відкриття була наявність хуторів та відрубів. Так, при розгляді питання про відкриття в 1909 р. нових складів у Подільській губернії спір між, Летичівським і Брацлавським повітами вирішився на користь останнього тому, що в ньому нараховувалось більше хуторів і відрубів [26,128].

Перед хутірськими та відрубними селянськими господарствами старилися вимоги про поступовий перехід до засіву їх полів сортовим насінням, що видавалося як позичка. Поверталася вона обов'язково з урожаю від посіву сортовим насінням; видавали сортове насіння, в першу чергу, найбільш "сприйнятливим" господарям [1,20]. Якщо ж насіння використовувалося не для засіву, то потрібно було повернути заготівельну вартість насіння, включаючи витрати на пересилку і доставку на місце [7, 2]. Для ознайомлення населення із сортовим насінням земствами організовувався продаж його за зниженими цінами. В 1911 р. в 100 пунктах Волинської губернії було продано до 4 тис. пудів озимої пшениці та жита, біля 7500 пудів ячменю та вівса, близько 1650 пудів кормових трав та коренеплодів [19,36]. При обмеженій кількості великих складів населення утримувалось від придбання необхідних знарядь або ж попадало в залежність від приватних торговців, що диктували йому високі ціни. В циркулярі за 1910 р. вказувалося, що для задоволення зростаючого попиту на знаряддя, машини, добрива та ін. потрібне було створення широкої мережі дрібних складів для максимального наближення їх до хуторів та відрубів [30, 12]. Найбільш

пристосованими до Цього були установи дрібного кредиту. Вони і проводили значну роботу в Цьому напрямку [14].

В 1911 р. Київська губернська земська управа підписала угоду з повітовими земствами про спільні закупки товарів для сільськогосподарських складів при її посередництві [13]. Оскільки в її розпорядженні не було достатніх обігових коштів для широкого розгортання торговельних операцій, вона змушена була задовольнитися роллю посередника.

З метою створення потужного об'єднання по закупівлі машин та знарядь, в 1912 р. було скликано нараду з представників земств Правобережної України, Полтавської, Бессарабської, Чернігівської та мінської губерній на якій розглядався проект договору такого об'єднання [13]. Земське товариство виступало не як посередник, а як самостійна торговельна установа. Для розгортання діяльності воно мало капітал, який склався із вступних внесків у розмірі 1 тис. крб. для повітових земств і 5 тис. крб. - для губернських. Керівництво справами об'єднання здійснювали збори уповноважених земств. Для ведення поточних справ воно обирало правління. Земства, виступаючи на ринку розрізнено, залежали від заводчиків, приватних складів, що диктували їм свої умови. Поли ж вони об'єднувались, то діставали всі пільги, великих оптових замовників.

Агрономічна допомога в Росії сільському населенню надавалася двома установами: головним управлінням по землевпорядженню та земствами. Оскільки спостерігалася неузгодженість у їх діяльності, то в 1910 р. відбулося об'єднання урядової та земської агрономічних організацій. Всі урядові заходи обговорювалися повітовими землевпорядними комісіями та затверджувалися особливими агрономічними зборами при губернській землевпорядній комісії. Після схвалення проекти передавалися для виконання в губернську управу у справах земського господарства разом з кредитами на них [7, 12-14].

В залежності від характеру ґрунтів губернії поділялися на агрономічні райони. Так, у Волинській губернії, що складалася з 12 повітів, було утворено 6 районів [7, 12-14]. У кожному з них для здійснення заходів, схвалених особливими агрономічними зборами при губернській землевпорядній комісії та губернським земством, створювалися порайонні збори. Окрім дільнично-хутірських агрономів у кожному районі був порайонний земський агроном, як їх старший керівник [7,12-14].

Ініціатива агрономічних починань надходила від повітових землевпорядних комісій, найбільш зацікавлених у наданні допомоги новоствореним одиницям. Враховуючи це, з 1910 р. при комісіях засновувалися особливі агрономічні збори [7, 12-14]. Подібними за своєю структурою були і агрономічні організації Подільської та Київської губерній.

Усією системою вказаних заходів уряд намагався сприяти інтенсифікації хутірських господарств, створюючи умови для їх швидкого розвитку. Насадження та зміцнення хутірських володінь посилювало на селі Правобережжя по всій країні процес розвитку ринкових відносин, що проявилось в цілому ряді нововведень.

1. Волинський облдержархів, ф. 263, оп. 1, спр. 40.

2. Там само, ф. 247, оп. 1, спр. 79.

3. Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 79.

4. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 1.

5. Там само, ф. 247, оп. 1, спр. 220.

6. Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 24.

7. Там само, спр. 73.

8. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия и лесному департаменту. СПб., 1908.

9. Ежегодник департамента земледелия. Пг., 1915.

10. Житомирський облдержархів, ф. 226, оп. 1, спр. 506.

11. Там само, ф. 183, оп. 1, спр. 93.

12. Киевская земская газета, 1912 г. 13 января.

13. Там само, 19 октября.

14. Там само, 1914 г. 6 июня.

15. Київський облдержархів, ф. 4, оп. 136, спр. 25.

16. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. К, 1905.

17. Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 г. Житомир, 1914.

18. Обзор агрономической помощи населению Подольской губернии за 1912 год. Каменец-Подольский, 1913.

19. Обзор Волынской губернии за 1911 год. Житомир, 1912.

20. Обзор Киевской губернии за 1911 год. К, 1912.

21. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911, отдел 3.

22. Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910, № 1.

23. Сельскохозяйственный промысел в России. Пг., 1914.

24. Труды I Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-Ю сентября 1913 г. Вып. 2. К, 1914.

25. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. Винница, 1917.

26. Хмельницький облдержархів, ф. 233, оп. 1, спр. 382.

27. Там само, спр. 302.

28. Там само, спр. 418.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

29. Там само, стр. 310.

30. Там само, стр. 416.

31. ЦЦА України у Києві, ф. 442, оп. 713, стр. 403.

32. Там само, оп. 636, стр. 698.

Рудакова І.В. (м. Черкаси)

Огляд релігійності селян на загальноконфесійному фоні Правобережної України другої половини XIX століття

Дослідження історії релігійності залишається доволі складною та багато аспектною проблемою, адже й дотепер не існує чітко визначеної дефініції цього поняття. Одні науковці традиційно фокусують свою увагу на підрахунках відсотків віруючих та їх належності до тієї чи іншої конфесії, інша частина намагається визначити, чим була релігія для людини, яку роль вона відіграла в особистому житті, як впливала на світосприйняття та буття індивіда. На нашу думку, поєднання, а не співставлення чи протиставлення, цих підходів дає можливість найбільш об'єктивно розкрити стан релігійності в той чи інший історичний період.

Що стосується релігійної конфігурації населення Правобережної України в другій половині XIX ст., то вона не вирізнялась конфесійною строкатістю. Мешканці регіону належали до наступних віросповідань: православ'я, католицизм, старообрядництво, іудаїзм, протестантизм. Слід відзначити особливий зв'язок етнографічного показника з конфесійною приналежністю, що відображено в таблиці взаємозв'язку цих чинників, складеній за даними перепису населення Правобережної України в 1897 р., тобто Київської, Волинської та Подільської губернії [1,335-337]:

Етнографічна група (показник у %)	Конфесія (віросповідання)				
	православ'я	католицизм	старообрядництво	іудаїзм	протестантизм
1	2	3	4	5	6
Українці (77,6%)	92-98,8%	1-7,5%	0,01-0,7%		
Євреї (12,5%)				майже 100%	
Росіяни (4,4%)	79-90%		5,6-18%		
Поляки (3,4%)		97,7-99% по 1 ф%			81-98,7%
Німці (2%) Чехи	30-66%		29,6-65%		2,9-5,2%
Білоруси (майже 0,1%)	74-94%	1,8-22,3%	2,5-4%		
Молдавани та інші (майже 0,1%)	Відомості відсутні через малочисельність групи				

Вищенаведені показники були наслідками тих змін, які спричинилися в свідомості української людності інноваційними процесами, капіталістичними перетвореннями другої половини XIX ст. Відбулася трансформація конфесійної самоідентифікації, порівняно з дореформеним часом. Зокрема, в Київській губернії, за відомостями 1845 р. та 1895 р., зменшилася (несуттєво) кількість приналежних до православ'я та католицизму, а збільшилася чисельність осіб, що ототожнювали себе з іудеями (євреями) та представниками інших конфесій (у т.ч. протестантами) [2, 18-19]. Майже аналогічно змінилися показники у Волинській губернії: за статистичними даними 1863 р. та 1887 р., зменшилася чисельність православних та католиків, але частково зросла кількість розкольників, протестантів, іудеїв [3,220].

Подібні факти не є свідченням зменшення ролі православ'я в пореформеній час, як це може здатися на перший погляд. Скоріш за все, ці зміни пов'язані з лібералізацією суспільного життя в другій половині XIX ст., адже довгий час православ'я було офіційною релігією, і заява автохтонного жителя України про приналежність до іншої конфесії була практично неможливою, тому що за подібні дії переслідували і карали. Навпаки, якщо представники альтернативних віросповідань заявляли про перехід до офіційної релігії та церкви, то вони отримували ряд пільг та привілеїв.

Після реформи 1861р. серед сільського населення України, яке відчуло часткову демократизацію всіх сфер життя, почався процес кореляції релігійної самоідентифікації. Поволі з'являлося дедалі більше людей, які переставали називати себе православними (до певного часу, щоб не зазнавати переслідувань з боку церкви та держави) і починали відкрито декларувати свою справжню конфесійну приналежність. Ці перетворення і пояснюють збільшення кількості розкольників, євреїв, протестантів. Проте, процес поширення раціоналістичних вчень (штундизму, баптизму,

евангельського християнства) серед місцевого землеробського населення слід розглядати окремо, оскільки відомості перепису населення 1897 р., наведені в "Киевской старине" [1,335-337] вказують, що лише німці та чехи сповідують протестантизм, і тільки серед німців нараховується 4% штундистів. Постає питання про вплив цих учень на автохтонне населення, адже дані перепису залишають цей аспект осторонь, пояснюючи дану прогалину фактичною відсутністю прихильників протестантизму. По-справжньому ж процес поширення штундизму серед українців пореформеного періоду був однією з найгостріших проблем як для православного духовенства, так і для уряду. Це питання було провідною темою всіх церковно-періодичних видань другої половини XIX ст. Відсутність даних при переписі схожа на цілеспрямований намір органів офіційної пропаганди приховати справжній стан справ і применшити роль раціоналістичних вчень в середовищі малоросів. Дійсно, це не був масовий процес переходу до протестантизму, але він мав тенденцію до зростання. Вогнищами руху в 60-70-х рр. XIX ст. були Херсонщина та Київщина. 1880 р. на Київщині штундисти становили 1480 осіб [4,298]. І хоча це лише 0,06%, вони вже були представниками автохтонного населення, яке відкрито демонструвало свою приналежність до сект: ідентифікували себе з штундистами і декларували свою високу релігійність. Подібні факти мали місце в інших губерніях України.

Вищенаведені відомості дають уявлення лише про релігійну конфігурацію населення Правобережної України в другій половині XIX ст., але не вказують на основних носіїв релігійного досвіду та на соціальне середовище в якому відбувались процеси трансформації релігійних домінант.

Споконвічно традиційним населенням України були селяни-землероби, які в кінці XIX ст. становили 75-81% населення. Таким чином, майже всі наведені показники стосувались цього соціального стану. Крім того, дані етнографічного складу хліборобської людності дають можливість простежити зв'язок з їх конфесійними пріоритетами (див. вищенаведену таблицю): українці - 82%, євреї-9,6%, росіяни-2,1%, поляки-3,2% (вони чисельно переважали росіян лише в Волинській губернії), німці - 2,1 % (найвищий показник у Волинській губернії), чехи—0,3%, молдавани - 0,3%, інші 0,4% [1,333].

Отже, говорячи про релігійність українських селян, мова, в першу чергу, йтиме про автохтонне населення - українців, які, в переважній більшості, були православними. Характеризуючи "малоросів" пореформеного періоду, вітчизняний історик та етнограф М. Костомаров відзначав, що "український народ- глибоко релігійний народ у якнайширшому розумінні цього слова" [5,179]. Відразу уточнимо: специфіка тогочасної релігійності українських хліборобів - це глибока релігійність на чуттєвому рівні при доволі поверхневому знанні християнського віровчення, переплетеного з народними традиціями, що яскраво простежується в релігійній свідомості та поведінці.

На думку М. Костомарова, релігійність - це "особливий погляд, який має народ на свою релігію" [6,52]. І дійсно, традиційна для християнства картина світу з його поділом на надприродний і земний та триархусно побудовою (небо, Земля, пекло) знайшла своєрідну інтерпретацію у свідомості селян другої половини XIX ст. Вони до неї додали "народну" віру в чисельність небес, яких у різних місцевостях нараховували від двох до шести. Зокрема, в Луцькому повіті вважалося, що небо має три склепіння: вище - де перебуває Бог, середнє - помешкання ангелів, нижнє — де живуть святі угодники. У Проскурівському повіті до видимого неба додавали ще шість, а в Новгород-Волинському повіті нараховували лише два: видиме (де живуть святі та ангели) та емпірейське (де живе Бог) [7, 61].

З релігійною догматикою аграрне населення було мало знайоме. Бог, як творець та держатель усього світу, становив основне поняття християнсько-релігійних вірувань сільських простолудинів. Під словом Бог завжди розуміли Бога-отця і уявляли його в образі людини (найчастіше святим старцем). Негаразди і проблеми буденного життя селяни пояснювали ідеєю божого промислу, що яскраво відображалось в народних прислів'ях, зібраних у пореформеній період П. Чубинським: "Так буде, як Бог дасть", "Як би не Біг (Бог), хто б нам допоміг", "Чоловік мислить, а Бог керує", "Бог дав, Бог взяв" [8, 234-240].

Не менше шанований хліборобами був Ісус Христос (Спаситель), що також мав образ людини, вважався проповідником християнської віри, за яку був розп'ятий. В уяві жителів села побутувало безліч легенд про земне перебування Ісуса Христа, здебільшого вони були народною інтерпретацією біблейських легенд, максимально наближені до умов життя землеробської людності України.

Святий Дух аграрне населення найчастіше згадувало в завчених напам'ять молитвах і лише в окремих місцевостях він мав конкретний образ. Всі три божі іпостасі в свідомості селян були рівносильні.

Не остання роль відводилася святим, кожний з яких охороняв від певних лих та негараздів в повсякденному житті і господарстві, фактично продовжуючи виконувати функції колишніх язичницьких "добрих" духів.

Про створення світу розповідалося в багатьох "біблейських" легендах та переказах. Головним творцем хлібороби завжди вважали Бога, йому ж належала честь творення людини (хоч зустрічаються поодинокі версії творення людини Сатанілом). Матеріалом слугували: глина, земля, тісто (різні варіанти), проте, саме Бог вдихнув в людину душу [8,145-167]. Уявлення про останню

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

мають багато варіацій в свідомості селян - від "чогось прозорого" до конкретних образних втілень: мала дитина, муха, миша, кішка, людина та інші. Душа може залишати людину під час сну. Після смерті вона має звичай повертатися на дев'ятий, сороковий день та на рік. Цікаво те, що на думку хліборобської людності перебування в потойбічному світі мало чим відрізняється від їхнього земного існування. Ці погляди селян найяскравіше відобразилися в похоронній обрядовості. Наприклад, звичай класти в труну померлому гроші, їжу, улюблені речі вказував на побутування найдавніших язичницьких уявлень в "християнському" світогляді селян пореформеного періоду. У 1896 році дописувач "Киевской старины" І. Беньковський з цього приводу зазначав: "уявлення народу про потойбічне життя є сумішшю язичницького з християнським, і багато ще потрібно часу і світла, щоб перемогло християнське над язичницьким" [9,260].

Саме в релігійних обрядах найкраще простежувалася двовірність українських хліборобів. Однак, селяни не виокремлювали в них дохристиянські (язичницькі) і християнські пласти, сприймаючи їх у комплексі, як "церковні". Цінуючи і зберігаючи їх, вони були мало знайомі з їхнім змістом. Відтак, їм було притаманне обрядовірство. Додержання "християнських" обрядів вони вважали правдивим виявом глибини віри, оскільки саме в них розкриваються справжні почуття. Крім того, це "реальний показник" приналежності до певного віросповідання. Православні хлібороби не сприймали віруючих тих конфесій, які не використовували хресного знамення, наприклад, штундистів, тому що, на їх думку, лише "змій" (представник темної сили) боїться хреста [10,284]. Застосування і вшанування вимог і обрядів православ'я сприяло усвідомленню селянами власної приналежності до однієї релігійної спільності і, відповідно, відокремлювало їх від представників інших віросповідань. Загалом, українському православному населенню другої половини XIX ст. було притаманне толерантне ставлення до представників інших конфесій (католиками, іудеями, старообрядцями). Поодинокі міжконфесійні конфлікти мали в більшості не релігійне, а соціальне підґрунтя. Лише відносини між православними і штундистами мали характер релігійного протистояння через ряд причин: примітивне розуміння вчення протестантів; "антиштундистська" пропаганда з боку уряду та офіційного православ'я; безпосередня поведінка самих сектантів (зневажливе ставлення до традиційних атрибутів віри українських хліборобів: ікон, молитов, хресного знамення), яка сприймалася, як відкритий осуд релігії більшості.

Крім того, дотримання християнських обрядів виступало й іншим критерієм прояву релігійності - релігійної поведінки, що включає як культові, так і позакультові дії віруючих. Треба зазначити, що навіть після реформи 1861р. великих постів продовжували дотримуватися всі, а архаїчний звичай вшанування померлих, по суті, не зазнав змін. До церкви в пореформений період постійно ходили лише старі та діти, а працездатний пересічний хлібороб відвідував храм тільки кілька разів на рік. Проте, ця подія в середовищі селян є важливим елементом зовнішнього прояву їхньої побожності, що виражалася не стільки в знанні віровчальних догматів, скільки у вшануванні і використанні церковних настанов та приписів. Найважливішими елементами релігійного культу залишалися сповідь, причастя, дотримання великих постів, вшанування ікон. Така поведінка вважалася показником щирості віри. Звідси, цілком логічно, що представники раціоналістичних сект, котрі повернулися в православ'я, доводили щирість своїх намірів тим, що "охрестили дитину, самі почали хреститися і вшановувати догмати" [11,9-10].

У виконанні релігійних настанов жителями пореформеного села простежувався певний формалізм, оскільки селян мало цікавив зміст проповідей, обрядів. Дуже часто вони виконували їх тому, що "так робили їх батьки" (традиціоналізм) і цього пояснення було достатньо, щоб задовольнити чуттєвість, яка в їхній свідомості тісно межувала з побожністю. Зокрема, процес читання молитов, які майже не відповідали канонізованим текстам, а то й просто були набором слів, є, на думку, хліборобів, реальним підтвердженням їхньої релігійності.

На особливу увагу заслуговує той факт, що релігійність українських селян другої половини XIX ст. трансформувалася у руслі тенденцій загальносуспільної еволюції. Демократизм та прагматизм нової епохи наклали відбиток на свідомість і поведінку хліборобів. Порівняно з дореформеним часом зросла індивідуальність в релігійно-моральному аспекті: зменшилася кількість парафіян і частота відвідування ними церкви; посилювалося ігнорування шанування святкових та недільних днів; у окремих місцевостях пияцтво розповсюдилося настільки, що мали місце випадки перебування в храмі в нетверезому стані; збільшилася кількість позашлюбних дітей. І все ж, незважаючи на вищевказані відомості, не можна констатувати більш-менш суттєву втрату релігійності селянським загалом, скоріше так: нові умови життя викликали зміни духовних доміант, формувалася тип віруючого, який відповідав вимогам прийдешньої епохи.

Отже, основним носієм релігійного досвіду на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. залишалися українські православні селяни. Їм була притаманна глибока релігійність на чуттєвому рівні при доволі поверхневому знанні християнського віровчення, переплетеного з народними традиціями, яка відчувала на собі вплив інноваційних процесів пореформеного періоду.

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства аграрна революція 1917-1920 рр.

2 А-ча Ал. Список населённых мест Киевской губернии //Киевская старина. - 1896. -№10.-С. 18- 23. ? Дяченко А. Памятная книоіска Волынской губернии на 1888 год //Киевская старина. -1889. -№ 10.-С. 219-220.

4 Воронов А. Заметки о штундизме //Киевские епархиальные ведомости. — 1882. —№ 16. —С. 219 — 298. 5. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу / За ред. В. Янева. - Мюнхен-Рим - Париж:., 1966. - 222 с

(І. Колодний А. М., Филитович Л. О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. -Львів, 1996. -184 с 7. Сумцов Н. Культурные переживания / Киевская старина. — 1890. —№10. — С. 49— 69. § Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собранные П. П. Чубинским: В 7 т. Т. I. - СПб. - 1872. - 468 с. 9 Беньковський І. Смерть, погребення і загробна життя по поняттям і верованням народу // Киевская старина. -1896. -№9. -С. 229-261. Ю Рьльський Т. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. -1888. -№ 11. -С. 266-306. 11. Державний архів Черкаської області, ф. 347, оп. 1, спр. 22.

Присяжнюк Ю.П. (м. Черкаси)

Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосіщської епохи

Вплив ринкової трансформації суспільства на еволюцію традиційних рис менталітету українського селянства виявився до середини XIX століття мінімальним. Більшість хліборобського загалу України вступала у посткріпосіщський (індустріальний) період своєї історії не готовою теоретично розуміти ринкову сутність прийдешньої епохи, була не спроможною на інтелектуальному рівні сприймати адекватно реальність, її цінності та мораль. Збереженню в культурному середовищі, в духовній атмосфері селян Наддніпрянської України комплексів соціально-психологічної архаїчності та етнопонаціональної меншовартості значною мірою сприяла російська (а почасти польська та єврейська) гегемонія [1, 82].

Назагал усталені основи "картини світу" автохтонного землеробського населення змінювалися надто повільно, явно відстаючи від загальносуспільних тенденцій трансформації. Динаміка оновлення ментально-світоглядного мікрокосму міської людності (підприємців, купців, інтелігенції) набагато випереджала відповідні зміни в представників "сільської глибинки" [2,10-11]. Щодо, так би мовити, "внутрішньостанового" процесу капіталістичної еволюції "внутрішнього світу" "малоросів", то його особливості в основному виявлялися найістотнішими в трьох аспектах - структурному, історико-хронологічному та регіональному. В окремих випадках (йдеться про "верхні шари" ментальності) він набував доволі радикальних форм. Зокрема, в українських селах Полісся, під впливом інноваційних явищ, у тому числі привнесених на початку XX ст. столипінською аграрною реформою, "з небаченою швидкістю... вимирали споконвічні устої народної творчості" [3, II].

Оскільки у виникненні окресленої вище диспропорції не останню роль відігравав характер аграрної політики російського самодержавства, то варто мати на увазі, що підготовка до звільнення панщинників з кріпацтва, як і сама "емансипація" 1861 року [4], а також всі наступні спроби модернізувати українське село (селянські реформи 60-х років ХІХ ст.), здебільшого не передбачали з боку уряду заходів, які б свідчили про прагнення високопоставлених чиновників більш-менш зважати на специфіку етнопонаціональної психології його мешканців. Байдужість царських урядовців повною мірою поширювалася на усталені константи селянської "картини світу", вагомість котрих при бажанні демократизувати, соціально й морально й гармоніювати реформаційний процес, мала б хоч якось враховуватися ними у нововведеннях.

Виходячи з цієї обставини, спробуємо простежити історико-хронологічний аспект "капіталістичної", еволюції селянської ментальності. Наша увага в даному випадку зосереджена на сервітутному праві відразу після скасування кріпацтва і майже 20 років по тому.

Не сприяючи створенню селянам-автохтонам Київщини (як, аналогічно, й українським хліборобам решти губерній України) належної для існування в нових історичних реаліях обстановки, тобто не задовольнивши очікуваних землеробською людністю прагнень ("землі і волі"), не забезпечивши їй цілком адекватних пореформених добі інноваційних соціальних та політико-правових умов життєдіяльності (освітніх, рекламних, міграційних послуг, економічної та фінансової підтримки), начальник цієї губернії в травні 1866 року так писав на ім'я генерал-губернатора О. П. Безака: "Треба, щоб (селяни - Ю. П.) відвикли від давніх звичок часів кріпацтва, котрі підштовхували їх, не задумуючись, користуватися і своєю землею, і землею пана, і щоб задовольнилися безкоштовним користуванням тільки тим, що їм надано" [5,35].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Як випливає з контексту наведеної цитати (а також подальшого аналізу тексту), той факт, що перебуваючи в кріпацькій залежності, українські хлібороби залучали в сферу свого користування угіддя дідичів "не задумуючись", губернатором цілком проігнорований. (Тривалий час не привертатиме він уваги і вітчизняних дослідників, які назагал задовольнятимуться аналізом соціально-правових та політичних відносин. Однак, такий підхід навряд чи може вважатися вичерпним і самодостатнім, особливо якщо зважити, що дана "деталь" у стосунках селянин - поміщик знаходилася в органічній єдності з усім матеріально-духовним комплексом їхнього тогочасного побутування).

При бажанні, в гармонії дореформеного способу існування хліборобів (у тому числі в їхньому ставленні до сервітутного права) можна розгледіти не тільки своєрідну компенсацію за життєві негаразди, як-от малоземелля, принизливий соціальний статус, а й сакраментальне (синкретичне, патріархальне) розуміння сутності відносин власності. (До речі, багато в чому "середньовічне" бачення цих відносин у дореформені десятиліття зберігалось й у самих дідичів). Існував своєрідний ментальний симбіоз, в контексті якого мала місце і своя, "селянська" ієрархія цінностей. Панське поле, ліс чи той же водопій - це спершу Божий дар, місце прикладання фізичних зусиль хлібороба-трударя, а вже потім об'єкт права володіння поміщика, його "добра" воля, дозвіл на користування. Зрештою, перед нами одна з латентних першооснов соціально-психологічної самобутності сільського простолюдина середини XIX століття, яку фактично в незмінному вигляді зустріла "епоха капіталізму". То чи варто дивуватися, що потрава поміщицьких угідь - майже норма в моралі українських селян пореформеного періоду.

Умовно дотримуючись структурно-регіональної totoжності досліджуваного феномену, подумки перенесемося на два десятиліття. Історично сформовану на початок 80-х рр. XIX ст. ментальність суб'єктів поземельних конфліктних ситуацій, зовнішнім виявом якої залишається різне бачення, різне трактування поміщиками та чиновниками, з одного боку, а селянами - з іншого, "прикрих непорозумінь", певною мірою ілюструють положення звіту київського губернатора за 1883 рік [6, 13 зв.].

Звернемося до тексту документа. У ньому спочатку стверджується, що "з юридичного боку права селян (на сервітути - Ю. П.) не мають жодного реального змісту" [6, 14-14 зв.]. Далі, "зі знанням справи", визнається, що "агресивна й безкомпромісна" поведінка хліборобів зумовлена й дотепер існуючою в сільській місцевості "несправедливістю" [1, 111]. Здавалося б, морально-етичне підґрунтя використання хліборобським загалом грубої фізичної сили при "розв'язанні" земельних конфліктів для високопоставлених чиновників (чи, принаймні, для тих клерків, які готовили йому звіт) поступово ставало явищем осмисленим і на загал зрозумілим. І все ж надалі чекати від авторів звіту потягу до морального та правового взаєморозуміння з селянами не приходиться. По-перше, перешкоджає все те, що в узагальненому вигляді можна назвати комплексом станово-класових відмінностей між суб'єктами цього, не завжди заочного, діалогу- інтереси, статус, освіта, традиція тощо. По-друге, на заваді стоять далеко не totoжні настановлення, стереотипи психологічного сприйняття нових реалій. Для губернатора, як і для його соціально-політичного оточення, цілком очевидною і вже майже природною є норма: "недорторкане право власності" - це "основа цивілізованого життя" [1,111]. Але як при цьому бути сільському простолюдину, який поки що залишається жити в іншому ментально-культурному вимірі? У звіті на це питання відповіді немає. Роль державного можновладця в організації, регулюванні, так би мовити "пропагандистському забезпеченні" процесу реформування аграрної сфери зводиться лише до констатації того факту, що приватна власність, як своєрідні відносини та обов'язкова умова посткріпосницького розвитку суспільства, тільки "переживають у народній свідомості певну паталогічну кризу" [1, 111]. Відтак очевидним є наступне: те, що для імператив культурного універсуму, пріоритетів світогляду соціально-політичної еліти тогочасного суспільства було (чи стало) нормою, для хліборобського загалу - традиційно "замкнене на сім замків". Ні трансісторичні інноваційні процеси, які тією чи іншою мірою охоплювали сільське життя (об'єктивний чинник), ні, як бачимо, просвітницько-пропагандистська діяльність (явно недостатня і, до того ж, упереджено спрямована) "верхів" (суб'єктивний чинник) були неспроможні швидко й радикально "розбити" архаїчно-традиційне бачення українськими селянами інноваційної сутності приватної власності.

Тому, напевне, у другій половині XIX ст. і побутували у стосунках сільський простолюдин - можновладець (*gentlemenfarmers*) [1,108] прецеденти, описані 1875 року в "Киевлянині" (№ 95): "Бувають випадки, що чиновники та селяни, говорячи про одне й те ж, просто не розуміють один одного, ... а з почуттів слів селяни інколи роблять досить своєрідні висновки" [7]. Унаслідок окресленої ментальної дисгармонії - збереження гальмівних тенденцій, які супроводжують інноваційні процеси в соціально-економічній сфері, культурно-політичному житті на селі.

Назагал окремі ментальні імперативи сприйняття українськими хліборобами сутності відносин власності рельєфно простежуються при аналізі їхньої поведінки в екстремальних ситуаціях. Зокрема, розгляд специфіки етнопатологічної вдачі учасників систематичних конфліктів (а це сотні, тисячі лише так званих "масових" заворушень та бунтів), а також простеження "картини світу" тих, хто брав участь у сварках, сутичках, бійках (які, без перебільшення, повсякденно виникали в

українському селі [8, 18]), свідчать про наступне: українські хлібороби фактично з однаковим розмахом, упертістю та завзяттям прагнули діяти як під час "законного" відстоювання своїх інтересів (того ж, наприклад, права на сервітути), так і при протиправному захопленні власності, майна поміщиків, а тим більше під час здійснення потрав їхніх полів, угідь, лісів.

Про збереження впродовж другої половини XIX - початку XX ст. самобутних латентних основ архаїчного розуміння українськими хліборобами сутності відносин власності почасти свідчить характер їхньої поведінки під час революційних подій 1905-1907 років. Так, у одному із сіл Подільської губернії "галаслива юрба селян", захопивши маєток поміщика С. Стемповського, "цілком серйозно" вважала, що надане народу право виборів до Державної думи "означає кінець усілякої власності" [1, 130]. Що це як не збереження на початку XX століття майже в незмінному вигляді "середньовічного" традиціоналізму, як не видиме виявлення монопольного права власності поміщика на землю, а точніше своєрідного соціального статусу "особистості" дідича "картиною світу" пересічного селянина [9]. Власність, влада (явища безперечно діалектично взаємозумовлені) хліборобами сприймаються ще як щось єдине, монолітне. "Воно" напрочуд реальне, актуальне й одночасно традиційно надмірно міфологізоване, перебуваючи на межі того, що вони спроможні, а головне бажають усвідомлювати.

Разом з тим прискорена капіталістична трансформація українського суспільства і тут дається взнаки. Охоплюючи всі сфери, так чи інакше проникаючи у всі закутки духовного життя, вона позначається і на невидимих психологічних механізмах ("інтелектуальній процедурі") світосприйняття тогочасної соціальної основи українства - селянства. Причому як безпосередньо, нерідко безжалісно знушаючись над стереотипами станової психології, догмами та культами хліборобів, так і опосередковано, поступово підриваючи і знищуючи архаїчність їхнього усталеного способу життєдіяльності. "Прикутому думками до землі" селянину приходилося щоразу тільки дивуватися як далеко зайшла жадібність та "аморальність" людей - чиновників, торговців [10,1-2зв.].факторів(посередників,дрібнихкомісіонерів[11,31 зв.; 12, 10зв.]), а почасти й своїх найбільш підприємливих односельчан [13,1-2зв.].

Однак, і в умовах прискореної капіталізації суспільного життя цей процес відбувається далеко неадекватно вимогам часу. Якщо "верхні шари" ментальності (звички, моральні кліше, психологічні стереотипи оцінки подій тощо) відносно швидко призвичаювалися до нових реалій, то "глибинні пласти" етнопатологічного, так би мовити, "класичного" українського менталітету, як-от сімейно-господарський індивідуалізм, любов до господарювання на землі, сентиментальність, промітність (жінок), фактично зберігалися. "У нього немає підприємливості, - писав П. П. Чубинський про пересічного українського простолюдина Правобережної України 60-х рр. XIX ст., - немає збудженої енергії, тому - відсутність практичної творчості. Великорос вище малороса в практичній творчості. Малорос вище великороса в ідеальній творчості" [14,357]. Дана характеристика розглядуваного феномену не втрапить своєї актуальності й на початку XX століття.

Аналізуючи еволюцію традиційного менталітету українського селянства в пореформені десятиліття, в тому числі місце в цьому процесі відносин власності, доречно звернути увагу на цікавий сюжет. Перед нами опис однієї з слобод, можна сказати типового поселення Харківської губернії кінця 70-х рр. XIX ст., в якому чисельно переважають українські селяни. Належить він перу М. І. Костомарова.

Презентуючи життя мешканців слободи, автор не прагне до ґрунтовного історико-психологічного екскурсу, а відразу констатує очевидний для себе факт: "доки він (український хлібороб - Ю. П.) мужик - його неодмінно експлуатують чужі люди" [15, 412]. Відтак присутність у слободі "іноземців" - росіян, євреїв - явище логічно зумовлене, скоріше закономірне, ніж випадкове. В одних українських слободах їх одиниці, в інших - "можна нарахувати цілі десятки". (В окремих місцевостях Харківської губернії, зокрема в слободах Старобільського, Куп'янського, Вовчанського, Ізюмського, Харківського повітів, російське землеробське населення взагалі переважало).

Перш ніж продовжити розгляд сюжету, вдамося до послуг ще одного спостережливого щодо "становища та побуту селян" сучасника - Г. П. Данилевського. У середині 50-х рр. XIX ст. він так характеризував рівень добробуту хліборобського загалу Слобожанщини: "Немає заможних людей між дорогими, мені українськими простолюдинами ..., немає істинно заможних людей і між харківськими поміщицькими елементами" [16,47]. Доцільність даної ретроспективи тут очевидна, оскільки дає нагоду переконатися в існуванні більш-менш рівних "стартових" умов селян Харківської губернії напередодні скасування кріпосного права.

І ось два десятиліття пореформеної еволюції позаду. Професійний погляд М. І. Костомаров фіксує нові реалії: "Москалі, що поселилися в (українських - Ю. П.) слободах, майже ніколи не займаються землеробством, хіба що коли москаль купить у хохла собі у власність шмат польової землі, але й тоді у москаля працюють ті ж хохли, тільки вже як наймані. Частіше всього, поселившись у малоросійській слободі, москалі займаються торгашеством: хтось відкриє лавку ..., хтось поселяється в слободі лише для того, щоб скуповувати у хохлів сільські вироби та мужицькі роботи і перепродувати їх у місті купцям тамтешнім. Багато москалів дають хохлам гроші за проценти: у москаля завжди бувають гроші, а у хохла їх майже ніколи немає, а між тим у них завжди потреба. Москаля, що мешкає в слободі, майже завжди хохли не люблять, але хохол без

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

москаля обійтися не може, тому що в хохла не вистачає стільки тямущості, скільки її буває у москаля, і тому хоча хохол москаля не любить, а знаходиться у нього в залежності" [15,412-413].

Фрагмент вкрай важливий, саме цим пояснюється необхідність такого довгого цитування. Важливий насамперед тим, що є не результатом політико-ідеологічної заангажованості чи літературної фантазії автора, а взятий безпосередньо з народного побуту. Взятий, зазначимо, майстерно, фахівцем високої кваліфікації. (Звинувачувати М. І. Костомарова в неповазі до сільських мешканців Харківської губернії, до їхньої національної приналежності було б принаймні недоречно). Перед нами не просто фрагмент картини народного життя на Слобожанщині, перед нами вкрай цінні соціально-психологічні відтінки цього життя. Тут як епохальні тенденції ("перепродують", "гроші за проценти", "у них (грошах - Ю. П.) завжди потреба"), так і мовний та етично-психологічний колорит тогочасного українського села ("москалі", "хохли", "торгашество").

Нашу ж увагу в даному сюжеті привертає виключно латентна детермінанта самотнього розуміння селянами-автохтонами капіталістичного характеру відносин власності.

Покоління українських землеробів, які мешкають на Слобожанщині в другій половині XIX століття, вважають себе корінним населенням, безпосередніми господарями цього краю. З огляду на консервативність самотнього менталітету, вартісні трансформації в їхньому світогляді відбуваються вкрай повільно. Незважаючи на радикальні зміни в суспільстві, потреба займатися землеробством - для них, як і раніше, нагальна вимога "серця", усталений критерій оптимізації власного способу життєдіяльності. Причому вона майже рівнозначно обов'язкова як для старшого покоління, так і для молодшої генерації селян. Значною мірою саме тому з проникненням у село товарно-грошових відносин природним чином виникає своєрідна вакансія на ті соціальні ролі, які мають пов'язати (передовсім економічно) український хліборобський загаль з тими верствами тутешнього населення, "картини світу" яких порівняно швидше еволюціонують. Логічно, що вона] заповнюється "чужими людьми" [15, 412]. Водночас, поява більш підприємливого "іноземця" психологічно сприймається насторожено й упереджено. Прагматизм росіян, євреїв часто-густо не зразок для ментальних імперативів місцевих "малоросіян", який варто наслідувати, а скоріше щось зовсім протилежне. Економічна залежність, більш нижчий соціальний статус продукують у їхньому "внутрішньому світі" зневажливе ставлення до своїх ринкових візаві, що в умовах збереження синкретичного характеру політичної культури автоматично означало антипатію і до імперативів їхньої більш модерної ментальності. Зрештою, хліборобська "душа" українців-землеробів також еволюціонує, але еволюціонує досить таки самотньо і, в контексті загальносуспільних тенденцій, дещо суперечливо. Основні параметри цієї "оригінальності" полягають в здавалося б нічим невинуватим обмеженні особистих потреб та відсутності адекватної інноваційним реаліям посткріпосницької епохи підприємливості.

Щодо методів господарювання та добробуту. В перші пореформені десятиліття заможні селяни (в тому числі колишні козаки) в ставленні до власного житла та харчування, у вимогах до стилю життя в цілому мало відрізняються від сільської бідноти. Маючи навіть значні грошові заощадження, вони не використовують їх як капітал, "у обіг не пускають" [14, 355], а зберігають у скринях або закопують. Найпоширенішим типом підприємницької діяльності є надання зубожілим односельчанам землі в "заставу". Це пояснюється тим, що селянське "серце" ще не відчуває принципової різниці між характером підприємницької діяльності й працею взагалі. Там же, де це відчуття з'являлося, воно часто-густо супроводжувалося, як зазначалося вище, душевно-психологічним дискомфортом. Саме тому тяжке матеріальне становище більшості сільського люду значною мірою зумовлене "добровільно".

Хлібороби-орендарі (хоча орендарями їх можна назвати хіба що з огляду на юридичний бік справи) працюють за мінімальну оплату, фактично за безцінь, а хлібороби-кредитори, зберігаючи контроль за земельною власністю, отримують значні прибутки, в розумінні односельчан - "наживаються". При цьому сама соціально-економічна верхівка українського села майже все сприймає адекватно уявленням більшості сільського загалу: поширений у цей час серед землеробського населення Заходу капіталістичний дух (*spiritus capitalisticus*) [17, 194] виразно в імперативах ментальності її представників не простежується.

Однак в соціальному аспекті досліджуваного явища подібність має більш-менш універсальний характер. Тут спостерігається його порівняно більша тотожність з західноєвропейським селянином XIII, XV, XVII століть. Звернувши увагу на епізод типової поведінки заможного селянина в Україні у 60-70-х рр. XIX ст. ("Багатий простолюдин прагне триматися подалі від своїх бідних сусідів; він зближується з такими ж багачами; особливо шукає дружніх стосунків з духовенством та дрібним панством" [14,355]), як тут не пригадати новоявлених нурвиришів із селянського стану в французькому селі, які "люто зневажають тих, хто потенційно може їх витіснити" [14,195].

Отже, своєрідність трансформації традиційних рис етнонаціонального менталітету українських селян другої половини XIX - початку XX ст. полягала, з одного боку, в очевидному (щодо потреб, вимог, темпів утвердження в суспільстві інноваційних вартостей) "запізненні" розвитку в глибинах "картини світу" "малороса"-простолюдина підприємницького начала, з іншого - в збереженні та привнесенні у специфіку психології вітчизняних суб'єктів ринкових відносин багатьох її "відтінків".

їхня еволюція лише певною мірою відчувала на собі кореляційний вплив цінностей прийдешньої епохи, на загаль зберігаючи свої патріархальні першооснови.

1. Бовуад. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах /Перекл. З. Борисюк. -К, 1998. -336 с
2. Гуревич А. Я. Средневековой мир: культура безмолвствующего большинства. - М, 1990. - 396 с.
3. Етнографічні матеріали, зібрані В. Гр. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. — Т. XII. — Житомир, 1914. -312 с.
4. Усеродні XIXст. "емансипацією" часто називали звільнення селян-панщинників з кріпосної залежності.
5. ЦЦА України в Києві, ф. 442, оп. 305, спр. 340.
6. Там же, оп. 537, спр. 230.
7. Что подготовило почву для шундизма? //Киевлянин. —1875. — 12 августа.
8. ПрисяжнюкЮ. П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60-90рр. XIX ст. /Автореф. дис. канд. істор. наук. -Донецьк, 1997.-21 с
9. Термін "особистість" у той час мав ще одне, нині децю застаріле значення: образу або зневажливий, прозорий натяк, адресований певній особі.
10. ЦЦА України в Києві, ф. 318, оп. 1, спр. 14.
11. Там же, ф. 2205, оп. 1, спр. 25.
12. Там же, спр. 54.
13. РДА у Санкт-Петербурзі, ф. 1263, оп. 1, спр. 4256.
14. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. — СПб., т. VII.-1877.-486 с.
15. Костомаров М. І. Твори: В 2 т. -К, 1990. - Т. 1.: Поезії; Драми; Оповідання I Упоряд. В. Л. Смілянська. - 538 с
16. Данилевский Г. П. Харьковский крестьянин в настоящее время //Журнал земледельцев. —М, 1858.—№ 7. -С. 44-52.
17. Февр Л. Бои за историю. - М, 1991.- 630 с.

Мойсієнко В.М. (м. Черкаси)

Характерні риси правового статусу селянства в пореформенний період

Скасування кріпосного права стало рубежем в історії Російської імперії. Кріпосництво як певний устрій, як система соціальних і суспільних відносин припинило своє існування, хоча окремі його риси й пережитки збереглися у законодавстві.

Законодавчі акти про звільнення селян з кріпосної залежності стали початком перехідного періоду: це був перехід від кріпосної права до статусу вільних власників, який за намірами реформаторів мали отримати селяни після звільнення.

Новий соціально-правовий статус селянства за реформою 1861 р. був визначений в 19 законодавчих актах, кожний з яких присвячувався відповідній категорії селян чи певному питанню, зокрема: "Загальне положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності", "Місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських", "Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності їх подвірної осілости... та про підтримку урядом до набуття селянами у власність польових наділів", "Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської" та ін. В процесі реалізації нормативних актів, в першу чергу "Положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності" від 19 лютого 1861 року, селянам був наданий правовий статус, який характеризувався такими рисами.

Селяни, які вийшли із кріпосної залежності, оголошувалися "вільними сільськими обивателями" і наділялись наступними особистими та майновими правами: вступати в шлюб "без дозволу поміщика" і самостійно вирішувати свої сімейні та господарчі справи, набувати у власність нерухоме майно, займатись торгівлею і утримувати "промислові та ремісничі заклади", укладати угоди, вступати в купецькі гільдії.

За селянами закріплювалися також права у сфері судочинства - вони могли подавати позови і відповідати в суді, виступати як представники сторін. Селяни також одержали право утворювати власні органи самоврядування - обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах) і сільських старост (на сільських сходах).

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Проте, селяни фактично були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Юридичною особою, якій надавалась у постійне користування земля стало селянське товариство - община, з якою укладалась уставна грамота. Община безпосередньо наділяла землею своїх членів з правом періодичного перерозподілу за наявності згоди 2/3 громади. Користування землею було обмежене рядом формальностей: заборонялось змінювати існуючу сівозміну, проводити обробку нових земель без дозволу поміщика [1, 100].

Для розв'язання спірних питань створювались спеціальні органи - губернські в селянських справах присутствія та інститут мирових посередників. Перші утворювались з місцевих чиновників та поміщиків, другі - з помісних дворян, які призначались на ці посади Сенатом.

Мирові посередники володіли широким колом повноважень як в адміністративних, так і в судових справах. Основним їхнім завданням було регулювання земельних відносин між двома станами: складання і введення в дію уставних грамот, розподіл земельних наділів, підвищення чи зниження повинностей, а також затвердження посадових осіб селянського самоврядування та розгляд спорів, непорозумінь і скарг на поміщика, селян, органи селянського громадського управління [2,171].

В Чернігівській, Полтавській та частині Харківської губернії селяни наділялись землею на засадах спадково - сімейного землекористування. Земля розподілялась в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з переодичними переділами, а на основі сімейних піших ділянок, що складались чи з садиби та польового наділу, чи тільки з садиби. Вищий наділ на душу залежно від місцевості коливався від 2,75 до 4,5, нижчий складав половину вищого [3,130].

Крім того, у Лівобережній Україні поміщики одержали право на зменшення наділів селян, заміну їх угідь, перенесення їх садиб та інші обмеження селянського землекористування.

Отже, кожний селянин мав право на отримання земельного наділу тільки через членство в общині. Проте право на отримання наділу, ні в якому разі, не було суб'єктивним правом у цивільно-юридичному контексті.

Повноваження домогосподаря, в силу яких він вів господарство і вибирав спосіб використання землі, базувались не на праві власності, а на визнанні його общиною та державою як представника двору, який ніс відповідальність за виконання повинностей. Слід зазначити, що до переліку цих повинностей входила не тільки своєчасна сплата податків і ліквідація заборгованості з викупу, а й раціональне використання та правильна обробка наданої земельної ділянки.

Судочинство та адміністративне управління в селах здійснювалось членами общини, які обирались сільським сходом. Ці органи були уповноваженими лише стосовно представників свого стану. Волосні суди і селянське управління були під наглядом особливого державного управління, представленого земським начальником.

Запровадження інституту земських начальників розширило урядову опіку над селянами, зміцнило роль помісного дворянства і сприяло тим самим консервації феодально-кріпосницьких пережитків. С.Ю.Вітте зазначав, що "інститут земських начальників не може запровадити законність, тому що дії земських начальників засновані не на законі, а в більшій мірі на адміністративному примусі [4,299-300].

Така спроба відтворити сталі паразитичні, патріархальні відносини вступала в протиріччя з принципами місцевого самоврядування. Тоді ж необхідно було позбавитись від патріархального свавілля, замінити його законністю та юридично визначеними відносинами.

Правові відносини осіб, що належали до селянського стану не регулювались нормами цивільного права, які використовувались до інших станів, а були заснованими на звичаєвому праві. У зв'язку з цим, виникла необхідність в особливих селянських судах, члени яких обирались з селян, які були добре обізнані з місцевими селянськими звичаями.

Норми, згідно з якими селяни притягались до відповідальності, теж не співпадали з загальними. За деякі правопорушення селянам призначались покарання більш м'які чим представникам інших станів. Проте, в інших випадках селян карали за проступки, за які інші стани не несли відповідальності (нерозумні витрати, п'янство та ін.). Щодо селян використовувались покарання, які давно вже були скасовані для інших станів. Так, волосні суди могли використовувати стосовно селян, які не досягли 60-річного віку, тілесні покарання. Спеціальний комітет його імператорської величності канцелярії висловився за збереження тілесних покарань щодо селян доки не буде збудована необхідна кількість в'язниць. Такий стан речей зберігався до 1904 року.

Такі особливі повноваження волосних судів "вступали у протиріччя з правосвідомістю та загально визнаними правовими нормами" [5,469].

Отже, скасування кріпосного права в Російській імперії, в тому числі на українських землях, було проведено таким чином, що протягом усього пореформеного періоду зберігалися серйозні відмінності в правовому стані різних груп селян. На правовий статус селянства впливали також інші буржуазні реформи. Так, внаслідок введення земств в губерніях Лівобережної та Південної України селяни стали вибирати визначений відсоток гласних повітових земських зборів. Наслідком військової реформи 1874 р. була заміна для селян рекрутської повинності військовою.

Таким чином, збереження чисельних кріпосницьких пережитків, які обмежували право селян, було свідченням того, що держані органи Російської імперії трактували селянське право як окрему правову систему, відмінну від права для інших станів.

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Положение 19 февраля 1861 г. о крестьянах вышедших из крепостной зависимости//ПСЗ. - Собр.2. - Спб., 1861. - Т.36. - Отд.1. -№36650,36652,36657-36675. 7 Устьянцева Н. Ф. Институт мировых посредников в крестьянской реформе // Великие реформы в России 1856-1874 гг. //Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнела. - М., 1992. - С. 166-183. 5. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М, 1968. 4. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. - СПб., 1908. 5. Витте С.Ю. Воспоминания.-Берлин, 1922. -Т.А.

Драч О.О. (м.Черкаси)

Створення мережі початкових шкіл в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX ст.

В період соціальної активності кінця 50-х рр. ХІХ ст. з гостротою постало питання про необхідність кардинальних змін не тільки в соціально-економічній сфері, а й у сфері початкової освіти відповідно до економічних потреб держави. Становий принцип, на якому базувалась шкільна політика російського уряду, ставав гальмом для подальшого розвитку країни. Особливу активність у справі створення школи для простого народу виявило духовне відомство. Постанова Синоду зобов'язувала місцеві епархії відкривати школи у селах і містечках на кошти духовенства, і в будинках церковнослужителів. Офіційні дані Синоду 1859-1861 рр. містять щомісячні відомості про стрімке зростання чисельності церковнопарафіяльних шкіл. Відкривали їх у церковних приміщеннях священники, дяки, пономарі. До 1859 р. у Київській губернії було відкрито лише 15 шкіл, на кінець року їх було вже 151 з 3625 учнями [1]. У 1861 р. Київський митрополит видає указ про відкриття церковних училищ у кожній парафії. Через два роки їх вже у Південно-західному краї нараховується більше трьох тисяч. Таж картина спостерігається і в інших губерніях.

Доцільно було б зазначити про необхідність критичного підходу до звітності духовного відомства. У відомостях вражає надто швидке зростання кількості цих шкіл, до того ж, за звітами, відкривали їх навіть і в літні місяці, іноді в одному невеличкому селі одразу 2-3 школи [2].

Перші школи, відкриті духовенством, були школами тільки за назвою. Це було, швидше за все, всього домашнє навчання і за характером, і за кількістю учнів. Священик чи дяк навчали часто не більше 5-Ю дітей. Рідко такі "школи" мали більше 15 учнів, аїх вчителі отримували платню. Так, наказ сходу с. Гусинки Куп'янського повіту Харківської губернії містив рішення про надання утримання вчителю - священику В.Соколовському 30 крб. сріблом на рік та натурою [3]. Київська духовна консисторія, намагаючись з'ясувати причину малої чисельності дітей в школах, виявила такі основні фактори: відсутність допомоги з боку сільської влади та самих селян, недбайливе ставлення до шкільних обов'язків пономарів та брак у дітей взуття взимку [4]. Більшість шкіл духовного відомства в середині 60-х рр. ХІХ століття припинили своє існування. Як тільки повітові земства встановили регулярний контроль за школою, священники чи закривали свої школи, чи передавали їх сільським громадам або земствам [5]. Саме тому школи духовного відомства після запровадження земств збереглися в основному лише у Київській, Волинській та Подільській губерніях, в яких їх відкриття визнавалось обов'язком парафіяльного духовенства.

"Положення про початкові народні училища" 1864 р. встановили нову систему керівництва початковою освітою. Народні училища могли відкриватися різними відомствами, громадами і приватними особами. Значну роль в розвитку шкільної освіти відіграли земства, які були створені у 1865 р. у Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях, а роком пізніше у Катеринославській та Таврійській. Відповідно до "Положення про земські установи" їм дозволялось піклування про народну освіту, переважно в господарському аспекті. При цьому земські витрати на школу були віднесені до обов'язкових.

Основою земських шкіл стали училища, які відкрили у попередні роки самі селяни і самостійно їх утримували. Вони виникали за власним почином населення, виключно на його кошти. Приговори селян Харківської губернії про відкриття початкових училищ найголовнішою метою їх заснування визначали навчання дітей грамоті, а саме читанню, письму та Закону Божому [6]. Незважаючи на вкрай бідну обстановку, школи ці виявились досить життєвими і стали ґрунтом для створення мережі земських шкіл, в які вони поступово почали перетворюватись у 70 - 80 рр. ХІХ ст.

Активна шкільна діяльність земських установ розгорнулась не одразу і не у всіх повітах одночасно. Зміст її на першому етапі складався переважно з огляду училищними радами стану шкільної справи на місцях. Отримані результати виявили недостовірність статистики Міністерства

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

освіти та Синоду, не радісну картину початкової освіти на селі. Так, Бердянське земство констатувало, що справа народної освіти у повіті знаходиться у незадовільному стані. З метою поліпшення положення пропонувалось створювати школи на міцному ґрунті, тобто обмежитись невеликою кількістю училищ і прослідкувати, щоб вони принесли користь [7]. Як обов'язкову потребу було відмічено необхідність заснування в кожному селі жіночої школи за рахунок громади.

В перші роки свого існування земства зрідка допомагали школам підручниками, навчальним приладдям, а частіше всього - додавали певну грошову суму до платні народного вчителя. Вперше постійні асигнування на початкову освіту повітові земства почали виділяти в 1868 р. у зв'язку з передачею училищ удільного відомства і Міністерства державних маєтностей у підпорядкування училищних рад. Проте тільки деякі земства виділяли на їх утримання кошти в тому розмірі, в якому вони відпускалися раніше з громадського збору державних селян. У більшості ж повітів школи продовжували існувати виключно за рахунок "мирських зборів" або ж частково за допомогою земств. Земства в перший період своєї діяльності лише заохочували сільські громади до відкриття нових училищ, а всі витрати на утримання шкіл та вчителів повинні були нести селяни. Лохвицьке повітве земство рекомендувало парафіяльним громадам, сільським та волосним адміністраціям, мировим посередникам сприяти своїм авторитетом відкриттю народних училищ та їх подальшому утриманню [8]. Земські збори Харківської губернії не визнали можливим витратити кошти всього земства на сільські училища, а обмежились лише невеликими субсидіями від земств тільки тим училищам, які будуть утримуватись самими селянами [9]. В 60 - 70 рр. XIX ст. розміри земських відрахувань на народну освіту залежали від внесків міських та сільських громад. У доповіді Херсонського повітового земства зазначалось, що сільські жителі не мали коштів для підтримання існуючих початкових шкіл і це було однією з головних причин їх закриття [10]. Кременчуцька повітова управа Полтавської губернії в 1870 рр. ухвалила рішення про грошову допомогу в сумі 120 крб. тільки тим сільським громадам, які брали на себе забезпечення народних училищ приміщеннями, паливом тощо. [11]. Харківське повітве земство сплачувало 50 % витрат на вчительський персонал і підручники, решту вносили сільські громади, які будували та ремонтували шкільні приміщення, забезпечували їх паливом [12]. Така співучасть земств та місцевих громад в утриманні початкових сільських шкіл була типовою.

Початкові школи першого десятиріччя земської діяльності характеризувалися несприятливим матеріальним становищем. Так, у Пирятинському повіті Полтавської губернії більшість народних училищ не мали ні окремих приміщень, ні кваліфікованих вчителів [13]. У Херсонському повіті школи розташовувались у непристосованих для шкільної справи будівлях: волосних громадських будинках, найманих хатах та церковних сторожках [10,52]. Майже всі повітові земства Харківської губернії у звітах зазначали, що приміщення вкрай незадовільні, утримувались неохайно, не відповідали ні педагогічним, ні гігієнічним нормам [14].

В середині 70- х рр. XIX ст. суспільно-педагогічні діячі дійшли висновку, що школа повинна бути земською, громадською та безкоштовною. Це міркування було покладено в основу збільшення земських асигнувань на початкову освіту. Зростання витрат на народну освіту призвело до поліпшення шкільної справи в земських губерніях України. Так, в Бердянському повіті за дев'ять років (1869-1879) земські витрати на освіту зросли майже у десять разів. Прямим наслідком цього було збільшення кількості училищ у сім разів. Але найважливішим був факт зростання довіри населення до народних училищ: чисельність хлопців зросла більш як в сім разів, а дівчат майже в дев'ять разів [7, 415-416]. Паралельно до того, як земства брали на своє утримання вчителів, вони поступово знімали з сільських громад обов'язки надавати навчальне приладдя.

Земства доклали багато зусиль для розв'язання питання шкільних приміщень. В кінці XIX ст. в Полтавській губернії 90 % початкових шкіл вже розташовувались в спеціально побудованих приміщеннях, в Херсонській - 73 % [15]. За даними обстежень, в 1897 р. в Чернігівській губернії з загальної кількості земських училищ, близько 90 % належали сільським громадам [16]. До речі, більше половини земських шкіл в губернії мали лише одну класну кімнату, що обумовлювалось великими витратами на будівництво. В Чернігівському повіті спорудження школи на 60 учнів з квартирою для вчителя, яка б відповідала всім гігієнічним вимогам обходилося в 1500 крб. Будівництво школи на два класи обходилося в 3 000 крб. [17]. Покращення шкільних будівель досягалось різними шляхами. Бердянське земство, наприклад, відкривало школи за умов, що приміщення були збудовані за планами земської управи, тобто пристосовані для навчання. На початку XX ст. в українських губерніях на ремонт та будівництво шкіл витрачалось 38 % всіх земських видатків.

Що стосується неземських губерній, а саме Київської, Волинської та Подільської, то більшість шкільних приміщень залишали бажати кращого. Так, в Подільській губернії до кінця XIX ст. шкільних приміщень не було: невеликий контингент учнів не заважав господарям жити власним життям в хаті чи сторожці [18]. Лише на початку XX ст. почали створюватись спеціальні приміщення для початкових шкіл, що обумовлено появою земств в цьому регіоні.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що перехід до нових умов господарювання у другій половині XIX ст. обумовив поступове створення в українських губерніях Російської імперії нового типу початкової школи - земської громадської. Не отримавши майже нічого у спадок від дореформеного

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

часу, повітові та губернські управи при активній участі сільських громад до кінця XIX ст. створили мережу початкових училищ. Що стосується неземських губерній Київської, Подільської та Волинської, то в регіоні переажали церковні та селянсько-громадські школи.

1. Благовидов О. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. -Казань, 1891. -С. 15. 2. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. - М., 1912. - С. 94.
3. Харківський обласний державний архів. Ф. 40. Оп. 47. Спр. 1933. Арк. 59.
4. ЦЦА України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 133. Арк. 12.
5. ХОДА. Ф. 40. Оп. 47. Спр. 354. Арк. 6.
6. ХОДА. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 1-17.
7. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. - М., 1910. -т. 2. - С. 374.
8. Начальные народные училища//Журнал министерства народного просвещения. - т. 133. - С. 232.
9. ХОДА. Ф. 3. Оп. 239. Спр. 3. Арк. 1.
10. Герценштейн Г.Г. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде 1865 - 1874. -Херсон, 1874. - С. 53.
11. ЦЦА України. В. 707. Оп. 225. Спр. 25. Арк. 5.
12. Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. -Харьков, 1899. -С. 340.
13. Яцевич Ю.В. Начальное образование в Полтавской губернии. - Полтава, 1894. - С. 68.
14. ХОДА. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 124 -133.
15. Веселовский Б. История земства за 40 лет. - Спб., 1909. -Т. 1.-С. 529.
16. Русое А. А. Описание Черниговской губернии. - Чернигов, 1899. - С. 73.
17. Доклады Черниговской уездной управы по народному образованию за 1896. - Чернигов, 1897. - С. 45.
18. Левицкий В.А. Санитарное состояние сельских школ Подольского земства. -М., 1904. - с.5.

Тронько Т.В. (м.Полтава)

Зміни в організації жіночої середньої освіти в Надніпрянській Україні другої половини XIX ст.

Суспільне виховання жінок, започатковане Катериною II, у першій половині XIX ст. було представлено декількома типами навчальних закладів. їх розвитком опікувалися три державні установи Російської імперії. Це - інститути шляхетних дівчат у віданні Четвертого відділення Власної Його імператорської величності канцелярії, духовні училища, підпорядковані Синоду, і приватні училища та пансіони, діяльність яких контролювало Міністерство народної освіти.

Принципи організації жіночих навчальних закладів були характерними для тодішньої системи освіти - сувора дисципліна при комплектуванні складу учениць та закритий характер їх утримання. Вирішальним чинником у визначенні змісту виховання дівчат була сама належність їх до жіночої статі та становище жінки у тогочасному суспільстві. Всі жіночі науки зводилися лише до одного - "вміти подобатися". Задля цього добиралися й відповідні дисципліни викладання - мови, література, рукоділля, різні мистецтва тощо. Це давало підстави для наступного висновку щодо "ідеальної" жінки тогочасного суспільства: "Базікання по-французьки, гра на будь-якому інструменті і танці - суть головні риси, котрі входять до модного виховання; додайте до цього всю школу кокетування і напівголе вбрання ви будете мати завершене уявлення про жінок..." [1,335].

Такі засади організації, а також малочисельність і дорожнеча існуючих жіночих навчальних закладів гальмували поширення освіти серед жінок, що з часом почало викликати справедливі нарікання громадськості. Найбільше незадоволення викликала закритість жіночої школи - дівчину готували до майбутнього сімейного життя при повній відірваності від нього. Не меншого осуду зазнавали знання дівчат, бо відзначалися декоративністю і поверховістю. За переконанням тогочасного суспільства жінка могла реалізувати себе лише як "салонна лялька" або "матір-квочка".

Новим етапом розвитку жіночої освіти в Російській імперії стали п'ятдесяті роки XIX ст., що асоціювалися з пробудженням суспільної самосвідомості. Поразка у Кримській війні зумовила перегляд усього політичного курсу країни. За словами М.П. Погодіна, потрібно було, не гаючи часу, одразу братися за все: за дороги, залізницю й бруківку, за збройові, гарматні та порохові заводи, за медичні факультети й шпиталі, за кадетські корпуси та училища мореплавання, за гімназії та

університети, за промисли й торгівлю, за селян, чиновників, дворян, духовенство, за виховання вищого стану та інших, за хабарі, пенсії, оренди, за гроші, за фінанси, за все... [2,27]. З огляду на це, в порядку денному й постало питання про освіту жіноцтва.

Першою державною інституцією, що звернулася до перетворень стало Міністерство народної освіти. У доповіді міністра А.С. Норова царю 5 березня 1856 р. зауважувалося, що системою виховання і навчання охоплена чоловіча половина населення імперії, а між тим від освіти жінок залежить поліпшення сімейних засад і загалом усієї громадянськості [3, 4-5]. В резолюції царя пропонувалося обміркувати питання організації відкритих жіночих шкіл, наближених за курсом навчання до гімназії, поки що лише в губернських містах [4,353-354].

Не зважаючи на підтримку Олександра II, справа просувалася повільно. Перші наміри реорганізувати жіночу освіту не вийшли за межі кабінетів міністерства та канцелярій попечителів навчальних округів. Справжнім поштовхом до розгортання широкого суспільно-педагогічного руху стала стаття відомого хірурга, педагога і громадського діяча М.І.Пирогова "Питання життя", що вийшла в липневому зшитку "Морського сборника" за 1856 р. Ця невелика за обсягом робота мала великий резонанс серед громадськості і не лише педагогічної. З нею пов'язували і початок педагогічної літератури в Росії [5,10], і докорінні перетворення в системі освіти [6,12].

Виступаючи проти вузькостанової освіти з ранньою спеціалізацією учнів, М.І.Пирогов обстоював переваги загальнолюдського виховання, стверджуючи, що всі, хто готується стати справжніми громадянами, мусять спочатку навчитися бути людьми [7, 39]. Чільне місце в статті відводилося завданням жіночого виховання. Дотримуючись традиційних поглядів на роль жінки автор зауважував, що потребує зміни не її становище в суспільстві, а виховання, яке охоплює виховання всього людства. Адже доглядаючи за колискою людини, вони стають головними "будівничими суспільства" [7,51].

Практичні результати перетворень Міністерства народної освіти в царині жіночої освіти впродовж 1856-1857 рр. виявилися мізерними (було відкрито єдине всестанове училище для прихожих учениць у Костромі), що пояснювалося не вирішеною проблемою фінансового забезпечення нових шкіл. Набагато швидше процес організації нових жіночих навчальних закладів відбувався у Четвертому відділенні імператорської канцелярії. Наприкінці 1857 р. відомий російський педагог М.О. Вишнеградський порушив питання про відкриття при Павловському інституті відділення для прихожих учениць із навчальним курсом, подібним інститутському. А вже 19 квітня 1858 р. в Петербурзі урочисто відкрився Марійське училище - перша всестанова школа для прихожих учениць у Відомстві установ імператриці Марії.

У Україні перший заклад подібного роду з'явився в Києві в січні 1860 р. за допомогою сенатора І.І. Фундуклея, колишнього губернатора міста, за що училище отримало назву Фундуклеївське [8, 12]. Згодом процес фундації відкритих всестанових училищ отримав своє правове оформлення - у 1858 р. було затверджено "Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти", оновлене в 1860 р. [9, т.3, 267-271; 496-502], у 1862 р. - "Статут училищ для прихожих дівчат Відомства установ імператриці Марії" [10].

До проблем організації жіночої школи освітнє відомство знову звернулося на початку 60-х років. Статті стосовно середньої освіти дівчат увійшли до другої редакції "Проекту статуту загальноосвітніх навчальних закладів". Документи було розіслано на місця та деяким іноземним науковцям, аби до 1 травня 1862 р. всі зауваження на них надійшли до міністерства [11, т.3, 457-459]. Опублікування проєктів та ще й для широкого обговорення стало винятковою подією в історії царської Росії - уперше процес законотворчості, що традиційно відбувався потаємно, набув офіційного розголосу.

Автори зауважень [12] підкреслювали, що загальний рівень освіти будь-якого народу може вимірюватися рівнем освіти і становищем жінки; вимагали зрівняти жіночі училища з чоловічими гімназіями та прогімназіями в назві, змістові навчання, принципах організації та фінансування. Деякі респонденти радили встановити між жіночими училищами і університетами таку ж спадкоємність, як і між чоловічими гімназіями та університетами, чим відкрити дівчатам шлях до вищої освіти. Вчителі пропонували розширити перелік предметів викладання такими дисциплінами, як основи фізіології людини, гімнастика, старослов'янська мова. У зв'язку із зростанням потреби у кваліфікованих викладачах вважали за необхідне при жіночих училищах першого розряду організувати педагогічні курси, зрівняти жіночі освітні установи усіх відомств щодо умов надання їх випускникам прав на викладацьку діяльність.

Глибина аналізу проєкту була свідченням нездоланності інтелектуальних сил суспільства навіть за умов суворого цензурного гніту часів Миколи I, а сам процес створення шкільних статутів став апогеєм лібералізації діяльності не лише Міністерства народної освіти, а й усього апарату правління російського царизму періоду "великих реформ".

Жіночі гімназії, започатковані Міністерством народної освіти і Марійським відомством в епоху "великих реформ", з кожним роком набували все більшої популярності завдяки їх організаційним засадам - всестановості і відкритості виховання. Станом на 1883 р. на теренах Наддніпрянської України діяло вже 80 таких закладів [13,92-95].

За цих умов інститути шляхетних дівчат (на Україні їх було п'ять) залишалися своєрідними "заповідниками" старих порядків. У 1856 р. під впливом статей та записок, у яких доводилася шкідливість закритого характеру утримання учнів, почало широко дебатоватися питання про відпустки інституток. У 1862 р. із 27 начальниць закритих жіночих навчальних закладів лише 3 захищали традиційний режим утримання. Решта з нечуваною до цього часу відвертістю висловлювалася за його зміну. Після всебічного вивчення проблеми 12 травня 1862 р. були ухвалені спеціальні правила про надання відпусток вихованкам закритих жіночих навчальних закладів, але поки що лише на 2 роки. Визнавши, що канікули приносять більше користі, ніж шкоди, правила були остаточно затверджені 17 травня 1864 р. [3,330; 14,258-261; 15,336-339].

Отже, крига скресла. За першим проривом у закритому характері інститутського виховання сталися й інші. Наприкінці 1869 р. начальниця Полтавського інституту на прохання батьків порушила клопотання про відпустки на Різдво та Великдень. Місцеві ради у 19 з 29 відповідей підтримали ідею святкових канікул. Відмова, на їх думку, могла спричинити зменшення кількості своєкоштных пансіонерок, оскільки батьки будуть віддавати перевагу жіночим гімназіям, утворення яких активізувалось останнім часом. Під тиском цих обставин 4 квітня 1870 р. затвердили рішення про відпустки вихованок на свята Різдва і Великодня [3,348; 14,486-487].

Руйнування закритого характеру життя інститутів шляхетних дівчат відбувалося й шляхом відкриття дверей цих закладів перед напівпансіонерками та прихожими ученицями. Але цей процес був поступовим і почасти вимушеним. Почин у цій справі належав Донському Марійському інституті. Його рада обґрунтувала необхідність виховання дівчат у тісному зв'язку з родиною, для якої, зрештою, вони й призначалися. 8 лютого 1874 р. були затверджені правила про навчання у ньому напівпансіонерок і прихожих учениць. Ініціативу Донського інституту підтримали й інші заклади. Так, у серпні 1874 р. прийом напівпансіонерок і прихожих учениць був дозволений Керченському Кушніковському інституту. В 1877 р. цим правом користувалися вже 4 заклади відомства [14,64; 15,578-580]. А циркуляром головного керівника відомства від 29 жовтня 1881 р. усі губернські інститути відкривали свої двері для прихожих учениць [14,65; 16,42-43].

Заходи світських державних органів у галузі жіночої середньої освіти спонукали до дій і духовне відомство. З 60-х років, спираючись на благодійну допомогу священно- і церковнослужителів, розпочалася активна фундація єпархіальних жіночих училищ. За Статутом 1868 р. [17] це були напівзакриті навчально-виховні заклади для освіти доньок православного духовенства. Проте тут могли навчатися й представниці світських станів.

У 60-х роках відбувалися перетворення і в жіночих духовно-навчальних закладах, започаткованих ще в 40-х роках XIX ст. їх спричинили зміни у становищі духовенства після 1861 р. Соціальні процеси, викликані скасуванням кріпосного права і наступними демократичними реформами, вимагали ліквідації станової замкненості духовенства. Указ від 11 липня 1869 р. вилучав із духовного стану дітей священно- і церковнослужителів. Віднині вони могли самостійно обирати професію, а, отже, й освіту [18,262; 19,410]. У відповідності з указом Св. Синоду від 29 липня 1874 р. училища дівчат духовного звання змінили свою назву на "жіночі училища духовного відомства" [20, 69]. У зв'язку з цим необхідно було переглянути й зміст освіти у цих закладах. Адже відтепер вони мали виховувати не лише дружин священників, а й взагалі корисних членів суспільства, здатних до різноманітної діяльності.

Після 1861 р. нові явища спостерігалися й у розвитку приватних навчальних закладів, кількість яких впродовж другої половини XIX ст. непинно зростала. У 1849 р. на теренах Російської імперії було зареєстровано 559 таких шкіл [4,94], у 1864 р. - 801 [4,459], у 1871 р. - 1104 [21,152-153], у 1894 р. - 1542 [22, XXVII]. Особливо активно фундація приватних училищ відбувалася на межі 60-70-х років. Внаслідок реалізації селянської реформи змінювалось економічне становище дворянства. Жінки, представниці цього стану, у створенні та утриманні пансіонів вбачали джерело задоволення своїх матеріальних проблем. У деяких випадках прохачки прямо вказували на фінансові труднощі [23, 4-5, 65], інколи це зумовлювалось їх сімейним станом (у документах вказувалось, що вони були удовицями) [24,70,75]. У той же час зростання приватної ініціативи в галузі освіти наприкінці XIX ст., на нашу думку, може пояснюватися й іншими чинниками, а саме, новим поштовхом суспільно-педагогічного руху, підвищенням вимог до освітнього рівня населення, більше представників якого відтепер могли спрямовувати кошти на організацію своєрідного приватного підприємства у формі навчального закладу.

Суттєві зміни в пореформений період зазнав соціальний склад учениць. Як відомо, інститути Шляхетних дівчат передусім призначалися для освіти представниць дворянського стану. Але у 1860 р. під час опитування місцевих рад про можливі зміни Статуту 1855 р. від багатьох респондентів надійшли пропозиції дозволити прийом доньок купців усіх трьох гільдій [3,298]. 2 січня 1865 р. були затверджені заходи щодо зміни соціального складу вихованок інститутів шляхетних дівчат. До навчання в них допускались доньки купців, іноземців та усіх інших станів, не обкладених податком [3,341-342; 14,11; 15,382-384].

Безпосередніми чинниками позитивного вирішення проблеми стали нові економічні умови життя країни, а також загальна демократизація суспільних відносин. Зокрема, до уваги бралось те, що представниці непривілейованих станів мали прийматися як своєкоштни пансіонерки, а це б

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

поліщувало фінансове становище закладів. Можливість же навчання дітей іноземців, особливо тих, хто займався в Росії підприємництвом, заохочувало б їх до більш тривалого перебування в імперії, отже, сприяло б її індустріалізації.

Спостереження за динамікою соціального складу учениць марійських гімназій і прогімназій, які засновувалися як всестанові заклади, виявили їх поступову демократизацію, навіть, не зважаючи на продворянську політику царизму в 80-90-х роках XIX ст.

Динаміка соціального складу учениць міністерських гімназій і прогімназій та марійських гімназій

Соціальне походження учениць	Міністерські гімназії і прогімназії					Марійські гімназії				
	1890р.		1900р.		Зміни впродов	1880р.		1904р.		Зміни впродов
	Всього	у%	Всього	у%		Всього	у%	Всього	у%	
Дворяни	2244	54,6	3225	42,6	-12	829	54,3	985	50,2	-4,1
Духовенство	286	7	273	3,6	-0,34	206	13,5	98	5	-8,5
Міські стани	1324	32,2	3426	45,3	13,1	416	27,3	716	36,5	9,2
Селяни	194	4,7	554	7,3	2,6	75	4,9	163	8,3	3,4
Інші	61	1,5	91	1,2	-0,3					
Разом	4109	100	7569	100		1526	100	1962	100	

Примітки: 1. Не врахована Житомирська гімназія, про яку відсутні дані на 1880 р.

Складено за: Женские гимназии и прогимназии // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889 г. - К., 1890. - Ведомость №2; Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий и Острожского женского графа Блудова училища за 1899 г. // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 г. - К., 1900. - С.64; Учебные заведения ведомства учрежденный императрицы Марии. Краткий очерк. - СПб., 1906. - С. 150-151; Центральный державный исторический архив Украины (м.Київ), ф.442, оп.533, спр.45, арк. 16-17; оп.535, спр.95, арк.1,5.

Аналіз даних таблиці №1 дозволяє зробити такі висновки (для порівняння ми взяли дані про міністерські школи Київського навчального округу, на території правобережних губерній якого діяли марійські гімназії.) По-перше, у закладах обох відомств помітно зросла питома вага дівчат, які походили із міських станів. Особливо інтенсивно це відбувається у міністерській школі (приріст на 13,1% проти 9,2% у марійських гімназіях). По-друге, зменшується частка дворянських доньок. Подібна тенденція переважає у закладах МНО (зменшення на 12% проти 4,1% у гімназіях ВУМ). По-третє, привертає увагу повільне, але невпинне зростання кількості дітей селян та інших нижчих станів. Отже, очевидною є демократизація соціального складу учениць.

Подібні процеси відбувалися і в приватній освіті (таблиця №2). Якщо у 50-60-х роках частка дворянських доньок становила понад 80%, то наприкінці XIX ст. вона впала до 40%. Майже половина учениць (40-48%) у 90-х роках походила із міських станів. Неординарною подією стала поява у стінах цих традиційно високооплачуваних шкіл селянських доньок (від 15% у 1889 р. до 9,6% у 1900 р.).

Динаміка соціального складу учениць приватних навчальних закладів Київського навчального округу

Соціальне походження учениць	1 851р.		1 861р.		1 889р.		1 900р.	
	Всього	у%	Всього	у%	Всього	у%	Всього	у%
Дворяни	428	84,6	989	87,8	455	40	1015	40,5
Духовенство	11	2,2	49	4,4	50	4,4	44	1,8
Міські стани	61	12	82	7,3	465	40,6	1210	48,2
Селяни					174	15	243	9,6
Іноземці	6	1,2	6	0,5				
Разом	506	100	1126	100	1144	100	2512	100

Складено за: Центральный державный исторический архив Украины (м.Київ), ф.707, оп. 17, спр.321; оп.28, спр.32; Частные училища // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889 г. - К.,1890. - Общая ведомость к отчёту о частных учебных заведениях Киевского учебного округа за 1889 г.; Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных училищ за 1900 г. // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1900 г. - К., 1901. - Общая ведомость к отчёту о частных учебных заведениях Киевского учебного округа за 1900 г.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Визначаючи причини демократизації соціального складу учениць ми погоджуємося з висновками, зробленими Л.В.Камоско на прикладі чоловічих навчальних закладів [25,206]. Зменшення частки дворянських дітей у школах було викликано соціально-економічними змінами в країні після 1861р., тобто "зубожінням" дворянства, збагаченням міських станів і появою заможних селян-власників.

Внаслідок розвитку в Російській імперії індустріального суспільства питання "вчити чи не вчити жінку?" в другій половині XIX ст. поступилося перед питанням "чого і як її вчити?" В епоху "великих реформ" громадськість визнала доцільність суспільного навчання і виховання дівчат, розширення кола предметів, що вивчалися в жіночих училищах, та відмовилася від ідеалу "матері-квочки" на користь справжньої матері - освіченої виховательки своїх дітей.

Жіночі навчальні заклади різних відомств надавали своїм ученицям фактично однакові за обсягом знання. Навчальними програмами передбачалося вивчення дівчатами Закону Божого, російської мови, математики, географії, історії, природознавства, новітніх мов, чистописання, рукоділля, педагогіки. Виходячи із специфіки того чи іншого закладу перелік та обсяг навчальних дисциплін змінювався. Наприклад, в училищах духовного відомства дівчата у розширеному вигляді вивчали Закон Божий, знайомилися з історією церкви, опановували церковні співи, під час уроків рукоділля вчилися кроїти священницький одяг.

Разом із загальною освітою випускниці отримували професію педагога. Ідея необхідності педагогічної освіти жінок обґрунтовувалася цілим рядом обставин. Серед них згадувалися вимога більш кваліфікованого виконання традиційних сімейних обов'язків - виховання дітей, зростаючі потреби країни у вчительських кадрах, надання дівчатам із незаможних родин засобів для прожиття за допомогою викладацької діяльності. В цілому ж поширення професійної освіти є цілком закономірною тенденцією, викликаною модернізаційними процесами.

Кожен тип навчального закладу мав свою специфіку педагогічної освіти учениць. При міністерських гімназіях для бажаючих отримати професію вчителя створювався додатковий восьмий клас із одно- або дворічною програмою навчання. У закладах Марійського відомства знання з педагогіки учениці отримували під час навчання у старших класах або ж на педкурсах чи у пеліньських класах, які відкривалися при інститутах шляхетних дівчат. При жіночих училищах духовного відомства відкривали початкові школи, де дівчата отримували певні навички педагогічної діяльності. Із року в рік кількість таких закладів зростала. У 1888/89 навчальному році вони існували при 23 із 44 єпархіальних жіночих училищ імперії (в Україні - при трьох із восьми) [26,122-123], а вже наступного року при 27 (в Україні - при п'яти) [27,32].

У 60-х роках XIX ст. у розвитку освітньої галузі спостерігалось таке нове явище, як участь "публіки" у справі фундації і діяльності навчальних закладів. Сприяння громадськості заснуванню міністерських жіночих гімназій і прогімназій передбачалося їх статутними документами - Положеннями 1858 р. і 1860 р. З 1864 р. міністерські жіночі училища отримали ще одного спонсора - земські установи. Спочатку їх допомога була незначною, але в 70-90-х роках разом із міськими думами вони вступали вже не лише як провідні фінансувальники, але й засновники жіночих гімназій і прогімназій. Так, у 1873 р. відкрили Переяславську прогімназію (Полтавська губернія) [28,817], у 1880 р. - Новозибківську прогімназію (Чернігівська губернія) [9, т.7, 1676-1677], у 1882 р. - Прилуцьку гімназію (Полтавська губернія) [29,1], в 1898 р. - Конотопську прогімназію (Чернігівська губернія) [30,1-2].

На адресу жіночих гімназій і прогімназій надходили значні пожертви окремих приватних осіб. Так, у 1889 р. князь і княгиня Долгорукови на спорудження нового будинку Новозибківської гімназії подарували 25 тис. крб. [9, т.П, 635], а наступного року для завершення робіт додали ще 5 тис. крб. [31, 10]. У 1894 р. почесний громадянин Глухова М.Терещенко для реорганізації місцевої прогімназії в гімназію та побудову для неї нового цегляного приміщення надав 100 тис. крб. [9, т. 15, 1453-1457].

Ще однією формою благодійницької діяльності стало створення товариств допомоги нужденним ученицям. Такі організації лише впродовж 1881р. були засновані при Немирівських чоловічій та жіночій прогімназіях [32,6], при Златопільських чоловічій гімназії та жіночій прогімназії [33,31] та при Київській жіночій гімназії [34,6-12]. Такі ж товариства існували і при марійських гімназіях, і при училищах духовного відомства [35,1; 36]. Як бачимо, підприємницька діяльність населення в пореформений період сприяла накопиченню коштів, частка яких спрямовувалася на благодійність.

Таким чином, школа для жіноцтва, започаткована на межі XVIII і XIX століть, влаштована на принципах становості й закритості, малочисельна й дорога, спрямована на формування салонної красуні, не відповідала життєвим реаліям середини ХІХ ст. Внаслідок "великих реформ" змінилося правове і соціально-економічне становище окремих верств населення. Країна вимагала кваліфікованих спеціалістів, початкове виховання яких мала здійснювати освічена мати-наставниця. Все це поставило якісно нові вимоги до організації й змісту навчання представниць різних станів. Водночас у суспільстві набули поширення ідеї про емансипацію жінок, їх рівність із чоловіками у правах на здобуття освіти. Отже, реформування жіночої освіти на засадах всестановості і відкритості було складовою часткою кардинальних модернізаційних перетворень середини XIX ст., пов'язаних із становленням індустріального суспільства на теренах Російської імперії, до якої входила і Наддніпрянська Україна.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

1. Ястребов В. Домашнее воспитание начала нашего столетия // Киевская старина. - 1884. - №2. - С. 335.
2. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856—1861. — М., 1984. — 254.
3. Лихачёва Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1856—1880). — СПб., 1901. — 647с.
4. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902). - СПб., 1902. - 785с.
5. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. - М., 1912. - 224с.
6. Вессель Н.Х. Наша средняя общеобразовательная школа. — СПб, 1903. — 68с.
7. Пирогов Н.И. Вопросы жизни // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. М., 1985. — С.29-51.
8. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия её существования. 1860—1910. — К: Русская печатня, 1910. — 156с.
9. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.3 — 15. — СПб., 1865 — 1902.
10. Устав училищ для приходящих девиц Ведомства учреждений императрицы Марии. — Б.м., б.г. — 40с.
11. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — Т.3. — СПб., 1867. — 1068ст.+124ст. +50ст.
12. Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ: В 6 ч. - СПб., 1862.
13. Статистический временник Российской империи. — Серия III. — Вып. 8. — Сборник сведений по России за 1883 г. - СПб., 1886.
14. Устав женских учебных заведений Ведомства учреждений императрицы Марии, утверждённый 30 августа 1855 г. с последовавшими дополнениями и изменениями. - СПб., 1884. - 346с.
15. Пятидесятилетие IV отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. 1828 - 1878. (Хроника Ведомства учреждений императрицы Марии, состоящих под непосредственным Их императорских величеств покровительством). Сост. И.Селзнев. - СПб., 1878. - 607с.+73с.+117с.
16. Учебные заведения Ведомства учреждений императрицы Марии. Краткий очерк. — СПб., 1906. —477с.
17. Устав епархиальных женских училищ. - Пенза, 1880. -202с.
18. Духовенство // Энциклопедический словарь //Изд. Ф.А.Брокгаузен и И.А.Ефрон. -Т.21. - СПб., 1893. - С. 25 3-266.
19. Никольский Н.М. История русской церкви. - 3-е изд. - М., 1983. - 448с.
20. Копецкий 77. Историческая записка о состоянии первого Киевского женского училища духовного ведомства. 1861 - 1911. -К, 1911. - 255с.
21. Приложение ко всеподданнейшему отчёту министра народного просвещения за 1871 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1873. — №4. — С.97-153.
22. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III. -СПб., 1901. -XXXIIIс.Л526с.+109с.
23. Центральный держаний историчний архів України (м. Київ) (далі - ЦДА України (м. Київ)), ф. 707, оп.40, спр.45.
24. ЦДА України (м. Київ), ф. 707, оп.41, спр.94.
25. Камоско Л.В. Изменение сословного состава учащихся средней и высшей школы России (30-80-е годы XIX в.) // Вопросы истории. - 1970. - №10. - С.203-207.
26. ЦДА України (м. Київ), ф.707, оп.296 (1890), спр.28.
27. ЦДА України (м. Київ), ф.707, оп.296 (1892), спр.27.
28. Р-ий А. Открытие трёхклассной прогимназии в г. Переяславе 7 октября 1873 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. - 1873. - №24. - С.816-820.
29. ЦДА України (м. Київ), ф. 707, оп.87, спр.6521.
30. ЦДА України (м. Київ), ф. 707, оп. 159, спр.376.
31. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Остроокского женского графа Д.Н. Блудова училища за 1890 г. //Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1890 г. - К, 1891. - 12с, ведомости.
32. ЦДА України (м. Київ), ф.442, оп.532, спр.306.
33. ЦДА України (м. Київ), ф.442, оп.534, спр.299.
34. ЦДА України (м. Київ), ф.442, оп.534, спр.221.
35. ЦДА України (м. Київ), ф.442, оп.535, спр.62.
36. Отчёт о состоянии общества вспомоществования Волынского епархиального женского училища за 1898 г. //Волыньские епархиальные ведомости. Часть официальная. 1899. - №13. - С.315-327.

Цибуленко И.О. (

Аграрний сектор муніципальної економіки Одеси, Миколаєва і Херсона у кінці XIX - на початку XX століття як форма поєднання громадського землеволодіння та приватного землекористування

Проблема становлення і функціонування муніципальної земельної власності, як форми поєднання громадського землеволодіння й приватного землекористування досі не привертала уваги дослідників. Актуальність та недостатня дослідженість даної проблематики обумовлює наше звернення саме

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

до цієї теми. Тим більше, що незаперечною істиною можна вважати положення протє, що земельна власність є основою добробуту.

Зміст майнової свободи в умовах формування громадянського суспільства передбачає, що кожен може розпоряджатися своєю власністю на свій розсуд згідно із законом; без суду ніхто не може бути позбавлений власності. [1 ;70]. Міське Положення від 16 червня 1870 р. давало міським громадським управлінням право іменем міста купувати та відчужувати нерухоме майно, можливість укладати договори, виступати у суді позивачем та відповідачем у майнових справах міста [2;834]. Цим самим визнавалося право власності міст на міський земельний фонд, право встановлення цін за оренду чи користування міськими землями, дарування концесій на спорудження різного роду підприємств з користуванням міською землею.

На розгляд виносяться ті категорії міських земель, які були джерелом прибутків для бюджету і формували муніципальну земельну власність, перш за все, це орні землі. Саме вони становили більшість муніципального земельного фонду у зв'язку з тим, що зростання попиту на збіжжя на ринках Західної Європи та його високої вартості на Півдні України у другій половини 60-х рр. XIX ст. зумовлювало орієнтацію сільгоспвиробників, у тому числі і у місті, на зернове господарство. Це в свою чергу, зумовило швидке зростання орендної ціни на землю.

За цих умов міське землекористування набувало чіткої структурованості. Усі землі було поділено на чотири категорії. До першої належали подвір'я в межах міста на умовному володінні з перспективою переходу до приватної власності. Другу категорію складали садибні землі приміської зони, третю - віддалені хуторські землі, що відводилися в умовне користування і при зміні власника залишалися власністю міста. Четверту категорію складали ділянки без забудов, що використовувалися як орні землі і передавалися в умовне користування. Протє, перші кроки міських управ по систематизації землекористування зіткнулися з певними порушеннями, в ході яких відбувалося незаконне захоплення землі [3,82-83,91; 4,22-26]. Це потребувало активного втручання громадського управління і проведення ним чіткої земельної політики, упорядкування свого земельного господарства, у результаті чого поземельні відносини між міським громадським управлінням і міщанами даного міста набували правового характеру.

На початковому етапі становлення системи муніципального земельного господарства всі означені міста працювали в напрямку його впорядкування, але найгірша ситуація в цьому відношенні, незважаючи на губернський статус міста, була в Херсоні. Він володів 40.331 дес. земельно-водної площі, з якої 36.994 дес. належало до категорії зручних [5; 6, 19-20]. На муніципальних землях міста розташовувалося 12 хуторів, але на право влаштування й володіння цим майном ніякі документи не видавались і особливої платні за користування землею вони до міського бюджету не вносили, окрім загального оцінного збору [7;23]. Місто в результаті такої недбалості земельної політики реально не контролювало весь свій земельний фонд, втрачаючи певну кількість можливих надходжень. Тому, перш за все, вирішувалось питання визначення наявного земельного фонду, документального оформлення відносин між містом як власником землі та орендарями, які користувалися нею. Тільки на середину 90-х років XIX ст. питання вдалося вирішити.

Друга нагальна проблема, що постала перед органами міського самоврядування - раціональне використання міської оброчної землі, збільшення прибуткових надходжень від цієї статті бюджету. Так, в Одесі з 1874 р. оброчна земля віддавалися в оренду не тільки на один, але й чотири роки, причому, в останньому випадку орендарі, окрім орендної плати, яку вони сплачували за рік наперед, були зобов'язані внести заставу в розмірі 1/3 річного оброку [3, 93]. Запроваджувалася також система здачі землі в оренду з торгів. Усе це відбилося на прибутковості цієї статті бюджету. Якщо прибутки з земель у 1864 р. в Одесі склали 37.892 крб., у 1874 р. вони збільшилися до 84.306 крб., а в 1883 р., практично через десять років, склали 101.981 крб. [8,9; 4,132,794-795,797].

Але міські громадські управління не могли керуватися лише необхідністю збільшення надходжень до бюджету, їх політика була соціально орієнтованою і вони повинні були постійно балансувати між комерційним та соціальним пріоритетами. Так, в Одесі, впроваджуючи протекціонізм, землю здавали за низькими цінами з метою уможливити кожному міському рільнику доступ до оренди. В наслідок реалізації такого підходу прибутки за 1885-1888 рр. зменшилися в середньому до 62 тис. крб. [9, 5].

Не тільки вартість орендних ставок, але й маломірність ділянок могли забезпечити дрібного орендаря, що враховували органи міського самоврядування в своїй діяльності. У Миколаєві, наприклад, при обмеженості земельного фонду і наявності ділянок під садиби від 200 кв. сажень До 2,5 дес, у 1879 р. управою міста було встановлено розміри ділянок, що надавалися під садиби, у 800 кв. сажень. Ці заходи забезпечили захист дрібних землекористувачів, обмеживши концентрацію землі виключно в руках заможних міщан [7,16-17]. У цей же час оренду землю з метою захисту дрібного орендаря почали поділяти на 10-десятинні ділянки, що було завершено в 1883 р. [10, 17]. У Херсоні за розпорядженням думи було вилучено зайву землю в орендарів, які мали більш 75 дес, у результаті чого кількість самих орендарів зростає 1500-1700 в 1903-1904 рр. До 2.736 осіб у 1906 р. Управа у 1907 р. частку відібраних лишків орної землі поділила між малоземельними та безземельними господарями [11,151,280,283-284].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Із зростанням досвіду господарювання, міськими громадськими управліннями почали враховуватися не тільки кількісні, але й якісні показники. Так, у Миколаєві в 70-х роках ріллю у кількості 6.688 дес. було поділено на три категорії, що відповідно вплинуло на орендну платню за десятину. [12,1]. Самоврядування Одеси, прагнучи підвищити ефективність використання земель також запровадило їх диференційовану оцінку [9,8-10,17,24].

З метою впорядкування землекористування міське управління Херсона дещо пізніше в 90-х рр всю орну землю в кількості 29.073 дес. поділило на п'ять категорій з різною вартістю за десятину яка коливалася від 14,5 до 4,5 крб., що було нижче від розцінок на приватні землі. Було визначено що плата за оренду землі розміром до 15 дес, повинна вноситися попередньо в половинному розмірі. При розмірі ділянки більше 15 дес. визначалося, що плата повинна вноситися повним обсягом за рік наперед [13,272,355-358,18.Прил.;21]. У 1907 р. управа поділила орну землю вже на 7 категорій, установивши нові ціни в розмірі 12-5,5 крб. за дес. [11,151,280,283-284]. Це надало можливість забезпечувати ділянками різні категорії міського населення, враховуючи соціальні та економічні потреби. Такий диференційований підхід до земельних угідь свідчив про більш високий рівень поземельних відносин.

Збільшення міського населення потребувало в свою чергу введення в обіг додаткових земельних ділянок. І хоча в цьому відношенні завжди об'єктивно існує певна обмеженість, міськими громадськими управліннями здійснювалися певні заходи щодо збільшення площ орної землі. Перш за все, це питання вирішувалося Миколаївським і Херсонським громадськими управліннями за рахунок землі, відведеної під випас худоби. У Миколаєві це дало збільшення орної землі з 6.688 до 8.167 дес. 622 кв. сажень [14, 2; 15, 2].

Цікавим був досвід по розширенню площі оброблюваних земель Одеського громадського управління шляхом зрошення пісків і солончаків Пересипу клоачними водами. У 1886-1887 рр. було проведено підготовчі роботи щодо з'єднання колекторів та водостоків в єдиний комплекс та побудовано водопідйомну станцію. Це дало можливість уже навесні 1888 р. ввести в дію 20 дес, що передавалися під городи [4,34-35].

Контроль за діями громадського управління в сфері майнових відносин з боку державних інституцій посилювався після реформи 1892 р. За ст. 78, п. 1 і 2 нового Миського положення, постанови думи про встановлення розцінок міських земель, призначених під забудову, про умови викупу садибних ділянок, що були у безстроковій оренді, повинні були затверджуватися губернатором. За ст. 79, п. 3, міністр, внутрішніх справ затверджував постанови думи про відчуження нерухомого майна, що належало місту і призначалося за планом під забудову приватними будинками [16,804,806], що обмежувало право розпорядження міста, тим самим обмежуючи право власності. Проте, досвід, який було набуто в процесі роботи, певні позитивні результати, зацікавленість в ефективності міського господарства, потреба в збільшенні прибуткової частини бюджету змушували міські громадські управління шукати шляхи подальшого оптимального розвитку земельного господарства.

Так, в Одесі гласний Ю.Коншин у 1892 р., з метою підвищення врожайності ґрунтів і вирішення проблеми їх виснаження, вніс проект, у якому було запропоновано впровадження агрокультурних новацій, що поліпшило б ґрунти й забезпечило б господарства кормами. За проектом передбачалося запровадити багатопільна сівозмінна, чередування зернових з просапними (картоплею, кукурудзою, квасолею) та кормовими рослинами. При цьому відпадала потреба залишати переліг. Особливо цінним для Півдня було те, що дана система могла стимулювати тваринництво і запобігала засміченості бур'янами. Дума ухвалила ввести на міській землі, що здавалася в оренду, нову систему землекористування [9, 4-9,14].

Такі кроки забезпечили на кінець ХТХ ст. сталість прибутків з земельної муніципальної власності. Проте питання підвищення врожайності й у цілому ефективності земельного господарства міст залишалося одним із найголовніших.

Так, у 1893 р. до сфери дії експедиції міністерства держмайна по зрошуванню на Півдні Росії потрапила і Херсонська губернія. Миська управа Одеси у 1894 р. звернулася до начальника експедиції з проханням включити до системи зрошування міські землі зрошення [17,12-13], загальна площа яких на 1893 р. складала більше 200 дес. В цілому, це була високорентабельна галузь, адже протягом літа городники встигали збирати по 2-3 врожаї з цих ділянок, що задовольняло споживчий ринок і здешевлювало сільгосппродукцію. Агрономічна лабораторія Новоросійського університету на дослідницькій ділянці поливних городів провадила експерименти, що доводили можливість культивування різних рослин: зернових, олійних, технічних, кормових [4,316].

Можна стверджувати, що активність міського громадського управління в цьому питанні свідчила про творчий підхід до подальшого розвитку земельного господарства міста, пошуку альтернативних варіантів його розвитку, раціонального комплексного підходу до вирішення продовольчих, екологічних проблем, широкого задоволення попиту міського населення на землю.

В Одесі в 1900 р., працюючи в руслі тенденції по поліпшенню якості та врожайності міських земель, міська дума внесла корективи до системи експлуатації оброчних земель. Збільшувалася термін оренди до 6 років і 1/4 частину ділянки кожен був зобов'язаний залишати під пар чи просапні рослини, не обмежуючись кормовими. Ці заходи забезпечили чітку тенденцію зростання надходжень

до бюджету від оренди міської землі. З 114.465 крб. у 1893 р. [4,132,794-795,797] вони збільшилися £241-707 крб. у 1913 р. [20.Прил.;158-159].

З метою захисту системи землекористування, а в кінцевому рахунку й системи міської земельної власності, у Миколаєві ще наприкінці ХІХ ст. було створено спеціальний резервний фонд для покриття недобору коштів у випадку неврожаю. Для цього передбачалося відраховувати 5% із сум, отриманих з торгів. Це давало за рік 6 тис. крб., гарантувало сталу роботу без залучення додаткових позик

і забезпечувало збереження в несприятливі роки 30-50 тис. крб., що йшли на покриття витрат [18, 103] Запроваджені заходи були особливо важливими і своєчасними ще й тому, що йшлося про статтю, яка давала 12,5% міського бюджету та чверть усіх прибутків. Саме тому стабілізація надходжень із земельного фонду робила відносно сталими надходження до бюджету. У цілому бюджет поповнювався надходженнями з орендних земель досить активно, і вони, продовжуючи складати вагому частку прибутків, зросли до 223.209 крб. у 1913 році, що було в 3 рази більше, ніж у 1894 р. [19,24-25, Прил.;158-159]

У бюджеті Херсона прибутки від експлуатації землі складали від 32% до 58%, що робило їх основним джерелом надходжень. Це було зумовлено тим, що потенціал земельного орендного фонду міста був значно більшим, ніж Одеси та Миколаєва, й становив більше 29.510 дес, а також слаборозвиненістю альтернативних форм муніципальної власності, окрім податкових та підприємств. Така структура міського господарства зумовлювала необхідність якомога ефективного функціонування земельної власності.

Херсонське громадське управління, спираючись на закордонний досвід Англії, Німеччини, Америки, вважало за необхідне провадити систематичне угноєння ґрунтів, використовувати корисні азотопоглинаючі бактерії, змішану плодозміну та впроваджувати вдосконалені механізми, що забезпечувало 125-200 пуд. врожаю з дес. [5.Прил.;35-37]. Але проблема полягала в тому, що значна частина орендарів була малозаможною. У зв'язку з цим планувалося влаштувати прокатну станцію реманенту та склад посівного матеріалу для продажу селянам на пільгових умовах, організувати дослідницьку ділянку, безкоштовну агрономічну допомогу, вологозатримуючі роботи. Крім того хutorяни-орендарі, які проживали біля самого міста, мали право на безкоштовний видобуток каменю та заготівлю очерету, їм надавалися пільги на продаж м'ясо-молочної продукції, сіна і палива на ринках Херсона [21,2].

Усі вищеназвані заходи поступово забезпечували розвиток і вдосконалення використання муніципальної землі. На 1913 р. прибутки від цієї статті склали 300.852 крб. [20.Прил.;158-159] і збільшилися відносно 1892 р., в 2,7 рази, становлячи третину всього бюджету міста.

У структурі міських сільськогосподарських угідь громадськими управліннями Одеси, Миколаєва та Херсона значні зусилля спрямовувалися на розвиток вигінної землі, промислового садівництва й виноградарства, а також плавлення водних просторів. Мінімум стабільних надходжень за цими статтями більшою мірою свідчив про прагнення максимально використовувати різні форми муніципальної земельної власності.

Таким чином, у перше двадцятиріччя існування інституту міського самоврядування проходить етап свого становлення система муніципального землеволодіння та землекористування. У цей час поземельні відносини між громадськими управліннями і міщанами набули правового характеру, відбулося впорядкування муніципального земельного фонду та визначено систему його експлуатації.

Незважаючи на подальше обмеження контрреформою 1892 р. права міських громадських управлінь розпоряджатися муніципальною землею, що обмежувало правоздатність міст як суб'єкта власницьких відносин, сама система міського землеволодіння та землекористування продовжувала свій розвиток. Було сформовано механізм схем оренди різних категорій земель і, в першу чергу, орних. Запроваджувалася методика раціонального і більш продуктивного використання орних земель, створювалася система заохочування щодо впровадження досягнень агрокультури. Органами міських громадських управлінь вирішувалася соціальний аспект проблеми в контексті відносин власник - орендар, внаслідок чого відбувалося подрібнення земельних ділянок. У разі потреби, запроваджувалася система пільг для хutorян. Потреба зважувати на соціальну сторону поземельних відносин не давала можливості максимально підвищувати орендні ціни на землю, збільшуючи прибуткову частину бюджету. Це ставило органи громадського управління в положення необхідності балансування між нарощуванням економічного потенціалу за рахунок зростання прибутковості бюджету і соціального захисту представників територіальної міської громади.

Господарська діяльність місцевих органів управління відрізнялася не лише наполегливістю, але і творчим пошуком, у тому числі й використанням наукового потенціалу, зокрема напрацювань Новоросійського університету.

Т. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762-1914. - М.: Русский путь. Полиграфресурсы, 1995. 2. Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2. - СПб.: Тип. Второго Отдел. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1874. -Т. 45.- Отдел. 1. -№48498. - С. 821-839.

Л

3. *Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. с приложением объяснительных записок членов управы, заведовавших ее отделениями.* - Одесса: Тип. Л.Нитче, 1875. - 216 с.
4. *Одесса (1794-1894) /Издание городского Одесского Управления. К столетию города.* - Одесса: Тип А.Шульце, 1895.
5. *Отчет Херсонской городской управы за 1908 г.* - Херсон: Паровая типо-литография наследников О.Д.Ходушиной, 1909.
6. *Черных А.И. Долгий путь к гражданскому обществу /реформы 1860-х гг. в России // Социологические исследования.* - 1994. -№819. - С. 173-181.
7. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2744.
8. *Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм мостового капитала, капитала на ремонт мостовой и пенсионного капитала за 1873 г. с объяснительною запискою и с приложением сравнительной таблицы доходов и расходов г.Одессы с 1868 по 1874 г.* - Одесса: Тип. Л.Нитче, 1874.
9. *Державний архів Одеської області (далі -ДАОО), ф. 16 Одеська міська управа, оп. 68, спр. 466.*
10. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2650.
11. *Отчет Херсонской городской управы за 1907 г.* - Херсон: Паровая типо-литография наследников О.Д.Ходушиной, 1908.
12. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3857.
13. *Отчет Херсонской городской управы за 1900 г.* -Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1901.
14. *Державний архів Миколаївської області (далі -ДАМО), ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2490.*
15. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2498.
16. *Городовое положение: Изд. 1892 г. по Продолжениям 1906, 1908 гг. //Полный свод законов Российской империи: В 2 кн., 16т./Подред.А.А.Добровольского. - СПб.: Изд-екн. м-на "Законоведение", 1911. -Кн 1.-Т. 2.-Ст. 791-850.*
17. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 70, спр. 412.
18. *Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1898 г.* -Николаев, Тип-я А.Г.Шнейдера, 1899.
19. *Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1894 г.* -Николаев, Ник. Рус. тип-лит., 1895.
20. *Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы.* -Херсон: Паровая типо-литография С.Н.Ольховикова и С.А.Ходушина, 1915.
21. *Смета доходов и расходов города Херсона на 1910 год.* - Херсон: Паровая типо-литография наследников О.Д.Ходушиной, 1910.

Цибуленко Г.В. (м.Херсон)

Роль кредитспілок Херсонської губернії у перетворенні дрібного виробника на повноправного суб'єкта ринкового простору

Глобальна реорганізація соціально-економічних засад в аграрному секторі економіки поставила одну з найважливіших проблем реформи - створення механізмів захисту дрібного виробника в умовах переходу до господарювання на ринкових засадах.

Досвід, набутий кооперацією в цій сфері на початку ХХ ст., може широко використовуватися в сучасних реформаційних процесах. Вивчення цієї сторони діяльності кредитної кооперації розпочалося з початком її функціонування. Перші узагальнюючі праці дослідників з Росії та України

- В.Тотоміанца [1], С.Маслова [2], М.Туган-Барановського [3], М.Хейсіна [4], Є.Іванченка [5] та Є.Шевченка [6] - розкрили етапи і механізми становлення кооперативного руху та формування кооперативної системи.

У роботах радянських дослідників О.Чаянова [7], О.Одинцова [8], В.Кабанова [9], А.Кореліна [10, 11], Г.Губенко [12] розглядалися аспекти розвитку кооперації і особливо приділялася увага соціально-економічній ролі кооперації та її фінансово-комерційній діяльності. Проте упереджений підхід до проблеми не дозволив глибоко розкрити реальну роль кредитної кооперації у створенні соціально-економічних засад захисту селянства.

Роботи українських істориків, що працювали за кордоном - І.Іванюка [13] та І.Витановича [14] - містять значний матеріал про розвиток кредитної кооперації в Україні. В них більшу увагу приділено ролі кооперації в суспільно-політичному житті та розглядаються загальні засади розвитку кооперативної системи та становлення кооперативного руху.

У пострадянські часи нові праці російських та українських вчених зробили значний крок у вивченні історії кооперації [15-18]. Важливим предметом дослідження стали специфіка й загальні тенденції формування кооперативної системи в Україні, роль кооперативних установ і провідних діячів кооперації у формуванні національного руху та в період революційних подій.

Означені аспекти знайшли глибоке та всебічне висвітлення. Тому, на нашу думку, такого ж глибокого дослідження потребує фінансово-комерційна та виробничо-організаційна сфери діяльності кооперативних установ різного ступеню, і в першу чергу, в регіонах, що дозволить не тільки відтворити реальну картину розвитку кооперації, а й забезпечити більш об'єктивний аналіз цього явища. Запропонована проблема дозволить значно ґрунтовніше виявити роль кредитної кооперації, зокрема кредитспілок, у процесі інтеграції дрібного виробника у ринковий простір у тогочасних умовах панування великого посередницького капіталу.

Становлення кредиткооперативів Херсонської губернії відбувалося досить стрімко. Вже на початковому етапі їм вдалося подолати панування на регіональному ринку лихварського капіталу, який, встановлюючи 30-50% ставки, отримувал величезні прибутки. На 1906 р. кредитні кооперативи залучили через внески, які склали 36,1-44,4% [21; 134,137] їх обігових коштів, значні місцеві дрібні лихварські капітали, а на 1913 р. цей показник зріс до 49,5-55,2% [23, 130-131].Зростання капіталів прискорило розвиток посередницької діяльності.

У 1906 р., вперше в губернії, два товариства здійснили продаж збіжжя та закупку реманенту. На 1909 р. посередництвом займалося вже 31 товариство, а обсяг операцій цього типу збільшився за 3 роки в 25 разів [21,132; 22,144,157]. У 1910 р. Херсонська губернія в Російській імперії була лідером у цій галузі - посередництвом займалося 25% товариств [24,141].

Активізація діяльності в цій сфері зіткнула товариства з по тужним посередницько-лихварським капіталом. Так, у Новогеоргіївському товаристві Олександрійського повіту, дві третини якого становили кустарі, вироблялося за рік 20 тис. фургонних ходів, перероблялося більше, як 50 тис. пудів заліза, лісу на 100 тис. крб. Не маючи власних капіталів, члени товариства потрапили у фінансово-товарну залежність від перекупників. Враховуючи необхідність захисту дрібних ремісників від грабіжницьких дій великого капіталу перекупників і лихварів, на І Єлизаветградському з'їзді пропонувалося створити кооперативний банк з капіталом у 50 тис. крб. для фінансування товариства. Це збільшило б обсяги продукції у 10 разів, забезпечивши регіон необхідними виробами з металу і лісу, зберегло б прибутки для кооперативів і дало б 100 тис. крб. чистого прибутку щорічно [27, 116].

Активна робота з посередництва заохочувала кооперативи розпочати активну банківську діяльність, що обговорювалося вже у травні 1911 р. на II Одеському з'їзді представників дрібного кредиту [30, 45]. У 1912 р. планувалося створити в Одесі на базі філії Московського народного банку фінансовий центр, який у перспективі дозволив би скоординувати та зконцентрувати роботу кооперативів у межах всієї губернії [35,16].

Перші поодинокі спроби товариств налагодити операції по продажу збіжжя звернули увагу Миколаївського біржового комітету, який було створено в 1907 р. для боротьби з штучним засміченням зерна. З 2,1 млн. пудів зерна, реалізованих Миколаївським елеватором, сміття і сурогати могли заповнити 213 вагонів, що становило 20% [31,229,253]. Така діяльність тільки дискредитувала торговців та вела до зниження експортних цін, що було не вигідно і товариствам, і біржі. Це зблизило обидві сторони і для поліпшення роботи товариств, біржовий комітет розробив для них низку порад [31,453].

У квітні 1909 р. в Миколаєві відбувся з'їзд представників установ дрібного кредиту, на якому розглядалося питання врегулювання торгівлі збіжжям, яке набувало все більшої гостроти. На ньому було розроблено правила видачі позичок під заставу зерна в ломбардах [31;454-455]. У ході обговорення цього питання на кооперативних з'їздах у всій губернії було визначено головну потребу -будівництво зерносовищ. Це позбавило б товариства залежності від не вигідних умов посередників -ломбардів і приватних складів. Товариства також бажали проводити посередницькі операції з іншими сільськогосподарськими продуктами і виробами ремісників [30,45; 27,33; 28,56].

Розгортання хлібозаставних операцій потребувало значних кредитів. Державний банк погоджувався сплачувати тільки 50% вартості зерна у той час, як товариства потребували 90% або ж, принаймні, 75%. Користуючись відсутністю грошей у селян, перекупники штучно знижували ціни на зерно, що призводило до втрати селянами великих коштів. Так, тільки в Єлизаветградському повіті селяни втрачали щорічно на цьому 500 тис. крб. [27,82-83,88]. Щоб позбутися розорюючих дій посередників, кооператори намагалися для створення додаткових капіталів залучати кошти державного банку, земств, комерційних агенцій та елеваторів [27,31-95; 28,56]. Так, коли в 1909 р. перекупники штучно знизили ціни на зерно з 1,2 до 0,8 крб. за пуд, в Олександрійському повіті Куколівське товариство організувало продаж чотирьох великих партій (по 4 вагони) через Миколаївський елеватор та комерційна агенція Південної залізниці по 1,17-1,22 крб. за пуд. Це змусило перекупників підняти ціну до 0,97 крб. і вона трималася протягом двох місяців. Аналогічну роботу здійснювало й Інгулецьке товариство Єлизаветградського повіту. З 1906 по 1910 рік воно проводило хлібозаставні операції і не раз не зазнало збитків [27,88,90-91].

Проте, треба відзначити, що хлібозаставні операції, у зв'язку з усім комплексом проблем, розвивалися спочатку дуже повільно. По Миколаївському відділенню державного банку з 56 товариств операції цього плану проводили тільки 4 кооперативи на загальну суму 65 тис. крб. [31 ;460,550]. Однак, вигідність хлібозаставних операцій сприяла їх поширенню серед товариств. У 1910 р. Покровське товариство Херсонського повіту, приступивши до них, отримало прибуток від

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

реалізації 44.290 пудів зерна, що забезпечило йому 9.662 крб. на будівництво у 1911 р. цегляної комори [37,267].

Незважаючи на те, що разом з позитивними результатами у сфері зернової торгівлі траплялися випадки фінансових втрат. Перші кроки кооперації сформували чітке уявлення про те, як потрібно правильно організувати роботу. Перш за все, необхідно було створити мережу зерносовищ на місцях і в торгових центрах. По-друге, всі торговельні операції повинні здійснюватися тільки великими партіями, що давало можливість не товариствам шукати клієнтів, а вибирати їх серед покупців [27, 82,87,91]. Також стала зрозумілою необхідність укладання з елеваторами і міністерством шляхів сполучення договорів про надання товариствам пільг та організацію чіткого графіка вантажно-розвантажувальних робіт. У ході операцій зі збіжжям кооператори дійшли висновку, що для полегшення роботи зерно повинно знеособлюватися. Кооператорів також зацікавила й можливість розпочати поставки для армії. За підрахунками М.В.Левитського, кооперативи Єлисаветградського й Олександрійського повітів могли б здавати інтенданству до 250 тис. пудів за цінами вищими за ринкові. Враховуючи це, на I Єлисаветградському кооперативному з'їзді в 1910 р. вирішено налагодити контакти з інтенданством [27,91-94].

Та найголовніша проблема, яка стояла перед товариствами і від вирішення якої залежало не тільки розгортання хлібозаставних операцій, а й майбутнє всієї кооперації, - це створення спілок кооперативів. Саме ця організація, на думку кооператорів губернії, могла гарантувати як налагодження хлібозаставних операцій і торгівлі, так і захист виробників від різних посередників на зерновому ринку [31,455].

Вперше питання про створення спілок у Херсонській губернії ставилося на кооперативних з'їздах 1909-1910 років. Зволікання і політика царизму перешкоджали ініціативі кредитних кооперативів. Організаційна підготовка по створенню спілок почалася у 1912 р. в Одесі, Олександрії, Єлисаветграді та Миколаєві. Відділення державного банку ретельно слідкували за цим процесом, постійно контролюючи товариства, які брали участь в організації спілок [28,1-2; 29,22,46]. Але цей процес так і не завершився у зв'язку з небажанням царату дозволити широкомасштабне будівництво спілок, у ході якого, абсолютно легально, об'єднувалося селянство цілих повітів і губерній. До такого високого ступеня організованості селянських мас царизм був ще не підготовлений.

На відміну від урядових структур, земства, навпаки, активізували свою роботу й уже на 1913 р. зорганізували в губернії 6 земських кас дрібного кредиту, баланс яких постійно зростає за рахунок не державних коштів, а внесків приватних осіб. їх вага становила 74,6% [23, 130]. Розгортаючи роботу, каси намагалися, перш за все, організувати посередницькі операції для кооперативів з продажу збіжжя, для чого почали залучати значні державні кредити. Але в цілому земства не зуміли належним чином налагодити цю роботу - каси дрібного кредиту так і не стали об'єднуючими центрами кооперативів. Вірогідно, для них це не було можливим, оскільки по суті вони виступали як ще одна посередницька ланка передачі коштів.

Радикальні зміни у цій сфері відбулися з початком війни, коли для товариств склалася кризова ситуація. Так, по Миколаївському відділенню державного банку розмір позичок під заставу збіжжя скоротився з 66% до 40%, що становило 24 коп. за пуд, і змушувало селян здавати хліб перекупникам, які платили по 34-35 коп. За повідомленнями працівників Держбанку перекупники за хлібну кампанію 1914 р. збагатилися як ніколи, фактично пограбувавши селян.

У районі Миколаївського відділення державного банку хлібозаставні операції здійснювали 41 товариство, які здали лише 6,6% від загального збору зерна, в той час як перекупники 80% [32,3]. По Херсонському відділенню з 92 товариств (48 товариств Херсонського повіту, 40 - Дніпровського і 4 - Мелітопольського повітів Таврійської губернії) тільки 16 організували спільний продаж зерна, причому значна частина його потрапила до рук перекупників, які отримали підряд від земств [32, 8]. У Мелітопольському повіті земство взагалі не брало участі в постачанні зерна для армії. Дніпровське залучило до закупок зерна перекупників, один з яких навіть був засуджений у 1912 р. за шахрайство. У Херсонському повіті земство закупило у 4-х товариств лише 120.000 пудів ячменю [32, 8-9]. В Олександрійському повіті від 18 товариств і в Єлисаветградському від 12 (Єлисаветградське відділення державного банку) в кампанію 1914-1915 рр. земствами було прийнято 496.367 пудів, що складало лише 9,7% всього заготовленого зерна, а через посередників було закуплено 50,7% заготовленого збіжжя. До того ж кооперативи змушені були працювати в умовах зневажливого ставлення до себе з боку місцевого керівництва [32, 10-11]. По Одеській конторі державного банку хлібозаставні операції проводилися тільки в 13 кооперативах з 21. Так, в Ананівському повіті з 3,3 млн. пуд. ячменю через товариства було куплено лише 2,3%. У цілому, земства цих повітів ухилялися від роботи з товариствами, надаючи перевагу приватним посередникам [32,11-12].

У заготівельній кампанії 1914-1915 рр. брало участь тільки 88 товариств (20,5% від загалу). І хоч цей показник був незначним, однак він перевищував пересічний по Росії, де цими операціями займалося 2.388 товариств [10, 159], тобто 15,3%. До того ж в губернії, розуміючи потребу у концентрації потужностей і не маючи права створювати спілки, вже у 1914 р. в Олександрійському повіті декілька кооперативів зорганізувалися в Бурдинківське товариство для спільного збуту збіжжя [28,55]. Акція виявилася досить успішною і у 1915 р. до складу об'єднання вже входило 7

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

кооперативів [25, 374-375]. Аналогічну організацію започаткували і в Дмитрівському ошадно-позичковому товаристві [28,55].

Покращання ситуації відбулося в 1915 р., коли у скрутному становищі опинилися не тільки товариства, а й держава. Проблеми з поставками зерна й погіршення стану селянства занепокоювали уряд, змушуючи його шукати вихід із передкризового стану. У липні 1915 р. в Одесі відбулася нарада інспекторів дрібного кредиту від губернського комітету і відділень державного банку в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Кишиневі, Кам'янець-Подільському, на якій обговорювалися питання організації постачання зерна кооперативами для потреб армії і держави, кредитування товариств і спілок. Проте, знову, не бажаючи дозволити створення спілок, намагалися знайти механізми об'єднання кооперативів на якихось інших засадах [32,2], хоч у цілому в уряді і розуміли значення спілок як для розвитку кооперації, так і сільського господарства і необхідність прискорення будівництва спілок [10,147].

Виходячи з існуючої офіційної позиції, на нараді проголошувалося, що єдиним покупцем зерна на ринку може бути тільки земство. Для поліпшення поставок для армії товариства могли об'єднуватися у групи, які отримували право спільно орендувати зсипні пункти. Розмір позички під заставу збіжжя встановлювався в обсязі 75% його вартості [32, 4,15].

Однак, не зважаючи на всі перепони, кооперативний рух Херсонської губернії зумів відстояти своє право на спілкове будівництво. У липні розпочала роботу Миколаївська кредитспілка, у листопаді - Одеська і Єлисаветградська [19, 584-585], а наприкінці грудня - Олександрійська [28, 65,93]. За 1816 р. у спілках чисельність товариств зросла до 220, що становило 49,5% їх загальної кількості. За цих умов, не зважаючи на заяви деяких керівників земств про те, що кооперативи повинні бути головним партнером, спілки одразу ж заявили, що вони не бажають бути на другому плані у хлібозаготівельній кампанії [32,9,12]. На обласному кооперативному з'їзді в Одесі у жовтні 1915р. було прийнято рішення, що хліб повинен постачатися для армії тільки через спілки. Також висувалася пропозиція, щоб земства розширили пільги для кооперативів. Пропонувалося розгорнути роботу по організації кооперацією прямих поставок для армії і ні в якому разі не допустити, щоб зерно потрапляло до рук перекупників [28,162,169; 33,11,20-21].

У зв'язку з розширенням спілками обсягів хлібозаставних операцій зросла потреба в додаткових приміщеннях для зберігання збіжжя, яких у товариств і спілок катастрофічно не вистачало. Це гальмувало розвиток операцій і погіршувало збереження, і реалізацію зерна [28, 169]. Тому намагались виїти з скрутного становища, спілки вживали різних заходів. Так, Миколаївська спілка звернулася до Херсонського губернського земства з проханням організувати для нього у Миколаєві зсипний склад вартістю 500 тис. крб., хлібні комори на залізничних станціях. Для охоплення значно ширшого району в Кривому Розі було відкрито контору по закупівлі зерна [33,21,25; 34,53].

Для спілок дуже гостро постало питання про ціни на ринку. Перекупники платили за зерно значно більше, ніж могли дати товариства. Це змушувало селян віддавати їм перевагу, що загрожувало підірвати потенціал кооперативів. Щоб запобігти цьому, у червні 1916р. Миколаївська кредитспілка ухвалила рішення про збільшення розміру позички під заставу збіжжя до 90% ринкової вартості, для чого планувалося взяти додатковий державний кредит. Це стабілізувало ціни та зупинило відтік зерна до рук перекупників [28,81; 33,10,21,26].

У цілому, спілки спрямовували свою діяльність на поєднання зусиль кооперації і державних установ на основі взаємовигоди, виступаючи за надання пріоритету у заготівлі саме їм. Передбачалося, щоб все зерно членів товариств, а також усіх селян і дрібних землевласників, які проживали у його зоні діяльності, реалізувалося через спілки. Також висувалася пропозиція про поширення цих вимог і на товариства, що не входили до кредитспілок [28,169; 33,43].

Враховуючи вище сказане, можемо констатувати, що спілки намагалися монополізувати зернову торгівлю при підтримці держави. Проте, така монополізація мала певну особливість. Вона носила кооперативний характер, тобто, спиралася на кооперативний капітал і на кооперативне селянство. Таким чином, монополізація ринку спілками ставала на захист селянства - головного виробника збіжжя, який хотів розпоряджатися ним з найбільшою вигодою для себе.

Успішні дії в сфері зернової торгівлі активізували діяльність кредитспілок губернії й у інших сферах посередництва. Так, Миколаївська кредитспілка у 1916 році збільшила обсяг операцій по продажу сільгосптехніки та реманенту з 100 тис. до 200 тис. крб., а з метою зниження собівартості за рахунок скорочення транспортних витрат розпочала будівництво в повітах складів [33,31-32]. Єлисаветградська спілка активно збувала вироби ремісників та кустарів і планувала у 1917 р. збільшити обсяг цих операцій [29,229н,276,289в]. У цілому, в 1916 р. посередницькі і товарні операції посідали значне місце в роботі кредитспілок, складаючи десятки і сотні тис. крб. [26,19; 28,188; 29,246].

Другим важливим напрямком боротьби з перекупниками, спекуляція яких продуктами харчування в часи війни досягла небачених розмірів, стала організація власної торгівлі в містах. Особливого успіху в цій сфері досягла Єлисаветградська кредитспілка, яка розгорнула для цього у 1916р. структурну реорганізацію, планувала створення мережі пунктів, виведення і відгодівлі худоби та птиці [29,229и,229п-229р].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

З кожним новим роком, поширюючи сфери діяльності і накопичуючи кошти, кредитні кооперативи й спілки все активніше розвивали ідею створення власного фінансового губернського центру, а в подальшому і досягнення регіональної самостійності кооперації Півдня України. Передбачаючи цю тенденцію, О.Чаянов виділяв у перспективі створення в Росії трьох окремих зернових ринків, зорієнтованих на Балтійські, Чорноморські та Азовські морські порти, які захочуть мати власні центральні апарати, що будуть пристосовані до місцевих умов і особливостей, а, отже, не будуть потребувати загальноросійського об'єднання [7,278].

Ця ідея набула остаточного оформлення в кінці 1916 р. на I Південноросійському з'їзді представників кредитспілок у Ростові-на-Дону. На ньому було вироблено програмні положення діяльності спілок Півдня Росії. Планувалося організувати ряд крайових кооперативних центрів: фінансовий, торгово-посередницький, споживчий, сільськогосподарський, культурно-просвітницький, а також кооперативну академію, крайову раду з'їздів і центр для виходу на світовий ринок [36, 238]. Однак, реальне втілення цих задумів, у яких кредитспілки Херсонської губернії, особливо Одеська, відводили собі не останню роль, відбулося в умовах революційних зрушень 1917-1920 рр. На розглянутий період кредитспілки повністю створили фінансово-організаційне та технічне підґрунтя захисту виходу дрібного виробника на ринок та розпочали витіснення з нього посередницького капіталу.

1. Томіанц В. Ф. Кооперация в русской деревне. - М., 1912.
2. Маслов С. К теории кооперативного кредита. - М., 1905.
3. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. -М., 1916.
4. Хейсин М.Л. Кредитная кооперация в России (исторический очерк и современное положение): 1-е и 2-е издания. -Яг., 1918, 1919.;
5. Иванченко Е.А. Образование Бердянского Союза ссудо-сберегательных и кредитных товариществ II Вестник сельского хозяйства. (Приложение). -1902. -№14, 18.
6. Шевченко Е.Л. Кредитная кооперация на юге России//Хуторянин. -1910. -№45, 47-48.
7. Чаянов А.В. Избранные произведения. -М., 1989.
8. Одинцов О.В. Двадцать п'ять років сільськогосподарської кредитної кооперації. - Харків, 1927.
9. Кабанов В.В. Кооперация как канал взаимодействия различных социально-экономических укладов (к вопросу о роли кооперации в социально-экономической структуре России) // Вопросы истории капиталистической России. - Свердловск, 1972. - С. 100-108.
10. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX-начале XX в. -М., 1988.
11. Корелин А.Л. Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитализма в России в конце XIX- начале XX века //История СССР. - 1989. -№4. - С. 53-70.
12. Губенко Г.Л. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX века//История СССР. - 1981. -№2. - С. 159-170.
13. Іванюк І. Кредитна кооперация на Україні // Праці Українського наукового інституту. -Т. XI. - Серія економічна. - Кн. - Варшава, 1933.
14. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. -Нью-Йорк, 1964.
15. Фат Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. - Иваново, 1994.
16. Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперация півдня України другої половини XIX-початку XX століття. Дис... канд. іст. наук. -Херсон, 1994.
17. Марочко В.І. Українська селянська кооперация. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). -К, 1995.
18. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект): Дис... канд. іст. наук. - Запоріжжя, 2000.
19. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. - Пг., 1917.
20. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1906 г. -Херсон, 1909.
21. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 г. - Херсон, 1909.
22. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 г. -Херсон, 1911.
23. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. -Херсон, 1915.
24. Земледельческий центр и Юг Европейской России. Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношении. (Из материалов Главного Управления Землеустройства и Землевладения). Под ред. В.В.Марочевского. - СПб., 1911.
25. Вестник кооперативных союзов. -1915. -№6. - С. 374-375.
26. Южный кооператор. - Одесса, 1916. -№23-24.
27. Державний архів Кіровоградської області (далі - ДАКО), ф. 7, оп. 1, спр. 157.
28. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269.
29. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270.
30. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. 48, оп. 1, спр. 11.
31. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4.
32. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 38.
33. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2.
34. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 8.
35. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 12.
36. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55.
37. Державний архів Херсонської області, ф. 211, оп. 1, спр. 1.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Фареній І.А. (Черкаси)

Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX століття)

В історії української кооперації початок XX століття характеризується бурхливим розвитком кооперативних форм економічної діяльності, охопленням ними найважливіших сфер народногосподарського життя, створенням потужних загальнонаціональних союзних кооперативних об'єднань. На 1906 рік в Наддніпрянській Україні нараховувалось більше 570 споживчих товариств. До 1914 року їх чисельність досягла майже 5 тис. Кредитних кооперативів в цей час нараховувалось більше 3,5 тис. [1,25]. А на період 1919-1920 років за різними даними діяло вже від 15 до 18 тис. кооперативних товариств різних галузей діяльності [Див.: 2,1-2,39,42].

Найважливішою ознакою кооперативного руху був його селянський, за соціальним складом, характер. Ще наприкінці XIX століття селянські кооперативи складали лише близько 8% від загального її числа, а вже у 1905 році їх частка досягла 52%, на 1912 рік - 75% [1, 22-23, 25]. На 1919-1920 роки 88,7% всіх споживчих товариств були селянськими [3, 4-6]. Подібна ситуація спостерігається і в кредитній та сільськогосподарській кооперації [Див.: 1,26-27].

Бурхливе зростання кооперації, яка до 1920 року об'єднала в своїх лавах 4 млн. трудових селянських господарств [4,37], поставило перед кооперативним рухом, крім суто організаційних господарських завдань, розв'язання цілого ряду соціально-культурних проблем. Малоосвічене, неорганізоване селянство повинно було не лише орієнтуватися в досить складних механізмах і правилах кооперативної співпраці а й брати на себе й організаційно-управлінські функції. Так відомо, що на Лівобережній Україні на початку століття в керівних органах кредитних кооперативів переважали селяни [5,14]. В цілому в Наддніпрянській Україні на 1919 рік в низовій ланці системи споживчої кооперації працювало більше 3 5 тис. працівників, сільськогосподарської- 4 тис. робітників [3,7]. Не викликає сумніву той факт, що більшість останніх також були із селянського середовища. Журнал Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК) "Українська кооперация" наприкінці 1918 року констатував: "Український кооперативний рух... ніколи не міг похвалитися присутністю належного числа інтелігентних робітників..." [6,145].

Відчутним гальмом розвитку кооперації була й загальна неосвіченість, забитість селянської маси. Відомий український кооперативний діяч тих часів П. Височанський зазначав:"... скрізь ми натикаємось на одного найлютішого нашого ворога - на нашу темноту" [7, 9]. "Головний ворог кооперації - це народна темнота", - констатував один із дописувачів журналу "Полтавський кооператор" на початку 1919 року [8,11]. "Наше горе що ми неосвічені", - вказував один із стовпів національної української кооперації В. Доманицький, стосовно головних перешкод на шляху кооперативного будівництва [Цит. за: 9].

Пошуки шляхів забезпечення підготовки кадрів "кооперативної інтелігенції" та поширення кооперативних знань серед широких селянських мас вилились у створення спеціальної галузі кооперативної діяльності - культурно-просвітньої. Її поява крім суто практичної сторони кооперативного будівництва, була обумовлена намаганням української інтелігенції, яка у той час виступала організуючою силою кооперативного руху, зробити його засобом розв'язання всього комплексу національних проблем народу, у тому числі й національно-культурних. "Національна кооперация це є засіб боротьби пригнічених народів за свої права і національну культуру проти націй - угнітателів" [10, 41], - такий сформульований одним із дописувачів журналу "Українська кооперация", принцип лежав в основі діяльності переважної частини кооперативної громадськості України.

Активна культурно-просвітницька діяльність кооперації початку XX століття вилилась не лише в широко поставлену справу підготовки фахівців для роботи в кооперативних установах, пропаганду кооперативних знань та всебічну допомогу закладам освіти і культури. Є підстави вважати, що вона започаткувала помітні зрушення в соціальному становищі кооперованого селянства, стала важливим фактором його соціальної мобільності та соціокультурного розвитку.

На початку XX століття в досить чисельних кооперативних школах та курсах представники широких верств населення здобували професійні навички, що давали їм на постійній основі займати посади в апаратах кооперативних установ: рахівників, інструкторів по кооперації, а часто і керівників кооперативних організацій, чи їх підрозділів. Таким чином виходець із селянського середовища набував новий соціальний статус, принципово відмінний від попереднього. Цей статус наближав колишнього селянина до інтелігента, представника еліти, яка брала на себе організацію суспільно-економічного життя.

Формування кооперацією високопрофесійних управлінських кадрів у той час було помітним явищем. Відомий український громадсько-політичний і кооперативний діяч професор К. Мацієвич писав з приводу специфіки соціального розвитку України: "...коли народ має широко розвинуту систему кооперації, то йому не страшний брак буржуазних верств, бо він має замість них такі ж самі по діловому вихованню..." [11,17]. І хоча основний кістяк кооперативних діячів формувалася в середовищі української національної інтелігенції, по мірі розвитку кооперативного будівництва селянство також ставало джерелом кооперативних кадрів.

Про останнє може свідчити соціальний склад слухачів кооперативних навчальних закладів, які згодом поповнювали управлінські структури кооперативних установ. Відомо, що в 1918 році діяли десятки різноманітних (а за деякими даними сотні) кооперативних шкіл і курсів які давали основи професійних знань з організаційно-господарської роботи в кооперативах вихідцям із селянського середовища [12, 74]. Ілюстрацією функціонування таких навчальних закладів можуть бути тримісячні сільськогосподарські кооперативні курси в селі Чернокам'янці Харківської губернії. Тут крім спеціальних предметів: рахівництва, молочного господарства, скотарства, історії і теорії кооперації тощо, викладалися і такі дисципліни як фізика, математика, граматика, економічна географія. Отже, курси давали не лише вузькопрофесійну підготовку, але й піднімали загальний освітній і культурний рівень слухачів. При чому, навчання не відзначалось формальністю. Роботу курсів забезпечували викладачі харківських ВУЗів та кращі інструктори місцевих кооперативних союзів, які з великою вимогливістю ставилися до слухачів. Із 100 осіб, що з листопада 1917 року тут розпочали навчання, змогли його завершити, склавши всі випускні екзамен, тільки 39 осіб [13, 13-14]. Очевидно, що кооперативні курси в Чернокам'янці готували справжніх фахівців, цілком придатних до роботи на відповідальних посадах в апаратах управління кооперативів.

Звичайно, коли мова йде про формування національної еліти, то одну із ключових ролей в цьому процесі слід відвести середні-спеціальній та вищій освіті. Згаданим короткотерміновим курсам і школам за своїм статусом і можливостями можна було наблизитися хіба що тільки до середнього навчального закладу. Однак ряд кооперативних організацій мали і цілком повноцінні середні-спеціальні освітні установи. До таких належала, зокрема, Середня загально-кооперативна школа імені 50-річчя української кооперації у Києві з терміном навчання 3 роки, яку заснував Київський союз установ дрібного кредиту ("Союзбанк"). Кооперативна школа імені В.Доманицького Дніпровського союзу споживчих союзів ("Дніпросоюз") із однорічним терміном навчання також давала повноцінну середню-спеціальну освіту. В згаданих школах навчалися вихідці із селянських сімей [14,62-65]. До середніх кооперативних навчальних закладів належали й Харківська середня кооперативна школа імені А.Н. Головачанського, заснована ПОЮРом (Товарищество потребительских обществ Юга России), Харківським союзом установ дрібного кредиту та іншими кооперативними установами [Див.: 14, 63; 15, 10-12], Вищі інструкторські курси при Міністерстві земельних справ УНР [16, 133], Кооперативні інструкторські курси ЦУКК [17, 76-77]. У нас немає конкретних даних щодо соціального складу слухачів вказаних освітніх закладів, але опосередковані відомості вказують на те, що очевидно не менше половини їх були вихідцями із селянських сімей. Останнє справедливо й по відношенню до студентів вищого навчального закладу по підготовці фахівців для кооперації-Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського, який розпочав свою роботу в січні 1920 року [Див.: 18,9-24].

Отже, кооперативні освітні установи, у тому числі вищі, готували фахівців із числа селянської молоді, яка таким чином за своїм соціальним статусом поступово наближалася до інтелігенції. В цьому відношенні цікавим є ставлення самих слухачів кооперативних шкіл до свого навчання, його цілей. Відомості про це залишили нам матеріали анкетування учнів Полтавських кооперативних курсів. В анкетах, крім зауважень слухачів стосовно матеріально-побутових умов навчання, містяться також і вказівки на недоліки, що мають місце на курсах і такого порядку: термін курсів дуже короткий, брак літератури, "необхідні лекції по природознавству, сільському господарству, позаяк це основа нашої держави", більше лекцій необхідно з історії України та української мови, теорії та історії кооперативного руху, політичної економії та теорії соціалізму, щоб "бути більш свідомішими" "селянськими інтелігентами". Були тут і пропозиції добре продумати систему працевлаштування випускників курсів, "після чого селянство, котре бажає працювати, буде охоче вчитися..." [19, 34-37].

Дані анкетування переконливо свідчать, що селянською молоддю кооперативна освіта розглядалася як шлях до свого культурного, професійного і соціального зростання. Набуття статусу працівника кооперації було нічим іншим як розривом з безпросвітною споконвічною темнотою, патріархальщиною і дикістю селянської глухомані. На початку ХХ століття кооперативна освіта стала одним із не багатьох шляхів молоді, творчої частини селянства, що прагнуло знань і повної самореалізації дістатися вищого соціального щабля.

Просвітницька діяльність кооперативних установ сприяла і внутрішньому соціальному розвитку селянської верстви. По-перше вона піднімала загальний культурний рівень селянства. А вже в галузі культурно-просвітницької роботи кооперація займалася не лише створенням системи кооперативної освіти. Досить значні кошти, організаційні можливості кооперативних установ спрямовувалися на фінансування і всіляку підтримку існуючих сільських шкіл, клубів, бібліотек, а часто і створення

нових. Це давало можливість малим та дорослим мешканцям сіл здобувати початкову освіту, підвищувати загальний культурний рівень. Значну роль в цій справі відіграла видавнича діяльність кооперації, яка була спрямована як на поширення кооперативних знань, так і на ознайомлення селянства з кращими зразками творів української літератури, працями з історії України, а також з різноманітними матеріалами з агрономічної проблематики. Про масштаби видавничої діяльності може свідчити кількість періодичних видань, які випускалися кооперативними установами. Так з 1903 року до 1910 року в Україні виходило 2, у 1911 році-3, у 1912-1915 роках-6-7, у 1916 році — 10 у 1917 році-34, у 1918 році — 56, у 1919 році-46, і у 1920 році-32 кооперативних журналів і газет [20, 224].

Визначну роль у справі поширення літератури відігравав Всеукраїнський кооперативний видавничий союз ("Книгоспілка"), який об'єднував переважну більшість кооперативних видавництв України періоду громадянської війни. Створена наприкінці 1918 року, "Книгоспілка" залучила до планів розробки видавничої роботи відомих українських вчених і письменників [21,35], з тим, щоб виконати свою просвітницьку місію. У відозві ЦУКК з нагоди початку роботи "Книгоспілки" чітко вказувалось її завдання: "Товариші кооператори! На вас лежить обов'язок дати людям книжку. В кожному селі повинна бути народна бібліотека, а також продаж книжок" [22, 8].

Вже до кінця 1918 року Всеукраїнський кооперативний видавничий союз видав чотири книжки, п'ять знаходилося у стані друку і ще дванадцять вже було підготовано до видання [12,76]. За 1919 рік "Книгоспілка" розповсюдила близько 2 млн. і видрукувала сама 0,5 млн. примірників різноманітних книжок [23,78].

Освітня та видавнича діяльність крім підвищення загального культурного рівня, значною мірою, ще й забезпечувала поширення агрономічних знань серед селян. Це позитивно відображалось на їх соціально-економічному розвитку, сприяло швидкій адаптації селянства до нових умов інтенсифікації та технізації господарського життя. Особливо відзначилася своєю агрокультурною діяльністю кооперація Полтавщини. На початку століття тут діяло багато сільськогосподарських кооперативів, які мали так званий "агрикультурно-допоміжний" характер, а не комерційно-господарський і займалися розповсюдженням знань з питань ведення сільського господарства. В 1909 році таких кооперативів у Полтавській губернії було близько 100, а вже в 1911 році - 190 [1, 27].

Важливе значення в поширенні агрономічних знань серед селян, зростанні продуктивності селянських господарств та культури сільськогосподарського виробництва мала селекційна робота кооперації. Найбільше уваги серед кооперативних установ цій справі надавав Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз ("Централ"). Йому належала Центральна українська селекційна станція у м.Лубни, яка навіть у складних умовах 1919-1920 років в широкому масштабі займалася науково-дослідною діяльністю [24, 4]. Харківська філія "Централу" мала культурний сад "Робіна" й плантації по розведенню насіння різних рослин для проведення селекційної роботи, а також влаштування курсів по садівництву та виноградарству [25,4,4 зв.].

На жаль у нас немає даних про те яка частка селянських кооперативних товариств на початку ХХ століття займалась культурно-освітньою діяльністю. Однак її загальні масштаби відображають відомості, що стосуються просвітницької роботи кооперативних союзів. На середину 1918 року із 140 обстежених Статистично-економічним відділом ЦУКК союзних утворень кооперативів (2/3 їх загальної кількості на той час) тільки 16 не займалися культурно-освітньою діяльністю. Серед тих, що освоїли цю галузь, 36 кооперативних союзів налагодили видавництво різноманітної літератури, 58 утримували бібліотеки, 4 союзи мали музеї, 7 союзів школи і більше 10 союзів - книгарні [26,31, 102,103].

Отже, силами кооперативного руху була створена ціла система культурно-освітніх закладів, яка очевидно помітно впливала на соціокультурні характеристики українського селянства. Індикатором цього може бути здатність селянської маси до соціальної самоорганізації в процесі розв'язання власних культурних проблем. Останнє є свідченням як розвинутої соціально-класової свідомості, усвідомлення селян свого реального культурно-освітнього рівня так і здатності до самостійного вирішення проблем його зростання.

Слід зазначити, що кооперативна преса початку століття досить часто вказувала на недостатню громадську активність і організованість членів кооперативів. Як говорив один із кооператорів тих часів: "...як тільки у нас починається якесь гуртове, товариське або громадське діло, то так і дивись, щоб не було якоїсь сварки, бійки, або мошенства..." [Див.: 27,19]. Водночас кооперативні видання зазначали, "що робочий люд... найбільше вчився громадськості, став громадянином... в кооперації, де всі справи вирішуються гуртом, де всі рівні в правах і обов'язках, де він почував себе вільним членом громади..." [Див.: 28, 3].

Дійсно, є факти, що свідчать про цілковиту самостійність, самодіяльність кооперованого селянства у вирішенні власних, зокрема, культурно-освітніх проблем. Так, 19 січня 1919 року Загальні збори Яновського споживчого товариства Полтавського повіту, до складу якого входили мешканці села Яновка і декількох хуторів, вирішили збудувати Народний дім для проведення культурно-освітньої роботи серед селян. Характерно, що на цю справу виділялися абсолютно всі вільні кошти кооперативу - 6 тис. крб. [29,33]. Безземельні і малоземельні мешканці села Стеблів Канівського

повіту через рік роботи, заснованого ними влітку 1918 року кооперативу "Дніпро-Роська спілка" на своїх загальних зборах вирішили використати всі отримані прибутки на культурно-просвітні цілі. Зокрема, на утримання вечірньої школи для дорослих неписьменних селян було виділено 36 тис. крб., створення бібліотеки у селі - 25 тис. крб., лікарям і вчителям свого села, яким влада не виплачувала заробітної плати, селяни асигнували 150 тис. крб. [30, 101]. Селяни села Потапці Канівського повіту в листопаді 1919 року заснували споживче товариство, яке зобов'язало утримувати місцеву українську гімназію, при якій діяли освітні курси для дорослих, хор та аматорський гурток [31,45].

Таким чином, кооперативний рух був важливим фактором соціального зростання українського селянства яке проявилось у формі розвитку селянської самоорганізації, набуття нових соціокультурних ознак та властивостей, що адаптували його стрімких перетворень в фінансово-господарському житті. В той же час кооперація стала й чинником соціальної мобільності вихідців з селянського середовища, їх проникнення в інші суспільні групи, підвищення свого соціального статусу.

За останні десятиліття в історико-економічній літературі чітко простежується тенденція до розгляду кооперативних організацій як одного із можливих структурних елементів буржуазно-капіталістичної економіки, як форми організації економічного життя. Такий погляд нам видається дещо спрощеним, оскільки розвиток кооперації (і це намагався показати автор на конкретних прикладах) призводить до суттєвих змін в соціальних характеристиках учасників кооперативного руху які ще потребують детального дослідження, теоретичного осмислення.

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - 1925.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.206, оп.1, спр.213. ЦДАВО України, ф.206, оп. 1,спр. 195.
3. Т-ський М. Губерніяльний центр споживчої кооперації Полтавщини // Полтавський кооператор. - 1920. - №1-8.
4. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX- початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. -Харків, 1998.
5. В.С. Огляд кооперативного життя // Українська кооперація. - 1918. - №5-6.
6. Височанський П. Листи до правлінь споживчих товариств // Полтавський кооператор. - 1919. - №1-2.
7. Інструктор. Виконайте свій громадський обов'язок кооператора! // Полтавський кооператор. - 1919. - №1-2.
8. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. -К, 1924. А.Г. Новий
9. етап в боротьбі Москви з Україною // Українська кооперація. — 1919. - №1. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження // Українська кооперація. - 1918. - №1. Сазонов В. Культурно-просвітня
10. робота кооперації в 1918 році // Українська кооперація. - 1919. - №2.
11. Сельскохозяйственные курсы в Чернокаменке Змиевского уезда // Вопросы местной кооперации. - 12. 1918. — апрель-май.
13. Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні // Українська кооперація. - 1919. - №2.
14. Панадиади Д.Г. Средняя кооперативная школа имени Л.Н. Головачанского в Харькове // Кооперативное слово. - 1917. - №35.
15. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації // Українська кооперація. — 1918. - №5-6.
16. Хроніка // Українська кооперація. - 1918. - №3.
17. ЦДАВО України, ф.313, оп.1, спр.92.
18. Раузів С Полтавські трьохмісячні кооперативні курси // Полтавський кооператор. - 1919. - №10-11-
19. Токаревський М.Д. Всеукраїнський центральний кооперативний музей // Записки Київського кооперативного інституту імені В. Чубаря. - Т.Н. - Рік. 1. - 1927. З кооперативних з'їздів та нарад // Сільський господар. - 1918. - №8. Відозва ЦУКК до кооперативної громадськості // Кооперація и
20. жизнь. — 1918. - №1. Кооперативна хроніка // Сільський господар. - 1920. - №1-12. ЦДАВО України, ф.313, оп.1, спр.86. ЦДАВО України, ф.313, оп. 1, спр.69.
21. Бухановський Л.М. Кооперативні союзи України на I/VII. 1918 року. (За матеріалами обслідування
22. Центр. Укр. кооперат. комітету) // Записки Київського кооперативного інституту імені В.Я. Чубаря-- 23. Т. П. - Рік і. - 1927.
27. Соловей Д. Засновуєте дитячі клуби! // Полтавський кооператор. - 1919. - №1-2.
28. Філомела. Потрібна обережність! // Полтавський кооператор. - 1919. - №3-4.
29. Ріжні звістки // Полтавський кооператор. — 1919. - №3-4.
30. Щадилів О. Дніпро-Роська спілка та її діяльність // Сільський господар. — 1920. - №1-12.
31. Кооперативна та сільськогосподарська хроніка // Сільський господар. — 1919. - №24.

Професор П.В. Будрін - один із організаторів дослідних робіт з проблем селекції польових культур на Україні

У світлі нинішніх перетворень є необхідність проаналізувати і дати об'єктивну оцінку здобуткам вітчизняної науки і окремих вчених у започаткуванні, становленні і розвитку наукової думки в сільському господарстві. Особливу актуальність це питання має після здобуття Україною незалежності, коли стало можливим подолання сформованої протягом більшої частини ХХ сторіччя нової тенденційності у питаннях про внесок української нації до розвитку землеробства - провідної галузі сільського господарства світу.

Незважаючи на окремі публікації у радянських наукових виданнях, наукова спадщина одного із видатних агрономічних діячів та організаторів сільськогосподарської дослідної справи трьох країн — України, Росії та Польщі — професора Петра Васильовича Будріна до кінця не вивчена і їй не дана об'єктивна оцінка щодо використання сучасних умов господарювання в аграрному секторі держави.

Петро Васильович Будрін народився 6 червня 1857 року у м. Нердве Пермської губернії. Після закінчення Пермської духовної семінарії в 1875 році пройшов повний курс навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Склавши успішно магістерські іспити, П.В. Будрін восени 1882 року призначається понадштатним консерватором агрономічного кабінету університету. Свою магістерську дисертацію П.В. Будрін захистив у 1889 році при Петербурзькому університеті на тему: "Штучні, здебільшого азотисті добрива". З 1882 року Петро Васильович - доцент кафедри землеробства Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва, який після події 1917 року перейшов до м. Харкова і тепер це Харківський державний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, і, крім цього, завідувач дослідної ферми інституту (нині інститут агротехніки, ґрунтознавства та добрив в Пулавах, Польща). У 1889 році його призначають професором кафедри землеробства Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва із збереженням посади керівника дослідної ферми. Впродовж 1891— 1905 років П.В. Будрін очолює започатковану ним особисто одну з перших на теренах царської Росії кафедру рослинництва, а в період 1902 — 1905 років він — директор інституту.

Початком плідної багатогранної і багатонаціональної творчої наукової роботи П.В. Будріна можна вважати 1882 рік, коли він на дослідній фермі інституту розгорнув науково-дослідні роботи з вивчення у стаціонарних дослідах систем удобрення в сівозмінах. Потрібно мати на увазі, що діяльність заснованої у 1879 році дослідної ферми Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва мала подвійну спрямованість: з одного боку, навчальними планами інституту, а з іншого — вивченням сучасних наукових агрономічних питань. Звіти про наукову діяльність ферми публікувались у періодичних виданнях, наприклад,—"Праці Вільного Економічного Товариства", а в 1899 році професор Будрін зробив перше узагальнення отриманих результатів щодо агротехніки вирощування сільськогосподарських культур залежно від типу ґрунту, а також обумовлених економічних умов протягом 1881 —1898 років.

Професор Будрін перший на теренах Російської імперії вивчив і запропонував використання люпину як зеленого добрива не тільки на легких піщаних, а й на важких дерново-підзолистих ґрунтах.

Починаючи з 1908 року і до 1912 року, Будрін — директор Харківської обласної сільськогосподарської селекційної дослідної станції. Департамент землеробства на благоустрій виділив 30 тис. рублів і станція розпочала своє існування. Згідно Статуту станції, затвердженого Департаментом землеробства, загальне керівництво станцією здійснює комітет із представників від різних установ і товариств. Перше засідання комітету в червні 1908 року обрало першим директором станції професора Петра Васильовича Будріна.

Із моменту започаткування станції П.В. Будрін активно включився в її улаштування і обладнання, будівництво наукового і господарських корпусів, закладку стаціонарних дослідів. Ним особисто розроблена програма наукової роботи станції, що була затверджена комітетом станції та економічно радою губернського земства, яка, починаючи з 1910 року, виділяла певні додаткові кошти на проведення досліджень. Програмою було заплановано виключно дослідження з питань селекції і акліматизації сільськогосподарських рослин, виведення нових сортів, покращання вже відомих місцевих сортів до умов вирощування в регіоні. Із проблем селекції польових культур професора П.В. Будріна можна вважати одним з організаторів дослідних робіт. Написана ним праця "Селекція сільськогосподарських рослин та її значення щодо хлібів" мала для свого часу пріоритетне значення для наукової громадськості.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

П.В. Будрін був одним з організаторів і керівників 1-го Всеросійського з'їзду діячів по селекції сільськогосподарських рослин, насінництву та розповсюдженню насіннєвого матеріалу, який відбувся 10-15 січня 1911 року в м. Харкові. В період своєї діяльності на Харківщині Петро Васильович вів педагогічну роботу в Харківському університеті.

Темірова Н.Р. (м. Донецьк)

Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку ХХ ст.

Після скасування кріпацтва поміщики, втративши гарантовану робочу силу з наданням особою свободи колишнім кріпакам, змушені були переходити до застосування найманої праці, пов'язаного з цим запровадження сільськогосподарської техніки та до інших методів капіталістичної організації. Проте, відсутність вільних оборотних коштів і досвіду організації господарства, а також політика царського уряду, спрямована на підтримку позицій дворянського землеволодіння, зумовили нездатність багатьох поміщицьких господарств до подібної еволюції. В таких умовах уже в перші пореформені роки проявляються дві провідні тенденції в їхньому становищі: розмивання станових меж і капіталістична еволюція їхніх господарств. Ці тенденції далися взнаки у виробничій діяльності. Дана проблема вже має свою історіографію, яка веде початок з дореволюційних часів [1]. Проте, більшість робіт присвячені в цілому поміщицькому господарству Європейської Росії. В той час як на території України воно мало свої особливості. До того ж, радянські дослідники прагнули довести обмеженість виробничих можливостей поміщицького господарства. Нерідко проводячи цікавий аналіз, його результати всіляко зорієнтували на негативний результат. Здається, основна причина цього криється в намаганні виступити адвокатом селянського господарства [2]. Поміщицьке господарство розглядалось як його антипод. В той час як доцільніше подивитися на нього з точки зору перспектив економічного розвитку взагалі.

Наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст. працювали кілька комісій, основним завданням яких було вивчення стану сільського господарства взагалі і рівня розвитку окремих господарств зокрема. Наслідком цієї роботи була публікація цілої низки описів маєтків, які становили так звані "зразкові господарства". Ці описи склалися на основі повідомлень, які надсилали власники або управителі маєтків. Ці матеріали і стали основним джерелом для підготовки даної роботи. Прислужилися також статистичні дані, матеріали вотчинної документації.

В різних регіонах України процес мобілізації землі розвивався нерівномірно. Найінтенсивнішим він був на Півдні України. Правобережні губернії відзначалися дивовижною стійкістю поміщицького землеволодіння. Про це свідчить факт, що в Київській губернії його скорочення склало 16,1, Подільській -11,9, Волинській -15,5%. На Правобережжі поміщицьке землеволодіння мало давнє коріння, тут сформувались великі маєтки польських магнатів. Серед найбільших поміщиків регіону назвемо Потоцьких (188,8 тис. дес), Браницьких (173,6 тис. дес), Терещенків (139,9 тис. дес), Бобринських (71,9 тис. дес.) та інші. Маючи достатні потужності, вони перетворювали свої господарства на великі господарства підприємницького типу, чим і пояснюється їхня стійкість.

Пріоритетне значення належало землеробству. Основною культурою була пшениця. Її вирощували практично всі господарства, під неї відводилися значні площі. Наприклад, у маєтках Київської губернії "Ставище", "Шукайводському", "Кирилівському" - відповідно 13,4,26,2 та 29,1 % [3]. У поміщицьких господарствах вирощувалися найбільш ходові її сорти - банатка, сандомирка, арнаутка та інші. Цьому сприяли значний попит на ринку, відповідні природні умови, близькість чорноморських портів, розгалужена мережа залізниць. Другою за популярністю культурою був цукровий буряк. Наприклад, з 12 маєтків Подільської губернії, описаних у збірці "Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах", пшениця вирощувалася в 9 (при трьох із незазначеними культурами), цукровий буряк - у п'яти; з 23 описаних господарств Київської губернії пшениця - в 19 (при 4 невизначених), буряки - в 16 [4]. З інших культур слід відзначити жито, овес, ячмінь, картоплю, кукурудзу та інші.

Поширеними на Правобережжі були садівництво, виноградарство. Прибуток від цих галузей отримувався значно скромніший, але зустрічалися господарства із надзвичайно високим їх рівнем.

Про результативність виробничої діяльності можна судити за врожайністю й валових зборах продукції. На долю поміщицьких маєтків припадала третина валового збору зерна. Найврожайнішою була пшениця. В поміщицьких господарствах, порівняно з селянськими, була вищою врожайність. Це зумовлювалося багатьма факторами: вигіднішими стартовими умовами поміщицьких маєтків,

-200-

поширенням раціональних сівозмін, ширшим запровадженням техніки та агротехніки тощо. Більшість прибутків поміщицьких маєтків Правобережжя надходили від землеробства.

Поміщицькі господарства залишалися великими продавцями зерна. Наприклад, Смілянський маєток Бобринських давав понад 1 млн. пудів зерна, з яких на продаж надходило 540 тис. маєтки Терещенків виробляли близько 10 млн. пудів зерна тощо [5]. Сільськогосподарська продукція реалізовувалася на місцях окремим чи оптовим покупцям або вивозилася до стаціонарних сховищ, або ж продавалася за кордон. Господарство Л.Валькова (Вінницький повіт Подільської губернії) мало насіннєву спеціалізацію. Насіння цукрового буряку постачалося закордон, зокрема, до Бельгії, Франції, частково - до російських губерній. Молочну продукцію реалізовували у Вінниці [6]. На ринок надходили цукор (через Київ) і пшениця (через Одесу) [7]. Зерно та цукор становили основну статтю експорту поміщицьких господарств.

Товарне значення зберігало тваринництво. Розвивалося воно, переважно, у великих маєтках, оскільки вимагало значних площ для влаштування пасовиськ. Розводили велику рогату худобу, овець, свиней, коней. Продавали тварин на плем'я, реалізовували тваринну продукцію - молоко, м'ясо, сир, вовну. Наприклад, в маєтку "Ставище" графа В. Браницького існував кінний завод, на якому розводилися елітні породи. Щороку в Білій Церкві влаштовувався аукціон, де продавали від 20 до 40 коней. В господарстві також вирощували рогату худобу, свиней, овець. Частина поголів'я худоби надходила у продаж [8].

Привертає увагу надзвичайно акуратне ведення господарчої документації в маєтках. По кожному з підрозділів господарства існувала своя документація. Щоденно, щомісяця й щороку складалися звіти. Кожна з 6 економій М.Б. Балашова (Брацлавський і Ямпільський повіти Подільської губернії) мала свою звітність, яка передавалася до головної контори. Головну контору очолював управляючий, а чолі економії стояли економі. Економі становили виконавчий орган. На основі пропозицій економів управляючий складав баланс на рік, яка затверджувалася власником. Щосуботи вони збиралися на "сесії", де вирішували поточні питання. В маєтку ретельно велася документація [9].

Керівництво маєтком А. Маса (Ямпільський повіт Подільської губернії) здійснював управляючий, у підпорядкуванні якого перебували економі, табельники, прикажчики. Разом у семи економіях та лісництві нараховувалось 17 осіб адміністрації без прикажчиків. Загалом, увесь маєток обслуговували бухгалтер, два помічники, два агенти по найму робітників, два магазинери, слюсар з помічниками, землемір, лікар, фельдшер, ветеринар, хімік, завідуючий дослідною станцією [10]. Керівництво маєтку графів Бобринських підпорядковувалося головноуправителю та головній Смілянській конторі. Адміністрація налічувала понад 70 осіб. Окрім заробітної платні, її представники одержували медичну допомогу. Найвище цінувалися службовці, які працювали протягом тривалого часу в маєтку. Так, в маєтку Бобринських серед економів та їхніх помічників були особи, які прослужили понад 40 років [11].

Найбільші правобережні поміщики були власниками підприємств по переробці сільськогосподарської сировини - цукрових та винокурних заводів, парових вітряків, значне місце посідало лісоводство. Ці галузі приносили надзвичайно великі прибутки.

Розглянемо на кількох прикладах організацію поміщицького сільськогосподарського виробництва. Одним із "зразкових" господарств наприкінці ХІХ ст. вважався маєток. Площа його становила 13,3 тис. дес. Створений шляхом купівлі ділянок землі протягом 1860-1880-х років. З метою полегшення управління до 1892 р. більша частина маєтку здана в довгострокову оренду. Обов'язковою умовою для орендарів стало вирощування цукрового буряку. В 1892 р. всі економії знову перейшли в особисте користування власника. По завершенню орендних термінів довелось докладати багато зусиль для усунення ознак занепаду. Маєток поділявся на 6 економій. Головні культури в господарстві - буряк та озима пшениця. В маєтку вівся пошук оптимальної сівозміни - вона періодично змінювалася, але всі вони були з травосіянням. Застосовувалися мінеральні добрива. Використовувалося насіння німецького виробництва від Вільморена. Безпосередньо в маєтку проводилася адаптація насіння до місцевих умов [11].

Деребчинський маєток барона А.А. Маса (Ямпільський повіт Подільської губернії) площею 3,5 тис. дес. Склад угідь був таким: на ріллі припадало 51,7, ліс - 32,8% площі. Всі шість економій А. Маса були вповні забезпечені технікою. Причому, рівень забезпеченості зріс протягом 80-х років. Так, у 1882 р. налічувалося 10 технічних знарядь, в 1890 - 58. До господарчих робіт залучалися наймані робітники, з яких річні становили 63,5, строкові - 32, місячні - 4,5%. В економіях були прийняті свої сівозміни, але в кожному випадку вони базувалися на травосіянні. Застосовувалися Добрива. Причому, для різних рослин використовувалися різні їх види. Головною культурою виступала озима пшениця. Протягом 1882-1890 рр. її врожайність перевищувала 100 пудів з дес, в той час як протягом 1876-1881 рр. - менше 70 пудів. Вирощувалися також озимий рапс, цукровий буряк, овес, ячмінь тощо. Другою важливою галуззю було тваринництво. Розводили плем'яну рогату худобу, коней, свиней. Але ця галузь була збитковою. В маєтку діяла дослідна сільськогосподарська станція з метою виробництва гарного насіння буряків та дослідження якості ґрунтів. Вона працювала не тільки для внутрішніх потреб. До лабораторії відносилось й дослідне поле, яке підпорядковувалося Київському товариству сільського господарства, але облаштувалося на кошти поміщика. Цукровий завод на рік переробляв до 100 тис. берковців буряків. Вироблена продукція продавалася.

-201

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Пшениця надходила на власні сховища в Одесі, ячмінь купували пивоварні заводи через великі купецькі компанії, зерно на насіння збувалося за замовлення невеликими партіями [12].

Смілянський маєток графів Бобринських, який розташовувався в Черкаському й Чигиринському повітах на Київщині, обіймав 35,2 тис. дес. землі. На 40-70-ті рр. XIX ст. припало його облаштування. Найбільшими угіддями були рілля (18 тис. дес.) та ліс (14,3 тис. дес). Територія маєтку поділялася на три частини, кожна з яких складалася з економії та лісництва. Господарство забезпечене робочою худобою, лише для підвезення буряків на завод наймалися підводи. Широко застосовувалась праця найманих робітників - річних, строкових і місячних. Основними галузями були зерноводство тваринництво, цукрове виробництво, лісоводство. Дане господарство - приклад прибуткового. Лісне господарство щороку давало 69,9 тис. крб., десятина цукрових буряків - 26,1 крб, десятина пшениці - 22,5 тощо. Проте слід відзначити, що прибутковість землеробства у II половині XIX ст. тут знижувалась. Наприклад, буряків більше як у двічі, озимої пшениці - майже у п'ятеро, ярої пшениці - в таких же масштабах. Цукровий буряк, зерно продавались як всередині країни, так і за кордоном. Цукровий буряк надходив також на свої заводи, яких налічувалося чотири. Цукровий пісок частково надходив закордон, частково - на власний рафінадний завод.

Отже, вивчення описів окремих поміщицьких маєтків дозволяє дійти наступних висновків. Маєтки сформувалися, в основному, в процесі придбання навколишньої землі. Їхніми власниками були дворяни. Господарства ґрунтувалися на найманій робочій силі. Керівництво маєтками покладалося на управителя, який періодично звітувався перед власником. Діяла відпрацьована система обліку ресурсів, робіт та прибутків і витрат в кожній з господарських одиниць. На поміщицьких землях застосовувалась оренда з метою спрощення управління маєтку та одержання додаткових прибутків. Описані господарства мали чітко виражений підприємницький характер, оскільки виробляли продукцію, призначену для постачання на ринок. На Правобережжі переважали зернові й бурякоцукрові господарства.

З початком світової війни становище поміщицьких економії, як і господарства в цілому, істотно погіршилось. Скорочувалась посівна площа, обмежувалось застосування найманої праці, дорожчала сільськогосподарська техніка, ускладнювалось транспортування продукції, затримувались орендні платежі, нестабільними були ціни. В результаті поміщицькі господарства зазнавали значних збитків. Переворот у жовтні 1917 р. в Петрограді застав поміщицькі господарства в стані глибокої перебудови. Найрозвиненіші з них зміцнювали свої позиції, перетворюючись на господарства підприємницького типу. Слабкі, нерентабельні - інтенсивно продавались, переходячи у власність банків, товариств, приватних осіб. Таким чином, поміщицькі господарства, як і в цілому сільське господарство Росії, еволюціонували в напрямку формування господарств підприємницького типу. Подібний "природний відбір" був перерваний революцією й громадянською війною.

1. Анфшиов А.М. Помещичье хозяйство России в годы I мировой войны //Исторические записки. — Т.60. - 1957. - С. 124-175; Его же: Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX- начало XX вв.). - М.:Наука, 1969; Ковальченко и др. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. -М.: Наука, 1982; Минарик Л.П. Экономическая характеристики крупнейших земельных собственников России конца XIX— начала XXв. — М.: Сов.Россия, 1971 та ін.
2. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве //Проблемы социально-экономической истории России. - М.: Наука, 1971. - С. 171-194.
3. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Изд. 2. Вып. 2. -СПб., 1901. -С. 209,217,219.
4. Там же. - С.206-235.
5. Минарик Л.П. Вказ. твір. - С.110, 112.
6. Описание Калиновского имения Л.Ф.В алькова. -С. 75-128.
7. Описание Штиковского имения Н.Б.Балашова в Подольской губернии. - Немиров, 1896. - С. У- LXXV.
8. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. - С.210.
9. Там же.
10. Описание Деревчинского имения барона Арона Ароновича Маса //Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельського хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. - К, 1893. - С. 129-231.
11. Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира, Льва Алексеевичей Бобринских // Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельського хозяйства м сельскохозяйственной промышленности. —К, 1893. —С.35-36.
12. Описание Деревчинского имения барона Арона Ароновича Маса. —С 129-231.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Дудка В.І. (м.Кременчук)

Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917-1920 рр.

Українська національно-демократична революція постає перед сучасними дослідниками як надзвичайно складний феномен, пояснення якому неможливо знайти в одній площині. Багатогранність змін, складні переплетіння національних, економічних та соціальних чинників вимагають глибокого вивчення кожного з цих факторів з метою їх подальшого комплексного узагальнення. Одним з найважливіших моментів новітньої української історії виступає аграрна революція 1917-1920 рр., що органічно злилася з глобальними перетвореннями, які мали місце на теренах України та всієї Російської імперії.

Селянство, будучи наймасовішою верствою населення, виступало головним рушієм суспільних змін, а також найбільш привабливим об'єктом агітації та політичної боротьби. Історичні процеси формування станів (поміщики, козаки, селяни) та економічні реформи кінця XIX - початку XX століть повністю нівелювали ідею однорідності маси сільського населення, ставлячи дослідника перед фактом існування соціальних груп, ідеологічні та економічні інтереси яких не співпадали. Аналіз статистичних даних показує, що розшарування існує не лише між окремими групами, а й середині них. Найхарактерніше це відображено в групі безземельного селянства, яку традиційна радянська історіографія, представляла монолітною і, в силу злиденного існування потенційною опорою більшовицького режиму на селі [1].

Розвиток буржуазних відносин в аграрному секторі економіки на межі століть викликав появу групи заможних безземельних господарств. Вартість однієї десятини землі на Полтавщині в 1913-1916 рр. становила 384 крб. [2,77] цієї суми вистачило б на оренду 17-18 десятин по реальним цінам 1917 року, що в свою чергу дозволяло розвиватися безземельним господарствам далі. Найпотужніші безземельні господарства знаходилися в Золотоніському (середній розмір оренди 21,3 дес), Зінківському (11 дес), Переяславському (17,4 дес), Пирятинському (31 дес.) та Хорольському (15 дес.) повітах. Показник середнього розміру орендованих господарством земель має в собі певну диференціальну погіршеність, оскільки господарства не були уніфікованими, проте він дає підстави твердити, що як мінімум 20% безземельних господарств прогодували себе, а частина з них була досить прибутковою, обробляючи по декілька десятин орендованої землі.

№	Повіти	Безземельних господарств (тис.)	% до господарств повіту	Мають власний посів		Середній розмір посіву (дес.)	Площа посівів безземельних господарств
				всього господ, (тис.)	% до господ, повіту		
1	Галицький	881	3,86	208	23,6	2,9	613
2	Зінківський	1892	4,55	260	13,7	21,3	5555,5
3	Золотоніський	725	2,94	81	11,2	11	889,6
4	Кобеляцький	2727	7,86	606	22,2	2,8	172,3
5	Кост-градський	2469	6,18	1124	45,5	3	3341,7
6	Кременчуцький	2594	7,26	525	20,2	3,5	1818
7	Лохвицький	ПОЗ	3,87	297	26,9	6,4	1900,4
8	Лубенський	1214	5,19	303	25	4,1	1260,5
9	Миргородський	1650	5,56	236	14,3	6,4	1520,8
10	Переяславський	1202	3,24	179	14,9	17,4	3106,5
11	Пирятинський	1471	4,72	236	16	31	7311,9
12	Полтавський	3047	8,53	435	14,3	7	3066,6
13	Прилуцький	1080	3,04	443	41	5,3	2354,5
14	Роменський	1587	5,31	290	18,2	2,7	795,2
15	Хорольський	1434	4,79	488	34	15	7347,4
	Губернія:	25076	5,2	5711	22,8	7,5	42604,6

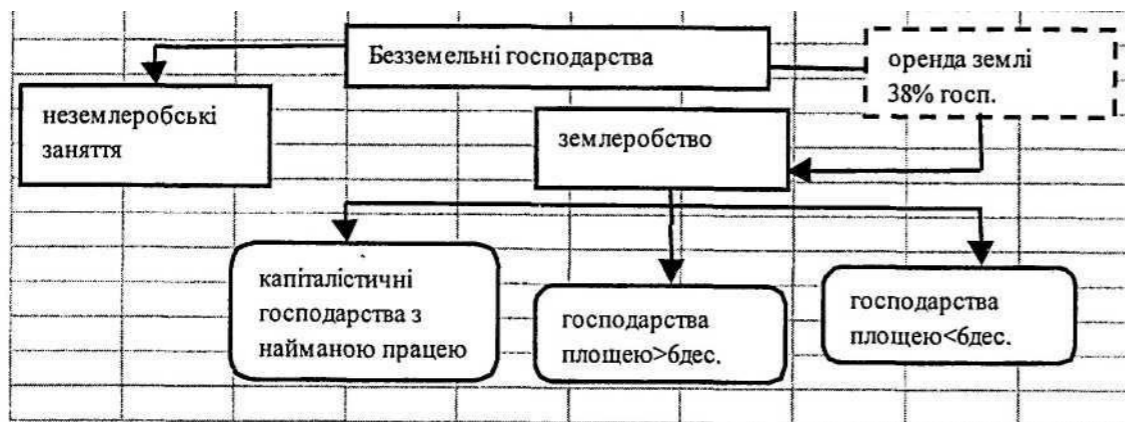
Крім землеробських занять господарства даного типу були зорієнтовані на різноманітні промисли та кустарне виробництво.

Так лише в Костянтинівському повіті на 1910 рік налічувалося 31 село, жителі яких займалися рибальством на рівні промислу, що було найвагомішою статею їхнього прибутку [3,31-32]. В повіті зареєстровано 14000 вуликів і цілий ряд господарств жив виключно з бджільництва [3,31].

В той же час основна маса безземельних господарств перебувала у великій матеріальній скруті. Близько 90 тисяч чоловік (18-19 тис. господарств) [4,2-3 5] змушені були перебиватися тимчасовими заробітками по губернії та за її межами. Йшли на південь України, в степи Катеринославщини та Херсонщини. Таке ухорощество мало сезонний характер і тривало 4-5 місяців. Взимку 1917 року у трудовій міграції брали участь 21436 чоловік (0,59% населення губернії), а влітку ця кількість зросла до 78726 чоловік (2,1%) [2,156].

Найвища концентрація безземельних господарств спостерігається в Полтавському (8,5% господарств повіту), Кобеляцькому (7,86%), Костянтиноградському (6,18) повітах, але в останньому 45,5% безземельних було забезпечено орендною землею, при загальній їх чисельності 3% від всіх дворів.

Отже, дане питання вимагає диференційованого підходу. Немає підстав уніфікувати категорію безземельних господарств, виводячи з усіх її 100%, основу сільськогосподарського пролетаріату. Загальну структуру цієї групи господарств подано в наступній схемі[5,33].

Історично проблему найбільш бідної категорії сільського населення намагалися вирішити шляхом переселення до інших регіонів імперії. Так з 1896 по 1917 рік губернію залишило 376 тис. переселенців [6,19]. Полтавське статистичне бюро з 1891 по 1910 рік фіксує 370 тисяч переселенців [5,25], що свідчить про стабільність темпу відтоку населення впродовж трьох десятиліть (кінця XIX ст. - поч. XX ст.). За 1900-1910 роки переселенці залишили після себе 80 тис. десятин землі [5,25], які перейшли до рук нових власників, але не дивлячись на це переселенський рух компенсував лише природний приріст населення, не вирішуючи докорінно проблеми безземелля в губернії.

Отже, група безземельних господарств відбивала в собі весь багатогранний процес майнового розшарування в селянському середовищі напередодні революції 1917-1920 рр., даючи можливість прогнозувати вихід аграрного питання на чільне місце в ході майбутніх суспільних змін.

1. Данишев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917-березень 1918). - Харків: Прапор, 1969; Гамрецій Ю.М., Тимченко Ж.П., Шуть О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. - К: Наукова думка, 1987; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К.: Изд-во АН УССР, 1957;
2. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр.: вип. XI. - Полтава: Друкарня товариства печатного діла, 1919.
3. Стопневич описание округов и районов Полтавщины. - б.м.б.г.
4. Пятая подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1917 года / Полтавское губернское статистическое бюро. - Полтава: Электрическая типография Д.Н. Подземского, 1917.
5. Ракицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. - Полтава: Типография товарищества печатного дела, 1917
6. Якименко М.А. Міграційні рухи на Полтавщині епохи капіталізму: причини, зміст і наслідки // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. - Полтава, 1991.

Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку XX століття

Українські соціал-демократи особливого значення надавали ролі пролетаріату в майбутньому переоблаштуванні земельних відносин. В робітництві вони бачили ту силу, за допомогою якої селянство зможе розв'язати насувні економічні проблеми, у тому числі й аграрні. У нижче наведених словах партійного пропагандиста А. Пісоцького, як у фокусі, сконцентрувалися найбільш значущі соціальні ідеї національної соціал-демократії. Він писав, що саме пролетаріат і тільки він "буде домагатися, аби великі культурні маєтки не були зруйновані, не були поділені на шматки, бо ці маєтки є добро всенародне, вони утворювалися працею робітників і бідніших селян" [1]. Виразні орієнтири на колективні форми господарювання, як на доконечний соціальний ідеал земельної політики української соціал-демократії, проглядаються у роботі провідного партійного вченого-аграрника М. Порша "Автономія України і соціал-демократія" [2].

Програма партії в царині сільськогосподарській не притерпіла істотних поправок навіть на еміграції, хоча пристрасті там розгорілися навколо положення про безплатну передачу землі селянам. Висувалися пропозиції внести до програми норму про викуп земельних ділянок. Проте аграрний ідеолог партії Б. Мартос відстоював позицію, вказавши на можливість негативних наслідків для українського селянства в разі проведення реформи альтернативними від еседеківських методами [3].

І все ж історики, політологи, економісти одностайно відзначали слабку розробленість аграрної частини програми УСДРП, наголошували на відсутності прагнення до удосконалення її провідними діячами національної соціал-демократії. За звичай, тому називається кілька причин. Серед побутуючих — невідповідність центральних і місцевих структур до стрімкого включення в революційний процес. Ввійшовши в нього без власної програми, еседеки змушені були запозичити її у близьких світоглядно політичних сил. Першими у списку того ж І. Витановича йдуть українські есери [4]. Канадійський історик Ю. Борис, солідаризуючись в основному із своїм попередником, схильється до думки про синтезний характер "різних вимог, що висувалися українськими соціалістами" [5].

Інші автори, а серед них і представники різнопланових політичних поглядів, акцентували увагу на тотожності аграрних концепцій української і російської меншовицької соціал-демократії [6], наголошували на прихильному ставленні УСДРП до розвитку кооперативного руху [7]. Це й не дивно, адже впродовж багатьох років вони йшли в одній шерензі, боролися проти спільного, однаково ненависного царського режиму, виборювали право на людське життя одним і тих самих соціальних верств. Щоправда, на думку І. Кураса, старими плеханівськими гаслами муніципалізації землі привернути на свій бік широкі кола українського селянства еседеки були не в силі [8].

Таким чином, копіювання з меншовицького оригіналу аграрних положень та їхнє механічне перенесення на відмінні від великоруських умови безобщиної України, дозволили дослідникам назвати другу причину слабкості земельної політики УСДРП.

І, нарешті, третя—апріорна дублюваність селянської верстви у політичній боротьбі та розподілі її результатів. "Члени УСДРП, як і всі ортодоксальні марксисты, — вважає авторський колектив праці "Українська державність у XX столітті", — дивились на селянство як на приречений дрібнобуржуазний прошарок, який капіталістичне фермерство неминуче витисне в небуття, вони вважали, що переділ землі від культурних маєтків до односібника—селянина був би небезпечним реакційним кроком" [9].

В колективній формі ведення господарства бачила ідеал земельної реформи ще одна структурована політична сила с партія соціалістів-федералістів. Зазначимо одразу, що зарубіжна довідкова література визнає за нею поміркований консервативний характер, а діяльність визначає ліберально-демократичними характеристиками [10].

Грунтовною підвалиною для вдосконалення засадничих принципів аграрної програми для соціалістів-федералістів слугувала резолюція по доповіді М. Кушніра "Про земельне питання", ухвалена конференцією УПСФ 25—28 червня 1917 року [11]. Згодом, вона повністю увійшла до останнього варіанту програми партії, що на відміну від попередньо аналізованих базисних документів УПСР і УСДРП була найбільш обгрунтована, деталізована і розлого викладена. Хоча вітчизняний дослідник І. Верхоляк з цим не погоджується [12], і, на нашу думку даремно, бо спирається лише на висновки І. Витановича та Д. Дорошенка, що в свій час не мали доступу до архівних документів.

Своїм цюнайпершим завданням партія вважала скасування приватної власності на землю, передачу її до крайового земельного фонду, який через Український съїм, а на місцях за допомогою органів місцевого самоврядування, порядкував би нею. Передбачалася грошова компенсація, але тільки тим власникам, хто купив землю, а не дістав її шляхом дарування або займанщини. Існували

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

й інші умови. Зокрема: компенсація виплачувалася у розмірі відповідному до затрат на її купівлю. Позбавлялися компенсаційних виплат ті власники землі, затрати на придбання якої окупили себе в процесі її експлуатації. Потерпілим від реформи, котрі залишаться без засобів до існування мала надаватися одноразова допомога. До виключної компетенції Українського союму належало право встановлювати норму користування землею. Вона не повинна була перевищувати трудову і не бути нижчою за споживчу. При чому, наділення землею проводилося в інтересах забезпечення нормативними показниками насамперед безземельних та малоземельних селян [13].

Діалектика революції, а також зміна політичної ситуації, пов'язана з перебуванням іноземного військового контингенту та відновленням права приватної власності на землю, змусила й есеїв шукати своє місце в реаліях суспільно-політичного життя країни. На цьому тлі у травні 1918 року зібрався з'їзд УПСФ, який поряд з розглядом назрілих загальнонаціональних питань, істотно доопрацював аграрну програму партії. Ухвалена з цього приводу резолюція визначала за державою верховне право на розпорядження землею. Це дало привід чільним діячам партії назвати закладені в резолюції принципи "націоналізацією землі" [14]. Але скасування земельної власності, за висловом члена ЦК УПСР П. Христюка, — це справа майбутнього [15]. На той момент партія ставила своїм завданням "провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності. Ця демократизація повинна перевестися на основі примусового відібрання за певну платню всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному і безземельному селянству" [16].

Про що свідчить видозмінена до невпізнання, фактично нова редакція аграрної програми УПСФ? Демонструє гнучкість керівного ядра партії, його здатність пристосуватися до внутрішнього курсу уряду гетьмана П. Скоропадського, чи мімікувати, сподіваючись на лояльність можновладців. А може вказує на нещирість соціально-економічних намірів публічно озвучених за доби Української Центральної Ради? Відповіді на ці питання ще чекають своїх дослідників, оскільки жодне історіографічне джерело не тільки не окреслило проблеми, а навіть не намагалось здійснити бодай побіжний аналіз програмних документів УПСФ.

Близьким до зазначеного є становище з історіографічними джерелами, що торкаються діяльності Української демократично-хліборобської партії (УДХП), котра постала на Полтавщині у червні 1917 року. Установчі збори, участь у яких взяло близько 1500 селян-хліборобів та 20 землевласників [17], виробили основні принципи майбутньої партійної програми. Серед інших, на порядку денному стояло й аграрне питання. За спогадами одного із ініціаторів з'їзду С.Шемета, делегати постановили зберегти приватну власність, а потребу в землі незабезпечених задовольнити через викуп парцельованих наділів. Водночас за українським сеймом зберігалось право встановлювати розміри земельних ділянок особам, які потерплять від аграрної реформи [18].

Таким чином, вже на початку української революції частина хліборобського населення, зорганізованого в партію УДХП, красномовно заявила про недопустимість конфіскаційних методів експропріації земельної власності. Саме на цьому наголошував сучасник подій В. Андрієвський [19]. Проте в оцінці соціальної бази УДХП західна історіографія не була такою одностайною. Літописець історії українських політичних партій П.Гайдалемівський закидає хліборобам-демократам відірваність від основної маси селянства, вважаючи їх партією буржуазії, котра була представлена дрібним козацтвом Лівобережжя, заможнішою частиною селянства та небагатими українськими поміщиками [20]. В свою чергу, відомий нам В. Андрієвський йому заперечував, вказуючи, що УДХП на 95% складалася із селян [21] і вповні мала право називатися партією хліборобів.

Розробник програми і її аграрної частини В. Липинський волів бачити Україну державою міцного фермерського господарства, про що він заявив у розділі "Справи економічні": "Місце [величезних поміщицьких латифундій і бідних українських сіл] повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати" [22].

На розвій хуторів надавалася земля із державного фонду, створеного за рахунок відчужених, У тому числі й за викуп у землевласників площ. Сформовані таким чином хутори здавалися в довічну і спадкову оренду з правом переуступки малоземельним і безземельним. На облаштування господарств таких родин передбачалося видача державних позик. Решта приватних земель з товарообігу не виключалась, але купівля їх іншим власником обмежувалась установленою законом нормою. Селянська надільна земля передавалася у власність селянина, якщо він не перейшов працювати на хутірні землі.

Загалом, зарубіжна історіографія залишилася здебільш байдужою до з'ясування теоретичних основ УДХП, як, зрештою, й до її практичної діяльності. Публікації в "Хліборобській Україні" і кілька абзаців у роботі П. Мірчука [23] про історію створення партії аж ніяк не могли заповнити №^о прогалину. Нинішнє покоління науковців глибше досліджує діяльність хліборобів-демократів, проте за рамки регіональних досліджень краєзнавців, вони поки що не вийшли [24]. Роботи обмежуються лише згадками про наявність аграрної програми в партії, не вдаючись до її аналізу.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

І, нарешті, остання партія, що зазнала тотального бойкоту з боку представлених в Україні і за її межами політичних сил у період української революції, а після її поразки — докорів у працях представників різноманітних історіографічних шкіл і напрямів с це УПСС. Найбільше діставалося соціалістам-самостійникам від братів по зброї—українських соціалістів з палітри інших політичних відтінків. І все це за підняте на щит гасло політичної незалежності України. Хоча й на ниві соціальної між візирями націонал-радикалів і народницьким крилом було більше відмінного ніж спільного [25].

Затвердженням англійця українського походження Я. Оршана, партія соціалістів-самостійників (УПСС) виникла у грудні 1917 року внаслідок злиття усіх самостійницьких груп і течій. До об'єднання зголосилися: націонал-соціалісти, незалежні соціалісти-революціонери, націонал-демократи і безпартійний самостійницький елемент [26]. Українська народна партія увійшла до складу УПСС на федеративних засадах, залишивши свою історичну назву [27].

Власної програми перебудови національних, політичних чи соціальних відносин самостійницькі групи довгий час не мали. Проте в самій ідеології проблеми часто перепліталися, при чому висхідним було завжди національне питання. З нього випливала решта. Не дарма, першим пунктом постанови Всеукраїнського з'їзду УПСС стояло: "Тільки державна самостійність є умовою для розв'язання аграрного питання" [28]. Про деталі еволюції з одного виміру в інший дізнаємося з розділів "Земельна справа" і "Націоналізація землі" програмового документу партії.

В парадигму "націоналізація" самостійники вкладали свій зміст, відмінний від есерівських та есдеківських уявлень. "Не треба змішувати, — заявляли перші, — поняття націоналізації землі з поняттям "удержавлення". Націоналізувати землю на Україні —значить зробити її національною власністю Українського народу" [29]. Як бачимо, уживаними в лексичі соціалістів-самостійників є терміни етнічного звучання — нація і народ. Саме представники української нації, за переконанням укладачів документу, мають стати на власній землі її господарями. Розміри наділів — співзвучні доктрині всіх соціалістичних партій і не можуть перевищувати трудової норми, яка в програмі названа "власноручною працею без наймита".

Аграрна політика УПСС базувалася на визнанні у психології українського селянина домінуючих рис господаря—індивідуаліста. Промовисто про це сказано у передовіші першого номеру партійного органу "Самостійник": "Селянин, що має зайву десятину проти споживчої чи трудової норми ніколи і нікому цієї десятини не віддасть, її можна вирвати у нього хіба що з душею" [30]. Тому й вважала партія своєю метою забезпечення землею українських безземельних, а тим, кому її не вистачало, пропонувала збільшити за рахунок земельного фонду, створеного із так званих нетрудових земель, до яких включалися й поміщицькі.

Значне місце в програмі відведено кооперації, як найважливішому засобу переходу від індивідуальних форм обробітку землі до колективних, а за тим і до соціалістичних. На думку сучасного дослідника аграрних відносин В. Марочка, соціалісти-самостійники зрозуміли значення кооперації раніше за вождя більшовиків Леніна, який лише у 1923 році дійшов до висновку, що кооперація — це шлях до соціалізму [31].

Отже, аграрна програма соціалістів-самостійників мала концептуально-засадничі відмінності від земельних програм решти українських партій. Вододіл між ними пролягав по лінії світоглядних установок на пріоритетне місце автохтонного етносу в розподілі природних багатств краю. З усіх партій самостійники нормативно зафіксували право українців бути єдиним претендентом на земельні ресурси власної території. Оскільки в багатонаціональній Україні питання могло зачепити інтереси інших національних груп, дослідники, його намагалися не заторкувати. З цих причин, на нашу думку, програма самостійників-соціалістів не досліджувалася і окремо не аналізувалася.

В той же час відзначимо, що увага радянської історіографії була повністю прикута до основних положень земельного облаштування Росії, розробленого В. Ульяновим—Леніним. Справедливості ради нагадаємо, що ленінські принципи аграрної політики ніколи не були затверджені програмним документом РСДРП(б). Впровадження більшовицької націоналізації землі також не відбулося [32]. Цілковиту рацію має знаний вітчизняний дослідник С.Кульчицький заявляючи про те, що гасла від яких більшовики відмовилися були саме комуністичними, а взяті ними на озброєння с запозичені від есерів. В сфері аграрних відносин вони погодилися на "чорний переділ, хоча раніше бажали одержавити поміщицькі маєтки" [33]. Як згодом визнав сам В.Ленін, перехід на позицію своїх супротивників був ефективним тактичним прийомом для залучення на свій бік селянства [34]. З цих причин дисертант не бачить сенсу в аналізі літератури про наміри однієї особи, нехай і лідера партії, який від них згодом відмовився.

Відтак зазначимо, що погляди авторів аграрних програм, їхніх критиків, на зміст двох основних термінів, які стали віддзеркаленням прагнень всіх українських партій до реформування земельного сектору за соціалістичними принципами, в основному співпадали. В узагальнюючому вигляді їх можна сформулювати наступним чином: під націоналізацією абсолютна більшість розуміла передачу землі в користування землеробських общин, а під націоналізацією - у власність держави. А ось спільне та відмінне між ними виділяли з більшою контрастністю. Так, М. Туган—Барановський задовго до української революції, намагався довести, що соціалізація як і муніципалізація (передача землі у розпорядження органів громадського самоврядування) є лише однією із форм націоналізації [35]. Автор загострював увагу на двох моментах, які підкреслювали їхню спільність. По-перше,

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

це перехід землі в загальнонародну власність, а по-друге, і соціалізація, і націоналізація передбачали зрівняльно-трудове користування землею [36]. Цю думку поділяв пропагандист більшовицької аграрної політики В. Мещеряков [37].

З протилежної позиції підходив відомий нам В. Качинський. Автор переконував, що в основі націоналізації лежать компоненти, відмінні від складових соціалізації, а саме: держава є власником землі, наймана праця у сільськогосподарському виробництві не знищується, тощо. В умовах України, на думку автора, найбільш прийнятною є форма соціалізації землі [38].

Загалом, переконливим свідченням близькості змісту згаданої дефініції, є земельна практика більшовицької партії. При несприятливому для себе політичному пасьянсі восени 1917 року вони перейняли від есерів їхнє гасло соціалізації, а при найменших ознаках стабілізації обстановки повернулися до ними ж декларованого принципу націоналізації землі. Значних зусиль у виробничій сфері це не потребувало.

Політичну владу, про яку мріяли діючі в Україні партії, аби матеріалізувати свої програмові положення, мали реальну змогу ствердити національні соціалістичні, що були рясно представлені в Українській Центральній Раді. За підрахунками дослідників із 19 партій, що мали своїх представників у Центральній Раді, 17 перебувало під впливом соціалістичних ілюзій [39]. Але очікувальна позиція партійних вождів, провідників самої Центральної Ради, прагнення зійти на ол імп легітимним шляхом за допомогою правового механізму передачі влади із рук єдиного репрезентанта політичної волі усього народу—Установчих зборів, завадили вповні вирішити назрілі питання української революції. Та хіба законослухняне громадянство могло їм дорікнути за це?

1. Пісоцький А. "Соціалізація" землі чи контрреволюція // *Робітничка газета*. —1918. —3 січня.
2. Пори М. Автономія України і соціалдемократія. —К, 1917. —С.54.
3. Мартос Б. До аграрної реформи на Україні (Чому наша партія повинна вимагати конфіскації землі без викупу)// *Вільна Україна*. —1921. —№1. —С.95—109.
4. Витанович І. Зазн. праця. —С.22—23.
5. Borys Yurys. *Political Parties in Ukraine / The Ukraine: 1917—1921: A Study in Revolution*. —Cambridge, MA, 1977, —P.133.
6. Панченко П.П., Славоє В.П., Шмарчук В.А. *Аграрна історія України*. —К, 1996. —С. 112; Boshyk, George Y *The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900—1917: with special Reference to Social Democracy*. —Oxford, 1981. —P. 116—117; Мірчук П. *Українська державність: 1917-1920*. s Філадельфія, 1967. —С.67.
7. Делі 'янку О.М. Лютнева революція та становлення української національної державності (лютий 1917 — січень 1918рр.) —Дис... канд. іст. наук. —К, 1995. —С.104.
8. Курас І.Ф. Повчальний урок історії: ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. —С.87; Його ж. *Торжество пролетарського інтернаціоналізму и крах мелкобуржуазных партий на Украине*. —С. 129.
9. *Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз*. —К., 1996. —С. 13.
10. *Енциклопедія українознавства*. —Т.9. —С.3377.
11. *Нова Рада*. 1917. —4 липня.
12. Верхоляк І.М. *Аграрне питання в діяльності українських партій (березень 1917 — квітень 1918 рр.)*. —Дис... канд. істор. наук. -К, 1993. —С.52.
13. *Українські політичні партії кінця ХІХ - початку ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали*. —С151—152.
14. ЦДАВО України. —Ф.4659. —Он.1. -Спр.1. —Арк.127.
15. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.* —Т.3. —С145.
16. ЦДАВО України. —Ф.4659. —Он.1. —Спр.1—Арк. 146.
17. Дорошенко Д. *Зазн. праця*. —Т.1. —С.54—55.
18. Шемет С. *До історії Української демократично-хліборобської партії//Хліборобська Україна*. —1920. —36.1. -С. 63.
19. Андрієвський В. *З минулого*. —Берлін, 1923. —С 61—71.
20. Гайдалемівський П. *Українські політичні партії. їх розвиток і програми*. —С.39.
21. Андрієвський В. *До характеристики українських правих партій*. —Берлін, 1921. —С.4.
22. *Українські політичні партії кінця ХІХ— початок ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали*. —СІ 37—138.
23. Шемет С. *Зазн. праця*. —С.63—79; Липинський В. *Сергій Шемет //Хліборобська Україна*. —1920. —36.1. —С.50—62; Мірчук П. *Українська державність. 1917—1920*. —Філадельфія, 1967. —С.145—148.
24. Ревагук В. *Полтавщина в українській революції 1917—1920 рр.* —Полтава, 1996. —С16; Ванцак Б. *Полтавщина, Шемети і "хлібороби-демократи" //Виявлення та дослідження пам 'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині /1917—1920 рр./: Матеріали наукової конференції 25 травня 1995 року*. —Полтава, 1995. —С.25—30; Яременко О. *Хліборобський рух на Полтавщині в 1918 році та його роль у встановленні Гетьманату*. —Там само. —С.31.
25. Геращенко Т.С. *Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець ХІХ століття — початок 1918рр.)*. —Автореф. Дис... канд. істор. наук. -Запоріжжя, 1993. —С.21.
26. Ориан Я. *Розвиток української політичної думки за сто літ*. -Лондон, 1938. —С 40.
27. *Українська партія самостійників-соціалістів (УНП): Українська революція (1917—1919). Діяльність партії СС в зв'язку з політичними подіями на Україні. Ідеологія, програм і статут партії*.—Відень—Київ, 1920.—С.5.
28. *Самостійник*. —1918. —7 квітня.
29. *Українські політичні партії*. —С 163.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

30. *Самостійник*. —1918. —7 квітня.

31. Марочко В.І. *Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.)*. —К., 1995. —С.71.

32. Танчин. І.С. *Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань (1917—1920рр.)*. —Дис... канд. іст. наук. —Львів, 1995. —С.33.

33. Кульчицький С.В. *УСРР в добу "воєнного комунізму": спроба побудови концептуальних засад реальної історії*.s К.1994.S С.12-13; Його ж. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)*. s К.,1996.s С.24.

34. Ленін В.І. *Речь в защиту тактики Коммунистического интернационала, s ПСС*. —Т.44. —С.28.

35. Туган—Барановский М.И. *Национализация земли*. —СПб., 1906; Його ж. *Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы*. —СПб., 1906.

36. *Там само*.—С. 143.

37. Мещеряков В. *Земельна політика комуністів*. —К, 1919. —С.4—5.

38. Качинський В. *Социализация сільського господарства на Україні*. —К, 1919. —С. 7.

39. Шевченко В. *Українська Центральна Рада та політичні партії // Центральна Рада і український державотворчий процес: матеріали наукової конференції 20 березня 1997*. —С193-194.

Лавко А.І. (м.Київ)

3 історії Української селянської партії

Напередодні революції 1905-1907 роках загал сільського суспільства залишався неорганізованим. Національні інфраструктури не вкоренилися в український ґрунт і не породжували міцного відчуття національної солідарності. Безперечно, селянинові бракувало національного інстинкту політичних знань, але він гостро відчув економічну несправедливість. Намагаючись задовольнити свої економічні прагнення він не мав іншого вибору як звернутися до громадсько-політичної боротьби. Саме таке політичне пробудження українського селянства відбулось в роки народно-демократичної революції 1905-1907 рр. В ній вперше можна прослідкувати тісний взаємозв'язок між аграрною боротьбою і національним питанням. Поряд з економічними українські селяни висували й національно-політичні вимоги. За підрахунками істориків, з 6802 виступів селян 886 (або 13%) мали політичне спрямування [1]. Яскравим свідченням таких вимог є присуд жителів села Семенівки Пирятинського повіту Полтавської губернії від 30 грудня 1905 р. В ньому були й такі національно-політичні пункти:

1) Щоб не було у нас ні дворян, ні усяких графів, баронів, князів, міщан, крест'ян тощо, а щоб усі були рівні громадяни.

2) Школи і усі наукові середні і найвищі училища повинні бути вільні для усіх людей, а не тільки для багатих. Учення повинно бути заведено на державний кошт. По усіх же, як нижчих, так і вищих школах у нас на Україні повинна бути освіта на нашій рідній зрозумілій для нас мові українській.

3) Усій нашій Україні повинна бути автономія і повинен бути наш український сейм.

4) Вибори членів у всякі установи, у наш український сейм і у Державну Раду повинні бути загальні, прямі, рівні і тайні [2].

Незважаючи на те, що в роки першої російської революції і серед українського селянства розгорнули енергійну роботу як російські (РСДРП, кадети, есери), так і українські (УСДРП, "Спілка", УПСР, УДРП) партії національно-свідоме селянство прагнуло до створення власних громадських та партійно-політичних угруповань.

Однією з найвпливовіших громадсько-політичних сил на селі у 1905-1906 р. був Всеросійський селянський союз. Значимо, що в роботі І Установчого з'їзду Селянського Союзу, який відбувся в Москві 31 липня -І серпня 1905 року, брали участь делегати - місцеві селяни від Харківської, Полтавської, Чернігівської та Херсонської губерній [3]. Жваву роботу розгорнув в Україні Селянський Союз у жовтні-грудні 1905 р. В цей період Селянський Союз нараховував, зокрема, в Харківській губернії - 30 організацій, в Полтавській - 21, в Чернігівській губернії - 14 [4]. Ці організації були досить чисельними. Так, наприклад, Хорошківський селянський союз Полтавської губернії нараховував 4000 чол. [5].

Основна практична діяльність селянських спілок в Україні в революції 1905-1907 роках була спрямована на розв'язання аграрного питання. Проте вирішення цього питання вони пов'язували з скликанням Установчих зборів, які, на їх думку, повинні були провести націоналізацію землі. Для захисту своїх економічних інтересів, селянські спілки висунули політичне гасло автономії України з окремих сеймом в Києві [6]. Взагалі, на всіх зборах, сходах, у прокламаціях спілки підкреслювали Домагання негайної амністії для всіх політичних в'язнів, а також особистої недоторканості, волі,

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр. ^

слова, друку, страйків, зборів і організації спілок (як селянських так і робітничих), рівноправності всіх націй та їх мов. Особливо гостро реагували селянські спілки в Україні на закон 1876 року домагаючись його негайного скасування [7].

На основі чисельних організацій селянського союзу розгорнулася робота по скликанню Українського селянського з'їзду і організації Української селянської спілки. Важливе значення в її проведенні належало першій щоденній українській газеті "Хлібороб", перший номер якої вийшов 12 листопада 1905 року в Лубнах під редакцією відомого громадського діяча В.Шемета. "Поставивши своїм завданням відповідати на потреби і вимоги селянської маси, - писав журнал "Український вестник", - "Хлібороб", - на протязі свого короткого існування перетворився в живий і яскравий орган, який прагнув пропагувати в українському селі ідею селянського союзу - на ґрунті місцевих інтересів" [8].

Саме "Хлібороб" помістив повідомлення про створення 1 грудня 1905 р. "Київського комітету організації Українського селянського з'їзду" [9]. Відразу ж після закінчення селянського з'їзду (ВСС) у Москві 11 листопада 1905 р. делегати від Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній прийняли рішення про те, що "на Україні земельне питання повинен розв'язувати селянський з'їзд, а його скликати повинна спілка хліборобська" [10]. Таке рішення базувалося на тому, що "народна українська маса цілком готова прийняти і використовувати як слід нові, вільні форми політичного життя" [10]. Звертаючись до національне свідомого українського селянства, київський організаційний комітет закликав його негайно створювати по всіх селах, волостях та губернських містах агітаційні осередки для роз'яснення селянам політичної уваги майбутнього Всеукраїнської селянської спілки [12]. В одному з номерів "Хлібороб" помістив "Заклик до селян", в якому була опублікована платформа Українського селянського з'їзду: 1) автономія України, скликання Української Народної Ради з окремим сеймом; 2) рівні громадянські права та суд; 3) впровадження прогресивного податку з прибутку; 4) навчання рідною мовою в школах та в її широке впровадження в судах і урядових установах; 5) передача всієї землі українським хліборобам [13].

Найактивніша агітаційно-пропагандистська робота по організації селянського з'їзду і утворенню Української спілки велась на Полтавщині. Значну активність тут, зокрема, виявили громада Української демократичної партії та місцева кадетська група, яка підтримала вимогу автономії України, а її представник на нараді в ЦК партії ставив питання про включення цього домагання до партійної програми [14]. Важливе значення для формування демократичного світогляду українського селянства мала газета "Полтавщина". В своїх статтях та відозвах, присвячених утворенню та діяльності організацій Селянського союзу в Полтавській губернії, пропагуванні ідеї утворення Української спілки вона закликала селян вирішувати свої соціально-економічні проблеми не революційними, а цивілізованими методами. "Селянам, - зазначала в одному з номерів "Полтавщина", - нема потреби звертатись до насилля і погромів, оскільки від цього будуть тільки великі втрати для самих же селян, але треба їм обговорювати свої потреби і дружно добиватись їх задоволення" [15].

Незважаючи на те, що широкі селянські маси України підтримали ідею скликання Селянського з'їзду та організації Всеукраїнської селянської спілки, через репресії царського режиму втілити її в життя не вдалося. Запланований на 5 січня 1906 р. Селянський з'їзд не відбувся [16] і Українська хліборобська спілка не була утворена. Зазначимо, що селянська спілка, яка своєю метою поставила "сприяння об'єднанню всього працюючого люду в одну загальну міцну сім'ю для захисту своїх політичних, національних і економічних інтересів" [17], виникла лише в 1917 році. Проте агітаційно-пропагандистська та організаційно-практична робота, яка була проведена в 1905-1906 рр. по її створенню не пройшла безслідно. Потрібно зазначити, що часопис "Хлібороб" поряд з закликами до об'єднання українських селян в Селянську спілку висунув також ідею їх "єднання в окрему українську політичну партію". В статті "Якої партії нам треба?" газета проголошувала: "Усі бачуть, що український хлібороб прокинувся і дивиться на світ як громадянин. Одно слово, для всіх ясно, що українське селянство духовно росте, гуртується в товариства (союзи) і що незабаром мусить утворитися селянська партія" [18].

В лютому 1906 р. на сторінках української газети "Запоріжжя" в декларативній формі була опублікована програма Української селянської партії (УСП). Своім головним завданням УСП вважала "будити національну і класову свідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю і щастя робочих мас з їх політичними та соціальними панями" [19]. Зазначимо що в результаті поліцейських переслідувань соціалістичних ідей "Запоріжжя" не змогла оголосити теоретичну частину програми Української селянської партії (максимум), а помістила лише її практичну частину (мінімум), що була вироблена на з'їзді УСП [20].

Підкреслимо, що в національно-політичних справах партія вимагала:

1) Автономії України в межах етнографічних. Щоб по усій Україні "від Кавказу по Сян" усюди» де лунає українська мова, усіма нашими справами порядкували наші виборні люди і саме вони ДЛ* нас закони писали, збираючись на Українську Раду - сейм

2) Загального, рівного, безпосереднього та таємного голосування. Народна Рада тільки тоді¹ буде дійсною виразницею народної волі і дбатиме про добро народне, коли таємно і прямо Д^о сейму усі люди вибиратимуть послів рівними та вільними голосами.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

3) Шкільної реформи. Щоб усіх дітей по наших школах дурно добре учили на нашій рідній мові. Коли наш нарід стане освіченим, він зможе краще боронити свої інтереси від панів чужоїдів і зуміє ліпше улаштувати своє життя.

4) Гарантій політичних свобод. Необхідно законом забезпечити громадянські права кожної людини: воля спілок, слова, збірок, страйків, вірування, недоторканість особи та селитьби, щоб ні поліція, ні інші урядовці без суду ніколи не могли нехтувати їх.

5) Забезпечення права на вільний культурний розвій усіх народів" [21].

Як бачимо, програмні положення УСП ідейно-близькі з програмними засадами Української селянської спілки. Саме на цю обставину звернув увагу оглядач українського соціал-демократичного журналу "Вільна Україна" [22]. Про те в його розпорядженні були відсутні будь-які факти, які б свідчили про діяльність організацій Української селянської партії серед землеробів. "Коли ся партія існує не тільки на папері, - вказував оглядач, а в дійсності, себ-то, коли є які-небудь організації на селах, що лічать себе організаціями УСП, то життя їхнє так само недовго вічне, як недовговічним є існування селянської спілки" [23]. Ця песимістична думка вказувала на відсутність політичних перспектив для проголошеної Української селянської партії.

1. Леценко М. Українське село в революції 1905-1907 рр. К., 1997. с.346.
2. Приговор Семенівського сільського сходу //Хлібороб. 1905.-16 студня.
3. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-7. Частина перша. Рік 1905. К., 1927. С.176.
4. Там же, с 178, 181,184.
5. Там же, с. 193.
6. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні//Літопис Революції. - 1929 № 2. с 66.
7. Там же, с. 67.
8. Украинская пресса// Украинский вестник. 1906№ 1. с.49.
9. До української інтелігенції//Хлібороб. 1905. 7 студня.
10. Шемет В. Про селянський з "їзд //Хлібороб. 1905. - 28 грудня.
11. Хлібороб. -1905. 7 студня.
12. Там же.
13. Заклик до селян //Хлібороб. 1905. 28 грудня.
14. Полтавщина. 1905. -15 ноября.
15. Додаток до газети "Полтавщина" 13 ноября (Устав) 1905р.
16. А.І. Нова партія //Вільна Україна - 1906№ 4. с.47-48.
17. Сліпанський Я. Статут Української Селянської Спілки. Имтішь, 1917. с.6.
18. Якої партії нам треба? //Хлібороб. 1905. 7 студня.
19. Наші завдання (Декларація Української Селянської Партії) //Запоріжжя - 1906. - 23 лютого.
20. Там же.
21. Там же
22. Вільна Україна 1906№ 4. с.48.
23. Там же. с.49.

Ковальова Н. А. (м.Дніпропетровськ)

Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917 - 1921 рр.

Аграрне питання в Росії стає серйозною соціально-економічною проблемою і висувається на перший план вже з середини ХІХ ст. Певними віхами на шляху його розв'язання були селянська 1861 р. та столипінська 1906-1911 рр. реформи, які виявили багатогранність проблеми і одночасно неспроможність Російської держави задовольнити потреби основної частини селянських господарств. Невирішеність селянського питання було однією з основних причин Лютневої революції 1917 р. і змусила всі уряди, які виникали на терені колишньої Російської імперії і, зокрема, уряди Української Народної Республіки доби Центральної Ради та Директорії, і Української Держави почали розробляти аграрні програми. Проте, державне бачення селянського питання не завжди охоплювало складність реальної ситуації. Погляди державних чиновників і селян були різними тому, що перші виходили з абстрактних схем, а селяни - з реального життя. На місцях вирішення земельного питання нерідко набирало крайніх форм.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Однією з основних причин нерозв'язання аграрної проблеми, на наш погляд, було протистояння економічного і суспільно-політичного аспектів реформування сільськогосподарської галузі. Соціально-економічний аспект аграрної політики передбачав не лише вирішення питання власності на землю, а й підготовку фінансового механізму реформи, проведення землевлаштувальних робіт, створення системи земельної адміністрації, забезпечення селян засобами виробництва, врегулювання орендних відносин. Зрозуміло, що результатів цих заходів слід було очікувати досить тривалий час. Основна маса селянства потерпала від громадянської війни, податків, натуральних повинностей і вимагала негайного вирішення своїх проблем. Успіх аграрної реформи залежав від органічного поєднання обох вказаних аспектів.

Теоретичні пошуки і політичні суперечки щодо варіантів аграрної реформи розпочалися відразу ж після Лютневої революції 1917р. Вони велися в руслі двох напрямків: реформістського (розробка і впровадження в сільському господарстві системи довготривалих заходів) і радикального (примусовий розподіл поміщицьких, державних, удільних та монастирських володінь). Перший напрямок з українських політичних сил представляли вчені-економісти та консервативні політичні партії (Українська демократично-хліборобська партія /УДХП/ та український осередок конституційних демократів), другий - національно-демократичні партії (Українська партія соціалістів-революціонерів /УПСР/, Українська соціал-демократична робітничка партія /УСДРП/, Українська партія соціалістів-федералістів /УПСФ/, причому позиції двох останніх були непослідовними).

Основною причиною переважання негативних тенденцій у розвитку сільськогосподарської галузі українські соціалісти-революціонери ще на початку ХХ ст. вважали малоземелля переважаючої частини сільського населення: якщо у власності 13 370 великих приватновласницьких господарств знаходилось близько 12,7 млн.-десятин, то належна селянам майже вдвічі більша земельна площа припадала на 3 млн. 708 тис. господарств [1, 33]. У радянській історичній науці традиційною стала така схема розподілу селянства на соціальні верстви за кількістю землі: основу бідняцьких господарств становили власники посівів до 3 дес. і безпосівні господарства (для багатоземельних степових районів - 3-4 дес, для малоземельного і лісостепового Правобережжя - до 2-х дес); до заможних селян ("куркулів") зараховувалися господарства з посівом 10 дес. і більше (для степу - 12 дес. і більше, для Правобережжя і Полісся - 6 дес. і більше). Проміжні верстви вважались середняками [2,55]. Особливо актуальною проблема малоземелля була для Правобережної України, половини селянських господарств південно-степової смуги, а також Лівобережжя.

Саме проблема ліквідації малоземелля обумовила центральне місце в розробці планів земельної реформи визначення норм землекористування (як з наявних 4 млн. десятин великого приватновласницького землеволодіння забезпечити 3,708 млн. селянських господарств, адже наділення однією десятиною не могло суттєво поліпшити селянське життя) і з'ясування характеру власності земель, які мали перейти в селянське користування (державні, удільні чи приватновласницькі). Вчені-економісти та консервативні партії (УДХП, київський осередок партії кадетів), а серед соціалістичних - УПСФ і УСДРП звертали увагу також на пріоритетний розвиток інших галузей економіки і необхідність зміни соціальної структури суспільства за рахунок зайнятості в них селянства.

Першим урядом, який приступив до підготовки аграрної реформи, був російський Тимчасовий уряд. До розробки планів реформи було залучено кращих представників економічної науки: О.С.Поснікова, С.Л.Маслова, Б.Д.Бруцкуса, М.М.Черненкова, Н.П.Огановського, О.В.Челінцева, О.М.Чаянова, А.А.Кауфмана [3, 37]. Вони виступали проти примусового відчуження приватновласницької землі і безкоштовного наділення нею малоземельних селян. До того ж, 80 % земельної власності було закладено в банках [4, 107-108] і її конфіскація призвела б до краху фінансової системи та наростання соціальної напруженості. Тому основні заходи аграрної реформи, дозволені Тимчасовим урядом, покладалися на земельні комітети (заборона самовільних захоплень приватновласницької землі, розподіл в користування безземельних та малоземельних селян орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, розв'язання конфліктів між землевласниками та селянами, а також збір статистичних матеріалів для потреб реформи). Остаточне вирішення земельного питання, тобто питання ліквідації приватної власності, залишалося за Всеросійськими Установчими зборами [5].

Перед Тимчасовим урядом стояло складне завдання подолання викликаних першою світовою війною труднощів у сільськогосподарській галузі. Царський уряд вороже налаштував селян Д^о держави, запровадивши систему надзвичайних заходів щодо поліпшення продовольчого постачання (в роки громадянської війни продрозкладка лягла в основу політики "воєнного комунізму") [6,1 -2]-Втрати робочої сили, ліквідація ринкових відносин, розрив із світовим ринком перетворили сільське господарство в натуральне споживче господарство [7, 84]. Проте, Тимчасовий уряд не зміг в екстремальних умовах воєнного часу розв'язати багатогранну селянську проблему і запропонувати новий шлях аграрного розвитку. Реформістська позиція в аграрному питанні не влаштувала селян які стали самовільно захоплювати і ділити поміщицькі землі.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Досить тривалий час у руслі аграрної політики Тимчасового уряду йшла Центральна Рада. В її уряді переважали "аграрії-економісти" (перший генеральний секретар земельних справ, кооперативний діяч, у.с.-д. Б.Мартос, його заступники - агрономи з дореволюційною практикою— у.с.-ф. К.Мацієвич, М.Савченко-Більський, у.с.-р. О.Мицюк), які намагалися узгодити земельні інтереси селян з фінансовими можливостями держави.

Проте, в дійсності, сільське господарство та аграрна політика українського уряду внаслідок відсутності виконавчої влади та фінансових можливостей, як влучно відзначив голова Радомисльської повітової земельної управи на Київщині М.Мандрика, знаходилися в безнадійному стані, плывучи за ходом подій [8, 90-91]. Лише селянські заворушення стимулювали розробку у жовтні 1917 р. перших земельних законопроектів Центральної Ради: про розширення компетенції Генерального секретарства земельних справ, створення Українського земельного комітету та передачу землі в розпорядження земельних комітетів [9,27; 10,70; 9, 105].

Наприкінці грудня 1917 р. до керівництва аграрною політикою Української Народної Республіки (УНР) прийшли "аграрії-політики" (зокрема, у.с.-р. О.Шумський, провідний співробітник Київського губернського та Українського Головного земельного комітетів, один із авторів земельного закону Центральної Ради та у.с.-р. М.Ковалевський, останній міністр земельних справ УНР, учасник кооперативного руху на Полтавщині), які вважали основним завданням земельної реформи негайний безкоштовний розподіл поміщицьких земель з метою задоволення суспільно-політичних настроїв селянства.

Завдяки переважанню в уряді УНР фракції УПСР, аграрна політика Центральної Ради стала втіленням її партійної програми - соціалізації землі: земельний закон 18 січня 1918р. ліквідував приватну власність на всі землі, в тому числі й селянські. Розпоряджатися землею мала держава (як абстрактний господар), суворо регламентувалася вільна мобілізація земельних ділянок, наділи колишніх землевласників обмежувалися певною нормою [11,128]. Деякі сторони реформи закон про землю залишив без відповіді. Зокрема, верхня межа землекористування урядом УНР не була визначена (у історичній літературі такою межею вважається 25 дес). Нами також не виявлено документальних свідчень про прийняття 29 квітня 1918 р. Центральною Радою поправки до земельного закону про встановлення 30-десятинної норми земельного наділу. До того ж, Рада не скористалася готовою системою місцевої земельної адміністрації, яка їй дісталася в спадщину від Тимчасового уряду, а саме міністерство земельних справ перебувало в зародковому стані.

Селянська стихія кінця 1917 - початку 1918 рр. ще більше поглибила кризове становище у сільському господарстві, а земельна політика Центральної Ради, особливо уряду В.Голубовича, була багатообіцяючою і ще більше розпалювала селянські апетити щодо переділу поміщицьких земель і майна. Проте, в теоретичному плані аграрна програма Центральної Ради була недосконалою, аморфною і невизначеною, а про її реалізацію доводиться говорити лише умовно, адже при бездіяльності уряду селяни проводили свою земельну реформу.

Уряд Української Держави П.Скоропадського намагався повернутися до реформістського шляху вирішення селянського питання. Основними ініціаторами реформи виступали сам гетьман П.Скоропадський та міністри земельних справ В.Г.Колокольцев, прихильник у аграрній політиці так званої "середньої лінії" - задовольнити інтереси селян і не знищити цукрової промисловості та зразкових поміщицьких маєтків [12,170], і В.М.Леонтович, колишній член УПСФ. Низка розроблених ними теоретичних заходів передбачала вирішення суто економічних проблем земельних відносин. Зокрема, для купівлі поміщицьких земель і розподілу їх між безземельним і малоземельним селянством створювався Державний земельний банк. Основою для проведення землевлаштувальних робіт став законопроект комісії О.О.Зноско-Боровського, який захищав ідеї столипінського землевлаштування - ліквідацію общинного землеволодіння та створення мережі відрубних господарств [1].

Але ці заходи не враховували інтереси основної маси селянства, яка вимагала ліквідації поміщицького землеволодіння. Лише селянські повстання влітку 1918 р. на Київщині, Чернігівщині, Волині й Катеринославщині змусили уряд Ф.Лизогуба проголосити державне втручання в земельну справу і примусове відчуження великого землеволодіння. Так, тимчасовий земельний закон від 14 червня 1918 р., обмежив набування наділу на одну особу 25-ти десятинною нормою [13].

Проте, поміщики не поспішали продавати свою землю до державного фонду (у листопаді 1918 Р- вони запропонували лише 110 тис. дес), а весь запас Державного земельного банку складав близько 700 тис. десятин [14]. Питання ліквідації приватної власності і розробка основного земельного закону обговорювалися на засіданнях трьох урядових аграрних комісій, створених одна ³а одною в серпні - грудні 1918 р. Аграрні комісії планували передати в селянське користування 4 ⁴н. десятин землі - при нормі 10-15 десятин цих запасів могло б вистачити лише для задоволення Потреб 400 тис. селянських господарств із наявних 4,5 млн. [1, 39]. Законопроект комісії В.М.Леонтовича про примусовий викуп державою поміщицьких земель і обмеження селянського землеволодіння 25 десятинною нормою, підготовлений у листопаді 1918р., так і не був ухвалений.

Таким чином, уряд Української Держави ґрунтовно підійшов до розробки проблем земельної Реформи, переносючи основний акцент на її економічний аспект, але не втілюючи у життя. Невдачу Розроблених планів зумовило ігнорування суспільно-політичної ситуації. Селяни не підтримали уряд

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

П.Скоропадського внаслідок відновлення поміщицького землеволодіння і через незначні поступки. Інтелігенція побачила в гетьманських заходах сприяння земельним спекуляціям, а самі землевласники не погоджувалися на компроміс внаслідок зазнаних ними матеріальних збитків від селянської анархії.

Аграрна політика Директорії УНР, яка ґрунтувалася на практичному досвіді попередників, прихильників радикального напрямку вирішення аграрного питання, пройшла складну еволюцію від скасування приватної власності на землю (наприкінці 1918 - протягом 1919 рр.) до визнання в 1920-21 рр. доцільності запровадження дрібної селянської власності. Основними земельними актами уряду Директорії стали земельний закон 8 січня та закон 18 січня 1919р. про додаткове наділення землею військовослужбовців. Згідно з ними продовжувалася політика соціалізації землі, яка безкоштовно передавалася в розпорядження держави, переважна увага приділялася створенню дрібних селянських господарств (в межах від 5-6 до 15 десятин) [15, 3-9]. Військовослужбовці армії УНР додатково отримували 1-2 десятинний земельний наділ [16,9].

Проте непридатність для українського селянства концепції соціалізації землі, як одного з основних шляхів аграрної реформи, була перевірена республіканським режимом на практиці: вже у березні 1919 р. за землю вводиться продовольча плата (1/3 врожаю ярвого хліба, оплата оранки і податків) [16, 7]. Переділ землі загострив відношення і між трудящими верствами, зокрема, селянами і солдатами: як бачимо на прикладі Директорії, на призначений для селянських потреб земельний фонд претендували також військовослужбовці. Надання їм пільг посилювало невдоволення серед селян, завдяки чому закон 18 січня 1919 р. про додаткове наділення землею військовослужбовців республіканської армії фактично не діяв. Нерозробленим залишався фінансовий аспект реформи, хоча й тривало обговорення умов створення державного земельного банку та організації сільськогосподарського кредиту: створена з ініціативи С.Петлюри комісія МЗС 28 лютого 1921 р. запропонувала забезпечувати кредити майном селянських господарств чи шляхом кругової поруки громади [16, 1-7]. Але соціалістичні переконання керівників Директорії заважали виробленню конструктивної аграрної політики.

Проведення земельних заходів часто обмежувалося незначною територією України, обумовлюючи, таким чином, для більшої частини населення декларативний характер земельного законодавства УНР. Так, у 1920-1921 рр. керівники УНР визнали необхідність зваженого ставлення до приватної власності, а також включили до своєї програми захист інтересів не лише незаможного, а й середнього селянства [16, 19^а]. Проте, селяни, які не знали про ці зміни в аграрній політиці, "віддячили" Директорії, вигнавши її з України.

Отже, соціально-економічний і суспільно-політичний аспекти аграрної реформи в планах українських урядів розглядалися відокремлено: уряди УНР періоду Центральної Ради і Директорії пропонували радикальний шлях вирішення селянського питання, виходячи із суспільно-політичних настроїв селянства, а уряд Української Держави, намагався повернутися до реформістського шляху, розробляючи соціально-економічний аспект аграрної реформи. Проте, в своїй діяльності всі українські уряди розглядали аграрне питання, переважно, в політичному контексті - щодо конфіскації поміщицької землі і її розподілу серед селян, а надзвичайно важливі питання відновлення зруйнованих селянських господарств, податків та натуральних повинностей залишалися поза увагою державних чиновників. Таким чином, теоретичний та практичний досвід підготовки аграрної реформи українськими урядами 1917-1921 рр. засвідчив неможливість її здійснення еволюційними засобами в умовах воєнного часу.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). Ф. 1061 - Міністерство земельних справ Української Держави.
2. Рубач М.А. Соціальна структура аграрних отношений і класовое расщепление крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма. - М., 1962. - С.45-63.
3. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в начале XX века // Вопросы истории. - 1993. - №2. - С.34-46.
4. Кострыкин В.И. Земельные комитеты в 1917 году. - М, 1975.
5. Вестник Временного Правительства. - (Пг). -1917.
6. Шпекторенко ІВ. Державна політика у галузі хлібозаготівель в Україні роки першої світової війни 1914-1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії). - Автореферат дис... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1995-
7. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. -К.,1973.
8. Мандрига МІ. Десять зароків 1917 та 1918/1 Український історик. - 1977. -М 1-2 3-4
9. ЦДАВОВУ. Ф. 1115. - Українська Центральна Рада.
10. ЦДАВОВУ. Ф.1060. - Міністерство земельних справ Української Народної Республіки.
11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В 2-х т. - Т.2.
12. Скоропадський ІІ Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. - К, Філадельфія, 1995.
13. Державний вісник. - 1918.
14. Киевская Мысль. - 1918.
15. Законодавство про землю і ліси в Українській Народній Республіці. - К, 1919.
16. ЦДАВОВУ. Ф. 1062.-Народне міністерство земельних справ,Директорії Української НародноїРеспублік"-

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Волошко О.О. (м. Запоріжжя)

"Всеросійський союз земельних власників" на захисті принципу приватної власності (літо - осінь 1917р.).

"Союз земельних власників" виник у **1906—1907рр.**, коли поміщики, налякані розвитком аграрного руху, створили цю організацію з метою захисту інтересів великого землеволодіння. Головним пунктом статуту утвореного "Союзу" стало проголошення непорушності принципу приватної власності на землю... [1].

Однак, у передвоєнний час "Союз" не продемонстрував активної роботи, оскільки революція була придушена, а на селі розпочалося проведення столипінської аграрної реформи.

Лютнева революція 1917р., повалення царизму, демократизація суспільно-політичного життя, проголошення курсу на демократичну аграрну реформу, створення й діяльність земельних комітетів-знову покликали "Союз" до життя.

Так, на початку червня 1917р. поміщицтво вже було зорганізоване у чотирнадцятих губерніях Європейської Росії, у тому числі в Україні у Полтавській, Катеринославській та Харківській губерніях. Наприкінці липня організації "Союзу земельних власників" існували вже більш ніж у тридцятих губерніях. В Україні вони з'явилися ще у Чернігівській, Таврійській, Херсонській, а згодом-у Волинській та Київській губерніях [2].

В Україні до "Союзу" належали здебільшого чужонаціональне та зрусифіковане поміщицтво й незначна частина заможного селянства, головним чином з числа давніх російських поселенців [3].

На чолі "Союзу" стояла головна рада, обрана на першому всеросійському з'їзді земельних власників, що відбувся 1 липня 1917р. у Москві. Головою ради став князь М.Львов. На місцях "Союз" представляли губернські та повітові відділки. Періодично відбувалися пленарні засідання головної ради, участь у яких брали представники місцевих відділків.

Офіційна земельна програма "Союзу", відображена в рішеннях першого з'їзду землевласників, визнаючи факт малоземелля "декотрої частини" землеробського населення, вимагала однак, щоб на задоволення потреб цього населення у першу чергу були пушені землі казенні та удільні, і тільки у випадку їх нестачі - землі приватновласницькі "по добросовестной, соответствующей действительной стоимости оценке" [4].

Соціально-політичні умови для діяльності "Союзу" були вкрай складними. Лютнева революція знищила політичний режим, який цілковито й беззастережно підтримував та захищав поміщицьке землеволодіння.

Демократичні верстви суспільства, й насамперед селянство, висунули на порядок денний вимогу здійснення радикальної аграрної реформи. При цьому трудове селянство керувалося своїми специфічними поглядами на інститут земельної власності, які кардинально відрізнялися від офіційних, закріплених у законодавстві поваленого політичного режиму. Це відзначали ще дореволюційні дослідники селянського звичаєвого права, зокрема О.Я.Єфименко [5]. Сутність цих поглядів полягала у тому, що земля не створена руками людини, вона є Божою, а отже не може бути власності на неї. Визнавалося лише право користування землею, умовою виникнення якого вважалася особиста праця на землі [6].

Такі погляди були зафіксовані в рішеннях чисельних селянських з'їздів в Україні весною-літом 1917р. Далися взнаки й набули вирішального значення вони й надалі, зокрема під час обговорення законопроекту про землю, представленого на восьмій сесії Центральної Ради 14-15 грудня 1917р. [7].

В Україні місцевим відділкам "Союзу" протистояла розбурхана революцією величезна маса трудового селянства, організованого в селянські спілки та земельні комітети. Дедалі більше це протистояння загострювалося.

Внаслідок хиткої, непослідовної аграрної політики уряду, в земельних відносинах виникла складна правова ситуація, що характеризувалася несталістю і суперечливістю. З одного боку залишалися чинними норми законодавства царського режиму, які захищали непорушність права приватної власності на землю, щоправда постанова Тимчасового уряду від 12 липня 1917р. обмежила право землевласників на реалізацію земельних угод, укладених після 1 березня 1917р., з іншого боку, уряд проголосив намір провести демократичну аграрну реформу, принципи здійснення якої активно обговорювалися на форумах громадсько-політичних організацій та на шпальтах преси. Долю приватної власності на землю мали вирішити Установчі збори [8].

Трудове селянство було твердо переконане, що Установчі збори розв'яжуть земельне питання на його користь і відповідно цьому було ставлення селян до великої земельної власності як до тимчасового зла. Взагалі вони вважали, що влада поміщиків закінчилась, а тому вже з травня

^

1917р. у багатьох випадках безцеремонно поводитись з ними. У огляді політичного становища в Росії за березень-травень 1917р., підготовленого відділом зносин з провінцією Тимчасового комітету Державної думи, який містив матеріали й по українських губерніях (Київська, Полтавська, Чернігівська, Таврійська), відзначалося поширення способів мирного виживання й відсторонення від землі селянством великих землевласників. Так, селяни встановлювали високі ціни на робочі руки, відмовлялися від оренди земель, вимагаючи зниження орендних цін, встановлювали особливу доплату для власників за використання праці полонених, яка стягувалась на користь місцевого волосного земельного комітету [9].

Літом 1917р. селянство перейшло до більш активних дій. За відомостями на 15 серпня урядового комісара Новоросійської губернії селяни у Олександрійському повіті захоплювали землю, розкрадали майно, чинили самоуправство; у Слісаветградському захопили у двох маєтках пар і врожай; у Ананіївському захоплювали землю; у Тираспольському та Одеському відмовлялися від орендних договорів; у Херсонському захопили майно церковного причту та врожай великої економії [10].

Для збирання необхідних матеріалів щодо підготовки земельного закону, який мав бути представлений Установчим збором, постановою уряду від 21 квітня 1917р. створювалася мережа земельних комітетів на чолі з Головним земельним комітетом. Губернським та повітовим земельним комітетам, крім того, надавалося право регулювання аграрних відносин у межах чинного законодавства [11].

У відносинах між трудовим селянством та великими землевласниками демократично обрані земельні комітети, як правило, ставали на бік селян. Поряд з іншими причинами, це обумовлювалося й економічними обставинами.

Війна тяжко відбилася на поміщицькому господарстві. Воно постраждало внаслідок мобілізації робітників та службовців, а також через скорочення експортних операцій. Площа ріллі у маєтках зменшилася більш ніж на 50% [12].

Решта земель до сільськогосподарського обігу не залучалася, або ж здавалася в оренду селянству, але за високими цінами, оскільки поміщицькі землі були обтяжені великою сумою іпотечних боргів комерційним банкам, що сягали 70-80% вартості землі [13]. Селянство вимагало передати йому ці землі в оренду за помірними цінами й зверталося за допомогою до земельних комітетів. Останні, у більшості випадків, явочним порядком проводили це у життя, формально порушуючи чинне аграрне законодавство і перевищуючи надані їм повноваження. Так, Роменський повітовий земельний комітет Полтавської губернії на своєму засіданні 26 червня 1917р., розглянувши питання про орендні ціни на поміщицькі землі під посів озимого та ярового хліба, ухвалив постанову, згідно якої встановив орендні ціни під озимину -10-15 крб., під ярину - 8-10 крб. за 1 дес, тоді як землевласники вимагали 30 крб. і мотивували це високими державними й земськими податками, а також тим, що переважна більшість їхніх земель заставлена у банку, який також вимагає високих платежів. Землевласники скаржились у Роменську раду робітничих і селянських депутатів на сільські, волосні та повітові земельні комітети, які, за їх словами, забирали орендовані землі у заможних, досвідчених та культурних господарів і передавали незаможним [14].

Місцеві урядові органи та міліція у більшості випадків не надавали землевласникам належної підтримки й допомоги у цих справах. Як відзначалося у вищезгаданому огляді, урядових комісарів населення не визнавало, а міліція була нечисленною. Та навіть і за сприятливих умов вона не змогла б допомогти поміщикам через масовий характер селянського руху [15].

За таких умов провід "Союзу землевласників" взяв на себе захист в урядових установах інтересів своїх членів, і насамперед, їх права власності на землю. Єдиним можливим способом для цього було визнано використання усіх законних дій у межах постанов і розпоряджень Тимчасового уряду [16].

При головній раді "Союзу" було створено юридичний відділ, а при місцевих відділках засновані посади юрисконсультів. Наприклад, у Херсоні було відкрито бюро юридичної допомоги постраждалим від аграрного безладу та незаконних дій різних установ і організацій. У Мелітопольському повіті місцевий відділок також організував юридичну допомогу землевласникам [17]. До роботи були залучені кваліфіковані юристи. Їх діяльність розгорнулася у таких напрямках.

Для встановлення тісного зв'язку з місцевими відділами і для розробки загального плану боротьби з аграрними правопорушеннями, юридичний відділ головної ради "Союзу землевласників" скликав 18 серпня 1917р. з'їзд юрисконсультів місцевих відділів. З'їзд постановив, що найбільш дійовим і доцільним способом боротьби з зазначеними протизаконними явищами є порушення проти їх фізичних винуватців та підбурювачів, в особі земельних комітетів, кримінальних позовів і одночасно цивільних позовів про збитки до всіх осіб, що будуть визнані судом винними у цих справах [18].

У окремих випадках практика такої діяльності давала позитивні результати. Так, розпорядженням прокурора були притягнуті до судової відповідальності керівники Золотоносського, Велико-Хутірського, Прохорівського, Хорольського, Площанського та Велико-Бубновського волосних земельних комітетів Полтавської губернії [19].

Іншим напрямком правозахисної діяльності стали оскарження у вищих інстанціях незаконних розпоряджень і неправомірних дій місцевих урядовців та чинів міліції, а також постанов земельних комітетів [20]. 7 листопада 1917р. згідно з указом Тимчасового уряду Житомирський окружний суд слухав справу про постанову Ізяславського повітового земельного комітету від 31 липня того ж року за № 226 щодо примусової передачі приватновласницьких земель у користування мешканців с.Серединець Судилковської волості. Суть справи полягала у тому, що Судилковський волосний земельний комітет своїм рішенням від 2 липня 1917р. визначив передати частину незасіяних земель поміщиці Піотровської у завідування Серединецької сільської управи для безпосереднього використання їх найбільш нужденними селянами на тих умовах, які будуть визначені обставинами збирання врожаю 1918р. Ізяславський повітовий земельний комітет, до якого Піотровська подала скаргу, у засіданні своєму від 31 липня 1917р. підтвердив право селян с.Серединець на використання зазначених земель і попередив поміщицю, якщо вона не засіє решту своїх земель до 20 серпня, то й ці землі будуть передані селянам. При цьому повітовий земельний комітет керувався інструкцією міністра землеробства В.Чернова від 19 липня 1917р.

Житомирський окружний суд визнав постанову повітового земельного комітету незаконною і приписав йому у тижневий термін поновити порушене право землевласниці Піотровської на користування та розпорядження належними їй землями. Своє рішення суд аргументував таким чином: 1) право власності на землю ще не скасовано; 2) розв'язання питання про вилучення землі у власника, що без достатніх підстав відмовляється засівати її, і право брати у своє розпорядження незасіяну площу таких земель належить виключно продовольчим, а не земельним комітетам; 3) розв'язання питань про засів і збирання врожаю не тільки не належить до компетенції земельних комітетів, а навіть не може бути покладене на них, оскільки земельні комітети (губернські, повітові, волосні) створені лише для підготовки земельної реформи та для розробки невідкладних тимчасових заходів до остаточного розв'язання земельного питання Установчими зборами; 4) інструкція міністра землеробства від 19 липня 1917р., на яку посилався повітовий земельний комітет, ніде законним порядком не опублікована, а отже, не може мати сили й розпорядження уряду; 5) п.п.6 і 8 §8 Постанови Тимчасового уряду від 21 квітня 1917р. про заснування земельних комітетів, на які також посилався Ізяславський повітовий земельний комітет, дійсно надають земельним комітетам право у певних випадках зупиняти дії приватних осіб, що ведуть до знецінення земельного та сільськогосподарського майна, однак найбільш доцільне використання цього майна ставлять у залежність від погодження з місцевими продовольчими органами та іншими державними установами. Отже, повітовому земельному комітету насамперед треба було з'ясувати і перевірити, чи є у діях землевласниці Піотровської ознаки знецінення маєтку, чи може навпаки, воно знецінитися у випадку передачі її землі селянам, а також, чи не є домагання селян шкідливими та небезпечними для держави, і потім звернутися до продовольчого комітету, єдиного компетентного у даному випадку органу; 6) щодо заяви повітового земельного комітету про можливість ексцесів у випадку скасування його постанови, визнати таку заяву позбавленою законної підстави і вказати, що найкращим захистом життя й безпеки громадян є роз'яснення і проведення у правосвідомість народу чинних, а не проєктованих, або ж ще не опублікованих, законів шляхом неухильного їх виконання усіма установами й органами урядової влади [21].

Не обмежуючись підготовкою і поданнями скарг у вищі урядові інстанції, юридичний відділ "Союзу", дійшовши висновку, що чинне законодавство не сприяє в достатній мірі порушенню цивільних позовів, готував проєкт спеціального закону, який регулював би відшкодування збитків землевласникам від правопорушників [22].

Керівництво "Союзу" наполегливо прагнуло одержати представництво у вищих урядових та у впливових громадських організаціях. Зокрема, з великими труднощами було одержано тимчасове представництво з правом дорадчого голосу в особі трьох членів-делегатів у Головному земельному комітеті, а надалі планувалося домогтися повного представництва, для чого було підготовлене відповідне нормативне доповнення до "Положення про Головний земельний комітет" і представлене Тимчасовому уряду [23].

Головна рада "Союзу" добре усвідомлювала, що доля великої власності буде вирішуватися на Установчих зборах, тому приділяла велику увагу у своїй діяльності планомірній підготовці до виборів. На пленарному засіданні головної ради 29 липня 1917р. її голова, князь М.Львов, виступив зі спеціальною промовою присвяченою цій проблемі. "Мы имеем право и обязанности смело идти на защиту своих интересов, потому что защищая собственность, мы защищаем государственность...", — наголосив він [24]. У своїй доповіді М.Львов схарактеризував програму передвиборчої діяльності "Союзу", головними складовими якої були такі положення: 1) утворення єдиного великого патріотичного об'єднання землевласників, промисловців, представників банків і кадетської партії, яке має протистояти соціалістичним партіям; 2) досягнення політичного компромісу з політичними партіями, що хоча і не поділяють аграрної програми "Союзу", але виступають супротивниками соціалістичних партій. "Мы должны идти на всё, вплоть до риска жизнью, но должны победить во что бы то ни стало," — підсумував доповідач [25].

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Але реалізувати цю програму не вдалося. Наростання економічної та політичної кризи, посилення ворожого ставлення до поміщиків після поразки корніловського заклоту - негативно відбилися на діяльності "Союзу". Нові відділки майже не організовувалися, старі ж працювали не так енергійно як раніше, а в деяких випадках навіть припиняли свою діяльність. Багато відділків "Союзу" зайнявши непримиренну позицію, не змогли дійти компромісу з потенційними союзниками - політичними партіями антисоціалістичного спрямування. На другому пленарному засіданні головної ради "Союзу", що відбулося 1-3 жовтня 1917р., один з членів ради, виступаючи з спеціальною доповіддю про організацію відділків та пропаганди, з гіркотою констатував: "Союз земельних собственников" рискует захиреть и к моменту выборов в Учредительное собрание будет представлять из себя силу лишь на бумаге, с большим количеством бессильных и безлюдных отделов, объединяющих вокруг себя сотню, другую лиц, неспособных оказать решительно никакого влияния на исход выборов" [26].

Спроби врятувати становище за допомогою посилення централізації управління, налагодження тісної опіки місцевих відділків, а також організації відділків у волостях для поширення впливу на заможне селянство, успіху не мали.

Таким чином, опинившись в результаті революції без належної державної підтримки, в умовах господарчого занепаду своїх маєтків і загострення відносин з трудовим селянством, великі землевласники змушені були боронити своє право на земельну власність за допомогою правових і парламентських засобів, використовуючи створені ними самими організаційні структури та кваліфікованих юристів. У ряді випадків їм вдавалося досягнути позитивних результатів. Однак, через поглиблення революції ця діяльність не набула вирішального значення.

1. Красный архив. -1927. - Т.2. - С.97.
2. Там же; Дорошенко Д.І. Історія України. 1917-1923рр. Т.1- Ужгород, 1932. - С 76; ЦДАВО України. - Ф.1060. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.3.
3. Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1947-1960.- Мюнхен, 1965. — С.58; Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920. — Мюнхен-Чикаго, 1968. ~ С.25.
4. Красный архив.- 1927. -Т.2.-С.98.
5. Ефименко А.Я. Трудовое начало в народном обычном праве //Её же. Исследование народной жизни. Вып.1. Обычное право. -Москва: Изд. В.И. Касперова, 1884. - С. 136-138.
6. Там же. -С.141.
7. Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У2Т. - Т.2. -К.: Наукова думка, 1997.-С.26-28.
8. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. —Х: Радянський селянин, 1926. —С.48,55.
9. Красный архив. -1926. - Т.1. - С.45.
10. Там же. - С.220.
11. Клунний Г. Вказ. праця. - С.43,45.
12. Слабченко М. С Боротьба за системи землеволодіння і форми господарки в УкраїніXIX-XXстоліття, - Одеса, 1927. - С.49.
13. Кононенко К. Вказ. праця. - С.55.
14. Красный архив. - 1926. - Т.1. - С.219.
15. Там же. - С.31; ЦДАВО України. - Ф.1060. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.1.
16. Там же. - Арк. 7; Красный архив. -1927. - Т.2. - С.98.
17. Там же. - 1926. - Т.1. - С.220; 1927. - Т.2. - СІЮ.
18. ЦДАВО України. - Ф.1060. - Оп. 1. - Спр.5. - Арк. 7.
19. ЦДАВО України. - Ф.1060. - Оп.1. - Спр.24. -Арк.28;32.
20. Там же — Спр. 5. - Арк. 7.
21. Там же. - Спр.4. -Арк. 1-2.
22. Там же. - Спр.5. - Арк. 7.
23. Там же. - Арк. 12.
24. Красный архив. - 1927. - Т.2. - С. 120.
25. Там же.
26. ЦДАВО України.-Ф.1060.-Оп.1.-Спр.5. -Арк.8,

українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Берестовий А.І. (м. Черкаси)

Політичні ідеали селянства в роки Української Революції (за часів Директорії).

Селянство - важливий компонент суспільства. Вітчизняна радянська історіографія відводила незначне місце селянській активності в роки революції, оскільки гегемоном вважався пролетаріат. Тому актуальним є питання політичної культури, політичних ідеалів українського селянства в роки Української Революції.

Існування політичних ідеалів передбачає зафіксований у звичаях і законах політичний досвід суспільства, його класів, соціальних груп, трудових колективів, індивідів, рівень їхніх уявлень щодо політичної влади й політичних відносин, здатність дати належну оцінку явищам суспільного життя і зайняти у ньому політичну позицію, яка виявляється у конкретних соціальних діях. М.Х. Фарукшин визначає політичну культуру як "сукупність стереотипів політичної свідомості й поведінки, притаманних даній соціальній спільності" [1].

18 грудня 1918 року Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Скинувши П.Скоропадського, Директорія поступово почала перетворюватись з повстанського комітету на уряд заново відродженої Української Народної Республіки. 26 грудня 1918 року Директорією було призначено Кабінет Міністрів, який очолив Володимир Чехівський. Кількісну перевагу у новому уряді мали діячі молоді української політичної генерації.

Складність становища нової влади була зумовлена такими причинами: 1) відсутністю єдності в середині уряду, бракувало спільної лінії у політиці, як зовнішній, так і внутрішній; 2) велика армія повстанців, яка забезпечила тріумфальність Директорії розтанула такими ж темпами, якими і створювалась; 3) кільцевим оточенням держави силами антиукраїнського гатунку різноколірного забарвлення; 4) економічною кризою, політичною нестабільністю у середині України. Але незважаючи на ці обставини, Директорія прагнула відновити лад у країні.

26 грудня 1918 року уряд УНР видав декларацію, в якій оголошувалося про те, що він зробить все необхідне для встановлення балансу революційними реформами та порядком. Зміст документу красномовно свідчив, що домінанта належатиме першому, тобто реформам [2]. Слід зазначити, що груднева декларація значною мірою поглибила розмежування політичних сил. Згідно тексту декларації пріоритетним мало стати вирішення аграрного питання шляхом передачі землі малоземельним та безземельним селянам, відновлення 8-годинного робочого дня, права на колективні договори, страйки, діяльність профспілок, скасування робітничого законодавства Гетьманської держави.

Соціальною опорою Директорії були економічно сильне селянство, патріотично настроєна інтелігенція та міська буржуазія. Основним напрямом земельної політики, яку проводив уряд держави, було задоволення інтересів підтримуючих його верств населення. Немає достатніх підстав стверджувати, що це були якісь широкомасштабні реорганізаторські заходи по зміні підвалів сільського ритму життя. Найвірогідніше, що це були кроки, породжені злободенністю життя, невірешеністю аграрного питання в Україні.

8 січня 1919 року Директорією був опублікований закон "Про землю" згідно якого власникам залишали садиби, площі садів, хмільників, виноградників, а також породисту худобу, пасіки, підприємства по переробці сільськогосподарської продукції [3]. У їх розпорядженні залишались також землі під будівлями, різними господарчими, промисловими об'єктами, а також необхідні площі для цукрових та винокурних заводів. Не вилучались земельні наділи розміром до 15 десятин, залишаючись у користуванні колишніх власників. Оголошувалося право спадкового користування угіддями.

До закону видавались додатки: роз'яснення та доповнення по конкретному його втіленню. Так зокрема, міністр землеробства Шаповал пояснював, що у разі конфіскації маєтку, власники будуть проживати поза маєтком, то земельні управи мають забезпечувати колишніх поміщиків, їх прислугу, худобу і т.і. всім необхідним: продовольством, фуражем [4].

Місцеві органи виконавчої влади зобов'язувались "не допускати свавільних дій в економіях, а винних віддавати до суду" [5]. Пильну увагу Директорія приділяла захисту майна іноземних підданих. Недоторканими залишались маєтки, "власники яких представлять відповідні докази свого іноземного підданства... або до 18 листопада (1918 р.) подали заяву про перехід в інше підданство", - роз'яснювалось далі міністром земельних справ.

Кожне селянське господарство, згідно закону "Про землю", мало бути наділене угіддям з мінімальною площею у 6 десятин "кращої землі", залишаючи багатоземельним по 15 десятин. На жаль, у зв'язку з обставинами, які склалися, для багатьох районів Правобережжя, Чернігівщини, Полтавщини ця обіцянка так і не була виконана. Наприклад, у Кисляцькій волості Райсицького повіту нараховувалося 3971 господарство із землею до 15 десятин і лише 31 з наділами, що

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

перевищували норму. Всього повіт мав 18368 десятин, у тому числі, господарствам із наділом 15 десятин належало 8634 десятини. З них 6099 десятин вилученню не підлягало, тому що це були угіддя промислових підприємств і до 15 десятин на господарство. Відповідно, до розділу потрапляло всього 1935 десятин. Навіть за умови вилучення та розподілу між 667 безземельними малоземельними господарствами повіту пришилося б лише по 2,9 десятин. Зрозуміло, що це значно менше обіцяного урядом.

Подальша аграрна політика та практика Директорії трансформувалась праворуч. 18 лютого Департамент земельної реформи пояснював, що "дрібна худоба, яка знаходилась безпосередньо при заводах, залишається в розпорядженні власників заводів" [6]. Маєтки з наділами до 30 десятин рекомендувалося взагалі не переписувати [7]. Орендарям обіцялося повернення витрат, зроблених ними на поліпшення ґрунту орендованих угідь. У розпорядженні колишніх власників залишались і торговельно-промислові підприємства з необхідною для їх вдалого функціонування кількістю землі [8].

Отже, основними засадами земельної програми Директорії були: збереження землекористування за економічно сильними селянами, землеволодіння промислової та торговельної буржуазії, залишення власників та великих орендарів у їх колишніх маєтках, недоторканість іноземних володінь.

У прийнятому II з'їздом Рад Декреті про землю більшовики пішли на значні поступки есерам, тому що декрет повторював основні положення аграрної програми цієї партії. Але більшовики керувались не можливістю схилення на свій бік есерів, а швидше багатомільйонного селянства, яке напередодні Жовтневого перевороту виступало за зрівняльне землекористування. Селяни вважали справедливим наділ землею тих, хто обробляв її по так званій споживчо-трудовій нормі, коли розмір земельного наділу залежав від кількості робочих рук в селянській сім'ї, які могли власними силами обробити земельну ділянку і прокормитись з неї. В даному випадку для більшовиків було важливим не те, що селяни виступали за зрівняльне землекористування (з цим вони погоджувались будучи зацікавленими у націоналізації землі), а те, що селяни виступали проти приватної власності на землю.

Оскільки Декрет про землю залишав невирішеним велику кількість питань, ВЦВК 19 лютого 1918 року прийняв "Закон про соціалізацію землі". Згідно цього закону землею могли користуватись лише ті особи, які безпосередньо її обробляли.

Декрет "Про землю" та закон "Про соціалізацію землі" проголошували державу верховним власником землі, а селяни ставали її користувачами без права володіння нею.

Таким чином, лозунги більшовиків практично співпадали з політичними ідеалами більшості населення України: "Земля - селянам!", "Фабрики - робітникам!", "Влада - Радам!". Це цілком пояснює перехід українського селянства на бік більшовиків, які своїми доволі примітивними, але добре зрозумілими і конкретними закличками змогли заручитись підтримкою найбільш чисельної частини населення - селянства, що, по суті, відіграло досить значну роль під час приходу до влади більшовиків.

Біднота та малоземельні селяни очікували зовсім іншого вирішення земельного питання, саме тому, вони підтримали більшовиків і склали основу опозиції уряду УНР. Ідея отримання землі, довготривалість очікування впровадження проголошених земельних реформ різними владами, - все це змушувало селянство на кроки, не передбачені жодним законодавством. Збільшилися погроми маєтків, отруєння посівів [9]. Селяни відмовлялись працювати в економіях, котрі оберігались від розподілу.

Поглиблення господарчої кризи, занепад сільського господарства були викликані суперечностями у самій аграрній програмі Директорії та рухом непокори селян. Економічна занедбаність села проявилась насамперед у зменшенні розмірів весняного посіву 1919 року. Наприклад, на економічних землях Київської губернії недосів складав 20%. Значним був недосів цукрового буряка - однієї із провідних культур сільського господарства України [10].

Ситуацію в Україні загострювала ворожість її найближчих сусідів, зокрема Росії та Польщі-Директорія, знесилена внутрішнім розладом, зовнішньополітичною загрозою була не здатна контролювати перебіг подій. З наближенням більшовицьких військ, вона поводи́ла себе аналогічно до того, як діяла за рік перед цим Центральна Рада. Нестійка та незважена політика Директорії спричинила наростання анархії в місті й на селі, що призвело до того, що вона намагалась запровадити в Україні якусь подобу радянської системи і сподівалась на цій основі порозумітись з більшовиками, витіснивши з політичного життя несоціалістичні партії та групи. В останні, сповнені відчаю дні, що лишалися до падіння Києва, Директорія провела декілька суто символічних демонстрацій, намагаючись струснути націю, консолідуючи її сили на боротьбу із зовнішнім ворогом-Одним із значних прорахунків Директорії було те, що вона, так би мовити, пливла за течією політичних подій, не відстоюючи інтересів робітничого та селянського населення України. З подальшим погіршенням військової ситуації 2 лютого вона залишила Київ, переїхавши до Вінниці. Весною, після низки зазначених поразок, Директорія ледве утримувала невелику територію навколо Кам'янця Подільського.

Політичні ідеали селянства в роки Української Революції (за часів Директорії).

Селянство - важливий компонент суспільства. Вітчизняна радянська історіографія відводила незначне місце селянській активності в роки революції, оскільки гегемоном вважався пролетаріат. Тому актуальним є питання політичної культури, політичних ідеалів українського селянства в роки Української Революції.

Існування політичних ідеалів передбачає зафіксований у звичаях і законах політичний досвід суспільства, його класів, соціальних груп, трудових колективів, індивідів, рівень їхніх уявлень щодо політичної влади й політичних відносин, здатність дати належну оцінку явищам суспільного життя і зайняти у ньому політичну позицію, яка виявляється у конкретних соціальних діях. М.Х. Фарукшин визначає політичну культуру як "сукупність стереотипів політичної свідомості й поведінки, притаманних даній соціальній спільності" [1].

18 грудня 1918 року Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Скинувши П.Скоропадського, Директорія поступово почала перетворюватись з повстанського комітету на уряд заново відродженої Української Народної Республіки. 26 грудня 1918 року Директорією було призначено Кабінет Міністрів, який очолив Володимир Чехівський. Кількісну перевагу у новому уряді мали діячі молоді української політичної генерації.

Складність становища нової влади була зумовлена такими причинами: 1) відсутністю єдності в середині уряду, бракувало спільної лінії у політиці, як зовнішній, так і внутрішній; 2) велика армія повстанців, яка забезпечила тріумфальність Директорії розтанула такими ж темпами, якими і створювалась; 3) кільцевим оточенням держави силами антиукраїнського гатунку різноколірного забарвлення; 4) економічною кризою, політичною нестабільністю у середині України. Але незважаючи на ці обставини, Директорія прагнула відновити лад у країні.

26 грудня 1918 року уряд УНР видав декларацію, в якій оголошувалося про те, що він зробить все необхідне для встановлення балансу революційними реформами та порядком. Зміст документу красномовно свідчив, що домінанта належатиме першому, тобто реформам [2]. Слід зазначити, що груднева декларація значною мірою поглибила розмежування політичних сил. Згідно тексту декларації пріоритетним мало стати вирішення аграрного питання шляхом передачі землі малоземельним та безземельним селянам, відновлення 8-годинного робочого дня, права на колективні договори, страйки, діяльність профспілок, скасування робітничого законодавства Гетьманської держави.

Соціальною опорою Директорії були економічно сильне селянство, патріотично настроєна інтелігенція та міська буржуазія. Основним напрямом земельної політики, яку проводив уряд держави, було задоволення інтересів підтримуючих його верств населення. Немає достатніх підстав стверджувати, що це були якісь широкомасштабні реорганізаторські заходи по зміні підвалин сільського ритму життя. Найвірогідніше, що це були кроки, породжені злободенністю життя, невирішеністю аграрного питання в Україні.

8 січня 1919 року Директорією був опублікований закон "Про землю" згідно якого власникам залишали садиби, площі садів, хмільників, виноградників, а також породисту худобу, пасіки, підприємства по переробці сільськогосподарської продукції [3]. У їх розпорядженні залишались також землі під будівлями, різними господарчими, промисловими об'єктами, а також необхідні площі для цукрових та винокурних заводів. Не вилучались земельні наділи розміром до 15 десятин, залишаючись у користуванні колишніх власників. Оголошувалось право спадкового користування угіддями.

До закону видавались додатки: роз'яснення та доповнення по конкретному його втіленню. Так зокрема, міністр землеробства Шаповал пояснював, що у разі конфіскації маєтку, власники будуть проживати поза маєтком, то земельні управи мають забезпечувати колишніх поміщиків, їх прислугу, худобу і т.і. всім необхідним: продовольством, фуражем [4].

Місцеві органи виконавчої влади зобов'язувались "не допускати свавільних дій в економіях, а винних віддавати до суду" [5]. Пильну увагу Директорія приділяла захисту майна іноземних підданих. Недоторканими залишались маєтки, "власники яких представляють відповідні докази свого іноземного підданства... або до 18 листопада (1918 р.) подали заяву про перехід в інше підданство", - роз'яснювалось далі міністром земельних справ.

Кожне селянське господарство, згідно закону "Про землю", мало бути наділене угіддям з мінімальною площею у 6 десятин "кращої землі", залишаючи багатоземельним по 15 десятин. На жаль, у зв'язку з обставинами, які склалися, для багатьох районів Правобережжя, Чернігівщини, Полтавщини ця обіцянка так і не була виконана. Наприклад, у Кисляцькій волості Райсицького повіту нараховувалось 3971 господарство із землею до 15 десятин і лише 31 з наділами, що

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Саме вона була тією первинною клітиною, що виступала охоронницею давніх форм соціальних зв'язків, древніх, навіть додержавних, соціонормативних цінностей [15,10]. Часи селянських бунтів (і в більш загальному виразі "часи смути") були також часом особливого процвітання селянської общини [17,278].

Селяни були мало втягнутими в ринкові відносини. Вони намагалися менше купувати, неохоче користувалися речами і харчувалися продуктами, які не могли виробити самі, не мали й товару для продажу. Селянин споконвіку мав негативне ставлення до міста, яке намагалось купити його продукти дешево, а свої товари цінувало дорого. Взаємини з містом мали вимушений характер товарообміну. Селянин не хотів нічого йому віддавати, хоча сам був не проти пожититися за його рахунок. Ніким не засуджувалось, а навпаки, вважалось природним обманути міського жителя, оскільки й самим селянам нерідко доводилось купувати у торговців недоброякісні товари. Ставлення селян до держави було неоднозначним: в свідомості селянства переплітались обоження царя з недовірою до державних органів. З міста надходили вказівки про податки та інші стягнення. Місто керувало поліцією та чиновниками, які чинили свавілля щодо селян. Жителі міст певною мірою були (чи сприймалися такими селянством) провідниками політики владних структур. Селяни не сприймали офіційний закон, вважаючи, що він не охоплює всіх проблем, які визначають їх життя і не розуміє їх тонкощів. Найімовірніша причина правового нігілізму селян полягала у невідповідності багатьох норм писаного права повсякденним масовим уявленням про справедливість, які відбивалися в звичаєвому праві.

Пореформена капіталістична еволюція суспільства, яка внесла у традиційний спосіб життєдіяльності селянства низку радикальних змін, якнайменше позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, яка, в свою чергу, характеризувалася пріоритетністю праці на землі, імперативності гарантії прожиткового мінімуму і виявлялася у відповідних духовно-моральних домінантах. Крізь призму критеріїв індустріального суспільства соціальний інфантилізм селянства проглядався особливо контрастно [14,31,27]. Та все ж вторгнення цивілізації позначилося. Перехідні процеси розузгоджують, деструктують попередню жорстко відлагоджену систему регуляції поведінки індивіда, взаємовідносин індивіду і соціуму, що породжує в цей перехідний період гігантську стихію нестабільності, тотального соціального дисбалансу, здатного викликати буквально "війну всіх проти всіх" [5, 64]. Модернізація в Росії прискорила розкол суспільної свідомості, внесла дисонанс у традиційну систему уявлень про світ, добро і зло, честь і справедливість, що складалася віками. Будь-які кардинальні реформи ведуть до руйнації традиційного укладу життя, отже, руйнують і соціально-психологічні стереотипи, без яких суспільство існувати не може. Коли духовним цінностям традиційних культур завдає удару сучасна цивілізація, люди втрачають зміст свого життя, їхня соціальна організація розпадається, а самі вони морально розкладаються.

Місто було чужим для селянина. Ставлення до міста і міських жителів завжди у селян було, по меншій мірі, недобррозичливим. Вбачається, що таке ставлення до міста визначалося не етнічними особливостями українського селянства, як вважає О.Субтельний [16,243], а природою селянства взагалі. Таке ставлення до міста визначалося партитулярізмом, локальною обмеженістю, негативно-ворожим ставленням до чужинців, узагалі характерним для традиційного суспільства. Вторгнення з міста товарно-грошових відносин, нових взаємин, елементів побуту і т.д. викликали неприязне ставлення селянства. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть трудівника-землероба до "панів", до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалось із заздрістю. Місто мало якусь особливу привабливість, особливо для молоді, та ця привабливість змішувалась з острахом. Для селян місто виступає, свого роду, аналогом свята, карнавалу. Селянин, який приїздив у місто на ярмарок, бачив там чимало людей напідпитку, які вешталась та розважались. Місто асоціювалося з неробством, ледарством, бешкетництвом, антиповедінкою (термін Б.А.Успенського) і т.п. Відношення до міста амбівалентне: воно привабливе і, одночасно, застрашливе, гріховне. Місто розбещує. З міста йшла руйнація традиційних селянських цінностей та укладу. Відбувається, використовуючи термінологію М.М.Бахтіна, карнавалізація свідомості.

Світ села був замкнутий і самодостатній. Селянські інтереси не простиралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих. Селянство, яке існувало у власному локалізованому мікрокосмі і більше знаходилося в обміні з природою ніж у взаєминах з суспільством, не хотіло і не могло підніматися до загальнодержавних інтересів. Світ політики, як і міський світ узагалі був йому далекий і незрозумілий. Само по собі селянство не здатне на революцію, в гіршому випадку - на бунт, погром, можливість яких, до того ж, стримувались інертністю, традиційною мораллю, страхом, і які могли бути легко придушені урядом. Та з наростанням зубожіння у зовні спокійному селі зростали незадоволення та напруженість, село ставало вибухонебезпечним.

Революція загострила традиційний соціокультурний антагонізм між містом і селом. Селянство, прагнуло звільнитися від влади міста, від культури "верхів", навіть взяти свого роду соціальний реванш.

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

Деякі дослідники вважають, що селянська революція протікала окремо і незалежно від соціальної революції міст і захоплення влади більшовиками. На мій погляд, вона не могла відбуватися цілком окремо і незалежно від революції міст. Місто тісно пов'язане із селом, залежить від села, живе за рахунок села, здійснює на нього, так чи інакше, вплив. Селянська революція була спровокована революцією в місті. Виходячи зі своїх схематичних партійних програм та відірваних від життя уявлень про селянство, намагаючись маніпулювати ним в своїх вузькопартійних інтересах, революційна інтелігенція сприяла наростанню соціального розколу та загальної революційної кризи. Та вона все рівно залишалась для селян чужою. Падіння традиційної влади, принесена з міста штучна політизація села призводили до згубних наслідків: самоізоляції села, неповаги до всякої зовнішньої влади, пробудження темних інстинктів, наростання анархічних настроїв. Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т.ін., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя і було несумісним з будь-якою державністю. Селянин хотів жити за законами свого "локального світу", не допускаючи втручання ззовні, які - він це знав з досвіду - можуть бути лише в формі насильства та визиску. Але це бажання вступало в суперечність з більш загальними законами, законами державності. Вимоги "локальних світів" руйнували державність, цивілізацію, а тим самим, і самі "локальні світи", котрі були продуктами цієї цивілізації.

Відбувається наростання соціальної ентропії, регресу, архаїзації суспільних відносин. В селянстві під впливом революційних подій посилюються прояви соціальної аномії. Позбавлений стримуючих меж, "ідіотизм сільського життя" проявився на повну силу. Погроми й акти вандалізму розглядалися сучасниками, часто не без підстав, як символ повстання проти панівної культури, що виростає з поту і крові селян, підкріплювали традиційний страх перед "жорстоким звіром в народній душі". Хоча в селах ці явища були куди менше розповсюджені, ніж на фронті і в містах. За цими засудженнями прослідковується страх перед відродженням традиційних для селян способів дії, метою яких було відродження докомерційного, заснованого на натуральних засадах господарства [2,26.].

Проявом суперечностей між містом і селом, свого роду реакцією на модернізаційні процеси і розвиток ринкових взаємин, стало поширення серед селянства юдофобських настроїв. З відомих причин євреї майже виключно жили у містах і містечках. Євреї брали активну участь у торгівлі і певною мірою уособлювали її [11]. В роки революції 1905-1907 рр. найбільшою популярністю серед українських селян користувалися чорносотенні організації [12]. В період 1917-1920 рр. це виявилось в єврейських погромах.

Революція селян мала свій, особливий характер. Недавно деякі дослідники стали називати цю революцію "общинною". Селянські виступи переросли у війну общини з містом за право не платити податки і за звільнення від втручання у свої справи [6,153]. Ситуація економічного розпаду літа-осені 1917 р. та зими 1918 р. була вигідна селянству. В умовах фактичного розпаду держави й ослаблення запроваджених нею заходів для примусового вилучення продовольства, в умовах ніким не регульованого "вільного ринку" непомірно вирости ціни на продовольство. В містах починався голод, а селяни швидко збагачувалися. М.Горький навіть побоювався, що революція породить в селі буржуя [3,105]. Але товарообмін між містом і селом був розлагоджений. Селянська революція, зруйнувавши великі землеволодіння, котрі давали основну масу товарної продукції, мала негативний вплив на розвиток сільського господарства. Отримавши в результаті революційних перетворень землю, селянин прагнув не до збільшення виробництва - в умовах розпаду ринкових зв'язків він не мав для цього стимулу, а до натуралізації господарства. Він обробляв землю лише задля власних потреб і вважав за краще переганяти зерно в самогон, ніж продавати його за знецінені гроші різних недовговічних урядів. У результаті "чорного переділу" селянство знову стало майже єдиним класом-станом. Устрій, що встановився в селі нагадував "первісний комунізм" [6,152]. У селі були знищені паростки капіталізму, та знищені вони були не стільки самим селом, скільки ззовні, загальною ситуацією економічного розпаду, руйнацією ринку, крахом фінансової системи і т.п. Село об'єдналося на дуже низькому рівні господарського розвитку, що відповідало реальному рівню розвитку продуктивних сил у селі і загальному стану економічного життя в країні. Продовольча проблема була складною і важко вирішуваною для будь-якої влади, починаючи з царату за часів світової війни. Під час світової війни сформувався гігантський механізм примусово-регулюючого характеру, призначений для викачування продовольства й інших ресурсів із села. Економічні зв'язки між містом і селом представляли собою вкрай строкату картину, створену стихією вільної торгівлі і товарообміну поряд з елементами примусового вилучення продуктів у селян, які чимдалі посилювалися. В.І.Ленін писав: "... Класова боротьба в стані зовсім змученої, розореної, голодної, гинучої країни *неминуче* змінює свої форми. Це вже класова боротьба не за пайку у виробництві, не за ведення виробництва ..., а за *врятування* від голоду" [8, 383]. За словами Л.Кріцмана, велике господарство руйнувалося набагато швидше ніж дрібне - це вело до економічного паразитизму міста [4,140,207]. В конфлікт із селянством змушена була вступати будь-яка влада. Протягом всіх років революції йшла боротьба селянства з державою, як до жовтня 1917 р., так і після, оскільки і царський, і Тимчасовий уряди, і уряди УНР та Української держави, і радянська влада продовжували вести таку політику щодо селянства. Селяни боролись проти будь-якої влади

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

(доки вона була слабкою) вище місцевого рівня. Українське селянське повстанство зароджувалося насамперед, як рух антидержавної спрямованості. Все це робило прагнення та дії селянства несумісними з політикою практично всіх державно-політичних утворень, які виникали в той час на території України, і співпадали хіба що з квазіанархістською, а по суті патріархально-архаїчною практикою махновського руху, яка користувалася популярністю серед селянства, але виявилася зовсім неспроможною в містах.

Селянський рух не можна сприймати однозначно. Багато в чому він був стихійний, неусвідомлений, мав негативну, деструктивну спрямованість. Але, як вважає Т.Шанін, він відзначив собою новий етап суспільного розвитку, становлення "суспільства що розвивається", став складовою світового революційного процесу, що розгорнувся в країнах "другого ешелону" капіталізму з початку ХХ ст. [17,25].

1. Ахиезер А. С. Самобытность России как научная проблема //Ютеч. История. 1994. № 4-5
2. Байрауд. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905-1917 гг. f/Вопр. истории. 1992. № 1. С. 26.
3. Горький М. Несвоевременные мысли: заметки о революции и культуре. М., 1990.
4. Крицман П. Героический период Великойрусскойреволюции (Опыт анализа т. н. "военного коммунизма"). М., Б.г.
5. Кузьмин М.Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека //Вопр философии. 1997. № 2.
6. Куреньшиев А.А. Крестьянство в России в период войны иреволюции 1917-1920гг. (историографические аспекты) //Вопр. истории. 1999. № 4-5.
7. Кустарев А. Начало русской революции: версия Макса Вебера //Вопросы философии. 1990. № 8.
8. Ленін В.І. Поен. збір. творів. Переклад з п 'ятгоросійського видання.
9. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала. - СПб., 1994
10. Маркс К, Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.
11. Нойман О. Український опір антисврейським акціям (на прикладі третьої хвилі погромів) //Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2 ХХ століття. Одеса, Львів, Київ, 1999.
12. Омелянчук І.В. Чорносотенний рух на Україні в 1904-1914 рр. Автореф. дис.... канд. іст наук К. 1997
13. Пайтс Р. Русская революция: В 2-х Ч. М., 1994. Ч.1.
14. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) //Український історичний журнал. 1999. № 3.
15. Ресніт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. К., 1994.
16. Субтельний О. Україна. Історія. К., 1991.
17. Шанін Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. - 1917-1920 гг. М., 1997.

Богуславська В.Г. (м.Київ)

Розробка концептуальних основ народної освіти та перші кроки її організації в УНР за добу Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.)

Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр. органічно поєднувала в своєму могутньому потоці принаймні три течії: відродження національної державності, глибокі соціальні перетворення в інтересах широких верств населення та національно-духовне відродження.

В національно-духовному відродженні провідне місце займала народна освіта. І це зрозуміло. Український народ в умовах царського самодержавства був майже позбавлений можливості вчитися рідною мовою. Російські шовіністи з завидною послідовністю за 250 років (з Переяславської угоди 1654 р. і до початку ХХ століття) 170 разів забороняли українську мову [1]. Сутність імперської політики в цій галузі із унтер-пришибеєвською пряломлінійністю сформулював у свій час царський міністр внутрішніх справ П.Валуев: української мови "не було, немає і бути не може" [2]. На початку 1917 р. з 35 млн. українців 75% не вміли навіть читати, решта ж (це переважно багаті верстви населення) отримувала освіту російською; польською, німецькою та іншими мовами [3]-

Центральна Рада почала займатися проблемами народної освіти з перших днів свого існування. Перш за все, постало питання розробки концептуальних основ освіти. Це визначилося вже у відозві Центральної Ради до українського народу від 22 березня 1917 р. та в резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.) В цих документах першочерговими завданнями

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

проголошувалося відродження української мови, створення національних освітніх закладів, збільшення кількості української преси, художньої й навчальної літератури, розвиток бібліотечної справи, науки тощо [4]. Ці ідеї палко підтримала освітянська громадськість. Найкращим показником став І Український учительський з'їзд - (Київ, 5-6 квітня 1917 р.), в якому брало участь 500 делегатів [5]. Головна мета з'їзду - створення системи освіти в державі, реформування національної школи. З'їзд проголосив широку демократизацію освіти, що означало: 1) ліквідацію бататоступеневості школи, запровадження принципу єдиної початкової школи, доступної для всіх верств населення; 2) забезпечення прав на освіту рідною мовою основного контингенту населення; 3) забезпечення освіти національних меншин; 4) створення (для реалізації 1-3 принципів) Всеукраїнської шкільної ради. Функції ради як координатора перебудови системи освіти були затверджені п'ятою сесією Центральної Ради [6].

З'їзд вважав за необхідне найближчим часом вирішити такі завдання: влаштування педагогічних курсів, впорядкування бібліотек українською літературою, реорганізація з осені 1918 р. семінарів та інститутів в українські, влаштування кафедр українознавства в університетах. В матеріалах з'їзду були виділені окремо постанови про початкову, середню і вищу школу. Приділялась увага і питанню про складання українських підручників.

Через чотири місяці відбувся ІІ Всеукраїнський учительський з'їзд (Київ, 10-12 серпня 1917 р.). На ньому були обговорені навчальні проблеми єдиної української школи. Визначені такі першочергові засади школи: 1) школа має головним завданням виховання дітей; 2) матеріал, який дається дітям для переходного зросту, береться з життя, що їх оточує; 3) школа повинна бути єдиною [7]. З'їзд також розглянув організаційно-структурні аспекти створення єдиної школи. Їх можна охарактеризувати як таку освітню систему, що мала б забезпечити безперервне навчання учнів для отримання ними атестату про середню освіту.

У резолюції з'їзду була підкреслена необхідність додержуватись принципів єдиної, загальноосвітньої, обов'язкової, безплатної, світської освіти [8]. Серед організаційно-методичних засад називалася опора на краєзнавчий матеріал, вивчення ближнього оточення, врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей. Проголошувалася українізація всіх типів початкових і середніх шкіл [9].

Отже, учительські форуми виробили основні напрями та шляхи здійснення перетворень у галузі освіти. Спираючись безпосередньо на їх ухвали. Центральна Рада підготувала ґрунт для створення системи народної освіти наступними урядами. Складовою частиною побудови нової школи вважалася термінове створення мережі різних навчальних закладів для підготовки і перепідготовки вчителів та ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Була сформована програма освітніх перетворень, складність яких полягала, по-перше, в тому, що для її реалізації необхідні були кошти, яких у Центральної Ради бракувало; по-друге, на виконання її основних пунктів відводилося мало часу, а саме -весна - літо 1917 р.

Незважаючи на ці труднощі, вже у квітні - червні 1917р. питання про створення нової національної школи обговорювалося на повітових і губернських з'їздах учителів, на радах робітничих, селянських і солдатських депутатів, на зібраннях різних громадських організацій. Їх учасники в цілому схвалили курс Центральної Ради у цій сфері і розробили практичні заходи щодо проведення освітньої роботи на місцях.

Велика робота проводилася у формуванні освітньої політики. Жваво вона почалася із створенням Генерального секретаріату освіти та прийняттям V сесією Центральної Ради постанови про організацією Всеукраїнської шкільної ради.

Після проголошення ІІІ Універсалу Центральна Рада спільно з Генеральним секретаріатом прийняла закон, згідно з яким шкільні округи були ліквідовані, а управління школою повністю передавалося губернським і повітовим комісаріатам. Наприкінці 1917 р. Генеральному секретаріату освіти були підпорядковані всі школи, гімназії, технічні та комерційні, професійні училища, інші навчальні заклади, розташовані на території УНР.

Про напрямки освітньої політики Центральної Ради дають уявлення її документи. Так, у підписаному генеральним секретарем народної освіти І. Стешенком циркулярі до директорів різних типів шкіл наголошувалося на необхідності запровадження в школах курсу українознавства (до цього циклу входили українська мова і література, історія і географія України, елементи краєзнавства). Це, на думку І. Стешенка, мало сприяти вихованню у дітей поваги до нового ладу в Україні, до відродження рідного краю [10].

З часу утворення Центральної Ради розпочалася активна державна підтримка розвитку української освіти. З березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральна Рада заклала основи нової національної школи, розширила мережу навчальних закладів, розпочала проведення українізації системи освіти, а також державних освітніх установ.

Базуючись на цих засадах, Генеральне Секретарство освіти складає "План управління освітою на Україні". За цим планом на Генеральне Секретарство освіти покладалися функції об'єднання діяльності всіх національних культурно-просвітніх інституцій республіки. Для цього воно повинно було встановити певні мінімальні норми матеріально-технічної бази і кадрового складу для всіх подібних закладів, розробити загальний бюджет для освіти дітей різних національностей, регулювати

Українське селянство в умовах капіталістичної трансформації суспільства та аграрна революція 1917-1920 рр.

стосунки між окремими установами, керувати справою освітньої статистики. Генеральна Рада освіти мислилася як дорадчий орган при Генеральному Секретарстві (уряді) і утворювалася з представників національних Рад освіти, учительських спілок, спілки міст, земств. Очолював її генеральний секретар освіти. За цим планом широкі повноваження надавалися відділам освіти Генеральної Ради відповідних національностей. Планом також передбачалося створення мережі рад освіти на містах [11].

Цей план мав свої позитивні й негативні риси. Безумовно, засади, на яких утворювалася нова освітня система України, були демократичними. Передбачалися широка автономія закладів освіти, прилучення до їхніх справ громадськості, вільне волевиявлення національних меншин, певна децентралізація управління. Але саме в ідеї організації сфери управління освітою проявилися і деякі хиби. Розподіл навчальних установ між національностями призводив до виникнення національних структур управління, що всі разом складали досить громіздку систему. Проте, план цей через складну воєнно-політичну ситуацію в Україні так і не був до кінця втілений у життя.

Вищий щабель в українській освітній ланці складали українські народні університети. Перший такий університет було відкрито вже восени 1917 р. в Києві. Виступаючи на його відкритті, відомий діяч в галузі освіти Ф. Сушицький підкреслив, що характер навчання в ньому повинен бути і загальноосвітнім, і, водночас, національним [12]. 1 листопада 1917 р. у Києві почала діяти Педагогічна Академія. Вона мала на меті підготовку вчителів для середніх українських шкіл.

Керівництво Центральної Ради вжило ряд заходів для формування апарату Генерального Секретарства Освіти (згодом - міністерства народної освіти). В ньому працювало чимало відомих діячів української культури: художник П. Холодний (заступник генерального секретаря), письменник І. Стещенко (генеральний секретар), музикант О. Кошиць (тов. зав. музичним відділом) та інші [13].

Таким чином. Центральна Рада за короткий час за допомогою освітянської громадськості фактично розробила концептуальні основи народної освіти у тільки-но народженої демократичної держави - УНР. Складові частини їх такі: відродження української мови; створення національних освітніх закладів з урахуванням розвитку освіти інших національностей, що проживали на території України; запровадження принципу єдиної школи в Україні. Головним завданням школи вважалося виховання дитини. Центральна Рада та її виконавчі органи виробили напрями освітянської політики в Україні і здійснили перші кроки в її реалізації. І хоча, на жаль, їй не вдалося багато чого втілити в життя, але зусилля ці не були марними. Нові ідеї освіти, як необхідні умови відродження народу отримали продовження - під час гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР і Радянської влади.

1. Кононенко П. Антидержавництво нардепа Алексеєва, або алексіївщина як загроза Україні // *Вечірній Київ*. - 1997. - 19 лютого.

2. Цит. по: *Історія України: Нове бачення: У 2 т. І/0.1 Гуржій, Я-Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смоля. - К: Україна, 1995. - Т.1. - С.266.*

3. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // *Український історичний журнал*, (далі УІЖ). - 1993. - №2. - С.17.

4. Зубалій О., Ряченко Д. Освітній рух в Україні 1917- 1920 рр. // *УІЖ*. - 1998. - №3. - С. 15.

5. *Вісник пед. - професійного з "іздеу*. - 1917. - №6-7. - 5 серпня.

6. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, (далі ЦДАВО). - Ф. 1115, оп. 1, спр.13, арк.25 звор.

7. *Проект єдиної школи на Вкраїні*. - Кн. 1. *Основна школа*. - Кам 'янець-Подільський. - 1919. - С.Ш.

8. *Вісті з Української Центральної Ради*. - 1917. - 15-16 вересня.

9. *Вільна українська школа*. - 1917. - Nsl. - С.33.

10. *Там же*. - С.57-62.

11. *Там же*. - С.57-62.

12. *Вільна українська школа -1917*. - №2. - С.83.

13. *ЦДАВО України*. - Ф.2457, оп.1, спр.7, арк.1-9звод., 17, 24звор.

Аграрний сектор економіки радянської України

Костенко Р.В. (м.Одеса)

Основні тенденції розвитку сільського господарства в Україні в 20-ті - на початку 30-х рр.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки постає цілий ряд питань, пов'язаних з життям і діяльністю селян в період становлення радянського тоталітарного режиму. Увагу дослідників привертають, насамперед, ті факти та події, які були невідомі або маловідомі.

В контексті загальної історії селянства України актуальною є проблема, пов'язана із з'ясуванням основних тенденцій розвитку аграрного сектора економіки України в умовах ствердження тоталітарної системи.

Після перших років революційних перетворень ленінські погляди на шляхи соціалістичного переустрою села, як і напрями будівництва соціалізму в цілому зазнали серйозної еволюції. В останні роки життя він кардинально змінив свою точку зору на цілий ряд визначальних проблем теорії соціалізму. Вже на початку 20-х років він схиляється до того, що необхідно застосувати стимуляцію праці для сільгоспвиробників. Виходячи з цього було проголошено неп - політику, яка йшла в розріз із догматичними поглядами, що домінували тоді у партійному середовищі. Зміцнення союзу робітничого класу і селянства на економічній основі стало центральним завданням НЕПу.

Визначаючи основні принципи ленінського підходу до соціалістичних перетворень у сільському господарстві, слід зазначити, насамперед, добровільність і поступовість, недопустимість будь-яких заходів примусу при переході селян до колективного виробництва, врахування їх інтересів у поєднанні з інтересами всього суспільства, широке використання різноманітних форм кооперації при матеріально-технічній допомозі з боку держави. "Власне кажучи, кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, зазначав В.І. Ленін, бо тепер ми знайшли ту міру порівняння приватного інтересу, приватного торгівельного інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам..." [1]. В.І. Ленін вважав, що для завершення процесу кооперування "... потрібна ціла історична епоха". Кооперація робила перехід до соціалізму "... простим, легким і доступним для селянина" [2].

Вся політика комуністичної партії до другої половини 20-х років в основному базувалась на ленінських ідеях поважливого ставлення до трудящих, що сприяло підвищенню вартості товарної частини продукції сільського господарства УСРР протягом 1923 -1925 рр., яка зросла в цей період з 556 млн. крб. до 847 млн. крб. [3].

В середині 20-х років відбувається розквіт різних форм кооперацій. Створюються умови для здійснення кооперації селянських господарств на основі загального виробничого піднесення села, ставиться мета створити могутній сектор колективного землеробства. Однак, загальний рівень сільськогосподарського виробництва залишався низьким і стримував розвиток промисловості. Це було зумовлено екстенсивним характером рільництва і низькою культурою землеробства, що не могли забезпечити високих і сталих урожаїв.

У другій половині 20-х рр. гостро постає проблема підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Кооперування селянських господарств стає об'єктивною необхідністю.

XV з'їзд ВКП(б) відіграв значну роль в розробці стратегічної програми соціалістичних перетворень на селі, поставив перед партією першочергове завдання поступового переходу до великого сільськогосподарського виробництва. Наступ на капіталістичні елементи села ставав важливим елементом аграрної політики партії. Було взято курс на їх витіснення економічними методами.

Політика в галузі сільського господарства мала і свої негативні ознаки та наслідки. "Катастрофічне скорочення збору зерна в хліборобському регіоні України різко посилює продовольчий дефіцит. Статистичні дані про валовий збір хліба в Україні 1921 р. мають суперечливий характер. Це пояснюється відмінностями у методиках підрахунків врожайності" [4].

Вичерпання хлібних ресурсів внаслідок неврожаю, масовий падіж худоби та наслідки продрозкладки призвели до голоду 1921-1923 рр. Радянський уряд визначив соціально-економічні передумови голоду (післявоєнна господарська розруха, низький рівень технічного оснащення сільськогосподарського виробництва і різкий занепад його товарності внаслідок продрозкладки) та перейшов до розробки заходів щодо подолання продовольчої кризи. "Основним джерелом створення державних продовольчих та насінневих фондів був продподаток, запроваджений замість

розкладкової системи хлібозаготівель і задуманий як прогресивне оподаткування селян залежно від ступеня їх заможності та місцевих умов" [5].

Підводячи підсумок вище сказаному слід зазначити, що сільське господарство у 20-х - на початку 30-х рр. характеризується повільним темпом розвитку, основними причинами чого були низька техніка землеробства та несприятливі природні умови. Також неабияку причетність до цього мали і владні структури.

1. *Ленін В.І. //Повне зібрання творів. - Т.45. ~ С.352.*
2. *Там же. - С.354, 352.*
3. *Див.: Морозов А.Т. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928) / І Український історичний журнал. -1989. - №8. - С 77.*
4. *ОМ Мовчан. Голод 1921-1923рр. в Україні: ХХ століття: Посібник для вчителя./За ред. СВ. Кульчицького -К..1992. -С.46-47.*
5. *Там же. - С49.*

Маленко В.М. (м.Одеса)

НЕП в сільському господарстві Одещини 1921-1929 роки

Незважаючи на напружену ситуацію в Україні, НЕП тут не поспішали вводити, до закінчення збору хліба на 1922 рік. Влітку 1921 р. над Україною нависла тінь голодомору, але викачка хлібу з України майже не припинялась. З Одеського повіту, наприклад, до Росії вивозилося п'ять вагонів хліба щодня [1]. Голодомор не заставив себе чекати: хоча не можна сказати, що Одеський повіт постраждав від голоду більше ніж інші повіти України, але тут були поширені і канібалізм, і некрофагія

Ускладнення, що викликав голодомор, торкнулись навіть владних органів на місцях. Політично-інформаційний бюлетень про стан Одеського повіту за лютий 1922 свідчить: "В зв'язку з голодом спостерігається повна зупинка партапарату на місцях. В Марійському комуністичному осередку є рецидивісти, а деякі його члени навіть вірять в Бога і відвідують церкви. В селі Францфельд був випадок збройного нападу трьома червоноармійцями на селянина [3].

До початку 1923 р. на Одещині голоду вдалось позбутися. І хоча, здавалось, вже два роки Радянська Україна жила в стані НЕПу - тут продовжувалися процеси розкуркулення. Так, з "Протоколу засідання Червоно-Повстанської районної Ради за 11 січня 1923 року" можна привести яскравий випадок розкуркулення. Ще в 1920 році, при розкуркуленні, селянина сКарлсталь, Неймілера, у нього відібрали одну з двох корів і віддали громадянину Чернобаєву. Під час голодомору 1921 року Чернобаєв не мав змоги прогодувати корову і віддав її Неймілеру назад. Неймілеру довелося ділити корм між двома коровами, внаслідок чого одна з корів подохла. Коли у 1923 загроза голоду минула, влада знов вирішила розкуркулити Неймілера і забрала останню корову [4].

Така політика місцевих органів влади викликала озлобленість та відразу у селян. Не дивно, що в багатьох районах Одещини в 1922-1923 роках склалось становище, коли селяни ігнорували райвиконкоми і всі скарги на сільради і міліцію, відправлялись ходоками до окружного центру [5].

Не все було гаразд з проведенням непівського курсу на Одещині і в наступний 1924 рік. Одне з основних положень "нового курсу" - про оренду - місцеві органи поширювати не поспішали. Так, райвиконком Овідіополя, хоча і дав землю в оренду, але дав не всім і не багато [6]. Були випадки оренди, коли те чи інше підприємство, або млин здавалися в оренду на умовах їх відбудови. Такий вид оренди був життєво необхідний владі, бо тільки в одній Одеській окрузі на 1924 рік з 120-ти млинів 29 було розвалено [7].

Деякі непівські кроки мали в Україні яскраво виражену специфіку. Так інструктор Одеського губстраха Соколовський в 1924 році сказав: "Страховання в Великої Росії прижилось і стало добровільним, на Україні ж добровільне страхування - не можливе, особливо, в місцевостях неврожайних, тому буде проводитись обов'язкове страхування [9].

На прикладі Одещини видно, що майже всі зміни, які передбачав НЕП, мали на селі лише декларативний характер. В Ленінському районі селяни були об'єднані в п'ять земельних товариств, але багато хто з них навіть не знав своїх ділянок [10]. А Комінтернівський район, на 1925 рік, в економічному плані був слабким і взагалі економічного значення не мав [11].

Відносно кредитування населення, по Одеській окрузі на 1925 рік з усіх виданих за рік позик 94% було надано біднякам і середнякам, заможним селянам було видано лише 6% позик (нагадаємо, заможним вважався селянин, що мав три і більше коней.) Сільбанку було запропоновано ще зменшити відсоток позик заможним селянам [12]. Тобто, бути заможним на 1925 рік залишалось непопулярним, а іноді навіть небезпечним. Саме про це в квітні 1925 року М.І.Бухарін сказав: "В нас ще до цього часу збереглися залишки воєнного комунізму, що заважають нашому подальшому зросту. Складається ситуація, при якій селянин боїться поставити собі залізний дах, тому що його оголосять куркулем" [13].

31926 року посилюється агітація входження до колгоспів, починається тиск на селян. Маємо повідомлення на 1926 рік про стан колективізації в с.Барабої, що на Овідіопольщині: "Колгоспи в селі лише бідняцькі, загальної колективізації не має. Селянство незадоволене колгоспами, а іноді навіть ставиться до них вороже"[14]. З осені 1926 року обмежується збільшення кількості великих заможних господарств. Значно підвищується сільськогосподарський податок, заможним селянам припинили продаж тракторів і позбавили їх виборчих прав [15].

В 1927 році склалася незрозуміла ситуація: з одного боку державні органи продовжують заявляти про необхідність нагромадження коштів на індустріалізацію, з іншого - проводять регресивну кредитну політику. На Одещині, наприклад, Сільбанк мусив надавати кредити навіть збитковим сільськогосподарським об'єднанням і тим, що затримували або не бажали сплачувати платежі по кредитах [16].

Вже навесні 1928 року на Одещині починається похід на куркуля. В районах ставляться завдання організації бідноти в артілі, щоб "звільнити бідноту від кабали куркуля". 6 травня Червоно-Повстанський РайКНС звітував: "Куркуль агітує за скорочення посівних площ, висуває питання про рівне кредитування і забезпечення машинами населення"[17]

Але не слід вважати, що під час "походу на куркуля" постраждали лише заможні селяни, середняка також вирішили зарахувати до лав "ворогів соціалізму". Відомий біляївський комуніст Тарабарін влітку 1928 року заявив: "При огляді РайКНС виявилось, що 250 його членів двоконеві (а це ознака середняцтва - Авт.). і ці елементи, що осередничилися, гальмують роботу КНС."(18)

Похід на куркуля влада пов'язувала з хлібною кризою 1927/28 рр. Сьогодні твердити про наявність куркульської змови, не те що в межах СРСР, а навіть в межах окремої округи, не має достатніх підстав. Можна погодитись, що причиною кризи була недостатня компетенція партійного керівництва, але одразу постає питання, а чи до цього воно було компетентне? Та й джерела, навіть по одній Одещині, переконливо свідчать, що причиною хлібозаготівельної кризи все ж був неврожай 1927 року. До літа 1928 року було вже відомо, що посіви озимої пшениці тільки в одному Червоно-Повстанському районі загинули на 96%. Скрутне становище було з запасами ярої пшениці напередодні весняної посівної кампанії 1928 року [19].

Сучасний дослідник С.В.Кульчицький безспідставно вважає, що в 1928 році в Україні був голод [19]. На Одещині, зокрема, про голод даних поки що не виявлено, але, про те, що в серпні 1928 року по селах Одещини почали складати трійки (представники кооперації, КНС та сільради) для розподілу продуктів серед населення, є численні дані [20].

Незважаючи на природні катаклізми, держава продовжувала методично вилучати хліб о селян. В окремих районах Одещини навіть навесні 1928 року пропонувалося запровадити в практику подвірний обхід села з метою вилучення надлишків хлібу [21]. і знову над Одещиною з'явився привид "воєнного комунізму".

З осені 1929 р. в селах розпочали вишукувати куркулів. Однак не просто було виділити куркуля із середовища середняків: відчувши загрозу, деякі заможні селяни віддавали частину майна своїм родичам. Найпоширенішою формою розкуркулення була депортація. Заможних селян взимку 1929 року у товарних вагонах вивозили з сіл Бурлачої Балки, Сухого Лиману, Татарки, Дальника до Вологди [22].

Отже, укою б чудовою не здавалась епоха НЕПу на фоні громадянської війни та суворих 30-х, слід визнати, що доля українського села в ці роки була доволі складною, і дійсно, варто захоплюватись українським селянином, який, витримуючи удари держави і природи, не залишав важкої праці на землі.

1. *Верстюк В. Украина под игом тоталитаризма /Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. -К.,1997.-С616.*
2. *Из чернетки доповіді лікаря Л.Й.Ахенвальда ШГолод 1921-1923 рр. в Україні: 36. докум. і матер. - К.: Либідь, 1993. - С.206.*
3. *Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-1138. (Сичавський волвиконком). - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк.27.*
4. *ДАОО. - Ф. Р-969. (Одеський окрвиконком).- Оп.1. - Спр.27. Арк.15.*
5. *ДАОО. - Ф. Р-1138. (Сичавський волвиконком) - Оп. 1. - Спр. 16. Арк. 6.*
6. *ДАОО. - Ф. Р-969. (Одеський окрвиконком). - Оп.1. - Спр. 123. Арк.26.*
7. *ДАОО. - Ф. Р-969. (Одеський окрвиконком). - Оп.8. - Спр. 11. Арк.3.*

Аграрний сектор економіки радянської України

8. Там само. - Арк. 162.
9. ДАОО. - Ф. Р-969. (Одеський окрвиконком). - Оп.1. - Спр.309. - Арк.27.
10. Там само. - Арк.49
11. ДАОО. - Ф. Р-1012. (Окрколхозсеци). - Оп.1. - Спр.6. - Арк.9. 12. Бухарин Н.И. О Новой экономической политике и наших задачах //Избранные произведения. - М., 1989. - С. 134.
12. ДАОО. - Ф. Р-1103. (Овідіопольськийрайвиконком). - Оп. 1. Спр.249. - Арк. 19.
13. Васильев В. Проблемы уроки НЕПа//Научный практикум з питань політичної історії. -1991. -№170.-С.10.
14. ДАОО. - Ф. Р-1012. (Окрколхозсеци). - Оп.1. - Спр.6. -Арк.36. 16. ДАОО. - Ф. Р-97. (Ікр. КНС). - Оп.1. - Спр.258. -Арк.1.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само. - Арк. 17.
18. Там само.
19. Кульчицький С.В. Окраїна між двома війнами (1921-1939). - К: Альтернативи, 1999. - С. 135.
20. ДАОО. - Ф. Р-969. (Одеський окрвиконком). - Оп. 1. - Спр. 728. Арк. 111.
21. Там само. - Арк.59.
22. Запис бесіди з Е.Н. Черною, (р.н. 1913) жителька с.Сухий лиман Овідіопільськогор-ну Одеської обл.. - липень 1998 р.// Архів автора.

Корновенко С.В., Морозов А.Г. (м. Черкаси)

Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу.

На початку 20-х років ХХ століття в економіці України, а зокрема в аграрному секторі, виникла складна ситуація, що нагадувала замкнене коло. Для збереження своєї влади, більшовикам слід було покращити становище багатомільйонної селянської маси та дрібнотоварної проми-словості. Здійснити це було можливо лише переглянувши економічну теорію та практику марксизму, відкинувши доктринальність вчення, відчинивши замкнені двері товарно-грошовим відносинам, економічним стимулам виробництва. Відмова від політики "воєнного комунізму" означала відродження ринкового способу господарювання і вимагала чималої рішучості від партійних лідерів. Тому і виник своєрідний колапс влади.

За таких обставин більшовики знаходять для себе оптимальне рішення: спрямовують відроджений капіталізм у річище державного капіталізму. Тим самим вони утримують владу в своїх руках, вибивають ґрунт з під ніг своїх опонентів. З цього приводу В. Ленін писав: "Усе питання - як теоретичне, так і практичне, полягає в тому, щоб знайти вірні засоби того, як спрямувати неминучий розвиток капіталізму у річище державного капіталізму, якими умовами обставити це, як забезпечити перетворення в недалекому майбутньому державного капіталізму у соціалізм" [1, 222-223]. Отже, перехід до нової економічної політики не означав поразку комунізації українського суспільства, не означав і її відстрочку, а свідчив про нові методи реалізації комунізму. Наскрізна ідея - побудова комунізму - залишалася в силі.

Для досягнення мети більшовики залучили теоретичні надбання політичних опонентів: есерів, меншовиків, видавши їх за свої, перетворивши заходи на користь селянства в "поступки дрібнобуржуазній стихії".

Перехід до НЕПу передбачав утримання влади в руках РКП(б) і лише як умову для цього - покращення матеріального становища сільського виробника, створення умов для економічного заохочення селянина у результаті своєї праці. Варто окремо виділити те, що мова йшла виключно про поступку економічного характеру. Про те, щоб наділити селян політичними правами і свободами абсолютно не йшлося. В селянській країні, якою була на той час Україна, гегемоном залишався значно менший за чисельністю прошарок суспільства - пролетаріат.

Продрозверстка, яка поширювалася не лише на зерно, а з 1920 р. й на інші види сільськогосподарської продукції, на початку 1921 р. стала неефективним і не популярним на селі методом збирання податків. Період "великої законодавчої імпровізації" мав замінитися новою ретельно виваженою аграрною політикою. Потреби розвитку сільського господарства вимагали перегляду діючих законодавчих актів, всієї аграрної політики та практики. В першу чергу це стосувалося податкової системи.

Більшовики прекрасно розуміли, що надлишки є основою надходження до бюджету. Тому відродження податків - єдиний шлях (паралельно із скороченням витрат) до зменшення, якщо не припинення паперових емісій, покращення фінансової системи країни, в цілому економічного положення. Повернення до ринкових механізмів в економіці, допуск капіталу, його нагромадження,

Державний сектор економіки радянської України

як важливої передумови розвитку виробничих сил країни, передбачає створення такої податкової системи, яка б була регулятором нерівномірного розподілу матеріальних благ. Податки невід'ємно пов'язані з приватною власністю, диференціацією праці. Це є умови для їх існування, розвитку, разом з тим, податки є ефективним методом обмеження приватновласницького ладу, спрямування його, на думку радянських керівників, на шлях соціалізму. Розглядаючи податки під таким кутом зору, партійні лідери вважали, що в міру накопичення капіталів, обмежувальна роль податків повинна отримати найширше застосування. Бравсь до уваги той факт, що податок позитивно впливає на виробництво, сприяє його розширенню. Розрахунок був простим: зменшуючи прибутки, податок збільшує для його платника об'єктивну цінність всіх благ і стимулює його витратити більше зусиль, більшу кількість праці, ніж раніше, для відновлення свого життєвого рівня. Однак перебільшувати таку роль податків було б не доречно. Оскільки існує певна межа, за якою починається "податкова втома". Надмірне оподаткування може, як це сталося за часів політики "воєнного комунізму", паралізувати виробництво, змусити населення уникати сплати податків. Звідси виникає необхідність рахуватися з платоспроможністю населення. Особливо гостро ця проблема стояла в постреволуційних Росії, Україні.

Реорганізовуючи податкову справу на селі, більшовики врахували попередній гіркий досвід утвердження радянської влади в Україні. Вони не заперечували того факту, що революційні події 1917-1920 рр. різко змінили диференціацію українського селянства. І це, на їх думку, було причиною невдач, що мали місце в 1918-1920 роках, коли більшовики намагалися заручитися підтримкою бідного селянства, організованого у комбіді, яке складало лише 30% від загальної селянської маси [2, 82]. Більше того, вони усвідомлювали, що перехід від продрозверстки до продподатку дасть новий поштовх диференціації села. Якраз цього радянське керівництво і домагалось. Пояснюється цим, що об'єднане спільними інтересами село являло велику небезпеку для "всенародної" радянської влади. Роз'єднане село розумілось партійним керівництвом вірним союзником міського пролетаріату - запоруки існування більшовизму. "Ось чому надзвичайно важливим є те, щоб організація вилучення податків не приховувала протиріччя різних прошарків диференційованого села" [3,4]. Тому податкова система НЕПу, на думку державних лідерів, повинна була загострювати ці протиріччя, перетворювати селянство на розрізнену, безпечну для влади масу. У зв'язку з цим актуалізувалось питання прогресивного оподаткування, яке навпаки, гальмує процес розпаду селянства на протиборствуючі групи. Податок є ставкою на підвищення ефективності виробництва, а прогресивне обкладання - найкращий засіб гальмувати бажаня краще працювати, більше виробляти. Однак прогресивне оподаткування важко застосовувати до селянської праці. Ре-зультати праці селянина залежать від розмірів орних посівів, кількості худоби на одне господарство і т.д. Оподаткування з другої чи третьої десятини землі, чи голови худоби вище за першу приводить до того, що: 1) кожна десятина чи голова худоби фіктивно розписується; 2) розпадаються комуні, артілі. Для партії, яка не залишила ідею побудови "світлого майбутнього" така ситуація була не вигідна. Через це прогресивне обкладання застосовувалося виключно по відношенню до цілих районів без врахування розмірів окремих господарств цього району.

Під тиском політичної, економічної кризи, конструктивної критики з боку опозиції, 4 лютого 1921 р. в промові на Московській конференції металістів, В.Ленін висунув, як загальнопартійне завдання - переглянути відносини робітників та селян. 8 лютого 1921 р. він пише "Попередні, чернеткові тези з приводу селян". Перший пункт тез був таким: "Задовольнити бажання безпартійного селянства про заміну розверстки (як вилучення надлишків) хлібним податком" [4, 111]. Пункт, який передбачав вільну реалізацію лишків селянського господарства був останнім. Питання про ставлення до селян було винесене і на Х з'їзд партії, що проходив 8-16 березня 1921 р.

Кардинальні зміни в економічній політиці радянської влади в українському селі розпочалися на Х з'їзді РКП(б) з перегляду податкової системи. 15 березня 1921 р. Х з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну розверстки натуральним податком "розверстка як метод державних заготівель продовольства, сировини та фуражу замінюється натуральним податком" [5, 256-257]. В день закриття Х з'їзду, 16 березня, Президія ВЦВК на своєму засіданні прийняла постанову про заміну продрозверстки прод-податком [6, 120]. Наступного дня, 17 березня, вона була надрукована в газеті "Известия". Перша частина постанови від-творювала основні положення резолюції Х з'їзду: "Податок дасть можливість селянству використовувати надлишки від сплати по-датку для обміну на необхідні в селянському господарстві предмети. Президія ВЦВК до-ручає спеціальній комісії до 20 березня розробити основні положення відповідного закону для затвердження на сесії ВЦВК" [7,3]. 19 березня розпочала роботу друга сесія ВЦВК VIII скликання. Центральним було питання прийняття закону про заміну продрозверстки натуральним податком. 20 березня на вечірньому засіданні сесія за-слухала доповідь голови ВЦВК М.Калініна з цього приводу. 21 березня закон був за-тверджений Президією ВЦВК, а 23 березня надрукований.

Декрет викладав основні засади побудови податкової системи в умовах НЕПу. По-перше, проголошувалося, що обсяг податку зменшується в порівнянні з оподаткуванням по розверстці, і в подальшому його загальна сума "повинна бути постійно зменшувана в міру того, як відновлення транспорту і промисловості дозволить Радянській владі отримувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти". По-друге, податок мав

Аграрний сектор економіки радянської України

стягуються у формі відсоткового або часткового відрахування вироблених у господарстві продуктів. Розмір податку пропонувалося вираховувати, виходячи з кількості орних земель, їх врожайності, наявності поголів'я худоби, чисельності сім'ї. По-третє, підкреслювалася прогресивність податку, вводилася система пільг, яка стимулювала розширення виробництва. По-четверте, скасовувалася кругова відповідальність за сплату податку. Натуральним податком обкладалися окремі господарства в індивідуальному порядку. Сесія внесла доповнення до пункту 8. До слів "обмін дозволяється в межах місцевого господарського обігу" додавалося: "як через кооперативні організації, так і на ринках та базарах" [8, ст.147].

Для розвитку загальної постанови про продподаток було видано низку конкретних законів, якими вводився натуральний податок на окремі сільськогосподарські продукти: на хліб та зерновий фураж, на картоплю, льон, коноплі, на м'ясо, молочні продукти, на яйця, хутро, шкіру, тютюн, овочі і т.д. [8, ст.147,154; 9, ст. 197; 10,ст.204,205; 11,ст.235,239; 12,ст.281,291; 13,ст.415].

Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1921 р. схвалила закон про норми і розмір податку. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., могли вільно розпоряджатися лишками. По чотирьох губерніях, які мали найбільший відсоток виконання продрозкладки, залишок заборгованості скасовувався. З метою вчасного інформування українських селян про кількість зерна, яку вони повинні здати в порядку продподатку з врожаю 1921 р., РНК УСРР від 29 березня 1921 р. прийняла постанову "Про натуральний податок на зернові продукти". В ній передбачалося встановлення натурального податку зернових на 1921-1922 р. у розмірі 117 млн. пуд., замість 160 у 1920-1921 р. Проте на Україні, на відміну від інших районів, і надалі продовжувала діяти продрозкладка. Декрет ВУЦВК від 27 березня 1921 р. про продподаток, в порівнянні з декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. мав свої особливості: 1) зменшені норми продрозверстки вилучалися до нового врожаю; 2) створювався спеціальний продовольчий фонд за рахунок надходжень за податком для задоволення потреб незаможного селянства; 3) у зборі податків головна роль відводилась комнезамам, з метою збереження за ними панівного становища на селі.

Під час збирання врожаю 1921 р. стало очевидним, що продподаток на зерно виявився більшим за продрозкладку. Врожай 1920 р. становив 513, 5 млн. пуд., а 1921 р. - 277 млн. пуд. [14,147].

Розроблялись конкретні методи стягнення податку для селянських господарств з різним рівнем достатку. Як зазначалося, декрет ВЦВК передбачав часткове відрахування податку. Для реалізації декрету пропонувалися такі заходи. Перший. До відома селян доводилося, що податок буде дорівнювати V_7 частини валового збору всіх хлібів, трав, молочної продукції і т. д. Кожне господарство зобов'язувалося в установлені терміни визначити заявкою-декларацією кількість свого посіву, збору і т. д. Після їх перевірки складалися окладні листи, які вивішувалися для загального огляду і взаємного контролю. Після цього місцеві податкові органи вилучали податок в розмірах, встановлених для кожного дворища відповідно до окладного листа. На практиці виявилось, що ця процедура складна і ненадійна. Тому пропонувався інший метод. Практичніше було б виходити з частинного розрахунку продукції для вирахування лише загальних підсумків податку по всій країні. Потім, розверставши ці підсумки на десятини землі, кількість худоби і т. д. надрукувати ці ставки податку. Такий підхід передбачав урахування різноманітних господарчих умов, коливання врожайності і т. д. Через це подесятинні ставки для кожного року, губернії, повітів були б різними. Недоліком було те, що така система не гарантувала рівномірного оподаткування. Позитивна сторона полягала в тому, що ліквідовувався суб'єктивізм декларацій платників податків, спрощувалася техніка вилучення. Не вирішеним залишилося питання щодо того, яка площа землі має бути суб'єктом оподаткування: лише посівна чи вся орна, чи взагалі вся зручна для обробітки, враховуючи угіддя. Проблема ускладнювалася і тим, що використовувалися різні форми сівозміни: від підсічної та перелогової до багатопільної з травосіянням. Це створювало істотну нерівномірність обкладання, яка призвела б, з одного боку, до великих недоборів податку, а з іншого - до появи кинутих, нічийних земель. Тому пішли іншим шляхом, виробивши третій метод. Обкладанню підлягала лише посівна площа, але не фактична, а та, що повинна бути засіяною в кожному селянському господарстві, відповідно до наперед визначеного державою плану посіву. Тим самим державне керівництво⁰ досягало підвищення обов'яз-кових планів засіву. Застосовувались штрафні санкції до господарів тих дворів, які не виконували плану посіву, а також преміальні тим господарям, які перевищували плани засіву. Крім того, що селянин був захищений у розширенні посівних площ, держава точно фіксувала площі, які підлягали обкладанню.

Така система обрахування та стягнення податку тісно пов'язувалася з загальнодержавним планом засівів. Виходячи із заданої планом площі засівів та пропорційності культур для всіх районів України, користуючись даними про середню врожайність різних культур по районах, легко, ще? осені, вираховувався валовий збір врожаю на майбутній рік, а також процентна ставка податку. В інтересах рівномірного обкладання відсоткова ставка податку не друкувалася до того часу, поки остаточно не визначався розмір майбутнього врожаю і не були внесені потрібні корективи. Загальна ставка податку не підлягала зміні. Коли врожайність очікувалась вище середньої, то середні десятинні норми зменшувалися і навпаки, коли врожай очікувався нижче середнього, то вони підвищувалися. При цьому головним для податкових органів на місцях було забезпечення виконання

директивних норм центру. Щодо порайонної норми податку, то весь тягар обкладання припадав на врожайні райони України.

Однак навіть така гнучка система підрахунків ставки податку не гарантувала повної рівномірності обкладання і не страхувала від податкових недоборів, особливо в неврожайні роки. Тому передбачалося створити резервні фонди, які б покривали ці недобори. Такі резервні фонди мали створюватися за рахунок підвищення ставок податку в урожайні роки чи в урожайних районах. Пропонувалося також відрахування до фонду здійснювати із загальної директивної суми податку. На Україні ця пропозиція була втілена у життя. Із 117 млн. пуд., передбачених по вилученню за продподатком 15% або 18 млн. пуд. були виділені в місцевий фонд спеціального призначення [3,4].

Втілення на практиці нового декрету про заміну продрозверстки продподатком одразу загострило низку проблем, пов'язаних з реалізацією закону. Перш за все, не всі податкові органи на місцях перейшли до вилучення продподатку. В окремих регіонах України, аж до 1 серпня вони займалися виконанням плану продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вирoki за несплату продрозверстки [16,1]. Працівники подат-кових органів Полтавщини не були проінструковані відносно нових методів роботи. Багато з них не розуміли навіть сутності НЕПу. Будучи безграмотними, відірваними від обласних центрів, не отримуючи газет вони не були знайомі з декретом про НЕП. Як визнавали самі більшовики, проблемою проблем залишався інтелектуальний рівень податкових службовців. Податкова інспектура, яка складалася з робітників та селян, як правило, не мала ніякої освіти. За свідченням періодичної преси того часу, на місцях відбувалися одверто грубі порушення законодавчих актів. Так, наприклад, податкові органи Полтавщини вимагали від селян губернії хліб авансом. Вводячи в оману селян, інспектори говорили, що селяни здають не податок, а лише його аванс. При цьому для того, щоб селянин не запідозрював лихого, цифри авансу не вказували, "а казали селянину - вези, а там розрахуємося" [17, 2]. Цим самим директивні вказівки виконувалися значно раніше встановлених норм.

"В Катеринославській губернії вводились не встановлені законом прямі податки, самовільно встановлювалися відстрочки патентного збору, до цього ж ці розстрочки дозволялися згідно записок секретаря Губфінвідділу. Там же спостерігається слабке надходження податків. Крім того, по всій Українській Республіці при непрямому обкладанні УСНЕ затримує своєчасне проведення в життя постанов ВЦВК та РНК Український ЦВК, РНК, ЕКОСО видали ряд постанов, які протирічать порядку вилучення акцизів підривають податкову політику центра" [18,6].

Недосконалість системи обрахування ставки податку, механізму його вилучення призводили до приховування селянами справжньої кількості їх земельних наділів. Для розв'язання цієї проблеми засто-совувалися методи "воєнного комунізму": ревтрибунал, кругова відповідальність. "Се-лянство здає в більшості добровільно без особливих нажимів потрібне за податком. В даному випадку, однак, не виключалася можливість репресій в порядку рекомен-дованого центром" [19,46,13].

Практично з весни селянин не знав всієї суми податку, яку йому потрібно було сплатити. Це значно погіршувало продпо-даткову кампанію. Тогочасна преса писала: "Не дивлячись на швидкість, з якою видавалися декрети та інструкції, постанови ВЦВК про те, щоб закон про податок був надрукований повністю до початку весняних польових робіт, щоб селяни знали про розміри своїх зобов'язань, це не було зроблено. Більшість розпоряджень були розроблені та побачили світ в ході вилучення податків і внесли розлад в попередній план на місцях. Така поспішність в розробці законодавства відобразилася і на самій системі податкової політики" [20, 50,28-29].

Суттєвим недоліком нової системи місцевих податків була чисельність, дрібність, навіть дріб'язковість податків, про що і йшлося на VII Всеукраїнському з'їзді Рад у 1922 р.: "Говорячи про незручності, викликані для сільського господарства чисельністю податкових обкладань, з'їзд висловлює переконання, що уряд поступово виправить недоліки існуючої системи обкладання" [17, 16, 9]. Кожен продукт мав свій термін сплати, що порушувало єдність податкової системи. Впродовж року селянам доводилось платити натуральні податки. Цим самим порушувалася рівновага селянського господарства. На IX з'їзді Рад М.Калінін з цього приводу зазначав: "Говорячи по суті, ми продовольчу розкладку якою зробили? Вона розкладається на 15 предметів, і цей податок дуже дратує селянина" [21, 73].

При порівнянні податкової системи царської Росії у 1913 році з податковою системою НЕПу 1921-1922 року виявилися такі факти. Дореволюційний державний бюджет Російської імперії ґрунтувався на непрямих податках і на прибутку від вино-горілчаної монополії. Прямі податки складали V_{30} частину бюджету. Витрати бюджету в 1913 р. досягали 3.208 млн. крб. Якщо звідси виключити відшкодовані прибутками експлуатаційні витрати підприємств у розмірі 875 млн. крб., то витрати складуть 2333 млн. крб. Виходячи з даних про чисельність населення то на 50 губерній Європейської Росії з цієї суми припадало 74%, або 1725 млн. крб. Якщо додати бюджети земств - близько 285 млн. крб. та міст -114 млн. крб., то загальний підсумок для 50 губерній дорівнюватиме 2154 млн. крб. 30% цієї суми стало на потреби оборони, 25,5% на культурно-освітні потреби, 17,5% - на платежі по займам, 10,5% - на утримання адміністрації та суду, 4,5% - на поліцію, в'язниці і т.д. [3, 1].

Дня Радянських республік деякі з цих витрат відпали, зокрема платежі по займам. Разом з тим, виникли нові витрати на соціальний захист інвалідів війни і т. д. Відмовитися від них було б не можливо, оскільки престиж більшовизму остаточно був би підірваний. Отже, думати про скорочення витрат держави, які підлягали розкладці на працездатне населення, не доводилося. Таким чином, витрати царської Росії та більшовиків були приблизно однакові [3,1].

Весь народний прибуток 50 губерній Європейської Росії на 1913 р. складав 11805 млн. крб, а якщо виключити суперечливу статтю прибутків від торгівлі, то 10124 млн. крб. З цієї суми на свої потреби держава витратила близько 2154 млн. крб., тобто 20,9%. Отже, кожен працюючий царської Росії віддавав на суспільні потреби не менше V_5 частини чистого продукту своєї праці. При заробітній платі, одержуваній в 1913 р., кожний пролетарій міг, сплативши податки, утримувати 4-5 їдців [3,2].

Продуктивність праці дореволюційного робітника перевищувала в $2V_2$ рази норму прожиткового мінімуму сімейного робочого.

Таж ситуація була і на селі. Селяни виробляли в 2,5 рази більше свого прожиткового мінімуму. Наприклад, якщо селянин віддавав поміщику за користування землею половину валового збору, виплачуючи із залишеного податки державі і все-таки безбідно існував, то його продуктивність праці була достатньою [3,3].

Більшовицькі перетворення в усіх сферах суспільно-політичного та економічного життя значно погіршили ситуацію. На селі, як і в промисловості, різко впала продуктивність праці. І те, що раніше було посилюючим тягарем, стало нестерпним в 1920-1922 роках. Цьому є своє пояснення. Абсолютна кількість сільського населення з 1913 по 1920 р. майже не змінилася, але відсоток працездатного населення у зв'язку з мобілізаціями та результатами бойових дій 1914-1920 рр. помітно зменшився: з 45% у 1913 р. до 36% у 1920 р., а кількість робочих рук скоротилася на 20% [22,3]. Площа орних земель зменшилася ще більше. П. Рум'янець це скорочення на 1916 р. оцінював у 7%, в порівнянні з 1913 р., а з 1916 р. по 1920 р., за даними ЦСУ, площа посівних скоротилася на 20,3% [3, 4]. За підрахунками П. Попова, зробленими за даними ЦСУ, чистий збір хлібів, картоплі, у перекладі на зерно та кормові хліба у межах РСФРР (в тому числі й в УСРР), крім Туркестану, дорівнював 3000 млн. пуд. у 1913 р., а в 1920 р. - 1800 млн. пуд. Через скорочення посівних площ було втрачено 780 млн. пуд. чистого продукту 1909-1913 рр. Через неврожай - 420 млн. пуд. Ці автрати при таких посівних площах дорівнюють 19% [3, 4]. Норма сплачуваного за продподатком в 1921/1922 господарському році мала дорівнювати 20 і більше відсотків [22, 4]. В умовах 1921/1922 господарського року аграрний селянин безболісно могли сплатити 17% податку від чистого, або 14% від валового збору врожаю при середній врожайності 70% валового збору [3,5].

Таким чином, вищевказане свідчить, що незважаючи на те, що продподаткова норма була меншою за продрозкладку, виконати її в умовах 1921-1922 р. було дуже і дуже складно. На підтвердження цього наведемо повідомлення з місць про виконання норм продподатку.

Продподаткова кампанія в Україні мала закінчитися 15 грудня 1921 р. Українські селяни мали сплатити V_3 частину загальнофедеративного плану. Норма сплати продподатку сягала 81,5 млн. пуд. хліба, тоді як по всій федерації планувалося зібрати 240 млн. пуд. [23,46]. Більш-менш точні дані на 1 грудня 1921 р. були відомі по Волинській, Київській, Чернігівській губерніям. На 15 грудня 1921 р. по Україні було зібрано 55 млн. пуд. хліба із запланованих 81,5 млн. пуд. Недобір нараховував 26,5 млн. пуд. [24,2]. З серпня по листопад заготівельна кампанія йшла такими темпами: в серпні було вилучено 3,2 млн. пуд. хліба, або 3,9% запланованого; у вересні відповідно 20,2 млн. пуд. або 24,8%; у жовтні - 20,2 млн. пуд. або 24,5%; у листопаді - 7,6 млн. пуд. або 9,3%. Всього за 4 місяці за продподатком українські селяни платили 51 млн. пуд. хліба або 62,5%.

Найкращі показники мали: Київська губернія, в якій селяни сплатили на 20 листопада 101 млн. пуд. хліба, що склало 77,8% запланованого; Подільська - 6,3 млн. пуд., 39, 2%; Волинська - 5,6 млн. пуд., 79,8%; Полтавська - 9,6 млн. пуд., 74,2%; Чернігівська - 3,8 млн. пуд., 62,8%; Харківська - 4,2 млн. пуд., 74,2%; Кременчуцька - 3,7 млн. пуд., 62,3% [24, 3-4].

В ході сплати селянами продподатку він мав і деякі зміни. Бачачи очевидну неспроможність селян сплатити заплановану норму у 117 млн. пуд., Укрнаркомпрод зменшив її до 81,5 млн. пуд., але, як свідчили повідомлення з місць, і вона була виконана лише на 80-85% [24, 5].

Перехід від стягнення всіх надлишків до стягнення їх певної частки дав можливість забезпечити більш точну відповідність тягара податку майновому становищу платників податку. Вже в 1921-1922 рр. була досягнута певна прогресія [25,17,8].

До кінця 1921 р. зберігалися трудова та гужова повинності, які раніше не регулювалися, а тому були незручними і нерівномірно розподілялися між районами, волостями, селами. 22 листопада 1921 р. була прийнята постанова про заміну повинностей трудовим та гужовим податками. Як говорилося в постанові, це робилося, з метою "усунення ускладнень, які заважають прояву та розвитку у сільського населення господарської підприємливості, що вимагає вільного користування селянами своїм часом, гужовими засобами після того, як ними виконані зобов'язання на користь держави" [26, ст.658]. Все трудове сільське населення: чоловіки віком від 18 до 50 років, жінки від 18 до 40 років, - приналежна йому худоба мали впродовж 1922 р. відробити 6 днів. Постанова нагадувала селянам не так давно скасоване кріпацтво і була зустрінута з обуренням. Виконання

цих податків проходило з величезними ускладненнями і було здійснене лише на 29,3% [27, 696-697].

Таким чином, аналізуючи все вищевказане, є підстави твердити, що перехід до НЕПу був здійснений в результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції, а не внаслідок перегляду політико-ідеологічних засад правлячої партії. Вони залишилися тими ж: "диктатура пролетаріату", "керівна роль партії", "держава - основний інструмент побудови соціалізму". Продовжуючи курс побудови комунізму, НЕП був розрахований на те, щоб через соціальний компроміс з дрібнобуржуазною більшістю населення країни рухатися до поставленої мети, хоча значно повільніше, але з меншим ризиком для влади. Економічні перетворення, розпочаті X з'їздом партії не зачіпали глибинних засад "воєнно-пролетарської" політичної системи.

Розпочавши реорганізацію економіки із перегляду податкової політики на селі, більшовики використовували податкову систему, як інструмент для маніпуляції селянством, його розколу, утримання влади в своїх руках. Тому податкова система в Україні в перший рік НЕПу і мала суперечливий характер. Даючи, з одного боку, можливість селянству вести господарювання на ринкових засадах, з іншого боку податки суворо регламентували цю діяльність, направляючи стихію капіталізму в річище державного капіталізму, у перспективі - соціалізму.

Заміна продрозверстки продподатком значно полегшила становище аграрного сектору, в порівнянні з хаосом та терором попередніх років. Продподаток дав можливість селянству вільно розпоряджатися над-лишками від його сплати. Селянин отримав право продавати їх, обмінювати на необхідні в господарстві товари. Скасовувалась і кругова відповідальність за виконання продрозверстки. Продподатком обкладалися окремі господарства в індивідуальному порядку. Була досягнута і певна прогресія при оподаткуванні. Разом з тим, численність податків породжувала обурення у селян. Невизначеність з методами вилучення податків призводили до непорозуміння з селянством. Стимулюючи підвищення ефективності селянської праці, податкова система, через свою недосконалість, зводила нанівець бажання селянина працювати. Чисельні пільги, які роздавалися злидарям без з'ясування причин їх бідності, падали тягарем на економічно потужні селянські господарства, гальмуючи їх розвиток, розвиваючи бездіяльність пільговиків.

Незважаючи на те, що норми продподатку були менші за продрозверстку, виконати його в умовах 1921/1922 господарського року було надзвичайно складно. Пов'язано це з тим, що: 1) врожай 1920 р. дорівнював 513,5 млн. пуд., а 1921 р. - 277 млн. пуд.; 2) відсоток працездатного населення на 1921 р. зменшився до 36%, а кількість робочих рук - на 20%, в порівнянні з 1913 р.; 3) площа запашних земель скоротилася із 70% у 1916 р. до 20,3% у 1920 р.

Перший рік податкових перетворень виявив суттєві недоліки в діяльності податкових органів. Більшість податківців не мали освіти, що позначилося на виконанні ними їх службових обов'язків. Необізнаність із законодавчими актами, неінформованість приводили до того, що робітники податкової системи продовжували виконання продрозверстки силовими методами, не розуміли сутності НЕПу, грубо порушували закон.

Відсоткове вилучення надлишків селянської праці дозволили встановити більшу прогресивність при оподаткуванні, надати їй риси деякої справедливості, звести до максимуму відповідність податкового тягара майновому достатку.

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. /К.: Видавництво політичної літератури, 1974. - Т.43- 527 с
2. Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. К XII съезду РКП(б). - М., 1926. - 140 с.
3. Струмилин С. От продразверстки к продналогу // Экономическая жизнь. — 1921— №82.— с. 1-6.
4. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство. — М., 1977. - с. 165-191.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК : В10т. М.: Издательство политической литературы, 1984-Т.3. 1922-1925. - 494 с.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. : В10т. М.: Издательство политической литературы, 1983. - Т.2. 1917-1922-606с.
7. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922). - М.: Государственное издательство политической литературы, 1954- 504 с.
8. Известия ВЦИК, 1921, 17 марта.
9. СУ РСФСР. - М., 1921-№26.
10. СУ РСФСР.-М., 1921. -№.21.
11. СУ РСФСР.-М., 1921. -№.38.
12. СУ РСФСР.-М., 1921. -№.48.
13. СУ РСФСР.-М., 1921. -№.51.
14. СУ РСФСР.- М., 1921. -№. 60.
15. Панченко П.П. Аграрна Історія України. - К.: Видавничий центр Просвіта, 1996- 360 с.
16. Гольдберг С. Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине // Экономическая жизнь.—1922—№9.— с. 1-2.
17. Бюлетень VII Всеукраїнського з'їзду Рад.—1922.—№5.— с.16.
18. История социалистической экономики СССР: В 7 т. /М.: Наука, 1976- т. 1. - 448 с.

Аграрний сектор економіки радянської України

19. СУРСФСР.-М., 1922.-№75.
20. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апрет 1923 г. Стенографический отчет- М., 1968- 400 с.
21. Исторический архив.—1962.—№1.— 80 с.
22. VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924.- Полтава: Голос труда, 1924- 48 с.
23. Вестник агитации и пропаганды.-1922.- №2-3.
24. Кактынь А. Письмо из Украины. Хлеб насущный. //Экономическая жизнь.-1922.-№1- с. 1-5.
25. Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства. —Х, 1922. — 17 с.
26. СУ РСФСР. -М, 1921. -№78.
27. Народное государственное хозяйство СССР в 1922-1923 г. - М., 1923. - 800 с.

Лазуренко В.М. (м.Черкаси)

Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі у 1921-1923 роках

Аналізуючи політику радянської влади по відношенню до заможних селянських груп, особливим чином слід детально зупинитися на специфіці тогочасного радянського виборчого законодавства та на більшовицькій моделі тодішніх виборчих кампаній.

Одним з найголовніших завдань, яке постало перед більшовиками після встановлення радянської влади в Україні на початку 20-х років, було забезпечення свого впливу в органах місцевої влади. Проте, практика утворення рад робітничих і селянських депутатів свідчила про те, що туди обирались представники з різними політичними поглядами та теоретичною підготовкою. Наявність такої строкатості у радах заважала більшовиками проводити свою антидемократичну політику. Головним чином, це стосувалось сільських рад, де "особливу активність проявляли заможні селяни, а це становило найбільшу загрозу для існуючого режиму" [1].

Тому залучення селян до діяльності в радах вимагало здійснення вибору за ознакою їх революційності, шляхом маніпулювання з нормами представництва, незаконного позбавлення виборчих прав, висування партійних кандидатур і відведення небажаних кандидатів на виборах у ради.

Українське село через слабкість партійного апарату при формуванні потрібного складу рад нагтовхувалось в ці роки на значні труднощі. Проаналізувавши дану ситуацію, тодішнє вище українське партійне керівництво прийняло за доцільне створення, паралельно з радами та партійними осередками, організацій безземельних і малоземельних селян. Згодом ця організація була перейменована в сумнозвісний Комітет Незаможних Селян (КНС).

Однією з головних функцій КНС було сприяння та контроль за діяльністю сільських рад [2]. Саме такий взаємоконтроль між КНС і сільськими радами під керівництвом партійних органів забезпечував останнім монопольну владу, що в свою чергу негативно відображалось на соціально-економічному та політичному становищі заможних груп українського села.

Відразу по закінченні організаційного періоду перед комнезами було поставлене завдання по оволодінню виконкомом рад шляхом широкої їх участі у виборчих комісіях та перевірці списків виборців. Відповідно до цього на загальних зборах КНС затверджувався єдиний список для голосування при виборах кандидатів. За їх же вимогою із списків виключались і позбавлялись виборчих прав кандидатури, що становили будь-яку загрозу для більшовицького режиму, і в першу чергу, це було економічно міцне, заможне селянство (термінологічно дане селянство на початку 20-х років визначалось як "куркульство") [2]. Одночасно така виборча система давала змогу КНС забезпечити більшість потрібних їм представників у радах.

Захопивши ради та забезпечивши в них чисельну перевагу, організації КНС проводили на селі власну диктатуру, перетворюючись, таким чином, фактично на головний орган влади на селі Найголовнішим ворогом КНС на селі було заможне селянство, а тому не допущення його до участі в роботі рад було для них одним із першочергових завдань.

Впровадження нової економічної політики та викликане нею економічне зміцнення селян-власників спричинило значну активізацію останніх до оволодіння політичною владою. Економічне зміцнення селян-власників в умовах НЕПу викликало занепокоєння в учасників травневого (1922 р.) пленуму ЦК КП(б) України. В резолюції пленуму зазначалось, що прагнення заможних групу" села будуть "спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального

Аграрний сектор ештшій».^..... г

вростання в радянській апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії збоку переважної маси середняцьких господарств" [3].

Залученням членів КНС до рад державна партія попереджувала прояв політичної активності основної селянської маси. У результаті кампанії перевиборів до рад (1921-1923 рр.) українське село було перетворене на арену боротьби за владу між членами КНС з одного боку та заможними групами селянства з іншої. Осіння (1921 р.) передвиборча кампанія на селі проводилась під гаслом завоювання рад незаможниками спільно з частиною середняцького селянства та перетворення їх на органи, спроможні приборкати закономірно зростаючу політичну активність економічно зміцненого заможного селянства.

Соціологічне анкетне опитування, яке проводилося в ряді губерній України в 1922 році, зафіксувало низку особливостей проведення передвиборчої кампанії заможним селянством. Одне із запитань анкетування стосовно даного аспекту звучало так: "Якими способами і прийомами (бандитизм, терор, через підставних осіб, підкуп, відкритою атакою на зібраннях) куркульство просувається до влади та оволодінню закладами села?". Аналіз запитання призводить до наступних констатацій. Найпоширенішим прийомом, яким користувалось заможне селянство при просуванні до місцевих рад була "агітація під час проведення виборів" [4]. Майже всі анкетовані губернії наголошували про надзвичайну ерудованість та освідченість, яка проявлялась в красномовстві заможного селянина. Власне красномовство вони реалізовували найовніше під час виборчих кампаній на сходках села. Сковородецька волость Роменської губернії стосовно способів і прийомів якими користувалось заможне селянство під час виборчих кампаній так і зазначала: "традиційно красномовством" [5]. А Стадикопетаттовська волость цієї ж губернії відносно вище приведеного доповнювала: "красномовством на сходках, але тільки не бандитизмом" [6]. Аналогічні дані приводяться й іншими анкетованими губерніями [7]. Дані соціологічного анкетування 1922 року показують, що власну передвиборчу кампанію заможні групи села проводили, як правило, цивілізованими та демократичними, з точки зору сьогодення, методами, заручаючись при цьому підтримкою односельчан в ході переконливих виступів на зібраннях, сходках, в громадських місцях тощо.

З приводу участі заможного селянства у виборчому процесі Запорозький волосний комітет КП(б) України в 1922 році зазначав наступне. "Раніше куркульство просувалось до влади дякуючи бандитському терору. Бандитизм заважав біднякам і незаможникам добре зорганізуватися для того, щоб оволодіти закладами села. Нині переважно куркулі потрапляють до влади організованим способом, відкритою атакою на зібраннях; на сходках чи зібраннях вони намагаються бути завжди на передньому плані, багато говорити, щоб показати діловитість. До того ж використовують підпаду під їх вплив бідноту. Саме такий спосіб існує у куркулів, щоб потрапити до влади. Але все це зробити їм мало вдається. В нинішній час, за незначним виключенням, у волосних центрах у влади незаможники і біднота, комуністи. Вже починають переходити в руки незаможних і сільськогосподарські організації такі як: кооперативи та інші сільськогосподарські товариства. Незаможні, в особливості сильно економічно, а це значить об'єднані в колективи, паралізували куркульські тенденції до влади. Лише в окремих від волосних центрів невеликих селах, значно багатих та хуторах в сільських радах сидять куркулі. Однак їх робота проходить під керівництвом волосних виконкомів, звідси ініціативи, куркульської, проявити вони не можуть" [8]. Великий відсоток відкритих виступів на зібраннях безперечно вказує на деяку організованість заможних селянських груп.

Окрім красномовства, заможне селянство завойовувало власний авторитет і фактом своєї великої економічної переваги. Тому, наголошує Сквирська волость Київської губернії, "в нелегально-підпільному впливі куркуль не потребує і де потрібно має достатньо самовпевненості, щоб піти у відкриту атаку. Гасло його відоме: "Ваш час пройшов, награвували і досить. Тепер потрібно господарство відбудувати. І повинності, і податки, та і різна допомога голодуючим, - щоб порівну, по справедливості" [9].

Зажожні селянські групи, проводячи агітаційну передвиборчу кампанію, відкритими виступами намагались довести людям ганебність і шкідливість політики радянської влади в аграрному секторі економіки, а зокрема і у всій державі в цілому. Критики з їх сторони зазнавали незаможні селяни, які стояли на чолі керівництва місцевих органів влади [10]. Заможник прямо говорив: "Геть ледарів та злиднів, потрібно ставити до влади людей та господарів" [11].

В ряді анкетованих губерній України прояви зростання активності заможного селянства до захоплення влади в радах не були зафіксовані. Наприклад, Ново-Троїцька волость Донецького та Адамовська і Холодівська волості Катеринославського губкомів КП(б) України відносно даних проявів так і зазначали: "не спостерігається".[12]

Аграрний сектор економіки радянської України

Слід відмітити той факт, що партійні організації в ході передвиборчих кампаній в 1921-1922 роках штучно створювали напругу в суспільстві, акцентуючи увагу на тій небезпеці, яку можуть становити заможні селянські елементи в разі проходження їх до керівних органів місцевих рад. Все це не завжди відповідало дійсності. В грудні 1922 року інструктор ЦК КП(б) України товарищ Ікс, доповідаючи про наслідки обстеження соціально-економічних та політичних процесів в Одеській губернії відносно виборів в сільські ради зазначав: "Необхідно, однак, визнати, що та напруга, яку створили парторганізації в Одеській губернії для проведення перевиборів рад, далеко не відповідала дійсним розмірам небезпеки захоплення влади куркулями. Куркульство, якщо не вважати виняткових випадків, яке підтвержувало тільки загальне правило, не робило серйозних спроб пролізти в Ради. Самі агресивні прояви активності куркульства обмежувались спробами в деяких місцях проводити в керівника сільради поміркованого чи поступливого комнезамозника" [13].

В боротьбі за виборні місця в керівних органах влади заможні групи села головним чином спиралися на середняків, про що переконливо свідчать дані Волинського, Катеринославського, Запорізького, Київського губкомів зібрані в об'їзниках ЦК КП(б) України [14]. Спостерігалась значна підтримка заможного селянства і зі сторони бідніших груп села, а також сільської інтелігенції [15].

Перевибори рад у 1922 році для радянської влади пройшли більш успішно. Особлива увага в ході їх підготовки була звернена на активізацію широких мас селянства. З метою обмеження допуску заможних селян до влади у більшості районів України створювалися спеціальні перевіркові комісії, які відіграли велику роль у так званому більшовицькому "звільненні рад" від представників даного селянства [16]. Головним завданням згаданих комісій було виявлення та вилучення зі списків виборців тих осіб, які були небезпечними для більшовицького режиму. Саме під згадану категорію осіб найчастіше підпадало тодішнє заможне селянство.

Наслідком перевиборчої кампанії 1921-1922 років, як і було заплановано владою, стало відсторонення від участі в керівних органах рад значної частини заможного селянства. Натомість, переобрані в ці роки сільські ради складались, переважно, із представників комітетів незаможних селян, середняцького селянства, бідноти, робітників та зовсім незначної кількості представників заможних селянських груп ("куркульства").

За даними осіннього 1923 року вибіркового обстеження комнезамів, чисельний та соціальний склад сільських рад розташовувався наступним чином. Серед представників соціальних груп домінували члени КНС (по Україні, в цілому, кількість їх представників становила 4559 осіб), за ними з незначним відривом розташовувалось середняцьке селянство (по Україні, в цілому, - це 4062 особи) [17]. Третю позицію займало бідняцьке селянство та робітництво (по Україні, в цілому, - 973 особи) [18]. Найменшу кількість своїх представників в сільських радах, як і планувалось більшовицькою партією, становило заможне, економічно міцне селянство (термінологічно визначалося на той час воно як "куркульство"). В цілому, по Україні остання група мала лише 342 своїх представників [19]. Найбільше представництво заможного селянства в складі членів сільських рад було зафіксовано в Донецькій (77 осіб), Полтавській (60 осіб) та Київській (48 осіб) губерніях. Найменше представництво заможних селян було у Волинській губернії (лише 7 осіб) [20].

Попередні висновки по вивченню соціально-економічних угруповань села, подані в 1923 році Волинським губкомом КП(б) У в ЦК КП(б) України, щодо соціального становища на Волині після чергової виборчої кампанії свідчили: "Як політичне угруповання, куркульство від участі в керівництві громадським життям села повсюдно усунуте. Проте, спроби куркульства потрапити у керівні сільські органи спостерігаються " [21].

Найменша, а точніше наймінімальніша кількість представників заможного селянства на 1923 рік, була представлена в складі президій сільських рад. Із дев'яти тодішніх губерній України лише в чотирьох з них (Донецька, Катеринославська, Київська та Харківська), та і то виключно лише по одній особі, в складі президій сільських рад було представлено заможне селянство ("куркульство") [22].

Характеризуючи представництво в сільрадах заможного селянства, не слід забувати, що до заможного селянства за своєю економічною міццю тяжіло і середняцьке селянство. В цілому, по Україні 28% середняцького селянства за даними на 1923 рік, підтримували економічно міцне заможне селянство [23].

Нова економічна політика, яка сприяла господарському відродженню України, викликала політичну стурбованість вищого партійного середовища держави. Адже ринкові засади закладені в основу НЕПу, сприяли економічному росту селянських господарств і цим самим перетворенню їх у вагомий політичну силу на селі, яка своїми діями була здатна протистояти всій радянській системі та її експериментальним реформам в аграрному секторі економіки держави. Тому основними завданнями, які ставились перед комітетами незаможних селян на Третньому Всеукраїнському з'їзді КНС в 1923 році було подальше обмеження представництва в органах місцевої влади на селі економічно міцного заможного селянства.

Окрім недієздатних осіб, що звичайно позбавлялись виборчих прав, в УСРР громадянських виборчих прав не мали також особи, які були визнані небезпечними для радянського режиму - це так званий "нетрудовий елемент", тобто ті, що використовували у власному господарстві найману працю, жили на доходи з капіталу або підприємництва. Ця категорія громадян, а це в переважній

Аграрний сектор економіки радянської України

більшості вище заможне селянство, було позбавлене політичних прав, але не втрачало (окрім колишніх поміщиків) економічні - права на землю та ведення власного підсобного господарства [24].

"Найбільш заможні групи села, - зазначалося в згаданій доповіді на з'їзді КНС, - які зміцніли економічно, безумовно спробують прямо, чи, що надзвичайно небезпечніше, різними шляхами лотрапити в органи Радянської влади на селі. Кращою формою захисту від них зі сторони КНС - є недопущення їх в сільські ради, волосні виконкоми та інші виборні державні та громадські органи. Їм не має місця в Радах України, там вся повнота влади повинна належати незаможному селянству і чесному середняку - ось головне і важливе політичне завдання КНС" [25].

На середину 1923 року, коли почали відчуватися перші позитивні результати господарського відродження, частина українського партійного керівництва, яка сприйняла НЕП як нову стратегію партії, негативно поставилась до того, що основна маса селянства витіснена комнезамами від участі в радянському будівництві. У виступі Т.С. Клименка на червневому 1923 року пленумі ЦК КП(б) України зазначалось, що "КНС через свою замкненість і очолюваність вищих органів комуністами, перетворюється у політичну партію незаможного селянства і грають по відношенню до рад безпосередньо роль партії". [26]

Проте, завдяки оцінці комнезамів головою ВУЦВК Г.Шетровським, як "міцної політичної організації радянської влади", на жовтневому 1923 року пленумі ЦК КП(б) України у відносинах сільрад та КНС суттєвих змін не сталося [27]. Комнезамами і надалі проводили соціальну лінію на селі, ігноруючи інтереси заможних селянських груп, незаконно позбавляючи їх виборчих прав, відтісняючи цим самим їх від участі в роботі рад.

Вибори 1921-1923 років засвідчили про надмірне підвищення в свідомості широких мас українського селянства штучно насадженого більшовицькою ідеологією комуністичного світогляду. І саме в даному світогляді, його негативним напрямком було створення в селянському середовищі атмосфери антагонізму, тобто протиставлення всьому селянству - заможного селянина, шляхом викриття, на їх думку, негативних аспектів його діяльності (а з точки зору більшовизму, майже вся діяльність заможного селянина кваліфікувалась як антидержавна) та недопускаючи його до повноцінної демократичної участі в роботі адміністративних установ села шляхом нецивілізованого обмеження його участі у виборчих процесах.

1. Мельник О. Боротьба за владу на селі в 1920 - 1925 роках: Сільські ради проти комнезамів II Нова політика. -1998.-№.2.-С35.

2. Комітети Незаможних Селян 1920-1933. Збірник документів і матеріалів. - К, 1968. - Л.С.

3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928). - К, 1996. -С.270- 271.

4. ЦДАГО України. - Ф.І, оп. 20, спр. 1072, арк. 8; арк. 9; арк. 12 -13. Там же, арк. 19. Там же,

5. арк.22. Там же, арк.8; арк. 16. Там же, арк. 112. Там же, арк. 6. Там же, арк.46; арк.54.

6. ЦДАГО України.-Ф.І, оп. 20, спр. 1073, арк. 14. ЦДАГО України.

7. - Ф.І, оп. 20, спр. 1072, арк.30; арк. 32; арк. 37. ЦДАГО України. -

8. Ф.І, оп. 20, спр. 1063, арк.79.

9. ЦДАГО України - Ф.І, оп. 20, спр. 1072, арк.8; арк.10; арк. 37-38; арк.51-52; арк. 58-59; арк. 60; арк. 63-

10. 64- арк 68-69; арк. 73-74; арк. 75-76; арк. 90; арк. 106; спр. 1073, арк. 14; арк. 19. Там же, арк. 19-20;

11. арк. 32; арк. 35-36; арк. 58-59; арк. 62; арк. 90

12. Ганжа О.І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921-1923 рр. II У.І.Ж.-1987. -М>5.- С117.

13. ЦДАГО України. - Ф.І, оп. 20, спр. 1666, арк. 28. Там же. Там же.

14. Там же, арк. 27-28.

Там же, арк. 34. Там

15. оке, арк. 28.

16. Кобише'вський В. Новые союзные законы об избирательных правах граждан и порядке производства

17. выборов. -Х., 1925.

18. ЦДАГО України. - Ф.І, оп. 20, спр. 1666, арк. 5.

19. ЦДАГО України. - Ф.І, оп. 1, спр. 112, арк. 7.

20. Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян. - К., /У6(А - с. /о.

21.

22.

23.

24.

25.

26. -239-

27.

**Перший радянський голод на Україні і допомога міжнародних організацій
(на прикладі Єлисаветградського повіту, весною-влітку 1922 р.)**

Збіг природних і політичних чинників привели на початку 20-х рр. в Україні до голоду, який продовжив цю царську "традицію", але був перший у радянські часи. Поруч із наслідками першої світової і громадянської воєн, "військового комунізму", продрозверсткою, посуха 1920 р. сприяла істотному скороченню посівів зернових культур, цукрового буряка, картоплі, овочів. Зібраний урожай зернових, порівняно з 1913 р., зменшився удвічі. Це привело, у свою чергу, до скорочення поголів'я худоби на 40%. Але ще більш жорстокою виявилася посуха 1921 р. Вона охопила зернові райони Поволжя, Північний Кавказ, зокрема Ставропільщину, і Україну. Особливо постраждали Степ і Південь: Запорізька, Катеринославська, Донецька, Одеська, Миколаївська, а також Харківська, частково Полтавська і Кременчуцька (зокрема Чигиринський і Черкаський повіти) губернії. Було зібрано лише 45 млн. ц. зерна, скоротилося на 25% поголів'я худоби, порівняно до 1913 р. [1]. Посухи і неврожай перших двох років негативно вплинули і на врожай 1922 р.

Голод викликав невдоволення селян. У Кременчуцькій губернії, до якої входили території ряду теперішніх районів Кіровоградської, Черкаської і Полтавської областей, органи НКВС доповідали: "Золотоніський повіт — на ґрунті голоду настрої населення усе такий-же незадовільний... Черкаський повіт— незадоволення селян послаблюється поведінкою частин, які ведуть боротьбу з бандитизмом. Кременчуцький повіт—відношення населення до Радянської влади неспівчутливі. Воно розбивається на 2 табори: один обіймає собою зголоділих людей, які втомилася у погоні за хлібом, інший — ситих куркулів, які агітують проти будь-яких повинностей і податків" [2].

Найбільшу смертність від голоду зафіксували у селах Запоріжчини, Катеринославщини, Миколаївщини, Одещини. Найістотніші втрати були в другій пол. 1921 р., у першу чергу, серед громадян похилого і дитячого віків. Але голод цей був менш жахливим, ніж у 1932-33 рр., і не тільки тому, що охоплював не всю територію України. Певна допомога надавалася з боку Московського (за рахунок зарубіжної допомоги), і, особливо, від українського урядів — зерном, борошном, бобовими культурами, картоплею, овочами.

Робили спроби вести роботу громадські інституції. 14.07.21 р. ВЦРПС утворила тимчасову комісію для боротьби із голодом, яка невдовзі була реорганізована у Центральний робочий комітет допомоги голодуючим при ВЦРПС (Центрробком Допгол ВЦРПС). 28.07 подібний комітет був організований при Південбюро ВЦРПС.

ВЦВК ухвалив постанову про Всеросійський комітет допомоги голодуючим (ВКДГ "Допгол") [3]. Його філії були створені у багатьох великих містах, селищах і селах, у т. ч. України. До роботи в Допголі залучались А.Луначарський, М.Горький, К.Станіславський, А.Ферсман, президент АН А.Карпінський, віце-президент В.Стеклов, а керував ним голова Мосради Л.Каменєв. Почесним головою було обрано відомого письменника і громадського діяча В.Короленка.

18.07 утворюється Центральна комісія Допголу при ВЦВК (ЦК Допгол ВЦВК), якою керував голова ЦВК М.Калінін. Подібна комісія в УСРР виникла 17.08.21 на чолі з головою ВУЦВК Г.Петровським. До її складу увійшли Ф.Кон, С.Косіор, В.Чубар, Д.Мануїльський, Д.Лебедев: Такі ж комісії були утворені в губерніях, волостях, повітах, селищах та селах України. У ЦК Допгол ВУЦВК була утворена і спеціальна комісія допомоги голодуючим дітям.

Згідно прохання ВУЦВК до ВЦВК, з літа 1922 р. продовольство з України до Росії не вивозилося, а в червні в УСРР приїхав М.Калінін, відвідавши Запорізьку, Миколаївську губернії. Недорід 1922 р. охопив Запорізьку, 82% Катеринославської, 75% Одеської, 43,7% Донецької губерній. Чергова посуха спалила посіви озимих. Поголів'я свиней, великої рогатої худоби, у порівнянні з 1921 р> зменшилось в Одеській губернії на 61%, Миколаївській — 58%, Запорізькій — 40/°» Катеринославській — 51%, а в деяких селах — до 10%. До цього додалась холера, яка прийшла з Росії. 1923 р. був більш врожайним. Влітку-восени селяни України знову масово могли розраховувати на власний урожай. 20.07 комісія Допголу була ліквідована.

Важливим був потенціал допомоги голодуючим України у від міжнародного співробітництва! Кроки до цього робилися як через державну сферу, так і через громадські інституції. Уже згадувані ВКДГ "Допгол" увійшов у контакти з представниками зарубіжної інтелігенції. Але вже чер³. тижнів ВЦВК ліквідував ВКДГ [4], його найбільшовицьких членів (крім М.Горького і В.ФігНєр ^ заарештувала ВЧК. Лише активне втручання всесвітньовідомого полярного дослідника і одного організаторів міжнародної допомоги голодуючим Росії (через кілька місяців—і Україні) Фрїт[°]<Р Нансена фактично врятувало їх від смерті. Через рік актив ВКДГ було вислано позасуд[°]в порядком за кордон.

9-13.12.21 у Харкові VI конференція КП(б)У прийняла постанову "Допомога неврожайним губерніям", у якій було вирішено закупити за кордоном дефіцитний насінневий матеріал, у першу чергу, яру пшеницю південних сортів не менше 1 млн. пуд. Одночасно доручено Уповнаркому зовнішторгівлі негайно закупити за кордоном 100 тис. пуд. ярої пшениці. Цій інституції разом із Наркомземом запропоновано передбачити дотримання суворих гарантій щодо придатності закупуваного за кордоном насінневого матеріалу. Вирішили придбати за кордоном і 100 тис. пуд. квасолі.

Єврейський об'єднаний розподільчий комітет в Америці (Джойнт) обнародував у кінці 1921 р. відозву до земляцтв, де говорилося, що згідно домовленості з АРА кожне земляцтво може послати у рідне місто в Росію продукти. "Джойнт" брав на себе закупівлю і пересилку посилок. При цьому земляцтво з передачею грошей мусило представити список осіб у рідному місті, які ним визначені у якості членів комітету для розподілу продуктів. Є відділ Наркомнацу запитав представника РСФРР при іноземних організаціях допомоги голодуючим Ейдука чи можна передати розподіл допомоги американських земляцтв комітетам, які будуть утворені у РСФРР згідно вказівок цих земляцтв. Згоди на це не було дано [5].

У 1922 р. розпочалась діяльність міжнародних організацій по допомозі голодуючим України. Єлисаветградщина належала до категорії найбільш постраждалих повітів УСРР. У зв'язку з цим край потрапив у поле зору благодійників.

Перший час у центрі не завжди володіли інформацією про закордонну допомогу в конкретному регіоні. Скажімо, 14.01.22 голова Миколаївського губернського виконкому просив керівництво Єлисаветградського і Херсонського повітвиконкомів у 3-денний термін повідомити про назви іноземних місій допомоги голодуючим та їх взаємодію із місцевою владою. Через 8 днів цей лист отримали в Єлисаветграді, звідки відділ допомоги голодуючим 23.01 відповів, що іноземних місій не має. Був лише проїздом іноземний професор, який обіцяв заснувати їх у Єлисаветграді [6].

20.01.22 губкомдопгол просив Єлисаветградський повіткомдопгол з'ясувати, чи є серед єврейського населення міста особи, які користуються довірою і мають зв'язки в Північній Америці, які б могли за свої кошти відправитися туди у складі єврейської групи для збору пожертвувань. До делегації, за погодженням з повітвиконкомом і повітпарткомом, було рекомендовано Ісаака Климентійовича Лінцера, який користувався довір'ям міщан і мав зв'язки в Америці [7].

У початковий період діяльності уповноваженого Міжнародної комісії по боротьбі з голодом по Єлисаветграду професора Нансена, а також повіту доктора І.Савицького уповноваженого в повіті (секретарем працював Н.Кременецький, керуючим справами—М.Фемот) проводилися збір даних про розміри голоду, систематизація і інформування губуповноваженого комісії. Через повітвиконком або оказією на 15.05.22 було переслано анкету у всі волвиконкоми і великі села. За списком здоров'я до меддільниць і фельдшерських пунктах повіту запросили інформацію, якою вони володіли чи збирали. Було узагальнено відомості із 13 волостей (80 поселень) із населенням 83782 чоловіка. Кількість голодуючих, тих, які харчувалися здохлою худобою і різними сурогатами (макуха, полова, дерть, дерев'яні ошурки, коріння і ін.) досягала 44102 чол. або 53%. 21991 чол. (26%) харчувалися цим же з додаванням борошна. Усього 66094 чол. (79%) голодували і недоїдали. Інші 17688 чол. (21%) мали запаси борошна до 1—15 травня, рідко — до 1 червня—1 липня і тільки в окремих сім'ях і господарствах — до нового врожаю. З кожним днем кількість голодуючих збільшувалась. Через голод і недоїдання зросла кількість захворювань і смертність. Найгірша ситуація склалася у Федварській, Сентовській, Оситнязькій і Єлисаветградківській волостях Федварського району—81% голодуючих. Саме тут зафіксували найбільше захворювань і смертей: квітень — у Федварській вол — 72 чол, у Єлисаветградській — 84 чол., Сенитовській — 41 чол., Оситнязькій — 47 чол. (усього в районі — 244 чол.). У с Федварі з 8 по 22 квітня захворіло від голоду 1369 чол. Сильно страждали від голоду і найближчі до Єлисаветграда села Балашівка (хворих 62 чол., померлих — 10), Сазонівка, Черняхівка (померло 7 чол.). У перших двох селах їли сусликів, собак і здохлих коней. Мали місце випадки захворювання і смерті від сапу, яким заразились голодуючі, що їли здохлих від сапу коней. У Лозоватській волості голодуючих було майже 100%. У невеликому сільці (380 чол.) Наглядівці померло 23 чол Через брак коштів не діяли сількомдопголи.

Допомога повіт-, вол- і сількомдопголів була мізерною. У Федварі і Сентовому були кухні, видавали пшеницю. Але отримували цю допомогу невелика кількість громадян, переважно з великих сіл, де поблизу були млини і олійниці, які обкладалися податком на користь комдопголів. Однак цей податок Щодня знижувався у зв'язку із зменшенням помолу. Левова частка допомоги повіткомдопголу йшла місту, у гіршій ситуації було село.

У Єлисаветграді від голоду страждало, за даними повіткомдопголу і відсобезу, від 12 до 15 тис. чол. У їдальні відсобезу харчувалось 300 чол. у день. У березні 62650 обідів було видано 895 чол., У квітні — 7525 обідів — 853 чол. Але смертність і захворюваність зростали. За даними підвідділу ЗАГСу у березні померло 118 чол. (57 чоловіків і 61 жінка), у квітні — 840 чол. (517 чоловіків і 323 жінки). Отже, за місяць смертність зросла у 7 разів.

І.Савицький просив у повітвиконкому машину, щоб об'їхати повіт і визначити пріоритет допомоги. Він отримав відомості від губуповноваженого комісії Нансена, що в Миколаїв уже прибули вантажі допомоги. Невдовзі їх мали привезти до Єлисаветграда [8].

15.05.1922 голова Терноватського сільвиконкому Лозоватської волості приїхав проінформувати уповноваженого комісії Нансена про ситуацію з голодом. Із 286 його односельців 212 (73%) харчувалися сурогатами зрідка з домашніми борошна. До нового врожаю борошна було лише у 12 сімей. Інші 46 потребували допомоги, оскільки весною не сіяли нічого, крім невеликої кількості кукурудзи (по 1/2 пуда). Ярові селяни не сіяли зовсім. У волості було кілька водяних млинів і маслобоєнь, але Терноватка допомоги від волдопголу не отримувала. І.Савицький звернув увагу повіткомголу на становище села [9]. 20.05 він відвідав села Мар'янівку, Сасівку і Ново-Михайлівку Компаніївської вол., де переконався у жахливому становищі жителів і просив повіткомгол терміново їм допомогти, щоб не зросла кількість смертей від голоду. Потім уповноважений просив дати відомості за червень про кількість голодуючих по повіту і місту, список відкритих повіткомдопголом харчувальних пунктів із кількістю охоплених громадян і відпущених продуктів. 15.07.22 І.Савицький отримав телеграму із Харкова, звідки вислали вагон оселедців. Із моменту їх прибуття мали розпочати роботу канцелярія, склад та їдальня. Уповноважений просив, згідно угоди Українського уряду з Місією Нансена, потурбуватися їх обладнанням за рахунок виконкому.

У черговому листі повіткомголу І.Савицький попередив: "Якщо не вживете терміново заходів до розвантаження 2 вагонів зерна, отриманих місією, то я знімаю з себе відповідальність і телеграфуватиму голові місії у Харкові і Миколаєві, голові представництва при іноземних місіях Капустянському". В іншому випадку необхідно було оплатити 275 млн. крб. за 3-денне зберігання і розвантаження. А грошей в уповноваженого не було.

18.7. згідно телеграми з Миколаївської президії повітвиконкому Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів запросила в повітдопголу дані про витрати на закордонні організації. Як виявилось, уповноважений комісії проф. Нансена місцевих коштів не отримував [10].

У дещо іншій ситуації була Американська адміністрація допомоги (АРА). З 7.6 по 18.7 її повітком отримав з повіткомдопголу 385 тис. крб. випуску 1922 р. 333293 крб. 35 коп. із них було витрачено на інвентар, вантаження і розвантаження отриманих продуктів, канцелярське приладдя, ремонт і обладнання їдальень і складів, дрова для їдальень, роз'їзди, утримання співробітників канцелярії, їдальень, медпунктів, картбюро, друкарню [11]. Це дало змогу відкрити волосні комітети АРА із складами і їдальнями при них Ерделівський (з 24.6.22) працювало 4 чол., з 10.7 видавались пайки, до 1.9 діяла їдальня), Кетрисанівський (з 5.7— 10чол.), Покровський (15.11 —17 чол.), Лелеківський (7 чол.), Ровенський (11 чол.), Новомиргородський (28 чол.), Злинський (з 8.11 —15 чол.), Плетено-Ташликський (15 чол.), Устинівський (12 чол.), Ганнинський (27 чол.), Маловисківський (9 чол.), Семенівський (20 чол.) [12] і ін. (усього — 19 волкомітетів). Через систему АРА по Єлисаветградському повіту харчувалися 31061 дитина і 27816 дорослих, з них у місті відповідно 9364 і 9417 чоловік. У 631 населеному пункті діяло 132 їдальні [13].

У серпні з бюджету Єлисаветградського повіту повітздороввідділу перерахували для боротьби з холерою 8652209 крб., повітдопголу— 865096 крб., для потреб комітету АРА і організації Нансена переведено у Миколаївський губфінвідділ 96612750 крб. [14]. Але заступник голови повіткомдопголу повідомив Миколаївському губкомдопголу, що організації АРА і Нансена потребують великих сум для заготівлі дров, відкриття їдальень, попросив дозволу використати 45% коштів загальногромадянського податку [15]. Апарату повітуповноваженого місії Нансена було виділено 400 млн. крб. [16] на організаційні витрати, але був дефіцит готівки.

За станом на 17.8 АРА в Єлисаветграді отримала крупи: 29554 пуд. 20 ф, борошна: 11330 пуд 18 ф, цукру: 1834 пуд. 2 ф, какао: 507 пуд. 20 ф, маргарину: 1028 пуд. 12 ф, молока: 5510 пуд. 16 ф. [17]. Про це місцева АРА повідомила повіткомдопголам відповідно до циркулярного розпорядження ВУЦ ВК від 7.7.

За серпень із складів АРА у Єлисаветграді 10088 дітей отримали 305243 пайків, 4659 дорослих — 4659 пайків (за цей же час через відділ соцзабезу 216 дорослих отримали по 1 пайку)-Продовольство видавалося двом дитбудинкам при наросвіті і здоров'ї, шести їдальням) чотирьом райлікарням, лікарні Допру, Нестерівській станції і будинку відпочинку. До складу дитячого пайка входило 0,94 зол. какао, 8,41 зол. молока, 3,75 зол. цукру, 12,72 ф. крупи, 5,89 зол. борошна, дорослого — 20 ф крупи, 24 зол. хліба, 2, 013 зол. жирів. Дітям пайки відпускалися у гарячому вигляді в їдальнях, дорослим — у сухому. Меню у їдальнях АРА було таким: у неділю давали: кашу, какао і хліб, понеділок — кашу і хліб, вівторок — галушки, какао і печиво, середу — кашу' хліб, четвер — какао, кашу і хліб, п'ятницю — галушки і хліб, суботу — кашу і хліб. У цей час У повіті через систему АРА харчувалось 26940 дітей і 18900 дорослих. За серпень вони отримали:

	дітей	пайків	дорослих	пайків
Єлисаветградський район:		17730		
Велико-Висківська вол.	1200		1000	500
Компаніївська вол.	850		450	450
Грузчанська вол.	500		600	280
Аннинська вол.	800		500	280
Лелеківська вол.	200		300	140
Володимирівська вол.	600		350	—
Покровська вол.	950		300	300
Губівська вол.	800		1000	—
Федварський р.	4630	140000	5700	350
Новоукраїнський р.	4500	103500	3000	4580
Бобринецький р.	7600	235600	3600	300
Новомиргородський р.	4310	81410	2100	1900 [18].
Усього		737800		8800

21.8 Уповноважений АРА по Миколаївській губернії Раскін зобов'язав своїх підлеглих з 1.9 зняти з харчування АРА усі села і волості губернії за винятком закритих установ, які забезпечувались харчуванням на попередніх підставах без будь-яких скорочень. Усі приміщення їдальень, інвентар мали зберігатись у справності і недоторканості. У містах Єлисаветградського повіту харчування дорослих залишалось попереднім повністю до спеціального розпорядження, а дитяче харчування скорочувалось на 25% [19]. Копію цього відношення повітуповноважений АРА переслав 4.9 повіткомдопголу (завірену секретарем Г.Палем) з одночасним повідомленням про закриття їдальні №2 у зв'язку з передачею її у відання місії Нансена [20].

її осередки восени активізують роботу. Уповноважений по повіту МН (Місії Нансена) згідно угоди і отриманих інструкцій представив детальний "продуктово-грошовий" звіт обласному керівнику в Одесі М.Н.Гану і в порядку інформації—повіткомдопголу при повіткомі. Влітку ним було отримано вагон оселедців, вагон дитячого харчування (борошно, какао, молоко, крупа, рис, цукор) для їдальні Міжнародної Спілки Допомоги Дітям — на 1500 чоловік, 5 вагонів жита і вагон згущеного молока для товарообміну і продкому.

Частину цих вантажів—оселедці, жито, молоко—було продано і на зароблені гроші закуплено борошно, масло, гречану крупу, пшоно і сіль. Частково жито і молоко обміняли на борошно і печений хліб для їдальень.

На отримані кошти відкрились 3 їдальні у місті і 6 — у повіті. У Єлисаветграді це були: їдальня №1 М.Нансена на 500 дорослих і дітей від 5 років із 17.8, їдальня №2 Міжнародної Спілки Допомоги Дітям на 500 дітей із 18.8, їдальня №6 МСДЦ на 500 чоловік із 18.8. У повіті діяли їдальні у Великій Висці — на 300 чол. з 20.8, с Петрівці Велико-Висківської вол. —120 чол. з 20.8, с В.Северинівці Оситняжської вол. — 200 чол. з 1.9, с Божедаївці цієї ж волості—350 чол., с.Ст.Данціг Аннинської вол. — 300 чол. з 17.8, с Роздолля Компаніївської вол. — 200 чол. з 1.9. МН планувала відкрити ще 2 їдальні у Аннинській вол. і Оситняжці.Крім цього у Єлисаветграді видали 100 індивідуальних пайків (сухих), Центральній повітовій лікарні—50, Допру (30), Пастерівській станції—20, лікарням, у т. ч. Велико-Висківській — 10 [21].

1921-1922 рр. ознаменувалися черговим голодом на Україні. Це був перший радянський голод. Він засвідчив проблеми становлення нової системи. Але у поствоєнний час, до створення авторитарного Союзу була можливість використовувати допомогу голодуючим іноземних організацій. Досвід першого півроку цієї роботи на Єлисаветградщині показав труднощі, з якими зустрілися іноземці в УСРР. Але АРА, місія Нансена помітно пом'якшили наслідки лиха. За осінь 1922—літо 1923 р. вони збільшили допомогу, яка так була потрібна населенню центральних районів України.

1. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). К: ІСДЮ. 1995. — С 11-12.
2. Винниченко Ігор. Примусове переселення: 1920-ті-початок 1950-х років//Золоті ворота. —1994. —№1. — С 50-51.
3. Известия (Єлисаветград) — 1921. — 23 люта.
4. Там само. - 1921. - 28 августа.
5. Державний архів Кіровоградської області. (ДАКО).- Ф. Р. -1074, оп.1, спр. 112,арк.168.
6. Там само. - Спр.2, арк. 33-34.
7. Там само. - Арк. 42.
8. Там само. - Спр. 40, арк. 1.
9. Там само. - Арк. 12.

Аграрний сектор економіки радянської України

10. Там само. - Арк. 28.
11. Там само. - Арк. 31.
12. Там само. - Спр. 54, арк. 23.
13. Там само. - Арк. 38.
14. Там само. - Спр. 2, арк. 180.
15. Там само. - Спр. 40, арк. 48.
16. Там само. - Арк. 92.
17. Там само. - Арк. 56.
18. Там само. - Спр. 2, арк. 64-65.
19. Там само. - Спр. 97, арк. 4.
20. Там само. - Спр. 40, арк. 57.
21. Там само. - Арк. 59.

Філіппов К.В. (м.Харків),

Досвід сільськогосподарської кооперації в ринковій трансформації аграрного сектору економіки України в 20-і роки ХХ століття

Вивчення різних аспектів функціонування системи сільськогосподарської кооперації України в умовах ринкових відносин періоду НЕПу має для сьогоднішнього, окрім науково-пізнавального, і практичне значення. В цьому зв'язку є актуальним звернення до досвіду сільськогосподарської кооперації в українському селі в 20-і роки ХХ ст., коли вона в умовах багатокладної економіки з ринковими відносинами стала системоутворюючою складовою соціально - економічного розвитку, зайняла провідне місце в ринковій трансформації аграрного сектору економіки України.

Переконаливим історичним фактом стала результативна соціально-господарська діяльність сільськогосподарської кооперації в Україні періоду НЕПу. В сільськогосподарській кооперації було знайдено ту основну ланку, дякуючи якій в умовах ринкових відносин вдалося за короткий термін піднести знесилене селянське господарство і аграрний сектор економіки. Шукаючи шляхи подолання кризи сільського господарства, керівництво країни спромоглося відмовитися від командно - директивної економічної політики, замінити її на неп і обґрунтувати значення в ній кооперації. З посеред усіх видів кооперації сільськогосподарська кооперація посіла центральне, місце, оскільки вирішувала найбільш важливі і складні соціально - господарські завдання в селянській країні.

За своєю природою сільськогосподарська кооперація є формою самоорганізації селянських господарств дрібних товаровиробників з метою задоволення власних економічних інтересів і соціальних потреб. Вона завжди створюється добровільно, діє на принципах самоврядування і демократії. Вкрай важливою є та обставина, що сільськогосподарська кооперація створює великі господарські форми і тільки в тих галузях селянської праці, де переваги великого виробництва над дрібним є найбільші, запроваджує на селі велике виробництво з усіма його перевагами над дрібним, з його можливостями машинізації праці, застосування покращених агрокультурних заходів тощо. Водночас, як зазначав О.В. Чайнов, вона не руйнує ті сторони індивідуального селянського господарства, де дрібне сімейне господарство технічно ефективніше великого [19, с 7, 9, 11, 13, 14,16,22,301,311].

Сільськогосподарська кооперація, - і це довів її досвід в українському селі періоду НЕПу, - створює механізм ефективного господарювання і саморегуляції економіки і ця сторона її діяльності має стимулювати інтерес сучасних теоретиків і практиків сільського господарства до вивчення цього досвіду.

До послуг науковців, котрі цікавляться проблемою сільськогосподарської кооперації, є величезний історіографічний доробок, що його складають як фундаментальні праці дореволюційних теоретиків кооперації [16,19,20], так і спадщина дослідників 20-х років [1,8, 18,19] та сучасні дисертаційні дослідження, що висвітлюють окремі аспекти історії сільськогосподарської кооперації в Україні [7, 8, та інші]. Проте, треба констатувати, що теоретичні доробки з проблеми кооперативного руху не знаходять належної зацікавленості в тих колах, де розробляються сучасні теоретичні підвалини реформування аграрного сектору економіки України. Адже кооперативний сектор у сільськогосподарському виробництві України сьогодні є мізерним. Окрім того, ми не маємо в реаліях сучасного українського села і в державі багатьох важливих компонентів сільськогосподарської кооперації, котрі забезпечували її стабільний і ефективний розвиток в практиці 20-х років, і без яких, як доводили теоретики кооперації і засвідчує минулий і сучасний досвід кооперативного руху в країнах світу, розвиток кооперації неможливий.

Що ж дав досвід сільськогосподарської кооперації 20-х років в Україні?

На початку 1921р. країна перейшла від політики "економічно неможливої", за визначенням В.І.Леніна, до НЕПу, що змінював адміністративно-командні методи господарювання на економічні, легалізував товарно-грошові відносини на селі. У жовтні 1921р. декрет ВУЦВК і РНК України започаткував розвиток і діяльність сільськогосподарської кооперації в Україні, визначив її завдання і господарську самодіяльність. Вона мала організувати кооперативний кредит селянським господарствам, постачати засоби виробництва, налагодити переробку та збут продукції.

Становлення сільськогосподарської кооперації в умовах НЕПу поєднувалося з відродженням попередньої дореволюційної і післяреволюційної, з використанням їх форм, методів, досвіду, кадрів, що стало однією з вагомих складових її динамічного процесу розвитку в 20-і роки. На жаль, в сучасних умовах відсутня можливість скористатися будь-яким попереднім досвідом, адже традиції абсолютно втрачені, в небуття пішли керівні кооперативні кадри, селяни-кооператори, залишилися хіба що тьмяні свідоцтва в пам'яті їх нащадків.

Структура сільськогосподарської кооперації і зміни в ній впродовж 20-х років (реорганізація універсальної в кредитну, розгортання в другій половині 20-х років кредитної сільськогосподарської і спеціальної (фахової) кооперації, перебудова сільгоспсоюзів в кредитсоюзи) обумовлювалися, перш за все, обставинами економічної доцільності і свідчили про мобільність самої системи сільськогосподарської кооперації, її здатність вчасно і швидко адаптуватися до перемінливих умов діяльності в зв'язку з поглибленням ринкових відносин. "Кооперація, - засвідчував О.В. Чайнов, - гнучка в господарській роботі... і є найкращим апаратом там, де вимагається організована місцева самодіяльність... [18, 12].

До найбільш важливих, ключових моментів з досвіду сільськогосподарської кооперації періоду НЕПу слід віднести її структурну сформованість (по вертикалі): товариство - спілка (окружне чи районне) - всеукраїнський центр (фахові центри і загальнокооперативний в сільськогосподарській кооперації - Сільський господар). Структурна сформованість була конче необхідною сільськогосподарській кооперації: вона обумовлювала і господарські успіхи кооперативів, і її значення в громадсько-політичному житті села. Окремим сільськогосподарським товариствам не під силу було організувати постачання сільськогосподарськими машинами та іншими видами промислової продукції, організувати збут, оскільки це вимагало скупчення великих партій товару, адже заводи вроздріб машинами не торгували. Створений союз (спілка) кооперативів мала можливість це робити. Союз мав можливість зібрати замовлення всіх кооперативів, закупити великі партії зняряд виробництва (що значно дешевше). Крім того, окремому кооперативу не під силу було утримувати у себе агронома, різних фахівців (наприклад, по переробці сільськогосподарської продукції), а спілка могла це зробити. Те ж саме і при збуті продукції сільського господаря (прядиво, молоко, сир, масло, м'ясо, тощо). Спілка мала можливість скласти умови на збут продуктів сільського господарства державним установам, продати велику їх партію за кордон (хліб, хміль, прядиво, птиця, тощо), видати частину грошей наперед кооперативам, щоб роздати членам товариства, аби ті не поспішали з продажем своїх продуктів, коли на них нема належної ціни. Спілка завжди ділилася прибутком з кооперативом, а той - з членами.

Спілка мала велике значення для фінансового стану кооперативу: вона добувала кредити на постачання і збут під гарантію, і запоруку спілки, що теж було вкрай важливим для селян-господарів, які звільнялися від труднощів індивідуального придбання кредиту. Спілка могла легше оформити кредит в різних банківських установах (Українбанку, Сельбанку, трестах, Держбанку). Спілки ж проводили різні агротехнічні заходи, створювали машинні прокатні пункти, постачали чистосортне насіння, тим самим допомагали збільшувати врожайність на селянських землях. На необхідність створення, окрім низової, первинної ланки товариств, їх союзів (або спілок) вказували теоретики кооперації, зокрема М.І. Туган-Барановський зазначав, що без союзного об'єднання окремих кооперативів "ніякий тривалий і ґрунтовний успіх кооперації неможливий [16, с 270]. На 1.10.1928 р. в сільськогосподарській кооперації України було створено 114 районних і окружних спілок, 7 республіканських центрів спеціальної кооперації; загальну справу керівництва сільськогосподарською кооперацією здійснював її всеукраїнський центр - Сільський господар [17, ф. 515, спр. 99, арк. 17; ф. 290, оп. 1, спр. 19, арк. 120]. В зв'язку з зазначеним напрошується питання: чому не розбудовується структура сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі України в сучасних умовах.

Сільський господар розробив цілу низку статутів всіх 14 видів сільськогосподарської кооперації, що стало великою допомогою селянству в прилученні до кооперації. Так, в одному з перших статутів (машинно-тракторного товариства, 1924 р.) проголошувалася мета - "допомагати своїм членам в гуртовому придбанні і використанні сільськогосподарських машин і знярядь, а також в отриманні і розповсюдженні знань про машинну техніку в сільському господарстві [15, 17]. Загальні збори проголошувалися в статуті МТТ "хазяїном всього діла" [15, 1]. Вони вирішували всі справи товариства.

В центрі уваги при організації сільськогосподарського кооперативу поставала людина, трудівник - селянин. Ось, наприклад, в одному з практичних порадників по кооперуванню серед селян говорилося: "... жива, активна, творча людина в кооперативі - на першому місці стоїть" [10, 2]. Тому організацію сільськогосподарських кооперативів розпочинали з людей, з'ясування завдань

Аграрний сектор економіки радянської України

того чи іншого кооперативу, а тільки потім приступали до організації самого кооперативу. Проводили роз'яснення, агітацію, перед селянами читалися доповіді на сільських зборах [10, 15].

Сільськогосподарська кооперація стала важливою складовою частиною процесу розбудови ринкових відносин в країні. Торгово - посередницька (збуто - постачальна) функція стала невід'ємною рисою сільськогосподарської кооперації від її відродження з початком НЕПу. Особливого значення в її діяльності вона набула в середині 20-х років, коли держава поклала на сільськогосподарську кооперацію завдання бути посередником в товарно-грошових відносинах державної промисловості і сільського господарства [4,225]. Дійсно, на сер. 20-х років в роздрібній торгівлі приватний капітал в країні охоплював 83,4% товарообігу, на селі - до 90%, в оптово-роздрібній торгівлі - половина належала приватнику, хоча в оптовій торгівлі частка держави складала 77,3%. Отже, сільськогосподарська кооперація мала вирішувати завдання "простого охоплення товарообігу" [14, 3], а вже 1926-1927 господарського року Сільський господар визнавав, що вона поруч з цим підійшла до розв'язання складніших проблем - "удосконалення всіх основних елементів своєї діяльності, налагодження виробництва". Відбувалося це, звичайно, не без регулюючої ролі держави. О.В. Чаянов констатував, що кооперативний апарат в справі обслуговування села є більш досконалим, ніж державні підприємства, "він організаційно, технічно більш пристосований для цієї роботи" [18, 12].

Сільськогосподарська кооперація стала головним постачальником на село промислової продукції виробничого призначення - машин, реманенту, міндобрив, силікатів, лісоматеріалів, металу тощо. На кінець 20-х років вона постачала майже всі сільськогосподарські машини і знаряддя (94,7%), три чверті будматеріалів, всі міндобрива (100%), більше половини металу [17, 119]. Розвиток села був би неможливим без цієї ділянки роботи сільськогосподарської кооперації. Не менш важливою для селянства була діяльність кооперації і в збуті селянської продукції, оскільки саме через збут воно втягувалося в ринкові відносини, підвищувало рентабельність і товарність свого господарства. У 1927/28 рр. кооперація охоплювала майже третину товарних лишків (32,2%) і до половини (45,9%) планових заготівель найважливіших сільськогосподарських культур. За проміжок часу з 1923/24 рр. до 1927/28 рр. сталося декількаразове збільшення збуту селянських господарств через сільськогосподарську кооперацію. Вона випереджала і держторгівлю, і приватника в задоволенні найсуттєвіших потреб селянського господарства вже на середину 1927 р., по суті через п'ять років від розгортання своєї діяльності. Отже, саме сільськогосподарська кооперація виявилася найбільш конкурентоспроможною з-поміж інших учасників ринку. За допомогою кооперації селянство отримало більшу частку прибутків в своєму господарстві [3,171-172]. Причому, з 1927-28 рр. збут почав переважати над постачанням, що сталося в результаті якісних зрушень в самому селянському господарстві - зростанні його товарності; зумовилося це і впливом кооперативної організації праці.

Зростання обсягів заготівель в сільськогосподарській кооперації дозволило досить швидко і значно краще забезпечувати міське населення. Так, якщо в 1925/26 рр. населенню промислових міст України не вистачало молочних продуктів, то в 1927-28 рр. попит на них забезпечувався повністю.

Здобутком сільськогосподарської кооперації 20-х років в Україні слід вважати завоювання престижних зарубіжних ринків, експортну діяльність; підґрунтям стало зростання в обігу Сільського господаря обсягів товарної продукції та її якості. Економічно вигравали при цьому і селяни-кооператори, адже вони отримували додатково 40 - 50% прибутку [5,25, 54]. Експортну діяльність розгорнули майже всі центри фахової кооперації і сільськогосподарська кооперації в цілому. Вражаючим є приклад Добробуту, республіканського центру скотарсько-молочарської кооперації, що тільки в 1926 р. відправив перші партії бекону і масла за кордон, а в 1927 р. вже вийшов на такий складний у відношенні конкуренції ринок молочної продукції як лондонський; причому, до війни Україна не тільки не експортувала масла, а навпаки - довозила його з Росії. При всій вимогливості англійських імпортерів до незнаній до того торгової марки 70% продукції Добробуту було визнано найвищого гатунку.

Вражаючі успіхи сільськогосподарської кооперації в торгівельно-посередницькій, виробничій, експортній діяльності стали можливими, дякуючи успішній роботі системи сільськогосподарської кооперації по кредитуванню основних виробничих процесів у сільському господарстві і розгортанню роботи кредитної сільськогосподарської кооперації. Кредитуванням забезпечувалися постачання засобів виробництва, збут і переробка товариствами сільгосппродукції. Головний тягар по наданню кредитів взяла на себе держава, хоча по мірі зміцнення селянських господарств і зростання їх довіри до влади, зростала питома вага і їх внесків. Слід відзначити також, що надання сільськогосподарською кооперацією кредитів бідноті сприяло зниженню соціальної напруги на селі, яка стала наслідком відновлення товарно-грошових відносин, оренди, позичок, призвівши до посилення соціальної диференції, розорення значної кількості економічно слабких господарств [6, 24]. За даними Укрсільбанку низові кредитні товариства (головний провідник кредитування) збільшили кредит селянським господарствам з 1924-25 рр. до 1927-28 рр. майже в п'ять разів.

Досвід діяльності сільськогосподарської кооперації в Україні періоду НЕПу доводить, що саме сільськогосподарська кооперація, структурно розгалужена від низового кооперативу до районної спілки та всеукраїнського центру, з сильною і виваженою кооперативною політикою держави (але без її втручання і диктату) мають стати виходом із ситуації, що склалася сьогодні в аграрному секторі економіки. Досвід селянської кооперації 20-х років в спроможності стати також джерелом для формування сучасної кооперативної політики на селі і реформування на цій основі сільськогосподарського виробництва.

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні, -Харків: Книгоспілка, 1925. - 93 с
2. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 р.: Стенографічний звіт -Харків: Вид-во оргвідділу ВУЦВК, 1927. - 203 с
3. Збірник статистично - економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. - Харків: Харполіграф, 1929. -XXXIV. -166 с.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях з "їздів, конференцій і пленумів ЦК - К.: Політвидав України, 1979 -1980. -т. 2. -251 с
5. Коопероване село. Вісник сільськогосподарської кооперації України. -Харків, 1927. - № 2.
6. Матеріали до характеристики стану сільського господарства України для делегатівХІз "їзду КП(б) У. - К: Держвидав, 1930. - 86 с
7. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико - теоретичний аспект (1861 - 1929 рр.): Автореф. дис. док. іст. наук. -К: 1995. -43 с
8. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. Автореф. дис. док. іст. наук. -К: 1994. -35 с.
9. Одинцов О.В. Українська сільськогосподарська кооперація. -Харків: Книгоспілка, 1925. - 93 с
10. Організація і практика сільськогосподарської кооперації. Практичний poradник для сільськогосподарських кредитових товариств. -Харків: Книгоспілка, 1927. - 216 с
11. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 - поч. 30-хрр. XXст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. -К: 1992. -24 с
12. Про стан сільськогосподарської кооперації та її роботи в справі піднесення незможного селянства. Пост. УЕН 14 червня 1927р. //Коопероване село. - 1927. - № 13. - С 92-94.
13. Сільський господар. Відчит за четвертий операційний рік (1 жовтня 1924 - 1 січня 1926). —Харків: Книгоспілка, 1926. - ч. 1-2. - 134 с; 2-3. — 66 с
14. Сільський господар. Відчит за 1926/27 операційний рік. -Харків: Книгоспілка, 1928. - 133 с
15. Статут малинового товариства Сільського господаря. -Харків: Книгоспілка, 1925. - 19 с
16. Туган-Барановський М.І. Социальные основы кооперации. М.: Экономика, 1989. — 496 с.
17. ЦЦАВО України.
18. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. - 4-е изд. - М.: Коопер. изд-во, 1925. - 78 с.
19. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. - М.: Наука, 1991. - 456 с.
20. Челинцев А.Н. Опыт изучения организации крестьянского хозяйства в целях обоснования общественной и кооперативно-экономической помощи. -Харьков: Союз, -1919. — 654 с.

Останнім часом різко зросла увага широкої громадськості, публіцистів і вчених-аграрників до індивідуального селянського **Звірко** **І.В. (м. Черкаси)** господарства. Звичайно, коли ведуть мову про індивідуальне селянське господарство, то розуміють під цим терміном дрібне сільськогосподарське

Напрямки державного регулювання розвитку селянського господарства в період НЕПу на Україні.

виробництво. Йому протистоїть, з одного боку, велике, а з іншого - підсобне, присадибне. Велике (поміщицьке, капіталістичне) господарство відрізняється від селянського тим, що в нього всі роботи виконують наймити, а власник господарства у кращому випадку виконує функції організатора, керівника виробництва, фізично не бере участі в роботах, або ж його особистий вклад у виконаному обсязі робіт не істотний у порівнянні з вкладом найманих робітників.

У радянській час велике державне господарство (радгосп) велося силами найманих робітників. Підсобне, присадибне, особисте господарство відрізняється від селянського тим, що воно має другорядне значення для власника, який основне заняття, основне джерело прибутку мав поза межами власного господарства. Такі підсобні господарства мали і мають і робітники, і службовці, і представники інших верств суспільства, особливо на селі.

Аграрний сектор економіки радянської України

Соціальна характеристика індивідуального селянського господарства змінювалася паралельно зі зміною розмірів і характеру господарства:

1. Земельної, посівної площі господарства та інших засобів виробництва (худоби, реманенту тощо) настільки мало, що селянська родина не могла собі забезпечити прожитковий мінімум і на протязі сільськогосподарського сезону частина робочої сили родини використовувалася на заробітках, поза межами власного господарства. Це, звичайно, напівпролетарське, бідняцьке селянське господарство.

2. Земельної, посівної площі господарства достатньо для забезпечення звичайних потреб родини. Під час сільськогосподарського сезону робоча сила сім'ї цілком поглиналася власним господарством, ніхто з членів родини, як правило, не відпускався в цей час на заробітки, нікого не наймали. Всі роботи по господарству виконували члени родини. Це типове, дрібнотоварне, середняцьке господарство.

3. Земельної, посівної площі та інших засобів виробництва у господарстві з надлишком, тому власник звертався до найму робітників, отримував, таким чином, додаткову вартість або здавав в оренду лишки реманенту і худоби [7,41]. Але, на відміну від поміщицького і великого капіталістичного господарства, сам власник і члени його сім'ї не тільки організовують виконання робіт, але й самі працюють нарівні з наймитами. Це господарство дрібнокапіталістичне, багате. Звичайно, це ідеальні соціальні типи індивідуального селянського господарства. У житті, як правило, існував цілий ряд перехідних типів.

Зважаючи на зазначену невизначеність актуальним є вивчення досвіду індивідуального селянського господарства в період НЕПу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні. Необхідність поглибленого дослідження різних аспектів функціонування індивідуального селянського господарства в 20-і роки, коли були задіяні ринкові механізми, має для сьогодення і практичне значення. Воно дозволить, спираючись на досвід НЕПу, не повторити тих помилок у розбудові фермерського сектора, яких допустилися щодо індивідуального селянського господарства в ті часи.

НЕП, розвиток кооперації на селі розвинули самодіяльність і господарську ініціативу селян. З господарської точки зору країні потрібно було, передусім, подолати кризу в селянському господарстві, відбудувати його. Виконання цього завдання ускладнювалось необхідністю переборювати наслідки посухи 1921 року і пізніших недородів. Слідом за цим необхідно було здійснити комплекс заходів з реконструкції сільського господарства. Одночасно політика радянської влади на селі була підпорядкована тому, щоб підтримати всіма засобами соціалістичну лінію розвитку і залежно від обставин на різних етапах НЕПу по-різному обмежувати капіталістичну тенденцію розвитку селянського господарства.

Відбудова і реконструкція сільського господарства потребувала значних капіталовкладень. На жаль, вичерпані дані про загальну суму коштів, вкладених у сільське господарство України в період НЕПу, відсутні. До 1924 року через несталий курс радзнаку цифрові дані, що зустрічаються у джерелах, неможливо порівняти з пізнішими даними. Тільки з 1924-25 р. є порівняльні дані Наркомзему УРСР, згідно з якими у 1924-25 - 1926-27 рр., тобто коли втілювалися у життя принципи нового курсу, капіталовкладення в сільське господарство невинно зростали і за три роки збільшилися в 1,9 рази [4, 50]. Зокрема, державні капіталовкладення зросли з 55,6 млн. до 120,2 млн. крб., або в 2,2 рази [4, 51]. Як капіталовкладення розподілялися по галузях, видно на прикладі 1927-28 рр.: 40,7% коштів було виділено рільництву, включаючи витрати і на землеустрій, 24,6% витратили на реманент; 12,9% - на робочу худобу, 11,1% - на продуктивне виробництво; 6,2% - на розвиток сільськогосподарської переробної промисловості; 4,5% - на сільське будівництво [9,19].

На виділені кошти до 1 січня 1929 р. біло землевпоряджено 9751,5 тис. десятин селянських земель (29% від загальної площі), а до 1 січня 1930 р. - 1412 тис. дес. або 42%. Держава оплатила 50% вартості землевпорядних робіт [5,86]. При цьому, понад 80% землевпорядкованих під час НЕПу селянських земель припадало на 1925 -1927 рр., коли здійснювався новий курс у сільському господарстві [5,87].

Одночасно із землеустроєм розгорталося переселення селян на вільні землі. За підрахунками Держплану України у сільському господарстві республіки на середину 20-х років нараховувалося до 5 млн. "лишніх" людей. Особливо страждало від аграрного перенаселення Правобережжя. Держава з 1924-25 р. організувала переселення селян на колонізаційні фонди Півдня України і за межі республіки. Переселенці отримали кредити в сумі 6,2 млн. крб., що дало змогу в 1924-25 - 1928-29 рр. переселити 103,2 тис. селян, або 30,5 тис. господарств; 25,3% переселенців осіло на Півдні України, решта виїхала за межі республіки [3,214].

Одночасно з переселенням проводилось за допомогою державних кредитів розселення великих сіл на виселки з метою знищення далекоземелля. До 1927-28 рр. було розселено 53 тис. дворів з 750 сіл і утворено 1900 виселків на площі 350 тис. дес. Бідняки і середняки становили 95% розселенців

Вирощуванню добірного насіння відводилась найголовніша роль у справі відбудови і розвитку сільського господарства. Тому держава звільняла селян, що займалися насінництвом від сплати сільгосподатку [1, 78]. Увага до насінницької справи принесла свої плоди: у 1924-25 р. сортовим

Аграрний сектор економіки радянської України

насінням було засіяно 2% селянської ріллі, у 1926-27 р. - 5,5%, а в 1928-29 - 10% [6, 13]. Отже, з року в рік ця площа збільшувалася.

Серед державних заходів, спрямованих на збільшення врожайності та гуртової продукції рослинництва, окрім організації насінницької справи важливе значення мала боротьба з шкідниками, очищення і протравлювання насіння. Так, боротьбу з шкідниками сільського господарства в 1928-29 р. проведено на площі 2 млн. дес, у 1929 р. очищено 50% посівного матеріалу і протравлено 29% усього насіння [10,34].

Держава організувала агрономічне обслуговування селянських господарств. Уже в 1922-23 р. агроперсонал земельних органів в Україні налічував 1067 спеціалістів. Кожний округ було поділено на агрорайони, у кожному агрорайоні діяла група спеціалістів сільського господарства: агроном, зоотехнік, садівник тощо [6, 14]. У 1927-28 рр. у сільському господарстві республіки працювало вже 1666 спеціалістів. Один такий спеціаліст припадав на 2,8 тис. селянських господарств або на 20,6 тис. дес. сільгоспугідь. У 1926-27 р. вони провели 37,1 тис. бесід і лекцій, 1,2 тис. екскурсій, 0,76 тис. сільськогосподарських виставок, організували 2,74 тис. сільськогосподарських курсів [2, 101].

У 20-х роках щорічно в Україні земельні органи проводили конкурс серед колективів сільського господарства за рахунок однопроцентного відрахування від сільгосподатку. Найкраще був організований конкурс у 1925 р., премії отримали 878 земельних громад, 123 кооперативи, 458 колективних господарств, 1000 одноосібників. Сума виданих премій складала 775 тис. крб. (у цінах 1925 р.). Основну частину премій витрачено на придбання тракторів та іншої техніки, племінної худоби, організацію сільськогосподарських переробних підприємств, проведення землеустрою і меліорації. [11,32].

У 20-х роках, завдяки державним кредитам, на селянських землях України вперше застосували мінеральні добрива. Зокрема, в 1925 р. ними забезпечили 10,5% селянських посівів цукрового буряка, в 1927 р. - 45%, у 1929 р. - 65% [11,32]. Звичайно, наявних міндобрив було недостатньо. Так, у 1928 р. на 1 дес. посіву в Україні пересічно припадало по 4 кг. міндобрив, а в Німеччині - по 262,4 кг. [10,84]. Та все ж застосування штучних добрив у сільському господарстві України можна вважати започаткованим.

У ході відбудови сільського господарства в Україні була відновлена мережа державних та кооперативних племрозплідників. Зокрема, наприкінці 1926 р. діяло 13 державних кінних заводів, 180 кооперативів кінних племрозплідників, де нараховувалося 16,9 тис. голів коней; 87 племрозплідників великої рогатої худоби, де налічувалося 7,4 тис. голів племенної худоби; 437 племрозплідників із 4,3 тис. голів свиней; 8 племрозплідників овець із 4,1 тис. голів. Окрім того, в 1926-27 р. діяло 6,5 тис. злучних пунктів для коней, 5,1 тис. для корів, 3 тис. для свиней і 2 тис. для овець. У господарському 1926-27 р. в Україні діяла 1091 ветеринарська дільниця, що забезпечило надання допомоги 4,1 млн. голів худоби, проведення ефективної боротьби з пошестями [4, 53].

Важливе значення для зростання товарного селянського господарства мав розвиток переробної сільськогосподарської промисловості, передусім, цукрової, тютюнової, олійної галузей. У роки, коли здійснювався новий курс у сільському господарстві, тобто з 1924-25 до 1927-28 р., виробництво цукру в Україні збільшилося з 38,5 млн. пудів до 93,8 млн., тобто в 2,4 рази; виробництво соняшникової олії зросло з 1,3 млн. пудів до 4,42 млн., тобто в 1,9 рази; тютюну з 1,2 млн. ящиків до 2 млн., тобто в 1,7 рази [5, 14]. Наголосимо, що цих вражаючих темпів просто досягнуто при незначних капіталовкладеннях у переробну промисловість. Дифіциту на ці продукти в Україні в 1925-1927 рр. не відчувалося.

Особливо радянська держава звертала увагу на допомогу незаможним господарствам. Безповоротно допомога, що складалась з пільг по сільгосподатку, держстрахуванню, відпуску лісоматеріалів, бюджетних асигнувань на землеустрій, становила в 1926-27 р. 9,4 млн. крб., у 1927-28 р. - 19,9 млн. і в 1928-29 р. - 20,1 млн. Поворотна допомога держави незаможним господарствам, що складалась з асигнувань республіканського і місцевих фондів бідноти, фондів боротьби з посухою, переселенням, чистосортного насіння, кооперування, банківських кредитів, становила в 1926-27 р. 50,7 млн. крб., у 1927-28 р. - 71,2 млн. і в 1928-29 р. - 92,1 млн. [9, 21].

Разом з тим, необхідно відзначити, що незважаючи на значні досягнення у відбудові й реконструкції сільського господарства наявних капіталовкладень у цю галузь економіки була явно недостатньо. Так, кошторис Наркомзему УРСР у 1921-22 р. склав ледве 2,68% від загального бюджету УРСР [3, 211]. Як зазначалося з цього приводу в звіті фінансово-облігового управління Наркомзему "така частка для УРСР, де сільське господарство, є базою всього народного господарства, мізерна" [8, 35]. Капіталовкладення в сільське господарство порівняно з капіталовкладеннями в промисловість, були незначними. Якщо їх порівняти з основними фондами сільського господарства, то вони дають такі відсотки: в 1925-26 р. - 5,1%, у 1926-27 - 6,2%, у 1927-28 р. - 4,6%. Для порівняння у промисловості ті ж показники становили: 17%, 20%, 21%. Капіталовкладення в сільське господарство забезпечувало лише амортизацію основних капіталів і не забезпечувало розширення виробництва [12,42]. Для успішного здійснення намічених заходів щодо реконструкції сільського господарства потрібні були додаткові асигнування. Але з 1927 р., тобто після фактичної відмови від нового курсу і в умовах згортання НЕПу, почалося скорочення

Аграрний сектор економіки радянської України

капіталовкладень у сільське господарство: 279,9 млн. крб. у 1927-28р. і 210,1 млн. у 1928-29 р. Відбувся і помітний перерозподіл державних коштів на користь колективного сектора сільського господарства, для потреб якого держава виділила 13,5% наявних коштів у 1926-27 р., 19,5% - у 1927-28 р. і 50,9% - у 1928-29 р. [1, 36]. Згадаємо, що колективні господарства України за станом на 1 жовтня 1928 р. охоплювали ледве 1,3% селянських господарств, а на 1 квітня 1929 р. - 5,5% і стане зрозумілим, що за такого розподілу коштів у сільському господарстві ні про яке розширення виробництва в індивідуальному селянському господарстві не могло бути й мови. У перерахунку на одне селянське господарство, державні капіталовкладення в колективний сектор у сотні разів перевищували вкладення в індивідуальний і з року в рік цей розрив збільшувався. Звичайно, така практика вела до застійних явищ в індивідуальному секторі економіки села.

Таким чином, протягом 20-х років спостерігався процес поступового посилення державного регулювання розвитку селянського господарства. Держава надала значну допомогу селянам у подоланні наслідків недородів, була виробна і впроваджувалася у життя система регулюючих заходів по стимулюванню прогресивного розвитку сільського господарства (землевпорядження, переселення і розселення, постачання сортовим насінням, очистка зерна, створення агрорайонів, агропропаганда, початок застосування штучних добрив, створення плєнрозплідників, ветеринарний захист, промислова переробка сільськогосподарської сировини тощо). Всіляку підтримку від держави отримувала соціалістична лінія в господарському розвитку села, з року в рік збільшувалася різноманітна допомога незаможному селянству. Але наявних капіталовкладень у сільське господарство було недостатньо, а з 1927-28 р. і ці надходження почали скорочувати. Вони не забезпечували розширеного виробництва в індивідуальному селянському господарстві.

1. Бадаев А. Советское крестьянство: краткий очерк истории. - М, 1973.
2. Діденко Г.Д. Зміцнення радянської влади на селі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.-К, Вид-во АН УРСР, 1957.
3. Історія селянства Української РСР. - Науково-додатковий бібліографічний покажчик. - К., 1990.
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження. - Основа. -Харків. -1997.
5. Кирсанов А.Ф. Сельскоэкономический аспект. -К. -Наук. думка. - 1988.
6. Клименко І. Підсумки роботи відновлення сільського господарства на Україні. //Вісті ВУЦВК, 1922., 13 грудня.
7. Лавринович М. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. - К. - Політвидав. - 1975.
8. Панченко П.П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства // Український іст. журнал. — 1985. -№7.
9. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття - (Українське село: поступ, сподівання, тривогу). - К. -1995.
10. Слизький І. Ф. Историчний нарис боротьби й діяльності комітетів незаможних селян України. -Харків. -Пролетаріат. - 1933.
11. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. - К. -Либідь. -1991.
12. Україна 90-х: шлях до незалежності. 36. наук. - попул. статей. - Відп. ред. П.П. Панченко. - К. - Інститут історії України; 1992.

Шевченко О.І. (М.Дніпропетровськ)

Знайомі незнайомки: образ селянки Катеринославщини періоду НЕПу (1921-1925 рр.)

Англійська феміністка Вільямс Вульф ще у 1938 р. писала, що "наука, як виявилось, не є безстатевою: вона - чоловік, батько і заражена цим"[1,46]. Сьогодні вже не виникає заперечень, що тендерні відношення впливають на функціонування нації чи етносу не менш сильно, аніж інші - соціальні, економічні, політичні. Але все ще мало досліджень, які б проводились з позицій тендерної історії - історії взаємовідносин статей, бо конструкція "тендер" є відображенням життя у світі, який створив нас не просто людьми, але завжди чоловіком або жінкою[2,124].

Ми вибрали об'єктом дослідження образ жінки періоду НЕПу - часу, коли егалітарний підхід до статі пропагувався і схвалювався державою, особливо, коли справа йшла про фізичний труд, бо жінки нарівні з чоловіками брали участь в індустріалізації, колективізації та в інших галузях народного господарства; і окреслили територіальні межі дослідження - Катеринославську губернію, яку за своїми природними, господарчими, людськими ресурсами можливо вважати репрезентативною вибіркою Півдня України. Ми намагасмося діяти в межах нової дисципліни - соціальної фемінології

-250-

Аграрний сектор економіки радянської України

- цієї міждисциплінарної галузі наукового знання, яка вивчає сукупність проблем, пов'язаних з соціально-економічним та політичним становищем жінки у суспільстві [3,156]. Одною із складових мети нашої роботи є реконструкція джерельної бази і відповідь на питання: з яких джерел можна добути інформацію про жінок у 1921-1925 рр., коли ідеологія емансипації була необхідна для господарчих потреб країни.

Виключно "жіночих" джерел, тобто тих, які містять дані стосовно жіночої проблематики мало, інформацію доводиться добувати по крупних і ми, перш за все, розподілили жіноцтво за місцем проживання: село та місто. У цій статті мова піде виключно про селянок, серед яких ми виділили "звичайних" селянок і тих селянок, які мали якесь відношення до державних керівних структур або проявляли якусь суспільну активність.

Відомості про підгрупу "звичайні" селянки відклалися у справах сільськогосподарських, кредитно-кооперативних товариств, в протоколах загальних зборів волосних комітетів незаможних селян, сільських комітетів взаємодопомоги, комітетів допомоги голодуючим, в списках членів релігійних общин. У 1925 р. із загальної чисельності сільського населення в Україні в 23.302 тис. чоловік, селянки склали 12.000 тис, із яких робочого віку - 5.648 тис, тобто, працездатні жінки становили 24% всього сільського населення, у той час як чоловіків працездатного віку було 22,9%, а по Катеринославській губернії і того менше - 21,1% [4]. Таким чином, у складі сільської робочої сили переважали жінки. Однак, потрібно зазначити, що правове та політичне положення селянки було обернено пропорційне її господарчому значенню.

Жінка могла бути вкладником (вносити гроші на посівний фонд), отримувати позики, але в більшості випадків лише тоді, коли вона отримувала статус удови. Так, наприклад, у відомостях на отримання посівного матеріалу в с.Августівка (1922 р., Катеринославська губернія), усі жінки, а їх було 26 проти 86 чоловіків, у графі "характеристика отримувача позики" мали запис "удова" [5]. У цей період на Україні було близько 10% господарств, які належали удовам і одиначкам. При загальній кількості сільських господарств у 4.912089 дворів, жіночі господарства складають 300 тис. дворів [6]. В загальній масі головою господарств був чоловік: на його ім'я накладаються штрафи, догани, пільги, пишуться продподаткові квитанції тощо, тим самим впроваджувалася у селянську свідомість думка про правову неспроможність жінки. Навіть у матеріалах комісії щодо поліпшення жіночої праці на виробництві підкреслюється необхідність "фактичного зрівняння в правах чоловіка та жінки в межах особистого господарства" (переклад українською мій - О.Ш.) і далі - "агітація за політичне зрівняння селянки повинна будуватися на роз'ясненні її господарчого значення" [7].

Жіноцтво у цей період могло бути залученим і до таких виробничих колективів, як комуна чи артіль. Так, членами комуни ім. т.Леніна, артілей "Зоря" та "Новий шлях" (Катеринославська губернія) були 205 жінок (чоловіків - 434) [8]. У матеріалах обстеження внутрішнього життя цих колективів зазначається, що письмевими були 126 жінок, діти після 3 років не жили разом з батьками - їх віддавали у дитячі будинки, а у комуні "Квітки майбутнього" жінок у період вагітності та пологів взагалі не звільняли від праці.

Багато селянок були членами комітетів незаміжніх селян, наприклад, у 1921 р. в Катеринославській губернії було 3114 членів КНС, серед них 736 (24,5%) - жінки, 3,7% яких були делегатками на районні з'їзди КНС.

Яким же чином партійні органи намагалися виконувати проголошене ними ж гасло про те, що "жінка повинна увійти у всі органи Радянської влади" [9], та активізувати "найвідсталішу", з їхнього погляду, частину населення? [10]. Відомості про підгрупу, яку умовно назовемо "активні селянки" можна отримати з документів жінвідділів при Губкомі КП(б)У та Павлоградського окружного комітетів КП(б)У [11].

Формою, через яку селянки залучалися до державного керівництва були делегатські збори різного рівня, основною метою яких був ідеологічний контроль парторганізації над широкими позапартійними масами робітниць та селянок. На губернській нараді завідуючих округовими та районними відділами по роботі серед жінок у 1924 р. підкреслювалося, що делегатські збори повинні складатися з батрачок, незаможниць, селянок, червоноармієць (дружин червоноармієць), а середнячок - тільки за персональним відбором [12]. Таким чином, щоб отримати статус делегатки, потрібно було належати до певної соціальної верстви. По всій Україні кількість сільських делегаток на делегатських зборах становила:

у 1922-1923 рр.-8189 жінок,
1923-1924 рр.-29736, 1924-
1925 рр.-52546.

А по Катеринославщині у 1925 р. селянок-делегаток було 6815 тобто 13% від загальної кількості селянського жіноцтва [13]. Програми сільських делегатських зборів охоплювали широке коло питань: від стану сільського господарства та промисловості, земельної та податкової політики до медицини, в тому числі знахарства та профілактики венеричних захворювань. Розглядалася й група світоглядних питань: походження землі, людини, життя. Така увага питанням світобачення цілком зрозуміла, бо 80% селянок були взагалі неписьменні [14]. У 1923 році на жіночих делегатських зборах по всій Україні обговорювалося 620 питань. У протоколі губернської наради завідуючих

-251-

Аграрний сектор економіки радянської України

окружним та районним відділами по роботі серед жінок є такий параметр, як "втратили релігійність", де зазначено 185 жінок. Взагалі, жінкам-делегаткам пропонувалось від релігійних обрядів утримуватись [15] і влада пропонувала втягувати їх до гуртків "безбожників" [16]. Щодо тих жінок, які безпосередньо увійшли до керівних структур, то згідно з директивами, їх кількість в Радах необхідно було довести до 25%, а в виконкомах до 15 %.

Насправді картина була така:

у 1923 р. кількість жінок в сільрадах по Україні становила 2778 чоловік, тобто 2,1 % від загальної кількості;

у 1924 р. - 12 241, відповідно 5,9 %;

у 1925 р. -13121 або 13,2% [17]. Таким чином, кількість селянок, що залучалась до державного керівництва, поступово зростала. Але чим вищим був ранг державної структури, тим менше там було жінок. Дуже цікава думка прозвучала на міжнародному семінарі "Тендерні дослідження: проблеми та порівняльні перспективи" (1991 р.): щоб суспільство було стабільним на всіх рівнях керівництва повинно бути 30-40% жінок. Може у цьому й криється причина суспільних негараздів?

Безумовно, не слід забувати про страшний голод 1921-1922 рр., який зачепив, перш за все, селянське населення і відсунув на другий план усі проблеми, окрім єдиної- фізичного виживання. Так, наприклад, у Катеринославський губком КП(б)У із Павлоградського уживвідділу надійшов звіт, де зазначалося, що голод остаточно паралізував усяку політичну роботу [18]- жінкам було не до політики.

Ще необхідно згадати жінок, які були ізгоями радянської влади: насамперед, це жінки - члени релігійних общин та жінки-позбавленки.

Аналізуючи інформацію про осіб, які були позбавлені права обирати та бути обраними у сільради (7 сільських рад Катеринославської губернії, 1925 р.), відзначимо, що 3 5 % (101 людина) позбавлених це - жінки, 44% яких мали професію "домогосподарка". Рішення про позбавлення права обирати та бути обраними у сільраду ухвалювалося сільськими вибірками. Усіх жінок-позбавлених можна поділити на дві групи: позбавлені прав за свій особистий стан - соціальний: колишня поміщиця; майновий: власниця борони чи млина, має дохід від власного підприємства; фізичний: глухоніма; чи діяльність - самогонниця, торговка, приховує землю від облоги, закликає проти радянської влади - таких жінок було 39%. Друга група - позбавлені прав за діяльність чи стан інших членів сім'ї (чоловіка, батька, свекра), наприклад, чоловік - член релігійної общини чи священик, чоловік був у білій армії, свекор або чоловік - володар борони, млина чи власного підприємства, торговець. 26% жінок були відновлені у своїх правах, однак, це ніколи не стосувалося жінок, які були дружинами чоловіків, що мали відношення до релігійних культур. Тверська дослідниця О.В.Карпичева, аналізуючи дані про позбавлення виборчих прав за заняття торгівлею у Тверському регіоні, підкреслювала, що жінок 20-50 років позбавляли виборчих прав як членів сім'ї та утриманок [19,20-22]. В Катеринославській губернії у досліджуваний нами час 13% жінок, середній вік яких 33 роки, стали позбавленками за особисте заняття торгівлею.

Вважається, що українській культурі притаманне жіноче лагідне обличчя [20,257]. Яке ж обличчя у нашої селянки вдалось відтворити нам? Мабуть, стурбоване за дітей (порада радянської влади: "здаючи дитину у дитячий будинок, жінка звільняє себе для роботи в радах [21], комунах та артілях), за себе (як жити достойно, щоб не стати позбавленкою; як стати грамотною, щоб "легше було справлятися зі своїми ворогами"[22]; як розібратися та зрозуміти усі здійснювані кампанії - кооперацію, кулспром, страхування, податки та ін.), виснажене (боротьба з голодом, тяжка праця) та є в ньому вічна, притаманна тільки жінці надія - надія на краще життя.

1. Цит. : Мегери С. Женские исследования в Австралии /Л Социс. — 1992.- № 5.
2. Абукирова Н.А. Что такое "гендер"? /Л Общественные науки и современность. -1996. - №6.
3. Пушкарева Н.А. Зачем он нужен этот "гендер"? Новые концепции и подходы к анализу прошлого II Социальная история. Ежегодник, 1998/99. М., 1999.
4. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). - ф. 11, оп. 1, спр. 459, арк. ІООзв.
5. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.3711, оп. 1, спр.30, арк. 11.
6. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). - ф. 11, оп. 1, спр. 459, арк. ІООзв.
7. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.11, оп.1, спр.459, арк.99-100.
8. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.11, оп.1,спр. 459, арк.137-145.
9. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф. 1, оп. 1,спр.576, арк.20.
10. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.11, оп.1, спр. 294, арк.21.
11. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.1,11.
12. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). -ф.11, оп. 1,спр. 294, арк. 21.
13. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.11, оп.1, спр. 459, арк. 108.
14. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.2716, оп. 1, спр. 12, арк.60.
15. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф. 1, оп. 1, спр..576, арк. 157.
16. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.11, оп.1, спр. 296, арк. 9.
17. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.11, оп. 1, спр. 459, арк. 101зв.
18. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.1, оп.1, спр.578, арк.9.

Аграрний сектор економіки радянської України

19. Карпичева О.В. Позбавленці виборчих прав за заняття торгівлею у кінці 20 - поч. 30-х рр. XX ст. /і Інформаційний бюллетень асоціації "История и компьютер". -№21, март 1997. Мінськ, 1997.

20. Алексієнко А.П. Жіноче начало у духовності українського етносу//Наука і соціальні проблеми суспільства, зб. наукових статей. -Х.,1998.

21. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф.1, оп.1, спр.576,арк.21.

22. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).- ф. 1, оп. 1, спр.576, арк.159.

Бабенко ЛЛ,ЛЛ. (м. Пол тав а)

Більшовицька політика в галузі торгівлі на селі у 20-х - на початку 30-х років в Україні

Соціальна сфера українського села впродовж віків залишалася однією з найбільш вразливих сторін його життя. Об'єктивні соціально-економічні реалії вітчизняної історії ХХ століття наочно продемонстрували, що радянській владі, попри гучні гасла, не вдалося ліквідувати гостроту цієї проблеми.

Показовим є період 20-х - початку 30-х років, коли в умовах гострого протистояння воєнно-комуністичних і непівських принципів господарювання, вироблялася державна політика щодо торгівлі, як однієї з найважливіших ланок соціально-економічного життя. Тривалий час вона розглядалася більшовиками як несумісна з радянською економічною системою. Водночас, економічна криза і перехід до нової економічної політики обумовили визнання провалу ідеї створення моделі держави-комуни, в якій торгівля поступалася прямому товарообміну між містом і селом. Масові антирадянські виступи селян, обурених продрозкладкою, змусили більшовиків шукати нові шляхи налагодження відносин із селянством. Селянин залишався ключовою фігурою в політиці непу. В його руках зосереджувалися продовольчі запаси, які держава планувала отримати шляхом впровадження товарообміну.

Товарообмінна кампанія становила собою спробу держави безпосередньо обміняти промислові товари на продукти сільського господарства, що лишилися у селян після виплати податку, за встановленими міновими еквівалентами без застосування грошей. Товарообмін проголошувався таким же ударним фронтом як і стягнення податку. З його успішним проведенням більшовики сподівалися не тільки вирішити проблему заготівлі хліба, але й, одночасно, ліквідувати вільну торгівлю. На пленумі Харківської міськради наркопрод М.Владимиров у своєму виступі наголошував: "Наше завдання - з допомогою організованого колективного товарообміну з селом вбити індивідуальний обмін та торговельну спекуляцію" [1].

Проведення товарообміну одразу ускладнилося цілим рядом проблем. Україна приступила до його організації в умовах тяжкої економічної розрухи. Так, виробництво промислової продукції в республіці знизилось до 1/10 довоєнного рівня; з 11 тис. підприємств в 1921 р. працювало лише 2552. Стан промисловості багато в чому визначав загальний рівень життя населення, особливо сільського. Споживання основних продуктів у порівнянні з 1913 р., катастрофічно скоротилося. Якщо норми 1913 р. взяти за 100%, то у 1921-1922 рр., населення споживало: цукру 11,5%, солі - 39,7%, сірників-26,8%, бавовняних тканин-15,2% [2]. В результаті неврожаю 1921 р. катастрофічно знизився валовий збір зерна, який становив лише 45 млн. пуд порівняно з 231,6 млн. пуд у 1913 р. Восени в республіці продрозкладка була замінена продподатком, але на місцях селянам важко було зрозуміти суть цієї заміни. На губернській проднаradі у Полтаві в доповідях з місць зазначалося: "У податковій роботі податкова інспектура часто збивалася на старі принципи розкладки; продагент ще 31 липня брав розкладку, а 1 серпня говорив уже про податок"[3]. Заготівля хліба здійснювалася при сильній протидії селян, для якої держава використовувала силові методи. Ситуація ще більше ускладнювалася насуванням голоду на південні губернії України.

Головні завдання в організації товарообміну держава поклала на споживчу кооперацію. У травні 1921 р. між Наркомпродом і Вукоопспілкою була підписана угода, в якій йшлося про методи проведення товарообмінних операцій в Україні. З метою залучення до участі в них селян, 12 серпня 1921р. ВУЦВК прийняв постанову "Про недоторканість продуктів промисловості, одержаних сільським населенням шляхом товарообміну".

Проте прийняття відповідних постанов і теоретичних міркувань було недостатньо для забезпечення виконання державної політики. Як справедливо зазначав наркопрод України М.Владимиров, селянин повинен виробити "смак" до товарообміну з кооперацією чи державою, бачити у ньому економічну вигоду. Державним і кооперативним товарообмінним органам слід враховувати, що селянин віддає перевагу формулі "товар-гроші-товар", а не "товар-товар". Вже в

Аграрний сектор економіки радянської України

травні 1921р. цей високопоставлений радянський чиновник робить висновок, що в боротьбі держави з вільним ринком за селянина і його продовольчий арсенал слід створити стабільні гроші і багатий асортимент товарів для організованого товарообміну. В червні ж 1921 р. на пленумі Харківського губвиконкому констатувалося, що товарообмінний фонд, переданий кооперації, незначний, товарів зовсім мало, асортимент їх бідний, а якість невисока, "товар, яким цікавиться село (посуд, серпи, коси, сіль і т.п.) кооперація запропонувати не може" [4]. При цьому кооперація володіла 10% всіх наявних промислових товарів, переданих їй державою у довгострокову позику.

Така картина спостерігалася загалом по всій Україні. Здана селянами на кооперативні товарообмінні пункти сільськогосподарська продукція лише на 40% забезпечувалася товарами, а решта 60% оплачувалася готівкою, якої до того ж не вистачало. Тому при наявності вибору - реалізації лишків продукції через кооперацію чи на вільному ринку - селяни віддавали перевагу останньому. Товарообмін об'єктивно еволюціонував у торгівлю. Незважаючи на вперті спроби більшовиків ліквідувати її ще в перші роки радянської влади через заборону спеціальними декретами "мішечництва", закриття місцевих базарів, боротьбу з спекуляцією, використання військових формвань тощо, знищити вільну торгівлю так і не вдалося. Головним її носієм залишалося селянство з його дрібнотоварним укладом. Саме воно відіграло головну роль у забезпеченні продовольчих потреб населення, використовуючи різні форми торгівлі. Про це свідчать результати статистичного обстеження бюджетів робітничих сімей у 1920 р. Робітники одержували за картками лише 29,4% необхідних продуктів харчування, а решту - з інших джерел; зокрема, купівлі на базарах - 43,6 та через натуральний обмін - 22,4% [5]. З прийняттям постанови ВУЦВК про заміну продрозкладки продподатком (27 березня 1921 р.) було легалізовано обмін у межах місцевого ринку, на який селяни могли постачати харчові, сировинні, фуражні запаси після виконання ними податку.

Отже, весняний план 1921 р. переходу до непу зводився до того, щоб відкривши перед селянами можливість опосередкованого переходу до соціалізму через торгівлю, продовжити для усупільненого сектора безпосередній перехід через товарообмін. Восени ж 1921р. стало зрозумілим, що основою переходу для всіх соціально-економічних секторів до непу може бути лише торгівля. Однією з найважливіших форм торгівлі, що забезпечувала потреби селянства, стали ярмарки. Їх відродження в Україні в роки непу було не просто даниною традиції, а зумовлювалося економічними факторами, зокрема нерозвиненістю торговельної мережі. Обмін селян своєю продукцією, виробами кустарних ремесел почав здійснюватися вже відразу після проголошення декрету про відмін} продрозкладки. Прийняття Рад-наркомом України 14 грудня 1922 р. постанови "Про порядок відкриття ярмарків" лише легалізувало і узаконило існуючий стан речей. У перші роки нової економічної політики відродили свою діяльність найбільші українські ярмарки: Хрещенський у Харкові і Київський контрактний. З огляду на велике крайове значення вони знаходилися у безпосередньому віданні Укркомвнуторгу і діяли на підставі особливих правил. Для сільської місцевості вагомішу роль відігравали провінційні ярмарки місцевого значення. На жаль, невеликі містечкові та селищні ярмарки і базари лише епізодично відображалися у звітах радянських та господарських органів. Проте не можна не помітити їх ролі в економічному житті губерній. Так, за повідомленням губкомвнуторгу Чернігівщини, в 1924р. у 163 населених пунктах відбувся 301 ярмарок [6]. У межах Волині ярмаркові торги збиралися в 71 населеному пункті [7]. За даними Катеринославської товарної біржі в цьому ж році на території губернії відбулося 320 ярмарків [8]. В асортименті ярмаркової торгівлі переважали товари селянського попиту: залізо-скоб'яні вироби, мануфактура, шкіра, бакалія, гончарні і дерев'яні вироби, а також велика рогата худоба, коні. Окрім селян основними постачальниками на ярмарки були також приватні торговці.

Слід зазначити, що на кінець 20-х років все сільське населення України становило 23,6 млн. чоловік, з них в селах з налагодженою системою торгівлі проживало 17,5 млн. чоловік. Питому вагу в її діяльності становили приватні торговельні заклади, які мали цілий ряд переваг перед державними і кооперативними. Вбачаючи у приватній торгівлі серйозного конкурента, держава штучно створювала перешкоди для її розвитку. Різке скорочення кількості приватних крамниць на селі відбулося вже на рубежі 1924-1925 років. Протягом 1926-1927 рр. припинило існування 10,6 тис. приватних крамниць, наступного року ще 27 тис, а 1929 р. - 30 тис. [9]. Це позбавляло селян єдиної можливості придбання найнеобхідніших речей без виїзду до міст чи навколишніх сіл. Статистичні дані вказують і на скорочення питомої ваги приватної торгівлі у придбанні товарів селянами - в першій половині 1929/30 р. вона становила тільки 60,7% від загальної суми 1927/28 р., а в цілому її доля скоротилася на 8,8%. [10].

Як альтернативу приватнику, на селі держава розглядала кооперативну торгівлю, надаючи їй суттєві пільги. Проте постачання товарами сільських жителів через кооперацію перебувало у вкрай незадовільному стані. За середньостатистичними показниками по Україні, в 1923/24 р. на одного члена споживчої кооперації на селі припадало товарів на суму 4 крб. 38 коп. на рік, на місцях ці показники були ще більш вражаючими: в Коростенській окрузі пайовики отварилися на 2крб., а на Київщині - лише на 36 коп. за рік. [11]. В цілому, на село припадала тільки третина всіх торговельних оборотів споживчої кооперації за 1923/24 р.

Аграрний сектор економіки радянської України

Очевидною була диспропорція в розподілі товарів між містом і селом, яка ще більше загострилася з початком товарного голоду. Наприклад, за підсумками 1924/25 р. на 5 млн. міського населення вся промисловість України виробляла товарів на суму 616 млн. крб., а на 23,5 млн. сільських жителів - лише на 523 млн. крб. Таким чином, головна маса товарів осідала в містах. Не йшли в буть-яке порівняння і обсяги торговельних оборотів низових ланок споживчої кооперації міста і села. Тоді як одне робітниче товариство за рік в середньому реалізувало товарів на суму 865 тис. крб., сільське - всього на суму 29 тис. крб. Відповідно різними були можливості робітників і селян у забезпеченні своїх споживчих потреб через кооперацію: робітники через систему своїх товариств одержували товарів на 51 крб. 22 коп. в рік, а селяни - лише на 7 крб. 9 коп. [12]. Тому видається сумнівним твердження офіційних органів про забезпечення кооперацією в 1924/25 р. платіжного попиту села на 50-60%.

Дискримінація селян в галузі торговельного обслуговування спостерігалася і в ціновій політиці. "Ножиці цін" на промислову і сільгосппродукцію, які склалися на початку 20-х років і в 1923 р. сягнули 300%, держава намагалася ліквідувати адміністративними методами. Кампанія боротьби за зниження цін виявилася малоефективною. Однак, її використали для стимулювання більш швидкого зростання членів кооперації на селі. Влітку 1928р. за рішенням оргбюро ЦК КП(б)У кооперативна нарада встановила дві ціни: для пайщиків і для неохоплених кооперацією, причому, остання була значно завищена. З переходом до суцільної колективізації цінова політика і постачання товарів перетворилися на політичний фактор. Зокрема, порядок реалізації дефіцитних товарів на селі за розпорядженням наркомторгу СРСР мав на меті стимулювати контракцію і заготівлю сільськогосподарської продукції. В період проведення хлібозаготівель реалізація здійснювалася за таким принципом: біднота, яка не мала надлишків товарного хліба, постачалася нормально, інші категорії селян мали право купити товари тільки за умови здачі хліба державі. Заможні селяни, які збували хліб на ринок, не могли придбати в кооперації навіть товари першої необхідності (сіль, гас, сірники тощо). Але навіть при умові виконання плану вони купували товари за цінами на 15% вищими від звичайних [13]. Такою була практика здійснення принципу класового підходу в торгівлі, яка повністю відповідала політичній лінії правлячої партії.

Ще більш нелюдських форм вона набула з посиленням опору українського селянства колективізації. У відповідності з постановою ЦК ВКП(б) від 15 вересня 1930 р. виділені для стимулювання хлібозаготівель дефіцитні товари відпускалися здавачам хліба в пряму співвідношенні до розмірів зданої продукції. Норми відпуску промтоварів встановлювалися в грошовому еквіваленті до кількості зданого хліба. При цьому диференціювалися групи здавачів і встановлення норм для них: для колгоспів - 47 коп. за пуд пшениці, одноосібників-контрактантів - 40 коп., а для неконтрактантів - 32 коп. Граничні норми відпуску товарів в одні руки встановлювалися на місцях райспоживспілками з наступним затвердженням райвиконкомом.

Критичним став 1932 р., коли у зв'язку з невиконанням завищених планів хлібозаготівель в цілий ряд районів було припинено завезення товарів. В директиві, одержаній Вукоопспілкою, йшлося про оприлюднення в торговельних точках списків колгоспів та селян-одноосібників, які не виконали плану хлібоздачі, і припинення відпуску їм товарів. В Україні діяла також вказівка про повне припинення вазову всіх товарів в села, занесені на так звані "чорні дошки", в тому числі солі, сірників, гасу, мила і навіть вивезення раніше доставлених товарів. Водночас, припинення відпуску товарів та інші санкції не поширювалися на районний актив [14]. Слухняне виконання торгівлею політичних директив ще більше посилювало трагедію голодомору 1932-1933 рр. в Україні, а кооперація повернулася до виконання функцій доби воєнного комунізму - нормованого розподілу товарів серед населення.

Воєнно-комуністична психологія більшовицьких лідерів перешкодила вибору зваженого, збалансованого підходу до вирішення соціально-економічних проблем села. Розглядаючи його як джерело фінансування всіх соціалістичних перетворень, держава стала на шлях розселення країни, тотально-руйнівного використання ресурсів села, залишаючись в боргу перед ним і по сьогоднішній день.

1. Вісті. - 1921. - 10 квітня

2. Вопросы внутренней торговли на Украине. - Харьков, 1926. - С.6

3. Бюлетень народного комиссариата по продовольствию. - Харьков, 1922. - Июнь. - № 19.-С.5.

4. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. - Харьков, "Основа", 1992.-С.18

5. Ревегук В.Я. Ограничение и обобществление частной торговли на Украине в годы гражданской войны (1919-1920 гг.) //Вопросы истории СССР. - Харьков, 1987. - Вып. 32. - С. 46,47.

6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). - Ф. 423, оп. 1, спр. 246. - Арк. 56.

7. Там само. - Спр.304. - Арк. 1.

8. Український економіст. - 1925. - 6 лютого.

9. ЦДАВО України. - Ф. 1, оп. 4, спр. 1021. - Арк.. 22.

10. Лантух В.В. Вказана праця. - С. 170.

11. Український економіст. - 1925. - 5 лютого.

12. Генкін О., Гречка О. Споживча кооперація. - Харків, 1927. - С 53.

Святець Ю.А. (м. Дніпропетровськ)

Статистичний аналіз економічної ефективності селянських господарств України на початку НЕПу: компаративний аспект

Традиційно вважається, що основною причиною існування малопоєєвних селянських господарств у роки нової економічної політики була їхня бідність (незаможність), тобто недостатня забезпеченість робочою силою, тягловою худобою, сільськогосподарським реманентом та знаряддями тощо. Проте, ще у 1920-ті рр. окремі дослідники ставили під сумнів правомірність такого погляду. Так 1926 р. Г.Раєвич, говорячи про визначення обсягу селянського господарства називав такі основні його параметри: 1) розміри землекористування; 2) технічне обладнання господарства; 3) інтенсивність сільськогосподарського виробництва [5, 10]. Щоправда, джерелом для власних досліджень він обрав матеріали бюджетних обстежень селянських господарств 1910-1915 рр. російських (Тамбовської, Ферганської, Волоколамської, Сибірської, Ярославської, Пензенської) губерній.

Двома роками раніше (1924 р.) К.Воробйов, аналізуючи методологію сільськогосподарського районування, виділяв низку показників, за допомогою яких можна вивчати особливості організації селянського господарства у відповідних регіонах [1]. Серед інших він називає ознаки інтенсивності господарства: 1) пропорції екстенсивних та інтенсивних культур; 2) молочне тваринництво; 3) свинарство; 4) співвідношення пару, перелогів і посівів трав та площі оранки. Названі ознаки концентрують у собі спосіб організації сільськогосподарського виробництва. Так, зменшення посівної площі та зниження поголів'я худоби означає скорочення сільськогосподарського виробництва, а отже призводить до збільшення закупок сільськогосподарських продуктів та розвитку відхожих промислів селянства. Тобто, питання інтенсивності господарств та обсягу їх виробництва взаємопов'язані між собою і є індикатором дієздатності селянських господарств.

Того ж 1924 р. професор А.В.Чаянов видав монографію "Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий", яка була певним підсумком досліджень групи співробітників (А.Чаянов, І.Лопатін, О.Вайнштейн) Інституту сільськогосподарської економіки за дорученням Центрозему, розпочатих ще 1921 р. У цій роботі А.В.Чаянов стверджував, що ідеальним апаратом сільськогосподарського виробництва є не велика латифундія й не індивідуальне селянське господарство, а новий тип господарської організації, в якому організаційний план розщеплений на низку ланок, кожна з яких організована у тих розмірах, які є оптимальними для нього, тобто, ідеальним він вбачав селянське сімейне господарство, яке виділило із власного організаційного плану всі ті його ланки, в яких форма великого виробництва має безсумнівну перевагу над дрібним й організувало їх за різним ступенем величини у кооперативи [8, 3-4].

У даному дослідженні ми ставимо за мету здійснити аналіз інтенсивності багато- та малопоєєвних селянських господарств степової України, що дозволить відповісти на питання про бідність малопоєєвних господарств.

Відповідно до аграрної реформи Радянської влади та Земельного Кодексу України [2] на початок 1920-х рр. було проведено порівнювальний розподіл землі між господарствами за трудовою нормою на їдця. Вважаючи, що таку реформу було здійснено справедливо, то можна стверджувати, що кожна селянська сім'я отримала зручної (догідної) землі стільки, як це було передбачено законом, а отже багатоземельні господарства мали б означати великосімейні, тоді як малоземельні - малосімейні. Водночас, невеликий шмат землі теоретично простіше обробити, навіть за відсутності тягла та сільгоспзнарядь. Тому, теоретично частка польового посіву від загальної площі догідної землі повинна бути навіть нижчою у багатоземельних господарствах. Проаналізуємо цей аспект на основі даних матеріалів весняного вибіркового перепису 1923 р. селянських господарств України [6]. Для кожної посівної групи з 8 округів (Бердянський, Запорізький, Катеринославський, Криворізький, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Херсонський), що увійшли до складу виділеного нами за допомогою кластерного аналізу типу - Нижньодніпровського Степу, - нами були обчислені відносні значення основних характеристик складових селянського господарства у розрахунку на 100 дес. польового посіву, а площі польових культур - на 100 господарств регіону.

На основі цих даних методом Ворда (Ward) була проаналізована матриця відстаней Евкліда між посівними групами селянських господарств округів регіону і побудована дендрограма (кластер) їх послідовної ієрархічної агломерації [3; 4].

Аграрний сектор економіки радянської України

Отриманий кластер відображає той факт, що вся сукупність посівних груп господарств округів регіону чітко поділяється принаймні на два однорідних за складом типи: 1) малопоєєвні - з посівом до 3,0 дес. (7724 опитаних господарств); 2) багатопосівні - з посівом понад 3,0 дес. (19 393).

Для цих двох типів селянських господарств по кожній з ознак були обчислені середні значення, стандартні відхилення та коефіцієнти варіації (табл. 1). Пересічні розміри зручної землі у великопоєєвних господарствах становили 11,82 дес, що лише удвічі більше, ніж відповідне значення для малопоєєвних господарств (5,70 дес). Це означало, що пересічно на одного члена сім'ї у великопоєєвних господарствах припадало приблизно 2,16 дес, а в малопоєєвних - 1,46 дес, що більше тільки у 1,5 рази. Приблизно таке ж співвідношення спостерігається й стосовно площі зручної землі у розрахунку на кожного члена сім'ї робочого віку: у великопоєєвних - 4,697 дес, а в малопоєєвних - 2,931 дес. Хоча в господарствах першого типу члени сімей робочого віку становили 45,9 %, а в господарствах другого типу - 52,41 %. Отже, наведені цифри свідчать про те, що багатопосівні господарства в цілому були порівняно ліпше забезпечені догідною землею як пересічно на двір, так і на кожного члена сім'ї, зокрема й робочого віку. Водночас, коефіцієнт економічного навантаження працездатних членів сім'ї великопоєєвних (1178,6 ‰) також був вищий, ніж у господарств з польовим посівом до 3,0 дес (908,0 ‰). Ще рельєфніше ця тенденція проступає, якщо подивитись на такий показник, як кількість робочих рук у розрахунку на одиницю площі польового посіву. З'ясується, що у цьому плані малопоєєвні господарства мають помітні резерви, оскільки в них на кожні 100 дес польового посіву припадало 78 чоловіків та 109 жінок робочого віку, тоді як у великопоєєвних відповідні показники були у 4 рази нижчі - 19 чоловіків і 21 жінка робочого віку. Причиною тому було низькоефективне використання малопоєєвними господарствами зручної землі. Так, на 100 дес. посівних площ у них припадало 415,89 дес. зручної землі, тоді як у великопоєєвних - тільки 150,95 дес.

Спробуємо з'ясувати, з чим це пов'язано? Порівняльний аналіз пересічних величин інших показників свідчить, що у малопоєєвних господарствах кількість плугів різних (87) у розрахунку на 100 дес. польового посіву майже у 14 разів перебільшувало відповідне значення для великопоєєвних (6). До того ж за кількістю рал та бункерів ці два типи господарств майже не відрізнялися. Цікаво порівняти також дані щодо забезпеченості кожного з названих типів господарств худобою (розподілі за видами та віком. У розрахунку на 100 дес польового посіву малопоєєвні господарства (87 голів) мали більше поголів'я домашньої худоби, ніж великопоєєвні (69). Однак, склад поголів'я худоби дозволяє з'ясувати одну з причин малопоєєвності господарств. Насамперед, у ньому простежується чітка тенденція до переваги у великопоєєвних господарствах робочої (тяглової) худоби - коней (14 голів, що удвічі більше, ніж у малопоєєвних - 7 голів), у т. ч. робочих віком від 4 років і старше (відповідно 9 голів проти 5) та молодших 4 років (1,79 проти 1,03), жеребців від 1 року до робочого віку (1,60 проти 0,82) та лошат віком до 1 року (1,00 проти 0,3 3), а також робочих волів (1,76 проти 1,12) та волів-третяків (0,24 проти 0,12). Переважали великопоєєвні господарства і за забезпеченістю окремими видами продуктивної худоби -дорослих овець (22,78:13,15) та свиней (0,55:0,43) і підсвинків (1,36:0,95). Тобто, у великопоєєвних господарствах у складі домашньої переважала робоча худоба, що визначалося потребою обробки великих площ наявної зручної землі, та інтенсивних видів (вівчарства та свинарства) продуктивної худоби.

За розміром поголів'я великої рогатої худоби малопоєєвні господарства (55 голів) мали майже подвійну перевагу над багатопосівними (29), причому худоби молочного спрямування, тобто інтенсивного (трудомісткого) тваринництва. Так, корів у розрахунку на 100 дес. польового посіву у малопоєєвних господарств налічувалося 36 голів, тоді як у багатопосівних лише 16. Про молочну спеціалізацію малопоєєвних господарств свідчить і менша (35,76 %) частка телят віком до 1 року, що припадали на 100 корів, порівняно із великопоєєвними (48,70 %). Тобто, склад стада великої рогатої худоби свідчить про екстенсивний (м'ясний) напрям великопоєєвних господарств та інтенсивний (молочний) - малопоєєвних.

Відрізняються ці два типи господарств і за структурою польових засівів. Так, у малопоєєвних господарствах перевага віддавалася здебільшого екстенсивним культурам: житу озимому (36,73 %), ячменю (28,81 %), кукурудзі (8,59 %), соняшнику (8,08 %), баштанам та городині (4,79 %), а також сіяним травам (1,35 %). У великопоєєвних же господарствах поряд з екстенсивними (житом озимим - 24,56 %, ячменем - 24,64 %, кукурудзою - 7,58 %, соняшником - 6,78 %) значна увага приділялася й інтенсивним культурам (озимій пшениці - 10,52 %, ярій пшениці - 9,29 %, просу - 4,36 %, вівсу - 4,05 %, картоплі - 0,74 %, льону - 0,58 %, іншим культурам -1,42 %).

Рельєфніше відмінності цих двох типів господарств проступають при кореляційному аналізові. Для кожного з типів господарств були обчислені матриці коефіцієнтів парної лінійної кореляції К.Пірсона, на основі яких побудовано графі міцних додатних зв'язків між парами ознак. З першого погляду на графі міцних зв'язків елементів (параметрів) цих двох типів господарств можна побачити істотні відмінності між ними. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що сила взаємозв'язків між елементами малопоєєвних господарств значно слабша, ніж для великопоєєвних, тобто, господарства з посівом нижче 3,00 дес у Подніпровському Степу відзначалися нестійкою структурою. Друга особливість полягає в тому, що графі міцних додатних зв'язків елементів великопоєєвних господарств розпадається на два окремі підграфи, причому ця відокремленість

Аграрний сектор економіки радянської України

зумовлена від'ємними (оберненими) взаємозв'язками між ними, на відміну від малопосівних господарств, де такі зв'язки додатні і достатньо сильні. Для великопосівних господарств отримано самостійний підграф, у якому відображено міцні взаємозв'язки між кількістю їдців (22) та кількістю чоловіків (23) та жінок (24) працездатного віку, а також площею придатної землі (21), кількістю робочих плугів (47), загальними розмірами поголів'я великої рогатої худоби (38) і корів (33) зокрема. Щоправда, площі придатної землі надто слабо корелювали з кількістю плугів та розмірами поголів'я великої рогатої худоби і зокрема корів. Проаналізуємо детальніше ці два графи (дві моделі селянських господарств).

У малопосівних господарствах, на відміну від великопосівних, мали місце взаємозв'язки таких елементів господарств, як площа польового посіву під сочевицею (13), кількість голів ялових корів (34) та кіз (40). Водночас у структурі малопосівних господарств відсутні додатні взаємозв'язки з такими елементами, як частка польового посіву під коноплями, кількість голів робочих коней, молодших 4 років (26), волів-третяків (31) та дворічних биків (32), а також кількість рал (49), сабанів (50) та садибно-городних посівів (51).

Малопосівним господарствам притаманні такі особливості у структурі. Господарства, що мали достатнє загальне поголів'я коней (29), у посівному кліні віддавали перевагу технічним (картопля (15) та цукрові буряки (16)) та кормовим (овес (5), багаторічні сіяні трави (17), сочевиця (13), інші та нерозподілені (19)) культурам. Водночас, поряд із суто степовими зерновими (житом озимим (1) та ярою пшеницею (3)) помітну частку польового посіву займала така інтенсивна культура, як гречка (6). Досить типовим було поєднання у польовому посіві льону (10) з бобовими - горохом (12) та квасолею (14), які вважаються кормовими білковими культурами. Характерно, що у господарствах з більшим розміром посіву помітна увага приділялася насамперед такій екстенсивній трудомісткій культурі, як соняшник. У господарствах, в яких у складі табуна коней переважав молодняк - жеребці від 1 року до робочого віку (27) - як тяглова худоба використовувалися також і робочі воли (30).

Аналізуючи граф міцних додатних взаємозв'язків елементів малопосівних господарств можна побачити потужну (з силою понад 0,9) кореляцію між часткою польового посіву ячменю (4) і загальними його площами (20). Міцний зв'язок (силою від 0,7 до 0,9) загальної площі польового посіву зафіксований із трудомісткими культурами - житом озимим (1) та кукурудзою (8). Окрім того, збільшення площ польового посіву для малопосівних господарств безпосередньо пов'язане (силою від 0,5 до 0,7) також із такими культурами, як овес (5), озима пшениця (2), просо (7), соняшник (9), баштани та городина (18), а також інші та нерозподілені (19). Щоправда, великопосівним господарствам такі взаємозв'язки також притаманні.

Багатопосівні господарства мають значно більше відхилень як від "стандартної" (типової) структури селянського господарства Подніпровського Степу, так і від структури малопосівних. Насамперед, такі відмінності проявляються сильними взаємозв'язками (блок А) між такими елементами селянських господарств, як площа польового посіву жита озимого (1) і водночас пшениці озимої (2) з площею польового посіву вівса (5) та поголів'ям дорослих свиней та кабанів (41). Такі взаємозв'язки елементів селянського господарства свідчать про інтенсивний характер рільництва та тваринництва "багатопосівних". Інший блок (В) сильних взаємозв'язків охоплює технічні (олійно-текстильні) культури - льон (10) та коноплі (11), поєднані з картоплею (15) та сіяними травами (17). Ще однією особливістю багатопосівних господарств були тісні кореляції між розмірами поголів'я лоша (28) та жеребців від 1 року до робочого віку (27), з одного боку, та між розміром поголів'я робочих коней, молодших 4 років (26), та загальним поголів'ям коней (29), з іншого. Причому ці елементи мали взаємозв'язки середньої сили із загальним поголів'ям свиней (44) та поросят віком до 4 місяців (43). Загальне поголів'я свиней (44) було тим більше, чим більшими були загальні площі польового посіву (20), в якому помітну частку становила ярова пшениця (3). Загальні площі польового посіву у багатопосівних господарствах були взаємопов'язані з кількістю голів бичків, старше 1,5 років (35), дорослих овець та баранів (39), раніше названими польовими культурами (ячменем (4), вівсом (5), льоном (10), картоплею (15)). Цікаво, що площа польового посіву гороху (12) тісно була пов'язана з поголів'ям іншої худоби (45), а також з площами польового посіву соняшнику (9) та кількістю голів дорослих овець та баранів (39). Останній показник водночас взаємопов'язаний з площами польового посіву кукурудзи (8) та квасолею (14). Слід відзначити також наявність зв'язку середньої сили площ польового посіву ярової пшениці (3) та соняшником (9) із поголів'ям робочих волів (30), яке у свою чергу корелює з поголів'ям волів-третяків (31).

Отже, особливістю багатопосівних селянських господарств, яка відбилася у графі міцних зв'язків, є орієнтація їх на інтенсивне ринкове рільництво (зернове та технічне), продуктивне тваринництво (свинарство), з обробкою землі переважно кінями і розвитком відповідної кормової бази для годівлі худоби.

Змістовні висновки аналізу матриць кореляційних зв'язків елементів кожного з цих двох типів господарств може дати метод головних компонентів [7].

Для малопосівних господарств отримано 4 головні компоненти, які разом пояснювали більше половини (53,45 %) загальної дисперсії об'єктів за ознаками. З метою посилення ваги і сили головних компонентів було здійснено обернення факторів методом нормалізованого варімаксу. Внаслідок

Аграрний сектор економіки радянської України

цього, перша головна компонента пояснювала 17,62 % загального розсіяння об'єктів. Вона додатно впливала на загальну кількість голів домашньої худоби (0,824), головним чином великої рогатої (0,823), у т. ч. телят (0,798), корів (0,717), назимків (0,646), ялових корів (0,598), робочих волів (0,561), а також усіх свиней (0,841), у т. ч. поросят віком до 1 року (0,819) та підсвинків (0,463). Ця головна компонента відігравала суттєву роль у великосімейних (0,666) господарствах з перевагою чоловіків (0,710) та жінок (0,636) робочого віку, а також мали вище середнього рівень забезпеченості різними плугами (0,604) та букерами (0,499). Водночас, вплив компоненти послаблювався у господарствах, вище середнього рівня були загальні площі польового посіву (-0,428), і зокрема ячменю (-0,458). Отже, перша головна компонента визначала тваринницьку спеціалізацію малопосівних господарств регіону.

Друга головна компонента пояснювала 12,17 % загального розсіяння малопосівних селянських господарств. Вона проявляла себе найдужче в господарствах, які найліпше були забезпечені тяглом - кінями (0,903), у т. ч. робочими кінями старших (0,868) та молодших (0,501) 4 років, жеребцями від 1 року до робочого віку (0,598) та лошатами віком до 1 року (0,612), а також робочими волами (0,436). Серед іншої худоби в таких господарствах переважало поголів'я дорослих свиней (0,481) та бичків, старших від 1,5 року (0,348). У польовому посівному кліні спостерігалася посиленна увага господарств до технічних культур - картоплі (0,662), цукрових буряків (0,523), сочевиці (0,588), а також трудомістких зернових, властивих здебільшого північній Україні, - гречка (0,473) та озиме жито (0,464). Водночас, площі польового посіву соняшником (-0,381) у таких господарствах були порівняно невеликими. Розглянута головна компонента може відображати ступінь інтенсивності рільництва.

Третя головна компонента дає 11,95 % внеску в загальну дисперсію малопосівних господарств. Додатний вплив цієї компоненти спостерігався у тих з них, що мали порівняно великі площі польового посіву (0,525), у складі якого переважали, так би мовити, фуражні культури - овес (0,749), просо (0,723), кукурудза (0,714), сіяні трави (0,696), льон (0,587), картопля (0,460). Водночас такі господарства були гірше забезпечені придатною землею (-0,616) та різними плугами (-0,481), що було пов'язано з порівняно невеликими розмірами їх сімей (-0,422), і, зокрема, малою часткою жінок робочого віку (-0,453). Отже, третя головна компонента відображає структуру польового посіву малоземельних господарств.

Четверта головна компонента пояснювала 11,71 % загальної дисперсії об'єктів (селянських господарств) у просторі 50 ознак. Вона додатно впливала, як і попередня головна компонента, на загальні площі польового посіву (0,642), щоправда у складі якого переважали баштани та городина (0,872), інші рослини (0,733), ячмінь (0,686), квасоля (0,655), гречка (0,554), озимі жито (0,477) та пшениця (0,525). Від'ємний же вплив, як і в попередній компоненті, позначився на кількості різних плугів (-0,492), розмірах сімей (-0,472) і жінок робочого віку зокрема (-0,472), а також на кількості голів усіх корів (-0,427) та кількості рал (-0,408). Отже, четверта головна компонента відображає структуру польового посіву малосімейних господарств.

Для багатопосівних господарств також отримано 4 головні компоненти, які пояснювали більше половини (59,59 %) обсягу загального розсіяння господарств у просторі 50 ознак.

Після обернення головних компонентів методом нормалізованого варімаксу найінформативнішою виявилася перша компонента, яка пояснювала майже чверть (23,03 %) загальної дисперсії об'єктів. Перша головна компонента мала дужчий прояв у тих господарствах, які мали вище середнього рівня площі польового посіву (0,822), основними культурами у складі якого були переважно екстенсивні зернові - озимі пшениця (0,834) та жито (0,751), просо (0,753), ячмінь (0,750), овес (0,726), кукурудза (0,632), -баштани та городина (0,721), квасоля (0,535) та інші культури (0,753). До цього слід додати помітне поголів'я дорослих свиней та кабанів (0,528). Такі господарства були здебільшого малосімейними (-0,802) і до того ж нижче середнього рівня забезпечені робочою силою - чоловіками (-0,750) та жінками (-0,771) робочого віку пересічно на одиницю площі польового посіву, що може бути свідченням високої інтенсивності та продуктивності праці. Водночас, розміри поголів'я великої рогатої худоби (-0,869), у т. ч. усіх корів (-0,893) та телят (-0,583) були нижче середнього рівня, тобто їм не була властива молочна спеціалізація. Нижче середнього рівня була і забезпеченість таких господарств різними плугами на одиницю площі придатної землі і польового посіву, що також свідчить про порівняно високу інтенсивність праці в них. Отже, перша головна компонента відображає ефективність використання робочої сили та знарядь великопосівними господарствами.

Друга головна компонента робить внесок 14,38 % у загальну дисперсію господарств. Вона додатно впливала як на загальні розміри поголів'я коней, так і на окремі їх вікові групи - робочих коней старших (0,821) та молодших (0,761) 4 років, жеребців від 1 року до робочого віку (0,749) та лоша (0,813). Іншою категорією домашньої худоби, кількість якої у багатопосівних господарствах була вище середнього рівня, виявилася свині (0,694) як у цілому, так і поросята (0,675) та дорослі свині і кабани (0,516). Названі категорії домашньої худоби, а також поголів'я телят (0,544) визначали по суті основу домашнього стада (0,565). На противагу до цих елементів багатопосівних господарств, друга головна компонента від'ємно впливала на забезпеченість сабанами пересічно

Аграрний сектор економіки радянської України

на одиницю площі польового посіву (-0,524). Тобто, друга головна компонента відображала склад домашньої худоби великопосівних господарств.

Третя головна компонента пояснювала 12,28 % загального розсіяння господарств, мала потужніший прояв у тих з них, які у польовому посіві значну увагу приділяли технічним та просапним культурам - сіяним травам (0,864), льону (0,828), картоплі (0,799), коноплям (0,772), а також злаковим - яровій пшениці (0,505), озимому житу (0,451) та вівсу (0,425). У таких господарствах основною тягловою силою була велика рогата худоба - воли-третяки (0,642) та робочі воли (0,401), а з продуктивних категорій - назимки (0,587) та бички, старші 1,5 років (0,544). Це стосувалося здебільшого господарств, у яких на одиницю площі польового посіву припадала порівняно невелика площа придатної землі (-0,445). Отже, третя головна компонента відображає розподіл польового посіву господарствами, що обробляли великою рогатою худобою обмежені площі придатної землі.

Четверта головна компонента пояснювала майже десяту частину (9,899 %) загальної дисперсії господарств у просторі 50 ознак і мала сильний прояв у тих з них, які у складі польового посіву значну увагу приділяли екстенсивним культурам: соняшнику (0,821), горохові (0,643), кукурудзі (0,506) та яровій пшениці (0,473). У складі домашньої худоби вони краще були забезпечені вівцями (0,760), робочими волами (0,641), биками-дволітками (0,480) та іншою худобою (0,463). У них порівняно кращою була забезпеченість сабанами (0,414) і водночас гіршою - різними плугами (-0,449). Отже, четверта головна компонента відображала ефективність використання плугів господарствами, що у складі польового посіву віддавали перевагу екстенсивним культурам.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки: 1) кожен з етапів системно-структурного аналізу соціально-економічних процесів, що відбувалися в аграрному секторі Півдня України, підтверджує результати та висновки попередніх етапів, що забезпечує їх взаємну обґрунтованість та верифікованість; 2) кластер-аналіз дозволив виявити щонайменше два типи селянських господарств цього регіону - малопосівні (з польовим посівом до 3,00 дес.) та багатопосівні (понад 3,00 дес.); 3) аналіз кореляційних матриць кожного з типів селянських господарств методом головних компонентів засвідчує інтенсивний характер виробництва малопосівних господарств та екстенсивного рільництва - багатопосівних; 4) забезпеченість робочою силою, тяглом та реманентом пересічно на одиницю площі догідної (зручної) землі у малопосівних господарствах була не нижчою, ніж у великопосівних, що може свідчити про низьку ефективність малопосівних господарств, а не про їх масову неможливість.

1. Воробьев К. К методологии сельско-хозяйственного районирования//Вестник статистики. М., 1924. Кн. 18. №7-9.
2. Земельный Кодекс УССР с изменениями и дополнениями по 1 октября 1925 г. и алфавитно-предметным указателем. Х., 1925.
3. Ким Док.-О., Мьюллер Ч.У Факторный анализ: статистические методы и практические вопросы // Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: Пер. с англ. /Подред. И.С.Енюкова. М., 1989.
4. Олдендерфер М.С., Блэифилд Р.К. Кластерный анализ // Там же.
5. Раевич Г. Об 'ем крестьянского хозяйства и теория факторов//На аграрном фронте. М., 1926. № 1, янв.
6. Статистика України. Серія 2. Сільсько-господарська статистика. Т.3. Мат. щорічних вибіркового обстеження сільського господарства України. Вип. 5 (№ 38). Итоги весеннего обследования сельского хозяйства Украины в 1923 году (Выборочный подворный опрос). Х., 1924.
7. Харман Г. Современный факторный анализ / Пер. с англ. В.Я.Лумельского; Науч. ред. и вступ. ст. Э.М.Бравермана. М., 1972.
8. Чаянов А. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. М., 1924.
9. Он же. Организация крестьянского хозяйства. М., 1925.

Костюкова ОМ. (м. Черкаси)

Здійснення культурно-політосвітньої роботи серед селянства засобами екскурсій в 20-х роках ХХ століття на Україні

В 20-ті роки значні зусилля нової влади були спрямовані на проведення культурно-політосвітньої роботи на селі. В сільському господарстві відбувалися великі перетворення, які потрібно було зміцнити і закріпити. Під контролем перебували всі сільські райони України. В 1929 році ХП Окружний з'їзд Рад Уманщини, який працював з 31 березня по 5 квітня, прийняв Постанову на звітну доповідь Окрвиконкому. В Постанові відмічалось, що культурно-політосвітня робота на селі в окрузі відстає

Аграрний сектор економіки радянської України

і не відповідає черговим завданням соціалістичного будівництва. "З'їзд наказував" підвищити її стан. Для виконання цього завдання було заплановано збільшити, вже з наступного року, асигнування з місцевих бюджетів і залучення коштів від людей [1].

В 1924 році на загальних зборах Губполітосвіт розглядалося питання про посилення впливу буржуазної ідеології, особливо на селян. Підкреслювалося, що це ставить перед робітничим класом завдання посилення культурних взаємовпливів між містом і селом [2]. З метою піднесення культурного рівня селянства, в 20-ті роки почали створюватися "Товариства культурної змички з селом". Вони допомагали селу в організації політосвітніх установ і налагодженні їх роботи в справі поширення соціалістичних форм і методів господарювання [3]. Екскурсії були активно задіяні в діяльності товариств.

Екскурсійного спрямування поступово набувала і політосвітня робота сільбудів, хатчиталень. Першим початковим осередком стала хата-читальня [4].

Сільбуд був новим типом політосвітньої установи. В березні 1920 року в Харкові відкрився Центральний Селянський Будинок. В ньому діяли сільськогосподарські виставки. В Катеринославі, в Одесі в цей період відкрилися "Палаці селянина", в яких були створені музеї [5]. В 1925 році Головополітосвіта навіть продовжила розпочатий конкурс на кращий сільбуд, з метою вивчення дійсного стану їх діяльності [6]. Було розроблено спеціальну інструкцію, відповідно до якої сільбуду повинні були здійснювати екскурсійну діяльність. їм приписувалося проводити цикли сільськогосподарських екскурсій: до сільськогосподарського кооперативу, до промислових і кустарних підприємств, до молочних артілей, на зернові пункти, сільськогосподарські склади, в сади, на прокатні пункти [7]. Міські селянські будинки розглядалися як матеріальна база для зв'язку з селянами, зокрема, як помешкання для екскурсантів [8]. Екскурсійна робота Райсільбудів вивчалася і ретельно аналізувалася. Завідуючі райсільбудами заповнювали спеціально розроблені анкети і давали конкретні відповіді на запитання: чи проводяться у вас екскурсії, куди проводяться екскурсії, хто проводить екскурсії, скільки чоловік брало участь в екскурсіях, скільки дорослих селян, жінок, підлітків було охоплено екскурсіями? [9]. Таке анкетування здійснювалося з політичною метою, охопити екскурсіями якомога більшу кількість комнезамівців, середняків, бідняків, для подальшої підтримки ними нового господарювання на селі.

Екскурсійна справа використовувалася і для покращення освітнього рівня керівників політосвітніх установ. В травні 1928 року Головополітосвіта запропонувала Артемівській, Сталінській, Дніпропетровській, Полтавській, Миколаївським Окрполітосвітам сумісно з міськими сільбудами, організувати пільгові екскурсії для завідуючих сільбудами, хатами-читальнями, керівників гуртками політосвіти [10].

Перед екскурсійними закладами було поставлено завдання активізувати свою політосвітню діяльність на селі. До неї залучалися не тільки дорослі, але й школярі, піонери. З 1927 року почали створюватися кооперативні Сільськогосподарські Товариства дітей. Досвід їх роботи вивчало Центральне Бюро Комуністичного Дитячого Руху та Центральна Рада Диткооперації. Вони визнали цей досвід дуже цінним і рекомендували запроваджувати його у всіх піонерських організаціях України [11]. Агропро-паганда була важливим питанням у вихованні піонерів. Піонерорганізація використовувалася як засіб комуністичного впливу на селянство. Зміст піонерської роботи був тісно пов'язаний з селянським життям та сільським господарством. Агітробота проводилася за такими напрямками: 1) участь в громадських сільгоспроботах; 2) праця піонерів у своєму господарстві; 3) зв'язок сільськогосподарської пропаганди із шкільною; 4) участь піонерів у створенні музеїв. Сільськогосподарські екскурсії розглядалися як велика допомога усній пропаганді. Відзначалося, що є багато місць "де легко поширюється світогляд, легко пояснити політику партії в розвитку сільського господарства і що саме туди потрібно проводити екскурсії" [12]. Для загального політичного виховання рекомендувалося влаштовувати екскурсії піонерів до кооперативу, колгоспу, радгоспу, комуні, дослідних сільськогосподарських станцій. Піонерським загонам потрібно було орієнтуватися на систематичне планове проведення екскурсій. Піонери повинні були про все, про що дізнавалися під час екскурсій, передавати родині для підвищення її культурного рівня [13]. Мета таких сільськогосподарських екскурсій полягала в тому, щоб піонери, ознайомившись з організаційною структурою радгоспів, зробили висновок про перевагу організованого господарства над нераціональним індивідуальним селянським господарством [14].

Для пропаганди колективних сільських господарств на III Всеукраїнському з'їзді Політосвіт було прийнято постанову, спрямовану на те, щоб в радгоспах і колгоспах почали створюватися екскурсази місцевого і всеукраїнського значення. Окрполітосвітам, сумісно з Українським Пайовим Екскурсійним Товариством, було доручено направляти туди екскурсійні групи. Було також прийнято рішення випустити книгу "Екскурсії по колгоспах і радгоспах України" [15].

Екскурсійна справа займала провідне місце в залученні селян до великих перетворень не тільки в сільському господарстві, але й в промисловості. Вона забезпечувала наочність, масовість, широке регіональне розгалуження. В 1929 році Голова Центральної Ради Товариства Пролетарського Туризму М.В. Криленко висунув тезу про те, що розвиток туризму відбуватиметься тоді, коли не одна робітничая лавина, але й селянство відірветься від свого села, щоб пізнати інші краї [16]. Агітаційно-масова робота, спрямована на соціалістичну перебудову сільського господарства, почала

Аграрний сектор економіки радянської України

поєднуватися з культурним відпочинком. Культурно-освітні заклади часто організовували для селян екскурсії на різну тематику, наприклад таку, як "Друзі і вороги селянина". Що стосувалося далеких екскурсій, то можливості були обмежені. Однак, зверталася увага і на їх проведення через екскурсійні бюро [17].

З 1924 року масового характеру набула організація сільськогосподарських виставок по всій Україні. Перші виставки почали працювати ще раніше, як наприклад, в Черняхівському районі на Волині. В 1923 році виставку відвідало 500 екскурсантів-селян, в 1924 - 3000. На основі цієї виставки було створено музей [18]. Селяни ставали учасниками екскурсій і по селянських господарствах. Так було організовано екскурсії для 40 чоловік з сіл Шевченко, Васищево Харківського району [19]. В 1926 році селяни Валківського району Харківської округи звершили екскурсію до Харкова, з відвідуванням підприємств та музеїв [20]. Екскурсійні заклади налагоджували прямий зв'язок з районами для покращення організації та обслуговування селянських екскурсій. Вони мали можливість надати екскурсійні послуги за один раз 60-м селянам [21]. В 1928 році Салтівський, Велико-Писарівський, Вільшанський райони Харківської округи організували екскурсію селян до Дніпрельстану. Організаційні заходи підготовки екскурсії обговорювалися на засіданнях райвиконкомів. Для супроводження селян призначалися члени президії райвиконкомів. Сільради залучали до екскурсій селян-бідняків та середняків. З цією метою проводилися збори селянського активу. Сільради повинні були віднайти кошти на утримання екскурсантів (по 15 карбованців на кожного), залучивши до цього громадські організації, кооперації, земельні громади. Тим головам сільрад, які не провели відповідну роботу і не вибрали селян на екскурсію, оголошувалась догана [23]. Це ще раз підкреслює важливість для нової влади екскурсій в політосвітній і культурній роботі на селі. Кількість селянських екскурсій постійно зростала, особливо масовими вони були на революційні свята. В 1928 році Наркомосвіти отримав заявку від Народного Комісаріату Земельних справ на організацію агроосвітніх екскурсій для 4250 селян. На ознаменування святкування 10-річчя Жовтня було проведено декілька сотень екскурсій для незможних селян до Києва, Харкова, Запоріжжя, Одеси [24]. В 1929 році Українське Мішане Пайове Екскурсійне Товариство сумісно з Харківською Окренаросвітою організувало масову екскурсію до Донбасу для селян-колективістів в кількості 600 чоловік. Проведенню екскурсії передувала велика підготовча робота. Потрібно було, щоб 10% екскурсантів були наймити, ще 10% - біднота, 30% - жінки, 25% - молодь. Районні Виконавчі Комітети здійснювали відбір і надсилали списки до Українського Мішаного Пайового Екскурсійного Товариства. Вони також вишуквали кошти на екскурсію. Газета "Селянин Харківщини" висвітлювала хід підготовки екскурсії. Екскурсійне Товариство і Окріно повинні були забезпечити політосвітне обслуговування селян-екскурсантів [25]. Для незможних селян на жовтневі свята організовувалися і далекі подорожі, зокрема в Москву [26].

На ґрунтовну основу поставити культурно-освітню роботу в 20-их роках дозволяло фінансово-господарське зміцнення товариств і спілок кредитної та спеціальної (м'ясо-молочної, пташницької, буряківничої) систем сільськогосподарської кооперації. Для членів товариств і спілок влаштовувалися виставки, екскурсії. Так, лише за 1928 рік спеціальна система буряковничої кооперації "Бурякоспілка" влаштувала для селян 119 виставок і 458 екскурсій [27].

Важливість екскурсійного методу в культурно-політосвітній роботі серед селянства підтверджується діяльністю "Комісії в справі проведення селянських екскурсій". Під її контролем перебував кожний екскурсійний захід. Так, 13 вересня 1929 року Комісія провела спеціальне засідання з питань організації планової далекої екскурсії. В засіданні брали участь: "Сільськогосподар", "Всеукраїнська Кооперативна Спілка", "Комітет незможних селян", Українське Екскурсійне Товариство. Комісія постановила, що в екскурсії візьме участь, в першу чергу, кооперативна біднота, середняки та батрацтво, а також частково кооперовані і активні середняки. З них не менше 25% - жінок. Відбір селян було доручено провести Комітету незможних селян, "Сільськогосподарю" та Споживчій Кооперації. Правління "Сільськогосподаря" затвердило грошову допомогу на екскурсію в розмірі 10000 карбованців, Правління Всеукраїнської Кооперативної Спілки - 2500 карбованців. Було, також, прийняте рішення "притягнути до матеріальної участі Книгоспілку та міську кооперацію, в порядку шефства над сільською" [28]. Виділялися гроші і з держбюджету, але незначні суми, тому допомога сільськогосподарських спілок була дуже важливою для організації селянських екскурсій.

Таким чином, екскурсії, як дієвий метод, активно використовувалися у політосвітній роботі серед селянства. І, незважаючи на заідеологізованість, відіграли значну роль у культурному розвитку селянства в 20-ті роки ХХ століття в Україні.

1. 12-й Окружний з "Ізд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Уманщини 31 березня -5 квітня 1929 року. Умань, видання секретаріату Окревиконкому 1929 с 26
2. ЦДЛГО Ф1 оп 20 спр. 1839. А-8,9.
3. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 р, с 431.

Аграрний сектор економіки радянської України

4. ДАХО ФР 858 оп 1 спр. 109, А-112.
5. Золотоверхий І.Д. Становлення Української радянської культури (1917-1920 рр.). Київ, 1961, с 424.
6. ДАХО ФР 820 оп. 1 спр. 986, А-220.
7. ДАХО ФР 858 оп. 1 спр. 109, А-81,82.
8. ЦДЛГО Ф1 оп. 20 спр. 1839, А-4.
9. ДАХО ФР 858, оп. 1, спр. 109, А-63.
10. Яковлева ІІ. В. Архівні джерела з історії розвитку екскурсійної справи в Україні (1917-1929) // 3 історії вітчизняного туризму. Київ, 1997, с 211-217.
11. БенюхХП. За виразну класовість. Сільськогосподарська робота серед дітей. //Дитячий рух, 1929, №4, с 43-46.
12. Пересада В. Агропропаганда в сільзагоні. // Дитячий рух, 1926, № 3, с 11-14.
13. Пересада В. Робота піонерзагону на селі. //Дитячий рух, 1925, № 1, с 12-22.
14. Дюшен. Екскурсії з піонерами та жовтнятами.//Дитячий рух, 1926, №7-8, с 13-17.
15. ПДАВОФІббоп. 6 т. Вспр. 8186.А-161.
16. М.Я. На второй туристской конференции. //Всемирный турист, 1929, № 5, с. 158-159.
17. ДАХО ФР858 оп. 1, спр. 109, А-107.
18. Шевчук Г.М. вказана праця, с. 435.
19. ДАХО 8Р845 оп. 2, спр. 432, А-167.
20. ДАХО ФР525 оп. 1 спр. 162, А-5.
21. ДАХО 8Р845 оп. 3, спр. 260, А-93 об.
22. Там само спр. 1794, А-19; спр. 1273, А-182.
23. ЦДАВО Ф8 оп. 5, спр. 249, А-20.
24. ДАХО ФР845, оп. 3, спр. 3134, А-142.
25. ПДАВО Ф8 оп. 5, спр. 249, А-22.
26. Морозов А.Г Громадська і культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації в 1921-1929 р.р. //Народознавство і сучасна школа, м. Черкаси, 1994р., с 106-107.
27. ПДАВО Ф166 оп. 6, т. Вспр. 8186, А-45.

Мусієнко В.Є. (м.Донецьк)

Зміцнення колгоспів України у другій половині 30-х років: історична закономірність чи ідеологічна догма?

Становище, що склалося у сучасному аграрному секторі України, з усією очевидністю свідчить, що селянин ніколи не буде добрим господарем землі, доки остання не буде фактично та неподільно йому належати. Багатодесятирічний досвід існування колгоспної системи довів її глибоку недосконалість. Успіхи, надбані колгоспами, здебільшого, були обумовлені тиском та примусом з боку влади. Не є виключенням історія колгоспного будівництва другої половини 30-х років. Цей період, за формулюванням офіційної радянської історіографії, був охарактеризований як період організаційного та господарського зміцнення колгоспного ладу [1].

Проблема колгоспного селянства 1934 -1940 років ще не розглядалася у якості концептуального, комплексного дослідження у світлі нових обставин та неупередженого, зваженого, обґрунтованого погляду. Хоча існує велика кількість праць по вивченню історії розвитку колгоспного ладу, створених радянськими істориками як узагальнюючого плану, так і тих, що розглядають окремі аспекти проблеми. Це доробки відомих радянських істориків - аграрників М. А. Вилцана, В. П. Данилова, І. Зеленината ін. [2]. Перші дослідження з історії колгоспного ладу другої п'ятирічки стали з'являтися вже в кінці 30-х років [3]. Цінність цих досліджень полягає у тому, що вони, по - перше, були написані на основі реально існуючих архівних матеріалів, хоча і мали певне ідеологічне забарвлення, а по - друге, вони мають не констатаційний, а дослідницький характер.

Значний фактичний матеріал, який до того ж, добре відбиває життєвий "дух" епохи, міститься у періодиці того часу [4]. Специфічною особливістю періодики є її злободенність, публікація тих матеріалів, які пов'язані з тією чи іншою суспільно - політичною кампанією.

Серед українських фахівців вагомий внесок у історіографічний огляд проблеми внесли А. В. Санцевич, О. І. Галенко та ін. [5]. Зокрема, Санцевич ще у 80-х роках наголошував, що вже з початку 30-х у багатьох джерелах спостерігалась неповнота та однобічність відображення дійсності, особливо у документах Компартії та Радянського уряду, у виступах керівних СРСР та України [6]. Найважливіші документи КП(б)У щодо колгоспного будівництва 30-х років вміщено у ряді збірників [7]. Проте, недолік цих документів для висвітлення запропонованої проблеми полягає у тому, що вони висвітлюють у своїй більшості плани та кроки уряду та партії відносно колгоспної системи; акцентують увагу, здебільшого, на позитивних чинниках тогочасної реальності і далеко не завжди відображали дійсність.

Аграрний сектор економіки радянської України

У колі сучасних дослідників історії колгоспного ладу найбільш критично, зважено та аргументовано підходять до проблеми другої половини 30-х років С. В. Кульчицький, П. П. Панченко та ін. [8]. Зокрема, С. В. Кульчицький аргументовано доводить (всупереч новітнім російським концепціям колективізації), що цей процес не був ані підґрунтям до прискореного розвитку промисловості, ні механізмом подолання кризи влади. Новою концепцією, яку переконливо доводить автор, є те, що колективізація, яка позбавила селянина приватної власності, була механізмом що мав забезпечити у повному обсязі диктатуру більшовиків, тобто, іншими словами, колективізація була частиною глобального плану запровадження цієї диктатури [9]. Таке твердження автора підкріплене фактами, дає підставу поставити під сумнів радянську догму про те, що організаційно - економічне зміцнення колгоспного ладу у другій половині 30-х років було дійсно історично обумовленим процесом, а не штучно створеним владою явищем, за яке ціна - мільйони сплюндрованих селянських долей. Проте, окремі автори, як, наприклад, Ю. Шаповал, С. Білокінь І. Вшніченко у своїх працях переконливо доводять, що українське селянство у другій половині 30-х років продовжувало бути "гвинтиком" у тоталітарній радянській машині і всілякі його спроби, навіть натяки на спроби якихось перетворень на користь пересічного селянина, присікалися урядом надзвичайно суворо - шляхом безжалісних "чисток", репресій [10]. Тому, звичайно, українські колгоспники просто було вимушені слідувати курсом партії, бо у протилежному випадкові - вислання, грати, табори, смерть.

Що стосується архівних матеріалів, то вони у тій чи іншій мірі проливають світло на поставлену проблему і збереглися у досить обмеженому обсязі. І якщо в обласних архівах можна знайти нові цікаві документи, особливо у колишніх партійних фондах [11], то у центральних українських архівах майже відсутні документи періоду 1935-1939 років. Це пояснюється як знищенням їх державними спецслужбами напередодні війни та у післявоєнний час, так і об'єктивними втратами українських архівів.

Отже, сьогодні існує достатньо підстав для того, щоб не погоджуватись до кінця з офіційною радянською концепцією зміцнення колгоспів у другій половині 30-х років. Проте, ми не можемо однозначно і спростувати її. Тому автор ставить за мету внести свій науковий доробок у розв'язання проблеми колгоспного будівництва другої половини 30-х років.

Ідея широкого "осереднячування" селянських мас, які б стали гегемоном у великих суспільних господарствах, з'явилася у Леніна після видання "Декрету про землю". До кінця 20-х років майже три чверті бідняків села піднялися до середняцького "щабля" [12]. Проте, та ж зміцніла масова доля селянства України під час колективізації одним махом була віднесена до категорії куркульства та підкуркульників, які вже кваліфікувалися як зухвали вороги радянської влади. "Осереднячене" село відправилося страшною дорогою депортацій. Постає питання: що не зв'язалося у більшовицькому баченні розв'язання селянського питання: міцний селянин - середняк у межах колгоспної системи чи сам колгоспний лад ставав нонсенсом при наявності великої маси селян, які міцно стояли на ногах в економічному плані?

Проте, ставка в 30-ті роки була зроблена таки на колгоспне будівництво на основі неможливого селянства, бо середній його прошарок, як показала практика перших п'яти років колективізації, у колгоспи вступати добровільно категорично відмовився. На другу половину 30-х припадає апогей діяльності державної машини по винищенню здорового ядра українського селянства. Воно понесло страшні втрати, які разом з наслідками голодомору 1932-1933 рр. стали для нього фатальними.

Приборкання українського селянства у межах колгоспів продовжувалось аж до початку Великої вітчизняної війни. У 1934-1935 рр. в окремих районах Донбасу, наприклад, продовжував мати місце голод, про що свідчать секретні звіти та закриті листи, які надходили секретарям парткомів від уповноважених на селі, уповноваженим ОДПУ від партробітників про жахливе продовольче та організаційне становище у колгоспах. Так, в квітні 1934 р. начальник політвідділу Меловської МТС Євсєєв повідомляв у закритому листі до Донецького обкому партії, що у колгоспах, які обслуговувала його МТС, з 12 квітня зовсім не було хліба. Всі ресурси у районі були вичерпані, і надавати допомогу не було ніякої можливості. Колгоспники їли макуху, різні трави, бур'яни. "В такій ситуації, - повідомляв він, - спостерігається катастрофічне зниження трудової дисципліни. Колгоспники не виходять на прополку. У колгоспі ім. Сталіна з 180 осіб працездатних у травні 1934 р. працювало 88 осіб, 37 колгоспників вже зовсім не можуть ходити. Подібний стан спостерігається і у сусідніх колгоспах. Люди почали пухнути від голоду. Наприклад, у колгоспі ім. Котовського колгоспник Радченко П. А. має родину в 5 душ, корови не має, за зиму - весну 1934 р. виробив вже 122 трудові дні, але зараз вже настільки слабкий, що ледве пересувається. Опухлі є вже у колгоспах Троїцької сільради: у колгоспі ім. Леніна - Хрипченко Анастасія, Коляда Ганна, Коваль Микита та ін. У колгоспі ім. Дмитрова пухлі від голоду Ляшенко Тимофій, Рубан Прокоп, інші особи. Є опухлі і в колгоспах ім. Бубнова та ін." [13].

Наслідком такої "народної" політики радянського уряду в українських колгоспах став процес переселення в ті колгоспи, які опустіли від голоду та депортацій, колгоспників з інших регіонів СРСР. Докладніше цю проблему автор розглядає в іншій спеціальній статті.

Аграрний сектор економіки радянської України

Переслідування українського колгоспника у другій половині 30-х рр. чорною хмарою нависло над всім селом. З середини 30-х рр. потяглася черед натуральних та фінансових індивідуальних податків: м'ясних, молочних, яєчних, грошових. Кожен власник корови зобов'язувався здати 73 л молока, 25 кг масла на рік, 122 крб. грішми. Все це складало 1/5 частину всіх надходжень м'яса, третину надходжень молока [14]. Несплата їх тягла за собою вилучення майна колгоспника у межах погашення боргу по податках (про що свідчать багаточисельні акти вилучення та скарги колгоспників, які надходили до місцевих органів влади) [15]. А законом від 1934 р. за приховування джерела прибутку платники натурподатків притягалися до карної відповідальності [16].

Отже, в наслідок таких заходів ще більше підривалося становище основи селянства - його середнього класу. Крім того, колгоспні неплательники оголошувались саботажниками, ворогами радянської влади, підривниками соціалістичного будівництва [17]. Пропонуємо читачеві до уваги окремі яскраві приклади цього процесу, які, при цьому, на жаль, були дуже типовими для всіх областей України. Так, у с. Пінчуки, що на Кіівщині у 1937 р. П. М. Чумак працював після розкуркулення в 1929 р. у колгоспі листоношею. Влітку 1937 р. свинаря місцевого колгоспу, Ф. М. Здоренка було заарештовано, як ворога народу. Чумака призначили замість останнього на посаду. Через кілька днів, вночі, у вікно його будинку забарабанили. Дружина відчинила-міліціонер. Відштовхнув жінку від дверей - і в хату. "Ну, ворожа душа, не втечеш!" - наставив наган до голови Петра Митрофановича. Той підвівся, вдягнувся поволі. Запам'ятала Галина Петрівна, його донька, останні слова батька: "Ну що ж, мати, довчи Миколу." Ще тільки почало світати, побігла Галина до школи. А там - голосіня. Тужили діти за своїми батьками. Тієї ночі забрали багатьох односельчан.

Після смерті Сталіна одержала Галина Петрівна Чумак офіційну "бомагу". Її батька було реабілітовано... [18]. Або ось типова доля колись заможної селянської родини з села Черняхівка, що на Київщині, Смоляра К. Д. Велика то була сім'я. Працювали, тому і мали. Дві молотарки, січкарю, віялку, сівалку, четверо коней, три корови, вівці. Господар ходив по дворах, молотив людям хліб. Цим і заробляв на хліб і до хліба. У колективізацію втратили все це. Забрали і хату, і подвір'я. А пізніше вигребли й останню квасолю, що мати ховала на чорний день. Почався страшний голод. З великої сім'ї залишилися живі лише донька Христя та старший син Данило. Але не дали спокою дітям, що вижили, й потім. У 1937 р. без будь-яких причин на те заарештували Данила, як ворога народу. "Дуже били його тоді, - розповідає сестра, - щоб "признався". З машини його виносили вже на ряднині, а пальці всі були передавлені дверима..." [19]. Колгосп, в якому працювала Христя Кононівна, звався "Соцперебудова". Отаку перебудову приносив селянам радянський режим?

Проте, радянське та партійне керівництво навіть мало план щодо знищення українського селянства у другій половині 30-х років. 30 липня 1937 р. заступник Єжова, М. П. Фріновський направив на затвердження Політбюро ЦК ВКП(б) оперативний наказ Єжова за № 00447 "Про операцію по репресування бувших куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів." Він містив докладну програму операції: з лімітом по областях, у т. ч. по Україні (див. табл. 1):

План репресування бувших куркулів та інших антирадянських елементів на Україні (1937 р.) [20]

	Категорії		
	1 - ша	2 - га	Разом
Область	Кількість		
Харківська	1500	4000	5500
Донецька	1000	3500	4500
Дніпропетровська	1000	2000	3000
Одеська	1000	2000	3000
Чернігівська	300	1300	1600

За цими цифрами стояли долі тисяч і тисяч українських колгоспників, які за таких умов мали ще й сумлінно працювати на державу, яка цілеспрямовано робила з них мовчазних і покірних виконавців її волі у межах існуючої ідеології. І колгоспники працювали. Наприкінці 30-х років колгоспи почали будувати тваринницькі ферми, розвивати всі галузі сільського виробництва. В 1937 р. на колгоспних ланах вже працювало 67 232 трактора, 22 137 комбайнів, які належали МТС. 87,3% колгоспників вже мали корову [21]. В тому ж 1937 р. у середньому по Україні колгоспники одержували на трудові дні по 3,5 кг зерна, що було в 4,4 рази вище, ніж у 1932 р. Відчутні покращення спостерігалися і у соціальній сфері, хоча українське село дуже відставало від міста. Наприклад, на початку третьої п'ятирічки на селі діяло більше 2 000 пологових відділень при лікарнях [22].

Зважаючи на зростання механізації сільськогосподарського виробництва, яка спостерігалась у колгоспах України у другій половині 30-х років, з певним поліпшенням організації праці збільшилося середнє відпрацювання трудові днів (з 143 у 1933 р. до 213 у 1940 р.) на працездатного колгоспника [23]. Але обсяг виробітку на трудові дні на різних видах робіт встановлювались за нормами, які були вигідні державі, а не селянинові. Перед тим як видати колгоспникам зароблене за рік, колгосп спочатку повинен був виконати свої зобов'язання за обов'язковими хлібопоставками перед

Аграрний сектор економіки радянської України

державою, потім розрахуватись з МТС, засипати насінневий фонд, поповнити неподільний фонд тощо. Маса врожаю та продукції тваринництва, що залишалася, а також решта грошових прибутків розподілялася між членами колгоспу на трудовні. То ж, той об'єм продукції, який отримували колгоспники України на трудовні протягом другої половини 30-х років, все рівно відставав від оплати праці селян навіть у сусідніх європейських країнах, як, наприклад, Польща, Чехія. Цю тезу автор доводить у окремій спеціальній статті [24].

За таких умов присадибна ділянка українського колгоспника залишалася єдиним більш - менш гарантованим джерелом харчування його родини, але у той же час прив'язала його до колгоспу, бо лише членство у ньому надавало селянинові право (за Зразковим Статутом сільськогосподарської артілі, прийнятим у 1935 р. [25]) мати присадибну ділянку, і то-невеликих розмірів (у середньому близько 0,5 га, залежно від місцевості).

Отже, завдяки примусовому виконанню обов'язкових хлібопоставок колгоспами, посиленню податкової системи щодо присадибних ділянок, обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у другій половині 30-х років збільшився. За таких умов було скасовано карткову систему на харчі у грудні 1934 р. [26]. Але навіть при швидкому рості багатьох показників, починаючи з 1935 р., сільськогосподарська галузь України у 1938 - 1939 р.р. досягла лише рівня 1928 р. [27]. Колгосп з його внутрішнім механізмом, який спирався на насильство, був постачальником селян, особливо молоді, - для промисловості. Для цього цілеспрямовано було створено відповідну економічну, політичну, ідеологічну і морально - етичну ситуацію.

Дійсно, порівнюючи з початком 30-х років, становище українського колгоспника значно покращилось, що і стало крапкою відліку у тезі про зміцнення колгоспного ладу у період, що розглядається. Ця теза, як відомо, була офіційною догмою багато десятиріч радянської епохи. Але, навіть, не зважаючи на це, у 1938 р. селяни отримували з зароблених трудовнів лише три чверті від необхідної для нормального існування кількості зерна, менше половини об'єму картоплі та незначну частку іншої продукції [28].

Не дивно, що процес вживлення такого колгоспного життя на землях Західної України, після її приєднання до УРСР у листопаді 1939 р. викликав шалений опір місцевих селян. Яскравим прикладом цього є одна з листівок, яка була розповсюджена по селах Станіславщини (сучасної Івано-Франківщини). Ось її зміст: "Українські селяни! Більшовицькі верховоди організовують колгоспи на те, щоб цілком знищити нашу самостійність, нас поневолити, цілком узалежнити від себе, а потім - знищити! На боротьбу проти колгоспів! Українські селяни! Колгоспи - наша смерть! Ми хочемо жити! Ні один до колгоспу!" [29].

Таким чином, колгоспи України у другій половині 30-х років, по - перше, дійсно годували державу, по - друге, були зразком соціалістичної колективності, по - третє, як це не парадоксально, дещо підвищили заможність селян, порівняно з першими роками колективізації. Останнє пояснюється тим, що внаслідок заходів по упокоренню українських селян у колгоспах залишилися до кінця 30-х років самі покірні, несвідомі маси селян. Держава, в свою чергу, надала покірним колгоспам техніку, керівників, які пильно стежили за настроями на селі. Колгоспники стали отримувати в обмін на продукцію, яку вирощували, промислові товари, яких протягом останніх 8-10 років не бачили на селі.

Розплатою за такий "добробут" стали більше 9 млн. українських селян [30], які загинули в селах - від голодомору, у таборах примусової праці, у катівнях ДПУ, НКВС - де страчували безвинних "ворогів народу".

Отже, ціль виправдовувала засоби ?

1. Бабаєва А. К. *Повышение уровня жизни колхозного крестьянства (на материалах Украинской ССР)*. - К, 1973; Бессарабов М. А., Чуприна В. М. *Коммунистична партія України у боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства у 1937 - червні 1941 р.р.* - К, 1971; *Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917 - 1937 р.р.)* : 36. документів і матеріалів: у 3-х т.-Т.3. *Зміцнення і подальший розвиток колгоспного ладу на Україні (1933 - 1937 р.р.)*. -К, 1971 та ін.
2. Данилов В. П. *Изучение истории советского крестьянства//Советская историческая наука от XX к XXI съезду КПСС*. - М., 1962; Вылцан М. А. *Завершающий этап создания колхозного строя (1935 - 1937 г.г.)*. - М., 1978; Вылцан М. А. *Советская деревня накануне Великой Отечественной войны (1938-1941 г.г.)*. -М., 1970; Богденко М. Л., Зеленін І. *Основные проблемы истории коллективизации в современной советской исторической науке //История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР*. - М., 1961 та ін.
3. Арина А., Котов П., Лосев К. *Социально - экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885 — 1938 г.г.)*. — М., 1939; Несмий М. *Доходы и финансы колхозов*. — М., 1940 та ін.
4. Див. "Известия", "Соціалістичне хліборобство", "Більшовик України", "Соціалістичне сільське господарство", "Колгоспниця України" тощо.
5. Галенко О. І. *Документальні публікації з історії Української РСР : теорія та джерелознавчий аналіз*. - К, 1991; Санцевич А. В. *Джерелознавство з історії Української РСР 1917 - 1941 р.р.* - К, 1981 та ін.
6. Санцевич А. В. *Вказ. праця*. -С. 11 - 12.
7. *Коммунистична партія України у резолюціях та рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 3-х т.-Т.1 1918 - 1941*. — К., 1976; *Коллективизация сельского хозяйства : важнейшие постановления*

- Коммунистической партии и Советского правительства*. -М, 1957 та ін.
8. Кульчицький С. В. *Україна між: двома війнами (1921 - 1939 р.р.)*. — К., 1999. - 11-й том 15-томного видання "Україна крізь роки"; Панченко П. П. *Аграрна історія України*. - К.,1996; Сургай Г. І. *Сільське господарство України : уроки минулого і сучасний аграрний курс*. — К, 1991 та ін.
 9. Кульчицький С. В. *Вказ. праця*.
 10. Білокін С. І. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 р.р.) Джерелознавче дослідження*. - К, 1999; Винниченко І. І. *Україна 1920- 1980-х: депортації, заслання, вислання*. — К, 1994; Шаповал Ю. І. *Україна 20 - 50-х років: сторінки ненаписаної історії*. — К, 1993 та ін.
 11. *Держархів Дніпропетровської області*. - Ф. 416. - Оп. 1; Ф. 1278. - Оп. 1; Ф. 3025. - Оп. ^*Держархів Донецької області*. - Ф. 326. - Оп. 1, тощо.
 12. Панченко П. П. *Сторінки історії XX століття (Українське село : поступ, сподівання, тривоги)*. -К, 1995. - С 22.
 13. *Держархів Донецької області*. - Ф. 326. - Оп. 1. - Спр. 283. - Арк. 103- 103 об.; Спр. 290. - Арк. 20.
 14. Бензин М. А., Димони Т. М. *Крестьянство и власть в СССР в конце 1930-х- 1950-е годы //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в. в.) : Материалы междунароод, конф. Москва, 14—15 июня 1994г.* - М., 1996. -440с-С 157.
 15. *Держархів Дніпропетровської області*. - Ф. 416. - Оп. 1. - Спр. 193. -Арк. 20-22, Спр. 207. -Арк. 36-37.
 16. *Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938 - 1946 годі*. - М, 1948. - С. 137 - 144.
 17. Панченко П. П. *Сторінки історії XX століття... там же*. -С. 24.
 18. Таран М. *Розп 'яте село*. - Біла Церква, 1995. - С.21-22.
 19. *Там же*. -С. 23-24.
 20. Білокін С. І. *Вказ. праця*. - С. 289.
 21. Ермак А. П. *Колхозное крестьянство Украинской ССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства //Проблемы истории советского крестьянства*. - М., 1981. - С. 123-124.
 22. Кульчицький С. В. *Ціна "великого перелому"*. - К, 1991. - С. 404—406.
 23. Краев М. А. *Победа колхозного строя в СССР*. - М., 1954. - С. 610-615.
 24. Див. Мусієнко В. *Оплата праці колгоспників України у 30-ті роки // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки*. -Донецьк, 2000. -№1. - С196-200.
 25. *Примерный Устав сельскохозяйственной артели*. - М.: Партиздат, 1935. - 51с.
 26. *Історія України : нове бачення //Під ред. В. А. Смолія*. - К., 2000. - С117.
 27. Сургай Г. І. *Вказ. праця*. — С. 68.
 28. Панченко П. П. *та ін. Аграрна історія України, там же*. -С. 209.
 29. Семкевич Л. *Село*. -Львів, 1999.-С 183.

Рибак І.В. (м.Кам'янець-Подільський)

Рух за перебудову соціальної сфери села у часи "колгоспного неонецу": форми та наслідки (1934-1936 рр.)

З початком колективізації з максимальним навантаженням у агітаційних цілях використовувалася теза, що із створенням колгоспів та радгоспів вдасться швидко покінчити з відставанням соціально-побутової сфери села. Газета "Вісті" зокрема писала: "Колгоспне життя це не тільки жирний борщ, довільний кусень хліба. Це також культурний соціалістичний побут - добротний одяг, взуття, радіо, ясла, охайна хата, гігієна, чудовий клуб, лазня, культурна торгівля" [1]. Проте, реальність виявилася набагато похмурішою. За роки першої п'ятитрічки соціально-побутова інфраструктура села не тільки не зміцніла й покращилася, а навпаки - деградувала порівняно з доколгоспним періодом [2]. Така ситуація не могла не сприяти виникненню та поширенню настроїв невдоволення та розчарування колгоспників колективною системою ведення сільського господарства, яка залишила (попри обіцянки) селянина наодинці з різноманітними побутовими проблемами та труднощами. Так, колгоспники артілі "Більшовик" із села Жуки Полтавського району скаржилися редакції газети "Колгоспне село" "Вже час подумати й подбати про сільський побут, одяг, взуття, меблі, зошити, олівці, зубну щітку. У селі ніде поголитися, поремонтувати чоботи. Побут колгоспника жалогідний" [3]. Подібні настрої селянства змусили кремлівську владу вдатися до заходів, спрямованих на надання більшої привабливості колгоспно-радгоспній системі. Ці зміни знайшли вияв у т.з. "колгоспному неонеці" (1934-1936 рр.) Його складовою частиною була активізація роботи щодо перебудови соціально-побутової сфери села. Сигналом послужив виступ Й.В. Сталіна на XVII з'їзд ВКП(б) у 1934 році, у якому він категорично стверджував: "старе село з його церквою на самому видному місці, з його кращими будинками урядника, попа, куркуля на передньому плані - починає зникати, на його місце виступає нове село, з його громадсько-господарськими будівлями, його клубами, радіо, кіно, школами, бібліотеками і яслями" [4]. У зв'язку з цим у резолюції XVII з'їзду ВКП(б) відмічалось: "У другій п'ятирічці СРСР здійснює великий крок вперед у справі зживання вікової протилежності людського суспільства-протилежності між містом і селом і створює

-267-

Аграрний сектор економіки радянської України

всі необхідні передумови для усунення цієї протилежності. Зближуються рівні матеріального добробуту і культури міста і села" [5]. Подальший розвиток ця настанова знайшла у промові завідуючого сільгоспвідділом ЦК ВКП(б) Л.А. Яковлева (Епштейна) на II-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників. У ній зокрема говорилося: "Перейшовши до колгоспів, селянин дістав у тисячу разів більше можливостей налагодити культурне життя, покінчити з дикунством старого російського села, ніж він мав навіть при нашій Радянській владі, але в умовах дрібного господарства. Про все це не було мови в Статуті 1930 року, бо завдання полягало в тому, щоб людей зібрати, людям звикнути один до одного і почати громадське життя. Тепер, коли колгоспи закріпилися, ми можна розвивати нові завдання. Ми повинні роботу для піднесення культури, для наведення чистоти, для засвоєння на селі звичок міського жителя, для вкорінення радіо і кіно, для створення клубів і бібліотек, читалень, для збудування лазень і обладнання перукарень, для обладнання світлих і чистих таборів у полі, для поліпшення і прикрашання жител колгоспників зробити такою ж невід'ємною роботою колгоспу і всієї артілі, якою для неї є виробнича робота. Для цього на селі, насамперед, треба, щоб всі передові колгоспники зрозуміли, що заможність - це значить і достаток продуктів і, культура життя і, що в колгоспі тепер є все, що потрібно для того, щоб домогтися і того і іншого і достатку продуктів і справжньої культури." [7].

19 квітня 1935 року Центральний Виконавчий Комітет УРСР скликав нараду, на якій було розглянуто комплекс проблем, пов'язаних з впорядкуванням та благоустроєм міст і сіл. В її роботі взяли участь С.В. Косіор, П.П. Постишев, Г.І. Петровський, П.П. Любченко. Вирішено розпочати республіканський конкурс-змагання за краще впорядкування міст і сіл "за культурну, зелену, чисту вулицю, двір, хату". У відозві до жителів України говорилося: "Закликаємо сільради, колгоспи розпочати боротьбу за ліквідацію солом'яних дахів - пережитків некультурності. Включайтесь у змагання, організуйте маси, зробіть свої села зеленими, здоровими, красивими, радісними, щоб сам їх зовнішній вигляд відображав велику радість нашого життя" [8]. Цим було задано необхідну тональність для творення міфу про щасливе і заможне життя колгоспного селянства. Головну роль тут відігравала комуністична пропаганда, яка повинна була ретельно добирати факти, які слугували підтвердженням різючих позитивних змін у соціально-побутовій сфері колгоспного села. Наприклад, у статті власкора газети "Вісті" "Село одягається в тротуари і алеї" говорилося: "в селі Цвіклівці Кам'янець-Подільського району за точно визначеним графіком робіт люди побригадно працюють на шляхових трасах, загальною довжиною 43 км. Ремонтують не тільки центральні, але й другорядні шляхи. Рівним полотном у центрі села послався тротуар. Вражає зір охайність уже збудованих шляхів і вулиць. Вони обсажені різноманітними декоративними деревами та квітами, поставлено урни для покидьків. На зразок міських квартальних комітетів за чистотою і порядком на вулицях наглядають по черзі всі мешканці села. Встановлено чергування. Доповнює красу села розкішний парк культури і відпочинку на сім тисяч дерев з великими квітниковими клумбами" [9]. Нерідко тодішня преса вдавалася до грубих фальсифікацій, некоректних порівнянь, покликаних створити міф про колосальні зміни на краще у житті колгоспників. Так, газета "Комуніст" у статті "Села двох світів" писала: "В урядовому органі фашистської Болгарії опубліковані дані про обстеження культурно-побутових умов мешканців села Яворівець. З 81 селянського господарства 68 не мають жодного стільця, а ні стола. У 21 не має ламп. Хати освітлюються за допомогою каганця. У жодній хаті не має ліжок. Ніхто не читає газет і журналів. Група радянських письменників, болгар за національністю, обстежила село Районівку Коларівського району Дніпропетровської області, яке розташоване за 30 км. від райцентру. На 81 обстежений двір припадає 143 столи, 224 стільці. Всі без винятку користуються лампами, передплачують газети і журнали. В деяких колгоспних сім'ях виявлено зубну щітку, порошок, музичні прилади" [10]. На основі таких спостережень та ж газета стверджувала, що "колишнє брудне село з обшарпаними хатинками під солом'яними дахами, з невпорядкованими вулицями, непроїзжими у більшу частину року підзними шляхами відійшло у минуле" [11].

Все ж, незважаючи на окремі позитивні приклади благоустрою сіл та галасливу кампанію навколо цього, у переважній більшості сільських населених пунктах роботи не вийшли за межі селянського двору. Так, газета "Червоний кордон" змушена була визнати: "у більшості сіл Кам'янецької округи справа благоустрою ще не набрала потрібної ваги. Нерідко можна зустріти, коли в селі ще несправлені дороги, невіривні огорожі, неприведені у культурний вигляд парки, фізкультурні майданчики. При чому у переважній більшості сіл цих майданчиків і спортивних площадок зовсім не має. А між тим ця робота, як і вся справа благоустрою не вимагає багато витрат" [12]. У колективному листі жителів села Галіцинівка Селідівського району Сталінської області зазначалося: "У нас є ще чимало брудних невпорядкованих сіл. Нові хати й господарські будівлі споруджуються де попало, без дотримання правил санітарії. Мало у багатьох селах зелені. У селах непривітно, некультурно" [13]. Низький рівень благоустрою сіл змушені були визнати і компартійні вожді. М.І. Калінін у 1943 році констатував, що "колективізація сільського господарства мало відбилася на плануванні, зовнішньому вигляді наших сіл, а тим більше архітектурному оформленні громадських і господарських будівель" [14].

Аграрний сектор економіки радянської України

У роки "колгоспного неопену" вдалося досягти скромних успіхів в радіофікації та телефонізації українських сіл. У 1936 році у сільських населених пунктах діяло 65 тисяч радіоточок. В середньому 2-3 на один колгосп [15]. Проте радіо в селянських оселях залишалось великою рідкістю. Якщо у 1932 році телефонний зв'язок мало 4806 сільрад, то у 1937 - 9378 [16]. Понад 2 тисячі сільських Рад не користувалися телефоном.

У роки першої п'ятирічки охорона здоров'я на селі зазнала величезних руйнувань. Газета "Вісті" з цього приводу писала: "якщо у місті ми вже в основному створили кількісно достатню лікувально-профілактичну мережу і справа у вирішальному якісному поліпшенні її роботи, - то на селі стан медико-санітарної частини не можна не визнати як зовсім недостатній, незадовільний" [17]. Ось чому у наступній п'ятирічці було взято курс на досягнення корінного поліпшення медичного обслуговування сільського населення. З цього приводу нарком охорони здоров'я УРСР СІ. Канторович наголошував: "Цілком зрозуміло, що тепер, коли жити стало краще, жити стало веселіше наш колгоспник висуває дедалі зростаючі вимоги до всіх ланок культурно-побутової роботи, - поліпшення медичного обслуговування на селі - справжнє ударне завдання" [18]. Проте гучні заклики щодо подолання істотних відмінностей у медичному обслуговуванні на практиці виявились пустою порожньою балаканиною. Якщо у 1937 році на тисячу міського населення припадало 6,6 ліжок-місць у лікарнях, то на селі всього 1,4 [19]. З 17 тисяч лікарів, які практикували в Україні, майже половина була зосереджена у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, а у сільській місцевості працювало 2600 лікарів [20]. В середньому на 25-30 сіл припадав один лікар.

Гострою на селі залишалась проблема пологодопомоги. Більшість сільських жінок народжувала дітей вдома, у присутності в кращому випадку бабки-повитухи. Схвильовані критичною ситуацією з пологодопоміжними закладами на селі, високою смертністю серед сільських породіль, група передових лікарів республіки вирішила створити колгоспні пологові будинки. З метою привертання уваги громадськості до вирішення у такий спосіб проблеми пологодопомоги, у газеті "Вісті" з'явився відкритий лист президії Сербослобідської сільської Ради Ємільчанського району Київської області до колгоспниць України. У ньому говорилося: "Від нас до лікарні 15 км. Відстань хоча і невелика, але не кожна жінка наслідиться у такому стані їхати до лікарні. І немало ще у нашому селі жінок народжують вдома. Щоб покінчити з цим вирішили створити пологовий будинок. При допомозі сільради виділено чисте і світле приміщення, зроблено маленькі ліжечка для новонароджених. За тиждень в нашому селі вперше в Радянському Союзі з'явився новий заклад - хата-родильня" [21]. Проте, організація колгоспних пологових будинків наштовхнулася на ряд труднощів: відсутність впорядкованих приміщень, обладнання, кваліфікованих кадрів. Через це на 1-му Всеукраїнському з'їзді працівників колгоспних пологових будинків у березні 1936 року П.П. Постишев змушений був визнати: "хоча уже деякий час триває організація колгоспних пологових будинків їх нараховується лише 1350. Проте в таких областях як Чернігівська, Донецька маємо по сотні, а на Україні 11 тис сільрад" [22].

Згорання торгівлі на селі в роки першої п'ятирічки висунуло в порядок денний необхідність її відновлення, а від так і корінного поліпшення. Газета "Вісті" у передовій статті: "Колгоспному селу - розгорнуту радянську торгівлю" так визначила головне у цій справі: "Нам бракує гнучкого й поворотливого торгового апарату, що чутливо ставиться до потреб і попиту населення" [23]. По країні прокотилася серія гучних починів, різноманітних конкурсів, рейдів, покликаних поліпшити торгівельне обслуговування на селі. Особливого розголосу набула кампанія за створення розгалуженої мережі сільських та районних універсальних магазинів. Вони повинні були витіснити з сільської торгівлі невеликі крамниці та рундуки [24]. Все ж здійснити намічене не вдалося. Крамниця продовжувала бути найбільш типовим торгівельним закладом на селі. До того ж торгівельні заклади не забезпечували попит сільського населення на найнеобхідніші товари. Комісія Наркомату торгівлі СРСР, перевіряючи у 1936 році сільську торгівельну мережу республіки, виявила відсутність різних товарів першої необхідності в 247 закладах торгівлі Київської, 13 0 - Чернігівської, 189 - Дніпропетровської, 287 - Одеської, 253 - Донецької областей [25]. З обстежених у цьому ж році 100 сільських крамниць Харківської області у 15-ти виявлено відсутність у продажу цукру, 11 - солі, 15 - махорки, 25 - гасу, 27 - кондитерських виробів [26]. Як показав аналіз купівельних фондів та бюджету колгоспників, значну частину свого попиту сільське населення змушене було задовільняти в місті. А.І. Тьомкін у статті "Споживча кооперація України у другій п'ятирічці", з цього приводу зазначав: "Сільська торгівля не змогла задовільнити різноманітні потреби села. Селянин майже щодня, виїжджаючи у місто для продажу лишків своєї продукції, купував тут не тільки промислові товари, але й мило, махорку, оселедці, гас" [27]. З 11 млрд крб торгівельного обігу міст України в 1936 році 2 млрд крб склали покупки жителів села [28].

Широкого розголосу набула кампанія за створення у селах дитячих ясел. 26 квітня 1934 року вийшла постанова ЦК КП(б)У та політсектору Наркомзему УРСР у якій було схвалено ініціативу Джулинського і Дар'ївського політвідділу МТС про організацію на селі постійнодіючих дитячих закладів [29]. Проте реалізувати і цей почин не вдалося. Найпоширенішими на селі залишалися сезонні ясла, які функціонували під час напружених сільськогосподарських робіт. Умови догляду у них дітей залишалися незадовільними. Як зазначалося у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У у 1937 році: "якість сезонних ясел залишалася низькою. Приміщення та обладнання ясел дуже

Аграрний сектор економіки радянської України

примітивне. Медобслуговування слабе. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 13 квітня 1936 року про забезпечення дітей яслами виконується незадовільно" [30]. Такий же невтішний висновок містився у постанові ЦК КП(б)У від 19 червня 1937 року "Про масову роботу і культурно-побутове обслуговування колгоспників, трактористів і комбайнерів в період збиральної кампанії" "Дитячі ясла в багатьох колгоспах не створено. Робота їх часто-густо поставлена погано" [31].

Чимало гучних починів висунуто і в царині піднесення культури села. Ініціатором знову виступив П.П. Постишев. З цього приводу газета "Вісті" у передовій статті "Культурне змістовне дозвілля колгоспників" писала: "Товарищі Постишев намітив цілу програму культурного обслуговування колгоспників. Це і кінофестивалі, і пересувні колгоспні театри, підкріплені кваліфікованою режисурою і гастрольями кращих артистів. Це організація лекцій. Це ще даліше розгортання спорту і забезпечення колгоспів гарною музичною пісенею. Це організація міжколгоспних і міжрайонних олімпіад колгоспної художньої самодіяльності, колгоспних культурних чаєн" [32]. 26 серпня 1933 року було прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР "Про будівництво по великих селах кінотеатрів". В ній говорилося: "До кінця 1934 року у великих селах суцільної колективізації з населенням не менше 3 тис. чоловік побудувати 150-200 кінотеатрів, місткістю 500-800 осіб. Будинки кінотеатрів повинні містити крім центрального театрального залу, радіовузол, зал для фізкультури, танцювальний майданчик. Навколо кінотеатрів треба розташувати парк площею не менше 5-10 га" [33]. Проте у 1934 році такий амбітний план було переглянуто у бік зменшення. За вказівкою П.П. Постишева у селах планувалося збудувати 101 зразковий театр місткістю 350-500 глядачів, які мали слугувати "взірцем кваліфікованої культурної і художньої роботи серед колгоспників" [34]. Проте і це завдання не було виконано. До 1937 року переважно в райцентрах діяло 50 примітивних кінотеатрів [35].

В роки першої п'ятирічки типовим закладом на селі була хата-читальня. Проте їх стан не міг задовільнити запитів сільської молоді. "Колгоспне село жадібно тягнеться до культури, - писала газета "Комуніст", - Нинішнє селянство не задові л ьняє тільки хата-читальня. Село вимагає клубу, де можна пограти в шахмати, взяти участь в художній самодіяльності" [36]. Ось чому в часи "колгоспного неонепу" владні структури взяли курс на модернізацію культурно-освітніх закладів на селі. Секретар ЦК ВКП(б) А.А. Андреев у 1934 році заявив: "Культурну роботу колгоспного села в хату-читальню помістити не можна. Хата-читальня для цього занадто тісна. Культурно-освітня робота на селі все більше від тепер буде будуватися за міським зразком" [37]. Через це, у 1937 році на селі діяло 17900 закладів культури з яких 15492 уже склали клуби [38]. Проте процес їх зростання, у значній мірі, відбувався за рахунок механічного перетворення хат-читальень у клуби, без зміни, у більшості випадків, змісту їх роботи. Через це заклади культури на селі мало впливали на сільський спосіб життя. Комісія Держплану СРСР, здійснивши у 1936 році вибіркові обстеження господарств колгоспників Київської та Одеської областей встановила, що в середньому сільські жителі були зайняті у виробництві (в колгоспі та вдома) у літні місяці 13 годин на добу, а на освіту і культурне проведення дозвілля витрачали 4 години, у зимові місяці відповідно 11:5 [39].

З не меншою помпою було обставлено поширення на селі фізкультурного руху. 17 лютого 1934 року прийнято постанову ВУЦВКу "Про відзначення десятиріччя фізичної культури на Україні" у ній ставилось завдання до 1 травня 1934 року збудувати у найбільших радгоспах, колгоспах, МТС 55 зразкових стадіонів, а в інших колективних господарствах обладнати найпростіші спортивні майданчики [40]. Проте лише у 1936 році було збудовано стадіон в селі Чапаєвка Золотоніського району Київської області. "Не можна не захоплюватись чудовим чапаївським стадіоном, - писала газета "Вісті", - оперезані густими зеленими деревами амфітеатром розташувалися трибуни на 5 тис. місць. Посередині височіє крита, оздоблена зі смаком, центральна трибуна. Навпроти неї площадка для естради та оркестру, футбольне поле: його розмір 105x70 метрів. Бігова доріжка простяглася на 400 метрів. Далі розташувалися волейбольні та баскетбольні майданчики" [41]. Через це йому судилося стати єдиним найбільшим і найкраще обладнаним сільським стадіоном. У 1937 році у селах діяло лише 12, переважно примітивних, стадіони та 2361 спортмайданчик. У середньому одна спортивна споруда припадала на 18-20 сіл, або 10-12 колгоспів. Всупереч цим фактам газета "Комуніст" рапортувала: "Сотні колгоспів уже мають добрепорядковані парки культури. У багатьох і багатьох селах навіть при польових таборах, в бригадах побудовано спортивні майданчики, тири, що є яскравим виявом широкого піднесення нашої культури і культурності" [42]. Негарзди у спорудженні спортивних майданчиків та стадіонів у черговий раз списали на міфічних "ворогів народу". Євген Ратнер у статті "Фізкультура в колгоспному селі" пояснював: "Вороги народу, що довгий час орудували в Комітеті фізкультури робили все можливе, щоб загальмувати розвиток фізкультурного руху на селі. Вони вибрали на Україні 12 так званих "зразкових колгоспних точок" і створюючи навколо них шумиху, розвалювали і не давали розгорнутись фізкультурній роботі на селі" [43].

Таким чином, наведені факти переконливо свідчать, що в часи "колгоспного неонепу" соціально-побутова інфраструктура українського села не зазнала модернізації, істотної перебудови. Спроба поліпшити її стан диктувалась виключно ідеологічними міркуваннями. У зв'язку з цим деякі зміни, які сталися у невиробничій сфері села здійснювались за залишковим принципом і, природньо, дали незначні результати, які до того ж не були розвинуті і закріплені у зв'язку із згортанням політики "колгоспного неонепу".

1. Вісті. -1932. -21 жовтня.
2. Див. Рибак І.В. Спроба під час колективізації сільського господарства модернізувати соціально-побутову інфраструктуру села та її провал // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького Національного держуніверситету ім. Юрія Федьковича. Чернівці: 2000. - С158-162.
3. Колгоспне село. -1933. - 31 жовтня.
4. Сталин КВ. Соч. Т. 14. - С. 154.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з "їздів, конференцій і пленумів ЦК. К: 1980. - Т.5. - С. 145.
6. Цит. Червоний кордон. -1935. -18 лютого.
7. Вісті. -1935. - 20 квітня.
8. Там само. -27 квітня.
9. Там само. — 27 травня.
10. Комуніст. -1935. -10 вересня.
11. Там само. - 11 лютого.
12. Червоний кордон. - 1936. —15 квітня.
13. Комуніст. -1940. -15 листопада.
14. Известия. -1943. - 23 червня.
15. Хроніка //Колбуд. -1936. - №37.- С.39.
16. Соціалістична Україна. Статистичний збірник. 1936р. К, 1937. -С.57.
17. Соціалістична Україна. Статистичний збірник. К, 1937. -С.62.
18. Вісті. -1933. - 6 вересня.
19. Там само. -1936. -15 травня.
20. Дбати про охорону здоров'я людей. Рад. стаття // Радянська медицина. -1940. -№7. - С.8.
21. Вісті. -1936. -15 травня.
22. Вісті. - 1934.-10 листопада.
23. Там само. -1936. - 10 березня.
24. Вісті. - 1935. - 2 жовтня.
25. Там само.
26. Радянська торгівля. — 1935. — 29 вересня.
27. Там само. -1937.-18 травня.
28. Там само.
29. Комуніст. -1934. -27 тоавня.
30. ЦДАВО України. - Ф.582. - Оп. 11. - Спр.516. -Арк.13.
31. Більшовицька правда. - 1937. - 27 травня.
32. Вісті.-1935.-12 грудня.
33. Збірник постанов і розпорядженьробітничого селянського уряду УРСР. - 1933. -№40. - С.512.
34. Комуніст. -1934. -16 травня.
35. Вісті. - 1936. - 22 грудня.
36. Комуніст. — 1935. — 5 листопада.
37. Партеец. -1934. -№2. - С.51.
38. История советского крестьянства СССР. М., 1988. -Т.3.-С. 119.
39. Соціалістична Україна. Статист, довідник. 1936. -С.119.
40. Вісті. -1934. -18 лютого.
41. Там само. -1936. — 8 вересня.
42. Комуніст. -1935. - 28 травня.
43. Там само. -1938. -22 квітня.

Прилуцький В.І. (м.Київ)

Участь молоді в житті українського села під час проведення насильницької колективізації

Молодь завжди відігравала помітну роль у житті суспільства, особливо на переломних етапах його розвитку. Це в повній мірі виявилось в добу "великого перелому", коли вона стала одним з найважливіших чинників в усіх складних і драматичних процесах, що відбувалися в УСРР, у тому числі в житті українського села.

"Револуція зверху" на селі розпочалася після листопадового пленуму 1929 р. ЦК ВКП(б), який проголосив перехід до суцільної колективізації. При проведенні в життя цього курсу партійно-державне керівництво в значній мірі робило ставку на молодь. Молоді селяни в своїй більшості не мали власного господарства; виховані за радянських часів вони були менш заражені

Аграрний сектор економіки радянської України

"дрібнобуржуазною власницькою психологією", краще сприймали нове; десятки тисяч юнаків і дівчат входили до більшовицької молодіжної спілки.

Листопадовий 1929 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв спеціальну резолюцію "Про стан і роботу комсомолу України". Зазначивши, що "найголовніше значення у класовій боротьбі за соціальну перебудову країни має фронт класової боротьби за молодь", пленум закликав спілку стати ударною колоною у масовому колгоспному русі, проводити всю роботу "під прапором рішучої боротьби з глитаєм, викорчовуючи коріння капіталізму у сільському господарстві, всебічно підвищуючи при цьому класову боєздатність та пильність сільських організацій комсомолу" [1]. 20 грудня 1929 р. виступаючи на пленумі ЦК ЛКСМУ П.Постишев закликав комсомол охопити комуністичним впливом мільйонні маси селянської молоді, прийняти активну участь у боротьбі з класовим ворогом, посилити свою класову боєздатність.

Водночас з суцільною колективізацією правлячий режим взяв курс на "ліквідацію куркульства як класу" про що було оголошено в промові Й.Сталіна 27 грудня 1929 р. До його реалізації залучалася і "пролетарська" молодь. Закликавши низові комсомольські осередки надати "активну допомогу партії та радам в справі практичного здійснення заходів які зв'язані з ліквідацією куркуля, як класу в районах суцільної колективізації" ЦК ЛКСМУ поставив перед ними конкретні завдання: максимально допомагати РВК та їх уповноваженим у справі викриття "контрреволюційного куркульського активу та найбільш злісних елементів", проявити максимальну активність у допомозі органам влади в справі конфіскації майна куркулів та його охорони, встановити суворий догляд та викривати спроби куркулів розпродавати своє майно [2].

Отримавши "благословення" вищого партійно-державного керівництва та конкретні вказівки ЦК ЛКСМУ комсомольці перейшли до втілення в життя нового курсу партії на селі. Як і раніше кількість сільських комсомольських осередків значно перевищувала кількість партійних і вони взяли на себе ініціативу в проведенні колективізації і розкуркулення. Серед багатьох комсомольців запанували настрої часів воєнного комунізму, вони виявили надзвичайну активність у виконанні адміністративно-поліцейських функцій. Характерним у цьому відношенні є директивний лист секретаря Шепетівського ОК ЛКСМУ в якому він пропонував проводити роботу так — "що ми весь округ на ноги змусимо піднятися" і "розвернути так справу, щоб ціла революція відбулася, в яку втягнути все населення, тоді воно заговорить" [3] (і воно дійсно заговорило, про що мова піде далі). В січні 1930 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд колгоспної молоді. З його трибуни прозвучав заклик виховувати у молоді жорстоку нетерпимість до куркуля, організувати на селі всю бідняцько-середняцьку масу на рішучий наступ на знищення куркульських господарств. За словами генерального секретаря ЦК ЛКСМУ І.Корсунова "зараз у нас дуже сильні настрої міліцейського характеру", коли комсомольці охоплені тим, щоб як можна скоріше ліквідувати куркуля. Такими настроями охоплені не тільки цілі осередки, але й районне керівництво, яке змагається за те щоб ліквідувати куркуля за тиждень, за 10 днів [4].

Як повідомляв Одеський ОК ЛКСМУ вся сільська організація була оголошена мобілізованою у справі стовідсоткового охоплення комсомольців участю в "найважливішій кампанії сьогодення". В Фрунзевському районі було організовано 40 бригад з загальним охопленням 725 чол. з них 500—позаспількової молоді. В Березівському р-ні — 40 бригад з 400 чол. молоді. Головним чином вони працювали по збиранню посівного матеріалу [5]. За інформацією з Проскурівського окр. діяльність комсомольської організації була спрямована на допомогу партії у проведенні революційних темпів суцільної колективізації, допомагаючи місцевим організаціям переводити на суцільну колективізацію цілі села, райони тощо". З цієї метою в більшості районів та селах спілчанські організації проводили конференції та куцові збори молоді, влаштовували величезні демонстрації молоді під гаслами "За врожай", "За суцільну колективізацію". Силами комсомольських осередків на суцільну колективізацію було переведено 5 сіл Проскурівського та 4 села Червоноостровського р-нів [6].

Масові труси, в т. ч. нічні; арешти селян, що не бажали йти до колгоспу; знущання над селянством; примусове усупільнення худоби і реманенту мали місце в усіх округах УСРР. Комсомольське керівництво і члени низових осередків вигадували для прискорення колективізації власні методи. Так, вже згадуваний нами секретар Шепетівського ОК ЛКСМУ направив директиву згідно якої комсомольці повинні були "обійти всі до одного будинки на терені свого осередку, обдивитись дахи, хліви та хати і запаси тих предметів, які лежать там без всякої здатності забрати" [7]. В Тульчинському окрузі широкого розповсюдження набули нічні обшуки з ліхтарями (ці ліхтарі стали загальноукраїнським методом). В одному з сіл цього округу члени ЛКСМУ усупільнили навіть цибулю. В Камінець-Подільському окрузі були випадки, коли комсомольці кляли на стіл наган і два списки: згодних вступити в колгосп і незгодних "контрреволюціонерів" і пропонували селянам робити свій вибір: або колгосп або смерть.

Особливо бурхливу діяльність виявили комсомольці і молодь, що їх підтримувала при розкуркуленні. Приміром, за повідомленням керівництва ЛКСМУ Миколаївського округу, "комсомол виступив ініціатором ліквідації "куркуля" як класу". Як тільки було кинуте це гасло, комсомольські осередки пішли переписувати "куркулів" і проводити розкуркулення. В осередках було утворено бригади по передачі і догляду куркульського майна, вони виконували майже всю технічну й організаційну роботу по виселці "куркульських" родин.

Аграрний сектор економіки радянської України

Для проведення розкуркулення в усіх районах Одещини створювалися бригади з комсомольців та позаспількової молоді. У Комінтернівському районі у розпорядження штабу по розкуркуленню було мобілізовано 50 членів ЛКСМУ, до яких приєдналися позапартійні молоді селяни. В Благоевському районі до розкуркулення залучили всіх комсомольців. Їх силами було затримано 16 "куркульських" підвод з різним майном. Для виселення "куркулів" на село прибуло 100 міських членів спілки [8]. Мелітопольський ОК ЛКСМУ повідомляв: "Зараз ми приступили до обліку майна куркулів і передачі його колгоспникам... Запропоновано всім осередкам утворити спеціальні групи в допомогу органам Адмінвідділу і ДПУ" Білоцерківський ОК комсомолу інформував, що організація веде "жорстоку боротьбу з глитаєм, обмірковуючи на засіданнях та зборах осередків списки глитаїв, яких необхідно виселити за межі України" [9].

Комсомольці відігравали керівну роль у багатьох комісіях по розкуркуленню. Тільки у Волочиському районі Проскурівського округу 14 членів ЛКСМУ були головами таких комісій, 48-їх членами. В усіх районах округу було організовано бойові комсомольські дружини по охороні майна, відібраного у "куркулів" [10].

Повсюди кампанія по розкуркуленню супроводжувалася насильствами і грабунками, в чому досить часто "відзначалися" комсомольці та молодь. В документах того часу можна знайти чимало прикладів про "перекручення" з боку членів ЛКСМУ. Так, в с Кондратівка Юр'ївського району Дніпропетровського округу бригада по розкуркуленню, більшість якої склали комсомольці на чолі з секретарем осередку, "поставила за мету в нічний час займатися грабунками і насильствами під виглядом розкуркулення" [11]. Одеський ОК ЛКСМУ визначав, що траплялися випадки, коли комсомольці, прийшовши в хату до куркуля "експропріували" його речі [12]. В с. Ново-Зарицьке Фрунзевського району того ж округу "особливо визначився комсомолец Процей, який вкрав багато цінних речей вилучених у куркулей. Розпорядився вислати 18 куркулів в 4 години за межі району" [13].

Згідно оперативному наказу по ДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р. ЛКСМУ було широко залучено до операції по масовому виселенню куркульських родин з районів суцільної колективізації. Мобілізовані озброєні комсомольці входили до списку особливих загонів, чекістсько-військового резерву, обслуговували пересильні пункти. Як повідомляв голова ДПУ республіки В.Балицький, операція пройшла успішно. Був навіть випадок, коли один комсомолец доставив на станцію 30 підвід з виселеними "куркулями" [14]. Проте в селищі Бориспіль натовп селян, переважно жінок, почала чинити опір виселенню і побила декількох комсомольців [15].

Але далеко не всі комсомольці погоджувалися виконувати роль жандармів по відношенню до своїх односельців-"куркулів". Було чимало випадків відмови членів ЛКСМУ від участі в розкуркуленні, "примиренницького відношення до куркульства". Так, комсомольці осередку с. Янівка на Одещині не змогли устояти проти плачу "куркульського сімейства" і відмовитися від розкуркулення [16]. В Миколаївському окр. окремі комсомольці також відмовлялися від цієї операції, а один з них навіть збожеволів при її проведенні [17].

Починаючи кампанію "ліквідації куркульства як класу", правлячий режим звернув увагу на підрив "куркульських" родин зсередини. Для цього необхідно було протиставити дітей батькам, відірвати від родини і залучити на свій бік частину "куркульської" молоді. Саме таке завдання поставив перед комсомолом на нараді активу при ЦК ЛКСМУ по питанню ліквідації куркуля як класу генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор. На тій же нараді тодішній керівник республіканської комсомольської організації І.Корсунов відмітив: "Відбувається надзвичайно цікавий, різноманітний процес розшарування, розвалу куркульської родини...". Разом з тим він підкреслив, що комсомол повинен боротися за чистоту своїх лав і засудив теорію "перевиховання куркульської молоді у комсомолі" [18]. ЦК ЛКСМУ поставив перед низовими організаціями завдання "протиставити де це можливо окремі елементи молоді решті "куркулів". Роботу в школі спрямувати на "перевиховання дітей куркулів та відрив їх від впливу родини" [19].

Непоодинокими були випадки відмови молодих "куркулів" від своєї родини та їх участі в комсомольських заходах. Зокрема, Білоцерківський ОК ЛКСМУ інформував: "Є факти коли куркульська молодь проявляє за останній час свою активність у роботі по зніманню дзвонів і відмовляється від своїх родин навіть і через пресу" [20]. Іноді це призводило до трагічних наслідків. За повідомленням ДПУ з Харківського окр. в с Власівці син "куркуля" Микола Слущенко подав у сільраду заяву, що не має нічого спільного з батьком. Наступного дня він зник. На думку ДПУ його вбив батько, який погрожував сину смертю і втік зі зброєю [21].

Правлячий режим намагався широко залучити до роботи по колективізації та розкуркуленню не тільки більш дорослих юнаків та дівчат, але й дітей. Спеціальний циркулярний лист ЦК ЛКСМУ вимагав від комсомольських організацій "розгорнути широку роботу серед піонерів, школярів та неорганізованого дитинства, притягнути їх до активної участі в практичній роботі в справі ліквідації куркульства і на цій основі сприяти піднесенню класової свідомості та ідеологічної боєздатності дитячих мас: "...Піонери мусять уважно стежити за тим, щоб куркуль не розпродував, не роздавав та не псував описаного майна, доводячи такі вчинки до відома комсомольського осередку" [22].

Аграрний сектор економіки радянської України

Таким чином, від дітей вимагали шпигуниTM, доносити на своїх односельців і навіть на власних батьків. Про те, що на Україні були свої Павлики Морозови, свідчать хоча б такі факти: "В с. Паланіє Вапнярського р-ну особливо виявили свою допомогу піонери у справі передачі відомостей про змови куркульства... за що одного піонера родина вигнала з дому, піонер перебуваючи у колективі остаточно відмовився від своїх батьків" (Тульчинський ОК ЛКСМУ, 19 березня 1930 р.) [23].

За повідомленням з Одещини у деяких районах піонери під виглядом розшуку своїх голубів виявляли захований на горищах посівматеріал. У Ф.-Енгельському районі старші піонери прийняли участь у всій кампанії по розкуркуленню [24].

Паралельно з колективізацією та розкуркуленням почався наступ на церкву. У грудні 1929 р. на сільнаradі при ЦК ЛКСМУ було підкреслено, що фронт боротьби з релігією є "класово-ворожим і найнебезпечнішим". Перед комсомолом ставилося "бойове завдання" — робота по закриттю церков. На тій же нараді представники з місць з гордістю рапортували про свої успіхи на цьому поприщі. Приміром, в одному з районів Артемівського окр. при закритті церков комсомольці зібрали і спалили 4 тис. ікон [25].

Боротися з релігією закликала молодь комсомольська преса. "Щоб допомогти швидше загинути куркульській клясі з її ідеологічними рештками, треба таким же темпам як і на господарчому фронті, йти в наступ на куркульську ідеологію—релігію",—писав "Комсомолец України" у січні 1930 р. [26]. Свого апогею антицерковна кампанія досягла у перші три місяці 1930 р. Найактивнішим її провідником став комсомол. Комсомольці були ініціаторами закриття церков, організації в них танців, ссипки зерна, вилучення церковних звонів. Вони розбивали ікони, шили з ряс труси тощо. Все це викликало масове обурення і ненависть селян до комсомолу.

Під час проведення колективізації та розкуркулення, антицерковної кампанії у перші місяці 1930 р. комсомол у багатьох випадках виявив "небачену активність". Саме з цією спількою було пов'язано чимало т. зв. "перекручень". Як повідомляв з охопленого селянськими виступами Шепетівського окр. голова ДНУ УСРР В.Балицький "комсомольці в останніх кампаніях наробили багато злочинних дурниць, припускаючи знущання над селянами" [27].

На квітневому 1930 р. пленумі ЦК ЛКСМ було визнано, що комсомольська організація в більшій мірі чим будь-хто, винна в тих викривленнях, які були припущені, що підтверджувалося сотнями фактів. ЛКСМУ "в ряді місць безперечно була головним ініціатором, провідником таких методів колективізації" [28].

Таким чином правлячий режим, який підбурював молодь на проведення суцільної колективізації "більшовицькими" темпами, остаточно ліквідацію "куркульства" як класу, виправдовував свої злочинні дії, перекрученнями комсомольськими організаціями на містах.

Проведення насильницької колективізації, розкуркулення, наступ на церкву надзвичайно загострили політичну ситуацію на селі, поставили його на межу громадянської війни. Тільки з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. за даними ДНУ в УСРР відбулося 1716 селянських виступів. Найбільше ними були охоплені західні округи, перш за все Шепетівський—251 виступ [29]. В Тульчинському, Могилівському і Вінницькому окр. вони мали місце в 343 сільрадах. З них 73 супроводжувалися вигнанням активу і ліквідацією радянської влади, 81 — збройними виступами [30]. Найчастіше опір селян мав форму т. з. "бабських бунтів", але в багатьох місцях вони переростали в збройне повстання. Особливу ненависть у селян викликав комсомол. Нерідко їх гаслами були: виселити комсомольців на Соловки, лишити права голосу, "ліквідувати комсомол як клас". Селянські виступи супроводжувалися побиттям комсомольців, виселенням комсомольського активу разом з сім'ями тощо.

В той же час іноді й самі комсомольці виступали ініціаторами антиколгоспного руху і прийняли в ньому активну участь. Інші намагалися чинити опір т.з. "волинкам". Приміром, в Тульчинському окр. вони не допустили розростання виступів в деяких селах як шляхом збройного оточення сіл, так і захватом та знищенням паромів через річки. Але більшість комсомольських осередків розгубилася, комсомольці тікали до райцентрів, переховувалися в лісах тощо.

Значна частина молоді (і не тільки заможною) виявила помітну активність під час антиколгоспних виступів. Як повідомляли місцеві комсомольські керівники в Тульчинському окр. молоді селяни, особливо дівчата виступали на боці "волинщиків". В Проскурівському окр. в усіх "волинках", демонстраціях, процесіях була дуже активна польська молодь [31]. В оперативних повідомленнях ДНУ УСРР досить часто в ролі "бунтівників" виступає натовп "жінок і молоді" або "жінок і підлітків".

Так, 3 березня в слободі Краснопілля Сумського окр. відбулася демонстрація, у якій брали участь близько тисячі жінок та підлітків, яка переросла у повстання, підтримане селянами навколишніх сіл [32]. У с. Нучополі Суцнівського р-ну Шепетівського округу юрба жінок та молоді примусила втекти з села членів бригади по колективізації [33].

Селянські виступи були досить швидко локалізовані й придушені. До каральних акцій залучалися й комсомольці. В Шепетівському окрузі на допомогу ДНУ було сформовано 2 спеціальні комсомольські загони. Один з комсомольців заарештував і привів до заgonу навіть власного батька. Як повідомлялося на нараді комсомольських секретарів прикордонних округів, керівництво ДПУ дало "блискучу оцінку роботі комсомолу по боротьбі з куркульством" [34]. Більша частина

Аграрний сектор економіки радянської України

комсомольців Тульчинського окр. також перебувала в збройних загонах. За повідомленням Сумського ОК ЛКСМУ в Тростянецькому р-ні для встановлення порядку в охоплені заворушеннями села мобілізовано 300 чол. 30 чол. кинуті на допомогу міліції (переодягнені вони надіслані на ринок для вивчення настроїв селян) [35].

Крім масових селянських виступів (хвиля яких до квітня 1930 р. в основному спала) опір правлячому режиму набував і інших форм. Помітну роль у ньому відігравала молодь. Не припиняється діяльність "антирадянських" молодіжних угруповань. В Мелітопольському окр. їх було виявлено в Ново-Троїцькому та Гениченському р-нах [3 6]. В Кішенському р-ні Кременчуцького окр. ДПУ ліквідувало українську "контрреволюційну" організацію молоді. За даними каральних більшовицьких органів її завданням було розповсюдження контрреволюційних відозв, антирадянська агітація і підготовка збройного повстання. Програмною метою: утворення української держави на зразок УНР і створення селянських спілок [37].

У ніч на 22 лютого у с. Марефі Краснокутського р-ну на Харківщині було заарештовано групу молодих селян, яким інкримінувалося підготовка нападу на арештантське приміщення у м. Красний Кут і створення "банди" [38]. У березні у Дунаївському р-ну Кам'янець-Подільського окр. органи ДПУ заарештували членів "контрреволюційної" організації молоді на чолі з вчителем та секретарем комсомольського осередку. їх звинуватили в прагненні "повалення радвлади через повстання і утворення на Україні демократичної народної республіки" [39].

По селах і містах республіки розповсюджувалася значна кількість листівок, спрямованих проти політики правлячого режиму.

Тільки з 1 березня по 7 травня 1930 р. органи ДПУ УСРР вилучили 372 листівки у 1048 екземплярах [40]. Чимало з них було адресовано молоді. Наприклад: "Товариство молоді! Незаможницька, бідняцька та середняцька молодь...не слухай комуністів і комсомольців... це зрадники трудящих... Молодь до зброї!... Бий комуністів і комсомольців!" (с. Турчинці Юринецького р-ну Проскурівського окр.) [41], "Молодь!... Збирайтеся по вечорам на наради і присвячайте їх визволенню своєї рідної України" (с. Матвіївка Жовтінського р-ну Кременчуцького окр.) [42]. В багатьох випадках у авторстві "антирадянських" листівок підозрювалися юнаки та дівчата. Чимало з них були заарештовані. В с. Веселе Межевського р-ну Дніпропетровського окр. за "антирадянський" вірш заарештовані троє молодих людей. В с. Грузьке Бишевського р-ну у 16-річного юнака було вилучено 22 екземпляри листівок, ще 50 він встиг розповсюдити. В Ізюмському окрузі був заарештований колишній комсомолец І.Дубовий — автор "антирадянського" звернення [43].

Чимало молодих людей боролися з існуючою владою зі зброєю в руках у складі "банд". В с. Терповому Вовчанського р-ну Харківського окр. у лютому 1930 р. було ліквідовано збройну групу на чолі з 20-річним сином "куркуля", що складалася головним чином з молоді [44]. У тому ж місяці у Ніжинському окр. "зграя бандитів (більшість куркульських синків)" напали на Кобижський райвідділ міліції і обеззброїли міліціонерів, звільнили 10 заарештованих та забрали зброю [45].

Про активну участь молоді у боротьбі з більшовицьким режимом свідчать матеріали політкомісії з розгляду слідчих справ. Значна частина засуджених до розстрілу — молоді люди. Так, Д.Никитюк (20 років) і В.Симолук (21 рік) з с. Сморики на Житомирщині звинувачувалися в тому, що "брали активну участь у "волинці" проти колективізації у березні 1930 р., забивали голову та члена колгоспу" [46]. До вищої міри було засуджено також 10 селян віком від 20 до 27 років с. Тарасівка Зінківського р-ну Полтавського окр., яким інкримінували вбивство активіста, знищення колгоспного майна через підпал. Такий же вирок отримали 16-ти, 19-ти та 20-ти річні юнаки з Глухівського р-ну того ж округу обвинувачені в тому, що "тероризували населення та організували вбивство сільських активістів" [47].

Антиколгоспний рух на селі не припинявся і у 1931 р. Як і раніше помітну роль у ньому відігравала молодь. Наприклад, 7 липня мав місце антиколгоспний виступ у найбільшому селі Могилів-Подільського р-ну Озаринці, у якому прийняло участь близько 700 чоловік, "головним чином жінки та молодь" [48]. Особливо загострилася ситуація на селі в зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Так, у Баштанському р-ні на цьому ґрунті було забито голову Пісківської сільради. Групу, що здійснила цей акт очолювали студент Харківського агрономічного інституту та секретар комсомольського осередку. В с. Баштанці та Пісках нею було розповсюджено листівки, в яких вони агітували проти хлібозаготівель та закликали населення до повстання "за хліб, землю та волю". Одночасно, за повідомленням Великоолександрівського РПК на території району діяла "банда", до якої входили молоді селяни, головним чином діти розкуркулених [49].

Судові органи продовжували вносити селянам смертні вирoki за "терористичну діяльність", "контрреволюційну агітацію". Значна частина злочинців—молоді люди. Наприклад, братів Куликів Макара (20 р.) та Федора (18 р.) до вищої міри було засуджено за підпал колгоспної соломи, Гостаря Петра (23 р.)—за підпал клуні голови сільради, Оришка Івана (24 р.)—за підпал майна активіста. (Усім розстріл замінено на 10 років ув'язнення) [50].

Отже, під час проведення насильницької колективізації сільська молодь опинилася неначе по два боки барикади. Чимало молодих людей служило більшовицькому режиму, активно проводило в життя його новий курс на селі. Водночас значна частина молоді була незгодна з політикою

Аграрний сектор економіки радянської України

воєнно-комуністичного штурму. Юнаки та дівчати прийняли участь в масовому антиколгоспному русі, який охопив УСРР. Чимало з них поплатилися за це свободою і навіть життям.

1. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з "іздів, конференцій і пленумів ЦК. -Т. 1.~ К, 1976 -С. 638, 640.*
2. *ЦЦАГО України. -Ф.7.- Оп. 1. - Спр. 489. -Арк. 18.*
3. *Там же. -Ф.1.- Оп. 20. - Спр. 3184. -Арк. 18.*
4. *Там же. -Ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 570. - Арк. 34.*
5. *Там же. - Спр. 577. - Арк. 31.*
6. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3092. - Арк. 61.*
7. *Там же. - Спр. 3184. - Арк. 18.*
8. *Там же. -Ф. 7.- Оп. 1. - Спр. 546. - Арк. 10.*
9. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3092. - Арк. 66.*
10. *Там же. - Ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 489. - Арк. 14.*
11. *Там же. - Арк. 5.*
12. *Там же. - Спр. 546. -Арк. 15.*
13. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3189. - Арк. 55 зв.*
14. *Там же. - Спр. 3190. - Арк. 44.*
15. *Там же. - Спр. 3154. - Арк. 18.*
16. *Там же. -Ф.7.- Оп. 1. - Спр. 546. - Арк. 15.*
17. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3190. - Арк. 45.*
18. *Там же. -Ф. 7.- Оп. 1. ~ Спр. 570. - Арк. 35, 36.*
19. *Там же. - Спр. 489. - Арк. 3.*
20. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3092. - Арк. 66.*
21. *Там же. - Спр. 3189. - Арк. 62 зв.*
22. *Там же. -Ф. 7.- Оп. 1. - Спр. 489. - Арк. 3.*
23. *Там же. - Арк. 26.*
24. *Там же. - Спр. 546. -Арк. 10.*
25. *Там же. -Ф. 7.- Оп. 1. - Спр. 476. - Арк. 2.*
26. *Комсомолец України. - 1930. - 28 січня.*
27. *ЦЦАГО України. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3185. -Арк. 2, 3.*
28. *Там же. -Ф. 7.- Оп. 1. - Спр. 519. - Арк. 52.*
29. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 1385. - Арк. 68.*
30. *Там же. - Спр. 3184. - Арк. 62.*
31. *Там же. -Ф. 7.- Оп. 1. - Спр. 567. - Арк. 26, 68.*
32. *Там же. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3108. - Арк. 37.*
33. *Там же. - Спр. 3189. - Арк. 151.*
34. *Там же. -Ф.1.- Оп. 1. - Спр. 567. - Арк. 12,17.*
35. *Там же. - Спр. 489. - Арк. - 22.*
36. *Комсомолец України. -1930. -16 січня.*
37. *ЦЦАГО України. -Ф. 1.- Оп. 20. - Спр. 3184. -Арк. 9,10.*
38. *Там же. - Арк. 148 зв.*
39. *Там же. - Спр. 3065. - Арк. 17, 18.*
40. *Підрах. автора. ЦЦАГО України. -Ф.1.- Оп. 20. - Спр. 3198. -Арк. 21, 26, 40, 48, 57.*
41. *Там же. -Спр. 3066. -Арк. 11.*
42. *Там же. - Спр. 3198. - Арк. 60 зв.*
43. *Там же. - Арк. 53, 58, 59.*
44. *Там же. - Спр. 3189. - Арк. 135.*
45. *Там же. - Спр. 3201. - Арк. 1 зв.*
46. *Там же. - Спр. 4320. - Арк. 33.*
47. *Там же.-Арк. 43, 44, 48.*
48. *Там же. - Спр. 4287. - Арк. 36.*
49. *Там же. - Арк. 61, 64.*
50. *Там же.-Спр. 4320.-Арк. 28.*

Ефіменко Г.Г. (м.Київ)

Становище селян Старобільщини у 1930-ті роки.

Перед тим, як аналізувати стан села на Старобільщині хотілося б пояснити, який саме регіон ми розглядаємо у своєму дослідженні. Райони Старобільської групи знаходяться на півночі Луганської області згідно сучасного адміністративного поділу. В 1925-1930 роках до складу

Аграрний сектор економіки радянської України

Старобільської округи входили такі 11 районів: Олександрівський, Біловодський, Білокуракінський, Білолуцький, Марківський, Мілівський, Містківський, Новоайдарський, Новоастрханський, Осинівський, Старобільський. До кінця 1930 року внаслідок укрупнення районів з вищеназваних залишилися Біловодський, Білолуцький, Марківський, Мілівський, Новопсковський (колишній Осинівський), Новоайдарський, Рубіжанський (колишній Новоастрханський), Старобільський.

Всі ці райони ввійшли до складу Харківської області, утвореної за постановою ВУЦВК від 9 лютого 1932 року. Та вже 2 липня 1932 року була утворена Донецька область з центром в м. Артемівськ у складі 12 міськрад і 23 районів. Серед них були такі р-ни: Біловодський, Білолуцький, Марківський, Мілівський, Новоайдарський, Новопсковський, Рубіжанський, Старобільський, а також Верхнетеплянський (колишньої Луганської округи), Сватівський та Покровський (колишньої Куп'янської округи).

Саме вищеназвані, а також новоутворені Лозно-Александрівський (з Білолуцького), Білокуракінський (з Покровського та Новопсковського), Нижньодуванський (з Покровського) та Новоастрханський (замість Рубіжанського) райони згідно з постановою ВУЦВК від 17 листопада 1933р. ввійшли до складу новоутвореного Старобільського округу. Розглядаючи стан розвитку сільського господарства в районах Старобільщини у 1930-х рр., ми опираємося саме на тогочасний адміністративно-територіальний поділ.

Названа група районів знаходилася в степовій зоні України, господарства якої в першу чергу підлягали колективізації. Одним із основних завдань початку колективізації було так зване розкуркулення. Так, 9 березня 1930 р. на закритому засіданні президії Старобільського окрвиконкому було затверджено список з 962 селянських господарств 8 районів округи, які треба було виселити за межі округи [1]. До них слід додати також 97 господарств Марківського району [2]. Причому виселенню підлягали не лише заможні господарства, а й ті середняцькі родини, голови яких не сприймали ідею колективізації і проводили активну агітацію проти подібних заходів радянської влади. Варто підкреслити, що рішення про кількість селянських господарств, які підлягали депортації, приймалося "наверху", а в райони вже надсилалася вже затверджена цифра, змінювати її не дозволялося. Тому не дивним видається той факт, що у списках "висилаємих полудідичів і куркулів" поряд з основними "кандидатами" обов'язково вказувалися прізвища так званих "страховиків", тобто тих осіб, яких необхідно депортувати у випадку зникнення з села названих в основному списку [3].

Згідно з директивами ЦК ВКП(б) дві третини усіх виявлених "куркулів" після "розкуркулення" потрібно було розселити в межах району, а одну третину - депортувати за межі Старобільської округи. В 11 районах Старобільщини 2600 господарств залишалося у межах округи [4], відповідно близько 1300 виселялося за її кордони.

У постанові окружної комісії з приводу розселення вищеназваних 2600 господарств зазначалося: "Процес розселення провести під кутом зору остаточної ізоляції глитаїства від оточуючих наймитсько-незможницьких та середняцьких і колгоспівських мас округи і рішучого підриву куркульського впливу на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовного придушення всіляких контрреволюційних спроб глитаїства протидіяти заходам Радянської влади у справі соціалістичної перебудови сільського господарства" [5]. Тобто влада навіть після того, як залишила без майна найбільш працьовитих селян, продовжувала побоюватися їх.

Владні органи дуже турбувалися, щоб на нових територіях, куди мали розселити "куркулів", останні ні за яких обставин не змогли виростити кращий від колгоспників врожай. Тому, окрім конфіскації у "глітаїв" основних знарядь праці, підкреслювалося, що "місцем для розселення куркульських селищ визнати на найменш придатних землях поза межами колгоспівських земель"(виділення наше - Г.Є.). Для побудови житла на цій території наказувалося "використовувати ті будівлі, що були наділені куркульським господарствам під час розкуркулення" [6].

Такий підхід до справи, поряд із фактичною конфіскацією всього вирощеного хліба привів до відчутного зменшення сільськогосподарського виробництва. Внаслідок проведення колективізації, а фактично запровадження нової продрозкладки у селян зовсім зникло бажання працювати в колгоспах - адже весь вирощений хліб держава забирала на свої потреби. Отож селяни Старобільщини, незвиклі до общинних форм організації життя на селі, примусової праці на пана в дореволюційний час, дедалі все більш недбало ставилися до праці в колгоспному господарстві. З кожним роком засівалися менші площі землі, знижувалася врожайність.

Розглянемо це на прикладі Марківського району, одного з найбільших на Старобільщині. Так, в 1931 р. (другий рік колективізації) було засіяно 80 791 га, у 1932-72 922 га, в 1933-67474 га і лише в 1934 р. почалося збільшення посівних площ - 82549 га. Причому зменшення посівної площі, як і зменшення поголів'я худоби, почалося зовсім не з початком колективізації, хоч тоді ці процеси прискорилися, а ще з 1928-29 рр., коли збільшився податковий тиск держави на селян та почалося примусове відбирання незданого хліба, продаж "з молотка" господарств заможних селян, які не захотіли віддавати задарма державі важко зароблений хліб. Побачивши, що заможним бути не вигідно, селяни стали зменшувати посівні площі, вирізати худобу. В звіті Марківського райвиконкому від 21 грудня 1934 р. наводиться середня врожайність основних продовольчих культур в районі [7].

С/г культури / роки	1931р.	1932р.	1933р.	1934р.
Озима пшениця	2,9 ц/г	1,39 ц/г	5,2 ц/г	2,49 ц/г
Жито	4,5 ц/г.	3,25 ц/г	3,28 ц/г	5,03 ц/г
Яра пшениця	3,0 ц/г	0,7 ц/г	3,2 ц/г	4,62 ц/г
Овес	4,00 ц/г	1,61 ц/г	1,5 ц/г	4,52 ц/г

Не кращою була ситуація і у тваринництві. Як зазначалося на з'їзді голів сільрад 1 грудні 1933 р. у районах округу було поголів'я коней зменшилося на 62%, волів - на 70% тощо [8].

У цій роботі ми не ставили за мету описати страхіття голодомору - задля цього виділеного об'єму було б замало. Проте нам би хотілося відзначити, що райони Старобільщини були серед тих районів, які найбільше постраждали від цього лиха. І якщо у більшості регіонів України у другій половині 1933 р. основні продовольчі труднощі були усе ж подолані, то про досліджувані нами райони цього сказати не можна.

Про відсталість цього регіону у сільськогосподарській кампанії 1933 р. свідчить тогочасна преса. Так, за станом на 9 травня 1933 р. чимало з цих районів було занесено до так званої "чорної дошки", до якої записували "райони, що в них через опортуністичну політику районних партійних і радянських організацій, їхнього проводу, досі не розгромлено саботажу, організованого куркульськими і петлюрівськими елементами, не мобілізовано мас на боротьбу за темпи і якість". До числа найвідсталіших входили Білолуцький, Біловодський, Марківський, Новопсковський, Троїцький, Мілівський райони Старобільщини, що складало майже половину усіх таких районів України [9].

У передовій статті "Комуністу" від 10 травня зазначалося, що "ганебне відставання цих районів нічим не можна виправдати. Матеріально-технічну базу сівби тут чимало вже зміцнено і є всі можливості негайно і рішуче підняти темпи". Проте нічого не говорилося про відсутність або цілковите знесилення місцевих людських ресурсів. Слід додати, що 14 травня у список відсталих ввійшов Старобільський район [10], а згодом на деякий час і Сватівський, який, проте, 5 червня з цього списку був знятий.

Тому не дивним виявилось те, що наслідки голоду у районах Старобільщини у 1933 році не було подолано. Навіть 2 кг зерна на трудовень селяни Старобільщини у 1933 р. не отримали [11]. Чималою мірою важкій ситуації сприяла і значна віддаленість районів Старобільщини від обласного центру - м. Артемівськ. Влада була вкрай занепокоєна неконтрольованістю ситуації в регіоні, адже результати голодомору просто нікому було сіяти й жати. 17 листопада 1933 р. виходить постанова ВУЦВК "Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу", в якій це новоутворення обумовлюється необхідністю "поліпшити провід розвитком сільського господарства районів Старобільської групи" [12]. Цікаво, що до 1935 року, коли були утворені округи з прикордонних районів Київської та Вінницької областей, Старобільський округ залишався єдиним у республіці. Це свідчило про справді важке становище у названих районах.

Владні органи добре розуміли, що при катастрофічній нестачі людей годі і мріяти про швидке покращання становища у сільському господарстві. Тому виникло питання про переселення великої кількості селян з інших регіонів. Так, протягом другої половини 1933 -1934 рр. на територію Старобільського округу було переселено 5129 господарств з Іванівської та Чернігівської областей [13]. Варто зазначити, що проблем із житлом не було - вільних садиб після голодомору вистачало і зруйнуватися вони ще не встигли.

Становище в окрузі було важким. Це прекрасно розуміли керівники округу. Так, наприклад, голова новоутвореного округу Блейер говорив: "Сейчас, когда вы едете, вы видите, что села запустели так, что тут и волки в хатах завелись" [14]. В листі до своїх родичів в Івановську область переселенець Стеєнко А.А. писав: "Народа здесь много умерло, была эпидемия в 1932 г. и осталось очень мало, так что эту землю не могут обрабатывать" [15].

Подібні зауваження містяться у листах інших переселенців. Так, Л.Д.Москвиченко у листі до рідних вже не приховує факту голодомору: "Весной народа порядочно от голода вымерло, а часть выехала на производство, посмотришь на селе дворы развалены, разбросаны, вообще порядка нет. Правда рассказывают местные жители, что раньше этого не было, было село как нужное в порядке и люди жили богато, здесь родит картофель, и городина, и все другое. Только жители данной местности в последнее время страшно обеднели" [16].

Нові колгоспники, до речі, не мали проблем з харчуванням, оскільки їм надавалося продовольство. Проте вони бачили загрозиливе становище у сільському господарстві і сигналізували керівництву республіки. У своєму листі до редакції газети ВУЦВК переселенець Спічків із села Бончуківки Білокуракинського району відзначає: "Ни у кого из украинских колхозников мы не видели, чтобы он ел чистый ржаной хлеб, а питались исключительно хлебом из отходов, семян раной травы и подобной дряни, а в настоящее время у многих уже и этого нет."

Есть серьёзная угроза, что повторится прошлогодняя история, т.е. люди будут пухнуть и сдыхать с голоду, а если это будет, то одни переселенцы без помощи местных колхозников не справятся с полевыми работами и не смогут восстановить колхоз на должную высоту" [17].

Але партійні та радянські керівники округу і в цей час не голодували, вони в цей час були повністю забезпечені всіма необхідними продуктами, про себе влада турбувалася перш за все. 20 грудня 1933 року Оргбюро Старобільського Округу видає постанову "О снабжении тридцатки", в якій зазначаються норми постачання продуктивними товарами для 30 керівників округу. Встановлювався перелік з 18 основних продуктів, причому забезпечували не лише самого працюючого на керівній посаді, а і його родину. Норми постачання на місяць керівного працівника та членів його родини були відповідно такими: цукор - 2 і 1 кг, крупа -1 і 1 кг, м'ясо - 4 і 2 кг, рибні товари -3 і 2 кг, оселедці - 2 і 1 кг, масло 1,5 і 1 кг, олія -1 і 0,5 кг, сир - 1 і 0,5 кг, консерви - 3 і 2 коробки, мука біла - 16 кг, кондитерські вироби - 2 і 1 кг, яйця - 30 і 10 шт., сметана -2,5 і 1,5 кг, ковбаса - 2 і 1 кг, чай - 100 і 25 г, молоко (в день) - 1 і 0,5 л. Не забувала влада і своїх менш відповідальних виконавців, кількість яких в окрузі становила 600 осіб, але перелік товарів і норми постачання для них були дещо зменшені [18]. І це в той час, коли, як пише в своєму листі в канівську обл. переселенець Нємитков В.А. з Старобільського району "здесь голодных много, одолели нищие, потому что здесь был недосев 500 га, а налоги отдали за весь план. Выдано на трудовень только 200 гр." [19]. Тобто, як бачимо, про себе партійні керманічі не забували.

В 1934 р., здавалося б, становище значно покращилося, бо, за словами керівництва округу, "вперше за ряд років в 1934 році виконано план хлібозаготовок" [20], але... Вище компартійне керівництво добре розуміло небезпеку повторення голоду, адже тоді взагалі б нікому було б працювати на землі, а отже вирощувати урожай. Тому у 1934 р. партійні керманічі якомога більше сприяли розвитку сільського господарства в районах Старобільського округу. Так, наприкінці 1933 р було прийнято рішення про створення до весни 1934 р. нових МТС (по черзі) у Марківському, Біловодському, Білолуцькому, Новопсковському, Мілівському, Верхнетеплянському та Рубіжанському районах [21]. А постановою РНК УСРР від 16 січня 1934 р. "Про заготовлю коней для Донецької області" колгоспам Старобільської округи дозволялося провести у січні-лютому 1934 р. закупівлю сільськогосподарських коней в Чернігівській області. Для цього цим колгоспам надавався виробничий кредит у розмірі 2 млн. крб. [22].

Проте влада розуміла, що вищезазначених заходів для швидкого відновлення селянських господарств Старобільщини. Постановою ЦК КП(б)У від 19 лютого 1934 р. для ряду районів України було значно знижено план на обов'язкову поставку зерна державі, серед цих районів фігурувало 13 з 14 районів Старобільського округу (за виключенням Верхнетеплянського) [23]. Норми здачі хліба державі було зменшено майже вдвічі.

Варто підкреслити, що навіть після цього райони Старобільської округи відставали у забезпеченні селян продовольством. Так, наприклад, в 1935 р. колгоспники Марківського р-ну отримали в середньому 1,51 кг, а в 1936 - 1,1 кг зерна на трудовень [24]. Відставали колгоспи округи і в по такому показнику як врожайність. У постанові ЦВК УСРР з цього приводу зазначалося: "При загальному піднесенні врожайності роти минулих років, врожайність округи досі ще на низькому рівні і нижча від середньої врожайності Донецької області" [25].

В 1934 році виявилася ще одна проблема. Значна частина переселенців почала повертатися додому. Цікаво, що про нестачу продовольства для них говорити у цьому році не можна було, адже їм, на відміну від місцевих колгоспників, постійно надавалася продовольча допомога. Проте вони на прикладі місцевих селян переселенці бачили, що їх чекає в майбутньому, а тому затримуватися у Старобільському окрузі не бажали. Так, наприклад, представники групи переселенців Лозно-Олександрівського району (колгосп ім. Яковлева), які збиралися повертатися, відзначали, що "ми виїжджаємо не лише через те, що нам тут дуже, бо вдома жили ми гірше, менше мали продуктів, під час не вистачало їжі і т.д., але думка одна повернутися тому, що в Івановській області проживати вільніше, можна швидше заробити грошей(курсів наш - Г.Є.), а тут ми економічно слабшаємо" [26].

Варто відзначити, що повернення переселенців-добровольців на свою батьківщину почалося ще тоді, коли вони були звільнені від значної частини податків, зокрема від поставки м'яса та молока державі зі своїх підсобних господарств. Так, наприклад, за станом на 25 квітня 1934 р. у Старобільському окрузі було зареєстровано 25140 переселенців [27], а 31 травня вже 24145 [28]. Переселенці зазначали: "Местные колхозники живут по скотски, мы не желаем так жить". "Жаловаться не станем, лучше уедем пока не поздно, нас пока там принимают" [29]. Коли ж у другій половині 1934 року вияснилося, що ця пільга відміняється, то повернення селян стали більш масовими [30].

Ситуація з нестачею сільськогосподарських працівників знову ставала загрозиливою. Та тепер компартійне керівництво знайшло більш дієвий вихід. 23 січня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про переселення з прикордонної смуги 83 00 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення 4000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей" [31]. В Донецьку область з вищезазначеної кількості планувалося переселити 3180 господарств, з них у райони Старобільського округу - 2280 [32]. Цей план майже повністю було виконано - в першій половині 1935 року було переселено 2214 польських та німецьких родин [33]. Головна ж відмінність від попередніх переселенців полягала в тому, що у 1935 р. переселяли примусово, тобто депортували, а отже права повернення на свою батьківщину ці люди не мали.

Аграрний сектор економіки радянської України

Проте влада, щоб пом'якшити незадоволення своїми діями, надавала переселенцям цілий ряд пільг, дозволяла перевезти усе рухоме майно на нове місце проживання, надавала житло. Втім така турбота викликала незадоволення місцевих жителів, які ніяких пільг не отримували. Так наприклад, Мельников, мешканець с.Литвинівка Біловодського району заявив: "Навіщо ви гроші марно витрачаєте, вони ж - переселенці - працювати не хочуть, а тільки хліба їм давай та інше, а наші колгоспники надриваються на роботі і нічого не отримують" [34]. Подібних прикладів можна навести багато.

Втім і за настроями місцевих колгоспників, і за діями переселенців встановлювався суворий контроль, який, зрозуміло, здійснювали органи НКВС. Цікаво, що якщо керівники партійних органів намагалися уникати якихось звинувачувальних формулювань щодо переселених німців та поляків, то у документах НКВС вони прямо називалися "націоналістичними та антирадянськими елементами" [35].

У директиві центральних органів НКВС від 16 червня 1936 року відзначалося, що в ряді районів за останній час втечі переселенців приймають масовий характер. У цьому документі пропонується "мобілізувати комсомольський та колгоспний актив, сільгоспвиконавців, "довіренних людей" та секретну мережу на: а) виявлення усіх тенденцій до втеч переселенців; б) виявлення кожного факту втечі; в) виявлення недоліків у наданні переселенцям пільг" [36]. Тобто увага зверталася не лише на негативний результат, але й на причини, що призвели до нього.

Незважаючи на деяке пом'якшення податкового тиску на селян у районах Старобільського округу про покращання матеріального становища селян протягом 1935-1936 рр. говорити ще рано. Так, наприклад, серед 18 районів округу в 1936 р. було 3 таких, де селяни отримали на трудодень менше 1 кг зерна, 9 - від 1 до 1,5 кг, і 6 - від 1,5 до 1,85 кг. Більше останньої цифри не отримав жодний район округу. Названі показники були не набагато, але все ж гірші за попередній рік [37]. Лише в наступні роки почалося деяке поліпшення ситуації.

Таким чином, на часткове подолання наслідків економічно необґрунтованої та політично злочинної політики в українському селі 1929-1932 рр. у районах Старобільщини знадобилося близько чотирьох років. Адже саме серед цих районів були найбільші людські втрати під час голодомору. Навіть незважаючи на масові переселення в усіх районах округу відчутно зменшилося населення. Так, наприклад, згідно із Всесоюзними переписами населення у Марківському районі у 1926 р. проживало 49,2 тис. чол., а у 1937 - 28,2 (57,3%). Подібна ситуація склалася у Новопсковському (54,8%), Новоастрханському (55,6%), Йовсугському (53%), Білокуракинському (54,7%) районах. 311 районів, де населення зменшилося найбільше, 5 належали до Старобільського округу. Ненабагато краща була ситуація і в інших районах округу [38].

В жодній з областей України не спостерігалось такої кількості компактно розташованих районів, де б колективізація та голодомор мали такі важкі наслідки. Незвичайно до своєрідної "панщини" - колективізації - селяни Старобільщини (нащадки слобідських козаків) відмовлялися сумлінно працювати в колгоспах і були жорстоко покарані за це комуністичною владою: спочатку вона "розкуркупила" та виселила за межі України найбільш працьовитих й активних селян, а потім голодом покарала й усіх інших, бо вони не хотіли працювати задарма. Мало того, що витравлювалося зі свідомості селянин почуття господаря землі, то ще й обставини змусили їх навчитися красти ("не вкрадеш - не проживеш"), підозріло ставитися та робити доноси одне на одного (не донесеш ти - донесуть на тебе). Земля ставала чужою для селянина. Чи не звідти коріння наших сьогоднішніх негараздів?

1. Державний архів Луганської області (далі—ДАЛО), Р.1186, оп.2, спр.81, арк.30.

2. Там же, с.127-а.

3. Там же, с.25.

4. Там же, спр. 82, арк. 7-а.

5. Там же.

6. Там же, с.8.

7. Там же, оп.і, спр.215, арк.4.

8. Там же, спр. 147, арк. 1.

9. Комуніст. -1933. - 9 травня.

10. Комуніст. -1933. -18 травня.

11. ДАЛО, Р.У86, оп.1, спр. 147, арк.1.

12. Там же, спр. 145, арк. 72.

13. Там же, ф.4, оп.1, спр. 886, арк.3.

14. Там же, Р.1186, оп. 1, спр. 147, арк. 11.

15. Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 642, арк. 13.

16. Там же, арк. 14.

17. Там же, спр. 687, арк. 29.

18. Там же, спр. 620, арк. 53.

19. Там же, спр. 642, арк. 13.

20. Там же, Р. 1186, оп. 1, спр. 224, арк. 1.

Аграрний сектор економіки радянської України

21. Там же, Ф.4, оп.1, спр.633, арк.4.

22. Там же, Р. 1186, оп. 1, спр. 155, арк. 11.

23. Там же, спр. 155, арк. 119.

24. Там же, оп.2, спр. 120, арк.3.

25. Там же, оп. 1, спр. 586, арк. 56.

26. Там же, спр. 320, арк.38.

27. Там же, спр.687, арк.11.

28. Там же, арк. 14.

29. Там же, арк. 15.

30. Там же, ф.4, оп. 1, спр. 787, арк. 1.

31. Чирко Богдан. Нацмен? Значить ворог. //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ-1995. -№1/2. - С.105.

32. ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.785, арк.1.

33. Там же, спр.787, арк.9.

34. Там же, спр.798, арк. 16.

35. Там же, Р.1186, оп.2, спр.84, арк.28.

36. Там же, арк. 28-31.

37. Там же, спр.120, арк.3.

38. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.20, спр.8163, арк.22.

Міщанин В. (смет.Опіння Зіньківського району Полтавської області)

Як знищували господаря-власника на Полтавських чорноземах у 1920-х-1930-х роках.

(Деякі сторінки з історії села Глинського Зіньківського району Полтавської області)

Нині, на початку третього тисячоліття, перед молодістю українською державою стоїть чимало проблем у різних сферах життя, від вдалого і своєчасного вирішення яких залежить майбутнє України. Одна з них — подальша доля сільського господарства. Саме на вирішення проблем, які постали перед сільським господарством, направлений Указ Президента України Л.Д.Кучми "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки", підписаний ним 3 грудня 1999 року. Основне його спрямування — дати можливість селянину сповна відчувати себе господарем на землі. Селянин сам має визначити, яка форма господарювання йому до душі.

На жаль, не завжди протягом останнього століття українські селяни мали право такого вибору. Сімдесят один рік тому, а саме 30 січня 1930 року, була прийнята таємна постанова політбюро ЦК ВКП(б) "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". Метою постанови було зламати опір українського селянина примусовій колективізації. У назві самої постанови є словосполучення "суцільна колективізація", яке яскраво ілюструє цей процес. Якщо звернутися до словника української мови, то побачимо, що прикметник "суцільний" має таке значення: "Який тягнеться не перериваючись, не перемежуючись чим іншим; який повністю займає весь простір, все місце" [1]. Тобто вже в саму назву постанови було закладено те, що вона не залишала права мати якусь альтернативну думку щодо самого процесу колективізації. Якщо ти проти колгоспу — ти ворог.

Ще задовго до вищезгаданої постанови, у 1919-1921 роках, більшовицька влада в Україні вдалася до насильницької колективізації. Відібравши у поміщиків їхні маєтки, держава за допомогою сили намагалася залучити селян до праці в цих "оновлених господарствах". При допомозі органів ВЧК на селі активно формувалися ТСОЗи, комуні, радгоспи тощо.

Політика "воєнного комунізму", яку проводила влада в ті роки, привела народ до повного зубожіння і напівголодного існування. Результатом такого курсу більшовиків на селі став небачений голод 1921-1922 років. За статистичними даними він забрав життя близько 1,5 мільйона чоловік.

Однією з характерних ознак "воєнного комунізму" на селі була продрозкладка. І хоча більшовики проголосили класовий підхід до стягнення продрозкладки, фактично вона зводилася до відкритого пограбування селянина, в рівній мірі як заможного, так і незаможного. Акцентуючи на цьому увагу, В.Г.Короленко писав: "Середняк при кожних розкладках так само приховує хліб, так само в нього знаходять, так само каральні загони грабують його, як і "куркуля", і хата середняка так само згорає, коли випалюють цілі села" [2].

Селяни Полтавщини дивилися на членів продовольчих загонів як на мародерів і грабіжників. Про те, чим займалися такі загони, можемо довідатись, зокрема, із звіту Полтавського повітового робітничого бюро (це орган, що здійснював керівництво продзагонами): "Іздимо селами і хуторами, ловимо бандитів і дезертирів, забираємо худобу, хліб і казенні речі. Дуже небезпечно, тому що багато бандитів. Селяни всі озброєні" [3].

Аграрний сектор економіки радянської України

Але пограбуванням селян Полтавської губернії займалися не лише продзагони. Майно конфіскували всі, хто хотів: "...військові частини Червоної Армії, губернська ЧК, Особливий відділ Південно-Західного фронту, а також місцеві органи радянської влади-волосні виконавчі комітети рад, комнезами і міліція. При цьому жодних актів на конфіскацію майна не складається і домашні речі привласнюють ті, хто проводить конфіскацію. Це й не дивно, адже при владі на місцях значною мірою опинилися пройдисвіти, авантюристи, ато й кримінальні злочинці з більшовицькими квитками в кишенях" [4]. Як зазначалося у звіті Полтавського губревкому, за березень 1920 року, відносно місцевої більшовицької влади: "...склад ревкомів суто випадковий... при владі внаслідок випадкових обставин стали люди з кримінальним минулим" [5].

Не був винятком і ревком у селі Глинському, яке відносилось на той час до Більської волості Зіньківського повіту. Тут частина членів "...ставила собі за мету відібрати багатство в куркуля і самому стати на його місце - зробитися куркулем..." Інші жили "...без всякої мети. Вони дбали лише, щоб гарно поїсти, випити якнайбільше самогону, показати себе, щоб його всі боялися" [6].

Невдоволене такою політикою більшовицької влади, українське селянство піднімалося на боротьбу із "советами". Тільки на території тодішнього Зіньківського повіту діяло близько 40 повстанських загонів [7].

Серед них був і загін Павла Бея, що виник у Глинському в 1919 році і боровся з радянською владою до 1922 року. Для боротьби з "куркульським бандитизмом" владою широко застосовувалися регулярні війська. Але, незважаючи на ці репресивні заходи, план хлібозаготівель в Україні в 1920 році вдалося виконати лише на 60% [8].

Як засвідчують документи, селянство Полтавщини в переважній своїй більшості "не сприймало більшовицького режиму. Радянську владу воно розглядало як ворожу, нав'язану українському народові силою зброї. Це відверто визнавали і представники радянської влади. Ось деякі уривки з перлострованих військовою цензурою листів червоногвардійців, написаних у вересні 1920 року до своїх рідних: "Життя наше сповнене небезпеки: всі селяни борються проти радянської влади... На Україні справжній саботаж проти радянської влади... Всі хохли- бандити... Настрій жителів поганих. Червоноармійців ненавидять як собак... Вся Полтавщина проти радянської влади... Становище в Полтаві кепське, мабуть, доведеться тікати, тому що розруха величезна, повстання мало не в кожній волості... Навряд чи щось буде з нашої влади, тому що всі проти комуністів" [9].

Лише протягом літа-осені 1920 року повстанськими загонами в Зіньківському повіті було здійснено 21 напад на частини Червоної армії, продовольчі загони і радянські установи. В них брало участь 266 піших і 234 кінних повстанців [10].

Повстанський загін під керівництвом отамана Павла Бея діяв не лише в самому Глинському, а й на території інших навколишніх сіл і хуторів тогочасної Більської волості. Він поповнювався і за рахунок мешканців цих населених пунктів. Встановлення складу "політбанди Бея", як називали повстанський загін спецоргани радянської влади, - це тема окремого дослідження. На даний час вдалося встановити імена двох повстанців: Федора Іларіоновича Гниди з Глинського (в 1918 році він служив у армії УНР) та Максима Григоровича Кононенка з сусіднього хутора Хижняківки. В 1937-1938 роках їх було заарештовано за "антирадянську агітацію" і згодом розстріляно.

Для боротьби з повстанцями, активістами глинського сільревкому був організований збройний "Загін самооборони". З того часу почалася запекла боротьба, якої не було в жодному навколишньому селі, між двома ворогуючими сторонами. За цей період загинуло 11 глинських активістів і 29 повстанців [11].

Був випадок, коли місцеві активісти були оточені загonom Бея повністю. Не маючи виходу, вони були змушені палити будівлі, щоб люди збігалися гасити пожежу і цим врятували їх від загибелі. Інколи місцевий "Загін самооборони" і члени ревкому під ударами повстанців відступали у сусіднє село Більськ під захист місцевого ревкому [12].

З другої половини 1921 року помітилося послаблення повстанського руху на Полтавщині. На це було кілька причин. Зокрема, посилювався терор з боку радянської влади і репресії чекали всіх, хто хоч якось проявляв опозицію до більшовицького режиму. Відбувся перехід до НЕПу, який дав деяке послаблення податкового тягаря. А також була проголошена амністія радянською владою учасникам антибільшовицьких повстань.

Влітку та восени 1921 року добровільно здалася властям частина повстанських загонів, якими керували в Зіньківському повіті отамани Кундій, Балай і Мандик. "Проте загони Павла Бея і Романа Петренка продовжували боротьбу в Більській та Опішнянських волостях Зіньківського повіту, хоча влада всіляко намагалася схилити їх до припинення боротьби проти радянської влади і визнати більшовицький режим. Під час чергових переговорів з представниками радянської влади один із чекістів пострілом у спину підступно вбив Павла Бея. Його тіло було перевезено до Більська, щоб засвідчити смерть отамана" [13].

Крах політики "воєнного комунізму" змусив Леніна перейти в 1921 році до нової економічної політики (НЕПу). Одним із основних положень НЕПу була заміна продрозкладки продподатком. Відмова держави від реквізицій хліба давала змогу селянам торгувати залишками зерна. А тому селянин був зацікавлений у підвищенні продуктивності праці. Як результат, уже в 1923-1924 роках дефіцит харчових продуктів було подолано. Але НЕП був лише тимчасовим відступом у політиці

тодішньої влади, оскільки зміцнення приватного сектора суперечило теорії більшовиків про побудову суспільства із загальнонародною власністю. Свого часу НЕП був викликаний і слабкістю партії більшовиків на той час. Коли монополія влади більшовиків на чолі з І.Сталіним стала беззаперечною, НЕП із 1928 року почали скасовувати. В 1929 році було проголошено курс на "соціалістичну колективізацію", метою якої було прагнення змусити селянина втратити свою опору — землю.

Відповідно до рішень кремлівських керівників, соціалістичну колективізацію потрібно було завершити не пізніше весни 1932 року, незважаючи на те, що це перебільшувало ступінь готовності селян до вступу в колгосп. Український селянин не мав альтернативи вибору щодо колективних господарств. Він був поставлений у такі жорсткі умови, що змушений був зробити вибір: або вступати до колгоспу, або бути розкуркуленим.

І.Сталін у своїй промові на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року заявив: "Наступ на куркульство є серйозна справа... Наступати на куркульство - це значить зломити його як клас. Поза цими цілями наступ є декламація, дряпання, пустозвонство, все що завгодно, тільки не справжній більшовицький наступ. Наступати на куркульство - це значить підготуватися до справи і ударити по куркульству, але ударити по ньому так, щоб воно не могло більше звестися на ноги. Це й називається у нас, більшовиків, справжнім наступом" [14].

І тому більшість селян, як кажуть, із двох бід вибирало меншу. З метою підвищити темпи колективізації і примусити селянина змиритися з нею перед загрозою руйнування власного господарства, широких масштабів набуло розкуркулення. Незважаючи на те, що згідно зі статистикою в 1927 році "куркулі", тобто власники великих господарств підприємницького типу, склали лише 4% від усіх селянських господарств, було розкуркулено фактично майже 11% господарств [15]. "Куркульський" прошарок розширювали штучно за рахунок селян, які в минулому користувалися найманою працею або перебували в роки громадянської війни в рядах військ Української Народної Республіки, військах гетьмана Скоропадського, служили в біло-гвардійських військах. У списки для розкуркулювання включали часто середняків і навіть бідняків, які не хотіли вступати до колгоспу. Для них був винайдений термін "підкуркульник". Багатьох із розкуркулених разом із сім'ями висилали до північних і північно-східних районів СРСР, де швидко розвивалася лісова промисловість; інших ув'язнювали в тюрмах і концтаборах. Відносно тих, кого не встигли знищити на початку 1930-х, "виправили помилку" в ході репресій 1937-1939 років. Хоча постанова про ліквідацію куркульських господарств була прийнята в січні 1930-го року, фактично вона здійснювалася і раніше. У разі невиконання плану хлібозаготівель або несплати індивідуальних податків, селянські господарства пускалися з торгів. Чимало селян, не маючи змоги вільно господарювати на землі, подалися у міста, на різні будови першої п'ятирічки. Якщо "куркуль", не бажаючи віддавати в колгоспи власну худобу, розпродавав її, то його засуджували або виселяли. Саме по собі виникає запитання: "Невже з цього була комусь якась користь?" Я думаю, відповідь може бути лише одна: нікому. Хіба що активістам, які "...поки розбирали багатих, доки й гребли, а кинулись робить самі - не хотять" [16].

Наслідки такої політики на селі не змусили себе довго чекати. В 1932-1933 роках Україну охопив страшний голодомор, який забрав життя багатьох мільйонів українців. Дійшло до людодівства, труподівства і навіть подекуди торгівлі людським м'ясом. Надто дорогу ціну заплатили українці за більшовицький експеримент.

Ось як згадував про ті страшні роки житель Глинського син тутешнього гончаря Тита Андрійовича Ткаченка, Макар Титович Ткаченко: "Гончарював батько, поки були ми одноосібниками. Перед колективізацією батько збудував будинок хороший під черепицею, натри кімнати. Була красива огорожа навколо двору, ворота. Батько дуже любив музику. А оскільки хата наша стояла над дорогою, то біля огорожі він поставив велику лавку. Раніше молодь на кутках збиралася. І ото вони коло нашого двору грають, співають, а батько слухає. Це до колективізації було. А з початком її постало питання - що робити? Батько не йде в колгосп. І не тільки батько, а й низ отой увесь (низинна частина Глинського - В.М.). Там такі люди жили - і не багаті, і не бідні. Хазяїни. От, у батька було 4 десятини землі, корова, кінь, кобила, 8 овець, свиноматка, кабана держали. Господарство було. Жили непогано. Ну, рішили нас таки в колгосп загнати. Уже на горі був організований колгосп імені Горького, а низяни не були в колгоспі. Застали батька раз вдома і кажуть, щоб приходив на сходку щодо колгоспу. Зібралися мужики та й кажуть: "Ми ж на всіх не нароби́м, що пішли туди в колгосп". - А там такі були люди, що робить не хотіли, а поки розбирали багатих, доки й гребли, а кинулись робить самі - не хотять. - "Якщо вже така наша доля, що в колгосп іти, то ми не проти колгоспу. Але туди ми не підем ні один. Давайте організуємо свій колгосп, на низу". - І в 1934 році організували колгосп імені Холоші. Ще до колективізації батько нароби́в повну комору посуду. Так вони (активісти - В.М.) прийшли, забрали той посуд з комори, так- ні за що забрали, і продавали той посуд у магазині. Одного разу викликають батька в сільраду і кажуть: "Продай хату сільраді, бо так заберем". Прийшов батько додому. Довго думав, думав що робити? А тоді змирився: "Що ж, - каже, - проти вітру піском не посиплеш". І продав хату за 400 рублів, а нам продали поганеньку за 100 рублів на Кукушівці, під горою. У нашій колишній хаті після цього квартири учителів були, пекарня, школа. Нас спочатку зробили середняками, потім міцними середняками. Ну, де ти дінешся?! Такий час був" [17].

Аграрний сектор економіки радянської України

Нещодавно в Державному архіві Полтавської області автору вдалося віднайти "Відомість про перевірку справ розкуркулювання по Опішнянському району", яка була проведена 10-11 травня 1930 року [18]. Є там дані і про 25 розкуркулених господарств колишньої Глинської сільської ради. Нижче подаю їх список.

1. Савенко Григорій Тарасович. У сім'ї було 6 осіб. До революції мав 40 десятин землі і 10 десятин орендував. На час розкуркулювання було 7,91 десятини. Нараховано с/г податку 33 крб.59 коп. Реалізовано будівлі і коня на 312 крб. Землю, 7,91 десятини, відібрано, в тому числі 1,5 десятини засіву.

2. Галушка Микола Іванович. У сім'ї було 3 особи. їхній вік - 63,23 і 22 роки. До революції мав 35 десятин землі і 30 десятин орендував. На час розкуркулювання було 6,75 десятини. Нараховано с/г податку 68 крб.67 коп. Реалізовано будівлі і (далі написано нерозбірливо) на 324 крб.60 коп. Землю, 6,75 десятини, відібрано, в тому числі 2 десятини засіву.

3. Салатний Андріян Антонович. У сім'ї було 7 осіб. їхній вік - 54,22,20,18,13,10,7 років. До революції мав 30 десятин землі. На час розкуркулювання було 8,27 десятини. Нараховано с/г податку 47 крб. 98 коп. Все майно продано за невиконання плану хлібозаготівель. Землю, 8,27 десятини, відібрано, в тому числі 2,5 десятини засіву.

4. Черевань Костянтин Петрович. У сім'ї було 5 осіб. їхній вік - 42, 20, 18, 12, 9 років. До революції мав 30 десятин землі. На час розкуркулювання було 8,38 десятини. Нараховано с/г податку 22 крб.35 коп. Реалізовано будівлі й биків на 412 крб. Землю, 8,38 десятини, відібрано, в тому числі 1,75 десятини засіву.

5. Ожог Михайло Спиридонович. У сім'ї було 4 осіб. їхній вік- 59,49,22,19 років. До революції мав 75 десятин землі і 300 десятин орендував. На час розкуркулювання було 6,83 десятини. Нараховано с/г податку 29 крб.41 коп. Реалізовано будівлі на 300 крб. Землю, 6,83 десятини, відібрано, в тому числі 2,25 десятини засіву.

6. Черевань Іван Григорович. У сім'ї було 8 осіб. їхній вік-44,42,22,20,17,11, 9, 7 років. До революції мав 35 десятин землі. На час розкуркулювання було 8,38 десятини. Нараховано с/г податку 74 крб.55 коп. Реалізовано все майно на 637 крб. 45 коп. Землю, 8,38 десятини, відібрано, в тому числі 1,25 десятини засіву.

7. Косенко Тихін Михайлович. У сім'ї було 5 осіб. їхній вік - 34,25,24, 30 і 4 роки. До революції мав 35 десятин землі. На час розкуркулювання було 5,75 десятини. Нараховано с/г податку 135 крб. 15 коп. Реалізовано все майно на 642 крб.25 коп. Землю, 5,75 десятини, відібрано, в тому числі 2 десятини засіву.

8. Черевань Петро Васильович. У сім'ї було 5 осіб. їхній вік-42,39,11, 5 і 1 рік. До революції мав 30 десятин землі. На час розкуркулювання було 5,91 десятини. Нараховано с/г податку 21 крб.25 коп. Реалізовано хлів на 70 крб. Землю, 5,91 десятини, відібрано, в тому числі 3 десятини засіву.

9. Кошман Тихін Васильович. У сім'ї було 8 осіб. їхній вік- 84,51,50,24,19,17,15,11 років. До революції мав 40 десятин землі. На час розкуркулювання було 9,67 десятини. Нараховано с/г податку 84 крб.65 коп. Реалізовано все майно на суму 880 крб.65 коп. Землю, 9,67 десятини, відібрано, в тому числі 2 десятини засіву.

10. Ростовський Володимир Маркович. У сім'ї було 9 осіб. їхній вік- 69,53,46,21,20,17,10,9, 7 років. До революції мав 50 десятин землі. На час розкуркулювання було 14,5 десятини. Володів паровою молотаркою. Нараховано с/г податку 196 крб.45 коп. Реалізовано реманент і корову на 170 крб. Землю, 14,5 десятини, відібрано, в тому числі 4 десятини засіву.

11. Тацюк Панько Григорович. У сім'ї було 4 особи. їхній вік - 54,50,22,19 років. До революції мав 30 десятин землі. На час розкуркулювання було 7,17 десятини. Нараховано с/г податку 378 крб.75 коп. Реалізовано коня на 70 крб. Землю, 7,17 десятини, відібрано, в тому числі 2 десятини засіву.

12. Орленко Марко Кононович. У сім'ї було 4 особи. їхній вік-39,37,18,14 років. До революції мав 25 десятин землі. На час розкуркулювання було 3 десятини. Нараховано с/г податку 20 крб.35 коп. Реалізовано все майно на 921 крб.25 коп. Землю, 3 десятини, відібрано, в тому числі 1,5 десятини засіву.

13. Черевань Григорій Степанович. У сім'ї було 6 осіб. їхній вік- 52, 50,24,24,16,4 років. До революції мав 30 десятин землі. На час розкуркулювання було 5,15 десятини. Нараховано с/г податку 21 крб.95 коп. Реалізовано корову й коня на 225 крб. Землю, 5,15 десятини, відібрано, в тому числі 1 десятину засіву.

14. Бей Явдоха Григорівна. У сім'ї було 3 особи. їхній вік- 50,17,15 років. До революції мала 60 десятин землі. На час розкуркулювання було 5,71 десятини. Нараховано с/г податку 23 крб.35 коп. Реалізовано бика й свиню на 60 крб. Землю, 5,71 десятини, відібрано, в тому числі 1,5 десятини засіву.

15. Бей Микита (ім'я написано нерозбірливо) Тихонович. У сім'ї було 6 осіб. їхній вік - 42,19, 17,13,12,8 років. До революції мав 60 десятин землі. На час розкуркулювання було 4,58 десятини. Нараховано с/г податку 7 крб.35 коп. Реалізовано корову на 200 крб. Землю, 4,58 десятини, відібрано, в тому числі 1 десятину засіву.

Аграрний сектор економіки радянської України

16. Ожог Ананій Герасимович. У сім'ї було 6 осіб. їхній вік - 48, 38, 19, 17, 14, 7 років. До революції мав 75 десятин землі і 300 орендував. На час розкуркулювання було 8,71 десятини. Нараховано с/г податку 96 крб.95 коп. Реалізовано все майно на 857 крб.90 коп. Землю, 8,71 десятини, відібрано, в тому числі 2,75 десятини засіву.

17. Масюк Кіндрат Юхимович. У сім'ї було 8 осіб. їхній вік- 67,54,54,27,21,20,17,11 років. До революції мав 40 десятин землі. На час розкуркулювання було 6,5 десятини землі. Нараховано с/г податку 10 крб.02коп. Реалізовано 2 свиней на 40 крб. Землю, 6,5 десятини, відібрано, в тому числі 1,75 десятини засіву.

18. Бородай Трохим Наумович. У сім'ї було 4 особи. їхній вік- 38,32, 8,4 років. До революції мав 25 десятин землі. На час розкуркулювання було 5,5 десятини. Нараховано с/г податку 17 крб.33 коп. Реалізовано майно на 577 крб. Землю, 5,5 десятини, відібрано, в тому числі 1 десятину засіву.

19. Бородай Феоктист Наумович. У сім'ї було 3 особи. їхній вік - 78,26,24 роки. До революції мав 25 десятин землі. На час розкуркулювання було 4,75 десятини. Нараховано с/г податку 17 крб.40 коп. Реалізовано биків на 405 крб. Землю, 4,75 десятини, відібрано, в тому числі 1 десятину засіву.

20. Киричок Мефодій Петрович. У сім'ї було 6 осіб. їхній вік- 84, 48, 47,19, 17,11 років. До революції мав 18 десятин землі. На час розкуркулювання було 7,89 десятини. Нараховано с/г податку 30 крб.95 коп. Реалізовано бика, теля та інше на 326 карбованців. Землю, 7,89 десятини, відібрано, в тому числі 3 десятини засіву.

21. Тацюк Демид Омелянович. У сім'ї було 5 осіб. їхній вік- 50,33,32,29,6 років. До революції мав 18 десятин землі. На час розкуркулювання було 6,71 десятини. Нараховано с/г податку 36 крб.67 коп. Реалізовано биків і корову на 505 крб. Землю, 6,71 десятини, відібрано, в тому числі 1 десятину засіву.

22. Орленко Гнат Іванович. У сім'ї було 4 особи. До революції мав 18 десятин землі. На час розкуркулювання було 4,49 десятини. Нараховано с/г податку 12 крб.30 коп. Реалізовано бика й корову на 120 крб. Землю, 4,49 десятини, відібрано, в тому числі 1 десятину засіву.

23. Ожог Ярема Герасимович. У сім'ї було 6 осіб. їхній вік - 46, 31, 20, 12, 8, 7 років. До революції мав 75 десятин землі і 300 десятин орендував. На час розкуркулювання було 6 десятин. Нараховано с/г податку 14 крб. 25 коп. Реалізовано реманент на 15 крб. Землю, 6 десятин, відібрано, в тому числі 3,25 десятини засіву.

24. Бородай Векла Іванівна. В сім'ї було 7 осіб. їх вік - 68,25,25,23,16,8,6 років. До революції мала 40 десятин землі. На час розкуркулювання було 6,75 десятини. Нараховано с/г податку 30 крб.75 коп. Реалізовано биків. Землю, 6,75 десятини, відібрано, в тому числі 1,75 десятини засіву.

25. Ожог Степан Іванович. У сім'ї було 6 осіб. їхній вік - 40,34,10, 7, 5,4 років. До революції мав 60 десятин землі. На час розкуркулювання було 5,02 десятини. Нараховано с/г податку 14 крб.25 коп. Землю, 5,02 десятини, відібрано, в тому числі 1,25 десятини засіву.

Постанову про розкуркулення вищеперерахованих господарств приймав КНС (комітет незалежних селян) і члени колгоспу, про що свідчать документи. Все реалізоване майно із цих господарств по актах було передане "Соцу". Комісія, що розглядала правильність розкуркулення і порядок його проведення, зробила такий висновок: "Розкуркулювання проведено вірно".

Якщо розглядати вищеперелічені господарства за кількістю землі, яку вони мали до більшовицького перевороту, то побачимо, що більшість із них володіла від 18 до 35 га землі. А менша частина - від 40 до 75 десятин. Тобто за сучасними мірками це були не дуже великі фермерські господарства. Що вже говорити про ті площі землі, які вони мали на момент розкуркулювання. Враховуючи те, що при розпаданні колгоспу "Прогрес" (саме до нього відносились землі колишніх розкуркулених) на кожного працівника припало 3,41 га землі на земельний пай, то ці 6 господарства нині отримали б набагато більше землі, аніж вони мали її на кінець 1920-х років.

Як же склалися в подальшому долі вищезгаданих людей і членів їх родин? По-різному. Приміром, Володимир Маркович Ростовський покинув все нажите за роки і виїхав із сім'єю у Саратов. Цим самим зберіг життя собі і своїй родині. Інших, хто залишився, або вивезли на Соловки, або засудили на різні терміни^ або розстріляли. Поки що автору вдалося встановити долі кількох розкуркулених.

1. Тацюк Панько Григорович (1880 р.н.). На момент арешту мав такий склад сім'ї: дружина, Варвара Матвіївна (53 роки). Одноосібник. 13.10.1930 року був заарештований за звинуваченнями в участі у терористичному акті. 10.03.1931 року Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому була призначена міра покарання - розстріл. Дата виконання вироку та місце поховання невідомі.

11.09.1989 року Прокуратурою Полтавської області Тацюк П.Г. реабілітований [19].

2. Кошман Тихін Васильович (1880 р.н.). Одружений. Відомості стосовно складу сім'ї відсутні. Одноосібник. 8.02.1930 р. був заарештований за звинуваченнями в контрреволюційній агітації. 10.03.1930 р. Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому призначена міра покарання -10 років концтабору. Подальша доля невідома. 17.11.1989 р. Прокуратурою Полтавської області Кошман Т.В. реабілітований [20].

Аграрний сектор економіки радянської України

3. Черевань Іван Григорович (1888 р.н.). Одружений. Відомості стосовно складу сім'ї відсутні. Хлобороб - одноосібник. 8.02.1930 р. був заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 24.02.1930 р. Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому призначена міра покарання -10 років концтабору. Подальша доля невідома. 11.09.1989 р. Прокуратурою Полтавської області Черевань І.Г. реабілітований [21].

4. Черевань Костянтин Петрович (1910 р.н.). На момент арешту мав такий склад сім'ї: дружина, Мотрона Гаврилівна (24 роки). Працював у колгоспі імені Горького. 21.12.1937 р. був заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 27.12.1937 р. Трійкою УНКВС по Полтавській області засуджений до розстрілу. Вирок приведено до виконання 05.01.1938 р. Місце поховання невідоме. 17.04.1989 р. Прокуратурою Полтавської області Черевань К.П. реабілітований [22].

5. Ожог Стефан Іванович (1891 р.н.). Одружений. Відомості про склад сім'ї відсутні. Кравець - одноосібник. 08.02.1930 р. був заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 13.03.1930 р. Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому призначена міра покарання - 5 років концтабору. Подальша доля невідома. 20.10.1989 р. Прокуратурою Полтавської області Ожог СІ. реабілітований [23].

6. Ожог Єремій Герасимович (1885 р.н.). Одружений. Відомості про склад сім'ї відсутні. Хлібороб - одноосібник. 02.02.1930 р. заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 13.03.1930 р. Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому була призначена міра покарання - розстріл. 20.03.1930 р. вирок приведено до виконання у м.Полтаві. Труп розстріляного Ожога Є.Г. поховано на Полтавському міському кладовищі, слідів від могили не залишено. 09.11.1989 року Прокуратурою Полтавської області Ожог Є.Г. реабілітований [24].

7. Тацюк Демид Омелянович (1898 р.н.). На момент арешту мав такий склад сім'ї: дружина, Марія Іванівна (28 років); доньки: Настя (6 років), Ганна (2 роки), Євдокія (6 місяців). Одноосібник. 17.10.1930 р. заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 29.12.1930 р. Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому була призначена міра покарання - 5 років концтабору. Подальша доля невідома. 30.08.1989 р. Прокуратурою Полтавської області Тацюк Д.О. реабілітований.

8. Киричок Мефодій Петрович (1882 р.н.). Одружений. Відомості про склад сім'ї відсутні. Одноосібник. 08.02.1930 р. заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 24.02.1930 р. Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому була призначена міра покарання - 3 роки висилки в Казахстан. Подальша доля невідома. 21.02.1990 р. Прокуратурою Полтавської області Киричок М.П. реабілітований.

9. Ожог Ананій Герасимович (1882 р.н.). На момент арешту мав такий склад сім'ї: дружина, Віра Сергіївна (54 роки); доньки: Ксенія (24 роки), Пелагея (22 роки), Анастасія (20 років); сини: Олексій (12 років), Іван (11 років). Одноосібник. 26.02.1938 року заарештований за звинуваченнями в антирадянській агітації. 05.04.1938 року Трійкою УНКВС по Полтавській області йому призначена міра покарання - розстріл. Вирок приведено до виконання 16.05.1938 р. Місце поховання невідоме. 13.10.1989 р. Прокуратурою Полтавської області Ожог А.Г. реабілітований.

10. Орленко Марко Кононович (1892 р.н.). Одружений. Відомості про стан сім'ї відсутні. Одноосібник. 8.02.1930 року заарештований за звинуваченнями в контрреволюційній агітації. 13.03.1930 року Трійкою при Колегії ДПУ УРСР йому була призначена міра покарання — 5 років концтабору. Подальша доля невідома. 13.09.1989 року Прокуратурою Полтавської області Орленко М.К. реабілітований [25].

Свого часу було безжално знищено господаря на українських чорноземах. І от нині перед Україною постала проблема, як цього господаря відродити. Чи зуміємо ми зробити правильні висновки з історичних помилок минулого, чи не перетворимо реформи на селі у пусту балаканину, у чергову зміну вивісок і назв? Відповідь на це питання дасть лише час.

1. *Словник української мови. - Київ: Наукова думка, 1978. - Т.9. - С.871.*

2. *Ревезук В. У боротьбі за волю України (визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.). - Полтава: Полтавський державний педагогічний університет ім.В.Г.Короленка, редакція газети "Полтавський вісник", 2000.-С.5-6.*

3. *Там само. - С. 11-12.*

4. *Там само. - С. 7.*

5. *Там само. - С. 7.*

6. *Так починалася на селі нова історія //Прапор комунізму. - 1990. - №143. - 25 грудня. - С.3.*

7. *Яненко З. Настрій селян петлюрівський // Полтавська Петлюріана: Матеріали 2-х петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 року. -Полтава, 1993. - С.48.*

8. *Білоусько О.А., Киридон А.М., Киридон П.В., Кравченко П.А. 100 відповідей на запитання з історії України. -Опішне: Українське Народознавство, 1997. -С.3 19.*

9. *Ревезук В. У боротьбі за волю України (визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.). - Полтава: Полтавський державний педагогічний університет ім.В.Г.Короленка, редакція газети "Полтавський вісник", 2000.-С.8.*

10. *Там само. -С.30.*

11. *Так починалася на селі нова історія //Прапор комунізму. - 1990. -№143. - 25 грудня. - С.3.*

12. *Там само.-С.3.*

13. *Ревезук В. У боротьбі за волю України (визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.). - Полтава: Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, редакція газети "Полтавський вісник", 2000.-С.82.*

14. *Сталін Й. До питань аграрної політики в СРСР: Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року. —Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947. — С.20.*

15. *Білоусько О.А., Киридон А.М., Киридон П.В., Кравченко П.А. 100 відповідей на запитання з історії України. -Опішне: Українське Народознавство, 1997. - С.3 30.*

16. *Зі спогадів жителя с.Глинське Макара Титовича Ткаченка, 1922 р.н., записаних автором у 1995 році.*

17. *Зі спогадів жителя с.Глинське Макара Титовича Ткаченка, 1922 р.н., записаних автором у 1995 році.*

18. *Польові матеріали автора 1995 року.*

19. *Відомість про перевірку справ розкуркулювання по Опішнянському району. - Державний архів Полтавської області. - Ф.Р. -363. - Оп.4. - Од. зб.28. -Арк.59-60.*

20. *Повідомлення про долю Тацюка П.Г. з Управління СБУ в Полтавській області від 15.08.2000 р. - Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. —Ф.1.- Оп.3. - Од. зб. 60-Арк.2.*

21. *Повідомлення про долю Кошмана Т.В. з Управління СБУ в Полтавській області від 15.08.2000 р. - Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному; Національний архів українського гончарства. —Ф.1.- Оп.3. - Од. зб. 60. -Арк.3.*

22. *Повідомлення про долю Череваня І.Г. з Управління СБУ в Полтавській області від 17.08.2000 р. - Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. —Ф.1.— Оп.3.— Од. зб. 60.— Арк.4.*

23. *Повідомлення про долю Череваня К.П. з Управління СБУ в Полтавській області від 15.08.2000 р. - Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. -Ф.1.- Оп.3. - Од. зб.60. -Арк.5.*

24. *Повідомлення про долю Ожога АТ. з Управління СБУ в Полтавській області від 17.08.2000 р. - Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. -Ф.1.- Оп.3. - Од. зб.60. -Арк. 10.*

25. *Повідомлення про долю Орленка М.К. з Управління СБУ в Полтавській області від 17.08.2000 р. - Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. -Ф.1.- Оп.3. - Од. зб.60. -Арк. 11.*

Голиш Г.М. (м. Черкаси)

Колгоспна Чапаєвка 30-х років, як міфологізована модель радянської модернізації українського села

У місцевій історії, мов у краплині води, віддзеркалюються загальні закономірності і процеси розвитку суспільства. Про це переконливо засвідчують факти історії колгоспної Чапаєвки (Золотоніський район, Черкащина), яка стала своєрідною моделлю радянської модернізації.

Колишня Богушкова Слобідка, одна із перших у СРСР перейменована у Чапаєвку, не відразу опинилася в авангарді соціалістичних експериментів. Оскільки НЕП відкрив перед селянами можливість вибору форм господарювання, вони без вагань віддавали перевагу індивідуальним. Щоправда, вже тоді у Чапаєвці за ініціативи місцевих комуністів стали з'являтися перші островці колективної праці, які однак поширювалися винятково на бідноту.

Першою ластівкою колективного господарювання у Чапаєвці стало товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ), створене 1924 року у складі всього півтора десятка господарств. Ненабагато більше селян об'єдналося і в організованій у 1925 році сільськогосподарській артілі "Промінь". Із демонтажем НЕПу на хвилі "великого перелому" восени 1929 року утворився колгосп ім. Чапаєва [1]. Доді до нього записалося всього кілька десятків господарств і це викликало істеричні нарікання на адресу місцевого партосередку з боку районного керівництва. Ця критика та кинута в маси партійне гасло "шалених темпів колективізації" викликало у місцевого активу адекватну реакцію і налаштованість на "колективізаторські рекорди". Нав'язливою агітаційною роботою, шляхом обману, шантажу і прямого залякування одноосібників до колгоспу впродовж 1930-1932 років були втягнуті сотні селянських господарств. Вакханалія насильства супроводжувалася хвилею "розкуркулювань". Так, зразкового господаря С.Т.Воскобійника за відмову вступити до колгоспу оголосили "куркулем" і вся його нажита тяжкою працею власність була конфіскована. Його сім'я, в якій зростало шестеро неповнолітніх дітей, опинилася просто неба, без будь-яких засобів для існування. Такі випадки у Чапаєвці були непоодинокими [2].

Аграрний сектор економіки радянської України

На адресу районного та обласного керівництва пішли тріумфальні реляції про те, що на травень 1932 р. село вже колективізоване на 94% [3]. На кінець 1933 р. у колгоспі імені Чапаєва об'єдналися 852 селянські господарства [4]. Відтоді Чапаєвка зайняла лідируючі позиції у процесі "соціалістичної реконструкції" села.

Велика затьятість, з якою проводив місцевий партосередок "генеральну лінію" не залишилась непоміченою властями. Вже на початку 1933 р. Золотоніський райком партії схвалив досвід чапєвського партосередку, назвавши темпи тамтешньої колективізації "більшовицькими" [5]. Щонайменше десяти чапєвським комуністам була виявлена "честь" стати посланцями райкому для проведення колективізації "по-чапєвськи" в інших селах району. Користуючись тодішньою термінологією їх можна назвати місцевими "двадцятип'ятитисячниками" [1].

"Великий перелом" не обходився без жертв, адже, доведені до відчаю перспективою втрати свого кровного майна, заможні селяни чинили опір. Зокрема, у серпні 1932 р. у с Хрущівка було вбито посланця чапєвських комуністів Х.Т. Калашника, який очолював місцевий партосередок [6].

Голод 1932-1933 рр. не викликав у Чапєвці таких демографічних втрат, як у інших селах, жертви склали лише 5% населення. На наш погляд, пояснення цього феномену слід шукати не стільки в придніпровському розташуванні села, що безперечно, зіграло певну роль, скільки в майже 100% колективному статусі Чапєвки, та ймовірно прагненні властей зберегти якомога більш неушкодженим цей маяк "нового життя". Сучасники тих подій свідчать, що в колгоспній коморі було залишено певну кількість зерна для організації громадського харчування колгоспників і жертвами голоду майже винятково були одноосібники [7].

Долаючи тяжкі наслідки руйнівної колективізації та нового видання "воєнного комунізму", Чапєвка поступово спиналася на ноги. Згідно рішень III Всеукраїнської партконференції правління колгоспу розподілило колгоспне виробництво між 13 виробничими підрозділами - бригадами, закріпивши за ними землю і реманент [5].

Навесні голодного 1933 р. колгосп ім. Чапєва найорганізованіше на Золотоніщині провів посівну кампанію і був відзначений премією в сумі 9,000 крб. [8]. З особливою ретельністю виконували в Чапєвці постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами і одноосібними господарствами". Майже щороку господарство виборювало "квитанцію № 1" державних хлібзаготівель [9]. Уже на 1933 р. вдалося подвоїти врожайність зернових, про що чапєвці з великим апломбом рапортували секретареві Київського обкому партії М.Демченку [4].

Колгосп імені Чапєва отримав у користування 8,440 га землі, її обробіток спочатку вели переважно живим тяглом: в упряжі було 392 коней і 112 волів [10]. З часом прийшла і техніка: на чапєвських полях стали працювати трактори і комбайни Золотоніської МТС, наприкінці ж 30-х рр. колгосп мав уже 2 власних трактори, 6 вантажних автомашин, 128 плугів і 41 культиватор [11].

Збільшувалось поголів'я продуктивної худоби. На середину 30-х рр. господарство мало понад 1000 голів великої рогатої худоби, 900 овець, 400 свиней, кілька тисяч курей [12].

Чапєвка виступила застрільницею передових форм організації сільськогосподарського виробництва. Осередком піднесення агрокультури стала створена у 1934 р. сільська хата-лабораторія, одна із перших на теренах нашого краю. Понад 120 колгоспників відвідували агрономічний гурток [13]. 25 листопада 1934 р. на базі чапєвської хати-лабораторії відбулася обласна нарада голів колгоспів і директорів МТС [14].

Село стало одним із осередків зародження руху доярок, які надоювали не менше 3.000 л. молока на корову. Однією з перших доярок-тритисячниць краю стала чапєвська колгоспниця О.Н.Заїка. У лютому 1935 р. вона була обрана делегаткою VII Всесоюзного з'їзду Рад і II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, брала участь у розробці примірного статуту сільгоспартії [15].

Неабияка працелюбство колгоспників і підтримка місцевих властей дали свої плоди: на 1936 р. урожайність зернових досягла 18 ц. з га., а удої молока перевершили тритисячний рубіж [16]. Колгосп став мільйонером, його прибутки склали 1.785.468 крб. Тоді з колгоспної каси на спорудження об'єктів господарського призначення було витрачено 27 тис. крб., а на соціально-культурне будівництво - 60 тис. крб. [17].

Наприкінці другої п'ятирічки при фінансовому сприянні центру розпочалась планова забудова Чапєвки за проектами архітекторів О.Тация і Г.Шлаканьова. В результаті реконструкції центру села у II пол. 30-х рр. воно набрало сучасного вигляду і стало взірцем благоустрою [18,52].

У селі було споруджено будинок культури на 700 місць, приміщення середньої школи, аптеку, лазню, будинок піонерів, крамницю [19,73-74]. 7 червня 1936 р. у Чапєвці був відкритий перший в Україні типовий сільський стадіон, споруджений методом народної будови за сприяння київських підприємств (зокрема заводу "Більшовик"). З приводу цієї події "всеукраїнський староста" Г.І.Петровський надіслав вітальну телеграму жителям с. Чапєвки [20].

Уже в середині 30-х рр. колгоспна Чапєвка опинилась у центрі уваги партійного керівництва України. З перебігом справ у колгоспній Чапєвці був добре обізнаний компартійний лідер України С.В.Косіор. У березні 1936 р. у селі побував секретар ЦК КП(б)У П.П.Постишев, якого супроводжував відомий російський письменник С.Парфьонов [21].

Аграрний сектор економіки радянської України

На виборах до Верховної Ради СРСР 1937 р. колгоспники елітно-зразкової Чапєвки висунули своїм кандидатом у депутати Й.В.Сталіна. Таку пропозицію внесла О.Н.Заїка, котрій, як писали тогочасні газети, "випало щастя бачити великого вождя" [22].

У січні 1938 р. син В.І.Чапєва льотчик винишувальної авіації Аркадій Чапєв після відвідин села звернувся до жителів Чапєвки з листом, витриманим в дусі ідеологічного офіціозу і стилістики 30-х рр Він писав: "Ваш 4-тисячний колектив повинен іти в перших колонах борців за нові перемоги комунізму, він повинен бути міцною фортецею на селі, нести з гордістю бойові традиції чапєвських днів у сталінську епоху переміжного соціалізму" [23].

Досвід Чапєвки діставав загальне ставлення і рекомендувався до поширення. Для його вивчення в селі побували делегації Російської Федерації, Грузії, Молдавії, Білорусії та багатьох областей України. У квітні 1938 р. делегація села була удостоєна "честі" виїхати на батьківщину вождя, в Грузію де чапєвці заключили договір на "соціалістичне" змагання з колгоспом ім. Сталіна с Беблі Сингальського району [24]. А у листопаді 1940 р. в Чапєвці побувала грузинська делегація на чолі з міністром освіти Грузинської РСР Кікнадзе [25].

Свої досягнення Чапєвка демонструвала на всіх довоєнних експозиціях Всесоюзної сільськогосподарської виставки. У 1939 р. виставком присудив Чапєвській молочно-товарній фермі диплом II ступеня і нагородив її колектив премією в сумі 5 тис. крб. і мотоциклом [26]. Наступного року до участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці були вже допущені колгоспні МТФ, вівцеферма, сільська хата оборони, колгоспна стіннівка "Сталінським шляхом" та 36 передовиків виробництва [27]. Великою срібною медаллю було нагороджено ланкову О.П.Дикунь, а Малою срібною медаллю - ланкову Є.О.Товстоп'ят [28]. Експонентами сільськогосподарської виставки на 1941 р. від колгоспу ім. Чапєва були визначені 8 ланкових, 2 члени ланки, 2 телятниці, 2 свинарки і чабан [29].

Увага тогочасних засобів інформації до колгоспної Чапєвки просто таки вражає. Скажімо, у святковому номері газети "Правда" за 1 травня 1935 р. була вміщена велика добірка матеріалів, завдяки якій "від Москви до самих до окраїн" дізналися про Чапєвку [30]. Доволі детально висвітлено "квітуче життя" колгоспної Чапєвки у спеціальному фоторепортажі на сторінках журналу "Огонёк" за 1938 р. [31]. Чапєвці було відведено чимало шпальт обласної газети Більшовик Полтавщини", а районка "Червоний Жовтень" розповідала про перебіг справ у селі мало чи не з номера в номер. Впровадженню "соціалістичних обрядів" у життя села був присвячений і знятий у Чапєвці один із перших радянських звукових документальних фільмів "Весілля" [32].

Відтак засобами масової інформації та літераторами ще в 30-х рр. був вибудований міфологізований образ Чапєвки як реального втілення "ленінського плану соціалістичної реконструкції села". Проте преса замовчувала найсуттєвіше: попри гучні легенди про заможну і щасливу Чапєвку" колгоспники отримували на трудодні лише 10-15 % від заробленого і вони стали заручниками підневільної колгоспної праці, кріпаками ХХ ст. Не згадувалось і про політичні репресії, а між тим їх жертвами стало чимало чапєвців, зокрема, вчителі В.Гроховський і І.Ковальов, бібліотекар МТМиченко, учень-семикласник Я.Кривицький і багато інших [33]. Але з іншого боку, важко не помітити і доволі вагомні успіхи колгоспу ім. Чапєва у 30-х рр., які дістали заслужене

продовження

Таким чином колгоспна Чапєвка 30-х рр. стала яскравим втіленням ортодоксальної моделі радянської модернізації українського села. Завдяки неабиякому працелюбству місцевого населення та багатогранній підтримці владних структур Чапєвка перетворилась у зразковий полігон соціалістичних експериментів радянської доби.

1. Прапор Леніна. -1979.-20 листопада.
2. Народний музей "Пам'ять" с Чапєвки. - інв. № 60.
3. Червоний Жовтень. -1932. -27 травня.
4. Червоний Жовтень. -1933. - 7 листопада.
5. Червоний Жовтень. - 1933. -16 січня.
6. Червоний Жовтень. - 1932. - 28 серпня.
7. Народний музей "Пам'ять" с Чапєвки. - інв. № 65.
8. Червоний Жовтень. -1933.-28 квітня.
9. Червоний Жовтень. - 1933. - 22 липня.
10. Червоний Жовтень. -1937.-7 листопада.
11. Більшовик Полтавщини.-1938.-30 січня.
12. Володарі своєї долі. -Дніпропетровськ: Промінь, 1970. - С. /Ж
13. Червоний Жовтень. - 1934. -16 лютого.
14. Червоний Жовтень. - 1934. - 29 листопада.
15. Червоний Жовтень. -1935. -28 лютого.
16. Червоний Жовтень. -1936. - 6 жовтня.
17. Більшовик Полтавщини.-1938.-30 січня.
18. Аттикетува Советской Украины. -К.: Будівельник, 1986. - С. П/.
19. КультуріСтроительство в Черкасской области. 1917-1980. - Сборник документов и материалов.

Аграрний сектор економіки радянської України

- Дніпропетровськ: Промінь, 1989. - С. 270.
20. Червоний Жовтень. -1936. -10-11 червня.
21. Червоний Жовтень. -1936. - 26 березня.
22. Червоний Жовтень. -1937. - 29 жовтня.
23. Більшовик Полтавщини. -1938. - 30 січня.
24. Червоний Жовтень.-1938.-24 квітня.
25. Червоний Жовтень. -1940. -11 листопада.
26. Більшовик Полтавщини. -1939. - 28 грудня.
27. Червоний Жовтень. ~ 1940. -10 червня.
28. Червоний Жовтень. -1940. - 30 березня.
29. Червоний Жовтень. -1941. -18 травня.
30. Правда. -1935. -1 травня.
31. Огонёк. -1938. -№13.
32. Айзенберг Й. Крізь усе життя //Радянська Україна. -1979. -16 червня.
33. Народний музей "Пам'ять" с Чапаськи. - інв. № 68.

Вергунов В.А. (м.Київ)

Проблеми організації сільськогосподарської дослідної справи на Україні в 20-х - 30-х роках ХХ століття

Для сучасного ведення сільського господарства держави, особливо в умовах реформування відносин власності на землю, велику актуальність мають питання наукового забезпечення цих перетворень. Нового бачення заслуговує такий підхід до проблеми після здобуття Україною незалежності, коли стало можливим подолання сформованої протягом більшої частини ХХ сторіччя певної тенденційності у питаннях про вклад української нації та її кращих вчених до розвитку землеробства -провідної галузі сільського господарства світу

Наші дослідження по започаткуванню, становленню та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Україні свідчать, що період 20 -30 років ХХ сторіччя, на жаль, поки що не знайшов своєї об'єктивної оцінки і в повній мірі не проаналізований. Хоча основні підходи по організації сучасної мережі сільськогосподарських дослідних установ були закладені саме у цей час.

Для координації діяльності дослідної мережі в аграрному секторі держави була створена Рада по сільськогосподарській дослідній справі при Наркомземі УРСР. Основним друкованим засобом якої став науковий збірник "Сільськогосподарська дослідна справа". Перший номер журналу вийшов у 1922 році . Гв подальшому мав величезне значення по пропаганді, а також по доведенню до науковців основних рішень і підходів наукових зібрань досліджуваного періоду. Так, вже у першому номері збірки, Б. Рождественський у своїй статті "Про раціональну організацію сільськогосподарської дослідної справи на Україні" визначив основні причини для нового підходу організації дослідної справи на Україні після подій 1917 року зокрема:

8. тепер сільськогосподарська дослідна справа знаходиться в руках держави, а раніше була розділена між урядом, окремими земствами сільськогосподарськими товариствами і приватними особами.

Перша сесія Ради по сільськогосподарській дослідній справі на Україні відбулася в Харкові 30.12.1922 -3.01.1923 рр. на підставі доповіді Г.Г.Махова "Напрямки робіт по сільськогосподарському районуванню", сесія доручила вченому в розрізі кожної області розробити план робіт по об'єднанню розрізнених зусиль для загальнодержавних природо-історичних та економічних досліджень.

Помітний слід в становленні дослідної справи залишив З'їзд ґрунтознавців України, який пройшов у Києві за ініціативою Секції ґрунтознавства сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему УРСР 15 -20 квітня 1923 року. На ньому була вперше представлена "Ґрунтова карта України" стосовно нових кордонів держави.

Величезне значення для подальшого розвитку сільського господарства держави мала Всеукраїнська нарада по дослідній справі, що відбулася в червні 1924 року. До початку роботи зібрання, провідні науковці України, зокрема: В.В. Вінер, Б.М. Рождественський, В.І. Сазанов, О.О. Сапегін, О. Філіновський, С.П. Кульчинський, Г. Г. Махов та інші підготували свої пропозиції у вигляді статей, в яких знайшли відображення бачення авторів майбутнього вітчизняної аграрної науки. Всі матеріали були надруковані у збірці "Сільськогосподарська дослідна справа". Одним із

-290

Аграрний сектор економіки радянської України

важливих рішень цього зібрання можна вважати запровадження з осені 1924 року узгодженої і обов'язкової єдиної програми наукових досліджень дослідними закладами щодо мережі сільськогосподарських дослідних установ України. Всеукраїнська нарада по дослідній справі 20 - 24 лютого 1925 року затвердила узгоджені 11 схем польових програм стосовно різних ґрунтово-кліматичних умов країни.

Слід також відзначити, що такий підхід до організації дослідної справи не знайшов повного схвалення у науковій громадськості. Так, враховуючи, що у роботі нарад взяло участь вісім представників обласних станцій і тільки два від районних, ця, більш представлена частка аграріїв, визнала рішення обох зібрань тенденційним і невідповідним подальшому науковому забезпеченню сільського господарства України.

В свою чергу, влада була не в повній мірі задоволена Уставом прийнятим першим з'їздом науковців-аграріїв, бо цим документом визначалось, що у всеукраїнському масштабі саме з'їзд є головним інструментом визначення пріоритетності наукових досліджень, а також і їх фінансування. І тільки ці рішення втілює в життя Бюро секції по дослідній справі РХНК, що діє в координації з дослідним відділом Наркомзему УРСР.

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що в 20 -30 роках ХХ сторіччя були закладені і розвинуті загальні підходи подальшого становлення сільськогосподарської справи України, створено розгалужену мережу дослідних установ на основі ґрунтово-кліматичного районування, яка діє і дотепер.

Кабачий Р. (м.Херсон)

Діяльність сталінського та гітлерівського тоталітаризму, як чинник суспільного розколу українського селянства (на прикладі Херсонщини)

Чи не основним чинником, що допомагав руйнувати старі устої в життя та прищеплювати нові, далекі, однак від прищеплюваних марксистських, став розбрат у суспільстві, відсутність взаєморозуміння на селі, достатньої єдності помислів. Проте, навряд чи можна було б назвати подібні тенденції по-радянському, а саме - "класовими антагонізмами", що ґрунтувалися на майновій нерівності. Розшарування за рівнем статків існувало завжди, та не завжди воно в історії спричинялось до роз'єднання селянства. Наприклад, у махновському русі, в якому за Я. Яковлева, "важливо відрізнити, де починається бідняк, а де закінчується куркуль. Це масовий селянський рух" [2, 66]. Така одноставність була результатом тонкої інфраструктури взаємозалежностей на селі, як духовних (спільність у циклічному співжитті селян), так і цілком матеріальних. М.І. Калінін, наприклад, констатував, що куркуль "відіграє позитивну роль у сільському господарстві", бо надає позички незаможникові таким чином "рятує його від біди в часи страждань" [1,110]. За цих обставин владі необхідно було просто вигадати ворога, на якого можна було б звалити невдачі, викликані перетвореннями. Що ж стало поштовхом приєднання "до гасла, кинутого компартією є Радвладюю про знищення куркуля як кляси" [11,144].

Передо всім, страх за власне майбутнє. Адже на очах у всіх селян влада показувала, що навіть побічне зближення із "кастою" заможних, таке як, приміром, довно минуле наймитування, кровні зв'язки, також є приводом до розкуркулення, зняття з роботи [18, 447-449]. По-друге, заздрість людська, за словами М. Левіна, "заможного сусіда можна було ненавидіти, як пожадливого куркуля, але йому переважно заздрили, а також поважали якталанистого селянина" [1; 147]. Таку с Красне Скадовського району була висунута така аргументація варту рішення про розподілення: "М. Волошина необхідно обміркувати як слід, бо він жив дуже гарно..." [12, 11]. Запопадливність, із якою члени сільрад виносили рішення, що стосувалися людських доль, часто з головою видавала їх некомпетентність та абсолютне неусвідомлення своєї ролі, довіреної їм владою. Активісти часом звітували про "класову перемогу", в такому, скажімо, формулюванні: "За період від п'ятої вечора до сьомої ранку куркулі як клас ліквідовані" [1, 147]. Тож не дивно, що й заможні проймалися і мислили, хай в гіркій іронії, у межах тих же примітивних понять. Житель с Красного Є. Шафрановський так характеризував власне становище: "я трудовик, і на днях теж буду пролетаріат..." [9, 241] натякаючи зовсім недвозначно на причини злodenності пролетаріату, на протовагу від людей праці. Справді, за десятиліття після революції навіть ті, хто до цього не мав землі, мав лиш стати на ноги. Залишились бідняками лише ті, хто не міг "на чорноземі виростити нічого, окрім бур'яну, не міг одержати молока від корови-рекордистки. Це він зчинив великий глас про класового ворога, який душить його..." (цитата за Л. Комелевим) [1,150], "мішає вести біднякам і середнякам своє спільне господарство" [4, 114]. Ті ж, хто не побажав ділитись результатами

-291-

Аграрний сектор економіки радянської України

клопідкої праці з іншими, був названий "червоним куркулем" і відповідно розкуркулений разом із давніснучими міцними господарствами [1,149]. "Были батраками и сейчас остались батраками" [11,27], -такий висновок залишалося робити зневаженим людям.

Виникає питання: чи проникалися вони злобою до решти людей, чи звинувачували їх у тому що сталося, бо ж, за словами М. Горького, більшість із них "впадают в неистовое безумие уже по-настоящему, не понимают всей глубины происходящего переворота..." [3,32]. Розуміння залежності далі однієї людини від суспільної думки доводить, що це не так. Навпаки, куркулі усіма силами намагалися перетягнути середняків і бідняків на свій бік. Так, у Велико-Лепетиському районі з'являлися "группы своего "актива" уже с совсем определённой физиономией" [6, 80], котрі пропагували свої ідеї у середовищі селян - "спровоцированной, расстроеной массе, плохо понимающей свои поступки и стремления" [6, 80]. "Червоною стрічкою" їх закликів є протиставлення влади і селянства. Приміром, коли один куркуль з метою розправи заманив активістів до себе на Сергіївські хутори (Каховський район), його заклики до односельців містили такі слова: "Банда приїхала, наші, сюди ми із ними розправимся!..." [9,239].

Загроза майбутньої голодної смерті також пов'язується з діями влади: "настроили тракторов, хлеб выкачивают... В 1922 году трупы вывозили гарбами, а теперь после этих хлебозаготовок будут вывозить трактора..." (с. Тягінка Білозерський район) [8,2]. Особливого впливу намагалися вони справити на своїх сусідів під час розкуркулення: схвилювати їх почуття, досягнути підвалин загальнолюдських, підбурити до протесту. Доходило навіть до підпалу власної хати: "Ми працювали все життя на нащ дім, ви не дістанете його. Нехай згорить!" [1, 138; 13, 207]. Про значну ефективність таких заходів говорити не приходиться. Міжлюдські відносини - глибокоіндивідуальне явище, майже ніколи конкретний випадок не можна схарактеризувати відповідно до трафарету стосунків між представниками різних класів. Зазвичай свавілля влади над односельцями лиш "викликали співчуття решти громадян" [18,338], бо ж все одно, "коли всі вже в колгоспі, залишатись за його межами не можна" [5, 99], і ніхто не хотів завдавати собі зайвого клопоту. Коли ж до того куркуль - зла людина, яка в часи голоду 1921 року не піклувалася тим, що чужі діти пухнуть з голоду, то хай він собі хоч трісне від крику, що повбиває у всіх на очах тепер своїх дітей, маси селян до цього ставились "надзвичайно холоднокровно" (випадок у селі Львово) [10, 79]. Лише представники влади на селі, та й то, певно, за тісних зв'язків, могли дозволити собі такий привілей, як завчасне попередження куркуля про його висилку головою сільради або ж привселюдне прощання із усіма ними секретаря тієї ж установи (Березнеговатський район) [13;407].

Прості ж селяни піднімалися на протест тільки тоді коли горе приходило і до їх, окресленого колгоспами, середовища. Приміром, коли у селі Ясна Поляна Чаплинського району побили двох селян за їх бажання вийти з СОЗу, одразу сотня людей стала вимагати відпустити їх, наголошуючи на тому, що вони йшли в СОЗ не для того, щоб їх били" [9, 260]. Винятково за умов бунту люди могли вимагати справедливості що до розкуркулених людей відкрито, та й то - в сукупності із іншими гаслами, як от "геть колгоспи, комсомол, КНС, геть представників влади, що проводили колективізацію!" (с. Заградівка, Високопільський район) [8, 280] або "Геть радянську владу! Відкрийте церкву! Розженіть СОЗи! Верніть нам наших коней! Верніть людей, яких ви марно вигнали!" (с. Чаплинка) [9, 217]. Однак, з причини придушення владою цих повстань інтереси куркульства ж "вичищеного по першій категорії" [13,449], себто тих, хто залишався жити у своєму селі, не відновлювалися. Куркулі дедалі більше відчували себе у своїх "гетто" таки окремою частиною суспільства і так само дедалі більше оздоблювалися у своєму відчаї: "я ничего не боюсь, мне все равно. Пусть меня расстреляют или отправят в Соловки. Жизни от вас нет, проклятая власть..." (слова мельника Єрьоменко, с. Новомиколаївка, Скадовський район) [13,41]. Гнів цей перекидався і на рядових колгоспників, нібито обласканих владою. У тому ж районі куркуль Гончаров побив селянина, котрого прислали з колгоспу за майном куркуля, розпродати на торгах, зі словами: "якби всі кулаки так поступали, то нікого б не розкуркулювали" [11,97]. Забувши давню мудрість, що "коні не винні", заможні селяни самі поглиблювали прірву, штучно створену владою. Коли ж стали траплятися випадки зречення кровних родичів-куркулів, як в Березнеговатському районі, було справді за що зненавидіти все навкруги.

Так чи інакше, у результаті насильницьких перетворень в українському селі стався розкол. Незважаючи на заяви влади про ліквідацію класу заможних, навряд чи молено назвати урівненими в правах з усіма, людей, позбавлених майна, багатьох рідних, знайомих. І вже тільки за однієї наявності розколу в суспільстві можна говорити про втрату багатьох позитивних рис, що воно їх мало. Щирість та відкритість української душі, м'який характер, довірлива натура- все це пішло у тінь та прихованість на фоні жорстокості влади. В серцях причаїлася помста. Прихід німецько-фашистських військ лише підтвердило живучість існування цих тенденцій.

Діяння нової влади були далекими від позицій примирення протиставлених радянською дійсністю селян. Беручи на службу в управи, поліцію людей, які "в колхоз не хотели идти" [17,10], та й взагалі принижених попередньою владою, німці тим самим знову ж таки виділяли їх в окремі касту. В Голопристанському районі навіть почали виплату "пособий семьям, потерпевшим от большевицкого террора и других причин" [17, 85]. Сприяли поширенню розбрату також вселення колишніх розкуркулених у свої хати - але на умовах квартплати і не висилаючи попередніх мешканців [16,

Аграрний сектор економіки України

67]. Влада, як інстанція "поновлення справедливості", була у вирашу, тоді як між "куркулями" та "злиднями" починалося з'ясування стосунків: "не время сейчас активистам издеваться с раскулаченной семьи и не место им в нашей хате быть хозяином, а нам квартирантам" (с. Нова Збур'ївка) [17,103]. За допомогою таких скарг можна було збирати інформацію. Заохочувалися і просто донощики. Мешканець с Чулаківка Штригель, міг писати навіть про порушників комендантської години, які ходять на побачення [17,73]. Траплялася, звичайно, і більш пристойна інформація. Так, в с. Чалбаси (суч. Виноградове, Цюрупинський район) місцевий священник видав голову місцевого підпільного комуністичного руху [15,116], згадавши, певно, часи, коли комуністи доводили священнослужителів до богохульства та зречення сану аби тільки їхні діти, не голодували та не переслідувалися. [15,129]. Помстою керувалися і старости управ, коли їм дозволявся сякий-такий вибір у список реатріантів до Німеччини. Туди можна було потрапити через кровний зв'язок із колишнім головою колгоспу [14, 23], через те, що старості сподобалася твоя хата [13, 39], і взагалі, бо староста вважає, що ти ледар [13, 31].

Однак, для більшості населення жорстокість німецьких поплічників пояснювалася лише як зрада власного народу, і колабораціоністи стали уособленням фашметської влади. Народ України не був винятком у своєму презирливому ставленні до них. Так було в країнах Європи, так сталося і в нас. Яскраво характеризує це ставлення випадок у Дніпропетровській області, коли поліцаї знайшли завербовану до Німеччини Єлизавету Ткаченко в діжці. При цьому вона "почала поліції звизати бандою та іншими нехорошими словами, коли почали її попереджати, що так не можна робити, то вона каже: "Ну вас к чертовой матери з вашою Німеччиною. Коли повлазили в поліцію, то їдьте самі, як вона вам нравиться" [7, 253]. Словом, ставленики німців були для народу справжніми ворогами, незважаючи на те, що були вони їх співвітчизниками, котрих доля не милувала все життя і які ще донедавна жили за формулою "що людям, те й нам..." [17,106]. Єдиними українці були на той час хіба що в армії, де їх згуртовувала любов до рідної землі, прагнення її визволити. "Мені приснилась Україна", - такого б вірша міг би написати кожен, один із них, - рядовий Павленко з Полтавщини [9,121], і там, в армії, заради великої мети, вони б забули, хто якого походження.

Створивши умови для роз'єднання суспільства, тоталітарна влада заклала підвалини ворожнечі, що роз'їдала з роком усе більші пласти доброти й взаєморозуміння, поставила тавро на понятті взаємовиручки у моменти, коли необхідна була відкрито відверта позиція людини із стійкими гуманістичними ідеалами. Війна - це горе утрат і радість перемоги, водночас поглибила розбрат всередині селянського суспільства. Проїшовши лихоліття колективізації, війни, селяни разом з тим сприйняли нав'язані владою формули класового протистояння, постійного пошуку ворогів, безвір'я. Все це відбулось у формуванні нового типу селянина.

1. Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор /пер з англ. - К.:Либідь, 1993-384 с; іл.
2. Семанов С. Н. Под чёрным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. -Херсон, 1992. - 66 с.
3. Симуш П. И. Мир таинственный... -Размышления о крестьянстве. -М.: Политиздат, 1991. -255 с.
4. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг./ Под ред. В. П. Данилова, К. А. Иваницкого, -М; Политиздат, 1989. - 526 с.
5. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918 - 1941 рр.): 36. документів та матеріалів: У 3 вип. - Вип III. 1930 -1941 рр. —Херсон,: Херсонське книжково-газетне видавництво, 1959. - 461 с. "
6. Колективізація і голод на Україні. 1929 - 1933 рр.: 36. документів і матеріалів. - К: Наукова думка, 1992. -796 с
7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941 - 1944 рр.: 36. документів та матеріалів. - К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. - 412 с
8. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд (Ф)р - 2. Опис (Оп.) 4. Справа (Спр.) 113.
9. ДАХО. ф. Р-2. Оп. 4. Стр. 117.
10. ДАХО ф. Р-2. Оп. 4. Стр. 119.
11. ДАХО. ф. Р-217. Оп. 1. Стр. 2.
12. ДАХО. ф. Р-218. Оп. 1. Стр. 8.
13. ДАХО. ф. Р-374сч. Оп. 2. Стр. 178.
14. ДАХО. ф. Р-1479. Оп. 1. Стр. 153.
15. ДАХО. ф. Р-1479. Оп. 1. Стр. 156.
16. ДАХО. ф. Р-1501. Оп. 3. Стр. 2.
17. ДАХО. ф. Р-1501. Оп. 3. Стр. 10.

Післявоєнний сталінський голодомор (1946-1947)

В умовах незалежної України документи раніше закритих таємних фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архівів Служби Безпеки та Міністерства внутрішніх справ України та ряду обласних дали змогу дослідникам пересвідчитися, що післявоєнний, вже третій радянський голод в Україні, як й голод-геноцид 1932-1933 рр., тоталітарна держава СРСР після страхітливої руйнівної війни, що вогняно й криваво двічі пройшла українською землею, скоїла штучно. Творення голоду здійснювалося шляхом пограбування села через конфіскаційні хлібозаготівлі й зверхнадмірні податки в засушливі неврожайні роки.

У тяжких умовах післявоєнного часу в центрі уваги верхівки влади, суспільства, наскрізь пронизаного тоталітарним насильством, була не людина, а "партія-держава", міфічні "переваги соціалізму" над капіталізмом. З метою демонстрування світові неіснуючих "переваг", "вождь народів" Йосиф Сталін, чия авторитарна влада у перші повоєнні роки досягла апогею, прагнув раніше від держав Західної Європи, які також потерпали від війни й посухи, відмінити карткову систему, поставляти хліб своїм майбутнім союзникам - "країнам соціалістичного табору", щонайшвидше відновити військово-промисловий комплекс тощо. Здійснюючи економічну політику неринкового типу, імперська московська верхівка через налагоджений механізм адміністративно-командної системи, посилення репресій, створюючи великий стратегічний резерв зерна, хліб вилучала з села.

Економічна політика колоніально підпорядкованої московському імперському центру України здійснювалася на основі ідеї безтоварного соціалізму з розрахунку залежності аграрного господарства від розвитку промисловості. Головним в сільськогосподарській політиці тоталітарної держави було викачування коштів із села. Зовсім не зважаючи на те, що через вкрай недостатні капіталовкладення у сільське господарство, низькі заготівельні ціни у перші післявоєнні роки фонди колгоспів зростали повільно, Генеральний секретар ЦК ВКП(б) та Голова Ради Міністрів СРСР Сталін стимулюючим фактором розвитку сільського господарства вважав саме відсутність прибутку. Колгоспи України були поставлені в нерівні умови порівняно з колгоспами Росії в системі оподаткування.

Йосиф Сталін та його найближче оточення - Вячеслав Молотов, Георгій Маленков, Андрій Жданов, Лазар Каганович хліб вирішили "взяти" шляхом посилення репресій щодо українського села. Того часу життєдіяльність села України, цілком і повністю підпорядкованого центру, була суворо регламентованою. До колгоспів "спускалися" зверху й були обов'язковими для виконання жорсткі вказівки щодо термінів проведення сільськогосподарських робіт: сівби, догляду за посівами, збирання врожаю. Те ж - у кожній галузі аграрного виробництва. В таких умовах тоталітарна держава СРСР стала призвідцем, творцем голоду 1946-1947 рр. в Україні. Вилучення зерна, іншої сільськогосподарської продукції, тобто творення голоду владою в умовах засухи та неврожаю 1946 р., здійснювалося шляхом жорсткої дії вертикалі: центр - республіка - області - райони - села, в них - радгоспи й колгоспи. Центральним партійним апаратом за особистими вказівками Сталіна та його найближчого оточення - представників вищого керівництва "партії-держави" Союзу РСР розроблялися директиви-постанови ЦК ВКП(б) в більшості своїй спільно з Радою Міністрів СРСР (з урахуванням того, що державні органи цілком і повністю підпорядковувалися партійним) - суворо обов'язкові для виконання партійно-державними республіканськими, обласними й місцевими органами, що містили у собі конкретні завдання-розкладку кількості різної сільськогосподарської продукції (й найперше-зерна), котру беззаперечно повинен був поставити кожен конкретний регіон.

Колоніально залежна Україна не мала права розпоряджатися власними продовольчими ресурсами. Центр через директиви-постанови дозволяв видавати колгоспникам на трудодні лише 15% від зданого державі хліба за умови виконання певним колгоспом плану хлібозаготівель. Та й того селяни не могли отримувати. Як гірко говорили самі колгоспники, люди працювали за "палички", тобто за відмітку про вихід на роботу, бо невиробіток мінімуму трудоднів теж карався. Перетворені на кріпаків-"гвинтиків" державної машини, українські селяни не мали паспортів, не могли залишати села без дозволу можновладців. Причини голоду крилися у вивезенні хліба з України, ін.

При наявності цілого комплексу причин виникнення голоду визначальною, найголовнішою з них були насильницькі хлібозаготівлі. Намічений вольовим методом план хлібопоставки на 1946 р. - 340 млн. пудів зерна - виконати республіці було непосильно. Однак у липні 1946 р. план було підвищено до 362 млн. 750 тис. пудів. Збільшувався план хлібопоставки 23 областям, найбільше - Запорізькій - на 2 тис. 700 пудів, Сталінській та Дніпропетровській - на 2 тис. 500 пудів кожній, Київській і Львівській - кожній на 1 млн. 200 пудів, Вінницькій - на 1 тис. 250 пудів, іншим - від 100 до 1 000 пудів тощо.

Аграрний сектор економіки радянської України

Виконання планів хлібозаготівель "забезпечувалося" цілим комплексом організованих державною партією заходів. Широкою ідеологічною обробкою населення та жорстокими репресіями, арсенал яких містив у собі моральні й фізичні знущання, тюремні ув'язнення, розстріли.

Репресивні методи вилучення хліба та іншої сільгосппродукції, мізерна видача чи невидача зовсім зерна колгоспникам на трудодні, вибивання з колгоспників непосильних податків на присадибні господарства викликали голод, що поширювався, особливо у південних, східних та центральних областях України. Незважаючи на це, під тиском московського центру керівництво УРСР в серпні 1946 р. підвищило план хлібопоставки ще на 100% 13 областям: Сталінській (нині Донецькій) - на 2 тис. 500, Запорізькій - на 2 тис, Дніпропетровській й Київській - на 1000 пудів кожній, Одеській та Вінницькій - на 600 пудів кожній, Миколаївській і Кам'янець-Подільській - кожній на 500 пудів, Херсонській - на 300, Житомирській і Чернігівській - на 200 пудів кожній.

Але діяльність партійно-командного апарату всієї верхівки влади, тисяч спеціальних уповноважених з хлібозаготівель бажаних результатів не давала, хліб до державної "комори" надходив дуже повільно. Московський центр на недорід і голод зважати не бажав, вбачаючи у невиконанні планів хлібозаготівель погану роботу партійних і державних органів, колгоспів та колгоспників, які нібито проявляли "антибільшовицьке ставлення до політики хлібозаготівель", організували "саботаж хлібопоставки", "розбазарювання", "розкрадання" зерна тощо. Слідом за такого роду звинуваченнями здійснювалися репресії над обласним та районним партійно-державним керівництвом, головами колгоспів та рядовими колгоспниками. Більше 1 тис. 300 голів колгоспів було репресовано, двох розстріляно.

Архівні документи та спогади людей, що відображають проведення в Україні хлібозаготівель і механізм вилучення хліба з голодуючих сіл, підкреслюють особисту причетність Сталіна та його найближчого оточення до визначення непосильних для України планів держпоставок зерна та жорстокий тиск з метою їх беззаперечного виконання, показують діяльність представників вищих органів влади республіки, які приймали до безумовного виконання вказівки центру, двоїстість особи Микити Хрущова - з одного боку як слухняного виконавця волі Сталіна у проведенні насильницьких хлібозаготівель, з другого - як людини, яка прагнула допомагати голодуючому населенню республіки. І хоч в листі до Сталіна в серпні 1946 р. Хрущов обгрунтовано доводив, що Україна спроможна заготовити лише 180-200 млн пудів зерна, план хлібозаготівель знижено не було. 5 жовтня 1946 р. Микита Хрущов отримав телеграму за підписом Й. Сталіна, якою вимагалось "принять решительные меры для ликвидации отставания по хлебозаготовкам, утвердить пятидневные задания поддаче хлеба государству для каждого колхоза и совхоза и обеспечить выполнение этих заданий". 26 листопада на ім'я Микити Хрущова та Дмитра Коротченка надійшла директива Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами Сталіна та Жданова з настійною вимогою посилення хлібозаготівель. "В ряде колхозов антигосударственные элементы тормозят обмолот и очистку зерна, загоняют много зерна в так называемые отходы, умышленно проводят некачественный обмолот, оставляя большое количество зерна в соломе..." - підкреслювалося у ній. Центр вимагав "...покончить с небольшевистским отношением к делу организации хлебозаготовок...". За вимогою постанови Ради Міністрів СРСР від 30 листопада 1946 р. за підписом Сталіна, отриманої Хрущовим 1 грудня, Україна мала здати продовольче та фуражне зерно також з підсобних господарств підприємств.

Причину невиконання хлібозаготівельних планів Сталін, його оточення вбачали саме в тих партдержфункціонерах та селянах, які пережили окупацію, "знали впливу чужої ідеології і потребували перевиховання". Найвище керівництво СРСР ставило жорстку вимогу "решительно пресекать все противогосударственные действия, разоблачать и судить укрывателей хлеба, воров и расхитителей, выявлять укрываемый хлеб и обеспечить сдачу его государству".

За вказівками вищої влади партійними органами, величезним загоном уповноважених (їх було більше 11 тис), різного роду активістів розроблялися й втілювалися у життя п'ятиденні й щоденні завдання із зернопоставки та здійснювався суворий контроль за їх виконанням.

На виконання директив першої особи імперії, постанов центру, що вимагали притягнення "винуватців навмисної затримки здачі продуктур до суворой відповідальності", боротьби з "антидержавним ставленням до хлібозаготівель", приймалася маса республіканських постанов з питань необхідності поліпшення справи хлібозаготівель по кожній окремо області з вимогою обов'язкової їх реалізації. Зернове питання було основним в обговореннях на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. В такий спосіб давалися установки на узаконене пограбування села державою. У суспільстві, наскрізь просякнутому насильством, хлібозаготівельна політика стала основним репресивним фактором, саме через її механізм відбувалося голодотворення. Найбільшим репресіям піддавалися саме виробники хліба. Зобов'язані працювати весь світловий день без вихідних, колгоспники несли тягар непосильної праці, надмірних податків, насильницьких позик, побиття й тому подібного, що перетворювалося по відношенню до них у безперервний терор...

В селах діяли місцеві "активісти", які, як й під час голоду-геноциду 1932-1933 рр., вдавалися до обшуку селянських дворів. Всі ті "команди" вибивачів сільгосппродукції в кінцевому підсумку обрушувалися на селянина-кріпака.

За вказівками райкомів партії уповноважені ставили біля кожної молотарки по 2 працівники, які "позмінно відповідали перед райкомом", й прямо з поля, минаючи село, вивозили хліб на пункти Заготзерно. Однак навіть при вилученні зерна методом продрозкладки, здачі "за першою сталінською заповіддю" усього вирощеного на колгоспних полях й присадибних ділянках партійно-державне керівництво республіки змогло доповісти центру про виконання плану хлібозаготівель 1946 р- лише на 62,4%. Невдоволення Сталіна проявилось у своєрідному "зміцненні" керівництва України шляхом зміщення Хрушова з посади першої особи в республіканській парторганізації й направлення до Києва Лазаря Кагановича, якого 3 березня 1947 р. було "обрано" Першим Секретарем ЦК КП(б)У.

Зовсім не зважаючи на голод, можновладці на чолі з Кагановичем продовжували репресивну хлібозаготівельну політику. На засіданнях політбюро ЦК КП(б)У питання хлібозаготівель було основним. Керівництво України регулярно інформувало "вождя народів" про хід хлібоздачі. На повну потужність працювали судові органи, стягуючи недоїмки за невчасну сплату непосильних податків на кожного селянського присадибного господарства.

Голодуючі хлібороби за збирання колосків на колгоспному полі оголошувалися "розкрадачами соціалістичної власності". 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили "дела" про крадіжки колосків рядовими колгоспниками. Н.Ліско з Чернятинського району Одеської області за крадіжку 3 кг колосків була засуджена на 8 років позбавлення волі, 10 років тюремного ув'язнення присудили З.Соломасі за 5 кг колосків з поля колгоспу "20 років Жовтня" Біловодського району Ворошиловградської області. Подібні вироки були масовими.

Присадибні господарства, що могли б рятувати селян від голоду, розглядалися як пережиток приватновласництва. З особистих ділянок колгоспники УРСР повинні були здати зерно, овочі, фрукти, м'ясо, молоко, яйця, ін. Репресії застосовувалися до селян при розміщенні облігацій державної позики, що була обов'язковою. Неспроможні сплачувати надвисокі податки на землю, фруктові дерева, домашніх тварин, селяни змушені були вирубувати садки, вирізати худобу.

Розгортався масовий голод. Але замість допомоги населення України, перш за все сільське, зазнало жорстокого репресивного удару. Постановою ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР від 27 вересня 1946 р. під приводом "економії у витрачання хліба" з централізованого гарантованого пайкового постачання за картками було знято 3 млн 534 тис. 500 чоловік, з яких 2 млн 892 тис. 100 жителів сільської місцевості - майже утричі більше людей, ніж міської. З голодоморною бідою селяни були залишені сам на сам.

У містах пайкового постачання хлібом за картками було позбавлено багато утриманців і дітей: в Сталінській області - 148 тис. Л 00, Дніпропетровській - 87 тис. 700, Харківській - 78 тис. 400, Ворошиловградській (нині Луганській) - 65 тис. 100, в Одеській - 45 тис. 300 людей.

Позбавляний селян гарантованого постачання хлібом, вище керівництво наголошувало на необхідності використанні місцевих ресурсів, яких не існувало, бо раніше було виметено. Інформуючи в листопаді 1946 р. ЦК ВКП(б) і Раду Міністрів СРСР про виконання керівних вказівок з економії хліба, секретар ЦК КП(б)У Коротченко вказував, що за рахунок скорочення контингенту, який постачався хлібом у сільській місцевості, в жовтні зекономлено 10924,9 т борошна й круп. В інформації такого ж роду керівництво Полтавської обл. зазначало, що "економія по контингенту складала 5378 чоловік, по хлібу - 298,2 кг, по дітях - менше на 994 дитини". Партійно-державне чиновництво постачалося через систему закритих спецрозподільників.

Вибита з голодуючого українського села продукція відправлялася в різні регіони імперії. Україна була головним постачальником зерна для м. Ленінграда, овочів - для м. Москви. Хліб вивозився до ряду областей РРФСР. Так, 1946 р. 3 тис. т зерна відвантажили голодуючі Кіровоградщина та Херсонщина Смоленській області. Багато хліба вивозилося за кордон саме тоді, коли люди страждали, вмирили голодною смертю. 1946 р. в західноєвропейські країни, які теж захопила посуха, з СРСР експортовано 1,7 млн. т зерна. Лише до Берліна, наприклад, надійшло 1946 р. 969 тис. т зерна та 60 тис. т інших продуктів, 50 тис. голів худоби. За 1946-1947 рр. до Албанії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Болгарії, Фінляндії, Франції, ін. країн було відвантажено 2,5 млн т зерна. "Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис. т зерна які порядку переміщення держрезерву 208 тис. т, що оформлюються Міністерством продрезервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до одного мільйона тонн," - повідомив 5 вересня 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу міністр заготівель СРСР Двинський.

Люди виявилися беззахисними перед системою, що приводила їх до виснаження, мук голоду, дистрофії, загибелі. Масовий голод вразив південні, південно-східні та центральні області республіки, де була малосніжна зима й сильна посуха. Тяжкий голод тримав у своїх лещатах області чорноземної смуги РРФСР, Білорусію, Молдавію, але найсильнішим він був в Україні. Бідували люди по всій Україні, явище голоду було характерним майже для усієї республіки. У всіх без винятку областях зареєстровані 1947 р. хворі на дистрофію. Смертельною мірою відчули це лихоліття жителі південних областей УРСР: дуже сильно Ізмаїльської (що 1954 р. увійшла до складу Одеської), Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської. Голод стискав своїми страшними обіймами населення Подніпров'я -хлібородних Полтавської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської областей. Дуже тяжко терпіли від голоду мешканці сіл та міст

Аграрний сектор економіки радянської України

Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. Дещо менше захопив голод західні області України - селяни там зібрали непоганий урожай, було ще мало колгоспів, з боку загонів УПА існував опір вивозу зерна. Відозви, розповсюджені УПА, закликали селян допомагати голодуючим, сотні тисяч яких їхали до Західної України по хліб.

У великих промислових містах дистрофіками ставали найбільше утриманці й діти, зняті з гарантованого постачання за хлібними картками. Чисельність дистрофіків у містах Сталінської області, наприклад, становила 65 тис. 651, Запорізької - 32 тис. 237, Дніпропетровської - 24 тис. 480 людей.

Найбільше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис. 429 чоловік) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій області -133 тис. 442 чоловіки, у Київській - 66 тис., у Харківській - 63 тис. 677, у Запорізькій - 56 тис. 507, в Ізмаїльській - 52 тис. 447, у Миколаївській - 50 тис. 807, в Дніпропетровській - 52 тис. 767, в Одеській - 48 тис. 316, в Полтавській - 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській - 44 тис. 533, у Херсонській - 36 тис. 312, в Сумській - 36 тис. 427 чоловік. Станом на 20 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 154 тис. 378 дистрофіків.

Пік голоду припадав на зиму 1946-1947 рр., перетворившись весною і літом 1947 р. на голодомор. У багатьох місцевостях голод продовжувався майже до кінця 40-х років.

Прибувши в Україну з метою створення "напруженої обстановки", тиску на село для посилення хлібозаготівель, Каганович, як згадує у мемуарах Хрушов, "переконався... що ... становище дуже тяжке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом і мруть". Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників стали харчувати баландою у поспіхом створених громадських їдальнях. Але ця "допомога" було організовано запізно й недостатньо.

В кінці більш врожайного 1947 р. 100%-но, й навіть з перевищенням плану "взяти" -таки зерно з України можновладцям вдалося.

В часи інтенсивного вилучення хліба голод в Україні забрав (за даними різних дослідників) від 100 тис. до 1,2 млн життів людей. У м. Красиліві Хмельницької області, наприклад, померло 350-400 чоловік, в селі Завадівці з 600 жителів померло 250 чоловік, в т.ч. 75 дітей; померла половина мешканців с. Вольного, багато людей в с. Виноградівці Одеської області. У селі Малинцях Хотинського району Чернівецької області, як свідчить М.М. Залевська, померло 300-400 чоловік. У Михайлівці Кельменецького району, за свідченням О.Г. Корнілової, з середини літа 1946 р. до осені 1947 р. загинуло голодною смертю близько 400 дорослих і дітей. І так у багатьох селах України...

Вир голодоморного лихоліття поглинав, в основному, українських селян-хліборобів, робітників. Страждали й помирили у містах і селах люди різних національностей - українці, росіяни, євреї, болгар, гагаузи, ін.

Маса голодуючих, оминаючи спеціально створені загороджувальні заони, часом на дахах вагонів, їхала до західних областей України, де знаходила порятунок. Селяни-"західняки", перебуваючи у тяжкому становищі через насильницьку колективізацію в умовах братовбивчої війни, рятували від голоду не тільки українців - своїх земляків, а й росіян з Курської, Воронезької, Тамбовської, ін. областей РРФСР, білорусів, молдаван. Однак страждало населення й Західної України. Особливо сильним був голод в Ізмаїльській та Чернівецькій областях, де в перші повоєнні роки більш масштабно, ніж в інших західноукраїнських областях, проводилась насильницька колективізація і смертність перевищувала народжуваність. Надзвичайно високою тут була дитяча смертність. Якщо в середньому по Україні 1947 р. вона становила 127,7 чоловік на тисячу дітей віком до одного року, то в Ізмаїльській області - 319, Чернівецькій -211,5.

Приховуючи правду про колективізацію в Західній Україні, через яку виселені "куркулі" прирікшіся на голод, Сталін, система тоталітаризму, вважаючи селянське питання основою питання національного, ставили завдання знищення шляхом цієї масштабної репресивної акції індивідуального селянського господарства як соціальної бази українського націоналізму. "1947-го поставили вимогу: або підеш до колгоспу, або поїдеш до Сибіру", - згадував житель села Мокрець Турійського району Волинської області. Але на той час саме індивідуальні селянські господарства західних областей України рятували виробників хліба із великих зернових регіонів від голодної смерті. Добродійні пожертви людей голодуючим з-за кордону не приймалися. Україна одержувала значну допомогу від Адміністрації допомоги й відбудови Об'єднаних Націй - ЮНРРА, але не як голодуюча республіка, бо офіційно вважалося, що голоду тут не існувало, а як така, що постраждала під час війни. Впродовж 1946-1947 рр. Україна отримала продовольчі та промислові товари на суму 189 млн американських доларів. Протягом першого півріччя 1946 р. - третього кварталу 1947 р. по лінії ЮНРРА в Україну доставлено 309 тис. 966 т продовольства. Найбільше ця допомога була надана населенню таких областей як Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Київська, Одеська.

Голод 1946-1947 рр. всілякими засобами приховувався як від світової громадськості, так і від населення колишнього Союзу РСР. Документи, що стосувалися вказаних обставин, проходили в архівах під грифом "таємно", "цілком таємно", "конфіденційно", "особисто", "тільки особисто"

Аграрний сектор економіки радянської України

тощо. Адже такого роду свідчення могли б розкрити широким масам механізм появи й ходу голоду, імена його справжніх організаторів-винуватців.

Ряд документів з архівів МВС та СБУ особливо переконливо розкривають один з найжахливіших аспектів голодомору. Голод, перероджуючи психіку людей, штовхав їх на нелюдські акції, під його впливом вони вдавалися до неймовірних злочинів. З початку 1947 р. органами МВС республіки велося розслідування 130 випадків людоїдства. Було зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, у зв'язку з чим до карної відповідальності притягнуто 132 особи. При констатації фактів канібалізму в документах відділу з боротьби з бандитизмом МВС України відзначалось, що такі випадки скоювались людьми, які перебували, як правило, в третій-четвертій стадіях дистрофії, котрих після затримання відправляли до звичайних та психічних лікарень. Частина таких людей після усвідомлення жахливості вчинених злочинів, покінчили життя самогубством.

Післявоєнний голодомор забрав під час своїх чорних жнив більше 1 млн життів людей, в більшості - саме виробників хліба у зернових областях України.

Слід відзначити, що сталінсько-радянські голодомори 30-х та 40-х років в умовах становлення і розвитку тоталітаризму на Україні були надзвичайно схожими, мали багато спільних рис, проявів у причинах виникнення, ході та наслідках, разом з тим багато в чому вони й відрізнялися один від одного.

Обидва голоди були породжені однією тоталітарно-комуністичною системою, одними й тими ж особами: "батьком народів" Сталіним і його соратниками, верхівкою державної партії. "Почерк" організаторів голодоморів при їх вивченні проглядається дуже чітко.

Різниця проявлялася у масштабах народного лиха. Голод 1932-1933 рр. охоплював всю тогочасну територію України і мав надзвичайно трагічні наслідки, за висновками різних дослідників за час того голодомору загинуло від 3-х до 12-ти мільйонів людей. Масштаби голоду 1946-1947 рр. були меншими.

Схожими були прояви поведінки людей під час голодів, дитяча безпритульність та бездоглядність. Не маючи надії на порятунок своїх виснажених дітей, селяни у відчаї везли їх до міст і залишали в лікарнях, установах, на вокзалах, базарах, а то й просто на вулицях. Стрімко росла кількість дитячих будинків та контингент дітей у них. 12-й, й 3-й радянські голодомори супроводжувалися масовим сирітством.

При бажанні влади московського центру післявоєнного голоду можна було б уникнути, перерозподіливши зерно, допомогти селянам неврожайних районів замість їх пограбування. Але цього не було зроблено.

Святим обов'язком для нас, нині суцільних, у сумні 55-і роковини голоду 1946-1947 рр. є вшанування пам'яті жертв лихоліття, збереження незалежності Української держави, зміцнення її економіки, вільної праці селян, щоб подібне не повторилося.

У незалежній Українській державі голодоморів не повинно бути.

Для подальшого дослідження проблеми повосенного голодоморного жакіття необхідно ретельно вивчати архівні документи, збирати спогади-свідчення людей, які пережили голод чи були його очевидцями, створювати й видавати збірники документів й матеріалів та монографічні праці.

Нікілев О.Ф. (м.Дніпропетровськ)

Керівна ланка матеріального виробництва українського села: особливості формування і функціонування у повосенний період (сер. 40-х - перша пол. 50-х рр. ХХ ст.)

У повосенний період, в умовах необхідності швидкої відбудови сільського господарства і підвищених вимог держави щодо кількісних показників галузі, на порядок денний виступало питання пошуку адекватних ситуації шляхів вирішення проблеми підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Одним з них був людський фактор. В умовах гострого дефіциту працівників необхідного фаху, викликаного загальним скороченням чисельності населення України, в тому числі і його сільської частини, державою було взято курс на формування верстви так званих колгоспних кадрів - працівників, спроможних очолити колективні господарства та їх підрозділи, організувати і спланувати їх роботу у відповідності з вимогами часу і державно-партійного керівництва на чолі з Й.Сталіним, який вважав, що саме керівне ядро колгоспу - голова, рахівник, бригадири, завферми і визначають успішну діяльність господарств. "Колхозы как социалистическая

Аграрний сектор економіки радянської України

форма организации хозяйства, - зазначав він, - могут показать чудеса хозяйственного строительства,... дело прежде всего в том, кто стоит во главе колхозов и кто руководит ими" [1]. Підходи до вирішення проблеми були обрані такі, що базувалися на засадах, які сформувалися у державного керівництва ще на рубежі 20—30-х рр. ХХ ст., і полягали в тому, що колгоспи - це результат механічного об'єднання одноосібних господарств і тому технологічні та організаційні процеси, що відбуваються в них, є аналогічними, тому керувати колективними господарствами може будь-хто з колгоспників з певним життєвим та виробничим досвідом, знанням практики сільськогосподарського виробництва та, хоча б, з мінімальним рівнем освіти. Це ще раз зазначив у 1946 р. зазначив заступник тодішнього голови Ради Міністрів СРСР Й.Сталіна, А.А.Андреев. Він заявив, що "вопрос не стоит об автоматической замене практиков людьми со знаниями (виділено нами - О.Н.), было бы нецелесообразно заменять практиков, имеющих большой опыт работы" [2].

Виходячи з таких настанов, було взято курс на створення зазначеної верстви за рахунок самих колгоспників. Для цього, паралельно з існуючою мережею навчальних закладів "класичного типу": сільськогосподарських вузів і технікумів, кількість яких на Україні задовольняла потреби галузі (98 технікумів і 18 інститутів), було взято курс на створення ще однієї категорії навчальних закладів — 1-річних сільськогосподарських шкіл та 2-річних шкіл по підготовці голів колгоспів. Завдання їх полягало в наданні сільськогосподарських знань керівникам колгоспів та їх виробничих підрозділів, перших на основі неповної, других- повної середньої освіти. Рівень підготовки, який мали надавати навчальні заклади даного типу був досить низьким. За сучасною шкалою їхні випускники отримували дипломи про професійно-технічну освіту. І у звітах сільськогосподарських органів про якісний склад керівників господарств та їх підрозділів вони проходили як практики.

В Україні в 1947 р. діяло 96 сільгоспшкіл та 19 шкіл по підготовці голів колгоспів (з 1949 р. їх було вже 25). Кількісні показники свідчать про значення, яке надавалося державою навчальнимкладам саме даного типу у формуванні керівних структур колгоспів. Але, незважаючи на це, з перших же років своєї діяльності вони не мали відповідної уваги з боку держави, насамперед, у забезпеченні своєї матеріально-технічної та науково-виробничої бази. І це, в кінцевому підсумку, визначило невисокі якісні і кількісні показники протягом всього періоду їх діяльності. Так, на відміну від вузів і технікумів, які відроджувалися на своїй, хоч і значно пошкодженій базі, школи по підготовці колгоспних кадрів створювалися заново. В умовах гострого дефіциту віцілілих споруд їм виділялися приміщення, що за санітарними нормами не відповідали своєму призначенню. Вони потребували серйозного ремонту, були непристосованими, тісними, темними, без водопостачання та каналізації, часто - без електричного освітлення. Так, в 1949 р. третина сільськогосподарських шкіл освітлювалася гасовими лампами. В 1952-1953 н. р. 15 % шкіл ще знаходилося в такому стані [3]. Ряд шкіл протягом років, через брак коштів на будівництво власних навчальних корпусів, мусили проводити навчально-виховну роботу на базі інших установ і підприємств. Так, в 1949-1950 н. р. 14% шкіл діяли при сільськогосподарських технікумах, науково-дослідних станціях та загальноосвітніх середніх школах [4]. Навчання, через відсутність необхідної кількості площ, у всіх навчальних закладах відбувалося у дві зміни. Для здійснення нормального навчального процесу не вистачало класних столів, парт, шаф, необхідних наочних приладів тощо. В бібліотеках спостерігався гострий дефіцит підручників та навчальних посібників. Таж література, що малася, була, в основному, російськомовною, що ускладнювало навчальний процес. Адже сільські школи були українськими. Найбільш негативно така ситуація позначалася на підготовці колгоспних кадрів західних областей - там російська мова почала вивчатися лише після війни. Оскільки ситуація з українськими підручниками не мінялася на краще, то педагогічні колективи змушені були переходити на викладання російською мовою. Цей процес відбувався досить прискорено. Так, якщо в 1947р. всі школи по підготовці голів колгоспів були україномовними, то в 1951/1952 н.р. вже в 8 школах викладання велося російською мовою, а ще 2 були двомовними [5].

Серйозні проблеми були і з навчально-виробничою базою. З перших же років свого існування школи мали недостатню кількість техніки, ветклінік, ферм тощо. Так, у 1946 р. на всі сільськогосподарські школи припадало лише 27 тракторів та 93 автомобілі. Але й з цього мізеру 60 % були не придатними для виробничого навчання і підлягало списанню [6]. Ряд шкіл взагалі не мали навчальних майстерень. У школах молодших ветфельдшерів не вистачало інструментарію і ліків, у школах садівників - обладнання для обробітку садів і плодів. Відчувалася гостра нестача худоби. Як результат, у більшості шкіл було лише по 1 - 4 корови, по 1-2 свиноматки [7]. Навіть у 1952-1953 н. р. на кожну школу припадало в середньому по 4 корови та по 3 свині, що не давало можливості створити навчальні ферми [8]. До того ж, школи мали недостатню кількість угідь для організації повноцінних учбових господарств, з усім комплексом знарядь і виробничих процесів, властивих колгоспному виробництву нашої республіки, де б учні отримували необхідні для їхньої майбутньої діяльності професійні навички. Так, за положенням їм мало бути виділено по 100-150 га, але в 1946-1947 н. р. лише 22 школи мали вказану норму, а 11 шкіл взагалі не мали землі [9]. В 1949-1950 н. р. необхідну норму мали 25 шкіл, від 50 до 99 га-18 шкіл, від 25 до 49 -14, а 11 шкіл, як і раніше, не мали землі [10]. В 1952-1953 н. р., після об'єднання частини шкіл і зменшення їх кількості до 83, справи хоча помітно й покращали, але все ще не відповідали потребам. Про це,

Аграрний сектор економіки радянської України

зокрема, свідчить звіт Міністерства сільського господарства України союзному міністерству про роботу однорічних сільськогосподарських шкіл за звітний період. У ньому, як і раніше, фігурувала цифра 50 га, але вона вже маскувалася фразою "площадь на 1 хозяйство в основной массе от 50 до 200 га имеют 42 школы" [11], що навіть було менше, ніж у попередні роки. При цьому в звіті зазначалося, що "ряд школ до сих пор не имеет учебно-опытных хозяйств" [12].

Складною залишалася і соціально-побутова ситуація в школах. Протягом досліджуваного періоду вони постійно відчували гостру потребу в гуртожитках. Так, у 1946 р. лише 40 сільськогосподарських шкіл мали приміщення для помешкання учнів, в 1950 - 53,2, в 1952 н. р. - 73 % [13]. Аналогічними були справи в цьому питанні в школах по підготовці голів колгоспів. У 1947 р. більше половини з них не мали гуртожитків: це Полтавська, Харківська, Сумська, Ворошиловградська, Кіровоградська, Херсонська, Миколаївська, Вінницька та ряд інших [14]. Але ще гостріше стояло питання про забезпечення всіх бажаних місцями. Протягом досліджуваного періоду воно так і не було вирішене. Так, у 1946 р. сільськогосподарські школи змогли надати місця лише 40 % своїх учнів, в 1950 - 36,2 %, а в 1951 - навіть 35 % [15]. В 1952-1953 н. р. в школах голів колгоспів гуртожитками було забезпечено лише 42 % учнів [16]. Інші ж мусили мешкати на "кутках" та приватних квартирах, вартість проживання в яких коштувала від 25 до 50 крб. в місяць, з роками перемищуючись у район вищої межі [17]. Аналогічна ситуація спостерігалася з інвентарем та постільною білизною. Так, якщо в 1946 р. забезпеченість ліжками, матрацами, подушками, простирадлами становила 20-25 %, то в 1950 - 50 % і значна частина учнів все ж мусила користуватися власними, привезеними з дому [18].

До проблем побутових додавалися і проблеми матеріального характеру. Так, досить невисокою була стипендія. Вона не забезпечувала найнеобхідніших потреб учнів. Її не вистачало навіть на харчування. У сільськогосподарських школах при вартості триразового харчування на день у середньому 3 крб., вона становила всього 80 крб., у школах по підготовці голів колгоспів - 200 крб. [19]. Але й харчування там коштувало дорожче - 9-11 крб. [20]. У цілому ж, за даними Міністерства сільського господарства республіки, побутові і учбові потреби учнів коштували приблизно 500 крб. на місяць [21]. Такий рівень витрат був непомірно обтяжливим для багатьох колгоспників. Тим більше, що колективні господарства, після направлення своїх членів до шкіл ніякої допомоги ні їм, ні їхнім родинам не надавали. Тобто, матеріальний бік робив навчання в цих школах непривабливим для сільських жителів, особливо для людей старшого віку, що мали на утриманні сім'ї. А саме вони становили більшу частину керівників різних підрозділів колгоспного виробництва.

Результатом всього комплексу проблем, пов'язаних з організацією та діяльністю нової категорії навчальних закладів було досить стримане ставлення колгоспників до навчання в них. Районним органам, що займалися набором в ці школи доводилося докладати чимало зусиль для виконання спущених "згори" планів набору в них. Але незважаючи навіть на продовження "вступної" кампанії на 2-3 місяці після офіційного початку занять, щороку плани прийому виконувалися в середньому на 90 %. В 1944-1945 н. р. в сільськогосподарські школи було прийнято 87,1 %, в 1949/1950 н. р. - 90,9 %, в 1952-1953 н. р. - 89,3% [22]. Керівництво шкіл, намагаючись утримати ситуацію з контингентом учнів хоча б на такому рівні, змушене було відступити від вимог щодо якісного складу учнів, їх посадового та освітнього рівня. Але це, в свою чергу, позначалося на якісних показниках роботи шкіл і, в кінцевому результаті, на виконанні програми, яка ставилася державним керівництвом створенням даної категорії навчальних закладів. Так, наявність значної кількості осіб з низьким рівнем освіти змушувала педагогічні колективи йти на заниження вимог щодо викладання та оцінки засвоєного учнями матеріалу. Але й це не допомагало. Багато учнів не витримували навіть такого рівня вимог і змушені були залишати навчання. Щорічно відсоток відрахованих становив від 10 до 20 % від числа зарахованих.

Ті ж учні, що успішно закінчували навчання у своїй більшості не працювали за прямим призначенням. Основною причиною були вікові характеристики випускників. На практиці господарства та виробничі підрозділи в них очолювалися особами не молодше 35 років. Такі особи у складі випускників становили досить незначний процент. Наприклад, у школах голів колгоспів у 1949 р. їх було лише 233 чол., або 9,7 % всіх, що отримали дипломи, у 1952 р. - 278, що становило 13,8 % всіх, що отримали дипломи [23]. В сільськогосподарських школах основну масу учнівських контингентів яких склали учні віком від 19 до 30 років, їх було ще менше. В звітах вони включалися в графу "старше 30 років". У 1947 р. особи віком 30 років і старше становили в складі випускників 5,2 %, в 1949р.-4,8%, в 1952-5,6 %, в 1953-6% [24]. Фактично, лише такий процент випускників шкіл міг розраховувати на отримання посади за фахом. Інші ж, при поверненні до свого колгоспу, працювали рядовими колгоспниками.

Тобто, слабка матеріально-технічна та навчально-виробнича база по підготовці сільськогосподарських кадрів, з одного боку, недостатня увага до проблем соціально-економічного і матеріально-технічного забезпечення учнів, з іншого, сприяли серйозним якісним і кількісним невідповідностям учнівських контингентів потребам колгоспного виробництва. Результатом такого стану речей було досить незначне використання їх випускників за призначенням. Так, з 75000 чол., підготовлених за період з 1946 по 1953 рр. сільськогосподарськими школами, на початку 1954 р. працювало в колгоспах за спеціальністю лише 15% [25]. У тому ж році випускників шкіл по підготовці

Аграрний сектор економіки радянської України

голів колгоспів, яких за 1944-1953 рр. було підготовлено 7200 чол., в колгоспах працювало лише 55,4%. З них за спеціальністю, отриманою в навчальному закладі, а саме - головами колгоспів, тільки 21 %, тобто 837 чол. [26]. А це становило лише 4,4 % всього корпусу голів колгоспів. Основну ж більшість керівників господарств становили особи з шкільною початковою та середньою неповною освітою.

Фактично, завдання, що ставилося державою по швидкому і дешевому забезпеченню колгоспного виробництва кадрами, здатними у післявоєнних умовах здійснювати ефективне забезпечення її Потреб у сільськогосподарській продукції, не було виконане. Фінансових і матеріальних коштів, що виділялися для навчальних закладів, які готували такі кадри, виявилось недостатньо для їх ефективної діяльності. Моральні і психологічні зусилля десятків тисяч колгоспників також виявилися марними. Адже витрачений на отримання освіти час і сама освіта не давали можливості працювати за фахом і в майбутньому - професійного росту.

Намагаючись скорегувати ситуацію в галузі підготовки керівних кадрів для колгоспного виробництва і, певним чином, зменшити хронічний якісний і кількісний дефіцит фахівців цієї категорії, створений здійснюваною політикою, керівництво країни шукало шляхи виходу з такого стану. Одним з найбільш прийнятних варіантів вирішення проблеми було визнано скорочення кількості колгоспів за рахунок чого зменшувалася і потреба в керівниках господарств. Тим самим, було започатковано нові проблеми. Однією з них стала проблема якісного кваліфікованого керівництва укрупненими господарствами, які нараховували по декілька тисяч гектарів землі, сотень голів худоби, ставали багатогалузевими. Знать випускників сільськогосподарських шкіл, а тим більше - рядових колгоспників з початковою або навіть середньою освітою було недостатньо. Тим самим, нагальною ставала потреба в високоосвічених фахівцях. А ними могли бути лише особи з вищою або середньою сільськогосподарською освітою. Такі ж в основному працювали в апаратах районних відділків та обласних управлінь, Міністерстві сільського господарства. Тому було взято курс на переміщення частини їх безпосередньо у виробничу сферу.

Серйозним стимулюючим фактором у цьому процесі стала позиція місцевих партійних і державних органів. Вона полягала в тому, що фахівці - працівники районних відділків та обласних управлінь сільського господарства можуть виступати лише в ролі консультантів колгоспів, кожен у своїй галузі. Тому вони не здатні керувати господарствами. Найбільш повно і відверто цю позицію сформулював перший секретар Велико-Половецького райкому партії Київської області, який на той час пропрацював лише 2 місяці на своїй посаді: "Все работающие в районе специалисты не способны возглавить руководство колхозами" [27]. Тобто, місцеві керівна партійна та державна ланки виявилися неспроможними швидко сприймати нові підходи у вирішенні аграрних проблем села.

Результатом такої позиції місцевих органів влади було гальмування процесу висунування на посади керівників господарств фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Така ситуація приймала досить серйозні масштаби. Так, у 1951 р., тобто через рік після прийняття Радою Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) постанови про укріплення складу голів колгоспів за рахунок спеціалістів в сільськогосподарських обласних та районних управлінських структурах, в Київській області з працюючих там 3667 спеціалістів (виключаючи апарат Міністерства сільського господарства УРСР та інших республіканських органів) висунуто було на посади голів колгоспів лише 180 чол., в той час як практиків обрано - 392 [28]. При цьому, в чотирьох районах, де загалом працювало 242 спеціалісти, не було обрано жодного, а в 6 - з кількістю працюючих фахівців в кожному від 40 до 70 чол. - обрано було лише по 1 чол. [29]. У Ворошиловградській області, в якій нараховувалося 2000 спеціалістів, за цей період було висунуто лише 54 фахівця, а практиків - 257, у Харківській - за цей же період було висунуто керівниками колективних господарств 89 спеціалістів з 3680, що працювали в області [30]. У Полтавській області, при наявності 4600 спеціалістів, висунуто було на посади голів колгоспів лише 243 з них, а у Вінницькій з 3700 -лише 212 [31]. Всього в Україні за півтора року після виходу в світ даної постанови було обрано головами колгоспів тільки 2047 спеціалістів з вищою та середньою освітою [32], що становило лише 9% від загальної кількості всіх голів колгоспів республіки.

Враховуючи, що до обраних спеціалістів, або до тих, кого планували обрати, часто вимушено, під тиском необхідності виконання постанови Центру, з боку місцевих органів було упереджене ставлення, то їм не надавали необхідної організаційної допомоги, моральної підтримки. Часто перші помилки, яких припускалися на новій для себе посаді спеціалісти, ставали приводом для зняття з неї і призначення попереднього - практика. Така ситуація спостерігалася у всіх областях України [33]. При цьому, найбільш серйозним аргументом для невисунення на посаду було звинувачення претендента у перебуванні його на окупованій території або в німецькому полоні, незважаючи навіть на те, що людина потім воювала, мала бойові нагороди. Більше того, районним та обласним керівництвом проводилася політика по зняттю з цих причин вже працюючих голів, навіть якщо їх діяльність на цій посаді була успішною. Так, Харківський обком партії не затвердив головою об'єднаного колгоспу "Соціалістичне життя" Лозовського району Каліна М.А., який керував одним з кращих в області господарств, з причин перебування його в німецькому полоні. Голову колгоспу ім. К.Маркса Васильківського району Київської області, Ковтуна К.В., під керівництвом якого

Аграрний сектор економіки радянської України

господарство вийшло у передові в районі, було знято з посади за перебування на окупованій території [34].

Таким чином, формування керівної ланки колгоспного виробництва в повоєнний період відбувалося досить складно. Замість підготовки фахівців для неї загальноприйнятим шляхом: } вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, - було створено додаткову структуру, яка через недостатність фінансування і матеріально-технічного забезпечення виявилася неефективною для здійснення поставленого перед нею завдання. Спроба вирішити проблему іншим шляхом¹ наштовхнулася на нерозуміння з боку місцевих партійних та державних органів. Їх позиція¹ ідеологічна упередженість, свосереднє бачення ролі спеціалістів з вищою та середньою спеціальною¹ освітою в структурі аграрного виробництва гальмували формування і функціонування керівної ланки¹ матеріального виробництва села, у відповідності з нагальними потребами часу, стримували процес¹ інтелектуалізації виробничої сфери сільського господарства і, тим самим, обмежували можливості росту економічних показників колективних господарств і галузі в цілому.

1. Сталин И.В. Сочинения.-М., 1949.-Т.12.-С. 165.
2. Андреев А.А. О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период.-М., 1947.-С.45.
3. Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (далі - ЦДАВОВУ).-Ф.27, оп. 19, спр.338, арк.30; спр.902, арк.80. Там отсе.-Спр.332, арк.4. Там же.-Спр. 500, арк. 1. Там же.-Спр.57, арк. 13. Там же.-Спр. 183, арк. 161. Там же.-Спр.902, арк.9. Там же.-Спр. 183, арк. 161. Там отсе.-Спр.338, арк. 34.
4. Російський державний архів економіки (далі- РДАЕ).-Ф.7486, оп. 18, арк.54. Там оке.
5. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп.19, спр.57, арк.12; спр.338, арк.30; спр.902, арк.П. Там же.- Спр. 110, арк. 17.
6. Там же.-Спр.338, арк.31; спр.57, арк.12; РДАЕ.-Ф.7486, оп. 17, спр.2079, арк.27.
7. РДАЕ.-Ф.7486, оп. 18, спр.670, арк.2. Там же.
8. Там же.-Спр.57, арк.П; спр.338, арк.30.
9. Там же.-Спр. 157, арк.23; ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп.19, спр. ПО, арк. 18.
10. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп.19, спр. ПО, арк. 17. Там оке.
11. Там же.-Спр.338, арк.4; РДАЕ.-Ф.7486, оп. 17, спр.2079, арк.32.
12. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп.19, спр. 188, арк.5; спр.318, арк.П. РДАЕ.-Ф.7486, оп. 17, спр.2079, арк.7; оп. 18, спр. 190, арк. 15. Там же.-Оп.18, спр. 190, арк. 50. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп.19, спр.952, арк.21.
13. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі-ЦДАГОУ).-Ф.1, оп.31, спр.2444, арк.135.
14. Там же.-Арк. 131. Там оке-Арк. 132. Там оке.
15. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп.19, спр.2437, арк.25.
16. Там же.-Спр.2445, арк.49.
17. Див., наприклад: ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.31, спр.2444, арк.34, 35, 124, 137.
18. Там же.-Спр.2441, арк. 138.
- 19.
- 20.
- 21.
- 22.
- 23.
- 24.
- 25.
- 26.
- 27.
- 28.
- 29.
- 30.
- 31.
- 32.
- 33.
- 34.

Овчаренко О.І., Сухушина О.В. (м. Черкаси)

Деякі аспекти аграрної реформи в Польщі 1945-1960 рр.

Проблема аграрної реформи викликала в Польщі великий суспільний інтерес вже в перші роки незалежності. З огляду існування в країні значної концентрації земельної власності і з іншого боку величезної маси безземельних і малоземельних, селянські маси очікували від нової влади проведення радикальної парцеляції великої земельної власності.

15 липня 1920 р. польський Сейм прийняв постанову про аграрну реформу, визначивши максимум земельного володіння в розмірах від 180 до 400 гектарів. Відчуження решти мусило проводитись за суму відшкодування рівну половині ринкової вартості землі. Однак невдовзі проведення реформи

-302-

Аграрний сектор економіки радянської України

ускладнилось внаслідок дискусії з проблеми її відповідності положенням конституції країни. Все більше поширювалась точка зору, що неповне відшкодування за землю є порушенням права власності гарантованого ст. 99 польської конституції. В зв'язку з цим виконання реформи майже припинилось і розпочались тривалі дискусії щодо її остаточної форми [1,33-3 4]. За період найбільш активного проведення аграрної реформи 1921 -1923 рр. було парцельовано лише близько 3% великих господарств (635 тис. га) [2,117 -118], а за весь період тридцятих років - 728 тис. га [3, 70].

Після Другої світової війни аграрні перетворення відновились 6 вересня 1944 р. Польський Комітет Національного Визволення опублікував декрет про проведення земельної реформи [4,229 - 232] і передачу землі безземельним та малоземельним селянам в приватну власність. В декреті вказувалось, що "земельна реформа має своїм призначенням : а) доведення до повної земельної норми карликових, малоземельних та середньоземельних господарств, які були в наявності; б) утворення нових самостійних селянських господарств для безземельних, сільськогосподарських робітників та службовців, а також дрібних орендаторів;... г) резервування необхідної земельної площі для шкіл та підвідомчих державному управлінню або самоуправлінню організацій, ставлячих метою піднесення сільськогосподарської культури..." [4,229].

Проведення аграрної реформи здійснювалося у відповідності до трьох основних географічних регіонів: так званої Люблінської Польщі, старих земель лівобережжя Вісли і приєднаних після війни Західних земель [5,46-60].

Землі та інші засоби виробництва, які належали особам німецької національності, підданим інших держав, що воювали на боці гітлерівської Німеччини, без будь-якого викупу та незалежно від розміру площі конфісковувалися [4,230]. Відчуженню підлягали також великі маєтки поміщиків та буржуазії, що перевищували встановлений законом про аграрну реформу земельний максимум. В більшості воєводствах Польщі він складав 50 га., а в Познанському, Сілезькому та Приморському воєводствах- 100 гектарів [6, 147].

При розподілі поміщицьких земель в 1944 р. у зв'язку з її гострою нестачею для всіх, хто мав право на її отримання, переважав політичний фактор: прагнули дати землю якомога більшій кількості господарств, зв'язати їх з новою владою, тому практично майже всі наділи були менші ніж 5 гектарів. Цей варіант розподілу задовольняв перш за все саме незаможне селянство. В 1945 р., враховуючи наявність великих поміщицьких володінь на лівобережжі Вісли, дозволялось утворювати господарства в 7 - 8 га., на західних землях - до 15 га., а для скотарських господарств - до 20-ти гектарів [7,45-46].

Відповідно до декрету перевагою при наданні землі користувалися солдати Війська Польського, інваліди війни, учасники партизанської боротьби. Селяни отримали землю, вільну від боргів та інших фінансових зобов'язань [4,230-231].

Відмінною особливістю аграрної реформи у Польщі порівняно з іншими країнами Центрально-Східної Європи було те, що колишнім власникам конфіскованих земельних маєтків надавалось право отримати земельні ділянки певних розмірів для самостійної їх обробки [6,147].

В загальній площі сільськогосподарських угідь у Польщі доля землі, яка поступила у фонд аграрної реформи була достатньо значима-47,9 % [6,149]. На 1 травня 1945 р. сільськогосподарські робітники, малоземельні селяни та середняки отримали від держави понад 1119 740 га. тільки тієї землі, що була в обробітку [8, 177]. В цілому ж в ході аграрної реформи до рук селян перейшло 6 млн. га. землі. До війни ж все польське селянство, яке проживало на території "старих земель" мало 5,5 млн. га. Третина всіх господарств країни отримало наділи або збільшили попередні. Селянство було звільнено від боргових зобов'язань банкам, поміщикам, кулакам. Аграрна реформа ліквідувала залишки феодальних пережитків. В результаті аграрної реформи село стало середняцьким, пануючий стан здобули індивідуальні селянські господарства.

В польському селянському русі після Другої світової війни не було єдності. Партія "Стронництво Людове" представляла бідняцько-середняцькі прошарки, а партія "Польське Стронництво Людове" (ПСЛ) - інтереси заможного селянства. В результаті розколу селянського руху, розбратів їх керівництва, тиску з боку комуністичних партій авторитет селянських партій падав. Після від'їзду з країни лідера ПСЛ С.Миколайчика в 1947 р. ця партія об'єдналась в 1949 році на комуністичних засадах в Об'єднану селянську партію.

Після Другої світової війни у Польщі в аграрній сфері починає впроваджуватися радянська модель соціалістичного перетворення сільського господарства з деякими відступами від неї. І в першу чергу це - виробниче кооперування. Організація виробничих кооперативів енергійно почала здійснюватись на початку 50-х років. Спочатку проводилась підтримка та пожвавлення виробничого кооперування в заможних селах та районах, так як державних коштів на це не було. Створювати кооперативи тут можна було за рахунок міцних господарств. Однак цей курс закінчився невдало.

Форсування у справі утворення виробничих кооперативів виявилось не тільки у край коротких строках, але і в організації форм кооперації. Розвиток "нижчих" форм кооперування допускався спочатку як тимчасовий, а згодом розглядався як фактор зміцнення позицій дрібного приватного господарства, що перешкоджало розвитку соціалістичних перетворень. Кооперативи по типу "селянська взаємодопомога" були перетворені в державні магазини, а кредитні кооперативи - в відділення державного банку; одночасно посилено насаджувались "вищі" форми кооперації. У

Аграрний сектор економіки радянської України

виробничі кооперативи вступали, в першу чергу, власники господарств, які були отримані по аграрній реформі [6,156]. В 1956 р. в країні було 10 тис. виробничих кооперативів [9,268].

Прийняття курсу на виробничу кооперацію в Польщі як і в інших слов'янських країнах Центрально-Східної Європи було поєднане з таким явищем як розкуркулювання. Воно здійснювалося у двох формах:

примусове розкуркулювання селянських господарств, що необов'язково було пов'язане з кримінально-адміністративними репресіями проти куркулів, але з примусовим вилученням землі та інших засобів виробництва;

"тихе розкуркулювання", що виявлялося в непомірному оподаткуванні селянських підприємств, класовим підходам до встановлення закупівельних цін, що викликало відмову багатьох селян від самостійного господарювання [6,150].

У Польщі розмір обов'язкових поставок селянами державі зерна в 1952 р. складав 40% від зібраної продукції. Проти селян, які не виконали поставки застосовувалися жорсткі адміністративні засоби. Не витримуючи такого тиску, селяни в масовому порядку залишали землі та йшли у міста. Наприклад, в одному тільки Познанському воєводстві в 1952 р. загальна площа господарств, покинутих із-за їхньої нерентабельності (в основному заможних та середняцьких) сягала 60 тис. гектарів. В 1953 р. в цьому ж воєводстві 3 500 селян відмовились від своїх господарств, а в 1954 р. вже 5 000. Щоб запобігти надмірно високих податків деякі крупні господарства мусили ділити великі господарства на менші за розміром, що відбивалося на їх об'ємах сільськогосподарського виробництва і на їх економічній ефективності [6,151].

В 1952 та 1953 рр. до всіх негараздів насильницької колективізації додалися негативні наслідки неврожаїв. Країна опинилась на межі голоду. В 1953 р. на основні продукти харчування були підвищені ціни на 100 %. Потім була введена карткова система на м'ясо та жири [10,32]. Все це примусило польське керівництво вже в 1954 р. перейти до розгляду можливості одночасного розвитку кооперативів та селянських господарств [1,214].

На VII Пленумі ЦК ПОРП у липні 1956 р. Були підведені підсумки шестирічного плану економічного розвитку Польщі та визначались основи майбутнього п'ятирічного плану на 1956-1960-ті роки. В сільському господарстві ставилась задача зміцнення кооперативного виробництва шляхом розширення існуючих та створення нових колективних господарств [9,268]. Однак, вже на наступному Пленумі ЦК ПОРП в жовтні 1956 р. спостерігається зміна курсу аграрної політики керівництва Польщі. Було заявлено про можливість збереження дрібнотоварного сектору як основного виробника сільськогосподарської продукції на порівняно довгострокову перспективу. Однак, масштаби колективізаційної "перебудови" навіть в період її максимальної інтенсивності були порівняно невеликими, охоплювали невелику частину території країни [6,157].

Розвиток виробничої кооперації, який форсувався в 1950-1956 рр. припинився в кінці 1956 - початку 1957 років. Більша частина виробничих кооперативів саморозпустилася [11, 5]. На тлі розпаду виробничих кооперативів значно зростала частка приватних господарств у сільськогосподарському виробництві. В 1957 р. в рослинництві вона досягла 89 % [1,250].

Колективізація в Польщі була лише спробою копіювання радянського досвіду та не "несла" в собі практично ніякого національного виробничого та економічного змісту. Вона не була викликана будь-якими загальнодержавними цілями. Утворювались підприємства набагато менш ефективні порівняно з селянськими господарствами. З 1949 р. по 1953 р. ні на партійних, ні на державних форумах ні разу не розглядалися питання порівняльної виробничо-економічної ефективності кооперованого та некооперованого секторів. Виробниче кооперування відштовхнуло польське селянство від самої ідеї кооперування. Після 1956 р. більшість керівників центральних та місцевих апаратів партій усвідомлювали безперспективність виробничої кооперації [6,158]. Неefективність курсу кооперації відбилась на темпах зростання сільськогосподарського виробництва в Польщі в 1951-1955 роках. Вони були значно нижчими, ніж у країнах Західної Європи. Якщо в країнах Західної Європи (Англія, Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Голландія, Швеція, Данія) приріст сільськогосподарської продукції складав 2,3 %, то в Польщі-1,0% [12,87].

На початку 1960 р. ідея виробничої кооперації була залишена. Керівництво країни відмовилось від форсованої колективізації, переважна більшість кооперативів розпалася. З вересня 1956 по березень 1957 р. кількість кооперативів зменшилася в 6 разів, а якість їх членів скоротилися за той же період в 7,5 разів [6,158].

Зміни в аграрній політиці відразу ж відбилися на основних економічних показниках. В 1956 - 1959 рр. в Польщі відбулося прискорення темпів росту сільськогосподарської продукції порівняно з середньорічними темпами 1951-1955 років. Середньорічний темп за 1956 -1959 рр. (хоча в 1959 р. мало місце уповільнення темпів росту внаслідок сильної посухи в країні) склав в Польщі 3,2 % проти 2,4% в капіталістичних країнах Заходу [12,88].

В кінці 1963 р. було тільки 1338 виробничих кооперацій, які об'єднували 28 тис. членів та обробляли лише 1,2 всієї площі селянських господарств [11, 5]. Це свідчило про штучність, нежиттєздатність створення виробничих кооперативів та відсутність підтримки їх польським селянством.

Аграрний сектор економіки радянської України

1. Roszkowski W. Historia Polski 1914-1996. - Warszawa: PWN, 1997. - 469 s.
2. Zieliński H. Historia Polski 1914-1939. - Wr. - Warszawa i in.: ZNO, 1983. -427 s.
3. Розраховано по : *Maiły rocznik statystyczny*. - Warszawa: GUS, 1939. - 424 s.
4. Из декрета Польского Комитета Национального Освобождения о проведении земельной реформы (6 сентября 1944 г.) //Хрестоматия по истории южных и западных славян. В 3т. Т.Ш. Новейшая история. -М., 1991. -С.229-232.
5. Siabek H. Reforma rolna. - In.: *Gospodarka Polski Ludowej 1944-1955*. - Warszawa.: KiW, 1974. - S.41-70.
6. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.І. Становление "реального социализма" (1945 -1965).- М.: Наука, 2000. - 488 с.
7. Парсаданова В. С. Политическая борьба в польском крестьянском движении (1944 -1949 гг.) //Вопросы истории. -1972. -№2. - С. 43-58.
8. Юзьвяк Ф.Польская рабочая партия в борьбе за национальное и социальное освобождение.-М., 1953.-255 с.
9. Из решений VII пленума ЦК ПОРП об итогах выполнения шестилетнего плана и об основах пятилетнего плана на 1956 - 1960рр. (18 - 28 июля 1956 г.) //Хрестоматия по истории южных и западных славян. В3т. Т.Ш. Новейшая история. -М., 1991.-С.265-268.
10. Всесвітня історія. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в 1943 -1993 рр. -К, 1993. - 94 с.
11. Ендриховский С. Характерные черты социалистического строительства народной Польши// Новая и новейшая история. -1964. - №4. - С. 3-17.
12. Карпинский А., Раковский М. Польша на фоне мировой экономики.- М., 1961.- 223 с.

Марчук В.В., Тимченко СМ. (м.Запоріжжя)

До проблеми визначення етапів державної політики щодо особистих підсобних господарств сільського населення в 1955-1965 роках

Вивчення політики радянської держави стосовно особистих підсобних господарств (ОПТ) сільського населення є частиною вирішення значно ширшої наукової проблеми - визначення їх ролі і місця в системі економіки і аграрних відносин УРСР. Формування особистих підсобних господарств в 30-і роки ХХ століття, як специфічного феномену Радянської епохи, було зумовлено двома, пов'язаними між собою, факторами: забезпечення мирного, без загострення соціального напруження проведення колективізації, з врахуванням традиційних норм життєдіяльності селянства і необхідністю створення можливості самозабезпечення населення продукцією в умовах продовольчої кризи.

Виникнувши як специфічна сфера прикладання праці і отримання додаткового прибутку сільським населенням, ОПТ залишались до кінця існування СРСР важливим системоутворюючим фактором в економіці, соціальному і духовному житті радянського села, практично повністю забезпечуючи сім'ю сільського жителя необхідною сільськогосподарською продукцією і виробляючи до 30% валової сільськогосподарської продукції держави.

Між тим, державне регулювання відносин, пов'язаних з веденням ОПТ ніколи не відповідало їх економічній вазі і ролі в системі аграрних відносин, що не давало можливості ефективно вирішувати соціальні та економічні проблеми села. В цілому, створена в радянській державі економічна модель, що передбачала нееквівалентний економічний обмін між містом і селом, і в межах якої на ОПТ покладалась функція відтворення робочої сили, необхідної для праці в громадському виробництві(оскільки останнє такого відтворення не забезпечувало), і вироблення додаткового сільськогосподарського продукту, виявилась економічно слабкою і суперечливою по своїй суті. В її функціонуванні існувало, принаймні, дві головні суперечності:

Між ідеологічними настановами радянської держави про необхідність повного знищення "залишків дрібнобуржуазних приватновласницьких пережитків"(одним з яких влада бачила існування ОПТ) і економічними реаліями, що вимагали збереження присадибних господарств в умовах неспроможності громадського сектору виробництва забезпечити елементарні потреби сільського населення в сільськогосподарській продукції і грошових прибутках.

Між інтересами селянства в збереженні і розширенні ОПТ, приділенні йому більшої уваги в умовах, коли колективні господарства були не здатні забезпечити нормальний рівень життя і відтворення ресурсів колгоспного двору [1,84] і інтересами держави, що передбачали забезпечення безболісного вилучення з села необхідної країні сільськогосподарської продукції.

Оскільки вирішення цих суперечностей без зміни економіко-господарчої моделі аграрних відносин було неможливим, весь комплекс державних заходів в аграрній сфері був спрямований на закріплення існуючого стану речей, пошук компромісного варіанту економічних відносин, який би, з одного боку, забезпечував мінімально необхідний життєвий рівень сільському населенню (за рахунок ОПТ),

Аграрний сектор економіки радянської України

а з іншого - не дозволяв би ОПГ виходити за безпечні для існування громадського виробництва межі та забезпечував активність колгоспників в громадському секторі виробництва. Виходячи з цього, дії влади впродовж 1945-1965 років були спрямовані на збереження і закріплення виключно підсобного статусу ОПГ, обмеження можливостей для його зростання. Їх характер і напрями залежали від того, наскільки особисті господарства відповідали тим функціям, які на них покладала держава. Разом з тим, відмінності у підходах до здійснення державної політики щодо ОПГ в II половині 40-х - першій половині 60-х років дає можливість виділити декілька її етапів:

1) 1945-1952 роки-час найбільшого тиску держави на ОПГ, що було пов'язано з необхідністю відновлення колгоспно-радгоспної системи і повернення обсягів особистих господарств до довоєнних меж.

2) 1953-1956 роки-пом'якшення державної політики по відношенню до ОПГ.

3) 1957-1964 роки- посилення державного тиску на підсобні господарства з метою зменшення їх економічного значення.

1) 1945-1952 роки характеризувались найбільшим протистоянням влади і сільського населення в питанні ведення ОПГ, що було зумовлено порушенням системи колгоспно-радгоспного господарювання в роки німецької окупації.

Найбільшими проявами цього порушення були такі:

занепад колгоспної системи, небажання селян відновлювати колгоспи;

збільшення розмірів ОПГ як за обсягами землекористування, так і за кількістю утримуваної худоби;

радикальне порушення балансу між ОПГ і громадським господарством, перетворення ОПГ в головного виробника сільськогосподарської продукції.

Вже перші дії влади по відновленню довоєнної системи господарських зв'язків в 1944-45 роках засвідчили небажання більшості селянства України повертатись до колгоспно-радгоспних методів виробництва, зустріли глухий опір населення. До центрального керівництва стали надходити відомості про факти масового виходу селян з колгоспів, перехід колгоспних дворів на оренду, відродження хуторської системи господарювання тощо. В доповідній записці на ім'я Л.Берії, 28 вересня 1946 року Л.Мехліс зазначав, що масштаби руйнування колгоспної власності, порушення статуту артілі (в тому числі в питанні розмірів ОПГ) в деяких районах стали настільки великими, що являли загрозу розвитку громадського господарства колгоспів, підривали зацікавленість в ньому колгоспників [2,23].

Зважаючи на такі факти, весь комплекс державних заходів щодо селянства після звільнення території України від загарбників був спрямований на швидке і безумовне відновлення системи господарських зв'язків, що склалась в 30-і роки [3,63; 4,35], ліквідацію явищ, які, на думку влади, підривали основи колгоспного ладу і радянського суспільства.

Політику влади щодо ОПГ в ці роки можна трактувати як обмежувальну. В цілому, відношення влади і сільського населення характеризувалось двома основними тенденціями:

А) приведення ОПГ до безпечних для існування громадського сектору виробництва норм.

Б) використання ресурсів ОПГ для покращення виробничих показників громадського сектору.

Перший напрям реалізовувався через заходи по так званій "боротьбі з розбазарюванням" громадських земель колгоспів і обмеженню кількості худоби в особистій власності. При цьому, ці заходи виходили далеко за межі приведення розмірів ОПГ до статутних норм. Дослідження як радянських істориків, так і сучасних вчених доводять відсутність скільки-небудь суттєвих фактів масового перевищення окреслених статутном норм землекористування і утримання худоби сільським населенням після відновлення колгоспів в перші повоєнні роки. Між тим, заходи по обмеженню ОПГ проводились досить активно, що зумовлювалось, перш за все, не їх виходом за статутні норми, а їх економічною перевагою, що не влаштувала державу. В мотивах влади по обмеженню ОПГ, таким чином, переважали не стільки норми соціалістичної законності, скільки міркування політичної доцільності. Тому заходи по прямому обмеженню ОПГ в ці роки поєднувались з іншими організаційними заходами по збільшенню трудової активності селян в громадському секторі - підвищенням мінімуму трудових днів, виселенням за ухиляння від громадської праці, а також збільшенням податкового (в натуральній і грошовій формі) тиску на ОПГ.

Другий напрям - залучення ресурсів ОПГ до виробничої сфери громадського сектору - обумовлювався необхідністю швидкого відновлення громадського сектора виробництва в умовах, коли держава не виділяла майже нічого для розвитку сільського господарства, скеровуючи основні фінансові і ресурсні потоки в промисловість. Тому швидка відбудова сільського господарства виглядала дуже проблематичною. З одного боку, сільське господарство було залишено напризволяще при вирішенні власних економічних проблем, а з іншого - не припинялась викачка продовольчих та інших ресурсів з аграрної сфери виробництва, а також посилювались інші форми тиску на село. В цих умовах ОПГ залишалось єдиним реальним джерелом залучення ресурсів для громадського виробництва.

Головними напрямками залучення ресурсів ОПГ на потреби розвитку громадського виробництва в повоєнні час були:

Аграрний сектор економіки радянської України

поповнення за рахунок ОПГ насінневих зернових запасів, матеріальних цінностей і техніки громадських господарств;

залучення особистої худоби до робіт в громадському секторі;

закупівля особистої худоби для поповнення колгоспних і радгоспних ферм;

Поряд з цими напрямками, політика державної і громадської допомоги в розвитку ОПГ (зокрема, в напрямку ліквідації безкоровності, забезпеченню особистої худоби кормами і т.д.), на якій наголошували всі радянські дослідники, носила другорядний характер і, зважаючи на комплексний тиск на підсобні господарства, мала мінімальний ефект.

Результатами політики влади по відношенню до ОПГ в 1945-52 роках було повне відновлення системи довоєнних господарських зв'язків, подавлення антиколгоспного руху, повернення ОПГ в безпечні межі, передбачені радянським законодавством. Однак, в економічному плані ці заходи були малорезультативними. Жорстокі методи, що застосовувала влада для регулювання соціальних і господарських проблем в повоєнному селі, не забезпечували зростання ефективності сільськогосподарського виробництва. Обмеження ОПГ реально призвело до їх більшої натуралізації, скорочення виробництва і зростання продовольчого дисбалансу в країні, що загрожувало зривом планів нарощування промислових потужностей, наростанням соціальної напруженості у суспільстві. Стан громадського сектора виробництва не дозволяв ефективно вирішувати соціальні проблеми, що існували на селі. Селяни, як і раніше, залишались найбільш соціально-незахищеним прошарком населення країни.

На порядок денний постала проблема перегляду державної політики по відношенню до сільського населення, однак цьому заважали політичні чинники - відсутність бажання сталінського керівництва міняти свої погляди на теорію і практику аграрної політики, подальші перспективи розвитку сільського господарства.

2) 1953-1956 роки позначені переглядом і корекцією основ державної політики щодо сільського господарства в цілому і особистих господарств зокрема, що обумовлювалось переходом нового керівництва держави до більш реалістичної економічної політики, яка більше враховувала наявні об'єктивні економічні реалії. Внутрішній зміст ставлення держави до підсобних господарств змінився незначно - вони продовжували розглядатись як тимчасове, вимушене явище в умовах неможливості задоволення особистих потреб колгоспників за рахунок громадського сектору виробництва. З іншого боку, в коридорах влади поширювалась думка, що без врахування економічних інтересів, покращення життєвого рівня сільського населення неможливо зменшити питому вагу виробленої продукції у підсобних господарствах. Це зумовило визнання на офіційному рівні їх економічної і соціальної значимості, як чинника збільшення матеріального добробуту селянства і забезпечення продовольчого достатку в країні.

На вересневому (1953р) Пленумі ЦК КПРС вперше на державному рівні було визнано, що ОПГ в межах норм статуту не є загрозою соціалістичному ладу. Була підкреслена важливість і вигідність існування присадибних господарств для колгоспників і держави. Постанова ЦК КПРС від 7 вересня 1953 року по доповіді М.С. Хрушова на Пленумі "Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР" [5] визнавала, що "рівень виробництва сільськогосподарської продукції в громадському господарстві не задовольняє в повній мірі зростаючих потреб населення с сільськогосподарської продукції..". Одною з причин цього визначалось "ущемлення матеріальних інтересів колгоспників державною політикою по відношенню до ОПГ", зокрема - завищені норми поставок продукції з присадибних господарств, хиби податкової політики щодо ОПГ [5]. Важливим моментом було також визнання продукції, виробленої в ОПГ важливим джерелом збільшення обсягу заготівель сільськогосподарської продукції в країні та вирішення продовольчої проблеми.

Подібні зміни теоретичних засад в поглядах держави на ОПГ на практиці означали відмову від обмежень особистих інтересів колгоспників і впровадження заходів по укріпленню ОПГ в межах норм статутів артілей. Одним з головних проявів змін політики влади стосовно ОПГ було зменшення податкового тягара на ОПГ. Верховна Рада СРСР 8.08.53 року затвердила новий закон про сільськогосподарський податок, відповідно з яким з 31.07.53 року грошовий сільськогосподарський податок з підсобних господарств суттєво зменшувався (загалом на 43% [11, 39]), вводились його тверді погектарні ставки не залежно від вирощуваних культур чи порід тварин, врожайності, загальної суми доходів колгоспників від особистих господарств. Такий принцип мав спонукати селян до більш інтенсивного ведення ОПГ, раціонального використання всієї площі присадибної ділянки. Були також суттєво зменшені обсяги натуральних поставок господарствами колгоспників, робітників і службовців, а з 1.01.1958 року вони взагалі були скасовані. Крім того, із селян списувалась заборгованість по сплаті натуральних і грошових податках станом на 1.01.53 року [11,39]. В цілому, впродовж 1953-54 років податковий тиск на ОПГ був зменшений в 2,5 рази, в порівнянні з 1952 роком [11,39]. Після березневого (1954р) Пленуму ЦК КПРС була переглянута податкова політика стосовно присадибного садівництва і виноградарства, що мало стимулювати їх розвиток [12, 83].

Важливими заходами щодо укріплення ОПГ стало наповнення реальним змістом прийнятих ще в 40-х роках, але не реалізованих з відомих причин рішень щодо допомоги колгоспникам, працівникам радгоспів, сільській інтелігенції в обзаведенні худобою, в обробці присадибних ділянок, наданні городів і пасовиськ [7,27]. Були прийняті і нові рішення в цьому напрямку. У відповідності

Аграрний сектор економіки радянської України

з новим законом про сільськогосподарський податок для безхатинних господарств були введені знижки сільгосподатку для обзаведення худобою [7, 27]. Колгоспи почали збільшувати обсяги натуроплати на трудодні, покращили постачання ОПТ кормами [8, арк.56]. Подібні заходи по допомозі власникам ОПТ були безпрецедентними в історії колгоспного ладу, що визнавали самі сільські жителі [13, арк. 149].

Однак, знімаючи надобмеження щодо ОПТ влада одночасно залишала ряд запобіжних заходів щодо "роздування" підсобних господарств. Незмінними залишались щорічні перевірки відповідності сільського присадибного землекористування нормам статуту. Постанова Ради міністрів СРСР від 08.08.53 року № 2105 [9, арк. 134] передбачала для колгоспних дворів, в яких не всі працездатні члени відпрацьовували мінімум трудоднів без поважних причин або взагалі не працювали, збільшення сільськогосподарського податку на 50-75% [11,40].

Одночасно, вперше був прийнятий ряд конкретних заходів, спрямований на статусу громадських господарств - введення авансування, грошової оплати праці, інших чинників, що мало "створити матеріальну основу для звільнення в майбутньому членів артїлей від необхідності ведення присадибного господарства" [6, 30]. Поява для сільського трудівника вигідніших сфер прикладання робочої сили, ніж некваліфікована ручна праця в ОПТ, вела до значного зменшення актуальності прагнень селян до збереження і розширення індивідуальних господарств. Період 1953-55 років відзначається відсутністю серйозних суперечностей між владою і селянством в земельному, інших питаннях, пов'язаних з веденням ОПТ; джерела не містять скільки-небудь значних відомостей про фіксацію під час щорічних перевірок серйозних порушень селянами встановлених норм ведення ОПТ, чи про дії влади по обмеженню присадибних господарств.

Результатом заходів по реформуванню сільського господарства було досягнення у 1954-57 роках найбільш економічно сприятливого і гармонійного співвідношення розвитку особистих і громадських господарств. Надання більшої свободи для розвитку ОПТ, впровадження в життя інших економічно-виправданих рішень дало шанс для підняття сільського господарства на якісно новий рівень, забезпечення оптимального, з економічної точки зору, співвідношення громадського сектору і ОПТ, а в майбутньому і поступове зменшення економічної ролі останнього. Цьому, однак, завадив новий виток обмежувальних заходів держави щодо ОПТ.

3) 1958-1964 роки відзначалися черговим загостренням відносин влади і сільського населення з приводу ведення ОПТ. Зменшення економічної ролі підсобних господарств внаслідок деякого погавлення темпів зростання громадського виробництва було оцінено неадекватно і нереалістично. 1956-57 роки ознаменувались в цілому відходом державного керівництва від виваженої, економічно продуманої політики початку 50-х років. Чекаючи надто багато від половинчастих косметичних рішень, які, призвівши до деякого покращення стану сільського господарства, не змінювали суті виробничих відносин на селі, вище партійне керівництво держави почало схилитись до необгрунтованих оцінок стану аграрного виробництва. Зокрема, це проявилось в появі необгрунтованих планів зростання виробництва сільськогосподарської продукції, утопічному курсі по змаганню з СІЛА, планах будівництва комунізму за 20 років. Ці фактори мали безпосередній вплив на бачення владою подальших перспектив розвитку ОПТ. У коридорах влади з'явилися відверто утопічні плани в найближчий час ліквідувати ОПТ і перейти до задоволення всіх потреб сільського населення за рахунок зростаючого громадського господарства колгоспів і радгоспів. Втрата реалізму в оцінці шляхів і темпів розвитку сільського господарства призвела в умовах зростання волюнтаристичних тенденцій у владній верхівці до ескалації негативних оцінок ОПТ (як гальмівного елемента розвитку громадського сектору), бажання штучно прискорити процеси зникнення особистих господарств за допомогою адміністративних методів.

На думку російського дослідника аграрних питань радянського періоду Зелєніна І.Є., керівництво партії піддалося гіпнозу "самообману" [14,82], переконуючи себе та інших в тому, що ОПТ швидко втрачає своє значення, поступаючись місцем громадському господарству. Такі висновки ґрунтувались на даних про товарне виробництво, зростання питомої ваги колгоспів і радгоспів в поставках продукції державі (дуже часто фіктивних, фальсифікованих місцевими керівниками), про визначну роль соціалістичного сектору в постачанні країни сільськогосподарською продукцією. При чому, за приклад брали досвід кращих колгоспів Одеської, Кримської, ряду інших областей, у яких у зв'язку з швидким нарощуванням темпів сільськогосподарського виробництва в громадському секторі, колгоспники самі відмовились від присадибних господарств, оскільки отримали можливість забезпечувати потреби продовольства з колгоспів [7,121]. При цьому вперто ігнорувались об'єктивні обставини, що не давали можливості втілити ці задуми в життя, зокрема відомості про валову продукцію ОПТ, частку їх продукції на колгоспних ринках, інші фактори. В більшості колгоспів і радгоспів України ситуація була надто далека від бажаного владі ідеалу: хронічне невиконання планів, не кажучи вже про плановане повне задоволення потреб колгоспників, слабе матеріальне стимулювання колгоспників до громадської праці, недосконала система оплати праці, низькі державні заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і т.д. В таких умовах підсобні господарства все ще залишались головним годувальником селян. Влада також ігнорувала думки багатьох наукових спеціалістів. Зокрема, в квітні 1962 року економіст-аграрник Н.Я. Іцков (позаштатний консультант сільгоспвідділу ЦК КПРС) доповідав Хрущову, що в кінці 1959 року

Аграрний сектор економіки радянської України

ОПТ колгоспників виробляли від 50 до 80% валової продукції м'яса, молока, яєць, овочів, картоплі (натомість з 1953 по 1959 роки частка громадських господарств в виробництві цієї продукції збільшилась лише на 2-5%), і робив висновок, що необхідно буде мінімум 8-10 років, для витіснення виробництва ОПТ по цим продуктам і переходу до задоволення потреб в них за рахунок громадського господарства. До того ж, науковець цілком слушно зазначав, що постановка питання про скорочення а тим паче про ліквідацію ОПТ, є передчасною, як в економічному, так і в психологічному плані, нервує сільське населення [14,82].

Керівництво держави без сумніву, допустило серйозну помилку, ініціюючи і реалізуючи заходи, які суперечили принципам аграрної політики, визначеним вересневим Пленумом 1953 року. Впродовж 1958-1964 років зважені кроки по створенню економічних умов для поступового зменшення присадибного сектору, вдосконалення економічної мотивації праці колгоспників в громадському секторі все більше витіснялись адміністративними методами, характерними для сталінських часів. З 1957- 1958 років починається активна ідеологічна розкрутка ідеї необхідності "зменшення неефективного присадибного господарства". Вже на грудневому пленумі ЦККПРС (1958 рік), на якому обговорювались підсумки розвитку сільського господарства за 5 років, в доповіді Хрущова було поставлене питання про скорочення розмірів присадибних ділянок і чисельності худоби в робітників радгоспів. "Наявність великої присадибної ділянки і худоби в особистій власності - стверджував лідер партії - стало серйозною перешкодою на шляху розвитку виробництва". На його думку, радгоспи настільки зміцніли, що мають можливість забезпечити всіх робітників сільськогосподарською продукцією. Посилаючись на ініціативу робітників і службовців передових радгоспів, він запропонував поступово скорочувати присадибні наділи і скуповувати в робітників худобу [80]. На пленумі розглядалося і питання особистих підсобних господарств колгоспників, щоправда в іншому аспекті. Нарікаючи на те, що прибуток отримуваний колгоспниками від ОПТ складає поки що значну частку бюджету колгоспної сім'ї, Хрущов запропонував активно використовувати досвід села Калинівки Хомутовського району Курської області по поступовому, "вмілому", адміністративному скороченню ОПТ шляхом закупівлі у колгоспників всієї худоби, переведення її на колгоспні ферми і забезпечення їх колишніх власників необхідною кількістю сільськогосподарської продукції за рахунок громадського виробництва [14,80]. Постанова Пленуму не містила ніяких рекомендацій щодо будь-яких дій стосовно ОПТ. Однак, подальше нагнітання атмосфери в пресі, тон виступів вищих посадових осіб держави (на нараді передовиків сільського господарства БРСР Хрущов оголосив початок боротьби з "нетрудовими доходами" і "шабаш шабашникам" [15]) явно провокували активні обмежувальні заходи. Ідеологічна розкрутка ідеї скорочення ОПТ продовжувалась і надалі у формі активізації пропаганди боротьби з "нетрудовими доходами" [16, 6] (під якими влада розуміла, в тому числі, і доходи від ОПТ) і залишками "приватновласницьких пережитків" [17, 84]. Зокрема, в 1959 році на шпальтах газет розпочалась ідеологічна кампанія по боротьбі з "спекуляцією" і "помідорною лихоманкою". Поодинокі випадки перетворення присадибних ділянок на джерело збагачення були використані як привід для педалювання боротьби з так званою "присадибною мозоллю" [18]. Ще одним важливим ідеологічним чинником, що вплинув на політику влади щодо ОПТ в 1958-64 роках була прийнята в 1961 році нова Програма КПРС, що передбачала будівництво комунізму за 20 років. Тому на 1961 - 1964 роки припадає пік наступу на підсобні господарства, які, з точки зору офіційних партійних ідеологів, стояли на заваді руху до світлої мети.

Втрата реалізму в оцінці шляхів і темпів розвитку сільського господарства призвела до ескалації негативних оцінок ОПТ (як гальмівного елемента розвитку громадського сектору), бажання штучно прискорити процеси зникнення особистих господарств за допомогою адміністративних методів. Впродовж 1958-1964 років зважені кроки по створенню економічних умов для поступового зменшення присадибного сектору, вдосконалення економічної мотивації праці колгоспників в громадському секторі все більше витіснялись адміністративними методами по "зменшенню неефективного присадибного господарства" шляхом поступового скорочення присадибних наділів і закупівлі худоби в сільського населення [10].

Обмежувальні заходи щодо ОПТ відбувались по декількох напрямках, і мало чим відрізнялись по змісту від заходів П половини 40-х років, хоча мали значно менші масштаби, а по формі реалізації мали деякі особливості. Такими напрямками були:

обмеження присадибного землекористування сільського населення;

масова закупівля худоби в ОПТ;

обмеження продажу кормів для особистої худоби сільському населенню, інші чинники тиску на особисте тваринництво.

Незважаючи на активне впровадження в життя цих заходів, завдання кардинального зменшення ролі ОПТ не було виконано. На середину 60-х років стало очевидним, що намагання вищого керівництва держави без наявності відповідних об'єктивних умов прискорити за допомогою адміністративно-командних методів процес повного переходу селян виключно до праці в громадському секторі зазнали поразки. Тиск влади на ОПТ призвів в 1958-1965 році до значного скорочення продажу продукції ОПТ на колгоспному ринку, що в сукупності з низькими темпами розвитку громадських господарств призвело до зростання продовольчих труднощів і появи дефіциту

Аграрний сектор економіки радянської України

в містах (особливо в 1962-1963 році) [7,56], що було одним з головних факторів зростання соціальної напруженості як в селі, так і в місті, втрати Хрущовим підтримки населення і усунення його від влади.

Нове керівництво, що прийшло до управління державою після зміщення Хрущова змушене було визнати відсутність об'єктивних економічних умов для зникнення підсобних господарств навіть у найближчому майбутньому, оскільки громадське виробництво не могло за допомогою своїх ресурсів задовольнити потреби колгоспників [7,66]. Тому обмежувальні норми, введені щодо ОПТ в 1957-64 роках, були скасовані. Найбільш гострі протиріччя в сільському господарстві, таким чином, були зняті. Однак, питання вироблення економічно-ефективної політики щодо ОПТ, забезпечення дієвого механізму оптимального співвідношення особистих і громадських інтересів так і залишалось невирішеним впродовж всієї історії існування СРСР. Примітивна, некваліфікована праця селян в підсобних господарствах продовжувала залишатись основним джерелом наповнення бюджету колгоспної сім'ї, задоволення потреб колгоспників в продуктах харчування, постачання населення країни плодово-овочевою і тваринницькою продукцією.

1. Безнин М.А., Димони Т.М. Социальный протест колхозного крестьянства второй половины 40-х - 60-е годы // Отечественная история. - 1999. - №3
2. Попов В. Тирания после войны // Слово. - 1991. - №11
3. Губенко М.П., Ольшеская Г. К. Некоторые проблемы развития сельского хозяйства в годы семилетки // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946-1970): Сборник статей. - М.: "Наука", 1972. — 384с.
4. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития сельского хозяйства СССР на 1946-50г. // Важнейшие решения по сельскому хозяйству 1938- 1946 годов. - М.: "Сельхозгиз", 1948. - 725с. (с. 35)
5. Примерный устав сельхозартели. - М.: "Колос", 1950. -40с.
6. Казанцев Н.Д. История колхозного права (Краткий очерк. 1917-1957). - М.: "Госюриздат", 1958. - 60с.
7. Дьячков Г.В. Общественное и личное в колхозах. - М.: "Колос", 1968. - 207с.
8. Державний архів Запорізької області, ф. 102, оп. 3, спр. 1227
9. Державний архів Запорізької області, ф. 1236, оп. 8, спр. 687
10. Виклад доповіді М.СХрущова на Пленумі ЦККПРС // Радянська Україна. -1958. -16 грудня
11. Казанцев Н.Д. История колхозного права (Краткий очерк. 1917-1957). - М.: "Госюриздат", 1958. -60с.
12. Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика Партии в деревне и ее социально-экономические результаты. - Саратов.: Издательство Саратовского университета 1967 - 329с
13. Державний архів Запорізької області, ф. 102, оп. 3, спр. 765: "Информации райкомов КПУ о ходе выполнения постановления сентябрьского пленума"
14. Зеленин И. Е. Аграрная политика НС. Хрущева и сельское хозяйство государства // Отечественная история. -2000. -№1
15. Промова М.С. Хрущова на зустрічі з колгоспниками БРСР// Радянська Україна. -1958. - 16 грудня
16. Державний архів Запорізької області, ф. 102, оп. 3, спр. 1842: "Информация о ходе выполнения Постановления ЦК КПУ от 15.12.59 г. "Про недолики в справі залучення працездатного населення до суспільної праці"
17. Державний архів Запорізької області, ф. 102, оп. 3, спр. 2087: "Протокол № 49 заседания бюро Запорожского обкома КПУ"
18. Правда. - 1947. - 7 березня.

Гаврилов В.М. (м. Чернігів)

Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади

Новітня аграрна історія України насичена актуальними питаннями. Серед них чи не найголовніше місце посідає питання забезпечення селян землею, що досить часто визначало виникнення проблем значно вищого порядку. Навіть в сучасній історичній літературі це питання не знаходило свого достатнього висвітлення. В даній розвідці спробуємо, бодай на регіональному рівні, терені Північного Лівобережжя, відтворити картину тривалих спроб реприватизації землі колгоспним селянством та протидії держави цьому процесу.

Державна політика у питанні землекористування полягала в наділенні мінімально необхідних для існування селянського двору ділянок з тим, щоб примусити селян до праці в колгоспах, фактично прив'язати їх до цих монопольних структур у сільському господарстві.

Аграрний сектор економіки радянської України

Проведена владою суцільна колективізація привела до повного усуспільнення земельного масиву, що "знаходився в колективному користуванні артiлі" [1]. Земля, яка передавалась артiлям у безстрокове користування, не могла бути товаром, тобто предметом торгу. Крім того, заборонялось здавати її в оренду.

Із усуспільнених земельних угідь в особисте користування кожного колгоспного двору виділялось по невеликій частці у вигляді присадибної ділянки (город, сад). Її розмір також регламентувався і, в переважній більшості, становив від ? до ? га, і тільки у дуже незначних випадках -1 га. залежно від обласних та районних умов. Норми наділів у зазначених межах визначались Народними комісаріатами землеробства союзних республік на підставі вказівок союзного наркомату. Згадані норми землезабезпечення безперечно йшли врозріз із прагненнями селян до заможності, оскільки урожай, знятий з наділів, які перебували в їхньому користуванні, не задовольняв потреб селянської родини. Присадибна ділянка колгоспного селянського двору фактично була основним засобом його існування. З неї родина колгоспників майже повністю забезпечувала себе продуктами харчування та в значній мірі фінансовими доходами.

Захист права на ведення присадибного господарства посідав одне з найважливіших місць в стосунках селян з владою, і за висновком дослідників аграрної історії, був головною формою соціального протесту селянства [2].

Уже з середини 30-х рр. спостерігаються постійні спроби селян самостійно розширити присадибні земельні наділи. Цьому сприяв безлад, що панував у земельному господарстві колгоспів, коли присадибні ділянки і громадські землі колгоспів були перемішані таким чином, що присадибні були розташовані не біля дворів, а серед польових земель колгоспів, не були від них відгороджені, і практично повністю був відсутній їхній облік. За кілька років "самозахвати" набули такого розмаху, що на рівні загальносоюзного уряду і ЦК партії була видана постанова "Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання". Причиною такого занепокоєння була зазначена на початку документа — "присадибне господарство втрачає характер підсобного господарства і перетворюється інколи в головне джерело прибутків колгоспника" [3]. Тобто, селянин ставав економічно незалежним від колгоспу і мізерних заробітків у ньому, що йшло врозріз із намаганнями держави поставити селянина в цілковиту залежність від колгоспів.

Результатами практичних кроків по реалізації даної постанови стало проведення суцільної перевірки фактичних розмірів ділянок присадибного користування. Всі виявлені у колгоспників лишки були вилучені і прирізані до земель колгоспів. За 1939 -1940 рр. у селян України було забрано 417,5 тис. га., з яких 225,8 (61,3%) долучили до громадських земель колгоспів, а 191,7 тис. га. (38,7%) залишили як присадибний фонд колгоспів [4]. Така ж доля спіткала і землі особистого користування, що знаходились не в межах селянської садиби, тобто в полі.

Окрім того, було обмежено розмір польової землі, що перебував у користуванні одноосібних селянських господарств, до 1 га., та розмір їхньої присадибної ділянки до 0,20 га. [5]. Всі надлишки земель, які перевищували зазначені розміри, яку польовій, так і у присадибній землі одноосібників були долучені до колгоспних земель і перебували в розряді земельного присадибного фонду колгоспів. Згадана постанова також передбачала ліквідацію розташованих серед польових земель колгоспів хутірських господарств, жителі яких мали бути переселені до колгоспних сіл.

Внаслідок проведених заходів, у частини колгоспників присадибні ділянки виявились значно менших розмірів, ніж це було передбачено мінімальними нормами Статуту сільськогосподарської артiлі. Наділення землею таких селян мало відбуватись з вільного присадибного фонду колгоспів, але у більшості господарств він був відсутній, а виділення частини колгоспних земель біля села для цих потреб заборонялось все тим же Статутом артiлі, бо "скорочення цих земель не допускається, а допускається, лише їх збільшення - або за рахунок вільних земель державного фонду, або за рахунок зайвих земель, які займають одноосібники" [6]. Отже, бачимо, що статутні норми у питанні землезабезпечення селян не виконувались. Цьому додатково заважали і протиріччя самого Статуту.

Загальна кількість колгоспних дворів, розмір присадибних ділянок яких був меншим від мінімальних норм, в 1940 р. становила 786,2 тис, або 29,5% до їх загального числа по УРСР [7].

Для того, щоб запобігти в подальшому самовільним прирізкам, власне колгоспні землі відгороджувались від громадських земель колгоспів спеціальними вказівними стовпчиками. Також з метою періодичної перевірки фактичних розмірів земель колгоспів, розмірів присадибних ділянок колгоспників та земель, що перебували у користуванні одноосібних господарств, у земельних відділах всієї вертикалі виконавчої влади була введена посада ревiзора - землеміра. Крім того, в земельних відділах райвиконкомів було заведено земельні книги реєстрації земель, де проводився облік земельних ресурсів окремо по кожному колгоспу (згідно акту на довiчне користування), громадських земель колгоспів, присадибних ділянок колгоспників, земель особистого користування одноосібників та інших жителів села. Повністю виконати заплановані заходи в земельному питанні завадила Друга світова війна та окупація України.

Аграрний сектор економіки радянської України

Під час тимчасової окупації німецькою адміністрацією було проведено ряд заходів, які радикально порушили закони радянської влади про землекористування, і, особливо, у питанні колгоспного землекористування. Одним з основних засобів його руйнування, було збільшення присадибних ділянок за рахунок польових земель колгоспів.

У численних доповіднях, які йшли до ЦК компартії України вже після звільнення окупованих територій, можна побачити, що керівництво як на місцях, так і в центрі було вкрай занепокоєне цією ситуацією. Так, присадибні ділянки колгоспників було дозволено збільшувати до 1 гектара, також розширювати до 1 гектара присадибні ділянки робітників і службовців, котрі проживали в сільській місцевості [8].

Для збільшення ділянок було відведено велику площу з громадських земель колгоспів, причому в більшості випадків для збільшення присадибних ділянок відводилась та земля, яку колгоспи використовували під посіви овочевих культур, але були також непоодинокими і факти, коли присадибні ділянки колгоспникам, робітникам і службовцям, які під час окупації повернулися з промислових центрів на село, відводились у полях сівозміни колгоспів.

Крім того, окупаційними властями було повернуто колгоспникам всі "лишки" землі присадибних ділянок, що були відрізані у колгоспників до війни при доведенні присадибних ділянок до норм визначених Статутом сільгоспартілі, а всі документи—державні акти про закріплення на вічно за колгоспами землі, та колгоспні земельно-шнурові книги—знищені.

Пропагандистський ефект від таких заходів цілком зрозумілий, оскільки згадана акція давала можливість окупаційній адміністрації зайвий раз наголошувати на її прагненні сприяти вирішенню проблеми малоземелля селян. Для цього широко використовувалось гасло: "Кожному селянину—своя земля". Був зроблений правильний розрахунок: втрати землі в колгоспах будуть не такими, щоб це позначилось на їхньому економічному становищі, зате буде отримано значно більший вигравш завдяки урізноманітненню форм ведення господарства.

Так, наприклад, у Сумській області з 1 340 000 га землі, які перебували у користуванні колгоспів до війни, було роздано індивідуальним господарствам 77 000 га, або 5,7% від загальної оброблюваної земельної площі до війни [9].

За даними земельних відділів, у 12 східних та центральних областей України на збільшення присадибного користування окупантами було витрачено 888,1 тис. га., або 4,9% до загальної площі польових земель колгоспів до війни, а площа присадибних ділянок при цьому збільшилась на 61,7% [10]. Крім безпосереднього розширення присадибного користування за рахунок громадських польових земель колгоспів, порушення колгоспного землекористування відбувалось також і шляхом їх забудови, або шляхом переносу будівель із сіл на колишні хутірські ділянки. Так, скажімо по Сумській області на польових ділянках було побудовано 1,014 господарств, по Полтавській —

Насправді відмовлялись від колгоспів, такого зручного інструменту експлуатації села, окупаційні власті не збиралися. Вони були лише переіменовані в "громадські господарства" та "хліборобські товариства". Земля розподілялась між дворами, які об'єднувались в "десятихатки", які могли організуватись для виконання трудомістких робіт. Наявна худоба та колгоспний інвентар також розподілялись по "десятихатках", а потім по дворах і, фактично, знаходились в індивідуальному користуванні. Збір врожаю проводився самостійно цими найнижчими структурами, але молотба - на спільному громадському току, що полегшувало можливість вилучення врожаю. Двір "десятихатки" умовно (в натурі земля не виділялась) наділявся землею в розмірі 4 - 8 га у тому числі орної-3га. [12].

В ряді районів Чернігівської області частині господарств, які були забезпечені тягловою силою, були виділені земельні ділянки в розмірі від 5 до 15 гектарів в індивідуальне користування. Ці господарства отримували окремі завдання по задачі сільськогосподарської продукції. Окрім того, в деяких районах практикувалась оренда, при умові повної обробки землі силами орендаря, але значного поширення вона не набула.

Як бачимо, тактичні кроки окупаційних властей у питанні землекористування та організації економічного життя на селі, йшли врозрід з довоєнними заходами радянської влади і певним чином загострювали стосунки селян з новою-старою владою після визволення.

Не випадково доповідні записки з обласних комітетів компартії на ім'я М.Хрущова наголошують на тому, що "у всіх визволених районах в період окупації були збільшені присадибні ділянки і доведені до розмірів від 1,15 до 1,5 га." [13]. Цілком зрозуміло, що така ситуація зменшувала економічну залежність селянина від колгоспів та від сваволі державних та партійних чиновників. Тому ще до початку нової, повоєнної п'ятирічки і розгортання кампанії відбудови колгоспів перед органами радянської влади постало питання відновлення довоєнного статус-кво у питанні землекористування.

10 жовтня 1944 р. було видано наказ Народного комісаріату земельних справ, який зобов'язував райземвідділи відновити присадибне користування колгоспних дворів, робітників і службовців в сільській місцевості, які існували до війни. За результатами обміру, котрий завершився в 1945 р., вилучення землі в натурі мали бути здійснені по 24.173 колгоспах (91%) [14]. Ще не була повністю проведена робота по виконанню цієї постанови, як нова постанова Ради Народних Комісарів СРСР від 8 квітня 1945 р. за № 698 в частині приведення ділянок присадибного користування колгоспників

Аграрний сектор економіки радянської України

до статутних норм вимагає прискорити ці заходи і завершити їх до 1 червня 1945 р. У встановлений строк дана постанова не була виконана, а по Чернігівській, Сумській, Житомирській, та Вінницькій областях цю роботу не закінчили і на 1 серпня 1946 р.

Наприкінці 1945 р. наркомат земельних справ зобов'язав усі облземвідділи провести суцільну перевірку роботи районних комісій по приведенню ділянок присадибного користування у відповідність зі статутними нормами. В результаті було виявлено, що самочинне захоплення громадських земель колгоспів часто мало місце і з боку відповідальних працівників районних владних структур, а також голів та членів правлінь колгоспів. Окрім самозахопленнь, у післявоєнний час набула також поширення практика роздачі землі правліннями колгоспів як винагороди за мішкотару або за роботу в тваринництві.

Як бачимо, і в післявоєнний час постійно спостерігаються спроби селян - колгоспників різними способами розширити ділянки особистого користування.

Спробуємо проілюструвати ситуацію, що склалася, і змушувала селян до протиправних дій, за допомогою цифр: [15]

	1 941р.		1 946р.	
	Кількість дворів (в тис.)	Площа землі (в тис. га)	Кількість дворів (в тис.)	Площа землі (в тис. га)
Особисте користування	3786,7	1900	4046,8	1946,8
Не мають ділянок	45,1	—	90,1	—
Присадибні ділянки робітників і службовців	44,8	7,1	87,1	14,1
Фонди колгоспів для виділення новихдворів	—	158,4	—	103,4

Збільшення кількості колгоспних дворів у 1946 р. на 260,1 тис, або на 6,8% проти 1941 р. викликане рядом обставин. Перш за все, це повернення в період окупації робітників і службовців з промислових центрів на село, а також приїзд до рідних місць частини колгоспників, яких було переселено до східних областей УРСР. Проте, найсуттєвіше позначився на цьому зростанні штучний поділ дворів колгоспників під час окупації з метою одержання додаткових присадибних ділянок. Внаслідок цього відбулося зменшення на 55 тис. га. площі присадибного фонду колгоспів.

Поряд з цим у колгоспах, що не мали присадибних фондів, кількість колгоспних дворів без присадибних ділянок зросла з 45 тис. до 90,1 тис. Якщо до цього додати колгоспні двори в кількості 920,4 тис, які мали присадибні ділянки у менших розмірах, ніж це передбачали мінімальні статутні норми, то загалом двори, що мали право на збільшення присадибних ділянок становили на початок 1946 р. 24,4 % від загальної кількості колгоспних дворів по УРСР [16]. Проте доведення присадибних ділянок навіть до мінімальних норм було неможливе через відсутність відповідних фондів. Лише 51,3 % колгоспів мали незначні ресурси для наділення дворів.

Таке становище привело до численних заяв та скарг, а в ряді районів і до нових самочинних захватів. За 5 місяців 1946 р. лише до міністерства земельних справ (МЗС) надійшло 1025 заяв та скарг з питань присадибного землекористування. За цей же період на розгляд уряду надійшли клопотання від 225 колгоспів про виділення присадибного фонду з громадських земель колгоспів для наділення 17367 дворів, які взагалі не мали земельних ділянок або їхні розміри були значно нижчими від передбачених у Статуті. За попередніми підрахунками МЗС для наділення 10105 тис. дворів до мінімальних норм необхідно було виділити 1451 тис. га., а також для 12795 колгоспів, що не мали вільного присадибного, фонду було заплановано виділити 95 тис. га. В областях це взагалі були незначні показники. Так, скажімо, по регіону Північного Лівобережжя проектна площа збільшення присадибного фонду становила для Чернігівської області 7 тис. га., для Сумської-10 тис. га. [17]. Звичайно, це не могло задовольнити реальний попит селян на землю. Тому, як і раніше, селяни самостійно намагаються вирішити цю проблему неофіційними або напівофіційними шляхами.

Це у свою чергу викликало з боку держави нову хвилю заходів по боротьбі з селянською реприватизацією землі. Найбільш потужними і тривалими у цьому відношенні були заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі, указ про які був виданий 19 вересня 1946 року [18]. "Ці порушення виявляються у несправильному витрачанні трудоднів, розбазарюванні громадських земель колгоспів, в розтяганні колгоспної власності, зловживаннях з боку районних та інших партійно-радянських працівників, порушенні демократичних основ управління справами сільськогосподарської артілі — виборності правлінь і голів колгоспів, їх підзвітності перед зборами колгоспників", — вказувалося у документі [19].

Слід звернути увагу, що радикальна налаштованість керівництва держави навести порядок у колективних господарствах була викликана, насамперед, потужною хвилею нерегламентованих земельних самозахопленнь, яка поряд з тією спадщиною, що була залишена німецькою окупацією у питанні селянського землекористування, становила реальну загрозу існуванню самим колгоспам.

Аграрний сектор економіки радянської України

Вирішити дану проблему якраз і мав указ "Про ліквідацію порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах". Його реалізацією займалась спеціально створена 8 жовтня 1946 р. на рівні загальносоюзного уряду Рада у справах колгоспів, яку очолив заступник голови Ради Міністрів СРСР А.А.Андреев. У компетенцію Ради входило вирішення питань колгоспного "будівництва", здійснення суворого контролю за додержанням Статуту сільськогосподарської артлілі, захист колгоспів від усякого роду "посягань на розбазарювання громадської власності".

Виконуючи згаданий указ, на місцях було проведено обстеження земельних наділів громадян і всі рештки, понад встановлені норми, вилучені до колгоспного фонду (підкреслимо—до колгоспного фонду, а не до використання в колгоспах). Доходило навіть до того, що вилучали ділянки менші 0,01 га. Наприклад, в колгоспі "Червоний Жовтень" Олишівського району Чернігівської області було зареєстровано 3 випадки порушення землекористування загальною площею 0,05 га., в колгоспі "Нова праця" — 4 випадки загальною площею 0,28 га. [20]. По Чемерській сільраді склалась навіть така ситуація, коли у одного селянина по земельній книзі зовсім не значилось земельного наділу, а він користувався 0,38 га., тоді ці 0,38 га. були визнані незаконними і поставлена вимога відшкодувати вартість знятого урожаю за всі роки користування [21].

Лише за один місяць після виходу указу у колгоспників України було вилучено 14.763 га. землі і 329.495 га. у різних підприємств, установ та організацій [22]. За цей період по 343 колгоспах Чернігівщини було виявлено і повернуто колгоспам 770 га. земельних площ [23]. Різкої критики та погроз зазнало керівництво Сумщини, коли на 15 листопада 1946 р. перевірку щодо відповідності присадибних наділів колгоспників статутним нормам було проведено лише в 35 % господарств області [24].

Реальну мету згаданих акцій можна дізнатися з таємних інструктивних листів та відповідних звітів про їхнє виконання на місцевому рівні. Так, скажімо, розглядувана постанова "Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артлілі в колгоспах" у частині "розкращання громадських колгоспних земель" передбачала не допустити "роздування особистого господарства" [25].

В цілому, внаслідок ліквідацій згаданих порушень, уже на початку 1947 року до колгоспних земель було долучено 4,7 млн. га. землі [26].

На 10 січня 1947 р. після ревізій у 1595 колгоспах Сумської області до колгоспних фондів було повернуто 32,958 га. орної землі, з них: 24,767 га. від 1975 організацій, 6,117 га. від 36,395 дворів колгоспників та 2,074 га. від 10,811 дворів не членів колгоспів [27]. Відсоткова відповідність цих даних виглядає наступним чином: 75,1%, 18,6%, 6,2%. Отже, бачимо, що селянські самозахвати не становили і п'ятої частини тих земель, які за офіційним визначенням перебували у незаконному володінні, а в абсолютних цифрах складали таку незначну площу, котра не могла суттєво вплинути на покращення матеріального становища селян, але і в ній влада вбачала певну небезпеку з огляду на можливу економічну незалежність колгоспників.

Незважаючи на жорстку політику держави, самозахвати не припинялись. У 1947 р. у Сумській, Чернігівській та ряду інших областях були виявлені нові спроби розширити присадибні ділянки в 5,695 колгоспних дворах замість відрізаних наприкінці 1946 р. Нові прирізки склали 1,248 га. [28]. Крім всього, у владних структур викликала занепокоєння ситуація, коли голови правлінь колгоспів сприяли розширенню земель колгоспних дворів. Як злочинні були кваліфіковані дії голови правління колгоспу "Більшовик" Чернігівського району Міщенка, який сприяв виділенню під городи 15,5 га. біля села [29].

Постійна увага до земельної проблеми присутня і в подальших нормативних документах стосовно сільського господарства. Так, в лютому 1947 р. на пленумі ЦК партії була прийнята постанова "Про заходи підйому сільського господарства в післявоєнний період", в якій також наголошується на необхідності запобігати "розтяганню колгоспних земель" [30]. Крім того, доповідні до ЦК КП(б)У з земельних відділів облвиконкомів та сільського господарства обласних комітетів партії свідчать про проведення постійних заходів по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артлілі у питанні землекористування не припинились і з початком 50-х рр., що зайвий раз демонструє нескінченні спроби селян розширити свої ділянки, незважаючи на конфіскаційні заходи влади.

Після війни керівництво держави згадало ще про один приватновласницький пережиток, який не було повністю ліквідовано під час колективізації-хутірські господарства. "Необхідно відзначити, що Міністерство сільського господарства, виконкоми обласних і районних рад, обласні та районні комітети партії зовсім не займаються питанням ліквідації хутірських господарств і зселення їх в колгоспні селі." [31]. За даними облвиконкомів на початок війни по УРСР залишались не зселеними з хуторів 12440 дворів. Крім того, виявилось, що під час окупації повернулись назад на хутірські ділянки 11005 дворів. Для завершення робіт по зселенню дворів з хуторів і дрібних населених пунктів, чисельність яких складала до 20 дворів, райвиконкоми встановлювали кожному колгоспу, у земельних межах якого перебував хутір, конкретні строки переселення, але не пізніше 1 листопада 1948 р. Для тих, хто зселявся, було передбачено виділити на будівництво нового будинку 5 м³ лісу-кругляка, 1 м³ пиломатеріалів, 10 кг. цвяхів, 5 м² віконного скла та 5 тис. крб. грошима [32]. Та

Аграрний сектор економіки радянської України

незважаючи на це, у більшості випадків, нове будівництво здійснювали старими будматеріалами, які були придатні до використання після демонтажу будівель на хуторах.

Відповідно до вказівок згори була видана постанова Чернігівської облради від 10 листопада 1947 р. "Про зселення хутірських господарств з громадських земель колгоспів, не зселених до 1941 року і тих, що поселились на хуторах в період тимчасової німецької окупації". За цією постановою підлягав зруйнуванню 1,731 селянський двір [33]. У 1947 р. майже всі ці господарства було ліквідовано, а їхніх жителів переселили до Криму [34].

Дещо згодом, зважаючи на незадовільні дії на місцях та самочинні повернення на хутори, 28 липня 1948 року, з'явилась нова постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У "Про зселення в східні області УРСР господарств колгоспників, що проживають на ділянках в минулому хутірського землекористування". Результатом впровадження постанови у Чернігівській області, що мала на меті остаточно закріпити переомогу "колгоспного ладу", мало бути зселено 1022 господарства. Для тих, хто зселявся, було передбачено виділити 997 присадибних ділянок, але як і раніше гостро стояла проблема забезпечення переселенців присадибними ділянками, будматеріалами та грошовими кредитами, тому за рік було зселено лише 301 господарство, а весь процес переселення розтягнувся до початку 50-х рр. [35].

Отже, можна з певністю сказати, що історія селянського двору це історія постійної боротьби селян за розширення присадибного землекористування. Прагнення селян до збереження і розширення присадибних ділянок викликане, у першу чергу, обставинами фізичного виживання, про що свідчать розміри вилучень землі, яка перебувала у "незаконному" користуванні й незавжди перевищувала 0,05 га.

Таким чином, бачимо, що у перші післявоєнні роки, коли колгоспи були особливо неспроможні забезпечити підвищення необхідного життєвого рівня селян-колгоспників, виключне значення мало підсобне господарство членів артлілей на яке повністю лягало завдання по утриманню селянської родини та забезпеченню державних натуральних та фінансових мобілізацій. Але, незважаючи на це, аграрна політика держави перешкоджала якісному становленню присадибного господарства і сприяла поступовій його ліквідації або, принаймні, зменшенню економічної ролі. Розглядуваний матеріал дає змогу стверджувати, що саме постійна і наполеглива протидія селян подібним домаганням держави, яка полягала в нерегламентованих спробах розширення присадибних ділянок, дозволила залишитись цій формі господарювання на селі.

1. *Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый 11 Всесоюзным съездом колхозников ударников и утверждённый Советом Народных Комиссаров и Центральным Комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — В 5 т. — М., 1969. — Т.2. — С.519.*
2. *Безнин М.А., Димони Т.М Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 40-х - 60-е гг.) // Отечественная история. — 1999. — №3. — С.85.*
3. *Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 29 мая 1939 г. "О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания" // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — В 5 т. — М., 1969. — Т.2. — С. 708.*
4. *Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦЦАГО України). — Ф1. — Оп.23. — Спр. 3493. — Арк.1.*
5. *Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 29 мая 1939 г. "О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания" // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — В 5 т. — М., 1969. — Т.2. — С.711.*
6. *Примерный устав... — С.520.*
7. *ЦЦАГО України. — Ф1. — Оп.23. — Спр.3493. — Арк.3.*
8. *ЦЦАГО України. — Ф. 1. — Оп.23. — Спр. 1317. — Арк. 1.*
9. *ЦЦАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр.660. — Арк.81.*
10. *ЦЦАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр. 3493. — Арк.А.*
11. *Там само. — Арк. 5.*
12. *ЦЦАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.552. — Арк. 13.*
13. *ЦЦАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.660. — Арк.145.*
14. *Там само. — Арк.8.*
15. *Там само. — Арк. 10.*
16. *Там само. — Арк. 12.*
17. *Там само. — Арк. 16.*
18. *История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917-1958 г.г. — В 2 т. — М., 1958. — Т.2. — С.291.*
19. *Постанова Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 року "Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артлілі в колгоспах" // Хрестоматія з історії КППС. — У 2 т. — К., 1965. — Т.2. — С.200. 111*
20. *Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.2634. — Оп.7. — Спр. 153. — Арк. 138.*
21. *ДАЧО. — Ф.2634. — Оп. 7. — Спр.35. — Арк. 132.*
22. *ЦЦАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3505. — Арк.40.*
23. *Там само. — Арк. 42.*
24. *ЦЦАГО України. — Ф. 1. — Оп.23. — Спр.3506. — Арк.56.*

Аграрний сектор економіки радянської України

25. Там само.—Арк.40.
26. Історія Української РСР.— У 8Т—10Кн. — К., 1979—Т.8. —Кн.1.— С.60.
27. ЦДАГО України.— Ф1.— Оп.23.— Спр.4804.—Арк.30.
28. Там само.—Арк. 129.
29. Там само.
30. Постановление пленума ЦКВКП(б) "О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период" // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— В. 5 Т.— М., 1967.— Т. 3.— С.421.
31. ЦДАГО України.— Ф1.— Оп.23.— Спр.4783.—Арк. 122.
32. Там само.— С. 123.
33. Павленко С. Опозиція на Чернігівщині 1944-1990. — Чернігів, 1995. — С. 7.
34. Україна: Друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С.92.
35. ДАЧО.—Ф.5036.—Оп.4. — Спр.328. —Арк.31.

Лубко І.М. (м. Черкаси)

Суб'єктивний фактор в аграрних перетвореннях середини 50-х - початку 60-х років

Серед найближчого оточення диктатора - представників компартійної еліти - знайшлося чимало впливових та амбіційних особистостей (Л.Берія, Г.Маленков, М.Булганін, В.Молотов, Л.Каганович, А.Мікоян), які прагнули отримати верховну владу. Проголошений ними курс "колективного керівництва", поставив перед членами президії ЦК КПРС дилемне питання - хто?

З вересня 1953 року посаду першого секретаря ЦК почав обіймати М.Хрущов. Однак, незважаючи на те, що значимість посади наділяла її володаря вагомими повноваженнями, особливого авторитету та підтримки членів президії ЦК КПРС вона йому не дала. Але рішучість дій, твердість характеру та інтуїтивне відчуття ситуації врешті-решт забезпечили йому перемогу. Він отримав її, "поклавши на лопатки", Г. Маленкова, М.Булганіна, Л.Кагановича, В.Молотова.

Остаточо позбувшись своїх можливих противників, з березня 1958 р. Хрущов, поєднуючи вищі державні та партійні посади, починає фактично одноосібно керувати величезною країною. В подальшому чинник відсутності авторитетних соратників відчутно позначиться на його майбутньому - поруч не залишиться людей, які б могли заперечити або змінити думку "першого".

Важливо, однак, зазначити одну суттєву деталь: Хрущов отримав владу у відносно чесній боротьбі, позбувшись своїх конкурентів, на протипагу попереднику, цивілізованими методами. І найголовніше - бажання використати владу супроводжувалось не втамуванням меркантильних інтересів, а намаганням здійснити докорінну трансформацію суспільно-політичного, економічного та духовного життя країни.

Вже з перших днів боротьби за владу Хрущов довів, що він знайшов в собі сили порвати з кривавою політикою Сталіна і піти іншим шляхом - шляхом реформ. Але в тоталітарній за своєю суттю державі не могли так швидко змінитися стиль і методи управління, для цього потрібен був час. Власне, в цей період відбувається перехід від "кривавого тоталітаризму" до його "м'якого варіанту". Саме в цей час зароджується нова тенденція до лібералізації суспільного організму. На жаль, умови для її реалізації ще не сформувались. Внаслідок чого Хрущов сам став жертвою протиріч власної політики. Він був усунений від влади корпоративною групою знахабнілих соратників, що нав'язали суспільству "ідею досягнення світової переваги при вирішальній ролі військово-промислового фактору, ігноруючи при цьому розвиток громадських галузей економіки" [1].

Розуміння Хрущовим того, що отримати так необхідні йому політичні дивіденди стане можливим лише за умови проведення кардинальних змін, слугувало поштовхом до радикалізму в розв'язанні нагромаджених суспільством проблем.

Головним об'єктом своєї реформаторської діяльності Хрущов досить швидко обирає аграрний сектор економіки. Пріоритетність вибору пояснювалась, зокрема, виключно брутальним ставленням Сталіна до села, внаслідок чого на кінець життя диктатора воно було доведено до повних злиднів. Переймаючись сільськими проблемами, ототожнюючись з ними завдяки своєму сільському походженню, Хрущов почав активно втручатися практично в усі сфери сільського життя.

Ці спроби сягають корінням ще в період перебування М.Хрущова на Україні. Так, в липні 1948 р., під час обговорення проекту урядової постанови щодо заходів по підйому тваринництва, він запропонував Сталіну власне вирішення проблеми - провести повне усупільнення великої рогатої худоби з компенсацією селянам коштів за неї. Думка дістала схвалення, але було вказано на її передчасність - Сталін розумів, що селянин тримається "на плаву" власне завдяки особистому, а не суспільному господарству.

Аграрний сектор економіки радянської України

Заперечити "центру" перший секретар ЦК КП(б) У не міг, але від свого задуму не відмовився... Через десять років, доставши всю повноту державної влади, М.Хрущов почав енергійно здійснювати заходи, спрямовані на усупільнення особистої худоби та скорочення розмірів присадибного господарства. На грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС він рішуче заявив, що "наявність великих присадибних ділянок і худоби в особистій власності стала серйозною перешкодою на шляху розвитку виробництва" [2].

Результат цього адміністративного експерименту добре відомий — скорочення поголів'я ВРХ на 3 млн. та виникнення на початку 60-х років гострого продовольчого дефіциту.

За його ж ініціативи Президія Верховної Ради СРСР в лютому 1948 р. прийняла сумнозвісний указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя". Новий указ, як і багато інших ідей, насамперед, був апробований на Україні, а потім набув поширення і на теренах СРСР. Про активність місцевих українських керівників годі й говорити. З часу прийняття указу і по липень 1950 р. було винесено 11991 "громадянський вирок" про виселення в "віддалені райони" [3].

Активне проштовхування лідером компартії України указу свідчить про його активне "підігрування" яскраво вираженій антиселянській позиції Сталіна. При цьому не бралось до уваги ні падіння власного авторитету серед народу, ні об'єктивна потреба ґрунтовних перетворень в усіх сферах аграрного сектору економіки та життя селянства. Такі дії були адекватними тій системі адміністративно-командної економіки, проти багатьох структурних компонентів якої згодом він сам і виступить .

Підставою для цього була драматична ситуація на селі: двічі за післявоєнні роки (в 1948 та в 1952 рр.) підвищувався сільгосподаток. Щоправда, підвищення податку 1952 р., заплановане в обсязі 40 млрд. крб., не було реалізовано до кінця, зважаючи на жалогідне фінансове становище села. Чи не найяскравішим показником стану життя села стало те, що початку 50-х років, незважаючи на всі перепони і пряму жорстоку заборону, масовим явищем став відплив сільського населення. Внаслідок цього тільки за 4 роки (з 1949 по 1953 рр.) кількість працездатних колгоспників зменшилась на 3,3 млн. чол. [4].

З 1953 по 1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства, були прийняті десятки великих, об'ємних рішень та постанов, однак плани розвитку галузі практично залишались невиконаними. Аналіз динаміки росту валової продукції в сільському господарстві, дає підстави до висновку, що високі темпи розвитку сектору були зафіксовані лише в період до "піку" реформаторських зусиль Хрущова. Якщо з 1953 до 1958 рр. обсяг валової продукції України зріс на 65%, то з 1958 по 1964 рр. - тобто в розпал його аграрної "реформації" - лише на 3% [5]. Як аргументовано зазначив І.В.Русинов: "Саме після 1958 р. витратна економіка, не дивлячись на безперервний потік пропозицій по запровадженню госпрозрахунку, підвищенню ефективності виробництва, почала свою "переможну" ходу. Співвідношення між приростом продукції та капіталовкладеннями, що склались на рубежі 50-60-х рр., в подальшому збереглося і навіть погіршилось" [6].

Проблема забезпечення населення продуктами харчування постійно визначалась як пріоритетна, однак гострота її ніяк не знижувалась. Більш того, вона загострювалась через посилення відтоку населення з сільської місцевості, зменшення народжуваності, різке "старіння" села і як результат - обезлюднення та поява неперспективних сіл.

Все ж 1953 рік приніс в село суттєві зміни: державні заготівельні ціни на продукти сільського господарства з 1952 по 1958 рр. збільшилися загалом втричі, зокрема на зерно - у 7 разів, на картоплю - у 8, на продукти тваринництва - у 5,5 рази [7]. Були підвищені закупівельні ціни на продукцію, що здавалась колгоспами понад план обов'язкових поставок; передбачались тверді суми оподаткування особистих господарств громадян у відповідності з розмірами присадибних ділянок; зросла оплата праці колгоспників; розширилось культурно-побутове будівництво на селі.

В основу комплексних заходів по підйому сільського господарства в 50-ті рр. був покладений принципний момент: для того, щоб покращити стан справ на селі потрібно вкладати в нього кошти. І Хрущов це чудово розумів. Так, якщо в 1946-1950 рр. капіталовкладення держави і самих колгоспів в сільське господарство Української РСР склали 935 млн. крб., то вже в 1951-1955рр. вони зросли до 2304 млн. крб., а в 1956-1960 рр. - до 4495 млн. крб. [8]. При цьому капіталовкладення колгоспів зростали значно швидше, ніж держави.

Проведення заходів по підвищенню культури землеробства, рівня технічного оснащення аграрного сектору, організаційно-господарська діяльність забезпечила суттєве збільшення врожайності найважливіших сільськогосподарських культур. Так, середньорічне виробництво зерна на Україні в 1956-1960 рр. виросло на 41% в порівнянні з 1946-1950 рр. [9]. За десятиріччя значно збільшились об'єми виробництва технічних культур, передусім, цукрового буряка.

Відчутно змінилась ситуація і з виробництвом життєво необхідних продуктів тваринництва. Середньорічний показник виробництва м'яса в кінці 50-х рр. зріс у порівнянні з 1950 р. в 2,6 рази, а з 1955р.—в 1,4 рази, молока- відповідно в 2,3 і 1,7, яєць -в 3,3 і 1,5 рази. В цілому валове виробництво сільгоспродукції в 1960 р. перевищило рівень 1950 р. - в 1,6 рази, а 1955 р. - в 1,2 рази [10]. В середньому Українська РСР за 1954-1960 рр. вносила в загальносоюзний фонд близько 21,5%

Аграрний сектор економіки радянської України

зерна, 59,1% - цукрового буряка, 40,7% - соняшника, 23,7% - картоплі, 25% - м'яса, 23,4% - молока і 26,2% - яєць [11].

Значення впливу суб'єктивних поглядів і рішень М.Хрущова на напрямки аграрної політики 1953-1964 рр. добре проглядається на прикладі ініційованих ним трьох широкомасштабних програм: освоєння цілинних земель, розширення посівів кукурудзи та розвиток тваринництва.

Першочерговою стала програма освоєння цілинних та перелогових земель. До здійснення цієї масштабної програми Хрущова підштовхнула гостра проблема невирішеності забезпечення країни зерном. В постанові березневого (1954р.) пленуму ЦК КПРС зазначалось: "Важливим і цілком реальним джерелом збільшення виробництва зерна протягом короткого часу є розширення посівів зернових культур шляхом освоєння перелогових і цілинних земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя і частково в районах Північного Кавказу" [12]. За період з 1954 по 1960 рр. в країні було освоєно 41 млн. га цілинних земель, у районах Казахстану - 25,5 млн. га, у т.ч. в районах, які входили в Цілинний край, -17 млн. га [13]. Вже на кінець 50-х рр.. зернова проблема була вирішена саме завдяки цілинному хлібу. Середньорічний збір зерна в країні в 1954-1958 рр. склав 113,2 млн. т проти 80,9 млн. т в 1949-1954 рр. [14]. Однак вже в 1959-1964 рр. виробництво зерна різко скоротилося через вітрову ерозію, бур'яни та засуху. Гучна перемога змінилась тимчасовою, але поразкою.

Друга "надпрограма" - розширення посівів кукурудзи. Екзальтована захопленість Микити Сергійовича в розширенні "цариці полів" (навіть в регіонах, очевидне непридатних для її вирощування) приклеїла йому ярлик - "кукурудзник". Звичайно, кукурудза - це зерно, зелена маса, силос, багата на поживні речовини та вітаміни культура. Але, коли господарські питання почали вирішуватися суто політичними методами та прийомами, а "партійність керівника господарства визначається за його відношенням до посівів кукурудзи, і навіть саме зростання врожайності ставиться в пряму залежність від рівня політичної зрілості" [15], тоді економічного ефекту довелося б чекати довго. Збільшення посівів кукурудзи на 40% не допомогло зупинити наростаючу продовольчу кризу.

Третьою "надпрограмою" стала ідея "наздогнати і перегнати США по виробництву м'яса, масла й молока на душу населення". Безперспективність її відчувалась вже з самого початку. Відсутність необхідної кількості худоби, стабільної кормової бази, відставання тваринницької галузі взагалі - реальна ситуація на зламі 50-60-х рр. "І так, три завдання, три надпрограми - і... чотири провали, - писав І.В.Русинов. Так, чотири, тому що в підсумку не були виконані не тільки самі програми, але й весь план крутого піднесення сільського господарства. В кожній з цих програм, включаючи їх цілеспрямованість, було багато розумного, навіть реального. Фантастичними, ірраціональними їх робили, як правило, масштаби, методи, терміни виконання" [16].

Якщо давати оцінку реформаторській діяльності М.Хрущова в сільському господарстві, то умовно її можна визначити парадоксальною на перший погляд формулою: ніхто не зробив більше добра для сільського господарства, ніж Хрущов і ніхто не зробив більше зла для сільського господарства, як Хрущов. Можна ґрунтовно доводити істинність та хибність обох цих тверджень, але більше аргументів, на нашу думку, стоятиме все ж таки за першим.

Безперечно, процес докорінних соціальних перетворень на селі, формування нових господарських форм не завжди проходив чітко та безболісно, Він підчас супроводжувався, з одного боку, відсутністю досвіду господарювання, що серйозно гальмувало прийняття рішень організаційно-економічного, соціального та технічного характеру, а з другого - низькою продуктивністю праці та відсутністю особистого інтересу селян до виконання ними різнохарактерних робіт. Колективні форми господарювання вимагали нових підходів до організації праці, до всієї системи господарського механізму.

На зламі 50-60-х рр., коли більшість реформ почали відверто пробуксовувати і галузь швидко почала занепадати, політичне керівництво і, передусім, його лідер, по суті залишались поза критикою. Рішення завжди приймалися безальтернативні і кінцеві, не передбачали певних етапів, на яких існувала б можливість прослідкувати їх ефективність, подальшу доцільність - всі ці прорахунки не могли не даватися взнаки на практиці політико-господарського керівництва.

Система управління кінця 50-х рр. доповнилась ще цілим рядом негативних бюрократичних тенденцій, які не ставились "в заслугу" "правильній" системі. Причини прорахунків частіше всього отримували суб'єктивне пояснення: нерозторопність керівників, невміння вести справи. І якщо мова йшла про "покращення ситуації", то це означало змусити господарників працювати "як потрібно", а звідси і повернення до старих, апробованих методів адміністративного тиску та диктату. Недарма лейтмотивом усунення М.Хрущова від влади стала фігурувати небезплідна, до речі, формула - "суб'єктивізм" та "волюнтаризм".

Аграрний сектор економіки радянської України

Отечественная история. -1995. -№4, -С. 104.

5. *Аграрна історія України /П.П.Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. - К, 1996. - С.282.*
6. *б.Русинов КВ. Аграрная политика КПСС в 50-е - первой половине 60-х годов: опыт и уроки //Вопросы истории КПСС. -1988. -№9. - С. 39.*
7. *Історія селянства Української РСР. - Т.2. - К, 1967. - С.413.*
8. *Складено за: Народне господарство Української РСР в 1982 році. - К, 1983. - С.213.*
9. *Развитие аграрной экономики Украинской ССР //Н.И.Лукинов, А.А.Сторожук, А.В.Крисальний. - К, 1987.-С.79.*
10. *Складено за: Народне господарство УРСР у 1975 р. - К, 1976. - С. 176-177; Сільське господарство Української РСР. - К, 1969. - С. 356-362.*
11. *Розраховано за: Народное хозяйство СССР в 1961 г.- М., 1962. - С.346,358-359, 362, 363, 393-395; Сільське господарство УРСР. -К, 1969. - С.21,22,545.*
12. *КПРС в резолюціях і рішеннях з "іздів, конференцій і пленумів ЦК. -Т.6.- М., 1971. - С.434.*
13. *Радянська Україна. -1961. - 19 березня.*
14. *Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. ~М., 1060. -С. 196.*
15. *Зубкова Е.Ю. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1950-1960 гг. // Страницы истории КПСС. - 1989.-№5.-С.394.*
16. *Русинов КВ. Указ. соч. - С.40-42.*

Романюк І.М. (м.Київ)

Спроби реформування сільського господарства у 1950-х - на початку 60-х років

Вітчизняна історична наука переживає надзвичайно цікавий і результативний етап свого розвитку. Проголошення України суверенною, незалежною державою, відкрило перед дослідниками можливості нового осмислення історичного минулого. Відомо, що за радянської доби чимало подій, фактів, роль та доля окремих історичних осіб не знайшли свого належного і об'єктивного висвітлення. Це стосується як і історії України в цілому, так і її регіонів зокрема.

Однією з найбільш сфальсифікованих і втаємничених тем радянської історичної науки залишаються перетворення в економіці, політиці, культурі, здійснені в роки правління М.С.Хрущова. Література радянської доби з даної проблематики була надзвичайно заідеологізована. Тому вивчення періоду "відлиги", його особливостей, ходу, результатів та наслідків у сільському господарстві, посідає чільне місце у сучасній вітчизняній історіографії [1]. В науковий обіг вводяться нові архівні і документальні матеріали, статистичні дані тощо [2].

У 90-х роках досліджувана нами тема проаналізована в ряді узагальнюючих праць з історії України [3]. Вони відзначаються оригінальним баченням нашого минулого, непересічним мисленням авторів, насичені цікавими спостереженнями, архівними матеріалами. Варто особливо наголосити на тому, що процеси хрущовських реформувань народного господарства, здебільшого, вивчаються у загальноукраїнському контексті. Поза увагою дослідників ще залишаються особливості реформ у регіонах, областях тощо.

Ми повинні об'єктивно, по-науковому, спробувати розібратись в хрущовських реформах 50 - 60-х років ХХ століття в галузі сільського господарства.

На початок досліджуваного періоду складним було економічне і соціальне становище України. Відсталіми залишалися промисловість і сільське господарство, мав місце найгостріший дефіцит житла, низьким був життєвий рівень народу.

Отже, необхідні були кардинальні зміни у соціально-економічному житті країни. І такі зміни розпочались з приходом до влади М.Хрущова. Однак, будучи продуктом своєї епохи, він не наважувався далеко відійти від її канонів і навіть продовжував використовувати деякі з них у своїй практичній роботі [4].

Оскільки достатніх фінансових та матеріальних ресурсів для одночасного вирішення своїх завдань не було, - командно-адміністративна система вирішувала цю проблему в традиційному для себе стилі: визначали головне серед вказаних завдань та відповідну систему пріоритетів. Основним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикального розв'язання [5].

Керівництво СРСР вважало, що колгоспи могли б розв'язати продовольчу проблему. Однак вони залишалися найслабшою ланкою командної економіки. Однією з причин відставання сільського господарства було проведення економічно невиправданих заходів, зокрема, встановлення на деякі види продукції низьких заготівельних цін, які навіть не покривали витрати колгоспів на їх виробництво. Порушений був принцип матеріальної зацікавленості, надмірними були централізація в керівництві

1. *1. Октябрь 1917: величайшее событие века или социальная катастрофа? //Под ред. П.В.Волобуева. - М, 1991.-С. 120.*

2. *Хрущев Н. С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. -Т.3.-М., 1963. - С. -391.*

3. *З.Шаповал Ю.Л. Хрущов на Україні. - К, 1990. - С.41.*

4. *Зубкова Е.Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства //*

Аграрний сектор економіки радянської України

і плануванні народного господарства, яке сковувало ініціативу місцевих господарських органів і підприємств.

Так, восени 1953 р. були дещо підвищені заготівельні та закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, впорядковано податкову систему: з колгоспів списувалась заборгованість минулих років за обов'язковими поставками продуктів тваринництва і зменшено ці норми поставок на майбутнє.

З метою кращого стимулювання, дозволялось видавати колгоспникам грошовий аванс із коштів, які надходили від реалізації сільськогосподарської продукції. Колгоспам було дозволено самостійно встановлювати розміри посівних площ під сільськогосподарські культури.

Подальше поліпшення фінансового стану колгоспів створювало умови для збільшення авансування колгоспників як хлібом, так і грошима. В 1956 році було видано на трудодень колгоспникам по Україні, в середньому, 3,69 крб. грошима і 1,55 кг. зерном, атакож 0,35 кг. картоплею [6].

Так, в 1958 році в колгоспах Дашівського району Вінницької області фонд авансування в першому півріччі становив 2208148 крб., тоді коли в 1957 році він становив 1442104 крб., тобто, фонд авансування збільшився на 50 % [7]. В Жмеринському районі цієї ж області збільшилась видача грошима авансів колгоспникам з 2,1 млн.крб. до 2,5 млн.крб. або на 19 % [8].

Розглядаючи розвиток сільського господарства не можна не враховувати того факту, що певна частина сільськогосподарської продукції вироблялася в особистому підсобному господарстві. Особисті підсобні господарства колгоспників, робітників і службовців займали питому вагу у виробництві сільськогосподарської продукції, особливо продуктів тваринництва, картоплі, овочів, плодів, ягід тощо.

Подальшому розвитку присадибного господарства сприяло звільнення, з липня 1953 року, від оподаткування плодівих дерев^ вирощених на присадибних ділянках. У липні 1957 року прийнято постанову про відміну обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі господарствами колгоспників, робітників і службовців.

Однак, як тільки економіка села дещо зміцніла: зросла врожайність зернових, збільшилось поголів'я худоби, - з'явилися нові обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 році помітно зменшились розміри присадибного господарства, хоча воно давало немало частку державних заготівель сільськогосподарської продукції. В 1956 році встановлено грошовий податок, а влітку 1959 року прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримувати худобу громадянами у містах і робітничих селищах.

Ще в 1956 році Хрущов пропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко отримували на трудовні, вважаючи, що особисті підсобні господарства втрачатимуть таким чином своє значення і незабаром зникнуть зовсім. Тому за 1954 -64 рр. поголів'я ВРХ у підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14 %, поголів'я свиней - на 20 %, а овець і кіз - на 53 % [9]. В результаті, обсяг продукції, що надходила на ринки, зменшився, а ціни зросли.

Пізніше було переглянуто деякі з цих рішень. Так, постанова ЦК Компартії України від 2 листопада 1964 року "Про усунення необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців", знову дещо покращила становище населення. Виконуючи постанову, сільські комісії перевіряли обмеження, які були в присадибному землекористуванні після 1955 року, розробляли пропозиції по усуненню необґрунтованих обмежень, які обговорювались і вирішувались на зборах колгоспників. В процесі роботи таких комісій на Вінниччині виявлено, що в 26518 колгоспних дворів площею 4413 га. були обмежені розміри присадибних ділянок. Після 1955 р., проте, ділянки повернуто лише 7545 дворам, площею 1127 га. Окремим дворам обмеження розмірів присадибних ділянок було визнано обґрунтованим і їм земля не поверталася. В 29101 господарстві робітників і службовців радгоспів було обмежено розміри присадибних ділянок на площі 4761 га. Після перевірки було повернуто 27513 дворам 8546 га. Землі [10].

Значний резонанс в республіці знайшли події, пов'язані з реорганізацією МТС. На початок їх реорганізації, в Україні нараховувалось 1353 МТС. Замість них планувалось організувати 713 РТС і 560 їх відділень [11]. Техніку було вирішено продавати колгоспам. В МТС республіки на 1 січня 1958 р. сільськогосподарської техніки налічувалось на суму в 7,5 млн. крб. Колгоспам було продано техніки на суму 5,7 млн. крб. [12]. Слід зауважити, що продаж техніки в окремих регіонах республіки розпочався ще до прийняття і ухвалення закону.

Так, на Вінниччині, станом на 14 березня 1958 р. МТС області передали техніку 768 колгоспам і завершили передачу техніки 35 МТС [13]. Техніка, придбана колгоспниками, мала знаходитися у бригадах, тому обсяг робіт в них набагато зріс. Підвищувалася роль бригадира. За даних умов великого значення набуло переведення з жовтня 1958 р. всіх МТС на госпрозрахунок [14]. Через деякий час було зроблено перевірку стану розрахунків колгоспників з державою за одержану техніку. Так, у Копайгородському районі Вінницької області станом на 1 липня 1958 р. колгоспами внесено до сільбанку 26 тис.крб., що складало лише 10,1 % від загальної вартості одержаних колгоспами машин [15].

Аграрний сектор економіки радянської України

В Ободівському районі колгоспи придбали техніки на суму 3253729 крб., а внесли за неї лише 350 тис. що складало 10,7 % [16]. У Калинівському районі цієї ж Вінницької області продано техніки 30 колгоспам на суму 4890,5 тис.крб. Повністю розрахуватися колгоспи району передбачали до 1963 року [17].

У зв'язку з постановою Ради Міністрів СРСР від 10 жовтня 1958 р. за № 1195, раніше встановлені терміни оплати колгоспами придбаної техніки були переглянуті і розмір платежів за 1958 р. був збільшений на 405 млн.крб. Встановлені були наступні терміни оплати колгоспами придбаної техніки: 1958 р. - 2058 млн.крб., 1959 р. -1167,7 млн.крб., 1960 р. - 833,7 млн.крб., 1961 р. - 180,5 млн.крб., 1962 р.-66,4 млн.крб. і 1963 р.-31 млн.крб. Завесь 1958 рік колгоспи республіки заплатили 2082,8 млн.крб., що склало 48,5 % до загальної вартості придбаної техніки [18].

Як засвідчив досвід, реорганізація МТС і обов'язковий викуп колгоспами техніки завдали господарствам значних фінансових та економічних труднощів. На 1 липня 1958 р. із 13467 колгоспів республіки придбали техніку 12712 колгоспів, або 94 % [19]. При реорганізації МТС було допущено ряд істотних недоліків. Партійні рішення щодо розвитку сільського господарства нерідко приймалися не на економічній основі, а вольовим шляхом. Рівень рентабельності колгоспного і радгоспного виробництва залишався низьким.

Об'єктивна необхідність кардинальних змін в економіці зумовила появу нерентабельних програм. Однією з них стало поспішне і не завжди виправдане розширення площ посівів кукурудзи та інших "диво-культур". Уже в червні 1954 р. з трибуни чергового пленуму М.Хрущов звернувся до працівників сільського господарства із закликом про розширення посівів кукурудзи.

У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили 3 млн. гектарів кращих земель для "цариці полів" як називали кукурудзу [20]. Однак, одержаний результат був абсолютно зворотний затracенням зусиллям і ресурсам. Розширення посівних площ кукурудзи негативно вплинуло на виробництво основного хліба - озимої пшениці, атакож гречки, картоплі та ін.

Свою данину цій програмі віддала і Вінниччина. В 1954 р. посіви кукурудзи в області становили 127 тис.га., а вже в 1955 р. - 279 тис.га. [21].

Кукурудзяна епопея не тільки не вирішила зернову проблему (після неврожаю 1963 р. зерно почали імпортувати із США і Канади), а й знову продемонструвала українському селянству, що командно-адміністративна система, як і в сталінські часи, була єдиним реальним господарем на їхній землі.

Ще одним грандіозним хрущовським проектом стала програма в тваринництві. Її суть полягала в тому, щоб у найближчі роки наздогнати США у виробництві м'яса, масла і молока в розрахунку на душу населення. Ця програма вперше була висунута навесні 1957 р. На Вінниччині в 1957 р. виробництво молока, у порівнянні з 1953 роком, зросло в 3 рази, виробництво м'яса-більше ніж в три рази, а свинини - в 5 разів. Особливо різке зростання відмічалось 1957 року [22].

Але в результаті "гонки за лідером", яка вимотувала сили, енергію і ресурси, все закінчилось тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці у 1964 році впало до 92%, рівня 1958 року [23].

Фактично, кожна з цих програм, тією чи іншою мірою, зазнала краху, хоча в кожній з них, враховуючи їх ділове спрямування, було немало корисного та реалістичного. Нездійсненними їх робили, як правило, грандіозні масштаби, форсовані темпи, тобто вади, які характерні для функціонування командно-адміністративної системи.

Починаючи з 1958 р. у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо у період від 1950 р. до 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то з 1958 р. до 1964 р. - лише на 3%. Таке становище склалося і загалом по країні. Темпи розвитку сільського господарства пригальмувались. Воно знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки.

Таким чином, стан сільського господарства, який склався наприкінці 50-х - початку 60-х років ХХ ст., вимагав радикальних реформ, спрямованих на його інтенсифікацію, господарчу ініціативу, зацікавленість в результатах праці. Спроба здійснення цих реформ пов'язана з іменем М.С.Хрущова.

7. Баран В. Україна 1950 - 60рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996; Панченко П.П. *Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)*. - К., 1995; Сурний Г.І. *Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс*. - К, 1991; Тимченко СМ. *Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959 - 1989*. - Запоріжжя, 1995

2. *Матеріали симпозиуму з проблем аграрної історії І НАН України: Інститут історії України (СВ.Культурний (відп.ред.) М.Л.Бушин (уклад.), А.Г.Морозов (уклад.)*. -К, 1996. -Ч.1.- 95 С; Там само. -Ч.2.- К, 1996. -144 С; *Українське селоу20 - 90-х рокахХХстоліття (Короткий історико-економічний нарис) // Беренштейн Л.Ю., ПанченкоП.П. та ін.* -К, 1998

3. *Історія України: нове бачення у 2-х т. Т.2. Під загальною редакцією академіка В.А.Смоля.* - К, 1996; Панченко П.П.,Шмарчук В. *Аграрна історія України*.-К, 2000

4. Курносое Ю. *Соціально-політичний розвиток УРСРу 50-х - першій половині 60-х рр. // Укр. істор. журнал.* -1990. - №5. - С 79

Аграрний сектор економіки радянської України

5. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. істор. журнал. - 1998. - №3. - СІ 20;
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ України) Ф.2 Оп.2. - Спр.4634. - Арк.7
7. Державний архів Вінницької області (даліДАВО) Ф. 136. - Оп.41. - Спр. 354. - Арк. 11
8. Там само. - Арк. 16
9. Бойко О.Д. Історія України. -К. 1999. - С 446
10. ДАВО. - Ф.136. - Оп.54. - Спр.202. -Арк.72
11. ЦДАВО України. -Ф.2.- Оп. 9. - Спр. 3931. - Арк. 43
12. Там само. - Спр. 5208. - Арк. 1
13. ДАВО. - Ф. 136. - Оп.47. - Спр. 342. - Арк.44
14. ЦДАВО України. -Ф.2.- Оп.9. - Спр. 5208. - Арк. 3
15. ДАВО. - Ф.136. - Оп.45. - Спр.323. -Арк.2
16. Там само. -Арк. 9
17. Там само. - Арк. 8
18. ЦДАВО України. -Ф.2.- Оп.9. - Спр. 5208. -Арк.2
19. Там само. - Спр.3931. -Арк. 44
20. Кульчицький С.В. Вказана стаття. - С. 120
21. ДАВО. - Ф.136. - Оп.41. - Спр.343. -Арк.170
22. Там само. - Оп.47. - Спр.363. - Арк.86
23. Бойко О.Д. Вказана праця. - С 448

Ковпак Л.В. (м.Київ)

Участь України в освоєнні цілинних земель (1954-1961 рр.).

Протягом 1954-1961 років в СРСР в галузі сільського господарства здійснювався проект , який передбачав введення в сільськогосподарський обіг земель східних регіонів (Казахстан, Сибір, Урал, Поволжжя та ін.), вкритих природною рослинністю , які віками не спахувались . Загалом були зорані площі - 41,8 млн. га. (в тому числі в Казахстані - 25 млн. га). Освоєння цілини стало одним з виявів екстенсивного підходу до розв'язання зернової проблеми в СРСР.

Після смерті Й. Сталіна (1953) розпочався період пошуків нових орієнтирів в економіці, зокрема шляхів подолання хронічного відставання сільського господарства .Ідея освоєння нових земель була висунута за ініціативою нового радянського керівника М.С.Хрущова у лютому 1954 р. З метою найшвидшого розв'язання зернової проблеми в СРСР, підйому сільськогосподарського виробництва серед інших заходів було ухвалено активізувати освоєння цілинних і перелогових земель. Необхідно було зорати й засіяти гігантські степові простори в східних регіонах СРСР. В цих районах були складні кліматичні умови, не існувало виробничої бази, соціальної інфраструктури. В країні була організована гучна пропагандистська кампанія, передовсім серед молоді. Велика кількість юнаків й дівчат з ентузіазмом від'їжджали на ешелонах в райони Казахстану , Поволжжя, Уралу, але потрапляли, як правило, в складні соціально-побутові умови через відсутність належного забезпечення проголошених заходів.

Освоєння цілини провадилось за рахунок господарств Європейської частини СРСР, зокрема України. Проект передбачав використання величезних фінансових, людських, матеріально-технічних ресурсів, і значну частину витрат повинна була взяти на себе Україна. Важливим фактором було збільшення капіталовкладень на розвиток сільського господарства в цілинних районах, при цьому різко зменшувалось фінансування для України.

Україна внесла величезний вклад в освоєння цілини, зокрема, у розв'язання проблеми забезпечення кадрами робітників, спеціалістів, в матеріально-технічному оснащенні цілинних господарств. Вже до кінця березня 1954 до партійних, комсомольських та профспілкових організацій, до правління колгоспів України надійшло 65 тис. заяв громадян з проханням направити їх на освоєння цілини. Важливу роль у забезпеченні цілини робочою силою відіграла молодь. Лише у 1954-1956 рр. за путівками комсомолу на постійну роботу в цілинні райони виїхало 80 тис. чол. В особливій потребі були механізатори. 22 лютого 1954 з Києва відправився поїзд молодих трактористів Броварського, Бородянського і Києво-Святошинського районів. На початку березня 1954 лише з Дніпропетровської та Вінницької областей в Кустанайську область виїхало 460 механізаторів, із Херсонської в Цілиноградську область - 327 механізаторів. Тільки до кінця березня 1954 з України на цілину виїхало 20 тис. чол., головним чином механізатори, з них у Казахстан -11 тис. . До січня 1954 з України відїхало на роботу в цілинні райони 1400 інженерно-технічних працівників. Протягом 1954-1955 на цілинні землі виїхало понад 60% випускників сільськогосподарських вузів, технікумів і училищ механізації сільського господарства. Лише у 1954-1955 в райони освоєння нових земель

Аграрний сектор економіки радянської України

Казахстану прибуло з України понад 93 тис. чол. Значною була кількість спеціалістів управлінської ланки, котрі працювали директорами радгоспів, агрономами, бухгалтерами.

Велику допомогу надала Україна цілинникам кадрами масових професій. У 1955 з усіх областей були направлені у цілинні райони 3100 будівельників, які споруджували пункти заготівлі зерна, інші господарські, житлові та культурно-побутові об'єкти. Навесні 1961 із Києва та області у Цілиноградський край приїхало 400 будівельників, а з Криму в Кустанайську обл. прибув спеціальний поїзд у складі 204 найкращих будівельників з машинами і устаткуванням, необхідними для будівельних робіт. Цілинниками стали понад 5 тис. жінок з України , які працювали в цілинних районах вчителями, медпрацівниками, зв'язківцями, доярками, трактористками, ін. До того ж кожного літа на сезонні роботи добровільно їхали з України сотні тисяч колгоспників, робітників, студентів, демобілізованих воїнів строкової служби, тощо. У 1954 до Кокчетавської області, на 1,5-2 місяці на збиральні роботи прибула тисяча колгоспників з України. Впродовж 1954-1960 з України для участі в збиранні врожаю лише у північні райони Казахстану було направлено понад 163 тис. чол. В той же час це завдавало великої шкоди господарствам України, адже допомога в освоєнні цілинних і перелогових земель іншим республікам надавалася в умовах скрутного становища в аграрному секторі України (нехватка техніки, кадрів, складне матеріально-технічне і фінансове становище господарств, тощо).

На цілинні землі направлялася найсучасна техніка. З України в райони освоєння цілини була вивезена велика кількість техніки - лише влітку 1954 МТС і радгоспи відправили в регіони освоєння нових земель Російської Федерації 9400 комбайнів та 1000 зерноочисних машин. Протягом 1954-1956 з України цілинники одержали 200 тис. тракторів, велику кількість комбайнів та інших машин. Понад 90 великих підприємств Києва, Харкова, Дніпропетровська, Львова, Одеси виконували державні замовлення з виробництва тракторів, бульдозерів, плугів, кранів, вантажівок, запчастин, різного устаткування. Лише у 1961 радгоспи і колгоспи цілинних районів Казахстану одержали близько 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених на українських підприємствах.

Важливе значення для створення міцної матеріально-виробничої бази цілинних радгоспів мала допомога України комплектами збірних будинків, будівельними матеріалами, продуктивною худобою, посівним матеріалом. Лише Чернівецька область у 1962 р. направила в цілинні райони Казахстану понад 1580 голів племінної худоби. Направлялося устаткування і ліки для лікарень, усе необхідне для оснащення шкіл , бібліотек. Трудящі Києва і Київщини відправили в Кустанайську обл. 13 тисяч книг.

Цілинні землі почали швидко освоюватись. Вже 1954 цілина дала більше 40% валового збору зерна в СРСР. Програма освоєння цілини мала результати, хоча з України вичерпувала ресурси, ослаблюючи її сільськогосподарське виробництво . За короткий час у цілинних районах вдалося створити сотні нових радгоспів з виробництва зерна та інших сільгосппродуктів. Лише протягом 1954-1956 рр. на землях Казахстану посланці України організували 54 радгоспи. Про величезну допомогу Україні засвідчували назви багатьох цілинних радгоспів: "Український", "Київський", "Одеський", "Чернігівський", "Херсонський", "Львівський", "Сімферопольський", "Дніпропетровський". Так, радгосп "Дніпропетровський" освоїв 39 тис. га цілини, до того ж були збудовані понад 200 жилих будинків, різних виробничих приміщень та культурно-побутових закладів. Багато українців оселилися на цілинних землях і залишилися там жити.

Цілинний край став крупним районом з виробництва зерна й продукції тваринництва. У 1960 держзаготівлі зерна в основних районах освоєння цілини з усієї площі посівів становили - 62% всіх заготівель хліба в СРСР. Був даний поштовх для швидкого розвитку східних регіонів - виникли тисячі добре оснащених колгоспів і радгоспів, нові селища і міста, промислові центри, змінилася не лише економічна, але й соціальна картина східних регіонів СРСР. У колись безлюдних степах постали електрифіковані селища й міста, простягайся шосейні та автомобільні дороги. Освоєння цілини супроводжувалося глибокими соціально-економічними змінами в житті місцевих жителів - зросла чисельність населення, за рахунок імміграції збільшилася питома вага осіб з вищою та середньою освітою. Серед негативів - екстенсивний шлях розвитку сільського господарства, що базувався на збільшенні сільськогосподарських площ, на збільшенні капіталовкладень, кількості техніки й кількості працюючих, тощо. Прискорене освоєння цілинних земель призводило до виснаження ще недавно родючих ґрунтів. Невисока врожайність цілинних земель, відсутність у цих районах належної матеріально-технічної бази й соціальної інфраструктури регіонів, незадовільні умови праці й побуту для людей - значно ускладнили подальше освоєння цілини. Подальший розвиток зернового господарства в цілинних районах потребували все більших і більших капіталовкладень з державного бюджету, робили зернове виробництво високовитратним і часто нерентабельним з огляду на високі собівартісні витрати на розвиток сільського господарства, розвиток виробничої і соціальної інфраструктури в цих регіонах. Однак Радянському Уряду не вдалося в цілому досягти такого , як планувалося, збільшення сільськогосподарського виробництва. Вже у 1963 р. СРСР постав перед необхідністю закуповувати зерно за кордоном. Адже "цілинний" проект означав екстенсивний шлях вирішення зернової проблеми в країні, який не міг забезпечити стійкого ефекту.

Аграрний сектор економіки радянської України

1. 1)Лютнево-березневий (1954) Пленум ЦККПРС. - К, Політвидав, 1954.
2. Хрущов М. С Доповідь на березневому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС.
3. Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 40-річчю УРСР 24 грудня 1957.) : Стенографічний звіт. -К, 1957. -С.78.
4. М.С.Хрущов і Україна. (Матеріали наукового семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.СХрущова). - К, Інститут історії України ВАНУ, 1995. - С.81,86.
5. Отчетный доклад ЦККП Казахстана VIII съезду Коммунистической партии Казахстана // Казахстанская правда. - 26 января 1956.
6. Экономика сельского хозяйства. -М., 1963. - С. 333.
7. Алексеев Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М.Всесвітня історія. XXст. - К, 1994.

Москальов Б.Г. (м.Харків)

Проблеми ефективного використання сільськогосподарської техніки в період "розвинутого соціалізму"

В сучасних умовах реформування аграрного сектору, створення умов для виникнення нової господарської системи реорганізація КСП, паювання, розвиток аренди та фермерства/ активне функціонування цієї системи гальмується відсутністю серйозних інвестицій, а також адекватної сфери матеріально-технічного обслуговування сільськогосподарського виробника.

В більшовицькій моделі модернізації, яка базувалася на форсованій індустріалізації, створенні в аграрному секторі високо механізованих, великих суспільних господарств і досягнення таким чином найвищої в світі продуктивності сільськогосподарської праці, планувалось здійснити "ціною величезної технічної еволюції" [1,187].

Основним важелем при здійсненні цих планів стала єдина державна технічна політика в сільському господарстві, яка сформувалася в перші десятиріччя радянського ладу. Вивчення окремих аспектів цієї політики має, на наш погляд, не тільки суто науково-історичний характер, а і допоможе більш свідомо здійснювати на нових засадах технічну політику в умовах формування ринкового господарства.

Однією з головних проблем, з якою зіткнулося радянське керівництво в ході модернізації сільського господарства, була ефективність використання та обслуговування техніки. Вже в перші роки індустріалізації на зміну існуючій серед більшовиків ідеалізації можливостей техніки в нових соціальних умовах (М.Бухарін, наприклад, писав: "...мільйон тракторів в Америці по своєму виробничому ефекту дає вдвічі-втричі менше, ніж мільйон тракторів у нас... Сама машина голосує за соціалістичний лад!" [2,33]. прийшло розчарування. І.Сталін, виступаючи на І з'їзді колгоспників-ударників (1933 р.), констатував: "... наші машини та трактори використовуються зараз погано. Земля наша обробляється так-сяк. Варто тільки покращити використання машин та тракторів, варто тільки покращити обробку землі і ми доб'ємося того, що збільшимо кількість наших продуктів, вдвічі, втричі". [3,248]).

Створена в 30-ті роки державна система МТС була викликана гострою нестачею сільськогосподарської техніки, кадрів спеціалістів та механізаторів, слабкістю ремонтно-обслуговуючої бази. Монополізувавши виробничо-технічне обслуговування колгоспів та радгоспів, ця система, в той же час, нерідко входила в протиріччя з інтересами господарств, породжуючи малоефективне використання сільськогосподарської техніки та низьку якість робіт.

За життя І.Сталіна всі спроби ліквідувати МТС зустрічали рішучий опір. У відповіді економістам А.Санінін та В.Венжеру І.Сталін охарактеризував їхню пропозицію про продаж техніки колгоспам як спробу "повернути назад колесо історії" [4,213]. В кінці 50-х років під час хрущовського "великого десятиріччя" МТС були ліквідовані і техніка була продана колгоспам. Проте, ліквідація державної монополії на виробниче обслуговування колгоспів мала тимчасовий і частковий характер.

В лютому 1961 року за прикладом західних дилерських фірм було створено "Союзсільгосптехніку" при Раді Міністрів СРСР, яка стала займатися продажем сільськогосподарської техніки, запчастин, мінеральних добрив, організацією ремонту та використання машин в колгоспах та радгоспах. Ліквідація МТС, проведена квапливо та огульно, без врахування місцевих умов, завдала, як відомо, серйозного удару технічній базі сільського господарства, економіці господарств і не привела до якісних змін в роботі технопарку.

вирішували проблему ефективного р вільної конкуренції між фірмами, які обслуговували сільськогосподарське виробництво, радянська система намагалась знайти єдину оптимальну систему експлуатації, техобслуговування та ремонту техніки. Вільній конкуренції західного агробізнесу радянська система могла протиставити конкуренцію відомств і місцевих партійних комітетів. Нова монополія, що виникла на початку 60-х років - заводи-виробники, "Союзсільгосптехніка" - не залишали вибору колгоспам та радгоспам. "Союзсільгосптехніці" протистояло Міністерство сільського господарства СРСР з усіма республіканськими організаціями та відомствами свого підпорядкування, яке об'єктивно більше інших відомств відстоювало інтереси колгоспного сектору.

Особливо загострилася міжвідомча боротьба після відставки М.Хрущова. В березні 1965 року на Пленумі ЦК секретар ЦК Компартії Вірменії Я.Н. Заробян поставив питання про реанімацію МТС у формі госпрозрахункових машиноексплуатаційних або машинопрокатних станцій з потужною ремонтною базою. [5, 218]. За концентрацію інженерної служби в районних відділеннях "Сільгосптехніки" висловився і секретар ЦК Компартії Білорусії К.Т.Мазуров [5,76-77].

Зі своєї сторони міністр сільського господарства СРСР В.Мацкевич вніс в ЦК і уряд пропозицію про те, щоб вилучити з ведення "Союзсільгосптехніки" такі функції як експлуатацію, частковий ремонт, держтехнагляд, технічне обслуговування машин, [6, арк.5-6]. Створена Президією ЦК спеціальна комісія під керівництвом Д.С.Полянского, в яку ввійшли представники ЦК компартій союзних республік, погодилася в основному з пропозиціями міністра сільського господарства.

Спроба О.Косигіна здійснити економічну реформу в середині 60-х років поринула у пісок разом з чехословацькими подіями. А курс на інтенсифікацію сільського господарства та наміри брежневського керівництва змінити структуру бюджетних капвкладень на користь аграрного сектору розбилися об традиційний залишковий принцип фінансування цієї галузі народного господарства. Так, в лютому 1970 р. в ЦК на ім'я Л. Брежнєва була направлена доповідна записка за підписом міністра сільського господарства В.Мацкевича, голови "Союзсільгосптехніки" О.Єжевського та міністра меліорації і водного господарства Є.Алексеевського "Про серйозні розбіжності з Держпланом СРСР по проекту плану розвитку сільського господарства на 1971-1975 роки". В цій записці підкреслювалося, що ставлення до сільського господарства в країні неадекватне тому місцю, яке воно займає в економіці.

Таку ситуацію спричинила існуюча система планування, коли при розробці державних планів фактично ігнорувався балансовий метод планування та систематично не задовольнялися потреби сільського господарства в капіталовкладеннях та матеріально-технічних засобах, необхідних для виконання запланованих обсягів виробництва [6, арк.121-125]. Характерними в цьому відношенні, - відмічалось в записці, - є методи планування та фінансування сільського господарства у восьмій п'ятирічці. Незважаючи на рішення партії та уряду про вишукування додаткових коштів на розвиток сільськогосподарського виробництва, прийняті після березневого (1965 р.) пленуму ЦК, Держплан СРСР при розробці річних народногосподарських планів зменшив обсяг капіталовкладень на 9,7 млрд. крб., або на 23% (по народному господарству це зменшення склало 5,4%), залишивши обсяги виробництва та заготівель сільськогосподарської продукції без змін [6, арк. 122,126,130].

Спроби серйозного покращення роботи сільськогосподарської техніки згасали в лещатах адміністративної системи, перетворюючись в чергову конкурентну боротьбу відомств і партійних комітетів по прощтовуванню методів, досвідів та експериментів, які народжувалися в надрах організацій. Прикладом цього можуть бути Іпатівський та поточно-цикловий методи організації польових робіт; Богодухівський, Верхньохавський, Червоногвардійський методи експлуатації, технічного обслуговування та ремонту сільськогосподарської техніки.

Новий етап міжвідомчої боротьби розгорнувся навколо спроб Сільгосптехніки взяти під свій контроль технічне обслуговування МТП, яке велось в господарствах занадто погано. Епіцентром боротьби став так званий Богодухівський метод (Богодухівський район Харківської області), згідно якого Сільгосптехніка на основі договорів здійснювала комплексне технічне обслуговування МТП. Впровадження цього методу в Україні почалося в другій половині 60-х років і зустріло підтримку ЦК Компартії. Проте, ряд керівників і спеціалістів сільського господарства не без підстав вважали, що шляхом нав'язування згори "методів" керівництво Сільгосптехніки намагається вирішити свої відомчі проблеми, витягуючи з колгоспів та радгоспів додаткові кошти. Міністерство сільського господарства СРСР направило в Богодухівський район спеціальну комісію, яка уважно проаналізувала всі недоліки цього методу, а в березні 1971 р. міністерство розіслало всім союзним, автономним республікам, краям та областям листа, в якому вказало не впроваджувати Богодухівський метод як малоефективний [7, арк.274].

На захист Богодухівського методу виступила впливова українська партійно-господарська група. 16 серпня газета ЦК "Правда України" опублікувала статтю першого секретаря Богодухівського райкому, Героя Соціалістичної Праці М.Бурлака "Якщо досвід цінний", в якій гострий критиці були піддані сільгоспоргани та зам. міністра сільського господарства А.Кардапольцев, з ініціативи якого була направлена комісія в Богодухівський район. Посилаючись на Леніна, автор вимагав примусового впровадження прогресивного досвіду [8]. Вже на другий день ця стаття була направлена

Аграрний сектор економіки радянської України

в сільгоспвідділ ЦК КПРС [7, арк.270]. В серпні 1971 р. Політбюро ЦК КПУ рекомендувало Богодухівський метод для впровадження в усіх областях України [7, арк.7-8, 50]. У вересні М.Бурлак був викликаний в сільгоспвідділ ЦК КПРС і виступив там з доповіддю на виробничій нараді, одержав підтримку секретаря ЦК Ф.Кулакова, керівників відділу В.Карлова, М.Новікова.

Всупереч цьому міністерство сільського господарства організувало в грудні 1971 р. в Ленінграді Всесоюзну нараду по вивченню передового досвіду техобслуговування силами інженерної служби господарств, із застосуванням засобів діагностики. Проте, вже весною 1972 р. під тиском ЦК воно почало здавати позиції. Колегія міністерства сільського господарства, розглянувши питання про Богодухівський метод, прийняла рішення рекомендувати його колгоспам і радгоспам, які не мали своєї ремонтної бази [7, арк.27,29].

Понесли покарання зам.міністра, ряд працівників міністерства, в т. ч. автори "антибогодухівських" статей, що були опубліковані в службовому збірнику міністерства [7, арк.30, 67].

Богодухівський метод, як і ряд інших нових "методів", набув досить широкого розповсюдження в 70-ті роки, проте, серйозного впливу на становище справ в сільському господарстві він, як й інші методи, не справив.

Серед різноманітних документів, присвячених взаємовідносинам господарських відомств АПК, що зберігаються в фондах ЦК КПРС, особливий інтерес представляє виписка кореспондента газети "Сельская жизнь" О.Степаненко, яка була ним направлена в сільгоспвідділ ЦК в 1974 р. Будучи своєрідною відповіддю на поразку сільгоспів в боротьбі навколо "Богодухівського методу", вона докладно аналізувала недоліки цього методу, причини неефективності роботи Сільгосптехніки, робила висновок про шкідливість зростаючого монополізму цієї організації. Ці висновки в основному підтвердила і спеціальна комісія ЦК, створена для вивчення проблем, що були підняті в докладній записці О.Степаненко, яка направила свої пропозиції в Раду Міністрів СРСР [7, арк.44-81, 83-86, 101-102].

Після постанови ЦК і Ради Міністрів СРСР від 1976 р. "Про спеціалізацію та концентрацію сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції" почалося захоплення міжгосподарськими підприємствами по механізації (МТП), що об'єднували державну та кооперативну власність та формували єдину інженерну службу села. "Червоногвардійський" експеримент (від назви району Ставропольського краю) одержав розповсюдження і в Україні. В лютому 1980 р. Політбюро ЦК КПУ схвалило проект постанови Ради Міністрів УРСР про проведення експерименту в Дніпропетровській, Житомирській та Черкаській областях і створенню районних МТП у Верхньодніпровському, Ємільчинському та Звенигородському районах цих областей [7, арк.13]. На початок 1985 р. МТП діяли на основі 50 районоб'єднань, які обслуговували 273 колгоспи та 211 радгоспів [6, арк.41].

Особливість всіх цих методів була в тому, що, показуючи непогані результати в підвищенні продуктивності праці та ефективності використання сільськогосподарської техніки на регіональному рівні, при більш широкому розповсюдженні цих методів в масштабах республіки, або навіть всієї країни, вони втрачали свою ефективність, опускалися до традиційних показників роботи технічних парків.

З початком перебудови і створенням Держагропрому, коли Сільгосптехніка і МСГ стали одним відомством, були ліквідовані МТП та інші експерименти і методи, як такі, що не виправдали себе. Шляхи підвищення продуктивності сільськогосподарської праці та ефективності роботи сільгосптехніки в сучасних умовах суспільство шукає на основі іншої, несоціалістичної моделі модернізації аграрного сектору.

1. Ленин В.И. Поли. собр. соч.

2. Бухарин Н.И. Этюды. -М.-Л., 1932.

3. Сталин КВ. Соч.

4. Сталин Й.В. Экономические проблемы социализма в СССР. - М., 1953.

5. Пленум ЦК КПСС, 24-26 марта 1965 г. Стеногр. отчет. - М., 1965.

6. Російський державний архів економіки.

7. Російський центр зберігання сучасної документації.

8. Правда України. - 1971 -18 серпня.

Аграрний сектор економіки радянської України

Кузнецов О.А. ^Дніпропетровськ)

Агропромисловий комплекс України в 70-х - першій половині 80-х років ХХ століття: соціально-демографічний аналіз

Українське національне відродження, як цілісний процес становлення та розвитку національної державності, пробудження національної самосвідомості і гідності, розвитку національної культури та мови, утвердження економічної незалежності має комплексний, багатогранний підхід. Суть його - в реалізації національної ідеї в усіх сферах життєдіяльності українського народу. В умовах будівництва незалежної Української держави найважливіші процеси відбувалися в економіці. Період переходу до ринкових відносин характеризується послідовним вирішенням питань, які вимагають свого принципового підходу. Зокрема, це стосується соціальної інфраструктури села.

Сільськогосподарське виробництво України підпорядковане загальним закономірностям розширеного відтворення, яке характерне для всіх сфер матеріального виробництва, і включає безперервне відновлення виробництва валового продукту, відтворення робочої сили і подальший розвиток та вдосконалення виробничих відносин. В загальній системі відтворення особливе місце належить відтворенню робочої сили. Воно включає не тільки суто фізичне її відтворення та розширення, але й моральний, духовний розвиток, духовне відродження особистості. Розвиток соціальної інфраструктури села в умовах переходу до ринку повинен спрямовуватися на відтворення робочої сили, здатної ефективно функціонувати саме в ринкових умовах.

У зв'язку з цим, важливим є вивчення політики держави по відношенню до соціального розвитку села в період одного із етапів адміністративно-командної системи, а саме в 70-і - першій половині 80-х років.

Природні особливості, соціально-економічні характеристики особи є головними елементами продуктивних сил суспільства, незалежно від системи виробничих відносин. Тільки людина володіє трудовим, розумовим та інтелектуальним потенціалом, який використовується в процесі виробництва матеріальних благ і створення духовних цінностей.

В досліджуваній період аграрний працівник виступав як основний виробник матеріальних благ. В період 70-х - першій половині 80-х років йшов процес абсолютного та відносного скорочення сільського населення, а також зайнятих в сільському господарстві працівників. Ряд українських вчених-економістів оцінювали цей процес як закономірний і об'єктивний, необхідний для розвитку суспільства, оскільки науково-технічний прогрес забезпечує ріст продуктивності суспільної праці і одночасно вивільняє працівників із аграрно-промислового сектора [1]. При цьому часто посилюються на питому вагу чисельності зайнятих в сільському господарстві економічно розвинених країн, що потребує деякого уточнення.

По-перше, не можна ототожнювати поняття скорочення сільського населення і скорочення робочих рук зайнятих в сільськогосподарському виробництві. Якщо в результаті зростання продуктивності аграрної праці вивільняються працівники із сільськогосподарської сфери, для них, перш за все, необхідно передбачувати робочі місця в сільській місцевості. У випадку ж коли село не потребує додаткових робочих рук для розвитку несільськогосподарських галузей та соціальної інфраструктури села, їх доцільно перерозподілити територіально. Тому з економічної точки зору абсурдною є міграція вивільнених із сільськогосподарського виробництва працівників в міста при значній відсутності в сільській місцевості України належної кількості і якості доріг, необхідного і потрібного людині медичного, транспортного, торговельного, комунального, культурного та інших видів агросервісного обслуговування населення. В цій ситуації суспільство несе подвійні витрати: з одного боку, матеріальні витрати держави (мається на увазі при організації переселення працездатного населення та їх сімей), а з іншого боку - моральні витрати мігрантів при адаптації в період обживання їх на нових місцях.

В зазначений період Міністерством сільського господарства щорічно розроблявся Державний план переселення і будівництва житла для переселенців в колгоспах. Наприклад, Державним планом на 1971 рік ставилося за обов'язок Донецькій, Кіровоградській, Кримській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській областям прийняти переселенський сім'ї в кількості 3390 і побудувати будинків 3390 [2]. В указі № 832 "Про затвердження плану розвитку сільського господарства на 1971 рік по підприємствах і організаціях Міністерства сільського господарства УРСР" наказувалось: начальникам обласних управлінь сільського господарства, директорам науково-дослідницьких установ і сільськогосподарських навчальних закладів, керівникам господарств забезпечити необхідний прийом сімей переселенців, трудове та

Аграрний сектор економіки радянської України

господарське їх забезпечення (адаптування), а також створити для працівників, які направляються в господарства організованим набором, необхідні виробничі та житлово-побутові умови [3].

Із переписки ЦК Компартії України з Радою Міністрів України видно, що переселенська політика мала серйозні проблеми в забезпеченні житлом. Так, в 1970 році констатовалося, що в областях Української РСР за рахунок кредитів Держбанку побудовано 10303 будинки при плані 12950, або 79,6 відсотків, в тому числі в радгоспах - 7044, колгоспах - 2910 та птахофабриках. Із загальної кількості будинків, які необхідно було передати переселенцям в особисту власність, передано 9164 або 47 відсотків. Крім цього використовується не за призначенням 1967 будинків, із яких 168 - на господарські потреби і 1799 - заселено не переселенцями, а 2446 будинків заселено переселенцями без передачі в їх особисту власність [4].

Поряд з цим необхідно відзначити, що неорганізована міграція, яка переважала на Україні, завдавала матеріальні та моральні втрати і витрати, котрі повністю лягали на плечі переселенців. В зв'язку з цими умовами в сільській місцевості складалася несприятлива демографічна ситуація, звужувалася база демовідтворюючих процесів.

По-друге, не можна ототожнювати абсолютне скорочення сільського населення з відносним його скороченням. Із стрімким розвитком науково-технічного прогресу відбувається зростання абсолютної та відносної чисельності населення міст, а значить, скорочується доля сільського населення. При цьому абсолютна чисельність жителів сіл може залишатися стійкою, скорочуватися або навіть збільшуватися. Цей процес цілком і повністю залежить від темпів динамічного (природного та механічного) руху сільського населення і вивільнення працівників із аграрного виробництва.

Щодо абсолютного та відносного скорочення зайнятих в сільському господарстві, то на Україні цей процес відбувався під впливом не тільки науково-технічного процесу, а й соціальних умов праці та побуту сільських жителів. Однак рівень і темпи росту продуктивності аграрної праці при адміністративно-командній системі планувались так званним факторним методом, виходячи із очікуваних результатів науково-технічного прогресу без врахування соціальних умов праці та життя людей в сільській місцевості. Вивільнення працівників із сільського господарства розраховувалося індексним методом, в основі якого лежали очікувані темпи росту продуктивності аграрної праці та обсягів сільськогосподарського виробництва. Однак, прогнозовані темпи росту продуктивності праці не завжди досягалися, а абсолютне скорочення зайнятих в сільському господарстві відбувалося не стільки внаслідок підвищення продуктивності праці, скільки в результаті незадовільних умов праці та життя на селі. Тому реальне вивільнення працівників із сільського господарства не компенсувалося їх скороченням в даній галузі народного господарства. На фоні швидкого збільшення міського населення це створило продовольчу проблему, що призвело до кризової демографічної ситуації в сільській місцевості і соціальному занепаду українського села.

В перехідний період до ринку для успішного вирішення продовольчої проблеми і відродження українського села, на нашу думку, необхідно стабілізувати, а в регіонах з особливо глибоким кризовим демографічним станом та дефіцитом робочої сили в сільському господарстві - збільшити абсолютну кількість сільського населення і зайнятих в аграрному секторі.

По-третє, при зіставленні питомої ваги зайнятих в сільському господарстві на міжнародному рівні необхідно враховувати біокліматичний потенціал аналізованих держав, порівнюваність статистичного обліку аграрних працівників, а також агросервісне обслуговування галузі. Наприклад, при зіставленні зайнятих в сільському господарстві України і США необхідно враховувати, що в США біокліматичний потенціал в 4-8 раз вище, а в агросервісному обслуговуванні (від технічного забезпечення, переробки сільськогосподарської продукції до банківського обслуговування аграрних працівників) взагалі не порівняти з нашим. Тому економічно обґрунтованим, на наш погляд, було б зрівнювання частини зайнятих не в сільському господарстві, а в продовольчому комплексі різних держав.

Структурно-динамічні зрушення чисельності сільського населення, а також трудового потенціалу села на Україні відбувалися під впливом трьох основних факторів: природного переміщення сільських жителів, адміністративно-територіальних перетворень сільської місцевості в міську або селища міського типу в селища, і, нарешті, міграція, тобто механічне переміщення сільських жителів.

Основні причини міграції сільського населення в досліджуваній період носили виробничий характер, частина тих, хто вибував із села на роботу складала 25-30 відсотків. З мотивами виробничого характеру нерозривно пов'язаний переїзд на нове місце проживання. На ці два мотиви посилаються 85-90 відсотків сільських мігрантів. Мотиви виробничого характеру, обумовлені важкими соціально-економічними умовами праці і життя українського селянства є домінуючими в міграційній його рухомості. Дослідження причин від'їзду в міста селян різних соціальних груп показали, що частина емігрантів-колгоспників вдвічі більша, ніж робітників та службовців. Це свідчить про те, що соціально-економічні умови життя колгоспників серед сільських прошарків населення найгірші. Оскільки ж вони склали основу частину сільського населення, інтенсивний від'їзд їх в міста обумовив соціальний занепад українського села, створив кризову демографічну ситуацію і дефіцит трудового потенціалу села.

Аграрний сектор економіки радянської України

Серед професійно-кваліфікованих груп сільських мігрантів по вибуттю перше місце займали механізатори, в основному у віці 20-40 років. Головними причинами переїзду їх із села до міста називались: перехід на іншу роботу, небажання працювати в сільському господарстві через недосконалу техніку і пов'язані з цим незадовільні санітарно-гігієнічні умови праці, на навчання і ряд інших мотивів.

На друге місце по інтенсивності міграційного вибуття населення із села можна віднести працівників тваринництва і особливо доярок. Цей процес обумовлений, перш за все, важкими умовами праці в результаті низького рівня механізації технологічних процесів в тваринництві. Так, в 70-і роки на фермах великої рогатої худоби рівень впровадження комплексної механізації (на 1.01.1973 року) по областях складав: Луганська-16,9 відсотків, Дніпропетровська -16,7 відсотків, Донецька - 20,1 відсотків, Запорізька - 15,4 відсотків, Миколаївська - 19,5 відсотків, Одеська - 11,4 відсотків, Херсонська -10,1 відсотків, Волинська - 2,45 відсотків [5]. Крім цього, однією з причин слід назвати ненормований робочий день з тривалими невиробничими перервами, незадовільні санітарно-гігієнічні умови праці, низька організація праці та відпочинку.

На третьому місці за інтенсивністю міграції сільського населення знаходяться працівники, зайняті на кінно-ручних роботах в рослинництві. Основними мотивами вибуття цієї категорії працівників із села є нерівномірність трудової діяльності протягом всього року в результаті сезонності сільськогосподарського виробництва, значні затрати ручної праці внаслідок низького рівня механізації робіт, незадовільний режим праці та відпочинку. Спільним для всіх професійно-кваліфікованих груп сільських мігрантів є низький рівень оплати праці. Не дивлячись на те, що в досліджуваній період відбувалося зростання номінального її розміру, всеодно вона залишалася нижчою, ніж у працівників несільськогосподарських галузей, а прогресуючі інфляційні процеси знецінювали оплату праці, значно скорочуючи трудові прибутки сільських працівників.

Таким чином, міграційний потік сільського населення - основна причина кризової демографічної ситуації в сільській місцевості України, старіння населення і трудових ресурсів аграрної сфери аграрно-промислового комплексу, формування дефіцитності балансу в сільському господарстві, звуження демографічної основи відтворення сільського населення і трупового потенціалу, соціального занепаду українського села. Тому регулюванням міграційних потоків сільського населення України є об'єктивною необхідністю відродження села. Воно повинно базуватися на реальному вивільненні робочої сили із сільського господарства з врахуванням перспектив розвитку галузі, історичних та географічних особливостей розселення людей, природно-економічних та соціальних факторів.

В умовах становлення ринкової економіки, на наш погляд, регулювання міграційних потоків повинно мати, перш за все, територіально-географічне спрямування в плані "село - село" з тим, щоб оптимізувати рівень забезпеченості аграрного сектора робочою силою в усіх регіонах України, оздоровити демографічну ситуацію і відродити кращі традиції українського села. Провідну роль в регулюванні міграційного процесу повинно грати не пряме директивне планування міграції через оргнабори і переселення, що було притаманне адміністративно-командній системі, а оптимальне поєднання факторів-регуляторів і факторів-умов, специфічних для конкретного аспекту міграції. Зокрема, регулюванню міграції механізаторів буде сприяти забезпеченість сільськогосподарського виробництва машинами, найновішою сільськогосподарською технікою, яка б відповідала сучасним санітарно-гігієнічним вимогам до умов праці. З розвитком нових форм господарювання необхідно забезпечити фермерів, орендарів, сільське господарство сучасною технікою з відносно простими, нескладними в експлуатації та управлінні машинами. В умовах ринку необхідно створити сервісну систему технічного обслуговування сільськогосподарських машин, щоб механізатор з їх допомогою виконував тільки технологічні операції в рослинництві та тваринництві.

Провідне значення, поряд з вище зазначеними, має соціальна проблема міграційних процесів. В колективах аграрних підприємств для механізаторів необхідно створити будинки відпочинку, оздоровчі установи, забезпечувати путівками в санаторії, гарячим харчуванням, спецодягом, надавати необхідні побутові та медичні послуги. Специфіка трудової діяльності механізаторів вимагає суворого чергування робочих та вихідних днів, дотримання оптимального режиму їх трудової діяльності.

Для регулювання міграційного відтоку працівників тваринництва вирішальним фактором і умовою є також підвищення рівня механізації технологічних процесів виробництва і скорочення витрат ручної праці. Тваринників необхідно забезпечити потрібним спецодягом, душевими, кімнатами відпочинку, санітарно-курортним оздоровленням.

Невід'ємним фактором, найважливішою умовою регулювання міграційного від'їзду працівників рослинництва є рівномірність зайнятості протягом всього року. Цього можна досягти шляхом розвитку в сільській місцевості міжсезонних підсобних підприємств і промислів, підприємництва комерційної та інших видів діяльності в осінньо-зимовий період, як про це свідчить досвід розвинених держав Західної Європи.

Для регулювання міграційних потоків сільської молоді і закріплення її в сільському господарстві, доцільно перенести навчальні заклади, в першу чергу професійно-технічні училища, технікуми, коледжі, аграрні вузи, а також навчальні заклади культурно-просвітницького і торгівельно-економічного профілю із великих міст в сільську місцевість та в периферійні селища міського типу.

Аграрний сектор економіки радянської України

Необхідно посилити профорієнтацію в загальноосвітніх школах щодо виховання у дітей пошани до хліборобської праці і сільськогосподарських професій.

Вирішальною умовою регулювання міграційних потоків усіх соціальних прошарків та професійно-кваліфікованих груп сільського населення є вирівнювання культурно-побутового обслуговування міського та сільського населення, соціальний захист селянства, повернення йому почуття господаря, впевненість у своєму майбутньому, підвищення матеріального добробуту сільських жителів. Вирішення зазначених проблем - завдання не тільки аграрного сектора, а й народногосподарського комплексу, всього суспільства.

1. Микульський К.И., Роговин В.З., Шатстин С.С. Социальная политика КПСС. - М.: Политиздат, 1987. - С.81; Селунская В.П. Социальная структура советского общества: История и современность. - М.: Политиздат, 1987. - С.209; Шохин А.Н. Социальные проблемы перестройки. - М.: Экономика, 1989. - С.243.
2. Центральний державний архів громадських організацій України. - Ф.27. - Оп.22. - Спр.2251. -Л.60.
3. Центральний державний архів громадських організацій України. - Ф.27. - Оп.22. - Спр.2251. - Л. 65.
4. Центральний державний архів вищих органів України. - Ф.4860. - Оп.4. - Спр. 156. -Л. 19.
5. Центральний державний архів вищих органів України. - Ф.1. - Оп. 32. - Спр. 732.-Л. 62.

Яніцька С.П. (м.Київ)

Трансформації аграрних відносин в українському селі в контексті історизму (80-ті роки ХХ століття)

Проблеми трансформацій в українському селі в кінці ХХ століття виявились в числі першочергових найгостріших в житті і діяльності українського суспільства. Сільське господарство протягом 80-х років продовжувало знаходитись у такому становищі, яке ще склалось за часів формування адміністративно-командної системи управління на основі максимального одержавлення сільськогосподарського виробництва, що постійно гальмувало соціально-економічний розвиток аграрної сфери. Селянин втрачав, як матеріальну зацікавленість у наслідках своєї праці, так і почуття справжнього господаря на селі в цілому.

Пошук шляхів виходу з соціально-економічної кризи неминуче ставить питання про оцінку історичного досвіду аграрних перетворень. Адже розвиток сільського господарства без врахування тих тенденцій, які склались в попередні періоди господарювання може призвести до нових прорахунків. Тому видається за потрібне історично осмислити різні сторони життя українського суспільства в недалекому минулому, зокрема у 80-ті роки ХХ століття. У цей час відбувалися кардинальні зміни в поглядах на місце і роль селянства в житті суспільства. Дані обставини спонукають до зосередження уваги пошуковців і аналізу змін, що здійснюються на селі. Адже селянське питання, розробка державою аграрної політики постійно перебували в центрі уваги.

Проблеми розвитку аграрних відносин в українському селі привертають увагу, в першу чергу, істориків, економістів і соціологів. Дослідження суспільствознавцями питань розвитку аграрної сфери останнього часу характеризуються новими підходами щодо оцінки даних процесів на селі і ґрунтуються на критичному осмисленні документів, законодавчих актів, періодичної преси, архівних матеріалів проблем українського села у 80-ті роки.

Вагоме місце займають дослідження історіографічного характеру з аграрно-селянського питання [1]. Фундаментальними виявились монографії В.П. Михайлюка "Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті - початок 90-х років)" та навчально-методичний посібник "Аграрні проблеми у працях українських істориків", які написані на початку 90-х років, і аналізують роботи, де розглядаються процеси в українському селі і після травневого (1982 року) пленуму ЦК КПРС [2].

Однак, у цих історіографічних працях не аналізується науковий доробок економістів, соціологів, де розглядаються процеси в українському селі у другій половині ХХ століття, в тому числі й у 80-ті роки, коли значно поглибилися кризові явища у сільському господарстві.

Позитивне враження справляє колективна праця, підготовлена вченими Інституту історії України НАН України і Національного аграрного університету "Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття" [3].

Значний фактологічний матеріал про зміни в аграрному виробництві на селі у 80-ті роки зосереджено у публікаціях і дисертаціях О.О. Бондарчука, В.П. Михайлюка, Г.Л. Сургая, В.П. Шкварця М.Ф. Дмитроченка, П.П. Панченка, С.М. Тимченка [4].

Аграрний сектор економіки радянської України

Зокрема, у монографії О.О. Бондарчука "Агропромислові асоціації: шляхи становлення" розглядаються проблеми розвитку агропромислового комплексу України у 50 - 80-х роках : кооперативний рух, взаємовідносини між містом і селом, проблеми ціноутворення, заготівель, закупівлі, переробки сільськогосподарської продукції та ін. Однак, ці проблеми розглядались автором з позицій існуючих в кінці 80-х років суспільних виробничих відносин в народному господарстві України.

З'явилися публікації в яких вже йшла мова про певні недоліки та труднощі в аграрній сфері України. Однак, замовчувалося, що у сільськогосподарському виробництві, по суті, використовувалися екстенсивні методи господарювання (вкладання великих коштів у хімізацію та меліорацію земель, збільшення кількості працюючих у певних галузях сільського господарства, оплата праці без врахування результатів праці тощо). Все це і призвело до неправильної оцінки процесів в аграрному виробництві. Після прийняття Продовольчої програми травневим (1982 року) пленумом ЦК КПРС в опублікованих невдовзі працях вже розглядалось питання про її суть та шляхи реалізації. І навіть в публікаціях другої половини 80-х років Продовольча програма виступає важливим фактором піднесення не лише сільськогосподарського виробництва, але й усієї економіки СРСР. Насправді, саме після прийняття цієї програми ще більше поглибилися кризові явища як в аграрній сфері України, так і в СРСР загалом [5].

Заслужують на увагу і праці зарубіжних істориків з проблем розвитку агропромислового комплексу СРСР, в тому числі України [6].

Після проголошення незалежності (серпень 1991 р.) дослідження аграрних відносин в українському селі проводяться на основі нових концептуальних підходів, які зумовлені утвердженням в Україні політичного, економічного та ідеологічного плюралізму.

В цьому плані слід відзначити публікації П.П. Панченка, який вперше в історичній літературі поставив питання про хронічний характер кризових явищ у сільськогосподарському виробництві України [7].

У 1995 році побачила світ монографія С.М. Тимченка "Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959-1989 рр.", у 1996 році - його ж монографія "Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-ті рр. ХХ ст.)". У 1993 році В.П. Михайлюк захистив докторську дисертацію "Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х - на початку 90-х років" [8].

Події 80-х років висвітлені також і у книгах В. Барана "Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.", Г. Касьянова "Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 рр.", які ґрунтуються на маловідомих архівних документах і дають можливість проаналізувати ті процеси, які призвели до кризових явищ в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України, в тому числі, і в агропромисловому комплексі [9].

Однією з перших спроб комплексного узагальнення процесів, що проходили в українському селі в умовах перебудови, стала колективна праця, підготовлена вченими Інституту історії України НАН України під керівництвом І.М. Маковійчука "Сучасне українське село: проблеми, пошуки. 1985-1990" [10].

Серед досліджень 90-х років слід відзначити публікації Н.Г. Барановської, М.М. Вівчарика, В.С. Чишка в яких аналізуються, головним чином, загальні закономірності розвитку сільського господарства, особливості соціальної політики та міжнародних відносин на селі. На основі статистичних, архівних матеріалів розкриваються неефективність та протирічливість аграрної політики, що здійснювалась і у 80-ті роки [11].

Великим досягненням став навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти "Аграрна історія України", який побачив світ у 1996 році [12].

В останні роки з'явився ряд колективних праць, зокрема монографії- "Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)", "Соціальний та демографічний стан сучасного українського села", "Демографічні процеси в сучасній Україні" [13].

Проблеми розвитку аграрного виробництва розглядаються і в працях з проблем державотворення, становлення та утвердження багатопартійності в Україні, діяльності громадських організацій тощо [14].

Заслужують на увагу також і дослідження економістів з проблем розвитку агропромислового комплексу як індивідуальні (П.І. Гайдуцького, О.А. Богущького, М.Г. Лобаса і П.Т. Саблука), [15], так і колективні. [16]

Однак, аналітичний розгляд досліджень проблем трансформацій аграрних відносин в українському селі, зокрема у 80-ті роки, дозволяє твердити, що й досі відсутні фундаментальні праці з проблем аграрної сфери як історичного, так і економічного характеру. Ряд принципово важливих аспектів про суть і цільове спрямування державної політики щодо розвитку агропромислового комплексу мало або й зовсім не стали предметом дослідження.

1. Панченко П.П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства. //Український історичний журнал.-1986. -№7. - С.26-33; СургайГ.І. Продовольча програма СРСР в українській радянській літературі. //Там же. -1986. -№1. - С. 100-109; Беренштейн Л.Ю. Наукова розробка проблеми розвитку агропромислового комплексу в історико-партійних дослідженнях // Там же. -1988. -№2. - С. 43-45; Павлов А.И. Социальные процессы на селе в 60-80-е годы. //Вопросы методологии и историографии. - К, 1991.
2. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті - початок 90-х рр. Київ-Луганськ, 1992; Аграрні проблеми у працях українських істориків (матеріали до спецкурсів). - К, 1994.
3. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. - К, 1999.
4. Бондарчук О.А. Аграрно-промисленні асоціації: пуги становлення. - К, 1991; Михайлюк В.П. Перестройка экономических отношений в аграрном секторе Украины (80-е годы. Общественно-политический аспект). - Луганск, 1991; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс- К, 1991; Дмитриченко М.Ф. На пути развития самостоятельности колхозов (Из опыта работы партийных организаций Украины).- Харьков, 1988; Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. - К, 1985.
5. Див.: Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы. //Беренштейн Л.Е. и др. -К.,1988; Социальное обеспечение решения Продовольственной программы. -К, 1989.
6. Див.: Субтельний О. Україна. Історія. -К, 1991; БоффаД. Історія Советского Союза. - Т.2. - М., 1992.
7. Панченко П.П. Деформації українського села у 80-х - на початку 90-х років. // Український історичний журнал. - 1992. -№1. - С. 18-29.
8. Сторінки історії УкраїниХХстоліття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги).- К, 1995.
9. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959-1989. - Запоріжжя, 1995; Його ж. - Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-ті рр. ХХ ст.).- Чернівці, 1996; Михайлюк В.П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х - на початку 90-х років. Рук. докт. дис. - КДУ, 1993.
10. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.- Львів, 1992; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. К, 1995.
11. Сучасне українське село: проблеми, пошуки. 1985-1990. -К, 1991.
12. Барановська Н.П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України. // Український історичний журнал. - 1994. - №5; Вівчарик М.М. Міжнародні процеси на селі: пошуки нових підходів. //Сучасне українське село: проблеми, пошуки. 1985-1990. -К, 1991. -С. 138-153; Чижко В.С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України.// Україна ХХ століття: характеристика, ідеологія, політика.- К, 1993.
13. Аграрна історія України. //ПанченкоП.П., СлавовВ.И, ШмарчукВ.А.-К.,1996.
14. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис).- К.,1998; Соціальний та демографічний стан сучасного українського села.- К, 1998; Демографічні процеси в сучасній Україні.-К, 1998.
15. Україна незалежна: сторінки історії. //Панченко П.П. та ін.-К, 1993; Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення.- К, 1997; Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України.-К, 1990; Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій.-К, 1991; Громадські об'єднання : їх роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України.// Беренштейн Л.Ю., Мигрин Г.П., Котигоренко В.Д. -К, 1997.
16. Лобас М.Г. Розвиток зернового господарства України. - К, 1997; Швець В. Відтворення трудового потенціалу села України. - К, 1992.; Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки. // Вдовиченко МХ. та ін. - К, 1992; Українське село: проблеми і перспективи. // ШепотькоЛ.О. та ін.-К, 1991; Человек в аграрной сфере. //ШепотькоЛ.А. і др. -К, 1991.

Демографічні аспекти життєдіяльності сільськогосподарських товаровиробників в сучасній Україні

У процесі розбудови громадянського суспільства в Україні, відбуваються докорінні зміни в економіці держави. Це виявляється в утвердженні ринкової економіки, формуванні нових соціальних верств населення, розвитку більш досконалих форм господарювання. Вказані моменти в широких масштабах виявляються в ході реформ аграрного сектора економіки України.

При аналізі трудових ресурсів у сільській місцевості важливо враховувати, що тут особливо інтенсивно відбувається процес депопуляції. У 1990-х роках чисельність сільського населення в Україні зменшилась майже на три мільйони чоловік. Це зумовлено чотирма моментами. **По-перше**, різким зменшенням народжуваності. **По-друге**, зростання смертності. **По-третє**, міграція сільського населення у міста. **По-четверте**, при визначенні чисельності сільського населення важливо враховувати зміни у адміністративних межах міських поселень, які досить інтенсивно відбувалися у 1990-х роках. Адже адміністративні межі міських поселень у значній мірі змінювалися за рахунок включення до їх складу територій, де проживали сільськогосподарські товаровиробники.

В сучасних умовах важливе значення має виявлені чіткості в тлумаченні понять, пов'язаних із демографічними аспектами. Зокрема, це стосується поняття "демографічний потенціал сімей". Немає підстав розглядати його як відображення вузько сімейних відносин щодо їх кількісного складу. Це поняття передбачає інтегральну характеристику можливостей усіх сімей у відтворенні населення країни в його кількісному і якісному визначеннях — власного і нового життя. Це підтверджується демографічними процесами, які відбуваються в Україні, в тому числі, у сільській місцевості.

Зменшення народжуваності призвело до того, що протягом 1996-2000 роках репродуктивна діяльність сімей не забезпечувала бодай простого відтворення поколінь, а ще 1992 року процес дітонародження у сільській місцевості України був настільки інтенсивним, що до 29-річного віку середньостатистична жінка народжувала 2,1.

Абсолютна чисельність сільського населення України за 1970 - 2000 роки зменшилась більш ніж на 5 мільйонів чоловік, або на 23,3 відсотка, а частка його у загальній кількості населення України скоротилась на 13,5 відсоткового пункту і становила в 1999 році 30,8 відсотка проти 45 відсотків в 1970 році. У 1991 - 1999 роках чисельність сільського населення зменшилась на 1,5 мільйони чоловік, або на 8,1 відсотків, а його частка в загальній кількості - на 11,4 відсоткового пункту. Старіння населення призвело до того, що на початку 1999 року третину сільського населення становили пенсіонери - їх питома вага була в 1,6 рази більше, ніж у містах.

Сучасний демографічний стан у сільській місцевості України характеризується: а) зменшенням народжуваності; б) тенденцією до старіння; в) зростанням смертності; г) депопуляцією.

У 1991 - 2000 роках в сільських населених пунктах України народилося 1 мільйон 487 тисяч чоловік, а померло до 1 мільйона 900 чоловік. Серед померлих до 65 відсотків у працездатному віці (18-59 років) і 45 відсотків старше працездатного віку [1].

У сільській місцевості впродовж 1998-2000 років більш як у 14 тисяч селах не зареєстрована народжуваність, у 4 тисячах взагалі не було дітей до п'яти років. В цілому ж Україні у 1998-2000 роках було 7 тисяч 514 бездітних сільських населених пунктів. Різко зменшилась чисельність населення навіть у регіонах, де сільськогосподарське виробництво носить традиційний характер. За період 1959-1993 роки у Сумській області сільське населення скоротилось на 49 відсотків (по всій Україні на 26,4 відсотка). Питома вага мешканців села населенні Сумщини зменшилась за вказаний час на 31,6 відсотка (по Україні на 22,2 відсотка) [2].

Структурно-динамічні зрушення чисельності сільського населення України відбуваються в двох протилежних напрямках: з одного боку, зменшується кількість дітей, підлітків та осіб працездатного віку, з іншого — зростає кількість пенсіонерів. Отже, сільське населення України швидко старіє, звужуються демографічні передумови демовідтворювальних процесів. До того ж, темпи цих динамічних зрушень у 1990-1998 роках набули стабільного, тенденційного характеру. Про це свідчать дані таблиці 1.

Зменшення абсолютної чисельності сільського населення синтезує в собі сумарну дію динамічних зрушень вікових груп селянства. З урахуванням цього, є підстави твердити, що абсолютне зменшення селянства відбувається, головним чином, внаслідок інтенсивного скорочення його демографічної основи—дітей віком до 15 років. Лише впродовж одного покоління кількість їх зменшилась більше ніж на третину.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Демографічна ситуація відображає також стан зайнятості та соціальної, професійної^ кваліфікаційної структури сільського населення. На початку 1999 року кількість зайнятих у народному господарстві сільських жителів становила менше 6 мільйонів чоловік, що на 20 відсотків менше ніж у січні 1998 року. Із загальної кількості зайнятих 74 відсотки працювали в галузі матеріального виробництва (з них у сільському господарстві — 69), в невикробничих галузях — 26 відсотків. Із загальної кількості зайнятих за межами свого села працював кожний четвертий (1,8 мільйона чоловік), а в містах і селищах міського типу кожний п'ятий — (1,4 мільйона чоловік) [4].

Таблиця 1 [3]

Соціальні групи	Чисельність (в млн. чол.)				1999 р.в%		
	1970	1980	1990	1998	1970	1980	1990
Колгоспники	15366,4	11887,2	9987,4		60,7	78,5	
Члени КСП							
Робітники і службовці	5681,3	6881,8	6846,6	7250,1	121	103,1	105,8
Підприємці	14,1	0,2	5,8	17,1	119,1	84	352,9
Фермери				38,2			100
Інші групи населення	12	5,4		13,8	131,7	292,6	
Особи, які тим часом приживають у сільській місцевості	184,1	206,5	165,3	173,2	71	63,3	96
ВСЬОГО:	21437,9	18981,1	17005,1	16,5	77,6	87,7	94,11

Утвердився певний розподіл зайнятості сільського населення, яке працює в різних галузях народного господарства, за віковими групами. Молодша вікова група (до 20 років) недостатньо залучена в офіційний трудовий процес. Вікова група 20 - 28 річного зайнятого сільського населення найбільше представлена по підприємствах промисловості, де кожен п'ятий (22 відсотки) має вік 20 - 28 років, і на підприємствах торгівлі, де цей показник складає 20 відсотків. Найменше молоді в апаратах органів управління. Зайняте населення віком 29-39 років в усіх галузях народного господарства представлене майже однаковою часткою — 30-33 відсотка. Винятком є органи охорони здоров'я, освіти, культури, соціального захисту, де працівники у віці 29 - 39 років складають 39 відсотків [5].

В умовах докорінної зміни економічних відносин в аграрному секторі надзвичайно актуальним стало питання про кадри для нових організаційно-виробничих структур, які сформувалися в результаті реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств. До середини 1990-х років майже 80 відсотків спеціалістів аграрного профілю працювали безпосередньо у виробничій сфері—колгоспах, радгоспах, міжгоспах. Вихідним моментом успішності підготовки нової генерації кадрів аграрного профілю є подолання кризової демографічної ситуації у сільській місцевості з тим, щоб поліпшити ставево-вікову та професійно кваліфікаційну структуру сільського населення, оптимізувати рівень забезпечення усіх форм господарювання ресурсами живої праці та кваліфікованою силою.

У 1991 - 2000 роках відбулися нові зміни у розстановці спеціалістів. Це зумовлено рядом об'єктивних обставин. У процесі реформування економічних відносин в аграрному секторі, насамперед, утворилися форми господарювання, які базуються на приватній власності на землю, майно, вироблену продукцію. Це, в основному, фермерські господарства, приватні підприємства і товариства з обмеженою відповідальністю. Наприкінці 2000 року серед сільгоспідприємств України вони становили відповідно 7,21 і 46 відсотків. Створили та очолили ці підприємства, переважно, колишні керівники КСП (72 відсотки) та їх спеціалісти (19 відсотків). Певна кількість спеціалістів продовжувала працювати у державних господарствах (радгоспах).

Розстановка спеціалістів у виробничих колективах і державних установах (у відсотках до загальної кількості тих, хто проживав у сільській місцевості (станом на 1 січня 1998 року)) [6].

Спеціаліст за фахом	Колективні с.г. підприємства	Селянські спілки	Спеціалісти за фахом	Радгоспи	Фермерські господарства	Приватні агрофірми	Сільгосп-кооперативи	Державні установи
Агрономи	58	10	6	11	4	1	2	8
Агрохіміки	38	24	10	5	1	—	—	22
Землевпорядники	3	—	—	2	—	—	4	91
Зооінженери	43	12	—	11	2	—	6	26
Економісти	43	6	5,8	10,2	2,5	—	4,5	29
Інженери-механіки	32	8	5,7	12	7,5	3,5	7,3	24

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Дані таблиці свідчать, що більшість спеціалістів усіх профілів на початку 1998 року продовжували працювати у колективних господарствах (КСП, селянські спілки, акціонерні товариства), організаційна побудова яких базувалась на основі поєднання приватної та кооперативної власності. Кожен десятий агроном, агрохімік, економіст, інженер-механік, кожний четвертий зооінженер працювали у державних установах.

У 1995 -1996 роках почали виявлятися негативні моменти у складі спеціалістів за віком і освітою. Із 366 тисяч спеціалістів, які у 1977 році працювали у аграрному секторі України, 36,9 відсотка мали вищу освіту, 63,1 - середню спеціальну, 64 тисячі спеціалістів-аграріїв були у віці до 30-ти років (16,6 відсотка), понад 206 тисяч-у віці до 49 років (54,2 відсотка), 110 тисяч-у віці 50 і старше років (29,2 відсотка). Отже, майже 85 відсотків спеціалістів були у віці понад 30 років.

Із загальної кількості спеціалістів, 12400 працювали керівниками господарств, 11289 (91 відсоток) мали вищу освіту, 1111 (9 відсотків) - середню освіту. Серед керівників господарств переважали особи у віці 31 - 49 років - 8318 (67 відсотків), 3705 (30,7 відсотка) були у віці 50 і старше років, та лише 287 (2,3 відсотка) - до 30 років. Головними спеціалістами колективних сільгоспідприємств і радгоспів працювали 67617 чоловік. 41418 (61,3 відсотка) були у віці 31 -49 років, 16061 (23,7 відсотка) - 50 і старше років, 10138 (15 відсотків) - до 30 років. 46952 (69,4 відсотків) мали вищу освіту, а 20655 (30,6 відсотка) - середню спеціальну освіту. Водночас, на різних посадах у вказаних господарствах працювали ще 201577 спеціалістів, в тому числі 149912 (74,4 відсотка) мали вищу освіту, а 51665 (25,6 відсотка) - середню спеціальну освіту. 41458 (20,6 відсотка) були у віці до 30 років, 117183 (58,1 відсотка) - у віці від 31 до 49 років, 49941 (21,3 відсотка) - 50 і старше років. 30000 спеціалістів і майже 70000 з середньою спеціальною освітою працювали керівниками середньої ланки (бригадири, управляючі відділками, ланкові, завідувачі фермами). Серед цієї категорії домінували працівники у віці від 31 до 49 років - 8593 8 (86 відсотків), 5993 (5,9 відсотка) були у віці 50 і старше років і лише 8066 (8,1 відсотка) - у віці до 30 років [7].

Своєрідно формувалися фермерські господарства. У 1996 - 1997 роках серед тих, хто став фермером - 59,9 відсотка раніше працювали у колгоспах, 19,7 -у радгоспах, 18 -у містах, 2,4 становили демобілізовані офіцери. Серед фермерів тільки 12 відсотків мали спеціальну сільськогосподарську освіту, 25,3 - пройшли спеціальну сільськогосподарську підготовку. Майже 83 відсотки глав фермерських господарств були у віці до 50 років. У 68 відсотків фермерських господарств було по 2 - 3 дітей у віці до 15 років [8].

Частина сільських товаровиробників, переважно середнього віку (35-45 років), перейшли працювати у комерційні та посередницькі структури, які обслуговують агропромисловий комплекс. Деякі з них стали брокерами, працівниками агроторгових домів, машинно-технологічних станцій, фірмових магазинів.

Характерним було й те, що значна кількість спеціалістів аграрного профілю працювала в органах виконавчої влади. У 1991 році в структурних підрозділах обласних і районних адміністрацій працювало 2620 спеціалістів аграрного профілю (переважно в управліннях сільського господарства). Серед них 2561 мали вищу і 59 середню спеціальну освіту; було 105 жінок і 2515 чоловіків. За віком вони розподілялися: до 30 років - 27, 31 - 49 - 1480, 50 і старше років - 1113, в тому числі 105 пенсійного віку. У 1996 році у вказаних структурах працювали 2253 спеціаліста. 2093 мали вищу і 160 середню спеціальну освіту. Серед них 28 були у віці до 30 років, 2145 — 31 - 49 років, 80—50 і більше років, в тому числі 526 пенсійного віку. Отже, за п'ять років кількість спеціалістів у підрозділах обласних і районних органах виконавчої влади зменшилась на 367 чоловік.

Зменшилося співвідношення за освітою—на 468 зменшилась кількість з вищою освітою, а чисельність тих, хто мав середню спеціальну освіту зросла майже втричі — на 101 чоловіка. Не відбулося поповнення спеціалістами до 30 років (було 27, а стало 28). На 665 осіб зросла кількість фахівців у віці 31 - 49 років. Водночас, у п'ять разів — з 105 до 526 — зросла чисельність людей пенсійного віку [9]. Фактично у складі працівників вказаних структур виконавчої влади залишилися працівники, які працювали в них до проголошення аграрної і земельної реформ.

Наведені дані свідчать, що у першій половині 1990-х років серед спеціалістів аграрного профілю домінували особи у віці 30 - 50 років. У віці до 30 років вони в середньому становили менше відсотків. Це в цілому відображало демографічну ситуацію, існуючу на той час в Україні.

Складна демографічна ситуація у сільській місцевості негативно впливає й на підготовку нової генерації кадрів аграрного профілю. Якщо у 1979 році питома вага дітей до 17 років становила 24 відсотки до їх чисельності, то у 1999 році — 20. Відповідно скоротився контингент учнів у загальноосвітніх школах сільської місцевості. За період з 1978 -1979 по 1999-2000 навчальний рік чисельність учнів загальноосвітніх шкіл скоротилась майже на 800 тисяч чоловік (з 2,7 мільйонів до 1,9). При цьому особливо зменшилась кількість учнів у старших класах і, відповідно, серед випускників шкіл. Причому, це є характерним, насамперед, для регіонів, де домінує сільськогосподарське виробництво (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області). Якщо у 1994 - 1995 роках в цілому по Україні різниця між містом і селом за кількістю тих, хто після закінчення 9 класів продовжував навчання в 10 класі була незначна — 2 - 3 відсотки, то в регіональному розрізі вона досягла 190 відсотків. Найнижчими ці показники виявилися у сільській місцевості Івано-Франківської області (38,6-38,8 відсотків випускників 9-х класів) [11]. Це призвело

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

до того, що й зменшилась їх кількість серед вступників до вищих навчальних закладів, в тому числі аграрного профілю. Якщо на початку 1990-х років серед студентів сільськогосподарських ВУЗів випускники загальноосвітніх шкіл сільської місцевості становили до 85 відсотків, то у 2000 році — менше 80 відсотків [12]. При цьому зменшилась чисельність студентів на факультетах, де вони традиційно становили абсолютну більшість — механізації сільського господарства, агрономічного тазооінженерного профілів.

На початку 1990-х років окреслилася тенденція зменшення набору до вищих навчальних закладів та професійних училищ. З 1990 по 1993 рік набір студентів до ВУЗів університетського статусу зменшився на 5,9 відсотка (з 881 до 829 тисяч чоловік). Різко зменшився конкурс серед вступників до університетів: у 1990 році на 100 місць подали заяви 205 абітурієнтів, а у 1993 році — 168 [12].

Отже, в сучасних умовах існує об'єктивна необхідність подолання кризової демографічної ситуації у сільській місцевості та розширення природної основи відтворення трудового потенціалу села. Лише на цій основі можливе поліпшення статево-вікової та професійно-кваліфікаційної структури сільського населення, рівня забезпечення агропромислового комплексу та соціальної сфери села ресурсами живої праці і кваліфікованою робочою силою. Для досягнення цього важливо і необхідно, на нашу думку, здійснити такі заходи:

стабілізувати абсолютну чисельність сільськогосподарського населення шляхом регулювання міграційних потоків сільських жителів та закріплення молоді в сільській місцевості, підвищення народжуваності та зменшення смертності сільського населення;

зупинити депопуляцію сільського населення;

сприяти зміцненню селянських родин;

створити достатню кількість робочих місць для сільських жителів за місцем проживання.

1. Підраховано за даними поточного архіву Державного Комітету статистики України про динаміку змін чисельності населення України у 1991-2000 роках. — 2000. Грудень.
2. Див.: Гольцов АТ. Умови життя сільського населення: соціально-географічна оцінка територіальних відмін (на прикладі Сумської області). Рукопис дисертації. - К. 1995. - 193 с.
3. Таблиця складена за даними поточного архіву Державного Комітету статистики України про динаміку чисельності сільського населення України у 1970 - 1998 роках.
4. Підраховано за даними: Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Департамент кадрової політики аграрної освіти та науки. Зведені дані про стан зайнятості, соціальну, професійну та кваліфікаційну структури працівників агропромислового комплексу України. - 1999. Лютий.
5. Там само.
6. Поточний архів департаменту кадрової політики, освіти та науки Міністерства аграрної політики України. - 2000. Грудень.
7. Таблиця складена за даними департаменту кадрової політики, освіти та науки про чисельність спеціалістів, про роботу спеціалістів аграрного профілю у сільськогосподарських підприємствах. - 1999. Лютий.
8. Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Департамент кадрової політики, освіти та науки. Довідка "Керівні кадри і спеціалісти у аграрному секторі". - 1997. Грудень.
9. Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Департамент реформування сільського господарства. Зведені дані про форми господарювання у аграрному секторі. - 1998. Січень.
10. Архів Міністерства аграрної політики України. Ф.Р27. Оп.1. Спр.512(212). Арк. 1 - 12.
11. Куценко В., Удовиченко В. Індекс людського розвитку: виміри його основних параметрів та шляхи їх підвищення. - Економіка України. №1.-К, 1997. с 26.
12. Поточний архів департаменту кадрової політики, освіти та науки Міністерства аграрної політики України. Довідка про прийом до ВУЗів аграрного профілю. - 2000. Грудень.

Гончарук Н.Б. (м.Київ)

Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України

Важливе місце в економічній структурі України займає аграрний сектор, необхідність відродження якого спонукала до прийняття реформаторських рішень, що передбачали ліквідацію державної монополії власності на землю та становлення її різноманітних форм, а надалі — трансформаційні перетворення з наданням пріоритетних прав приватній власності.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Важливою історичною подією стало прийняття Верховною Радою УРСР "Декларації про державний суверенітет України" (16 липня 1990 року), в якій проголошено про виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження її національним багатством. Власністю народу України проголошені земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України. Вперше у законодавчому акті, прийнятому Верховною Радою УРСР, вказувалось, що держава забезпечує захист всіх форм власності [1].

Ці положення в певній мірі конкретизувались у Законі "Про економічну самостійність Української РСР" (3 серпня 1990 року). В ньому дослівно записані наведені положення з "Декларації про державний суверенітет України". При цьому акцентовано, що до власності народу України належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, зв'язку, на транспорті, банки, кредитні установи, майно торгових, комунальних та інших підприємств, а також житловий фонд та інше майно на території України. Принципово важливими є положення: а) "власність в Українській РСР виступає у таких формах: державна, колективна, індивідуальна (особиста і приватна трудова власність) та інші, передбачені Законом форми власності"; б) "Українська РСР гарантує рівноправність всіх форм власності. Право власності охороняється законом" [2].

У Законі "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України" від 17 жовтня 1990 року проблеми власності відображались у двох статтях. У третій статті говориться про право трудових колективів і кожного його члена визначати форми власності та організації виробництва у порядку, встановленому чинним законодавством. У четвертій статті узаконювалась рівність всіх форм господарювання в агропромисловому комплексі як в організації виробництва, так і у володінні своєю продукцією. При цьому давався перелік цих форм: а) селянські (фермерські) господарства; б) радгоспи; г) підсобні сільські господарства підприємств і організацій; д) переробні та інші підприємства; е) кооперативи; є) акціонерні товариства; ж) орендні колективи; з) особисті підсобні господарства громадян [3].

18 грудня 1990 року Верховна Рада УРСР приймає Земельний кодекс, де було задекларовано базові положення аграрних відносин, зокрема, визнавалось право приватної власності на землю. Одночасно приймається Постанова Верховної Ради України "Про земельну реформу", де виголошувалось, що всі землі держави з 15 березня 1991 року стають об'єктом земельної реформи. При цьому відзначалося, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом держави до ринкових відносин. "Завдання цієї реформи, - вказувалося у Постанові, - є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну чи колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання і охорони земель" [4]. Згідно з вищезгаданими документами було проведено інвентаризацію та перерозподіл земель, виділені землі запасу. Паралельно розроблялись проекти формування і встановлення меж територій сільських Рад, в тому числі землекористування.

Вказані положення були відображені та конкретизовані у Законі "Про власність" (7 лютого 1991 року). Водночас тут сформульовані нові принципово важливі основи: а) кожен громадянин в Україні має право володіти, користуватися і розпоряджатися майном особисто, або спільно з іншими; б) власник має право використовувати належне йому майно для підприємницької діяльності; в) основою створення і примноження власності є праця громадян; г) громадянин набуває права власності на доходи від участі у суспільному виробництві, індивідуальній праці, підприємницької діяльності, вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладання інших угод, не заборонених законом. Підтверджуючи право індивідуальної та колективної власності, Закон визначив право громадян на довічне успадковане володіння землею для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва, будівництва та обслуговування житлових будинків і задоволення інших потреб, передбачених законом [5].

По-новому проблеми власності відображені у Законі "Про підприємства в Українській РСР" (27 березня 1991 року). Його друга стаття націлювала, що в Україні можуть діяти підприємства таких видів: - індивідуальне підприємство, засноване на особистій власності фізичної особи та виключно її праці; сімейне підприємство, засноване на власності та праці громадян України - членів однієї сім'ї, які проживають разом; приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина України, з правом найняття робочої сили; колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу, кооперативу, іншого статутного товариства, громадської та релігійної організації; державне комунальне підприємство, засноване на власності адміністративно-територіальних одиниць; державні підприємства, засновані на загальнодержавній (республіканській) власності; спільне підприємство, засноване на базі різних власників (змішана форма власності), причому засновниками спільного підприємства, відповідно до законодавства України, можуть бути

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

юридичні особи та громадяни України, а також інших держав; підприємство, засноване на власності юридичних осіб і громадян інших держав (роз'яснено, що створення таких підприємств регулюється окремим законодавством України). Третя стаття Закону зафіксувала право підприємств на добровільних засадах об'єднувати свою виробничу, наукову, комерційну та інші види діяльності, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству України. В статті давалась характеристика форм об'єднання підприємств. Це: а) асоціації; б) корпорації; в) консорціуми; г) концерни [6].

Асоціації є договірними об'єднаннями, створеними з метою постійної координації господарської діяльності. Вони не мають права втручатись у виробничу і комерційну діяльність будь-якого з її учасників. Корпорації також створюються на договірних засадах. Однак, вони діють на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників. Консорціуми - це тимчасові статутні об'єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети. Концерни являють собою статутні об'єднання підприємств промисловості, наукових організацій, транспорту, банків, торгівлі тощо на основі повної фінансової залежності від одного або групи підприємців. Вказані об'єднання діють на основі договору або статуту, який затверджується їх засновниками або власниками. Підприємства, що входять до складу зазначених організаційних структур, зберігають право юридичної особи [7].

Суть нових форм власності та господарювання в умовах переходу до ринкової економіки розкриваються у Законі "Про господарські товариства"(вересень 1991 року). У першій його статті визначено, що до господарських товариств, створених на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку, належать: а) акціонерні товариства; б) товариства з обмеженою відповідальністю; в) товариства з додатковою відповідальністю; г)командитні товариства; д) повні товариства. 12 стаття узаконила, що товариство є власником: майна, переданого йому засновниками і учасниками у власність; продукції, виробленої товариством в результаті господарської діяльності; одержаних доходів; іншого майна на підставах, не заборонених законом [8].

У грудні 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон "Про селянське (фермерське) господарство", яким було започатковано розробку пакету законодавчих актів, направлених на вироблення концептуальних принципів земельної реформи. В документах визначались основи діяльності нової форми в аграрному секторі як альтернативної державній: добровільність у створенні, самостійність господарювання, рівність з іншими формами господарювання в АПК та зайнятими в інших сферах народного господарства [9]. У Законі визначено, що селянське (фермерське) господарство а) є формою підприємництва громадян України, які виявили бажання власною працею виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою і реалізацією; б) є рівноправною формою ведення господарства поряд з державними, колективними, орендними та іншими підприємствами і організаціями, господарськими товариствами; в) має право бути засновником або членом асоціацій, консорціумів, корпорацій, акціонерних товариств, інших об'єднань, кооперативів, спільних підприємств по виробництву, переробці та реалізації сільськогосподарської продукції, що обслуговують АПК, а також несільськогосподарських підприємств і організацій, в тому числі з участю іноземних партнерів, брати участь у створенні або бути членом комерційних банків. Законом визначено, що селянське (фермерське) господарство діє в умовах самоокупності, фермеру надано право самостійно реалізувати свою продукцію на зовнішньому та внутрішньому ринках. Законом також передбачено надання допомоги в облаштуванні селянських (фермерських) господарств, їх матеріально-технічному постачанні, в підготовці, перепідготовці, підвищенні кваліфікації кадрів, а також в науковому забезпеченні шляхом проведення досліджень і підготовки рекомендацій щодо організації виробництва, розвитку науково-технічного прогресу, впровадженні компактного устаткування на базі новітніх ресурсозберігаючих технологій, що забезпечуються мережею науково-дослідних установ за рахунок державного бюджету, Українського державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств [10].

30 січня 1992 року Верховна Рада України приймає Закон "Про форми власності на землю", яким встановлюється можливість існування поряд з державною, колективною та приватною форм власності на землю та виголошувалась їх рівноправність [11].

Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (14 лютого 1992 року) визначив правові, економічні, соціальні та організаційні умови діяльності колективного сільськогосподарського підприємства (КСП). Це, як записано в першій статті закону, є добровільне об'єднання громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції діє на засадах підприємництва і самоврядування [12]. Встановлено, що об'єктами права колективної власності КСП є земля, інші основні та оборотні засоби виробництва, грошові та нові внески його членів, вироблена ними продукція, одержані доходи, майно, придбане на законних підставах. Об'єктами права власності підприємства визнані також частки у майні та прибутках міжгосподарських підприємств і об'єднань, учасником яких є підприємство. Вперше у законодавчих актах охарактеризовані суть пайового фонду майна членів КСП "До пайового фонду майна членів підприємства, - записано у 9 статті, - включається вартість основних виробничих і оборотних

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, цінні папери, акції, грошові кошти і відповідна частка від участі діяльності інших підприємств і організацій [13].

У першій та четвертій частині 10-ої статті по-новому розглядалось питання про право користування землею: а) земля може належати КСП на правах колективної власності, а також може бути надана на постійне або тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди; б) члену КСП, який побажав вийти з його складу для організації селянського (фермерського) господарства, земельна ділянка надається із земель запасу, а при їх відсутності - із земель КСП, придатних для сільськогосподарського виробництва в частині, що припадає на одного члена колективу [14].

Законами України від 13 березня 1992 року №2196 - XII, 5 травня 1993 року № 3179 - XII, Декретом Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 року № 15-92 "Про приватизацію земельних ділянок" вносяться зміни до Земельного кодексу, якими було закладено нову концепцію реформ, що полягала в наданні пріоритетного права на приватизацію землі тим, хто працює в сільському господарстві.

У Земельному кодексі охарактеризовані форми власності на землю, принципи передачі землі у власність і надання їй у користування, правові основи вилучення (викупу) землі, оренда землі, встановлення розміру плати за придбання землі у власність та земельного податку. У третій статті вказується на рівноправне існування державної, колективної та приватної форм власності. При цьому в статті четвертій зафіксовано, що "у державній власності перебувають всі землі за винятком земель, переданих у колективну і приватну власність". Тут же визначено, що суб'єктами права державної власності на землю виступають: а) Верховна Рада України - на землі загальнодержавної власності України; б) Верховна Рада Республіки Крим - на землі в межах території республіки, за винятком загальнодержавної власності. Принциповим є положення про те, що "землі, які перебувають у державній власності, можуть передаватись у колективну, або приватну власність, у тому числі оренду, за винятком випадків, передбачених законодавством України і Республіки Крим" [15].

П'ята стаття визначає суб'єктів права колективної власності на землю: а) колективні сільськогосподарські підприємства; б) сільськогосподарські кооперативи; в) садівницькі господарства; в) сільськогосподарські акціонерні товариства, в т.ч. створені на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств [16].

Відповідно до положення шостої статті громадяни України мають право на одержання у власність ділянок для: а) ведення селянського (фермерського) господарства; б) ведення особистого підсобного господарства; в) будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка); г) садівництва; д) дачного та гаражного будівництва. Визначено, що громадяни набувають право власності на земельні ділянки у разі: 1) одержання їх у спадщину; 2) одержання частки землі у спільному майні подружжя; 3) купівлі продажу, дарування та обміну. У восьмій статті визначені принципи оренди землі. Головний із них - земля передається в оренду без зміни цільового призначення [17].

Другий розділ присвячений визначенню напрямів використання земель для сільськогосподарського призначення; для певних потреб у містах, селищах міського типу, сільських населених пунктах (промислового, транспортного, житлового будівництва). Спеціально описано порядок використання земель природоохоронного, оздоровчого та історико-культурного призначення. Характерно, що в Земельному кодексі вже йдеться про моніторинг земель як систему спостереження за станом земельного фонду, в т.ч. земель, розташованих у зонах радіоактивного забруднення з метою своєчасного визначення змін, їх оцінки, відвернення і ліквідації негативних процесів. Розкрито також призначення державного земельного кадастру, який містить систему необхідних відомостей і документів про правовий режим земель, їх розподіл серед власників землі і землекористувачів, у тому числі і орендарів, за категоріями земель, про якісну характеристику і народногосподарську цінність земель [18].

13 березня 1992 р. Верховна Рада України приймає Постанову "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі", з якої фактично почалось юридичне оформлення сучасної аграрної політики і де було встановлено, що роздержавлення і приватизація земель сільськогосподарських підприємств і організацій проводитимуться починаючи з 15 травня 1992 року [19].

Загалом в період з 1991 по 1993 рр. було прийнято цілу низку законодавчих та нормативних актів, які проголошували рівноправність існування різних форм власності, встановлювали право приватної власності на сільськогосподарські землі, передбачаючи передачу землі з державної власності до колективної. Результатом цих заходів було роздержавлення майже 2/3 земель сільськогосподарського призначення, що носило виключно формальний характер, ставши фактично лише перереєстрацією колективних господарств (колгоспів) у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП).

З метою прискорення земельної реформи та надання їй більш дієвих форм, Президент України з листопада 1994 по серпень 1995 року видає низку указів. Зокрема, в Указі Президента України від 10 листопада 1994 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" визначалось, що невідкладним, першочерговим заходом у

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

здійсненні земельної реформи в Україні є приватизація земель, що знаходяться в користуванні сільськогосподарських підприємств та організацій, а також пропонувався новий механізм реформування земельних відносин. Він передбачав здійснення розподілу земель, переданих в колективну власність на земельні частки (пай) без виділення їх у натурі (на місцевості) та видача кожному члену КСП право на земельну частку (пай) [20].

Важливим нормативним документом цього періоду став Указ Президента України "Про порядок паювання земель переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 року, де вказувалося, що "право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, с/г акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства" [21]. Були визначені дещо інші принципи приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, паювання земель яких здійснюється після перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства. Створений під час передачі земель у колективну власність резервний фонд використовувався для передачі у приватну власність або надання у користування земельних ділянок переважно громадянам, зайнятим у соціальній сфері на селі, а також іншим особам, яких приймають у члени сільськогосподарських підприємств, або які переселяються у сільську місцевість для постійного проживання [22].

Суттєвими у розвитку законодавчих актів з питань земельної реформи та використання їх у практичній роботі стали розробки організаційно-методичних рекомендацій. Зокрема, важливим нормативно-правовим підґрунтям процесу паювання були Методичні рекомендації з паювання земель, що передані в колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям, затверджені Державним комітетом України земельних ресурсів від 20 лютого 1996 року.

Протягом 1996 р. було завершено перший етап земельної реформи - роздержавлення землі та передача її у власність юридичних та фізичних осіб. За станом на 1 січня 1997 року, передано у власність селян - членів недержавних сільськогосподарських підприємств 38,6% усіх земель України. Було реформовано 9,5 тисячі колгоспів, або 98% до їх загальної кількості, шляхом паювання майна та створення раціональних виробничих структур, таких як колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян і кооперативів, акціонерні товариства, фермерські господарства тощо. На основі реформованих 1,2 тисячі радгоспів (67% їх загальної кількості) створені колективні сільгоспідприємства (75%) або акціонерні товариства. Діяло близько 38 тисяч селянських (фермерських) господарств. Однак, паювання у колективних сільськогосподарських підприємствах в цілому відбувалося повільно. За станом на 1 січня 1997 року сертифікати на право земельного паю одержало всього близько 2 мільйонів 600 тисяч чоловік. На цей же час не було приватизовано більше половини земельних ділянок, наданих людям для ведення підсобних господарств. А ця земля фактично вже давно перебуває у їхній власності, що потрібно лише узаконити [23].

Розпочався другий етап реформ - формування реального хазяїна землі шляхом пріоритетного утвердження механізмів приватної власності в аграрному секторі. Визначальним у цьому відношенні стало прийняття Конституції України (1996 рік), де чітко зафіксовано, що земля та її надра є об'єктами права власності Українського народу від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [24]. Право власності на землю гарантується. Воно набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону [25]. Земля може перебувати у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах [26]. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону [27].

Таким чином, Конституцією України було встановлено державну, комунальну, а також приватну форми власності на землю. Поняття "колективна власність" в Основному Законі України відсутнє, що фактично означає перехід від власності на землі КСП до приватної власності юридичних та фізичних осіб та надання пріоритетного права останній у трансформаційних перетвореннях в аграрному секторі.

Ще однією важливою організаційно-правовою структурою, що реально сприятиме трансформації аграрного сектора на засадах приватної власності на землю та майно є приватно-орендні підприємства. Із завершенням паювання та сертифікацією земельних паїв створились передумови для розвитку орендних правовідносин на якісно новому рівні. До 90-х рр. право брати землю в оренду надавалося лише фермерам, орендодавцем була не приватна особа, а орган місцевого самоврядування. У процесі здійснення аграрної реформи, зміни форм господарювання постало питання про визначення принципів оренди землі у нових умовах. В 1997 році видається Указ Президента України "Про оренду землі", а у 1998 - прийнято відповідний Закон. Юридично-правове значення має подане у документі визначення суті оренди землі як заснованого на договорі строкового, платного володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької діяльності. До об'єктів оренди віднесені: 1) земельні ділянки, що перебувають у власності громадян та юридичних осіб України, територіальних громад сіл, селищ, міст (комунальної власності), держави; 2) земельні ділянки з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, що розташовані на них, якщо це передбачено договором оренди; 3) земельні ділянки

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

громадян, які мають право на земельну частку(пай) у недержавному сільськогосподарському підприємстві [28]. Більш чіткіше, ніж у попередніх законодавчих та нормативних актах, охарактеризовані орендодавці та орендарі землі. Визначено три категорії орендодавців: 1) громадяни та юридичні особи України, у власності яких перебувають земельні ділянки; 2) органи місцевого самоврядування; сільські, селищні, міські ради (земельні ділянки, що перебувають у комунальній власності); 3) районні, обласні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної республіки Крим та Кабінет Міністрів України (земельні ділянки, що перебувають у державній власності, при попередньому погодженні цих питань на сесіях відповідних рад). Орендарями земельних ділянок є юридичні та фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою. Орендарями земельних ділянок можуть бути: 1) районні, обласні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної республіки Крим та Кабінет Міністрів України; 2) органи місцевого самоврядування сільські, селищні, міські ради; 3) громадяни України, юридичні особи, релігійні, громадські організації, міжнародні об'єднання та організації, а також іноземні держави, іноземні, юридичні та фізичні особи, особи без громадянства [29].

Закон України "Про оренду землі" спрямований перш за все на вирішення нагальної аграрно-господарської проблеми - пошук більш ефективного господаря землі (шляхом оренди). З іншого боку, він дає можливість більш як 6 мільйонам селянам, які стали власниками сертифікатів, реалізувати своє право на земельний пай та його оплату. Особливо важливим це є для пенсіонерів-пайовиків. Передавши свої земельні паї в оренду, вони отримали законне право на певну платню, а не як раніше, виступають в ролі прохачів про допомогу. Серед працюючих членів господарств лише незначна частина може ефективно самостійно господарювати, маючи відповідні знання і досвід. Розвиток орендних відносин сприяє розширенню можливостей фермерських господарств, особливо тих, які мають в середньому менше 30 гектарів.

Закон став новим поштовхом для подальшого розвитку орендно-земельних відносин, сприяв формуванню господаря-аграрія при допомозі ринкових важелів. Станом на перше липня 1999 року в оренду здано 1972,2 тис. га земель, з них громадянами - власниками - 27,8%, сільськогосподарськими підприємствами, що мають землю в колективній власності - 37,8%, органами місцевої влади з земельних ділянок державної власності - 34,4%. Із загальної площі в оренду здано 99,3% земель сільськогосподарського призначення [30].

Відповідно до Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (1999 р.) розширились можливості в розвитку орендних відносин шляхом створення приватно-орендних підприємств та надання права здавати в оренду земельні частки (паї), майно на основі сертифікату, який засвідчує право володіння, користування та розпорядження зазначеною часткою як власністю. Категорія "приватно-орендне підприємство" не є окремою організаційно-правовою формою, а відображає сутність економічних відносин на засадах приватної власності на умовах оренди і може виступати у вигляді таких організаційно-правових структур як господарські товариства, сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства тощо.

Одним з важливих правових результатів по виконанню Указу Президента України є припинення діяльності КСП та створення на їх базі підприємств ринкового типу. Станом на 1 вересня 2000 року проведено реорганізацію практично всіх 10833 колективних сільськогосподарських підприємств. На їх базі створено 13723 нових сільськогосподарських підприємств, серед них зареєстровано 1030 селянських (фермерських) господарств (8%), 2840 приватних підприємств (20%), 6402 господарських товариства (47%), 3312 сільськогосподарських кооперативи (24%) [31].

В свою чергу припинення діяльності КСП означає припинення членства в КСП осіб, які були його членами до реструктуризації і виділення належних їм земельних та майнових паїв в натурі. Станом на 1 вересня 2000 року 6,3 млн. громадянам видано сертифікат на право на земельну частку (пай), а більше 339 тисяч громадянам - державні акти на право приватної власності на землю. Договори про оренду земельної частки укладено більш як з 5 млн. громадян, що складає 88% від загальної кількості виданих сертифікатів, договори оренди майна-з 4,1 млн. громадянами. Розширили свої підсобні господарства за рахунок земельних ділянок відведених із земель КСП на основі земельної частки (паю), 259 тис. осіб [32].

У Посланні Президента України до Верховної Ради України "Україна: поступ у XXI століття (2000 р.) передбачається перехід на суцільні земельно-орендні відносини між власниками землі (земельних паїв) та суб'єктами господарювання.

З метою створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та орендних відносин на селі Президент України видає Указ "Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки" (29 січня 2001 р.), який передбачає: а) забезпечення вільного здійснення права власності на пай, зокрема передачі паїв в оренду з виплатою орендної плати в розмірі не менше 1% вартості паю, купівлі - продажу, дарування, міни, передачі у спадщину; б) виділення групі осіб, чи окремим особам, які є власниками паїв індивідуально визначених об'єктів зі складу майна реорганізованих сільськогосподарських підприємств, чи їх правонаступників стосовно майна; в) забезпечення управління об'єктами державної власності, що

перебували у використанні колективних сільськогосподарських підприємств, а також збереження і використання за призначенням до передач у комунальну власність об'єктів соціальної інфраструктури, які належали зазначеним підприємствам; г) уточнення складу та вартості пайових фондів реформованих КСП, розмірів паїв колишніх членів цих підприємств та оформлення таких паїв свідоцтвами встановленого зразка [33].

Реалізація Указу дасть можливість забезпечити кожному селянинові самостійно розпоряджатися своєю часткою без вилучення його в натурі, зокрема передавати його в оренду і одержувати щорічно орендну плату. При бажанні власники зможуть продати чи подарувати свій пай, одержати окремі майнові об'єкти для самостійного або групового господарювання. Сприятиме розвитку підприємництва і розширенню особистих селянських господарств за рахунок повноцінної реалізації прав колективних членів КСП на майно реформованих сільськогосподарських підприємств. Свідоцтво дасть змогу підтвердити права селян на частку майна колишніх КСП та може бути використано при оформленні договору оренди.

Завершено найважливіший етап аграрної реформи - реформування КСП на засадах приватної власності на землю та майно. Створено 14,9 тис. нових агро формувань. Укладено 5,6 млн. договорів оренди земельної частки (паю), а це площа 22 млн. га. Селяни-орендодавці отримують близько 1,7 млрд. гривень орендної плати [34].

1. *Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців.* - К. - 1991. - С. 7.
2. *Нові закони України. Випуск перший.* - К. - 1991. - С. 7.
3. *Там же.* - С. 8-13.
4. *Земельна реформа в Україні. Збірник законодавчих та урядових актів.* - К. - 1991. - С. 57.
5. *У тексті Закону слова "індивідуальна власність" замінено словами "приватна власність" згідно Закону від 7 липня 1992 року №2544 -ХІІ.*
6. *Нові закони України.* - С. 52-53.
7. *Там само.* - С. 102-103.
8. *Там само.* - С. 103.
9. *Приватизація в АПК: законодавчі та нормативні акти.* - К., 1995. - С. 10-11.
10. *Відомості Верховної Ради України.* - 1992. - №14. - С. 387.
11. *Там само.*
12. *Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні.* - К., 1998. - С. 25.
13. *Збірник нормативних актів по реформуванню власності.* - С. 136-138.
14. *Збірник нормативних актів по реформуванню власності.* - С. 139-140.
15. *Сборник Указов Президента Украины.* - Выпуск 4. - К. - 1994. - С. 122-124.
16. *Земельний кодекс України.* - Земля і люди України. - 1992 р. - №7-8.
17. *Там само.*
18. *Там само.*
19. *Там само.*
20. *Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні.* - К., 1998. - С. 79.
21. *Там само.* - С. 57-58.
22. *Там само.* - С. 59.
23. *Там само.*
24. *Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Про підсумки приватизації майна підприємств системи Мінсільгосппроду України станом на 1 січня 1997 року.*
25. *Конституція України.* - К., 1996. - Стаття 13. - С. 6.
26. *Конституція України.* - К., 1996. - Стаття 14. - С. 7.
27. *Конституція України.* - К., 1996. - Стаття 142. - С. 68.
28. *Там само.* - С. 46.
29. *Закон України "Про оренду землі".* - Урядовий кур'єр. - 1998, 22 жовтня.
30. *Там само.*
31. *Поточний архів Держкомзему України. Інформація про розвиток орендно-земельних відносин станом на 1 липня 1999 року.*
32. *Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Оперативна інформація про хід виконання указу Президента України від 3 грудня 1999 року №1529 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" станом на 1 вересня 2000 року.*
33. *Урядовий кур'єр* - 2001. - №19. - С. 4
34. *Гладій М. Реформи на селі були неминучими.* - Урядовий кур'єр. - 2001. - №22. - С. 4-5.

Зміна соціального статусу сільського населення в процесі реформування аграрного сектору економіки України

Реформи у аграрному секторі, як складова частина економічних реформ в Україні, в цілому пов'язані із соціальним процесом - послідовною зміною стану суспільства. Соціальні процеси перебувають у тісному взаємозв'язку із структуризацією суспільства. Вони визначаються конкретними взаємодіями між окремими людьми або групами людей - соціальними спільнотами.

Соціальні спільноти є частиною соціуму, що об'єднують людей за певними ознаками - економічним станом, умовами побуту, рівнем культури, соціальними інтересами. Представники різних політичних сил та ідеологій по-різному ставляться до визначення вищезазначеного поняття. Марксистичні виходять із класової належності людей, детермінованості виключно за економічними ознаками. Американські соціологи Л.Уоррен, Т.Парсонс, Д.Росідес вживають термін "клас", однак тлумачать це поняття широко, вкладаючи в його зміст, крім економічних, такі критерії, як професія, тип житла, район проживання, особисті якості тощо. Окремі вчені, політологи, історики, взагалі уникають поняття "клас", використовуючи інші терміни, вкладаючи в них своє розуміння сутності складових частин суспільства, такі як "верстви" (в основі поділу - рівень прибутку, рід занять, кваліфікація тощо), "престиж" (теорія М.Вебера, що розглядає соціальні прошарки суспільства з точки зору їх авторитету) [1].

Реформи у аграрному секторі економіки призвели до посилення соціальної стратифікації (від латинського stratum - верства і facere- робити) - розшарування суспільства на верстви і класи за економічними, політичними, етнічними, демографічними, психологічними, релігійними та іншими ознаками і критеріями. На це в певній мірі зорієнтовані положення законодавчих і нормативних актів з проблем зміни економічних відносин на селі.

Вже у Законі України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" визначено, що в аграрному секторі існують різні, але рівні за правами, форми господарювання: селянські (фермерські) господарства, колективні сільськогосподарські підприємства, радгоспи, підсобні господарства підприємств, установ і організацій, переробні та інші підприємства, акціонерні товариства, орендні колективи, особисті підсобні господарства громадян тощо.

Концептуально-методологічне значення мають положення про те, хто ж входить до категорії сільських жителів. "До числа осіб, які працюють у сільському господарстві, - визначено Земельним кодексом України (редакція від 26 грудня 1992 року), - належать усі працівники колективних сільськогосподарських підприємств, підсобних сільських господарств, селянських (фермерських) господарств, інших сільськогосподарських підприємств, установ і організацій. До числа осіб, зайнятих у соціальній сфері, належать працівники освіти, охорони здоров'я, культури, побутового обслуговування населення, зв'язку, торгівлі та громадського харчування, правоохоронних органів, Рад народних депутатів та їхніх виконавчих комітетів, а також пенсіонери з числа цих осіб" [2].

У Законі "Про колективне сільськогосподарське підприємство" було визначено статус члена КСП. "Членами підприємства, - вказано у Законі, - можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку, визнають і виконують його Статут"[3]. Встановлювалось, що: а) у разі поділу підприємства до новостворених підприємств переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частинах майнові права і обов'язки реорганізованого підприємства; б) при виділенні з підприємства одного або декількох нових підприємств до кожного з них переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частинах майнові права і обов'язки реорганізованого підприємства [4].

Відповідно до прийнятого у 1991 році Закону, селянське (фермерське) господарство є формою підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією. Членами селянського (фермерського) господарства є певні подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 16-річного віку та інші родичі, які об'єдналися для роботи в цьому господарстві. Членами селянського (фермерського) господарства не можуть бути особи, в тому числі родичі, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом, угодою) [5].

Специфічною соціальною верствою сільського населення є члени виробничих та обслуговуючих кооперативів. Члени виробничих кооперативів мають статус товаровиробників. Статус членів обслуговуючих кооперативів визначається спрямованістю їх діяльності; вони поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші. Члени кооперативів, які займаються заготівлею та переробкою сільськогосподарської сировини, збутом виробленої продукції, сервісним обслуговуванням, є, фактично, підприємцями.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Питома вага сільських жителів серед електорату є значною. У 1996-1997 роках 67,3 відсотка населення України проживало у містах, 32,7 - у сільській місцевості. У Донецькій області сільське населення становило 9,7%, у Луганській - 13,7, у Дніпропетровській - 16,5, у Харківській - 21,1, у Запорізькій - 23,5 відсотка. У трьох областях (Миколаївській, Одеській, Сумській) питома вага сільського населення становила третину їх жителів, у Кримській Автономній Республіці - 37,3 відсотка, в п'яти областях (Херсонська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Чернігівська) - 42-49 відсотки, у трьох областях (Київська, Житомирська, Черкаська) - 54-55 відсотків, у двох областях (Вінницька, Рівненська) - 52, ще у двох областях (Тернопільська, Івано-Франківська) - 53 відсотка. У Чернівецькій області сільське населення становило 57,4, а у Закарпатській - 61 відсоток [6].

Однак, рівень зайнятості сільського населення в аграрному секторі не відповідає його питомій вазі серед жителів певних регіонів. На початку 2000 року кількість зайнятих у народному господарстві сільських жителів становила 5 мільйонів 850 тисяч чоловік, що на 22 відсотки менше, ніж у січні 1998 року. Із загальної кількості зайнятих, 70 відсотків працювали в галузях матеріального виробництва (з них у сільському господарстві - 67), в невиробничих галузях - 33 відсотки. Із загального числа зайнятих, за межами свого села працював кожний четвертий (1,6 мільйона чоловік), а в містах і селищах міського типу - кожний п'ятий (1,2 мільйона чоловік) [7]. У Кримській Автономній Республіці, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях у аграрному секторі було зайнято менше 20 відсотків сільських жителів, у Миколаївській, Одеській - до 30, в а інших областях України - від 50 до 65 відсотків [8].

Результати виборів 1998 року до парламенту в повній мірі відображають, які партії дістали серед населення, що проживає в сільських регіонах України, найбільшу підтримку. Найбільше голосів отримали сім політичних партій - Комуністична, Народно-демократична, Соціал-демократична (об'єднана), Прогресивна соціалістична, Партія зелених, Всеукраїнське об'єднання "Громада" і виборчий блок Селянської і Соціалістичної партій. Це дозволило їм подолати 4-відсотковий бар'єр в окремих регіонах. Лише у Кіровоградській області цей бар'єр подолали усі вказані партії. КПУ отримала значну кількість голосів і пододала цей бар'єр у Автономній Республіці Крим, 19 областях та місті Києві, проте, потерпіла поразку в областях, які традиційно підтримують "правих": Івано-Франківській та Тернопільській. Фактично, з тим же результатом Народний Рух України домігся перемоги - він також заручився підтримкою виборців у Криму, 19 областях та місті Києві, але список рухівців не пройшов у Донецькій, Харківській, Сумській, Луганській, Запорізькій областях. Прогресивна соціалістична партія заручилася підтримкою виборців і пододала 4-відсотковий бар'єр у 12 областях, Народно-демократична - у 6, "Громада" - у чотирьох. Соціал-демократична партія (об'єднана) пройшла до ВРУ завдяки залученню на свій бік виборців західних областей - Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської. Наведені дані в певній мірі відображають диференціацію населення, в тому числі і сільського, за політичними поглядами [9]. Лише у двох областях України - Полтавській та Миколаївській за кандидатів від Аграрної партії проголосувало 4 відсотка виборців, в інших областях цей показник коливається від 1 до 3,5 відсотків, найнижчим він є у Черкаській, Чернівецькій, Сумській, Харківській - від 0,2 до 1 відсотка голосів виборців.

Цікавими є дані про членство в політичних партіях та громадських організаціях працівників державних адміністрацій. Переважна більшість (майже 56 відсотків) є членами Аграрної партії України, близько 34 - Народно-демократичної. Одночасно вони є членами різних громадських організацій - Асоціації фермерів та приватних землевласників, Ліги підприємців агропромислового комплексу, Селянської спілки.

Приблизно таку ж питому вагу у вищезазначених партіях становлять представники інтелігенції - науковці, викладачі, вчителі, студенти навчальних закладів. В громадських організаціях вказані категорії населення становлять: в Асоціації фермерів та приватних землевласників - 11,6% від загального складу, в Лізі підприємців АПК - 12,6%, Селянській спілці - 17,3, Науково-технічній спілці аграрників України - 71 %, Товаристві аграрників України - 93,5%.

Враховуючи уроки останніх виборів до ВРУ, кожна політична партія сьогодні прагне залучити на свій бік якомога більшу кількість населення різних областей України. Навіть ті партії, які спочатку у своїх програмних документах не ставили своїм безпосереднім завданням розв'язання соціальних проблем сільських жителів і реформування в аграрному секторі розглядали побіжно, сьогодні заявляють про свою готовність посилити увагу до цього кола питань і спрямовувати зусилля для його розв'язання.

Так, Соціал-демократична партія (об'єднана) вважає за необхідне всебічно підтримувати вітчизняного товаровиробника, створити захищений національний ринок продовольства, запровадити різні форми власності та господарювання на землі при домінанті права приватної власності. СДПУ(о) виступає також за послідовну політику вирівнювання соціальних стандартів життя міського і сільського населення [10].

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Партія "Демократичний союз" одним із своїх найголовніших завдань вважає запровадження приватної власності на засоби виробництва, насамперед на землю. Причому, у програмних документах наголошено, що земля України може бути у приватній власності тільки громадян України

Більш чітко заходи щодо розвитку сільського господарства викладені в програмі Аграрної партії України. Вона проголосила себе партією соціально орієнтованих реформ і вважає, що кожен її крок має супроводжуватися зростанням виробництва і підвищенням життєвого рівня народу, "У своїй соціальній політиці Аграрна партія, - вказано у її програмі, - виходить із незворотності курсу ринкових реформ і орієнтується на формування міцного середнього класу" [12]. Відзначена і важливість проведення організаційно-виховних заходів серед молоді та жінок.

Останнім часом активізували свою діяльність серед сільського населення районні організації та сільські осередки Комуністичної та Соціалістичної партій, певну активність також виявляють партії "Трудова Україна" та "Реформи і порядок".

На відміну від політичних партій, громадські організації часто ставлять більш конкретні завдання, тому їх вплив на сільських жителів відчутніший.

Чи досяг би фермерський рух теперішніх успіхів, якби не його Асоціація, яка сьогодні об'єднує фермерів і землевласників України? З перших днів створення, вона стала захисником інтересів приватного господаря, формуючи його відносини із державою, наукою, освітою, вітчизняною та світовою громадськістю. Асоціація домоглася встановлення дійових зв'язків із державними установами. Її представники беруть безпосередню участь у прийнятті державницьких рішень, діяльності органів влади різних рівнів. Завдяки проведенню активної публічної політики, більшість населення України знає про існування цієї Асоціації. Вона організовує виставки та публічні конкурси, зустрічі із представниками засобів масової інформації, є засновником друкованих видань - вісника "Фермер України" та газети "Наш час".

Асоціація не тільки сама організаційно зміцнилась, але і налагодила тісну співпрацю із іншими громадськими організаціями АПК, виступивши одним із ініціаторів створення Конфедерації роботодавців аграрного комплексу.

Активно діє Всеукраїнський комітет підтримки аграрних реформ. Він має свої осередки в Автономній Республіці Крим, усіх областях і регіонах України, де проводиться організаційно-пропагандистська робота серед сільськогосподарських товаровиробників. Комітет співпрацює із Асоціацією фермерів і землевласників. 20 вересня 2000 року відбулися Всеукраїнські збори лідерів фермерського руху та Всеукраїнського комітету підтримки аграрних реформ. У виступах керівників Асоціації та фермерів відзначалося, що селяни підтримують пропрезидентський курс реформ, виступають за економічну і політичну стабільність. В Ухвалі, прийнятій зборами, вказано на важливість і необхідність послідовного впровадження ринкових відносин, які відповідають інтересам селян [13].

Понад півтора мільйона чоловік об'єднує Селянська спілка України. 5,1% її членів становлять громадяни у віці 18-29 років, 63,6% - 30-60 років, 31,3% - 60 і старше років. Отже, більшість представлена громадянами працездатного віку. Майже 55 відсотків членів Селянської спілки зайняті у виробничій сфері, 12,4 - займаються підприємницькою діяльністю, понад 13 представляють виробничу інтелігенцію. До 1996 року Селянська спілка, в основному, відстоювала інтереси членів колективних сільгоспідприємств, а, починаючи з 1997 року, підтримує курс на запровадження в аграрному секторі приватних господарств.

Ліга підприємців агропромислового комплексу - ще одна громадська організація, яка має незаперечний вплив на аграрний сектор економіки України. До її складу входять різні категорії працівників АПК: власне підприємці становлять 65% її членів, працівники сільських господарств різних категорій також складають досить значну частку - понад 19%, фермери - 2,3%, виробнича сільськогосподарська інтелігенція - 1,1 %, працівники державних адміністрацій - 0,3%. 91,4 відсотка складу Ліги становлять громадяни працездатного віку (від 18 до 60 років).

Складні процеси в суспільно-політичному житті сучасного українського села, як і всієї України, в деякій мірі пов'язані з перебігом релігійно-церковних подій. Ця природна взаємодія використовується різними політичними силами України та поза її межами для зміцнення власних суспільно-політичних позицій. Наслідком взаємовпливів політичного і релігійно-церковного життя стало виникнення релігійно забарвлених громадських об'єднань і партій, означення релігійно-політичними вимірами етнопатристичних процесів, поява міжконфесійних конфліктів.

За роки незалежності у сільській місцевості України збільшилась кількість церков, які є типом релігійних організацій, об'єднань віруючих того чи іншого напрямку на основі спільного віровчення і культури.

У процесі своєї діяльності церква, виконуючи безпосередньо релігійні, виконує одночасно також політичні, соціальні, економічні, правові та культурні функції. Церква, зокрема, активно впливає на формування політичної свідомості віруючих та їх політичну поведінку, на ставлення (позитивне чи негативне) до інститутів державної влади, політичних партій.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Суспільно-професійний склад населення у значній мірі залежить від демографічної ситуації. З 1991 року по 1999 рік в сільських населених пунктах народилося 1 мільйон 445 тисяч чоловік, а померло 1 мільйон 850 тисяч. Серед померлих майже 65 відсотків становили особи працездатного віку (18-59 років) і 45 відсотків - особи, не працездатного віку. Смертність стала однією з причин зменшення кількості сімей, що проживають у селах. За приблизними підрахунками, у 1993-1998 роках через смертність у сільській місцевості України перестали існувати майже 85 тисяч сімей [14].

У першій половині 1990-х років кількість сільського населення зменшилась не тільки внаслідок депопуляційних процесів, а й через міграцію в урбанізовані райони України, причому у 1991 -1996 роках 70 відсотків сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку. У вказані роки більшість сільських мігрантів переселялися на постійні місця проживання в обласні центри, міста обласного підпорядкування, районні центри. Серед сільських мігрантів певну частку становили жителі, які проживали у зоні Чорнобильської катастрофи. За даними на 1 січня 1999 року, питома вага молоді віком 15-28 років серед сільського населення України становила 17,1 відсотка (в урбанізованій частині -21), або менше 2,8 мільйона осіб [15].

В умовах економічних негараздів у містах, зокрема появи та зростання безробіття, процес міграції сільського населення практично припинився. З 1996 року в Україні сформувалась тенденція превалювання притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком. Серед них - відставні офіцери української армії, громадяни середнього і похилого віку, які стали безробітними тощо. Проте сальдо міграції вікової групи 15-28 років у сільській місцевості залишилося невід'ємним. Зокрема, серед юнаків 15-21 років та 15-18 річних дівчат і сьогодні спостерігається різке перевищення кількості вибулих над кількістю прибулих. Проте, в сучасних умовах відносно небагато молодих людей залишають село назавжди. Адже серед них існують дві категорії, які від'їжджають в силу певних умов. Перша - це юнаки, що служать у лавах української армії. Друга - юнаки і дівчата, які навчаються у вищих та середніх навчальних закладах, в профтехучилищах. Виїхавши з села у 15-18 річному віці, перші повертаються назад через півтора-два, а інші - переважно через п'ять-шість років.

Але, за даними соціологічних опитувань, повернення до села, по закінченню навчання у місті, є, швидше, вимушеним кроком, ніж реалізацією бажань молодих людей. Це пояснюється як обмеженими можливостями працевлаштування в сільських поселеннях для випускників навчальних закладів, особливо сільськогосподарського та педагогічного профілів, так і тим, що реальність забезпечення власних потреб за рахунок особистого господарства змушує орієнтуватися на сільський спосіб життя.

У 1990-х роках чисельність населення у сільській місцевості України зменшилася на 2 мільйона 600 тисяч чоловік, або на 10,2 відсотка. Старіння населення призвело до того, що на початку 1999 року третину сільського населення становили пенсіонери - їх питома вага була в 1,6 рази більше, ніж у містах [16]. Водночас, зменшилась кількість жителів молодших і середніх вікових категорій! Молодша вікова група (до 20 років) залишається мало залученою в офіційний трудовий процес. Вікова група 20-28 річного зайнятого сільського населення найбільше представлена на підприємствах промисловості, де кожний п'ятий (22 відсотка) має вік 20-28 років і на підприємствах торгівлі, де цей показник складає 20 відсотків. Найменше молоді в апаратах органів управління. Зайняте населення в усіх галузях народного господарства віком 29-39 років представлене майже однаковою часткою - 30-33 відсотка. Винятком є органи охорони здоров'я, освіти, культури соціального захисту, де працівники у віці 29-39 років складають 39%. Зайняте населення у віці 39-49 років є визначним в апараті управління і становить 39 відсотків працюючих.

Найбільш строкатою за віком є категорія осіб, зайнятих у сільському господарстві. У віковій групі 20-24 роки частка зайнятих в сільському господарстві становить менше 40 відсотків, потім поступово збільшується у і віковій групі понад 50 років становить 62% [17].

В сучасних умовах на селі проживають не тільки хлібороби, які обробляють землю й вирощують урожай. Дані статистики та соціологічних опитувань свідчать - тваринників та тих, хто обробляє землю, 29 відсотків. На другому місці - службовці, працівники різних органів управління (18%), на третьому - робітники (17), що працюють у філіях міських підприємств. Гуманітарна інтелігенція, тобто вчителі, медики та працівники соціальної сфери, становлять близько 10 відсотків. Характерно і те, що кожний десятий опитуваний зараховував себе до перших керівників, що складає 4 відсотка від середньої ланки. Технічний та обслуговуючий персонал становить ще 9% мешканців села. Але останні обслуговують різного роду контори, користь від яких, зважаючи на занепад всіх сфер життя на селі, є сумнівною.

Ставлення людей до аграрної реформи тісно пов'язане з віком респондентів. За даними опитування, проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень "Социс" у квітні 2000 року, якщо серед молоді до 25 років кількість противників змін на селі становила 27% то серед старшої генерації (56 років і старше) таких нараховувалося 41% [18]. Негативне ставлення до реформ у аграрному секторі зумовлене двома чинниками. Перший - це побоювання щодо виникнення в результаті реформ негативних соціальних наслідків. Другий - селяни потребують

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

певних умов для проведення реформи на селі, тобто комплексу юридичних, фінансових і технічних можливостей для розвитку сільського господарства.

Суспільно-політична ситуація у сільській місцевості, як і в цілому по Україні, залежить від діяльності та ставлення до тих чи інших процесів у політичному та економічному житті жінок. Жінки складають значну групу серед населення України, причому, в 1998 році їх частка серед сільськогосподарських товаровиробників була близько 57%, а серед сільськогосподарської виробничої інтелігенції - 73% [19]. Однак, активну участь у суспільно-політичному житті беруть менше 4 відсотків жінок, зайнятих виробничій сфері агропромислового комплексу.

Специфічно склалась і структура сільських населених пунктів. У 1997 році в Україні було 28600 сільських населених пунктів. За числом жителів вони розподілялися: до 50 (11,3%); 50-99 (9,6%); 100-199 (14,5%); 200-299 (Ю,9%); 300-499 (15%); 500-999 (21,5%); 1000 і більше (17%) [20]. Аналіз структур політичних партій свідчить, що осередки найбільших із них (КПУ, Українського Народного Руху, СПУ, Народно-демократичної, Аграрної) діють у районних центрах та населених пунктах, де проживає по 300 і більше чоловік. Саме тут яскравіше виявляються процеси, пов'язані із реформами у аграрному секторі економіки України.

До проголошення незалежності в Україні, як і в цілому в СРСР, соціальна структура суспільства зображувалась як співдружність двох класів - робітників і селян, та соціального прошарку - інтелігенції. У сільській місцевості працювали дві категорії робітників: аграрний загін робітничого класу (працівники радгоспів) і робітники державних підприємств різного галузевого спрямування. Зміна соціально-професійного складу сільських жителів відбувалась відповідно до окремих етапів реформування форм власності та господарювання в народному господарстві України, в тому числі в аграрному секторі.

Динаміка змін сільського населення України за соціальним станом у 1990-1999 роках

Соціальні групи	Чисельність, тис.чол.		
	1990	1995	1999
Колгоспники	9987,4	9879,4	478
Члени КС П	-	2370	8958,3
Робітники і службовці державних підприємств (радгоспів, підприємств індустріального профілю та переробної промисловості)	1846,6	1250,1	1722,1
Фермери (із членами сімей)	-	160	210
Орендарі	-	479,9	5600
Інші групи населення	-	13,8	12,7
Особи, які тимчасово проживали у сільській місцевості	165,3	176,2	183,4

Наведені дані свідчать, що в процесі реформування клас колгоспників зник. Майже на мільйон зменшилась кількість робітників і службовців державних агропідприємств. Натомість зросла чисельність фермерів, орендарів, підприємців, тобто тих верств, які є складовими середнього класу [21].

В результаті реорганізації колективних сільгоспідприємств, диференціація серед сільських жителів поглибилась, про що свідчать дані таблиці 2.

Зміна соціального статусу працівників аграрного сектора економіки України (у % до загальної чисельності працездатного населення)

Статус	На 3 грудня 1993 року	На 1 січня 2001 року
Члени КСП	40	-
Члени новостворених організаційно-виробничих структур	-	42
Працівники радгоспів	8	5
Працівники переробних підприємств	10	9
Керівники промислових і сільгоспідприємств	14	15
Виробнича інтелігенція (сільськогосподарська і технічна)	3	2,5
Технічний та обслуговуючий персонал	6	3,5
Адміністративні працівники	14	15
Працівники підприємств індустріального профілю	3	3
Працівники заготівельно-збутових організацій	2	2

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Дані таблиці 2 свідчать, що в процесі реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств кількість сільськогосподарських товаровиробників, об'єднаних у певні організаційно-господарські структури, фактично не зменшилася. Скоротилася їх кількість у радгоспах і серед працівників переробної промисловості, виробничої інтелігенції та технічно-обслуговуючого персоналу. Залишилася сталою кількість сільських жителів, які працювали на підприємствах індустріального профілю та у заготівельно-збутових організаціях. Натомість, збільшилась кількість адміністративних працівників та керівників промислових сільськогосподарських підприємств.

Таким чином, в процесі реформування аграрного сектору економіки України відбулися зміни соціального статусу не тільки серед сільгосптоваровиробників, а й усього сільського населення України. Це зумовлено тим, що не лише у сільському господарстві, а й на підприємствах індустріального профілю, які розташовані у сільській місцевості, в соціальній сфері, змінилися форми власності та господарювання. Виникли нові соціальні верстви населення, переважно ті, що формують основу середнього класу (підприємці, фермери, орендарі, акціонери сільськогосподарських підприємств). Вказані процеси свідчать про посилення економічної структуризації в усіх сферах життєдіяльності сільського населення України. Водночас, відбулась диференціація громадян за поглядами та політичними спрямуваннями, що створила передумови для поширення впливу на них певних політичних об'єднань. А це, в свою чергу, посилило можливість прояву політичної структуризації в сільській місцевості.

1. Політологічний енциклопедичний словник. — К, 1997. — С.335.
2. Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні. - К, 1998.-СІ 2.
3. Там само. -С.30.
4. Там само. -С.31.
5. Закон "Про селянське (фермерське) господарство". - С.
6. Підраховано за даними: Поточний архів Міністерства аграрної політики. Департамент кадрової політики, освіти та науки. Зведені дані про стан зайнятості, соціальну, професійну, кваліфікаційну структури працівників агропромислового комплексу України. - 1999. Лютий.
7. Підраховано за даними: Поточний архів Державного комітету статистики України. Зведені дані про склад населення України у 1991-1999 роках. -2000. Січень.
8. Підраховано за даними: статистичний збірник "Склад населення України за статтю і віком на 1.01.1998 року". -К., 1998.
9. Вибори - 98 (підсумки, аспекти структурування українського суспільства і парламенту) - К., 1998.
10. З людьми та для людей. 55 тез Соціал-демократичної партії (об'єднаної). —К, 2000. -С.29
11. Програма партії "Демократичний Союз". -К., 1999. -С.3.
12. Програма Аграрної партії України. - К., 1999. -С.6.
13. Ухвала Всеукраїнських зборів лідерів фермерського руху та Всеукраїнського комітету підтримки аграрних реформ. - Фермер України. -№19. - 2000. - С.5.
14. Поточний архів Державного комітету статистики України. Зведені дані про склад населення України у 1991-1998 роках. - 1999. Лютий.
15. Бюлетень Державного комітету статистики України. "Розподіл населення України за статтю і віком". - 1999. - №1. - Січень. - С10-12.
16. Підраховано за матеріалами: Бюлетень Державного комітету статистики України. "Розподіл населення України за статтю і віком". - 1999. - №1. - Січень. - С 7-18.
17. Кириченко В.Ф. Демографическая ситуация на селе. - Агротром Украины. — 1990. - №11. — С.44-47.
18. Мироненко В. Всьому голова - сільський голова. - Сумщина. - 2000, 5 квітня.
19. Вибори - 98 (підсумки, аспекти структурування українського суспільства і парламенту) — К, 1998. - С. 19.
20. Економічний і соціальний стан аграрного сектора України. - К, 1997. - С 155-157.
21. Таблиці 1 і 2 складені за даними: Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Основні економічні показники господарсько-фінансової діяльності підприємств, установ і організацій Міністерства аграрної політики України за 1999 рік. - 2000. - Січень; Зведені дані про реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств. - 2001. Січень.

Лановіюк Л.П (м.Київ)

Зростання ролі місцевого самоврядування у соціально-економічному розвитку сучасного українського села

З моменту появи людини її життєдіяльність залежить від рівня виробленої продукції сільського господарства. В сучасних умовах аграрний сектор є важливою умовою забезпечення країни не тільки продовольством, а й сировиною багатьох галузей економіки. В сучасній Україні від становища

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

у аграрному секторі залежить успіх розбудови громадянського суспільства. По-перше, у зв'язку із тим, що понад дві третини її населення проживає у містах. По-друге, у сільській місцевості, безпосередньо у сільськогосподарському виробництві, зайнято менше 40 відсотків жителів. По-третє, сільське населення займає відповідну питому вагу серед електорату, від якого залежить склад влади (парламенту, органів місцевого самоврядування, Президента). Сама дійовість і результативність розвитку аграрного сектора у значній мірі залежить від функціонування місцевого самоврядування — політико-правового інституту, в межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави. Місцеве самоврядування є характерною ознакою демократичного суспільно-політичного розвитку і є одним з найважливіших елементів взаємозв'язку держави і суспільства, реалізації можливостей та інтересів окремої особи.

Характерно, що видатні українські політики розглядали місцеве самоврядування як важливу форму демократичного розвитку держави. М.П.Драгоманов вважав, що це оптимальний спосіб подолання надмірної централізації державної влади через широке втілення суспільної свободи на рівні низових адміністративно-територіальних структур. М.С.Грушевський вказував, який місцеве самоврядування є способом зміцнення і саморозвитку регіонів на принципах поєднання соборності та автономії. М.І.Туган-Барановський писав, що місцеве самоврядування є механізмом, який поряд з кооперацією, перешкоджає концентрації надмірної влади нагорі і пригніченню особистості.

Принципи самоврядування, по суті, відображені у Декларації про державний суверенітет України, в якій проголошено, що "повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР" [1].

Про правовий статут місцевого самоврядування, його завдання йшлося у Законі "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування" (грудень 1990 року), "Місцеве самоврядування в Українській РСР, — визначено у вказаному законі,— це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази". У законі описана структура місцевого самоврядування. По-перше, вказано, що територіальну основу місцевого самоврядування становлять сільрада, селище, район, місто, район у місті, область. По-друге, визначено, що однойменні адміністративно-територіальні одиниці, які мають спільний адміністративний центр, можуть об'єднуватися в одну за взаємною згодою відповідних Рад та з урахування інтересів населення шляхом референдуму. По-третє, встановлювалося, що сільради, селища, міста з метою більш ефективного здійснення своїх прав та інтересів можуть об'єднуватися в асоціації, інші форми добровільних об'єднань. По-четверте, визначено, що базовим рівнем місцевого самоврядування є сільради, селища міського типу, міста. Законом встановлювалося, що органи місцевого самоврядування, які є юридичними особами, мають право купувати і продавати майно, укладати договори, брати на себе фінансові зобов'язання, виступати як сторони в суді, арбітражі та за своїми зобов'язаннями несуть самостійну матеріально-фінансову відповідальність. До фінансово-економічної бази місцевого самоврядування віднесені: а) природні ресурси (земля, її надра, води, ліси, рослинний і тваринний світ), якими вони розпоряджаються відповідно до законів України; б) узаконована комунальна власність, яка становить основу місцевого самоврядування і служить джерелом одержання прибутків місцевого самоврядування і задоволення соціально-економічних потреб населення відповідної території. По-п'яте, органи самоврядування покликані в межах своїх компетенцій вирішувати усі питання місцевого значення, виходячи з інтересів громадян, які проживають на їх території, та державних інтересів, проводити у життя рішення вищестоящих органів державної влади, забезпечувати додержання законності і правопорядку [2].

У законі виділена спеціальна стаття (25-а), в якій сформульовані повноваження місцевих органів самоврядування в галузі використання і охорони землі, інших природних ресурсів, навколишнього середовища. Сільська, селищна, міська ради: 1. — здійснюють розпорядження і контроль за використанням і охороною землі, її надр, водоймищ, лісів, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу, інших природних ресурсів на відповідній території в межах і в порядку, встановлених українським законодавством, дає висновки щодо проектів рішень місцевих рад інших ланок про відділення в межах своєї території частини земель в їх відання; 2. — надає земельні ділянки в межах своєї території, вилучає їх, передає в оренду та інші види тимчасового використання громадянам, підприємствам (об'єднанням), організаціям, установам і кооперативам у порядку, передбаченому земельним законодавством України; 3. — реєструє право землеволодіння, договори на оренду та інші види тимчасового землекористування; 4. — веде державний земельний кадастр; 5. — приймає рішення з питань створення на відповідній території дачних кооперативів, садово-городніх товариств, реєструє їх; 6. — організовує проведення землевпорядних робіт, дає дозвіл на проведення пошукових робіт, що здійснюються на її землях; 7. — відає водними ресурсами, надає у користування водні об'єкти, контролює будівництво та експлуатацію іригаційних і меліоративних споруд на своїй території; 8. — контролює додержання всіма користувачами лісового законодавства

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

України, здійснює передбачені цим законодавством повноваження в питаннях лісокористування

3

Проблемам місцевого самоврядування присвячений IX розділ Конституції України (статті 140-146) [4].

Місцеве самоврядування є політико-правовим інститутом, в межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів. Воно є характерною ознакою демократичного суспільно-політичного розвитку і є одним з найважливіших елементів взаємозв'язку держави і суспільства, реалізації можливостей та інтересів окремої особи. Це відображено у 140-й статті Конституції України. По-перше, в ній місцеве самоврядування представлено як право територіальної громади жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. По-друге, тут визначено, що: а) місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи; б) органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради; в) сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Територіальним громадам села, селища, міста надані широкі повноваження (безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляти майном, що є в комунальній власності; затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку, бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контроль за їх виконанням; встановлення місцевих податків і зборів відповідно до закону; забезпечення проведення місцевих референдумів та реалізація їх результатів; утворення, реорганізація та ліквідація комунальних підприємств, організацій і установ, а також здійснення контролю за їх діяльністю).

Конституція України наділила органи місцевого самоврядування повноваженнями вирішувати питання землевпорядкування і надання громадянам земельних ділянок для сільськогосподарського і несільськогосподарського користування.

З урахуванням повноважень місцевих рад, їм, як і Кабінету Міністрів України, доручалось здійснення земельної реформи [5]. При цьому, саме вони провели інвентаризацію земель усіх категорій, визначивши ділянки, що використовуються не за цільовим призначенням, нераціонально або способами, які призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, поліпшення екологічної обстановки. Місцеві ради здійснюють реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство, відкрити особисте підсобне господарство, займатися індивідуальним садівництвом, одержати в користування земельні ділянки для городництва, сінокосіння і випасання худоби. Місцеві ради реєструють договори купівлі-продажу або іншими способами відчужування земельної ділянки, які обов'язково засвідчуються у нотаріальному порядку. Вони забезпечили передачу в 1993-1994 роках громадянам України у приватну власність земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку, і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва, у межах норм, установлених Земельним кодексом України [6].

Місцеві ради за участю державного комітету України по земельних ресурсах у 1994-1998 роках провели безплатну передачу земель, відповідно до земельного законодавства у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі, створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність. Це створило передумови для проведення паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність вказаним категоріям господарств. Паювання земель передбачало визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена колективного сільгоспідприємства (кооперативу, акціонерного товариства) без виділення земельних ділянок в натурі (на місцевості).

У процесі реорганізації колективних сільгоспідприємств місцеві органи влади вирішували питання про видачу сертифікатів. Ця надзвичайно відповідальна і складна справа вимагала уважного ставлення і чуйності до мільйонів жителів села—представників обох статей, різних вікових категорій, працівників не тільки аграрного сектора, а й інших галузей економіки та соціальної сфери. Не тільки у Міністерстві аграрної політики, а й на обласному та районному рівні були створені центри й групи з реформування сільського господарства. Проведено ряд семінарів на республіканському, обласному та районному рівнях зі спеціалістами, керівниками органів управління АПК, господарств, організацій і служб, причетних до сільського господарства. Сюди запрошувалися голови та депутати сільських, селищних рад. Депутати органів місцевого самоврядування брали участь у розробці засновницьких документів, в яких визначалися розмір і склад внесків новостворюваних структур, принципи формування статутного фонду, створення і використання доходів. Розроблені й зразки договорів на

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

купівлю-продаж сільськогосподарської продукції, матеріально-технічних ресурсів. Певні рішення з питань власності у сільській місцевості приймали місцеві державні адміністрації. У березні 1996 року голова Донецької обласної державної адміністрації видав розпорядження "Про передачу в комунальну власність сільгоспідприємств Артемівського, Червоноармійського й Лсинуватського районів та їхнє фінансування". Визначено, що фінансування отриманих у комунальну власність об'єктів соціальної сфери та інженерних мереж КСП імені Леніна, КСП "Іванківське" і КСП "Росія" здійснювати із фондів місцевого бюджету згідно встановленого порядку [7].

Утвердження нових форм господарювання в аграрному секторі зумовило зростання ролі юридичного господаря села — сільської ради, а також сільського голови. Цьому сприяла передача на баланс сільрад соціальної сфери та прийняття закону про те, що агроформування сплачують до сільської казни податки. Таким чином, координатором соціальних процесів на селі стала сільрада. Райдержадміністрації у відповідних питаннях звертаються безпосередньо до сільських голів. Сільради, сільські голови залучають господарників до вирішення комунально-побутових проблем, розвитку інфраструктури.

Щоб ще більше підвищити роль місцевого самоврядування у вирішенні актуальних проблем соціально-економічного характеру, важливо прийняти до діючого Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" ряд інших законодавчих актів: "Про органи самоврядування населення", "Про статут територіальних громад", "Про місцеві референдуми й інші форми прямого волевиявлення громад", "Про службу в органах місцевого самоврядування" та інші.

У підготовці проектів подібних законів беруть участь голови райрад, сільські голови, депутати місцевих рад. У лютому 2001 року в Житомирі відбувся семінар, в роботі якого брали участь міські, сільські, селищні голови, депутати різних рівнів, представники структур виконавчої влади з п'яти навколишніх областей [8]. Його учасники обговорювали законопроект про територіальну громаду. Сільський голова с. Сингурів Житомирської області К.Тарасенко, голова Козятинської райради Вінницької області М.Купчик, голова Фонду сприяння місцевому самоврядуванню М.Гухтинський, виконавчий директор Асоціації міст України М.Пітцик, народний депутат І.Салій говорили про важливість і необхідність чіткого окреслення компетенції місцевого самоврядування, визначення прав і повноважень територіальних громад щодо вирішення земельних питань, фінансових проблем, підбору кадрів для підприємств, які є комунальною власністю. Підкреслювалось, що потрібно розвести предмети відання територіальних громад, що закон "Про територіальну громаду" слід приймати пакетом з іншими законодавчими актами щодо упорядкування місцевого самоврядування, передусім, разом із законом "Про комунальну власність".

1. *Нові закони України.* —К, 1991. — С.5.

2. *Там само.* — С.23.

3. *Там само.*—С.24, 27-29.

4. *Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України.* —К, 1996. — С. 43-45.

5. *Про земельну реформу. Постанова Верховної Ради України. //Аграрна реформа в Україні.* —К, 1996. — С17.

6. *Приватизація в АПК: законодавчі та нормативні акти.* —К, 1995. — С171-178; *Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні.* —К, 1998. — С. 145-160, 181-253.

7. *Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні.* — С. 119.

8. *Нагребецька І. Місцева влада. Апробація життям.* — Урядовий кур'єр. — 2007, 28 лютого.

Масненко В. В. (м. Черкаси)

Аграрна складова української національної свідомості: теоретичне осмислення та реальна історична практика

Визначаючи роль аграрної складової у становленні та функціонуванні української національної свідомості, слід мати на увазі специфіку виникнення націй в ареалі Центрально-східної Європи. Особливої ваги ця проблема набуває у контексті загальнолюдського процесу переходу від землеробської традиційної до торгово-промислової цивілізації. Останній супроводжувався не тільки необхідними для цього контактами, а й певним конфліктом внутрішньо притаманих їм культур [1]. У першому випадку пануючим був замкнений тип культури, подібний до натурального господарства. Така культура цілком самодостатня для етносу, але перестає бути такою у межах нації. Тут необхідною передумовою є становлення відкритого загальногромадянського типу культури. У цьому можна вбачати типологічну подібність між розвитком цивілізації та нації. Але запропонована модель

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

становлення національних спільнот була тиловою для Західної Європи, де розвиток урбаністичної цивілізації з ринковою економікою, правовою державою і міською культурою здійснювався в ідеальному "чистому" вигляді.

В українському випадку, як і у всій центральній-східній Європі, спостерігалась інша - сповільнена динаміка деаграризації, розселення суспільства. У національній площині це супроводжувалося запізнілим наці створенням. Подібні явища можна розглядати як відставання периферії від центра цивілізації, але навіть при такому підході цілком очевидно, що східноєвропейським націям удалося уникнути багатьох суперечностей, притаманних Заходу. У такому випадку відставання обертається на перевагу, і може розглядатися як приклад більш гармонічного набуття етнічної спільності нової якості - національної консолідації. Зокрема, у східноєвропейському варіанті, аграрна традиція, без суттєвої руйнації, імплантувалася у національну свідомість, принаймні на ранніх етапах націостановлення. Подібний феномен дозволяє уникнути ще однієї ймовірної суперечності - розриву між етнічною та національною культурами, оскільки остання формується на базі народнокультурної мобілізації, підйому народної етнографічної традиції до рівня національних потреб. Хоча такий шлях не позбавлений власних недоліків. Він неминуче веде до значних втрат, до певної примітивізації нової національної культури, особливо в очах освічених верств. Крім того, розглянутий варіант теж є певною ідеальною моделлю. У реальному житті становлення східноєвропейських націй відбувалося в умовах існуючих імперських структур і супроводжувалося неминучими у такому випадку деформаціями національної свідомості та відповідним постімперським синдромом. Крім того, у ХХ ст. націотворення центральних-східноєвропейських спільнот було надзвичайно спотворено суспільними експериментами, що здійснювалися тоталітарними режимами різної ідеологічної природи.

При аналізі українського випадку націотворення та формування національної свідомості зупинимося на осмисленні вітчизняною суспільно-політичною думкою впливу аграрного фактора на цей процес (найдокладніше це було зроблено у працях В.К. Липинського) та на тому як ці теоретичні побудови кореспондувалися з реальною історичною практикою національної мобілізації українського селянства.

Переважно аграрна, самоідентифікована лише етнографічними рисами, українська спільнота в умовах запізнілого націотворення та загальної модернізації суспільства, опинилася перед серйозними викликами, які вимагали адекватної відповіді. Зруйнування традиційного суспільства, наразі не було продуктивним шляхом до модерної нації. Ця обставина, у розпалі самого процесу, була усвідомлена окремими українськими мислителями, зокрема, В. Липинським. Сучасна дослідниця І. Кресіна звертає увагу на його негативну оцінку наслідків індустріальної революції, як чинника, який порушував рівновагу раціонального та ірраціонального складників національної свідомості. Відірваність людини від землі й викликана нею руйнація моральних засад, веде до виникнення глибокого масового "інтернаціоналізму", появи масових рухів, які ставали знаряддям у руках спиритних політиків. Натомість, праця хлібороба посилює інстинкт самозбереження і, відповідно, ірраціональні компоненти у свідомості українців. Хлібороб, співпрацюючи з природою, вважав дослідник, має почуття ієрархії всесвіту та присутності у ньому невідомих сил, якими керувати людина не може. Звідси у хлібороба походить ірраціональна, метафізична релігійність і віра в Бога, яку Липинський протиставляв руйнівній раціоналістичній вільнодумності та безрелігійності інших верств [2]. Тому мислитель робив ставку на хліборобів, як ту соціальну силу, яка спроможна витримати державотворчі змагання й витворити націю та Українську державу на власній землі [3].

При цьому він спирався на проникливе розуміння глибинних основ народної традиції, на психологічну настанову пошуку гармонії людини і природи, людини й землі. Від цього набутку не було потреби відмовлятися і на новому етапі національного розвитку. Не випадково для В.Липинського саме хлібороб був носієм модерної української нації та державності. На його тверде переконання: "Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично організувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тоб-то сотворити Українську Державу і Українську Націю" [4]. Для вирішення цього історичного завдання необхідно було об'єднати український хліборобський клас. Під цим основоположним поняттям Липинський розумів групу родин, які володіють землею і на ній власною працею продукують хліб. Визначальним було саме індивідуальне посідання землею та індивідуальна праця на землі, її кількість та форма праці для класової свідомості хлібороба не мала значення. Слідом за Сорелем, В'ячеслав Казимирович визначає хліборобство як мистецтво, на відміну від трафаретної фабричної промисловості. Тому, навіть найманий робітник у хліборобстві є помічником господаря, а не додатком до машини, як це було в індустрії. Підставою для існування хліборобського класу та визначення його класової свідомості, Липинський вважає - приватну власність на землю: "...Знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний учасок землі" [5]. Об'єднання хліборобського класу мало відбутися шляхом подолання внутрішніх економічних, політичних, національних антагонізмів та наявності провідників хліборобської маси. Під останніми Липинський розумів: "Людей, що посідають спільні риси й спільні ірраціональні хотіння з масою, але

відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою влади та, що за цим іде - більшою здібністю до боротьби, ризику і самопосягати" [6].

Аграрна сфера, у значній мірі, також визначала українську національну доміную. Тобто те, що може бути основою національної консолідації, основним стержнем національної ідеї. При цьому необхідно розрізняти етнічну та національну доміную. Тут можна цілком погодитися з думкою І. Кресіної, що перша як етнокультурний чинник визначає своєрідність розвитку етносу у певному географічно-ландшафтному середовищі, а друга ж зумовлена історичними, політичними реаліями і пов'язана з конституюванням нації у культурному та геополітичному середовищі. Таким чином, у національній доміюванні переважають суб'єктивні аспекти, пов'язані з політичним вибором спільноти. Проте в національній доміюванні в "знятому" вигляді обов'язково присутня доміювання титульного етносу [7].

Для українського етносу такою доміюванню, постійною життєдайною цінністю, безперечно, була земля. Ще на етнічному рівні як колективне несвідоме - архетип Великої Матері (Магна Матер) - тип "доброї", "ласкавої", "плодючої" Землі українського чорнозему, ввійшов до масової психології [8]. Саме земля давала українцям відчуття життєвої перспективи. Попри всі історичні колізії: навали чужинців, масові спустошення, міжусобні колотнечі, українець покладав усі надії саме на власну землю, яка зможе врятувати від загибелі у скрутну годину. Звідси й початки українського традиціоналізму та консерватизму, особистої самодостатності та індивідуалізму. Останній полягав, насамперед, у покладанні на власні сили, у певному раціоналізмі, тверезості у побутовому розрахунку та привчав до власної відповідальності. Це у свою чергу визначило й особливості соціальної структури українського етносу. Основою якого був гурт - невелика група людей, що добровільно-емоційно об'єдналася задля досягнення індивідуально поставлених цілей. Витворилася і специфічна форма співпраці - "громада", що означала товариство рівноправних вільних працівників [9]. Проте, особливе місце, яке відводилося землі, її своєрідна вітальна абсолютизація породжували і негативні явища суспільного життя. Українець, напевне, так любив свою землю, що не шкодував за нею власного життя, а ще частіше життя свого ближнього, такого ж хлібороба, який зазіхнув на "священну межу". Віковий досвід співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою Землею, на думку О. Кульчицького, породжував в українців споглядальну світоглядну настанову, відхиляв від агресивної активності "в напрямку м'якої, ентузіастично забарвленої контемплативності" [10]. Останнє було вкрай небезпечно з огляду на постійні експансіоністські устремління сусідів. Особливості аграрного господарювання певним чином зумовлювали хиткість державницьких традицій. Оскільки українцеві доводилося тривалий час жити під владою чужої держави - польської, російської, австрійської, які обмежували індивідуальну свободу або втручалися у його господарську діяльність, то це привело до формування досить стійкого стереотипу нехоті добудь-якої державності. Зрештою, аграрна сфера визначала самотність українського історичного процесу, особливості буття українського етносу. Суто українськими, специфічними рисами історичного шляху сучасний дослідник О. Реєнт вважає аграрну доміювання становлення виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання [11].

Аграрна доміювання, особливо земля, лишилася чинною і при формуванні української нації модерного типу. На переконання В.Липинського, нація не зв'язана "з землею мільонами своїх хліборобів, які вросли в цю землю корінням дідиної приватної власності" не спроможна витворити в собі поняття батьківщини [12]. Вироблення національної традиції не можливе там, "де земля не держиться століттями в одній сім'ї, там де не переходить вона, а з нею її історія і любов до неї, з батька на сина". Не випадково українське національне відродження розпочалося на, приватно власницькій Гетьманській Україні серед осілого земельного козацтва (нащадків козацької старшини) та осілої правобічної земельної шляхти [13]. Від землеробської традиції веде початок усвідомлення вартості держави та недоторканості її кордонів. На думку Липинського, "інстинкт оборони од чужинця своєї землі"(саме у такій підсвідомій формі) зможе зародитися і вирости лише у тій нації, ядро якої матиме інстинкт земельної власності. Зрештою, всі колізії з утвердження власної державності виникали в українців від не вирішення одного-єдиного питання - хто переможе: кочівник чи хлібороб? "І чи не найбільшою нашою національною трагедією є те, що досі не зміг фактично перемогти у нас ані один, ані другий", - підсумовує історик. Так розірваність традиційних, власне цивілізаційних, орієнтирів приводила до такої ситуації, що "в результаті на цьому фатальному пограниччю між цивілізацією плуга і цивілізацією степу, всі свої войовничі державні елементи ми досі віддавали кочовій Москві, а найбільш культурні верхи елементів хліборобських ми віддавали Польщі" [14].

Для подолання цієї історичної приреченості пропонувався єдино можливий вихід - територіальний, тобто земельний принцип націотворення. Він наголошує: "Нація для нас - це всі мешканці нашої Землі і всі громадяне даної Держави, а не "пролетаріат" і не мова, віра, племя" [15]. Липинський рішуче відкидає німецьке та французьке розуміння нації (точніше "хаотичну мішанину німецького і французького (у додаток ще в поганих польських та російських переробках)" як цілком непридатні для української ситуації. Натомість, вважає прийнятним розуміння нації, наближене до англійського. Українська нація для нього виглядає так: "Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України", без огляду на його племінне чи культурне походження, на його "расову" чи "ідеологічну" генеалогію" [16]. Таке розуміння нації як "факту політичного", із поширенням відповідної національної свідомості, може мати наслідком об'єднання різних частин України в одну національну - політичну й духову - цілість. В. Липинський визначає загальне розуміння нації у хліборобській традиції: "Хлібороб - це земля. Отчизною, Батьківщиною хлібороба єсть його земля, а його нацією - народ, що ту землю заселяє. "Націоналізм" хлібороба зветься патріотизмом... Нація й земля в понятті хлібороба - це синоніми" [17]. Відповідно до цього принципу повставали всі хліборобські держави та нації - у них провідна верства, завжди наносна, зливалася з місцевим народом в одну державу, а потім і національну цілість. У конкретній українській ситуації - поляк-хлібороб, що осідає на землі, мусить стати українцем.

Національна свідомість у концепції В.Липинського, перш за все, має територіально-політичну форму. Саме вона вповні відповідає його уявленню про природу нації. В рецепції мислителя: "Патріотизм - свідомість своєї території, а не сама територія - лежить в основі буття і могутності держав" [18]. Ця основоположна формула сприймалася істориком як необхідна передумова виникнення органічної нації. Оглядаючи історичне минуле України, він приходив до невтішного висновку, що, наші предки, за винятком одиниць, не мали свідомості своєї території. Подібна ситуація мала фатальні наслідки, насамперед, у сфері політичній, державотворчій: "Серед людей, які творили на Україні державу, не було українського патріотизму, тоб-то свідомості своєї української території" [19]. Відповідно, для виправлення цієї історичної аномалії, Липинський пропонує практично безальтернативний вихід: "З територіальної: - політичної і патріотичної - форми національної свідомості може вирости Українська Держава і Українська Нація" [20].

Аграрні, хліборобські принципи національного будівництва, за Липинським, мали універсальний характер і могли слугувати основою для формування нової справедливої, безконфліктної конфігурації стосунків між сусідніми народами. Він вважав, що саме таким шляхом має йти Україна у своєму ставленні до Польщі та Росії. Ігнорування хліборобських засад неминуче вело до втрати української і польської державності та переваги імперських кочових сил у росіян. Тому, на переконання мислителя: "Лише відродження хліборобської ідеології в цих двох сусідніх країнах (йдеться про Україну та Польщу) і відродження думання про взаємовідносини польсько-українські категоріями хліборобськими - з точки зору земель, а не екстериторіальних націй - може покласти кінець віковій польсько-українській трагедії*" [21]. Водночас, він симпатизує спробам відродження осілих хліборобських традицій серед росіян, бажанню перестати бути "общероссами", а стати "великороссами" і скинути той безнаціональний, кочовий, монгольсько-інородний державний прес". Липинський, зрештою, ставить засадниче питання, яке мало геополітичний вимір: "І чи в національним відродженню як московських, як білоруських, так і наших українських хліборобських осілих елементів не лежить часом єдиний шлях до великої будуччини нашого Європейського Сходу: і чи ці братні нації не зможуть жити кожна в своїй власній національній державі, в тісній союзі і згоді між собою тоді, коли це будуть держави хліборобські, а не - як дотеперішня Росія - держави кочові, завойовницькі?" [22].

У світлі окреслених вище теоретичних побудов важливо зупинитися на розгляді включення українського селянства та інших аграрних соціальних верств до складу модерної нації, яка формувалася. Центральним аспектом тут також виступає поширення національної свідомості, національна ідентифікація основної соціальної сили, без якої нація не змогла стати реальністю.

На час модерного націотворення у XIX ст., селянство, яке непогано зберегло етнічні риси, було цілком пасивним (фактично - об'єктом) щодо становлення національної ідентичності. Крім того, в силу історичних обставин селянські маси двох основних складових України - Наддніпрянщини і Галичини, мали різні соціально-економічні та політичні умови існування, і, відповідно, своєї участі у процесі національного відродження. Також, слід враховувати, що інші верстви населення, окрім інтелігенції, яка намагалася відігравати провідну роль, ще не були включені в систему нації, що формувалася. Рештки дворянства, як зросійщеного так і спольшеного, на яке покладав великі надії В. Липинський, так і залишились осторонь української справи. Не була результативною його особиста місія щодо навернення правобережних поміщиків до українства. Роль національного проводу монополізувала інтелігенція, яка й впливала на свідомість селянства.

У Галичині після революційних подій 1848 р. селянство виступає активною політичною силою, причому не тільки при вирішенні соціальних, але й національних питань. Натомість, вкрай несприятлива політична ситуація на підросійській частині України, відсутність тут конституційних можливостей, не дозволяла наддніпрянській інтелігенції поширювати національні ідеї в широких масах населення. Більшість сучасних дослідників, на загал, визнають відсталість і запізнілість українського руху на Наддніпрянщині. Користуючись схемою Мирослава Гроха можна припустити, що українська ситуація демонструвала різке неспівпадання фаз формування нації: академічної, культурної та політичної у різних частинах етнічного простору. Так, Р. Шпорлюк зазначає: "На українських землях під Росією друга фаза почалася, але їй не дозволено розвинути, і український народ почав тільки у 1905 р. входити у другу фазу, та і її не досягнувши навіть у 1917-му. В Галичині друга фаза почалася в 1830-40 роках, і дуже швидко, бо вже 1848-49 рр., "наклалася" на неї фаза політична" [23].

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Помітні зрушення щодо піднесення національної свідомості на Наддніпрянщині припадають лише на період 1905-1907 рр. Тут відбувається загальна лібералізація політичного режиму і відкриваються певні перспективи для охоплення значно ширших мас національним усвідомленням. Характерно, що "рівень національної свідомості українських мас, - за Лисяком-Рудницьким, - був ще настільки низьким, що коли почалася революція 1905 р., вона не набрала на Україні виразного національного забарвлення" [24]. Але в ході революційних подій поступово актуалізується національне питання, воно набуває особливого політичного звучання тоді, коли українській свідомій інтелігенції вдалося використати соціальне незадоволення селянства у політичних цілях. Як наслідок - не забарилися певні здобутки і на національній ниві: упав Емський указ, стало реальністю українське громадське життя, з'явився український масовий друк, наукові інституції.

Певне здивування сучасників викликала поява національного свідомих українських селянських депутатів у I Думі. Проте питання про глибину поширення модерної національної свідомості в селянських масах потребує подальшого дослідження. Принаймні помітно різняться безпосередні суб'єктивні спостереження та наукові узагальнення з цього аспекту. Стаття в газеті "Рада" під назвою "Голос із села" характеризувала рівень національної свідомості таким чином: "По деяких селах... селяне дуже мало свідомі щодо національності. їм відомо, що вони не москалі, а малороси, як вони кажуть, а хто такий малорос, які його потреби і чим він відрізняється від москаля, цього він не скаже" [25]. Тобто тут, фактично, йдеться про елементи деякої етнічної диференціації, а не чіткого національного усвідомлення. Хоча в джерелах зустрічаються й інші приклади: справді, національної ідентичності. Так, Є. Чикаленко занотовує у щоденнику: "В селянстві.. (національна) свідомість за останні роки дуже поширилась, поглибилась. Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя, чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість" [26]. Більш обережні і ближчі до істини думки подає сучасний дослідник Я. Грицак. Він вважає, що селянство - найчисленніша група тогочасного суспільства "не диспонувало тим, що можна було б назвати національною свідомістю у модерному значенні цього слова. Та все ж українські селяни мали певні її "підсвідомі" зародки, що могли стати політичним капіталом на майбутнє" [27].

Наступний етап становлення національної свідомості широких селянських мас пов'язаний з революційними подіями 1917 р. Про доволі низький на той час рівень національної свідомості промовляють спогади сучасників. Ось як це виглядало на прикладі усвідомлення українських хліборобів, одягнутих у солдатські шинелі. На семитисячному солдатському віче у Сімферополі головуючий запропонував: "- Хто поміж вами українці, піднесіть руку до гори! Піднеслось не більше трьох сот рук. - Малороси! Піднесіть руки! Піднесло руки коло половини присутніх. - Хохли! Піднесіть руки! Знов піднесла руки добра третина" [28]. Таким чином, навіть зберігаючи етнічні ознаки: розмовну мову, етнографічно-побутову культуру, українці не становили, у повному вигляді, національної спільноти. Потрібен був вагомий соціальний досвід, підкріплений, у тому числі, й актуалізованою історичною пам'яттю, щоб українська модерна нація стала реальністю. Цікаві спостереження щодо цього процесу подає В. Біднов: "Розпочалася грандіозна праця над пробудженням національної свідомості серед нашого селянства та робітництва, які мали стихійне почуття національної окремішності, але се почуття не було освідомлене. Потрібна була велика, невпинна праця української інтелігенції" [29].

Як наслідок, національно-демократична революція супроводжувалася небаченим до того зростанням національної свідомості широких мас українців. У переважній більшості, це був результат широкомасштабної політизації етнічності, яка відбулася як під впливом цілеспрямованої діяльності національно орієнтованих політичних сил, так і у висліді боротьби за досягнення конкретних соціально-економічних інтересів. Чимало важила у цьому цілеспрямована культурно-просвітницька діяльність. До неї слід зарахувати перевидання величезними тиражами науково-популярних історичних творів, зокрема, оповідань А. Кащенка (тільки 1917 р. перевидано 18 книжок його творів). На переконання того ж Біднова: "Його писання, не вважаючи на всю їх примітивність, разом із популярною історією України Миколи Аркаса, найбільше причинилися до розвитку національної свідомості серед нашого селянства та робітництва на великій Україні" [30]. На справді, маємо справу зі значно складнішим та багатоваріантним процесом національного самоусвідомлення спільноти. В результаті якого і з'явилося нове українське суспільство. Як слушно зазначив сучасник тих подій, історик за фахом - Д.Дорошенко: "Великий рух 1917-1918 років був по справедливості національним відродженням, тому, що тисячі, десятки, сотні тисячів, нарешті мільйони людей уперше довідалися, що вони всі - члени одної Української Нації, уперше почули це ім'я, уперше його зрозуміли. Певна річ, що й перед тим, об'єктивно, вони ні на хвилину не переставали бути Українцями, хоч і не знали свого імені" [31].

У 1920-ті рр. національним здобуткам сприяли позитивні, щодо українства, зрушення у соціальній структурі, декларована політика українізації у межах УСРР тощо. Саме завдяки припливу селянства етносоціальна структура міст змінилася на користь українців. 1931 року вони становили майже 51 % міського населення, хоча зрозуміло, далеко не у всіх містах. Цілковито слушну думку висловив Ю. Лібер: "...Програма українізації скріпила протиасимілятивні сили в містах та забезпечила законну платформу для поширення української політичної свідомості". Зрештою, етнічна трансформація

українських міст "стимулювала швидкий розвиток та установа нові напористі української національної свідомості, яка формою була національною, змістом соціалістичною і визначеною місцевістю, тобто міською" [32]. Процес етнопонаціональної мобілізації захопив не тільки ті соціальні прошарки, на які була скерована українізація. Навіть селянство, яке стояло осторонь цього процесу, значно змінило своє усвідомлення у бік позитивної національної ідентифікації. До певної міри, 1920-ті роки були "золотою добою" у етнопонаціональній історії українського селянства: воно не тільки зміцнилося економічно, але й досить виразно реалізувало свій потенціал у становленні модерної української нації.

Проте, після бруталного розселення 1930-х, а у Західній Україні 1940-50-х років, були втрачені позитивні набути у справі органічного включення аграрного компонента в українське націотворення.

Таким чином, реальний історичний процес включення аграрної складової у сучасне творення української нації був доволі непослідовний і мав дискретний характер. Свою належність до нової національної спільноти селянство визначало через можливість захисту своїх соціально-економічних та станових інтересів, тобто, опосередковано. Крім того, селянство включалося у націотворчий процес лише у певні сприятливі періоди. Інші аграрні верстви помітного впливу на українське націотворення не справили. Це дозволяє стверджувати, що ідеальна модель створення української хліборобської нації, яку пропонував В. Липинський, так і не була реалізована. Проте, його теоретичний набуток не втратив свого значення. Особливої актуальності він набуває на сучасному етапі національного розвитку, коли національною домінантою, стрижнем національної консолідувальної ідеї можуть стати універсальні хліборобські цінності, які ґрунтуються на тривалій етнічній традиції, прийнятій для інших етнічних груп України.

1. Див.: Межуев В.М. *Национальная культура и современная цивилизация // Освобождение духа.* - М., 1991. - С.264-269.
2. Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.* — К., Філадельфія, 1994. — С.268-269.
3. Кресіна І. *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз).* - К., 1998. - С.135.
4. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. // Твори. Політологічна секція.* - Т.6.-Кн. 1. - К., Філадельфія, 1995. - С. 72.
5. Там само. - С. 73.
6. Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського).* - С.271.
7. Кресіна І. *Вказ. праця.* - С. 345.
8. Кульчицький О. *Світовідчуження українця // Українська душа.* - К., 1992. - С. 55.
9. Степико М. *Культурно-господарські перспективи національного буття України // Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. Посібник / Б. Попов, В.Ігнатів, М. Степико та ін.* - К., 1997. - С.203.
10. Кульчицький О. *Вказ. праця.* - С.55.
11. Ресніт О.П. *Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журнал.* - 1999. - №3. - С. 19.
12. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів.* - С.172.
13. Там само.-С. 173.
14. Там само. -С.175.
15. Там само.-С.ХІІІ.
16. Липинський В. *Релігія і церква в історії України.* - К., 1995. - С.53.
17. Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського).* — С.273.
18. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів.* - С.375.
19. Там само.-С. 388.
20. Там само. -С.417.
21. Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського).* — С.274.
22. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів.* - С. 173-174.
23. Шпорлюк Р. *Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII—початку XIX ст. // Україна. Наука і культура.* - Вип.25. - 1991. - С. 164.
24. Лисяк-Рудницький І. *Український національний рух напередодні першої світової війни // Історичні есе.* - К., 1994. - Т. 1. - С.479.
25. Рада. - 1906. - 17 вересня.
26. Чикаленко С. *Щоденник (1907-1917).* - Львів, 1931. - С.289.
27. Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації ХХ-XX століття.* - К., 1996. - С.99.
28. Юрчик Г. *"Перший" Симферопольський полк ім. Гетьмана Петра Дорошенка // Літературно-науковий вістник.* - 1923. - Т. LXXIX. - Кн.1 (січень). - С. 33.
29. Біднов В. *Спомини про Адріана Кащенко // Літературно-науковий вістник.* - 1923. - Т. LXXX. - Кн.7 (липень). - С.234.
30. Там само.
31. Дорошенко Д. *Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна.* - 1921. - Кн.3. - С. 78.
32. Лібер Ю. *Міста і політичні наслідки етнічних змін в УРСР у 1923-1933 роках // Сучасність.* - 1988. - 4.1. - С. 64, 66.

Кооперативний рух на Україні: історія і відродження

Історичні дані свідчать, що перші землеробські громади, які вирощували с.-г. культури і розводили домашніх тварин, існували на території України ще за часів Трипільської культури.

Кооперативна ідеологія прийшла в Україну із Західної Європи. Для перших українських кооперативів моделями слугували англійські споживчі та німецькі кредитні товариства. Кооперація на Україні народилася у подібну нинішній епоху "великих реформ" 60-х років XIX ст., епоху ліквідації кріпосницьких відносин, переходу українського села до товарно-грошових відносин. Цілий ряд українців внесли вклад у теоретичний розвиток кооперативної ідеї і систематизацію кооперативного досвіду (М. Драгоманов, М. Левитський, М. Туган-Барановський, Б. Мартош та інші).

У кінці XIX ст. активно розвивається кооперація у Західній Україні. Починається зі Спільки для господарства і торгівлі (Перемишль, 1899р.). Згодом її діяльність через філії поширилася на всю Україну. Метою спільки було забезпечити сільських господарів добірним закордонним насінням, мінеральними добривами, ґрунтообробними знаряддями й технікою, іншими матеріальними ресурсами. Кооперацію підтримувало і активно пропагувало культурно-освітнє товариство "Просвіта".

Але суттєвою віхою у розвитку організаційної структури сільського господарства країни була столипінська реформа. Почалася справжня епоха української кооперації. На початку 1915 р. в Україні було близько 500 с.-г. кооперативів. У сільському господарстві існували два типи кооперативних організацій - кооперативні товариства (місцеві, регіональні) і кооперативні спільки (федеративного типу).

Аналіз економічних підвалин кооперативного руху в Україні показує, що в його основі лежить досвід товариського господарювання, широко розповсюджений у "мушкетерстві" починаючи із Запорізької Січі. Він розвивався на ґрунті глибоко вкорінених і розповсюджених простих і складних видів самопомогі: супряга, гуртова, толока, новітні хліборобські артіль.

Враховуючи природу кооперації та її досягнення в минулому можна вважати, що відродження кооперації в аграрному секторі України - надійний шлях виходу сільського господарства з кризи. Необхідно відродити притаманні кооперації економічні та соціальні можливості, знищити деформації, які нашарувалися на неї за часів тоталітарного режиму, відновити її принципи й традиції, збагатити новітніми досягненнями теорії й практики країн розвинутої ринкової економіки.

На жаль, нині не вивчається і не використовується в достатній мірі набутий історичний досвід кооперативного будівництва. Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" не вказує на конкретні шляхи реформування та кооперування сільського господарства. В той же час, умови формування ринкових відносин на селі та утвердження приватної власності об'єктивно вимагаючи створення розгалуженої системи кооперативного товариства різних галузей діяльності: виробничо-збутових, сервісних тощо.

Нині на більшій території України можна говорити не про відродження сільськогосподарської кооперації - відроджувати нічого, - а про формування, становлення і розвиток її на селі. Відродження мусить мати концепцію кооперативної політики, розроблену на науковій основі: кооперація запізнилася у своєму розвитку в часі і просторі. Роздержавлення і приватизація мусили здійснюватися не з метою формування фермерства, а створення на базі колгоспів і радгоспів виробничих сільськогосподарських кооперативів. Фермерські господарства мали з'явитися паралельно. Тому нині потрібна державна кооперативна політика; у сільському господарстві відсутнє активне соціальне-економічне середовище для розвитку кооперації, а підприємства переробної всі є акціонерними товариствами і переходити в розряд кооперативних не спішать; диспаритет цін існує, але замість того, щоб створити постачальницько-збутові кооперативи кожне господарство по-своєму шукає шляхи вирішення цієї проблеми.

Кооперація у міжнародному економічному співробітництві

Ситуація, що склалася в аграрному комплексі України в останнє десятиліття ХХ ст., характеризується різким спадом виробництва сільськогосподарської продукції і гострою нестачею кредитних ресурсів для фінансування агрокомплексу. За таких умов жодна держава не спроможна вийти з такого стану тільки власними силами, особливо за короткий строк. Тому інтеграція України у світове співробітництво і можливість використання його фінансових, інтелектуальних і матеріальних ресурсів стає об'єктивною необхідністю.

Досвід багатьох країн світу свідчить про економічну доцільність розширення довгострокової міжнародної виробничої кооперації, яка спроможна інтегрувати капіталовкладення й на цій основі створювати спільні підприємства та акціонерні товариства. Найбільш перспективним для країн, що стають на шлях докорінних економічних реформ і утверджуються на світовому ринку сільськогосподарської продукції, є співробітництво на компенсаційній основі. Спільне виробництво, як правило, використовує фінансові або матеріально-технічні ресурси, під які надаються кредитні ресурси цільовим призначенням. Це дозволяє розпочати або модернізувати виробничі та інші потужності, а погашення (компенсацію) фінансової заборгованості спільного підприємства здійснювати за рахунок продукції, яка підлягає розподілу між сторонами-виробниками на умовах кооперації. Така співпраця передбачає повне або часткове фінансування проекту співробітництва з повни або частковим покриттям витрат іноземним партнером. При цьому за узгодженням сторін розподіл виробленої продукції між вітчизняними і зарубіжними партнерами може килуватись від 10 до 90%.

Довгострокова міжнародна виробничої кооперація сприятливо впливає на економіку країн-партнерів і відкриває перспективи для ефективного використання капіталу у різних галузях сільськогосподарського виробництва. Найбільш привабливим для зарубіжних партнерів є виробництво зернових культур на придатних для цього землях України. Для розвитку будь-яких видів зернової продукції українська сторона забезпечує і гарантує надання землі, водних ресурсів, сприятливі кліматичні умови на території України, організацію робіт, забезпечення технікою і робочою силою, приміщення для сушіння і складання зерна. Іноземні партнери, як правило, забезпечують постачання високоякісного насіння, паливо-мастильних матеріалів, техніки та обладнання (на умовах лізингу), виділяють кредитні кошти для використання у виробництві продукції. Всі проблеми, які виникають в процесі виробництва, вирішуються партнерами на умовах спільної зацікавленості у кінцевому економічному ефекті, адже одержана продукція призначена не лише для повернення витрачених коштів але й отримання прибутку для подальшого виробництва. Таке співробітництво має реальні переваги: збільшення виробництва зернових культур, прибуток від експорту, розв'язання основних продовольчих проблем, реінвестування в українське виробництво добрив, хімічних засобів захисту рослин тощо.

Спільні проекти і дослідження на умовах кооперації в процесі реформування АПК можуть виконуватися в усіх галузях виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, в сервісному обслуговуванні виробництва, виготовленні технологічного обладнання, монтажу і запуску технологічних ліній.

Прикладом нових економічних відносин на принципах кооперування між сільськогосподарськими підприємствами-товаровиробниками сировини і підприємствами промислової її переробки є Уманський ЗАТ "Міськмолокозавод". Компанія "Фуд мастер інтернешнл ЛЛС" здійснила інвестиції для участі у спільному виробництві молочної продукції з Уманським молокозаводом шляхом придбання акцій додаткової емісії. Основним внеском у кооперативне виробництво компанії було майно, обладнання для виробництва морозива та переробки молока. Лише за перші 5 місяців 1999 року кількість випущеної молочної продукції, порівняно з періодом попереднього року, значно збільшилась: масла у 8,2 рази, молока - 33,8 рази; діетпродуктів - 33,2; вершків - 382,5; сиру - 14,9; сметани- 163,1; морозива-3,4; козеїну сухого технічного - у 6,7 рази.

У багатьох країнах світу кооперативи надають фермерам машинні та інші послуги. В окремих державах машинні послуги -єдиний вид обслуговування, і кооперативи створюються лише з цією метою. Часто сільськогосподарські кооперативи організуються з ініціативи уряду і за рахунок державних коштів, а державні службовці призначаються на посади їх керівників і бухгалтерів, забезпечують збереження капіталовкладень. Такі кооперативи використовують для виконання державних програм, збирання необхідних даних, податків і платежів, спрямування субсидій фермерам тощо. Між кооперативами і державними підприємствами різниця невелика, вони існують для задоволення потреб дрібних фермерів. Кооперативи з використання сільськогосподарських машин і по збуту та постачанню ресурсів з участю іноземних партнерів доцільно створювати і в Україні для підтримки фермерських господарств. Адже вони ізольовані від інфраструктури, яка

створена поблизу міських населених пунктів, їх часто обминають технологічні новачки. А сьогодні завдання полягає в тому, щоб механізовані технології зробити доступними і дрібним фермерам. І в цьому відношенні значний інтерес становить зарубіжний досвід роботи кооперативних формувань щодо використання техніки у фермерських господарствах.

Хвіст Б. О. (м.Київ)

Особливості міграції населення України в 1990-х роках

Зміни чисельності сільського населення у 1980-х-1990-х роках були безпосередньо пов'язані з природним і міграційним рухом населення, а також із перетвореннями сільських населених пунктів у міські. Однак, основною причиною скорочення чисельності сільського населення у вказаний період був міграційний вплив його у міста як в Україні, так і за її межі. Доля міграційного впливу у загальному зменшенні сільського населення за ці роки становила 82 відсотка або 1,8 млн. чоловік

Міграції сприяла важка і ненормована праця у полі та на фермах, слабо розвинута інфраструктура. Питома вага працівників, зайнятих ручною працею у сільському господарстві у 1980-х роках, становила до 65 відсотків. Дуже важкою і мало механізованою була жіноча праця. Праця жінок у тваринництві була механізована на 48,9 відсотка, а праця жінок, зайнятих у рослинництві - тільки на 3,1 відсотка. Це призвело до того, що серед мігрантів у віці 18-29 років понад дві третини становили жінки. Внаслідок цього виникла диспропорція між віковими категоріями жінок.

В подальшому характер внутрішньої міграції суттєво змінився. По-перше, у першій половині 1990-х років ще відбувалося масове переселення сільських жителів у міста. Однак, змінилася суть причини цього процесу: на селі з'явилася безробіття і чимало сільських жителів, особливо молоді, сподівались одержати у містах постійну роботу. По-друге, в цей же період певна частина сільських жителів змінювали місце проживання в межах регіону - переїхали на постійне проживання в інші населені пункти, особливо в ті, де була можливість влаштуватися на постійну роботу. По-третє, з середини 1990-х років зменшився відтік сільського населення у міста і почалося не тільки повернення у сільські місцевості тих, хто в свій час виїхав, а й прибуття сюди на постійне проживання значної кількості громадян, не пов'язаних з аграрним сектором.

Так, у Луганській області в 1995 році виїхало із міст на постійне проживання у сільську місцевість близько 11 тис. чоловік [2]. У другій половині 1990-х років ця тенденція розширилась у центральних і східних регіонах України. Це стало однією з причин зменшення чисельності населення у міських поселеннях, в тому числі в обласних центрах та великих промислових центрах.

У 1991-1996 роках 70 відсотків сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку. У вказані роки більшість сільських мігрантів переселялися на постійне проживання в обласні міста, міста обласного підпорядкування, районні центри. Серед сільських мігрантів певну кількість становили жителі, які проживали у зоні Чорнобильської катастрофи. За даними на 1 січня 1999 року питома вага молоді віком 15-28 років в загальній чисельності сільського населення України становила 17,1 відсотка (проти 21 відсотків в урбанізованій частині країни), або менше 2,8 мільйона осіб [3].

В умовах економічних негараздів у містах, зокрема появи та зростання безробіття, по суті припинилась міграція сільського населення. З 1996 року в Україні фактично сформувалась тенденція притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком. Серед них - відставні офіцери української армії, громадяни середнього та похилого віку, які стали безробітними тощо. Проте сальдо міграції вікової групи 15-28 років в сільській місцевості залишилося від'ємним. Зокрема, через юнаків віком 15-21 років та 15-18 річних дівчат і нині спостерігається різке перевищення кількості вибулих над кількістю прибулих. В сучасних умовах відносно небагато молодих людей залишають село назавжди. Адже серед них дві категорії, які від'їжджають в силу певних умов. По-перше, це юнаки, які призиваються до української армії. По-друге, це юнаки і дівчата, що вступили до вищих та середніх навчальних закладів, до профтехучилищ. Виїхавши з села у 15-18 річному віці, перші повертаються найчастіше через 1,5-2 роки, а інші - переважно через 5-6 років.

Заданими соціологічних опитувань, повернення до села по завершенні навчання в місті є, скоріше, вимушеним кроком, ніж реалізацією бажань молодих людей. З одного боку, обмежені можливості працевлаштування в сільських поселеннях для випускників навчальних закладів, особливо сільськогосподарського та педагогічного профілів, а з іншого - реальність забезпечення фізіологічних потреб за рахунок особистого господарства сприяє орієнтації на сільський спосіб життя.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Однією з особливостей міграційних процесів було те, що переселення певних верств сільського населення відбувалося не тільки у міста, як це було у 1970-х-1980-х роках, а й у інші населені пункти сільської місцевості. Зокрема, чимало сільськогосподарських товаровиробників Закарпатської та Івано-Франківської областей у літні місяці виїжджали на роботу в Миколаївську та Херсонську області.

З утвердженням нових форм господарювання (фермерських, приватно-орендних господарств, в яких використовується наймана праця) внутрішня міграція жителів сільської місцевості посилилась. При цьому вона набрала сезонного характеру.

Отже, внутрішня міграція населення у 1990-х роках у певній мірі впливала на динаміку змін його чисельності в Україні в цілому і у сільській місцевості зокрема. Своєрідний характер носила міграція населення, яке було зайняте у аграрній сфері: до середини 1990-х років вона характеризувалася у масовому відтоку населення із сільської місцевості у міста, промислові регіони. У другій половині 1990-х років відтік населення із сільської місцевості значно зменшився і значно зросла чисельність громадян, які з міст переселялися на постійне проживання у сільські населені пункти і зайнялися сільськогосподарським виробництвом.

1. Поточний архів департаменту розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості. Зведені дані про динаміку руху сільського населення України у 1992-1999 роках. — 2000. Березень.
2. Мельник С. Демографічна криза в Україні. — Україна: аспекти праці. — 1997. — № 1. — С. 45.
3. Підраховано за матеріалами: Бюлетень Державного Комітету статистики України. — 1999. — № 1. — Січень. — С 7-18.

Шатохін А.М., Здоровцов О.І. (м.Умань)

Соціально-психологічні особливості колективної та індивідуальної сільськогосподарської праці

Сучасне сільськогосподарське виробництво здійснюється, як правило, в трудових колективах або індивідуальними товаровиробниками (фермерами). За змістом і умовами праці всі господарські одиниці мало різняться між собою, використовуючи спільний засіб виробництва-землю. Відмінності полягають у масштабах і організаційних формах виробництва, відношенні до власності на землю, характері співпраці та комунікації учасників трудового процесу, особливостях мотивації до праці, здатності до ризику і відповідальності за результати праці.

В літературі, особливо популярній, межею протиставлення колективної та індивідуальної сільськогосподарської праці часто виступає так зване "почуття господаря", яке, на думку противників колективних господарств, можливе лише в умовах фермерського господарства, що ґрунтується на приватній власності на землю. Хотілось би ще раз підкреслити нашу позицію. Вирішальним у формуванні господаря на землі (а не лише "почуття господаря") є не стільки форма власності, скільки спосіб господарювання і ставлення до праці. І колгоспно-радгоспна система давала простір для ініціативи справжнім сільським господарям. Водночас далеко не кожен фермер чи інший приватний власник (навіть в нормальних економічних умовах) здатен бути зразком господарювання. Тільки в умовах одноосібної праці і відповідальності небайдий господар зразу ж кидається у очі, а в колективних господарствах можна сховатися за інших.

На формування соціальної психології селянства впливають різні фактори, зокрема історичні традиції, звички, звичаї, а також рівень адаптованості селян до економічної обстановки. Саме це регулює соціальне самопочуття працівників агросфери. І штучне прискорення у створенні класу власників на селі або "справжніх господарів" може привести до розриву створених протягом десятиріч соціальних зв'язків, погіршення продуктивних сил агропромислового виробництва.

Через те важливо розібратися у соціальних механізмах, що регулюють трудову поведінку селян, причинах психологічної інертності, особливостях праці в колективних та одноосібних господарствах. Доречно зауважити, що споконвіку індивідуальна і колективна (общинна) праця у сільському господарстві були дуже тісно поєднані. Цей природний баланс був порушений на користь колективної праці внаслідок суцільної колективізації 30-х років. Індивідуальні господарства були витіснені не лише з економічного життя, а й з свідомості багатьох селян. На жаль, відродження селянських (фермерських) господарств супроводжується не стільки відновленням соціально-економічної рівноваги, скільки протиставленням: або колективна, або індивідуальна праця. Від селян вимагають

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

зробити рішучий вибір, але більшість з них не в змозі обрати якусь одну форму не лише через відому соціально-психологічну інерцію, а й через неконструктивність самої дилеми.

Проведені на початку років у десяти регіонах Росії, України, Білорусії та Казахстану соціологічні дослідження [1,62-63] свідчили, що майже половина опитаних сільських респондентів (49%) були зорієнтовані на колективні форми організації і стимулювання праці у колгоспах і радгоспах, 14,8% віддають перевагу індивідуальній фермерській діяльності на умовах оренди, 18,6% - фермерській діяльності на власній землі. В Черкаській області в колективних господарствах хотіли б працювати 52,7% сільських жителів, а стати фермерами - лише 16,2%, тобто у 3,5 рази менше.

На думку дослідників, така орієнтованість сільського населення пояснюється не лише перевагами колективної організації праці, а й низкою соціально-економічних та психологічних факторів.

По-перше, праця у колективних господарствах забезпечує працівникам захист від комерційного ризику, жорсткої економічної відповідальності за результати своєї діяльності, а також надає їм можливість отримання соціальних благ - житла, місць у дитячих дошкільних закладах, допомоги у веденні особистого підсобного господарства тощо.

По-друге, невизначеність аграрної політики, побоювання нової хвилі колективізації із "розкуркулюванням" спонукає селян до певної обережності у ставленні до фермерських господарств. Кожен третій з опитаних не певен, що нинішня орієнтація на приватні господарства не зміниться на протилежне з усіма відомими наслідками.

По-третє, кожен третій респондент вважає, що в країні відсутній ринок технічних засобів для ведення селянського (фермерського) господарства, що не дає можливість у повній мірі реалізувати потенціал фермерських господарств.

По-четверте, значна частка сільських жителів занепокоєна відсутністю у країні правового захисту інтересів приватних підприємців на селі.

По-п'яте, кожен четвертий сільський житель, котрий звик працювати в колгоспі або в радгоспі не в повну силу, побоюється, що перехід до самостійного господарювання докорінно змінить спосіб життя, що склався, і викличе небажані побутові проблеми.

В кінці 90-х років держава запровадила низьку заходів по економічній (та морально-психологічній) дискредитації колективних сільськогосподарських підприємств. Не без допомоги держави, яка із сільськогосподарськими товаровиробниками будувала свої стосунки ще за старими адміністративно-командними традиціями, а самі КСП примушувала існувати зі своїми партнерами вже у ринковому середовищі, абсолютна більшість колективних господарств стали банкрутами. Кризою колективних господарств не змогли скористатися, як очікувалося, індивідуальні селянські (фермерські) господарства. Крім суто економічних причин далися взнаки і соціально-психологічні особливості індивідуальної сільськогосподарської праці в конкретних умовах перехідного періоду. Нам вже доводилося підкреслювати економічну некоректність і соціальну недоцільність штучного протиставлення колективної та індивідуальної сільськогосподарської праці, яке представлено ідеологічною та політичною дихотомією "безгосподарне - господарче", "безвідповідальне-відповідальне", "безмотивоване-мотивоване" тощо.

Твердження про те, що колгоспно-радгоспна система знищила індивідуальну селянську працю, є, на наше переконання, безпідставним. Індивідуальна трудова діяльність як праця селян поза межами суспільного виробництва практично увесь радянський період легально існувала у формі *особистих підсобних господарств* (ОПГ), а також ділянок для садівництва, городництва та дачного будівництва громадян. В 1996 р. у власності та користуванні громадян знаходилося 6 млн. 760 тис. га землі, з яких 95% - сільгоспугіддя, в т. ч. 4 млн. 551 тис. га ріллі [2, 234]. Це навіть більше, ніж передбачалося Національною програмою сільськогосподарського виробництва.

Особисте підсобне господарство - це фактично те ж саме селянське господарство, але у нерозвинутій формі. Воно засновано на особистій праці селян, передбачає приватний характер привласнення продуктів праці, вільну їх реалізацію і є основним джерелом продуктів харчування не лише для самої селянської родини, але й для родичів.

До початку процесу приватизації у власності селян були житлові будинки, господарські будівлі, худоба, птиця, дрібний інвентар. Зараз вже і земля, власником якої була держава, через земельні приватизаційні сертифікати, стала власністю селян.

На відміну від фермерських, особисті підсобні господарства завжди спиралися на колективні та державні підприємства при обробці земельних ділянок, забезпеченні їх насінням та посадковим матеріалом, молодняком худоби та птиці. Не випадково самі селяни кажуть, що їхня корова трьома ногами стоїть на суспільних землях.

В умовах різкого падіння суспільного виробництва саме продукція з ОПГ в значній мірі заповнює нішу, що утворилася у забезпеченні населення продуктами харчування. Питома вага ОПГ в загальному обсязі продукції зросла майже вдвічі - з 26 до 46%, а вихід продукції в розрахунку на одиницю площі тут вище у 3,5 рази. По врожайності плодів і ягід, баштанних і овочевих культур, кукурудзи і соняшнику, а також продуктивності худоби і птиці ОПГ значно випереджають колективні господарства.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Проте вихід продукції не може свідчити про беззаперечну перевагу індивідуальної праці над колективною. Як свідчать обстеження, по-перше, витрати праці в ОПГ в 2,5 - 3 рази більші, ніж в колективних господарствах. По-друге, значна частка кормів надходить в ОПГ з суспільних підприємств та роздрібною торгівлю. По-третє, ОПГ мають більш "інтенсивну" структуру використовуваних ними земель (висока частка багаторічних насаджень і низька природних кормових угідь). По-четверте, структура вирощуваних на ОПГ культур різниться високою часткою так званих інтенсивних культур, які дають з одиниці площі більше продукції у вартісному виразі. [3,111]

Більш вагомим є соціально-психологічний ефект ОПГ. Саме тут залучаються до сільськогосподарської праці діти та підлітки, що позитивно впливає на стабілізацію трудових ресурсів села, збереження трудових династій. Абсолютна більшість сільського населення в умовах розвалу колективних господарств і багатомісячної несплати заробітної платні, працюючи на своїх ділянках, отримує можливість не лише розв'язати свої продовольчі проблеми, але й набути досвіду господарювання на ринкових засадах, зберегти притаманну селянам трудову мотивацію і спосіб життя. Тобто ОПГ сприяють гальмуванню процесу фізичної, соціальної та психологічної ліквідації селянства як класу в умовах глибокої економічної кризи.

За даними наших спостережень, переважна більшість селян бажали би мати у власності ділянки площею до 1 га (42-65%), з них половина задовольнилася б і наділом в межах 30 соток. В той же час володіти господарством площею до 10 га хотіли б 14-26%, а організувати власне фермерське господарство із товарною орієнтацією - лише 3-6% респондентів. За оцінками, з приблизно 8 млн. володарів особистих підсобних господарств лише 25 - 30% бажали б розширити свої ділянки, але не дуже суттєво, скаржачись на брак достатньої кількості знарядь, посівного матеріалу, грошей, а також власних фізичних сил.

Ще одна особливість селянської психології. Як свідчать самооцінки, середня площа ОПГ, якими володіють наші респонденти, в межах 25-40 соток. Так от ті, що мають до 30 соток, бажують взяти землі вдвічі більше, ніж ті, що мають понад 30 соток, молодь згодна взяти втричі більше землі, ніж люди середнього та похилого віку, чоловіки - вдвічі більше, ніж жінки, жителі міст - втричі більше, ніж селяни. Напевне, цей факт треба враховувати при проведенні приватизації.

Про те, що ринкова психологія опанує все більші верстви селянства, свідчить динаміка у визначенні шляхів використання землі. Якщо у 1992 р. основна маса опитаних селян (62-67%) бачила в землі лише джерело розв'язання продовольчої проблеми для своєї сім'ї, а на ринок орієнтувалися 22 - 27% власників, то вже у 1994 р. ситуація докорінно змінилася. Понад половина (54%) респондентів мали на меті виробництво сільгосппродукції саме на продаж, в той же час як тільки на власне споживання зорієнтована третина селян. Так відбувається процес поступового включення селянина-власника (або напіввласника) як суб'єкту виробництва сільськогосподарської продукції в механізм аграрного ринку.

Прихильники одноосібних селянських господарств за найсильніший аргумент вважають ставлення до праці селянина, що працює на власній землі. Проте в поняття "власник" на селі слід включати не лише власника засобів виробництва, зокрема землі, а й власників своєї робочої сили. Через те, на нашу думку, необхідно відрізнити трудову і господарську мотивацію. *Трудова мотивація* не залежить від форм власності і вона притаманна як власнику, так і найманому робітнику. *Господарська мотивація* може формуватися лише у господаря, в особі якого поєднуються володар, користувач і розпорядник як засобів виробництва, так і робочої сили. Головна особливість господарської мотивації до праці - прийняття на себе усієї відповідальності за результати трудової діяльності.

Таким типом господаря-власника, безумовно, є *фермер*. Фермерський рух дає можливість селянам, у яких ще зберігся потенціал господарів, реалізувати його у повній мірі. В одному з обстежень, що проводилися на початку 90-х років у Росії, саме так було сформульоване запитання: "Чи зберігся ще на селі шар справжніх "потомствених" селян?" За даними авторів дослідження [4, 102-103], 40% сільських респондентів припускають можливість взяти землю для ведення самостійного господарства, але реальну готовність ("хоч завтра") взяти землю висловили лише 10% селян. В середньому вони хотіли б узяти по 20-30 га землі і 20-25 голів ВРХ. Це більше, ніж припадало на одного працівника в середньостатистичному колгоспі чи радгоспі.

Решта потенційних фермерів обережно підійшли до перспектив ведення самостійного господарства, застерігши, що до нього треба йти через проміжні етапи (зокрема оренду). Вони вважають, що зараз, коли бракує необхідної техніки, транспорту, пального, обмежені можливості розпоряджатися своєю продукцією і виходити на ринок, нова справа є досить ризикованою.

Російські соціологи намалювали портрет майже ідеального фермера: чоловіку віці 35-50 років, потомствений селянин, володіє 2-3 спеціальностями, знає основи агро- та зоотехніки, має 2-3 дітей, які прихильно ставляться до фермерської справи і згодні успадкувати ферму та земельний наділ.

Після бурхливого зростання фермерства у 1992-1995 роках наступила смуга уповільнення темпів зростання і навіть стабілізації: якщо з 1992 по 1995 рр. чисельність фермерських господарств в Україні збільшилася з 9,6 тис. до 32 тис, тобто в 3,3 рази, то в 1996-1999 рр. додалося ще 3,9 тис. господарств, або 12%. Земельний наділ на одне фермерське господарство зріс у 1992-1999 рр. з 19 до 32 га. Але, за даними Статуправління Мінрополітики, кількість фермерських господарств,

Сучасні проблеми соціального та економічного

що утворилися у 1996-1999 рр., вже не так помітно переважає кількість тих, що розпалися за ці роки. [5,82-83]

Навіть після Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" протягом першої половини 2000 р. на уламках 10 тис. 700 колишніх КСП утворилося 12 тис. 800 формувань приватного типу. Проте серед них абсолютна перевага на боці хоч і приватизованих, але колективних господарств: 46% становлять господарські товариства і 25% - сільськогосподарські кооперативи. Одночасно з'явилося лише 900 нових фермерських господарств (7%), а ще 2,5 тис. (21%) - орендні господарства. [6]

Враховання соціально-психологічних особливостей - спільних рис та відмінностей - колективної та індивідуальної сільськогосподарської праці є неодмінною умовою управління соціальними процесами на селі. Перевагою колективної праці є особливий морально-психологічний клімат, що створюється під час трудової взаємодії людей, взаємна підтримка, наслідування соціальних і духовних цінностей колективу, примноження фізичних і моральних можливостей кожного працівника.

До переваг індивідуальної праці слід віднести більш чітко визначену трудову мотивацію, можливість для різнобічної самореалізації особи, формування почуття відповідальності та особистої свободи.

На нашу думку, будь-яке протиставлення колективної та індивідуальної праці, ставка на якусь одну форму є і з теоретичної, і з практичної точок зору некоректним і непродуктивним. Досягнення прогресу в реорганізації аграрного сектору на ринкових засадах передбачає використання позитивних рис і можливостей як колективної, так і індивідуальної праці. Тим більше, що праця в колективі складається із трудових внесків індивідів, а індивідуальна селянська праця неможлива без економічних, соціальних і духовних зв'язків з іншими індивідами і трудовими колективами.

1. *Проблеми соціального і духовного відродження села на сучасному етапі. Ч. I. — М. — Черкаси, 1991.*
2. *Народне господарство України за 1995 рік, -К.: Техніка, 1996.*
3. *Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. — К, 1996.*
4. *Ахмадеев А. А. Крестьянские сомнения и надежды II Социол. исследов. — 1991. -№5.*
5. *Агротромоисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інф. -анал. зб. (вип. 4). -К, 2000.*
6. *Сільський час. 2000. - 24 травня.*

Шоботенко О.А. (м.Житомир)

Стан екології меліорованих земель українського Полісся

Основною умовою існування людського суспільства є природне середовище та весь складний комплекс природних умов і ресурсів, які входять до його складу. З давніх давен люди для того, щоб існувати, змушені були працювати, тобто вступати в певні виробничі відносини не тільки між собою, але й природою. Ми звикли повторювати, що земля - наше національне багатство, основа основ не лише сільськогосподарського виробництва, але і всього нашого буття. Від рівня її використання залежить розвиток продуктивних сил країни, масштаби виробництва та, врешті-решт, добробут населення.

Відомо, що сільськогосподарське виробництво тісно пов'язане з використанням природних ресурсів., У зв'язку зі збільшенням населення та зростанням потреб у сільськогосподарській продукції зростають масштаби залучення до виробництва земельних ресурсів, ставиться завдання переходу всього господарства на інтенсивний шлях розвитку, що в свою чергу посилює негативний вплив на навколишнє середовище. Внаслідок залучення територій у сільськогосподарський оборот неминує спрощуються їх екосистеми. За даними ЮНЕП, в останній чверті ХХ століття у землях залишилось 1,2 млрд. га посівів, але до 2001 року 300 млн. га втрачається внаслідок ерозії. Крім цього, 300 млн. га відводиться новим містам та автострадам.

В Україні із загальної площі земель 60% займають колективні та приватні господарства, міжгосподарські організації, присадибні ділянки сільських жителів, робітників та службовців. Всього господарства, що займаються сільськогосподарським виробництвом, мають понад 80% земель. З решти площі -11% займають державні лісогосподарські підприємства, 5,2% - міста, промислові підприємства, транспортні та інші несільськогосподарські підприємства, 2,8% - державний водний фонд та державний земельний запас [1].

Особливу занепокоєність викликає стан земельних ресурсів.

Постійно зменшується площа ріллі в розрахунках на одну людину. Якщо 20 років назад припадало на людину понад одного гектара, то нині - всього 0,82 га. Широкого розмаху набуло випадання та відчуження земель. Так, за останні 20 років в Україні для несільськогосподарських цілей відведено понад 33 млн. га землі, в тому числі 9 млн. га сільськогосподарських угідь [2]. Площа сільськогосподарських угідь за 1981 — 1985рр. зменшилась на 25,6 тис. га. Поряд зі зменшенням площі сільськогосподарських угідь зростає антропогенне навантаження на природні ландшафти, що призводить до їх трансформації. Аналіз використання земельних ресурсів Українського Полісся свідчить, що є можливості значно скоротити вилучення із сільськогосподарського обороту земель, які непридатні або малоприсадибні для землеробства. Таких земель на Поліссі 150-160 тис. га.

В зоні Українського Полісся близько 3,9 млн. га земель зайнято лісами або майже 42,5% їх загальної площі. Питома вага лісу в загальній зоні Полісся складає 32,9% проти 15,1 % в цілому в Україні. Однак слід зазначити, що рівень використання лісових масивів у Поліссі надзвичайно низький. За останні роки намітилась тенденція до скорочення лісових площ. В окремих випадках це зумовлено об'єктивними причинами, але в цілому на Поліссі - невиправдано [3].

Великої шкоди завдає вітрова та водна ерозія. За останні 15 років площі еродованих земель збільшились на 64млн га. Більше 113 млн. га, у тому числі 64 млн. орної землі, еродовані. Наприклад, дані Житомирського філіалу інституту "Укрземпроект" за 1957 - 1960 рр. свідчать про те, що на цих площах раніше були дерново-підзолисті ґрунти з товщиною гумусного шару 20 -24 см і вмістом гумусу 0,8-1,1 см, еродованих земель взагалі не було. Аналіз ґрунтів, проведений у 1987 році, підтвердив: гумусу всього 0,3%, а це в свою чергу означає, що земля, фактично, втратила свою біологічну активність. Отже, за 25-30 років було знищено 20 см верхнього шару ґрунту [4].

Згубно діє на ґрунти ущільнення машинами. За період з 70-х років навантаження на землю колісних тракторів збільшилось у 4 рази, зернозбиральних комбайнів -1,6-2 рази. Під тиском коліс ґрунт ущільнюється на глибину до 1 метра, внаслідок чого зменшується врожай приблизно на 20%, при чому негативна дія ущільнення триває до 6 років.

Площа Полісся в межах України складає близько 11,8 млн. га, тобто майже 19,4% території країни. На долю Українського Полісся припадає 15,1% сільськогосподарських угідь і приблизно 13% орних земель. Природно - кліматичні умови та історичні особливості розвитку сільського господарства зумовили відносно низький рівень сільськогосподарського освоєння земельних ресурсів Полісся. Так, питома вага сільськогосподарських угідь складає 54,5% проти 70,3% в середньому в Україні. Відносно низьким залишається рівень розораності сільськогосподарських угідь. Орні землі в структурі сільськогосподарських угідь займають 69,8% проти 81,0% в Україні

Екологічні аспекти та наслідки недбалого господарювання слід враховувати при проведенні меліорації. Монопольне панування відомчих інтересів впродовж довготривалого періоду, оцінка роботи меліоративних відомств за обсягом освоєних капіталовкладень призвели до того, що з багатьох видів меліорації (їх існує приблизно 40) вся їх діяльність зводилась до водних. Саме вони є найбільш затратними та пов'язані з масштабними вторгненнями в природну рівновагу.

В рамках самих водних меліорацій увага акцентувалась на зрошуванні та осушенні нових земель і, практично, не проводились роботи з підтримки раніше введених систем у належному робочому стані, з їх реконструкції. Як правило, наслідок парадоксальний - значна частина введених земель йшла на компенсацію тих, які вибули з обороту земель, що вже були меліоровані. Крім того, на першому етапі меліоративного будівництва застосовували прості конструкції зрошувальної та осушувальної мережі, що призводило до негативних для природи наслідків.

Аналізуючи розміщення кожного виду земель необхідно зазначити, що понад 46% сільськогосподарських угідь, у тому числі 48% орних земель, розташовані в степовій засушливій та періодично напівзасушливій зоні. В той час 19% сільськогосподарських угідь і 16% орних земель знаходяться в перезволоженій зоні Полісся [6].

В Поліссі та західних регіонах України нараховується близько 1300 меліоративних систем і 2,5 млн. га меліорованих земель. Довжина відкритої мережі каналів складає 92 тис га. Загальна балансова вартість осушувальних земель у різних областях неоднакова. Так, найбільш високий рівень розораності меліорованих земель мають господарства Київської (60%), Житомирської та Львівської (55%) областей. В інших областях в структурі цих земель переважають луки та пасовища. Наприклад, у Волинській області їх питома вага складає 55%, Рівненській - 58%, Чернігівській - 60%.

Недостатня ефективність на осушуваних землях негативно відбивається на самокупності капітальних вкладень у меліоративне будівництво. Держава виділяла значні кошти на меліоративне будівництво. Так, за 1966 - 1980 рр. в Україну було направлено 1 млрд. 479,7 млн. крб., або в середньому за рік використовувалось 986,1 млн. крб. для проведення осушувальної меліорації. Велика кількість коштів направлялась на освоєння раніше осушених земель. В середньому за 1966 - 1980 рр. з цієї метою було використано 1 млрд. 694 млн. крб. Але не треба забувати, що затрати капітальних вкладень на меліоративне будівництво та освоєння меліоративних земель зростають набагато швидше, ніж врожайність сільськогосподарських культур. Так, за 1966 -1980

рр. капітальні вкладення на 1 га збільшилась в 4,5 рази, а врожайність зернових на зрошенні збільшилась в 1,7 разів, картоплі, овочів, кормових коренеплодів, сіна багаторічних трав -1,5 разів [7].

В меліорації особливо наочно проявився екстенсивний, затратний підхід, який довів свою безперспективність. Якщо простежити, звідки походить таке " захоплення" ідеєю освоєння нових земель, звернемося до історії. В перші роки радянської влади важлива увага приділялась проблемі зрошування земель. Тодішніми владними структурами плекалась надія на те, що більше всього потрібне зрошування, що саме воно перетворить край, відродить його, поховає минуле і закріпить перехід до соціалізму. Висунута ідея про зрошування поступово перетворювалася в життя і найвищого рівня вона досягла в 60 - 80 рр. XX століття. Саме тоді питання про меліорацію було піднято на щабель загальнонародного завдання, визначено як важливу складову частину інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в країні.

Водночас було поставлено завдання покращення забезпечення населення країни продуктами харчування. В зв'язку з цим у 1982 році була прийнята Продовольча програма на період до 1990 р., в якій також передбачалось подальше підвищення ролі меліорації земель з метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. На виконання цього завдання були спрямовані величезні заходи, що знаходять своє відображення в прийнятій у 1984 році Довгостроковій програмі меліорації земель.

Завдяки виконанню поставлених завдань за роки радянської влади площа зрошуваних земель в Україні зросла з 17,6 тис. га до 2,3 млн. га, осушуваних - з 430 тис. га до 2,9 млн. га. Тільки впродовж 1948 - 1968 рр. в Україні збудовані такі зрошувальні системи: Ірпінська (7,5 тис га), Трубежська (37,3 тис. га), Замисловичська (11,5 тис. га), Солокійська (13,3 тис. га), Чорний Мочар (10,8 тис. га) та інші. Всього за період з 1966 - 1984 рр. площа зрошуваних земель збільшилась у 4,5 рази, а осушуваних - в 2,1 рази. Лише до 1985 р. в Київській, Житомирській, Чернігівській областях було побудовано понад 100 тис га меліоративних систем [8].

Дослідження, проведені в наукових установах, сільськогосподарських дослідних станціях, а також окремих вчених доводять, що під впливом меліорації та внаслідок сільськогосподарського використання осушених земель суттєво змінюється процес ґрунтоутворення: процес нагромадження органічної маси заміняє інтенсивна мінералізація. Особливо активно цей процес відбувається на торф'яно-болотних ґрунтах, де порушується природній торфоутворюючий процес. Такі глобальні зміни у використанні осушених орних земель, луків і пасовищ вимагають розробки та втілення цілого комплексу науково обґрунтованих природоохоронних заходів.

Перш за все, необхідно припинити вирощування на торф'яно-болотних ґрунтах просапні культури та зменшити площі зернових культур. Ці землі слід використовувати тільки для травосіяння, створення високопродуктивних луків та пасовищ. Перевага луківничого напрямку у використанні торф'яників дозволить ефективно використати особливості даного ґрунту і отримати різноманітні корми, які вкрай необхідні для інтенсивного розвитку тваринництва. Спеціалізація Полісся на кормовиробництві найбільш повно відповідає природно-економічним умовам зони. Це визначальний принцип науково обґрунтованого використання землі.

Вчені не мають єдиної думки стосовно впливу меліорації на річний сток, хоча ряд наукових досліджень доводить значний вплив на зміну гідрологічних умов, зменшення стоку річок і, як наслідок цього, погіршення водогосподарського балансу України. Це найбільш небезпечно для малих та середніх річок, на яких спостерігається на 20-40% зменшення стоку.

Внаслідок розорення поймених земель, використання їх під сіяння просапних культур, проходить змив ґрунту в річки та водоймища, що є основною причиною їх замулення. Часті паводки та великі коливання води зумовили розмив берегів таких річок, як Стир, Горинь, Случ, Припять, Чаква, Сдвига, Млинок, Стави, Корчик, Збитеньката інші.

Більшість малих та середніх озер Полісся знаходиться під загрозою зникнення. Вони вимагають негайного втручання людини для збереження їх функціонування. Протягом століть в озерах нагромаджувались мільйони сапропелевих відкладень, які є цінними добривами для полів. У зв'язку з цим необхідно здійснювати меліорацію в комплексі з іншими роботами з метою використання цих відкладень для удобрення полів, а очищені озера використовувати для створення водосховищ.

Одним з найважливіших елементів екологічної системи та компонентів біосфери є болота. Вони акумулюють значну кількість вологи, фільтрують господарські, побутові, сільськогосподарські стоки, регулюють та підтримують рівень води в річках, служать місцем нересту риб, гніздування птахів, місцем проживання багатьох диких звірів. Знищення боліт може призвести до екологічної безпеки, що є небажаним явищем. Площа боліт на Поліссі в зв'язку з проведенням широкомасштабної осушувальної меліорації та інших видів господарської діяльності до 1980 року зменшувалась. Однак, за останні роки намітилась тенденція до збільшення площ заболочених земель. Це наслідок підтоплення, що зумовлено порушенням гідрологічного режиму території в зв'язку з будівництвом водосховищ, допущених помилок при проектуванні та будівництві осушувальних систем, а також низкою інших причин. У багатьох випадках спостерігається розвиток процесів повторного заболочування ґрунтів, що призводить до зниження їх родючості, а іноді й до втрати сільськогосподарських угідь.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

В Україні гідрологічний режим порушений на площі, що перевищує 1 млн. га. З них 0,4-0,5 млн. га складають орні землі. Особливої уваги вимагає питання рекультивації порушених земель Полісся, площа яких складає 48 тис. га.

Українське Полісся характеризується надзвичайно багатим та різноманітним рослинним і тваринним світом. У зонах осушення боліт, за даними Інституту зоології АН України, спостерігається зменшення чисельності більшості птахів в 3-4 рази. Значно зменшилися площі гніздування і поселення сірого журавля та чорного лелеки. У 1981 р. чорних лелек залишилося всього 40-50 пар. Знижується кількість рідких хижих птахів, зникають реліктові види болотних комах, які контролюють чисельність потенційних сільськогосподарських шкідників.

Осушення боліт негативно позначається на заготівлі лікарських рослин. Так, із 62 видів рослин, які заготовлялись Укркоопспілкою, на болотах зростало 20 видів дуже цінних лікарських рослин. Розширення масштабів осушувальних робіт призводить до зменшення запасів валеріани, сухоцвіту, рогози, бобовника та багатьох інших цінних видів рослин. Таким чином, на Поліссі під впливом меліорації спостерігається значне порушення екологічної рівноваги. Науково-технічний прогрес, який охопив всі галузі, загострив екологічні проблеми внаслідок зростання антропогенного навантаження на існуючі природні системи. В зв'язку з цим Полісся, як унікальний природний ландшафт, з розташуванням його в зоні формування стоку Дніпра - головної водної артерії України, вимагає ретельного економічного та екологічного підходу.

Відсутність попередніх фундаментальних досліджень не дало можливості передбачити всі негативні наслідки меліорації, розробити та впровадити весь комплекс природоохоронних заходів. Головними небажаними наслідками вирішення проблеми використання в сільськогосподарському виробництві перезволожених земель є:

- v деградація та мінералізація торф'яно-болотних ґрунтів, розвиток іригаційної ерозії;
- v перерозподіл та зменшення стоку річок;
- v забруднення рік та водоймищ дренажними водами, які містять шкідливі хімічні речовини, що змиваються з полів внаслідок використання мінеральних добрив;
- v погіршення цінних в господарському плані підземних вод;
- v зниження рівня лісистості внаслідок висихання та пов'язана з цим деформація екосистем;
- v зникнення багатьох цінних та рідких видів флори і фауни, зміна кліматичних умов.

В цілому, розвиток меліорації на великій та унікальній за своїми природними умовами Поліській низині призвів до негативних екологічних наслідків, що перекареслили весь економічний ефект від її здійснення.

На щастя, бум великомасштабної меліорації в світі пройшов, про що офіційно заявлено в 1994 році на Міжнародній конференції з іригації та дренажу (МКІД) у Варні. Проблема екологічної безпеки меліорації в 1996 році перебувала в центрі уваги чергового засідання МКІД у Каїрі [9]. Отже, меліорація земель взаємопов'язана з охороною і використанням надр, водних ресурсів, сільськогосподарських угідь та родючістю ґрунтів, що відображено у Законі України "Про меліорацію земель" [10].

1. *Иванух Р.А. Природные ресурсы сельскохозяйственного производства Украинской ССР. -К, 1984. - с.35.*
2. *Емельянов А. Экономические и экологические проблемы интенсивного типа воспроизводства в АПК. - Журнал "АПК: экономика, управление." -1989, №1, с. 14.*
3. *Цемко В.П. Осушительная меліорация и охрана природных ресурсов Украинского Полесья -К, 1988.-С.30-32.*
4. *Багінський А. Болоті рани землі. -Радянська Житомирщина.- 1987, 12 травня.*
5. *Цемко В.П. Осушительная меліорация и охрана природных ресурсов Украинского Полесья. -К, 1988. - с.28-29.*
6. *Иванух Р.А. Природные ресурсы сельскохозяйственного производства Украинской ССР. — К., 1984. — с. 42.*
7. *Там само.-с. 171-173.*
8. *Иванух Р.А. Охорона і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу сільського господарства. - К., 1985.*
9. *Коваленко ПІ, Михайлов Ю.О. Меліоративна екологія. -Журнал "Вісник аграрної науки".-1999.-№10.-с.10-13.*
10. *Меліорацію земель регулює закон. - Урядовий кур'єр. - 2000., 11 квітня.*

Коректор
Комп'ютерна верстка

Лубко І.М.
Васильченко О.В.

Свідоцтво ДК №294
Підп. до друку 25.04.01
Здано до набору 16.05.01

Зам. № 207
Друк, ризограф
Папір, офсет

Тираж 300 Формат
84 x 108/16 Ум.
друк. арк. 39,4

Виготовлено і віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, к. 117

